

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्री ॥

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

१८

भारतस्य सांस्कृतिकनिधिः

डॉ० रामजी उपाध्याय

एम० ए०, डी० फिल०, डी० लिट्०

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

प्रकाशक—

चौखम्बा विद्याभवन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

श्रीक (बनारस स्टेट बैंक भवन के पीछे),

पो० बॉक्स न० ६९

वाराणसी २२१००१

S820

N90

89497

सर्वाधिकार सुरक्षित

© तृतीय संस्करण १९९०

मूल्य १००

अग्य प्राप्तिस्थान—

चौखम्बा सुगमार्ती प्रकाशन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

के० ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन

पो० बॉ० नं० ११२९, वाराणसी २२१००१

दूरभाष : ५५३५७

*

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

३८ म्. ए, जवाहरनगर, बंगलो रोड

दिल्ली ११०००७

मुद्रक—

श्रीजी मुद्रणालय

वाराणसी

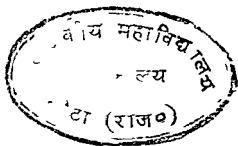
89427

VIDYABHAWAN PRACYAVIDYA GRANTHAMALA

18

BHĀRATASYA SĀṢKṚTIKANĪDHIḤ
(Cultural Heritage of India)

Dr. Ramji Upadhyaya
MA DPhil D Litt

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
CHOWK (Behind The Benares State Bank Building)
Post Box No. 1069
V A R A N A S I 2 2 1 0 0 1
Telephone : 69076

Also can be had of
CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
V A R A N A S I 2 2 1 0 0 1

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
(Oriental Publishers & Distributors)
38 U. A., Jawaharnagar, Bungalow Road
DELHI 110007
Post Box No 2113

भूमिका

संस्कृतिरूपेणमेव गच्छति । संस्कृति राष्ट्रमिति नाम सार्थकं करानि । अतएव संस्कृति-रक्षणमेव कस्यचिद्राष्ट्रस्य परमं कर्तव्यम् । यदि नाम राष्ट्रिया संस्कृतिर्विनष्टा स्यात्, तर्हि सर्वमेव विनष्टं भवति ।

न काचित् संस्कृतिरेकस्मिन् दिने केनचिदेनेन पुरुषेण पुरस्कृत्यते । यथा काचित्प्रदीपनाद्योतना गारिता च जन्मादाय स्वप्नं विदधाति, तथैव संस्कृतिरस्यस्याना लोभाना मन्त्रीपिणा सम्प्रदायाना च आचार-विचार-शिक्षण-दीगत्ममानुष्याणां प्रचरति । एव-भूतेऽपि यथा गङ्गा हिमाचलस्य शीतल स्वर्गीये प्रवाहे सर्वत्र सततं धारयति, तथैव भार-टीया संस्कृतिर्वेदस्य सारंभीमत्वमुररीकृत्य सर्वापकारणमा प्रवर्तते ।

नि मदेह संस्कृतिस्तु नित्यं सवधते, नूतनतत्त्वानि सन्धारयते च । तथापि नूतनानि तत्त्वानि परिशानानीव शाश्वतसंस्कृतिशरीरं प्रदायति, न तस्य हानिं कुर्वन्ति । अनेन प्रकारेण संस्कृतेर्निर्जरत्वं विधीयते ।

भारतवागिनो भारतीयसंस्कृतिरूपं सम्यगनुमृत्य पुन गौरवास्पदं पदं प्राप्तुं समर्थाः सन्ति । भारते परतन्त्रीभूते भारतवासिने प्रायशः स्वदेशस्य संस्कृतिरम्परं प्रति प्रियमरणगीला सञ्जाता । स्वतन्त्रताया अभ्युपगमे पुनरपि स्वदेशस्य संस्कृते संस्कृ-नाहित्यस्य च निधिं सम्यगवगन्तव्यं ।

भारतीयसंस्कृतिर्विचनं बहुधा योरपीयविचारणापद्धतिमनुमृत्य कृतम् । प्रकृतप्रवन्धे प्राचीनसंस्कृतिधारा भारतीयदृष्ट्या विभाजिता वर्तते, तस्या पर्यालोचनं च भारतीय-वेदान्तप्रणालीमन्त्रस्य ममाग्रम । अत्र न केवलं भारतीयसंस्कृते सिद्धांतपक्षं उप-वर्णितं, अपि तु तस्या व्यावहारिकस्वरूपमपि समुदाहृतम् । भारतीयसंस्कृते प्रकृतीना परिज्ञानाय काचित्प्रिष्टानुग-वानपद्धतिरनुसर्तव्येति मे मतिः । तस्या परिष्करणं प्रत्ये-ऽस्मिन् पदं पदं भविष्यति ।

त्रिदुषा वसवद
रामजी उपाध्यायः

अनुक्रमणिका

१	आमुत्रम्	१-१५
२	सस्वार	१६-३२
३	आश्रम-व्यवस्था	३३-८३
४	सामाजिक-संस्थानम्	८४-१३५
५	उपभोग्यानि	१३६-१७१
६.	व्यवसाया	१७२-२०२
७	मनोविनोदा	२०३-२३१
८	राजतन्त्रम्	२३२-२६५
९	दार्शनिक-प्रवृत्तयः	२६६-२८८
१०	धार्मिक-प्रवृत्तयः	२८९-३२६
११	शिल्प-साधना	३२७-३५३
१२	विज्ञानम्	३५४-३७३
१३	वाच्य-साधना	३७४-३८८
१४	वैदेशिको-ऽनुग्रहः	३८९-४०५
१५	उपसंहारः	४०६

आमुखम्

मानवस्यैतदप्राणिभ्यः मुखप्रवृत्तौ स्वभावज्ञौ वैशिष्ट्यं वर्तते । यद्यपि मानव 'आहार-निद्रामयमैद्युनेन पशुभिः समानं किन्तु पशुवदाभिरेव प्रवृत्तिभिस्त्वस्य प्रगतितर्कविह्वला । मुखार्पित पशवो नूनमेवाहारविहारनिद्रादिकं येषु वाञ्छन्ति भयकारणानि निवारयन्ते च—मानवोऽपि तद् वाञ्छति तानि निवारयते च किन्तु पशूनामाहारविहारस्य सामग्रीषु साधनेषु च युगानुसारं परिवर्तनं किञ्चिन्मात्रमेव भवति । वेद्या जीवनाविधिरधुनापि प्रायः तादृशी यथा सहस्रवर्षपूर्वमेवासीत् । इत्थं पशुजीवनं प्राकृतिकं भवति । तस्माद् विपरीतमेव मानवजीवनं सांस्कृतिकं भवति । अत्रैव वर्तते मानववैशिष्ट्यम् । मानवस्य जीवन-विधिः प्रतियुगं नवत्रयो दृश्यते । कदापि स आहारविहारादिषु सर्वथा परिवृष्टो न भवति । स नित्यमेव नवीनसामग्रीणां साधनानां च सम्पादनेन परिवृष्टतरमात्मानं कर्तुं चेष्टते । इहैव मानवस्य बुद्धिः सहायकेण तिष्ठति । बुद्धियोगेन स जगतो नित्यं कल्याणपरं नवीनतरं रूपं विदधाति । मानवो बुद्धेरन्वेषणे पशुभ्यः उत्कृष्टतरो भवति ।

मानवोपानन्दस्य सामान्यतः चत्वारि क्षेत्राणि वर्तन्ते—(१) आधिभौतिकम् (२) आध्यात्मिकम् (३) रसात्मकम् (४) सेवात्मकं च ।^१ आधिभौतिकक्षेत्रे मानव ऐन्द्रियकमुखलाभाय ज्ञानवित्तानबलेन पञ्चतत्त्वनिमित्तवस्तूनामधिक्याधिक्योपयोगिस्वरूपं परिज्ञाय विनायं चात्मानं बहु मन्यते । अस्यां दिशि परमाणुशक्तेराविष्कारोऽधुना सर्वोच्चोन्नतिर्दृश्यते । आध्यात्मिकक्षेत्रे योगस्य दर्शनस्य च महिमा वर्तते । योगदर्शनाभ्यामात्मनः परमात्मनश्च ज्ञानेनानुभूत्या च परानन्दो लभ्यते । समाधिर्ब्रह्मनिष्ठता चात्मनोऽस्य चरमविकाशो वर्तते । रसात्मकक्षेत्रे काव्यकलाशिल्पानामतिशयो रारते । तेषु हृदय-द्वारानन्दः प्राप्यते । सेवात्मकक्षेत्रे शालानामात्मगुणानां चाभिवृद्धिं सामाजिकसंविधाने धर्मव्यवहारेण क्रियते ।^२ अनेनैव 'परोपकाराय सता विभूतयः' 'बभूवैव कुटुम्बकम्' 'आदानं हि विसर्गमि' 'परापकाराय पुण्याय' 'एके शत्रुघ्नया परायणवटका. स्वार्थं परित्यज्य मे' इत्यादयः शिष्टाचारस्य प्रकाशस्तम्भा सनातना सन्ति ।

चतुर्षु क्षेत्रेष्वनन्ताभ्यमुन्नतिपथः । निरवधिकालं मानवो ज्ञानेन, दर्शनेन, रसवृत्त्या, धर्मभावेन आधिकतरानन्दस्य प्राप्तये यत्नं करिष्यति । प्रकरणमिदमधिकृत्य मानवो बुद्धे-

१. तदया गौतमन विविं शरीरं व्याहृतम्—स्युलं, सुडम, मनोमयस्वरूपं च । एतेषां प्रत्येकस्यो भेदा नुम्भो भवति आनन्द विषय [दारनिकाये पाठ्यादमुत्ते] रवान्दनायट्कुरणापि मानवत्वा बभ्याजयं प्रतिपादितम्—माह निकम्, नैतिकम्, आध्यात्मिकं च । शान्तिनिरुत्ते १० २०० ।

२. एतस्य परमादादर्शनं मृच्छकणिके चाख्यं—'दक्षिणत्रया परकीयमित्यतमानमवगच्छति शरणागत-वसुधैव कुटुम्बकम् ।

रध्यात्मवृत्ते, सौन्दर्यभावनाया, शीलभावस्य च नित्यमेव सबर्धन कृतवान् करिष्यति च । इयमेव सबर्धनप्रक्रिया मानव-संस्कृतिरिति ख्याता । संस्कृतिर्मानव-जीवनस्य कला, व्यक्तित्वस्य विकसन वा भवति ।^१

संस्कृतेरुपकरणानि

प्राकृतिकदशा

सांस्कृतिकप्रवृत्तयः प्रथमतः प्रकृतिप्रदत्तसाधनैः रूप्यन्ते । मानवस्तु प्रकृतिप्रदत्तवस्तुभिर्जीवनधारणं करोति । प्रकृतिश्चेदुदारा, तर्हि स्वल्पश्रमेणैव जीवनोपाया लभ्यते । तथा प्रभाविता जना स्वयमबोदारा जायन्ते । प्रकृतिश्चेद् दुस्साध्या भवेत्तर्हि कठोरश्रमेण जीवनोपायानुत्पादयन्तो जना स्वयमेव कठोरा भवन्ति । मानवः प्रथमं प्रकृतेरेवोद्यमस्य सहिष्णुतायाश्च शिक्षां गृह्णाति । प्रकृते रम्यप्रदेशेषु मनुष्यिणो दार्शनिकमाध्यात्मिकं च तत्त्वं विदन्ति । कलाविदः प्रकृतेरुपादानानि गृहीत्वा तस्याः सौष्ठवं सौन्दर्यं च काव्यचित्र-मूर्तिवास्तुभिर्व्यञ्जयन्ति । प्राकृतिकसंविधानानुरूपं हि भारतस्य सांस्कृतिक सामाजिक राजनीतिकमैव विकसितम् ।

राजनीतिकदशा

सांस्कृतिकविकासे राजनीतिकस्थितौना प्रभावो बरीवति । प्राचीनयुगे राजा संस्कृतेः संरक्षकोऽभवत् । 'यथा राजा तथा प्रजा' इति सिद्धान्तानुसारं राज्ञो गुणा प्रजासु प्रतिबिम्बिता अभवन् । राज्ञो रुचिमनुवर्त्यं सांस्कृतिकसंस्थानाः प्रादुर्भावोऽभ्युदयश्चाभवताम् । भारतस्येतिहासे प्रतियुगं राजनीतिकस्थितौना सांस्कृतिकसंघटनविघटनयोरेपरि प्रभावः सुप्रकटित एव ।

महापुराणाणां कर्तृत्वम्

महापुराणाणां कृतिभिराचार्यस्वेन च संस्कृतेरभिनवा दिशा जायते । बहवस्तत्रासन् महर्षयः आचार्याश्च तीर्थंश्रृङ्खररूपेणावताररूपेण वा येषामभावे भारतीयसंस्कृतेः सुषमस्वरूपं न प्रादुर्भवेत् । आधुनिकयुगे महात्मनो गांधिमहाभागस्य सांस्कृतिकप्रभावो श्रुततम एव ।

स्वभाविकप्रवृत्तयः

कस्यापि राष्ट्रस्य संस्कृतिपथे तत्रत्यनिवासिनां स्वाभाविकप्रवृत्तीनां प्रभावो विद्यते । भारतवासिनस्तु स्वभावतो दार्शनिका भवन्ति परम्परावादिनश्चाङ्गलदेशवासिनः । ईदृशीनां प्रवृत्तीनां प्रतियुगं संस्कृतिविन्यासे छाया प्रतिफलति ।

१. संस्कृतशब्दः प्रथमं यजुर्वेदे ७.१४ वनते । 'सा संस्कृतिविश्ववारा' इति । ऐतरेयब्राह्मणेऽपि निगदितम्—आमसंस्कृतिर्वीरं शिः पानि—एतैर्विजमान आमान संस्कृते । ६.२.५.१ । उभयत्र संस्कृतिशब्दः प्रायोऽस्मिन्नर्थे प्रयुक्तः ।

उपरिनिर्दिष्टोपकरणानुसारं भारते कश्चिद् विशिष्टं समायोगं समुदभवत् । तस्मिन्नेव सविधानके भारतीयसंस्कृतिं सम्मग्नं विकसिता । तदेव सम्प्रति पर्यालोचनीयम् ।

सांस्कृतिकसमायोगः

प्राकृतिकभूमा

‘यो वै भूमा तत्मुखं नान्ये सुगमस्ति । भूमिवं मुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितय’ इति छांदोग्योपनिषदि सन्देशः । नियमेव भूमात्मसात्करणीय इति समुद्दिश्य सध्याविषो ‘भूमिवं स्व’ पदानि मानसे भावितानि । अनेन पाठेन मानववस्थापभागपरिषी पृथिव्या सह वायुलोकं स्वर्गलोकश्च समाविष्टौ । अमुना विचारेण मानवः शरीरकुटुम्बग्रामराष्ट्रादिभ्यः परिधिभ्यो बहिर्निर्गतो भूमानमन्वभवत् ।^१

इयमेव सा नि सीमता, यथा भारतीयानां व्यक्तित्वमतिशयोदात्तं निर्मापितम् । तेषां मानसपटले पृथिव्या आकाशलोकस्य च समृद्धिः सोऽर्घ्यं प्रतिबिम्बितम् । अधुनापि स एवाकाशः अस्मान्मावरणम् । दिवा तस्य नीलिमा रात्रौ चागणिततारकाणां प्रमा रमणीयतमौ, किन्तु पृथ्वी प्राचीनयुगे मन्वतरासीत् ।^२ वैदिकयुगे पृथिव्या औदार्यं कविना गीतम्—

भूमे मातर्नि धेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम् ।

सविदाना दिवा क्वे चिथा मा धेहि भूम्याम् ॥ अथर्व० १२ १ ६३

पृथिव्या गुणानुरूपं राष्ट्रियचरित्रं विकसितम् । तस्यां सान्निध्ये ऋषिणोच्चरितम्—

यद्ददामि मधुमन् तद् ददामि यदीशे तद्वनन्ति मा ।

त्विषीमानस्मि जूतिमानवाप्यान् हन्मि दोषत ॥ अथर्व० १२ १ ५८

भारतभूमे समतलत्वेन तस्यां विस्तृतपयानां सारत्वेन मानवजीवने समं व कार्य-पटवौ चार्जवं प्रतिफलिते ।

भारतीयप्रकृतमंहत्त्वपूर्णोपकरणानि—पर्वता, नद्यः, समुद्राः, वनानि, ऋतवः, पशु-पक्षिणश्च सन्ति । एषा सांस्कृतिकप्रमात्रं परीक्षणीयः ।

भारतं हिमाचल्यं श्रेष्ठपर्वतास्ति । अस्माकं देशस्यैक्यं हिमालयेन समुद्देशं सुरक्षितम् । चतुर्दिक्षु सुरक्षिते भारते पुरा वैदिकिना स्वप्नमन्विका एवागता । तेऽपि भारतीय संस्कृतौ रक्षिता । हिमालयस्तु तपोभूमिं विद्याभूमिं दद्यात् । अत्रैव विद्यायिनस्तपस्विनश्च मुक्तेन निवसन्ताऽज्ञायासेनैव जीवनधारणायावश्यकवस्तूनि प्राप्तवन्तः । हिमालयानुरूपमेव तपामाध्यात्मिकदर्शनं प्रस्फुटितम् । अधुनापि बदरी-कैलाश-गौरी-नन्दाप्रभृतीनि सोहर-

१ अथर्व० १० १ ५३

२ आधुनिकयुगे वनानि नष्टप्रमात्रयेव कासात्त्रलयादायाश्च क्षावितानि एव शत्राहनाश्च न्यासीः प्रशास्तीप्रवाहणं श्रुत्वा एव वनं तं । पर्वतप्रदेशे नवीनसंस्कृतिप्रवणानां जनानामपि विधास्य तत्र वनैः मिश्रणामास्यन्त्येव ।

स्थानानि महर्षीणां कीर्तिस्तम्भरूपेण सम्मानितानि । महर्षीणामुपदेश समादृत्य सन्तोऽद्यापि
तेषां माहात्म्यं समोक्तुं हिमालयं पर्यटन्ति । हिमालयस्तु तीर्थमेव ।

अन्येषामपि पर्वतानां न्यूनाधिकं हिमालयवत् प्रभावो लक्ष्यते । रामायणानुसारं चित्र-
कूटस्य रमणीयता रामस्य मनोभावेन व्यज्यते । तद्यथा

न राज्याद् भ्रशन भद्रे न सुहृदभिर्विना भव ।
मनो मे ब्राधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥

दक्षिणभारते विन्ध्यमेकलमलयमहेन्द्रसह्यादीनां गिरीणां समाहारो वर्तते । अमुं
पर्वतमालामु बहवो गुहा निमिता । वनान्तरमणीयासु गुहासु धर्माणां दर्शनानामज्ञोत्पापका
श्रवणम् । अस्मिन् पर्वतप्रदेशे नैसर्गिकरमणीयतामाश्रित्य मानवस्य कलात्मकप्रवृत्तयः
चित्रमूर्तिवत्स्वरूपाः प्रस्फुटिताः ।

नदीभिः पर्वतप्रदेशेषु समतलप्रदेशेषु च तत्रत्यनिवासिभ्यो जीवनोपाया उपायनी-
कृता । नदीनां स्रष्टप्रदेशान् समाश्रित्य मुनीनां नागरिकाणाञ्च वसतयः सर्वाधिताः । तासां
जल स्नानाय, पानाय, जलविहारदिमनोरञ्जनाय चाभवत् ।

सर्वां नद्योऽन्तः शोधपावनाः सन्ति । तथा हि

सर्वेभ्रतवणा पुण्या सरासि च शिलोच्चया ।
नद्यः पुण्यास्तथा सर्वा जाह्नवी तु विशेषतः ॥

सागरस्य विपुलविस्तारो निरवधिः परिधिश्च मानवस्य परमतामादधाति । पौराणि-
कमतेन सागरस्य मन्थनमभवत् । ततः चतुर्दशरत्नानि प्राप्तानि । सागरोऽप्य विष्णो
शमनमभूत्, वरुणस्य गृहमभवत्, इन्द्रवज्रोभ्यः भीतानां पर्वतानामाश्रयश्चासीत् । भारतस्य
समृद्धिमपि सागरः सर्वधरति । बहुविधरत्नमुक्ताफलानि प्रदाय स आत्मनः रत्नाकरत्वं
साधयत्येव । नाविकाः सागरस्य परं पारं गत्वा भारतीय संस्कृतिदीप-पादप द्वीपेषु महा-
द्वीपेषु च रोपितवन्तः ।

भारतीयसंस्कृतेः निर्माणमरूप्यवासिभिर्मुनिजनैरधिकशतं कृतम् । भारतीयप्रकृतिर्वन-
भागेषु विशेषोदारतराभवत् । वैदिककालतोऽरण्यानी देवी प्रतिष्ठिता वर्तन्ते, वनस्पतिश्च
वनराजो वटवृक्षः सोमश्वास्ति । ऋषिभिवनानि रम्याणोति गीतम् । वनभागेषु यत्र जीव-
नोपायाः—जलानि फलकृन्मुमादीनि—सुलभा आसन्, तत्र महर्षीणामाश्रमा स्थापिता
राजमिदं नववसतयः कारिताः । रामायणे निर्गदितं वनसौरभं स्पृहणीयमेव—

पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम् ।
सृजतां पुष्पवर्षाणि तोयं तोयमुच्चारिष्व ॥
पुष्पसङ्घन्निशिलराः भारतोत्क्षेपचञ्चलाः ।
अमी मधुकरोत्तसाः प्रगीता इव पादपाः ॥

एषु वनेषु निवसद्भिर्महर्षिभिः संस्कृतेः सर्वाङ्गसम्पन्ना धाराः प्रवाहिताः । तस्यां न

केवलं भारतवासिनोऽपि तु वैदेशिका अपि सततं निष्णाताः ।^१ ठक्कुरेण रवीन्द्रनाथेन बनानामनुपमा साम्प्रतिकोपयोगिता सिद्धिः—‘यदि भारता योरपोयसासृष्टिकपद्धति-मनुमरन्ति तर्हि न ते योरपोया भवन्ति किन्तु केवल दूषितभारता एव भवन्ति । अनेनैव कारणेन तेषां सिद्धान्तानामनुमन्यायमेवात्मक पर कर्तव्यं अर्नते यंभारताः स्वकीयात्मानं व्यगच्छन्तु । नते सिद्धान्ता व्यापारे राष्ट्रियभावनायाः सवधेने वान्ताहताः । सा विश्वात्मक-भावना सर्वेषामभ्युदयाय वर्तते । न सा केवलमात्मज्ञानेन सीमिता, धरमात्मविजयस्वरूपिणी सा समर्पणमेवात्मनः । प्राचीनभारतीयवनेषु प्रथममेव तेषां सिद्धान्तानामवबोधो-भवत् । वनेषु तेषु सिद्धान्तानुसारमाचरणपद्धतिः स्वीकृता । उपनिषदि प्रथमधोपणा विद्यते तस्य सत्यस्य; गीताया तस्य व्याख्या च कृता । बुद्धन्तु सासारिकतां परित्यज्याखिलमानवनाथं तं सन्देशं सुतमं कर्तुं प्रायतत ।^२

भारतीयवनसम्पत्तिः सर्वैव देशेषु विदेशेषु च बहुमूल्याभिमतः । भारतीयकाष्ठं सहस्र-योजनदूरेऽपि विदेशे भवननिर्माणाय प्रेषितम् । चन्दनं, पत्रपुष्पैश्च प्रसाधनानि रचितानि । वन्यपशुवर्मणोर्नैव व बहुविधानि परिच्छदादीनि वस्तूनि निमितानि । इत्थं राष्ट्रस्यो-द्योगिकाम्बुदयेऽपि बनाना महत्त्वं विशिष्टमेवासीत् ।

ऋतुसौरमम्

भारतीयप्रकृतेश्चाहता ऋतुक्रमेण विपरिवर्तते । पट्टुक्रमेण वर्षे पट्टुपाष्येव प्राकृतिक-परिधानानि जायन्ते । न कोऽपि ऋतु कदापि तावत् कठोर भवति येन पीडिता जना कार्यधिरता भवेद्युर्न च कस्मिन्नापि कृतौ भोजनपानवस्त्रादीना वैशिष्ट्येन विना जीवनयापनं दुर्भरं जायते । प्राचीनभारते प्रायः सर्वेषु प्रदेशेषु अधिकतरा वर्षा न्यूनत-रोष्णता चास्ताम् । ऋत्वनुसारं भोजन-परिधान-प्रसाधन-व्रत-मनोरञ्जनादीनि व्यवस्थापितानि ।

ऋतूनां प्राकृतिकमनोहारितामनुमत्य कविभिर्दिग्दर्शकैश्च कलाकृतयः समुद्गा-दिताः । कालिदासस्य ऋतुसंहारे स्पष्टमेतत् ।

राजनैतिकमान्यता

राजा तु भारते देव इति सम्मानितः । देवद्राजाऽपि लोककल्याणाय सर्वे सचेष्टे भवन्ति राजनैतिकजीवनस्य प्रथमा मान्यता । इन्द्रविष्णुब्रह्मादिभ्यः प्रजापालनस्य रीतिः प्रचिता । एषा देवानामशावतारो भवति राजेति भारतीयः धारणा ।

राजा वर्षाप्रथमस्य सरसक इति शास्त्रवचनम् । सर्वेष्वप्यथमेषु वर्षेषु च वर्तमानाना

^१ तेषामृषीणां वृट्टीया माल्तीयमरुते परमोत्सा । तथैव राजापि समागत्य नतमरुकोऽभवत्, ऋषिपय च रक्षोचकार । तेषामेवादर्शात् सर्वे समीकर्तुं समीहन्ते स्म । न खलु राजधानी पुरा सम्प्रते केन्द्रमभिमतं सताम् ।

2. The Message of the Forest

प्रजाना व्यक्तिवस्य परमविकासाय, तासा कर्तव्ये निपोजनमकर्तव्याग्निवारण च राज-
धर्म । भारतीये साहित्ये पुराणेतिहासे च बहुनामादर्शनृपाणा चरितगाथा सन्ति तेषु
राम-युधिष्ठिराशोक-विक्रमादित्यहर्षभोजादयो वरेण्या ।

राजनीतिस्तु भारते मन्वादिभि स्मृतिकारै शाश्वत व्यवस्थापिता । तदनुसार मनो
सनातनशासनपद्धति सामान्यतो वैदेशिकशासकैरपि भारते प्रचारिता । अस्या स्थितौ
भारते सांस्कृतिकजीवनस्य शृ खला अनवच्छिन्ना वर्तन्ते ।

ऐतिहासिकसघटनम्

प्राचीनकालादेव सदा भारतेऽनेकधर्मावलम्बिनोऽनेकभाषाभाषिणश्च निवसन्ति ।^१
सर्वेषामेव तेषा यथाकाल परस्पर सम्मिश्रण सम्भवत् । इत्यमेका राष्ट्रियता सस्कृतिनिर्मिता,
राष्ट्रभाषा समुदभवच्च ।

देवानुरमानवराक्षसगन्धर्वनागादयो वैदिकसाहित्ये वर्णिता सन्ति । अन्येऽपि बहवो
जनसमूहा महाभारते, रामायणे, मातृशस्त्रे चोल्लिखिता यवन-किरात गान्धार-चीन-
शबर बर्बर-शक-नुपार-कङ्क'पल्लवान्ध्र-मद्रक-पौण्ड्रपुलिन्द-रमठ-काम्बोजाश्च । एतेषा प्रत्ये-
कस्य प्रथम विशिष्टा सत्ता सस्कृतिश्चास्ताम् ।^२ कालान्तरे पारस्परिकसम्मिलनेनास्तित्व-
मपि तेषा विलुप्तप्रायमेव ।

ऐतिहासिकयुगे शोकशककुशनहूणादयो ये केचिद्भारते आगतास्तेषा सस्कृतिर्भारतीय-
सस्कृती समीकृता ।

महापुरुषाणा प्रभाव

महापुरुषाणामप्रतिमप्रभावो भारतीयसस्कृती वर्तते । प्रथम वैदिकदेवेषु कतिपया —
इन्द्ररुद्रविष्णुवरुणादय स्वकीययुगाना महापुरुषा एवासन् । कालान्तरे तेषा व्यक्तित्वं
सादृशमेव दिव्यगुणै समनुगमित यथा रामकृष्णबुद्धादीना महापुरुषाणमवतारत्व सजातम् ।
शिवविष्णुगौतमादीना चरितगाथाभिर्भारतीयसस्कृति काव्यकलाधर्मदर्मादिषु प्रभाविता ।

परवर्तिवैदिकयुगे याज्ञवल्क्याजातशत्रुजनकादयो महर्षय उपनिषत्सु वेदान्तदर्शनस्या-
ध्यात्मिकसाधनायाश्चादर्श प्रस्थापयामासु । वैदिकैतरसस्कृते तीर्थङ्कराणा बोधिसत्वाना
चाविर्भाव सजात । कालान्तरे ऋषिपरम्पराया शङ्कररामानुजादीना प्रादुर्भावोऽभवत् ।
सर्वे च ते सनातनाचार्या भारतीयसस्कृत्यै काञ्चिदभिन्ना प्रदीप्ति प्रदायास्माक राष्ट्र ताम-
सिकप्रवृत्ते परित्रातवन्त ।

सामाजिकेभ्योऽभिरामजीवनदर्शनप्रदानेन महाकवीनामतिमात्र श्रेयो विद्यते । आदि-

१. जन विभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी ययौकसम् । अथर्ववेदे १२ १. ४५

२. आधुनिकनृत्तविद्यानानुसारं भारतीयममाजे आर्यं नेत्रिदी मोटोआस्टालायड मगोल-मूग्धसाग
रीश्राविदादीना सम्मिश्रण वर्तते ।

कत्रिबन्धोक्तिर्यासद्वय रामायणमहाभारतादियु राष्ट्रनिर्माणाय या पद्धति चक्रमुन्मामवानु-
मृष्यादवशेष-कात्रिद्वय-भारवि-श्रीहृषादयो भारतेभ्य सततजागरणभ्य सन्देहमददु ।
पूर्वाचार्याणां कत्रविज्ञानशास्त्रादीनां परम्परा शानुवन्ता विद्यते ।

म्याभाविकमान्यता

स्वभावत एव भारतीयो देवपरा सन्ति । पञ्चतत्त्वानि सामान्यत शिवतनुरिति
सम्मितम् । सर्वं स्वस्वित् ब्रह्मेति महावाक्य जगतां द्वि यता निदर्शयति । आचार्यातिथि-भाता-
पितृ-भौ-त्राज्ञान-मृत्य-चन्द्रादय कृषिनिर्देवा एवानिमता । अनेन प्रकारेण भारतवा-
सिनां जगदिद सर्वदेवमयं विद्यते । अस्मिन् दिव्यसन्नियोगे मानवभ्य व्यक्तित्वं प्रकृत्यैव
दिव्यं भवति ।

अपरा विशेषता भारतीयस्वभावस्य दिक्कालावच्छिन्नानि दम्भूनि प्रत्यनुरागाधिक्य-
मेव । अस्या दशम्या न कापि साम्प्रतिकपारा कदापि सर्वथा विद्युता । केवलं
निकटस्थमेव समाराधनं नाहति, अपितु दूरस्थमपि लोकानुग्राहक वन्तु पूज्यते । तथा हि
हिमाश्रयो गङ्गा च भारतस्य दूरस्थभागेष्वस्विताना लोकाना दर्शनीयो वर्चनीयो च
मन्यते । अधुनापि प्राचीनयुगस्य वैश्वविद्यालयमदियो बहुमिर्षयन्ते भारतीयसभारजे ।
प्राचीनयुगस्य वाग्गया, महर्षीणा ज्ञानदर्शनानि च लोक स्वीकर्तुं समुत्सुको वर्तते ।
काश्येयु दर्शनग्रन्थेषु च पुरातनप्रवृत्तीनां नवावतार समोहित । तद्यथा प्रतिपादितं मनुना—

येनास्य पितरो याना येन याना पिनामहा ।

तेन यायान् मना मार्गे तेन गच्छन् रिष्यते ॥

साम्प्रतिकप्रवृत्तिषु ज्ञानेन्द्रियैरनुभूतानि तत्त्वानि तावन्मात्रमुन्मृष्टानि न सम्मितानि
यावद् योद्गृष्टिभि परिगृहीतान्यस्यामत्तत्त्वानि । अनया दिशा ऋषाणा वाणो परम-
प्रमाणस्यमासवचनमेवानिभयता । इत्य चाध्यात्मसु सर्वान्चमिति परभासय ।

दर्शनतरे भारतस्य विचारम्भातन्त्र्य मुख्यमेव । वैदिकदर्शनमाश्रित्य परम्परविरो-
धिनामपि पद्दर्शनाना प्रवर्तनमद्भुतमेव प्रतिपाति । सस्कृया मवर्तनायायेषामपि
देशिविद्वान्विदुषा ज्ञानसम्पत्ते स्वीकरणे भारतीयो सदैव उत्तरा आसन् । अनेन प्रकारेण
भारतीयस्वभावस्य सहिष्णुता परिचीयते ।

उपसृक्तं साम्प्रतिकप्रवृत्तौ समायोगेभारतीयमस्कृते कानिचिद् वैशिष्ट्यानि
सत्रातानि । तेषां पर्यालोचन विधेयम् ।

अनुनापि कृष्णप्रभो वरुणो ब्राह्मणा वेदोऽग्निपद कृष्णं कुर्वति, इत्यादिग्रन्थे निरता वदन्तं
कुर्वन्त च । तान्ग्रन्थान् का अन्वक्या ५० ५११

Owing to the remarkable continuity of Indian culture the religions and social institutions of modern India are constantly illustrated by those of the past, Macdonell : History of Sanskrit Literature Preface Page VII

सांस्कृतिकवैशिष्ट्यम्

देवपिपरायणता

‘सर्वं देवमयम्’ इति प्रायेण निर्दिशितम् । एकस्मात् पुरुषाद् ब्रह्मणो वा जगत् सृष्टिविकासं मत्वा तस्मिन् ब्रह्मणि लय एव जीवनाद्देश्यमिति निश्चित्य मुक्तिं सम्भावित्वा । एकदेवादाविर्भूतानिन्द्रप्रमुखान् सुरानुद्दिश्य यशाराधनपूजादिकं विहितम् । एषा देवानां प्रसादेन स्वर्गप्राप्तिरिति भारतीयधर्मस्य प्रधाना प्रवृत्तिः ।

भारतीया प्रवृत्तयः सामान्यतो देवपरा सञ्जाताः ।^१ भारतास्तु देववाणीमद्भुवन्, तस्यो वैदिकनिधिरपि देवेभ्यः प्राप्तः । ते सत्कर्मसु व्यापृता आसन्, यतो देवाः सत्कर्मभिः प्रसन्ना भवन्ति । असत्कर्मणस्ते भीता आसन्, यतः पापकारिणो जनान् देवाः दण्डयन्ति । गीतानुसारं तु—

यत्करोषि यदश्नासि यञ्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुर्वन् स्ववर्णम् ॥ ९ २७

प्राचीनयुगे ब्रह्मचारिणो ब्रह्मसस्या भवितुं ब्रह्मचर्यमचरन् । ते एव मूलरूपेण ब्राह्मणा आसन् । गृहस्था ब्रह्मयज्ञे शिष्येभ्यो ब्रह्मज्ञानं दत्तवन्तः, देवपितृपशुयोदेवार्चनं कृतवन्तः, भूतयज्ञे सर्वेषां प्राणिनां दिव्यस्वरूपं हृदि धारयन्तः तेषां भोजनं दत्तवन्तः, अतिथियज्ञे च विष्णुरूपमेवातिथिमागतं मत्वा तस्य सत्कारं कृतवन्तः । वानप्रस्था तपसा तत्त्वज्ञानेन च ब्रह्मविद्यारहस्यं ज्ञातुमयतन्तः । सन्यासिनस्तु ब्रह्मसस्या एवाध्यात्मिकमानन्दमन्वभवन् । देवपरा एव सर्वेषां कलाशिल्पानां विकासां सामायतः परिभाषिताः । इदमेवानुसृत्य गीतायां दर्शितम्—

देवान् भावयतानेन ते देवा भाषयन्तु वः ।

परस्परं भाषयन्त धेयं परमवाक्यमथ ॥

इमामेव देवपरायणताभाषित्य राष्ट्रस्य सांस्कृतिकमैत्रयं सुप्रतिष्ठितं ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ इति भावना समाधारिता च । जैना बोद्धाश्च देवसत्कृतैर्विपरीता बभूवुः ।

एषा देवास्तपैव ऋषयस्तु सर्वैर्भारतवासिभिः स्वकुलस्य प्रथमपुरुषा एव सम्मानिताः । तेषामुपीणा चरितानि लोकानामादर्शभूतानि काव्यकलेतिहासादिषु गीयन्ते । महापुरुषा अपि ऋषिभिस्तुल्या राष्ट्रचरित्रनिर्मातारः सन्ति । तथा हि—

यद्यथाचरते ध्येष्टस्तत्तदेवेतरो जनः ॥

धर्मपरता

भारतीयसंस्कृतौ धर्मपदस्यातिव्यापकवृत्तिर्वर्तते । जीवनस्य प्रथमस्वास्त्योऽन्तिमस्वास्त्यपर्यन्तं प्रतिक्षणं मानवेन कर्म्यं व्यवहर्तव्यमिति धर्मो बोधयति । सर्वेषां वर्णाश्रमाणां सर्वेषां

१ तथा हि—यदेवा अकुर्वन्तस्त्वं करवाप्सोति दातये ३ ३ २६

पदानां चाधिष्ठानानां कर्तव्याकर्तव्यावशेषन धर्मेण कार्यते । धर्मशास्त्रेषु सम्स्कारविधि ,
आश्रम-यत्रम्या, जाति व्यवस्था, भोजन-शानालङ्कारणावासादि-व्यवस्था, मनोरञ्जनविधानम्,
राजनैति, शिल्पकलादर्गा सर्वाण्यपि सम्यक् प्रकाशितानि । भारतीयबौद्धिकगवेषणा
प्रायो धर्मप्रवणाम्बन् । तद्यथा प्रतिपादित मैकडानलमहादयेन The intellectual
life of Indians has, in fact, all along been more dominated by
religious thought than that of any other race',

सर्वजनीनता

भारतस्थातिविशाले प्राङ्गणे बहूना सांस्कृतिकसमुदायानामाचार-व्यवहार-परम्परा
क्रोडोकुर्वन्ती भारतीया सस्कृतिरवश्यमेव सर्वजनीनतामुद्रहति ।

आध्यात्मिकता

प्राचोनयुगे भारता ऐहलौकिकीषु पारलौकिकीषु च प्रवृत्तिषु समानमेव मयुश्रता
बभूवु । अव्यात्मपरयिका यथाशीघ्रमाधिभौतिकपङ्ग्रहान् परित्यज्य मोक्षपरायणा अभवन् ।
ईदृशा मोक्षपरायणा साधव सर्वाधिक सम्मानिता बभूवु । सप्रार्जोऽपि तेषा समश नत-
मस्तका अभवन् । अस्या दशाया राजापि गृहस्थाध्रम परित्यज्य वानप्रस्थे प्रवृत्त सप्ता-
रमन पदवृद्धिमेवामन्यत ।

सर्वाङ्गीणता

सर्वेषा वर्णानामाश्रमाणा च विकास प्रस्तावयति भारतीया मस्कृति । तत्र देव-
लोक , राजप्रासाद , कृपाणकूटीर , शिल्पागार , तपामूमिश्च एते सर्वे कथ रूपिता सन्तो
महत्तमलोककल्याण विधास्यन्तीति प्रथमा विचारणा । धर्मार्थकाममोक्षाणा चतुर्वर्णाणा
स्थापनया जीवनस्य पूर्णता सम्यग्विलसति भारतीयसस्कृती ।

धर्मफलम् जन्मान्तरवादश्च

सर्वांषु भारतीयसस्कृतिषु कर्मफलस्यानिवायता वर्तत । कर्मण फलमस्मिन्नव जीवने
प्राप्यत एव, अत परमपि मरणोत्तरकाठे स्वर्गे, नरके, नानाविधयानिषु परिभ्रमणेऽपि
कर्माणि न त्यजन्ति कर्तारम् । अथ विश्वास. सदाचारस्य महानाधार ।

सत्याग्रह

समीहित मयेष्टमुचित वा स्वामिन कारयितु प्रेरणा सत्याग्रहेण समुद्भावितेति
विशिष्टा पद्धतिर्भारतवासिना वर्तत । कठोपनिषदि नचिबेत्सस , रामायणे भरतस्य, पुराणे
प्रह्लादस्य तादृश्य कथा प्रथिता सन्ति । गजतरंगिणीवर्णनानुसार तु बहूपु स्थानेषु
ब्राह्मणा प्रायोपदेशेन राज्ञो न्यायोचितपथ प्रचरितु प्रेरितवन्त । कश्चिद् गापालो राजा-
नमन्यायपथाद् विरमयितुमग्निशरणमवापेति तत्रैकोल्लिखितम्—

चरके धर्मधनूनामुत्तम्येऽपि तवाधितं ।

वर्द्ध गोपालकोऽप्येक. कारुण्यप्रवणोऽविशत् ॥ गजत० ८ २२२६

सर्वे सुखिनः सन्तु

आत्मसुखाभिलाषुना बहवस्तत्र सन्तु सर्वत्र, किन्तु सर्वेषां सुखाय यत्नकारिणो भारतीयसंस्कृतौ एक प्रतिष्ठिता बभूवुः ।^१ इदमेव निर्वायं सुकृतिन आत्महिताय स्वल्पवस्तूनामेवोपयोगं समीचीनं मन्यन्ते । अस्या दशाया परेषां क्षोपणमसम्भव भवति । सर्वे सुखिनः सन्तु' इत्यस्य सिद्धांतस्य श्रेष्ठानुयायी महाराजोऽशोकोऽभवत् । तस्य मतेन यत्किञ्चित् सत्यं सितं सुन्दरं चास्ति तत् सर्वेषामेव भवतु ।

सनातनता

भारतीयसंस्कृतौ कतिपयसनातनादर्शा राजन्ते । न ते परिवर्तनमर्हन्तीति लोकधारणा । तद्यथा—वेदाना प्रमाणं, सत्याहिंसादीनां पालनं च । त एवादर्शा भारतीयसंस्कृतिममरोकुर्वन्ति । तद्यथा ऋषे प्रार्थनास्ति ।

मा न एष पित्र्यान्मानवादवि दूरं नेष्ट परावत । ऋ० ८ ३० ३

नि सीमता

संस्कृते सर्वेषु क्षेत्रेषु नि सीमता स्पष्टमेव वर्तते । सांस्कृतिकाम्युत्थानाय बहुविधा योजनता कृता, किन्तु तासां निर्मातार कदापि स्वयोजनाया सर्वोत्कृष्टत्वं न प्रत्यपादयन् । निश्चयं नवीनतरा मान्यता स्वीकृता । विज्ञानशिल्पकलादिष्वपि सर्वत्र नवीना प्रयोगा समीकृता । विशालेऽस्मिन् भारतप्राङ्गणे भारतीयसंस्कृते विविधदृश्यावलोभि समलङ्कृता नि सीमता समन्वयात्मिका वर्तते । दार्शनिकभूमौ नि सीमताया सर्वोच्चविकासो गीताया लभ्यते । निस्सीमताया बहुसंख्यकानां वर्गाणामेकसूत्रेणोपनिबन्धनं सम्भावितम् । तपस फलोत्पादकत्वम्

भारतीयसंस्कृतौ तपस प्रभावोऽत्युच्चोऽभिमतः । सुष्टे समारम्भ एव प्रजापतेस्तपसोऽभवत् । सर्वेषु आश्रमेषु धर्मेषु, पराक्रमेषु च तपसैव सिद्धिः समान्नाता । तपस्तु त्यागस्य परमरूपम्

भारतस्यैवयम्

भारतस्यैकत्वं प्राचीनयुगे सदैव सम्प्रतिष्ठितमासीत् । न केवलं भारतवासिभ्योऽपि तु वैदेशिकविद्वांसोऽपि कश्मीरप्रदेशात्कन्याकुमारीपर्यन्तं सिन्धुतो ब्रह्मपुत्रपर्यन्तं च भूभागमेकदेशमेवामन्यन्त ।^२ विष्णुपुराणेऽस्य देशस्यैकत्वमनेन श्लोकेन निदर्शितम्—

१. माता यथा निर्वं पुत्रं आयुसा एकपुत्रमनुरस्ये ।

एव पि सम्भूतेषु मानस भावये अपरिमाण । सत्तनिपादे मेतत्सूत ७

साम्बनेनात्र प्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत ।

सप्तदुःखेषु भूत्वा स परत्र महोदये ॥

२. हेनसाङ्गो भारतस्यैकत्वं क्षेत्रं च निदर्शयन् लिखति—The Whole territory was about 9000 li in circuit, with snowy mountains on the north and the sea on its three sides. ग्रीतारवदेशानां विदुषामपि मतमीदृशमेव वर्तते ।

उत्तर प्रस्तावस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।

वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्तति ॥ २३१

जम्बूद्वीपस्य प्रधानमेव वर्षं भारतं सुप्रसिद्धमेव ।

भौगोलिकदृष्ट्या स्पष्टत एवो विदिल्लभूभाग प्रतिभाति भारतम् । भारतीयैर्लिहासे सततमेवास्य देशस्यैकता प्रतिफलति । भारतस्य संस्कृतिप्रवृत्त्योर्विभूतीनां गणनाप्रसङ्गे प्रायशोऽस्य सर्वभागेष्वयस्थितानां नदीनां गंगा-यमुना गोदावरी-सरस्वती-तिन्डु-कावेरीणाम्, नगरीणां ज्योध्या-मथुरा-माया (हरद्वार) काशी काञ्च्यवन्तिका-द्वारवतीनाम्, पर्वतानां महेन्द्रमलयसह्यनुक्तिमदृक्षविध्यपारियात्राणां चाकलन क्रियतेऽधुनापि । सङ्कराचार्यस्तु भारतस्य सीमान्तप्रदेशे विश्वविद्यालयरूपान् मठान् बदरीद्वारका काची-पुरोषु स्थापयामास । चक्रवर्तिराजैर्म्य समग्रं भारतमर्थशास्त्रानुसारं चक्रवर्तिक्षेत्रमासीत्, यथा—

तस्यां हिमवत्समुद्रान्तरमुदीचीनं योजनसहस्रपरिमाणं तिर्यक्चक्रवर्तिक्षेत्रम् ।

पुरा भारतस्य सर्वेषु भागेषु संस्कृतभाषा राष्ट्रभाषा विद्वद्भाषा चासीत् । इत्यमेव सर्वभागेषु सर्वेषां विज्ञानदर्शनधर्माणां वेदापनिषद्ब्राह्मण-महाभारत-नाट्यशास्त्रमहाकाव्यादीनां तेषां रचयितृणां च प्रसरणमभवत् । रामकृष्णमहावीरगौतमशाकराचार्य-विश्वकान् द महात्मगान्धि-रवीन्द्रनाथादीनां परिभ्रमणोपदेशभूमिं प्रायो भारते सर्वत्रैवाभयत । देशेऽस्मिन्नुतापि प्रायः सर्वत्रैव सामाजिकधर्मस्यैकरूपेण वर्तते ।

राजनीतिकविचारेण भारतस्यैकत्वमस्मिन् दिग्भवे वर्तते । समग्रभारतं सदैवैकच्छत्राधीनं नाभवदिति सत्यमेव । तथापि बहुवस्तत्र महाराजा यभूवुर्वेषां दिग्विजयप्रवृत्तिर्भारतस्यैकत्वमेव राजनीतिकदृष्ट्यापि निदर्शयति । प्राचीनभारते राजा तु मनो प्रतीक्षमात्रमेवासीत् । कस्मिंश्चिदपि काले भारतस्य विभिन्नभागेषु राजगानां बहवो राजान एवस्य मनोरनेकरूपाण्येवासन् । अस्मिन् प्रसङ्गे राज्ञो महत्त्वं न वर्तते । महत्त्वपूर्णं तदासी-मनुमार्गेण प्रणिहिता राजनीतिर्या समस्ते भारते एकैवाभवत् ।

भारतस्य सर्वेषां भागानां जना इतरभागेषु गत्या तत्र यस्तु स्वतः वा आसन्, विद्या-धितस्तु भारते सर्वेषु भागेषु पठितुं पर्यटनितुं स्म । विद्याधरदत्तः आचार्यः कथयति कत्र, वाराणश्व सर्वेषु जनपदेषु परिभ्रम्य तत्रत्यजनान् पर्यानिन्दयन् । तेषां कृतितेषु सर्वं भारतमेव प्रतिफलितमासीत् । तद्यथा बहूनां कश्मीरराजस्य मातृगुप्तस्याभिधेयं वर्णयन् भारतस्य विविधभागानां विभूतीं सस्मरति—

तस्य विन्ध्यतटेषुदक्षतः परिनिर्लुठत् ।

तदाब्दमभिपेकाभ्यु रेयाश्रोत इवायभी ॥

राजत० ३, २४७

श्लोकेऽस्मिन् काश्मोरक कविबिन्ध्यस्य रेवायाञ्च सौभाग्यसौन्दर्यं विपुलर्याति उपमा-
द्वारेण । न कदापि भारतस्य ह्रस्वो विशालो वा कश्चिद् भाग सकुचितमतिभिरपि स्वात्म-
सकोचाम परिकल्पित ।

अपर च भारते न काप्यासीत् तादृशी राज्यानां शाश्वतसीमा ध्रुवं वा क्षेत्रं यादृशी
योरपीयराज्येष्वधुना वर्तते । यं कश्चिदधिकतरं शक्तिशाली राजा बभूव स यथेष्ट
क्षेत्रमधिकृत्य स्वराज्यसीमा निर्मितवान् । अस्या स्थितौ बहुषु राज्येषु स्थितेष्वपि
देशस्यास्य साकन्त्यं न विलुप्तम् । ततो न कदाप्यस्य छिन्नाङ्गत्वं समर्थनीयम् ।

संस्कृतिः सभ्यता च

सभायां साधुरिति सम्प । तस्य भावः सम्पत्ता । कस्यापि मानवस्य समाजस्य वा
तान् गुणानधिकृत्य सभ्यता जायते यैस्ते समाजस्य सघटनं कुर्वन्ति, परस्परं सवर्धयन्ति,
सौहार्दं सहिष्णुता च दर्शयन्ति । इत्यं सभ्यतापदेन मानवस्य सर्वोच्चगुणां सामस्त्येन
व्यक्तं भवन्ति । संस्कृतिस्तु कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि सर्वोच्चयोग्यतायां आधानमेव संक्षेपेण
भवति । मानवीयसंस्कृत्या मानवव्यक्तित्वस्य विकासं परिलक्ष्यते, किन्तु तेन विक्रमेन
सार्वजनिक कल्याणं भवति न वैयक्तिकमेव । कल्याणकारित्वं च संस्कृते सम्पत्तया
सजायते । कोऽपि वैद्यराजं प्राप्तविद्यं संस्कृतोऽपि यदि रोगिणामार्यिकशोषणं करोति
तर्हि सोऽसभ्य एव ।^१

अस्मिन्पुस्तके प्रथमं संस्कृतेर्निदर्शनं क्रियते प्रसङ्गतं सम्पत्तया वर्णनमपि भविष्यति ।
सम्पत्तासंस्कृत्योः सामञ्जस्यगतिं सर्वथा प्रशस्ता ।

संस्कृतिज्ञानस्य साधनानि

भारतीयसंस्कृतेर्ज्ञानार्थं सामान्यतोऽस्माकं पूर्वजानां कृतयोऽवशिष्टानि च तासां रूपाणि
विदेशतो भारते आगतानां यात्रिणां लेखास्तत्रत्यविदुषां निबन्धाश्च शोधयोगानि सन्ति ।^२
पूर्वजानां कृतयः साहित्यपुराणेतिहास-मट्टावली-वशावली-शिलालेख-ताम्रपत्र-मुद्रा-शिल्पास्त्र-
शस्त्रादिरूपा प्राप्यन्ते । आसु प्राचीनतमानि प्रस्तरयुगस्यास्त्राण्येव सन्ति । तस्मिन्पुगे
जना काष्ठम्यास्य प्रस्तरस्य वास्त्राणि निर्मितवन्तः । अस्त्रार्थं धातुप्रयोगोऽज्ञात एवा-
सीत् । दक्षिणभारते 'बेल्लारी' प्रदेशे प्रस्तरयुगस्य बहुसंख्यकान्यस्त्राणि बहुविधान्यपर-
रूपाण्यवशिष्टानि च प्राप्यन्ते । शेषभारतेऽपि इतस्ततः समकालिकावशिष्टानि वस्तूनि
लभ्यन्ते ।

साहित्यम्

भारतवर्षस्य पुरातन साहित्यिकनिधिरेतिहासमृदो वर्तते । तत्र प्रथमं स्थानं वैदिक-

^१ दुर्जनं परिहर्तव्यो विषयालङ्करोऽपि सन् ।

मर्णना भूषितं सपं किमसौ न भयङ्कर ॥

^२ कल्हणन राश्ट्ररंगिण्या १ ११—२० पत्रोकेषु कृद्भिः प्राचीनसंस्कृतिज्ञानसाधनानि वर्णितानि ।

साहित्यस्यैवास्ति । वैदिकसाहित्येन वेदसहिताना, ब्राह्मणग्रन्थानामारण्यकोपनिषदा च निर्देशो भवति । पश्चात् श्रौतगृह्यधर्मसूत्राणां स्मृतीनां च ग्रन्था वर्तन्ते । प्रायोऽस्मिन्नेव युगे महाभारतरामायणयो रचना कृता । इमे द्वे सस्कृतज्ञानायाकरूपे स्त । ग्राम्या सह पालिग्रन्थानां रचना समारब्धा । पालिसाहित्यस्य त्रिपिटकानि मूलग्रन्था । इमानि समाश्रित्य परवर्तियुगे दर्शनधर्मादिकमधिभृत्य विपुलसाहित्यं विरचितम् । वेदाङ्गानां शिक्षाकल्पनिरुक्तच्छ्रद्धोत्थोत्पत्तिपद्याकरणविषयाणां ग्रन्था वैदिकयुगे विरचिता । कालान्तरेतेषामभाव एव सञ्जातः, किन्तु वेदाङ्गपरम्परा सदैव सानुबन्धाभवत् । पाणिनिव्याकरणमधिकृत्याष्टाध्यायीमरचयत् । तामेव समाश्रित्य पतञ्जलिना महाभाष्यं रचितम् । मौर्ययुगे कौटिल्येनार्थशास्त्रस्य रचना कृता । उपर्युक्ते सर्वेग्रन्थे प्राक्प्रोक्तयुगस्य सस्कृतिपारा परिचीयते ।

रामायणमहाभारतयो शैलीमनुकृत्य परवर्तियुगेऽष्टादश पुराणानि, उपपुराणानि च विरचितानि सङ्कलितानि वा । एषु ग्रन्थेषु सृष्टेरादिकालत एव मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणा विशदा गाथा प्राप्यते । अपराणि च तत्र सन्त्येव नीतिशास्त्राणि कामशास्त्राणि च, यै समकालिकजीवनस्य लौकिकपक्षं प्रकाशयते ।

श्लोष्टाब्दसमारम्भादेव भारते काव्यग्रन्थानां प्राचुर्यं वर्तते । तत्र खलु महाकाव्यरूपक-मञ्जवाद्यादीनां महानिचयो वर्तते । अश्वघोष-कालिदासभारवि-भवभूति-वाणभट्ट-माघ-दण्डि-सुबन्धु-श्रीहर्ष-कल्हणप्रमुखा असह्यास्ते महाकवयो येषां कृतयोऽयुनापि लभ्यन्ते । ततोऽप्यधिकतरां सहस्रा तेषां सरस्वतीललितानां, येषां काव्यशैली कालेन कवलीकृता ।

जैनसंस्कृते परिचयार्थं ज्ञोपाङ्गपुराणादिकमतिसमृद्धं साहित्यं सस्कृत-प्राकृतापभ्रंशभाषासु लभ्यते । तामिलभाषायामपि प्राचीनसंस्कृतेरमूल्यानि पुस्तकानि विशन्ते ।

शिल्पायुर्वेद-यन्त्र-सैन्यविधानादीनि कला-ज्ञान-विशारदात्मकान्यधिकृत्य पुस्तकानि वर्तन्ते ।

नगरध्वसावशेषा

प्राचीनतमसंस्कृते सुस्पष्टज्ञानाय प्रायः चतुःसहस्रवर्षपूर्विकाया सिन्धुसभ्यताया नगरध्वसावशेषा विशेषमहत्त्वपूर्णा वर्तन्ते ।^१ तैरवशेषे तत्रत्यलसाधिकनागरिकाणां जीवनविधिं सस्कृतिर्वा प्रायः सामस्त्येन ज्ञायते । तस्मिन् युगे उत्तरभारतस्य बहुषु स्थानेषु सिन्धु-सभ्यताया प्रसारोऽभवत् । विशेषतो राजस्थाने गंगानगरजनपदस्य बालिवगामे, उदयपुर-जनपदस्य अहारग्रामे, घग्घरघाटीषु च सिन्धुसभ्यतानुवर्तिन्यो वसतय आसन्नित्युल्लेखेन प्रमाणितम् । ग्रन्था समकालिकवसतय पञ्चनद-सीराष्ट्र-महाराष्ट्रोत्तरप्रदेसेषु च प्राप्ताः ।

१. सिन्धुसभ्यताया प्राचीननाम टिल्बुन इत्यासीत् । एतं मतं पेनसिल्वानिया विश्वविद्यालयस्य डा० सेमुयलक्रोमर महोदयेन पुरस्कृतम् ।

बृहवस्तुवर्तन्ते प्राचीननगराणां ध्वंसावशेषा । तेषु केपाञ्चिदेव खननं सम्पादितम् ।
तथा हि हस्तिनापुर-तक्षशिला पाटलिपुत्र-कौशाम्बी-नालन्दादिषु प्राप्ता अवशेषा दर्शनीया एव ।
ताम्रपत्रशिलालेखादयः ।

प्राचीनमस्कृते प्रामाणिकमैनिहासिक च ज्ञानं शिलालेखस्तम्भलेखताम्रपत्रादिभिरेव
भवति । खोष्टाब्दन त्रिशताब्दं प्रागेवाशोकेन भारतस्य विभिन्नभागेषु शिलालेखा
स्तम्भलेखाश्च प्रतिष्ठापिता । तेषु लेखेषु महाराजस्याशोकस्य प्रजानामभ्युदयाय सर्वपनाय
चोदात्ता नीतिरक्षापि विपुलसन्देश ददाति । खोष्टाब्दत त्रिशताब्दं प्रागुत्कलप्रदेशे जैन-
राजेन धारवलेन हायोगुम्फाशिलालेख कारित । परवर्तितो गुप्तस्य यशोधर्मणश्च
लेखा प्रमुखा सन्ति ।

प्राचीनकाले दानानि सामान्यतस्ताम्रपत्रं, प्रमाणितानि । ईदृशेषु ताम्रपत्रेषु दानो-
द्देश्यानि, दातुवंशावली, सामाजिकस्थितिश्च प्रायो दर्शितानि । शिलालेखानां ताम्रपत्राणां
च सम्पादितसंग्रहा, बहुषु ग्रन्थेषु प्रकाशिता वर्तन्ते ।

मुद्रा

मुद्रा अपि पूर्ववदुपयोगिन्यो भवन्ति । तासु राज्ञां प्रमुखैतिवृत्तानि, तेषां राज-
चिह्नानि, पूज्यदेवतानां प्रतिकृतयश्चाङ्कितानि वर्तन्ते । मुद्राभिः प्रायश कलाप्रमाणा
ज्ञायन्ते । वैदेशिकमुद्राभिविदेशव्यापारोऽनुमीयते ।

शिल्पकला

प्राचीनध्वसादिषु प्रचुरशिल्पसामग्रो विद्यते । सिन्धुसभ्यताया युगात्प्रभृति प्राय
सर्वत्र सवत्र च कलाकृतयोऽभवन् । वैदिकजैनबौद्धप्रमुखासु संस्कृतिषु शिल्पकला-
नामतिशयमाहात्म्यं बभूव । फलतो देवालयस्तूपगुहादयः कलाकृतयः निर्मिता ।
न केवलं भारते परन्तु लङ्का-वर्मा-स्याम-जावा-सुमात्रा-बाली-चीन-जापानादिषु देशेषु
भारतीयकलाप्रमाणादर्शा प्रतिष्ठापिता । शिल्पकलाविद्यानेषु प्रायशस्तत्रयः समकालि-
कत्र सामाजिकजीवनविधि सामस्त्येन निर्दिशतो वर्तते ।

वैदेशिकलेखा

प्रथमं तु वैदेशिको लेखो मेसोपोटामियाप्रदेशे प्राप्तः । अस्मिन् लेखे वैदिकदेवानां
चर्चा विद्यते । अनेन ऋग्वेदस्य रचनाकालादीनां परिचयः प्राप्यते । तत्र पश्चाद् ग्रीस-
देशस्य यवनयात्रिणां प्रतिहासज्ञानं च निबन्धनमहत्त्वपूर्णं विद्यते । हेरोडोटस-मेगस्थनोज-
प्लीनी-स्ट्राबो-डायोडोरस-सरपनादयः प्रमुखयवनलेखका बभूवुः, येषां कृतिषु भारतवर्षं
विद्यते ।

चीनदेशस्य बहवो यात्रिणो भारतीयविद्याभिलाषिणो भूत्वा परिभ्रम्य चास्माकं देशस्य
विविधभागेषु स्वकालिकमितवृत्तं लिखितवन्तः । ह्वेनसांगफाह्यानेतिहासादयः तेषु यात्रिषु
प्रमुखा आसन् । बहवो भारतीयविद्वांसो बृहत्तरभारते तुकिस्तानचीनजापानेण्डोचीनपूर्वि-

द्वीपसमूहेषु भारतीयसंस्कृते प्रचाराय गता । तेषु तेषु देशेषु निवसन्त तेऽपि तत्र ग्रन्थान-
रचयन् । तेषु गणेषु भारतीयसंस्कृतेर्वर्णनं विद्यते । पूर्वद्वीपसमूहेऽपि रामायणमहा-
भारतादिक समाश्रित्य लिखिता बहूनां ग्रन्था प्राप्यन्ते । अरवदशासिन कतिपयविद्वांस
मुत्तमानाङ्गैर्दुःसहस्रनेत्रैर्मुद्वादय भारतीयतत्त्व सगितमेव लिखितवन्त ।

सांस्कृतिकयुगविभाजनम्

संस्कृतिमघिष्ट्य भारतीयेतिहासस्य त्रयो विभागा कल्पिता — प्राचीन मध्ययुगीन ,
अर्वाचीनश्च । प्राचीनयुग मृष्टेरादिकालादारभ्य ख्रीष्टस्य पञ्चान् द्वादशशतादपर्यन्त
वर्तते । तत्र पर मध्ययुगमारभ्यते । मध्ययुगे भारतीयसमाजो वैदिकसंस्कृतीना प्रवृत्ति-
भिरगत प्रभावितोऽभूत् । ख्रीष्टस्य पश्चादष्टादशशतादपर्यन्तमेव मध्ययुगीना प्रवृत्तयो
वर्तन्ते । तस्य पश्चात् यारपीयजातीना समागमेन भारते पाश्चात्यसंस्कृतेराविर्भावो-
भूत् । अस्मिन् नवयुगे भारतीयसंस्कृति पाश्चात्यसंस्कृत्या प्रभाविता लक्ष्यते ।

उपर्युक्तसांस्कृतिकयुगविभाजन तावमात्रमेवावितथ यावन्मात्र गङ्गायाम्त्रिभागा —
पर्वतदशीय , समतरदशीय , सङ्गमदेशीयश्च कथ्यन्ते । वस्तुतस्तु गङ्गाधारा सदाधारा
त्वेकैव । तथैव भारतीयसंस्कृतिरेकैव वर्तते । कालातरे जाताना परिवर्तनाना विकास-
प्रवृत्तीना च परिचयार्थं त्रयाणा युगाना विभाजनं स्वीकृतम् । अधुनापि प्राचीनसंस्कृति-
र्वाह्यता वैदिकसंस्कृतिमि क्वचित् सम्पृक्तापि भारतीयानामभ्युदयपथं प्रकाशयति ।

संस्कारः

व्यक्तित्वस्य विकसनमेव सस्कृति । सस्कृते समारम्भो भारते प्रथम संस्कारेभ्यो भवति । मरिक्छिदपि प्रागाकलित विकाससौरभ्य मानवताया विद्यते, तस्य भावेन भावनमेव संस्कार । संस्कारेणैव शिशो मानवताया प्रथमोद्बोधो भवति । गर्भाधानात् प्रभृति मरणपर्यन्त संस्कारविधिना पुरुषस्य शरीरत मनसश्च शुद्धिर्जायते समक्ष च तस्य भाविजीवनस्योत्थानमयी परम्पराविष्क्रियते^१ । व्यक्तित्वस्य विकासाय तत्सम्बन्धितत्वानु-शीलनम्, उपदेशश्रवणम्, गुरुजनाना वैदिकमन्त्रं शुभाशसा चावश्यमेव प्रभावोत्पादकानीति भारतीयाना धारणा ।

भारतीयकल्पनानुसार सर्वेषु समारम्भेषु देवाना सहायता सोपयोग 'वर्तते । व्यक्तित्वस्य विकासनेऽपि पदे पदे तेषा सहायता याचनीया भवति । देवा प्रापिता सन्तो-दृश्या अपि सहायता कर्तुं सन्मार्गे नियोजयितु च प्रस्तुता भवन्ति । संस्कारप्रक्रियासु तेषा समक्ष शुद्धसस्कृतोन्नतिप्रवणाय भाविजीवनाय प्रतिज्ञा क्रियते ।

एषु संस्कारेषु षोडश एव प्रायशो घर्मग्रन्थेषु सगृहीता । तेषा प्रमुखसंस्कारणा नामानि गर्भाधान-पुसवन सीमन्तोन्नयन विष्णुवलि-जातकर्म-नामकरण-निष्क्रमणाक्षप्राशन-चौलोपन-यन चतुर्वेदव्रत-समावर्तनविवाहा सन्ति । व्यक्तित्वस्य विकासदृष्ट्या ब्रह्मचर्यमतिशय-महत्त्वपूर्णं विद्यते । ब्रह्मचर्यस्यारम्भ उपनयनविधेरनन्तर भवति । प्रायश संस्कारा दशैव सम्प्राप्तन्ते ।

संस्काराणा मर्वजनीनत्व प्रत्यक्षमेव वर्तते ।^१ शूद्राणा स्त्रीणा च संस्कारा मन्त्रवि-होना कृता ।

स्त्री-संस्कार-विषये मनुना प्रोक्तम्—

अमन्त्रिका तु कार्येऽपि स्त्रीणामावृदशेषत ।

संस्काराय शरीरस्य यथाकाल यथाक्रमम् ॥ मनु० २-६६

संस्कारा अपरिहार्या आसन् प्राचीनयुगे । अकृतसंस्कारा जना जातिच्युताश्चाण्डाल-शूद्राणा समकक्षत्व प्राप्ताश्चेति प्रमाणितम् । उपनयन तु द्वितीय जन्मैव येनार्थो द्विजो भवति ।

प्राचीनयुगे पितृशामत्यधिका चिन्ता पुत्रस्य व्यक्तित्वविकसनाय बभूव । 'आत्मा वै जामते पुत्र' इति शास्त्रवचनानुसार पिता स्वयमेव पुत्ररूपेण जायते । अस्या दशाया

१. तथा हि रात्रौ च वाग्भयोमासाशाम्—'संस्कारो ह्य्वात्मानं समवेति, न त्थेण वीक्ष्य वा विमगम-पेक्षते ।'

पिता स्वकीयाभावानपि पुत्रसमृद्ध्या परिपूर्णात्मानं बहु मन्यते स्म । प्राचीनयुगस्य धर्म-
परायणतापि सस्कार सर्वजनग्राह्य विदधाति स्म ।

गर्भाधानम्

शिशोर्मानुर्गर्भे बीजरूपेण प्रतिष्ठापनं हि गर्भाधानम् । वैदिककालेऽस्मिन्नवसरे विष्णु-
त्वष्टृ-प्रजापति-सरस्वतीनां स्तवनं कृतम् । बृहदारण्यकोपनिषदि विशिष्टगुणं समन्वितान्
पुत्रान् प्राप्तुं विशिष्टभोजनानां विधानं वर्तते ।

परवर्तियुगे गर्भाधानाय तिथीनां नक्षत्राणां च शुभाशुभत्वं पर्यालोचितम् । विज्ञान-
सम्मतं प्रतिभाति विधानमिदम् ।^१ गर्भे स्थाप्यमानं शिशुर्मातुर्मानसपटलाद्भ्रूतपुरुषस्य
सादृश्यं प्राप्नोति । अत्र एव हीनां पुरुषास्ततो न द्रष्टव्या इति केषाञ्चित् शास्त्रकाराणां
मतम् ।

मातुः पितुश्चोदात्तविचाराणां सङ्कल्पनम्, तेजस्विपुत्रप्राप्तिकामना, दिव्यशक्तीनां
साग्निव्यं चास्य सस्कारस्य वैशिष्ट्यानि । 'सस्कारोऽयं किमात्मनि श्रेयसाय, उत पुत्रनि -
श्रेयसाय । पुत्रनि श्रेयसायेति प्रमाणम् ।

पुंसवनम्

गर्भस्यशिशोः पुंसव विधातुं पुंसवनं क्रियते । प्रथमं तावत् देवानां स्तुतयः कृताः,
तेभ्यश्च देवेभ्यः पुत्रप्राप्तये वरो याचितः । अस्मिन्नवसरे गर्भरक्षणार्थं पुत्रीत्पत्तये चायु-
र्वेदोक्तोपयोगेण प्रयोगश्च कृतः ।^२ पुंसवनसोमन्तोन्नयनसस्कारविधिषु समायोजितं सोल्लाम
कृत्य स्वास्थ्यसवर्धनाय भवति, गर्भस्यशिशोः कल्याणं जायत इति सुनिश्चितमेव ।^३

वैष्णवसंस्कृतौ पुंसवनाद्यं वर्षपर्यन्तं विष्णोः स्तुतिं तस्याराधनां पूजां च कर्तव्या
इति विहितम् ।^४

सोमन्तोन्नयनम्

सोमन्तोन्नयनमुत्सवप्रायमभवत् । सस्कारेऽस्मिन् पतिं पत्न्याः केशपाशमलङ्कुर्वन्
तस्मिन् सोमन्तमरचयत् । गौणतो गर्भमारक्वलान्तां मातां प्रमादित्वाभूत् । वैदिकयुगे
सोमन्तोन्नयनावसरे वीणागाधिनो वीणावाद्यपूर्वकं सोमराजस्य स्तुतिमकुर्वन् । सोमन्तो-
न्नयनं गर्भाधानात् चतुर्थे मासे सम्पादितम्, यदा शुक्लपक्षे पक्षा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तोऽ-
नन्तः ।

१ R. B. Pandey Hindu Samskaras p. 89

२ पुंस्वलक्षणानामाविर्भावान्तरागमरंशशिशोर्लिङ्गपरिवर्तनं कर्तुं शक्यत इति स्पष्टं मतमायुर्वेदस्य ।
चरके शारीरस्थानप्रकरणे ८. ३—२५ ।

३ समानयोगश्रीमा हि माता तदा गर्भेण केषुचिदर्थेषु । शारारस्थाने ४ १६

४ मागवते ६ १८—१६ अप्यायत ।

विष्णुबलिः

गर्भाधानादष्टमे मासे विष्णुबलिसंस्कारेण विष्णवे चतुष्पष्टिवलय. समर्पिता वैदिक-
सूक्तैश्च तस्य देवस्य स्तुति कृता । प्रभावेणास्य संस्कारस्य गर्भस्यशिशो सरक्षणं निरा-
पद् प्रसूतिश्चामन्येताम् । सोऽप्यन्तोऽकर्मसंस्कारेणासन्नप्रसवाया मातु कल्याणार्थं मुखेन
प्रसवार्थं चायोजनं कृतम् ।

जातकर्म

शिशो जाते महान् हृषीं जायते । प्रथमं तावत् वैश्वानरस्य परितुष्टि सम्पाद्यते ।
वैश्वानरस्य परितोषेण जातस्य शिशो कालान्तरे तेजस्विताया समृद्धे. शक्तेश्च सम्भा-
वना अभिमता । नाभिर्धर्धनारप्रागेव पञ्चभिर्ब्राह्मणैः शिशोरनुप्राणनमक्रियते । अनेन विया-
नेन तस्य पूर्णजीवनस्याभ्युदयस्य चाशा सम्भाविता । ब्राह्मणानां ससर्गो रहस्यविधिना
शिशोर्ब्राह्मणत्वविचारक इति धारणासीत् । पश्चात् पूषदाज्यस्याहुति कृता । अस्मिन्
हवने पिताकामयत्—

“अस्मिन्सहस्र पुण्यासमेधामन स्वे गृहे । अस्योपसद्या माच्छेत्सोत् प्रजया च पशु-
भिश्च स्वाहा । मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा । यत्कर्मणात्परोरिच यद्वा
न्यूनमिहाकरम् । अग्निप्यात्स्त्वष्टकृद्धिद्वान्स्त्वष्टं सुहृतं करोतु न. स्वाहा” इति ।

तत पितास्य दक्षिण कर्णमभिनिधाय

“वाग्वागिति त्रिरय दधिमधुघृतं सनोयान.ताहतेन जातल्पेण प्राशयति, भूस्ते दधामि
भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि, भूर्भुव स्व सर्वं त्वयि दधामि” इति सन्दिष्टवान् ।^१

वैज्ञानिकदृष्ट्या मानवस्तु वस्त्राण्डस्याखिलस्य सूक्ष्म स्वरूपमेव । अस्य तत्त्वानुशो-
नस्य मानसिकप्रतिष्ठायै शिशोर्जन प्रथमोऽवसरोऽभवत् । अनेन प्रकारेण मानव-व्यक्तित्व-
स्य विश्वात्मकत्व नियोजितम् ।

परचात् पिता शिशोर्नाम कृतवान् ‘वेदोऽसि’ इति गुह्यमेव नामाभवत् । ततः शिशु
मात्रे प्रदाय पिता तस्मै स्तन प्रयच्छति सरस्वती प्रार्थयते च—

मस्ते स्तन शशयो यो मयोभू येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि ।

यो रत्नधा वसुविद्य सुदन्नः सरस्वति तमिह धातवेऽक. ॥

तत पितास्य मातरमभिमन्त्रयते—

इत्ससि मैत्रावारुणो वीरे वीरमजीजनत् ।

सा त्वं वीरयती भद, यास्मान् वीरयतोऽकरदिति ।

१. बृहदारण्यके ६.४ । वाक् समये दाना मतीकोऽस्मिन् प्रकरणे । आयुर्वेदानुसारं दध्नेन्द्रियशक्ति
वर्धने, मधुरस एवौषधीनां वर्धनं च वसुतां तेजः । ऐतरेयब्राह्मणे ८.२० । त्रीणि चेमानि वैदिक
शुण्य श्रेष्ठं मात्रजम् । शतपथ ९.०.१.११

गिणु सन्वोध्य तत्रत्या गुरुतना आहुः—

अनिपिना वनामूरनिपितामहो वनामू । परमां च व बाष्ठा प्रारच्छिषा यशसा
अह्वयधमेन, य एदविशो आह्वयस्य पुत्रो जायते ।

आश्वलायनानुसारं दधिमधुघृतं प्राणयन् पित्रा गिणये गतवर्षाणा पूर्वागुक्कामयत ।
ततः शिशोर्मेघाजनर्तं कृत्रं तस्य अत्रापमोषं मुष्मतार्जायाणापन्—

मेघां त्वे देवः सखिता मेघा देवी गरम्बती ।

मेघां त्वे अश्विनो देवासाधनां पुत्ररस्रगी ॥

गिणोः स्वग्य स्पृगन् पित्राज्ञामयत—

अदमा भव, परशुर्भव हिरण्यमस्तृत भव

येदो धं पुत्रनामानि जीव शरव शनमिति

इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि घेह्यम्भै

प्रयन्धि मयवन्नृजापन् ।

उपयुक्तप्रक्रियायाः प्रत्यक्षस्वरूपमपि प्रदर्शितमासीत् । तदयदात्मा परशुर्हिरण्यं क्रमशः
उपयुक्तरि निधाय तस्योपरि गिणुः प्रतिष्ठापित । अनेन विप्रिणा गिणोः सर्वाञ्चत्व
प्रसाधितम् ।

केपुचिदभ्युदयशीलेषु कृत्स्नेषु गिणुः शक्तश्रेष्ठपरायणं शिशानुं जन्मदिने निरन्तरमग्नि
प्रज्वालित^१ । पुत्रजन्मोत्सवे पित्रा प्रायशां दानमवरोत् ।

नामकरणम्

नाम्नोऽन्तिमहृत्त्वमिति विदिन भवेयाम् । नाम्नो महृत्त्वमिति ह्यस्य बृहदारण्यस्योपनिषदि
संवादोऽयं प्राप्यते—

याज्ञवल्क्येति ह्योदाह—यथाय पुरुषो म्रियते किमेत न जहतीति । नामेभ्यनन्तं वं
नामानन्ता विश्वेदेश अनन्तमेव स तेन लोके जयति ।^२

जातकर्मसम्कारे मुहूर्तं नाम कृतम् । जन्मनो दशमे द्वादशे वा दिने पुण्ये मृत्तौ नशत्रे
वा सर्वजनप्रशान्तीय नामाक्रियत ।

नाम्नो मयुरध्वनि स्पृहणीय एव । अनुराधर द्वघणर वा घोषवदाद्यन्तस्यं पुत्राम्,
ईश्वरान्ममपुत्राशर व स्त्रीणामेव कृते नाम्नि, मुचि स्तृष्टं भवतीति । द्वघणरनाम्ना
लौकिकैश्वर्यस्य, अनुराधरेण चाध्यात्मिकाम्बुदयस्य कामना प्रकटीकृता ।

बोधायनानुसारं पुरुषाणा नामानि ऋषिदेवपूर्वजाना नामान्वाश्रित्य भवेयु ।

१. अमात्रमन्त्रादने

२. वृ० उ० ३० १० । इहस्पतिमर्तं नामाधिकृत्य प्रमलितम्—

नामाश्रित्य स्वत्रहारदनु शुभावेदं कर्मसु मायदेतु ।

नाम्नैव कीर्तिं लभते मनुष्यस्य, प्रसन्नं गच्छति ना । इति ॥

साक्षादेव देवाना नामानि न ग्रहीतव्यानि इति । केपुविद्धर्मशास्त्रेषु विहितम् तद्यथा—
 ब्रह्मप्रकाश, शिवदास, देवदत्त इति शोभननामानि, न तु राम, विष्णु, सुरेन्द्रो
 वा पुरुषाणा नामानि भवेयु । स्त्रीणा नामान्यधिकृत्य मनुना निर्दिष्टम्—

स्त्रीणा सुखोद्यमकूर विस्पष्टार्थे मनोरमम् ।

मङ्गल्य दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ २ ३३

विष्णुपुराणानुसार तु—

गुप्तदासात्मक नाम प्रशस्त वैश्यशूद्रयो ।

नाथंहीन न चाज्ञस्त नामशब्दयुत तथा ॥

नामङ्गल्य जुगुप्स्य वा नाम कुर्यात्समाक्षरम् ।

नातिदीर्घं नातिह्रस्व नातिगुर्वक्षरान्वितम् ॥

सुखोच्चार्यं तु तन्नाम कुर्याच्चिन्प्रवणक्षरम् । ३ १० ९—११

नाम्ना देवाना महापुरुषाणा चोदात्तादर्शा मानवताया समक्ष प्रतिष्ठापिता ।^१
 नाम्नैवान्मुत्यानाय प्रेरणा प्रथममेव ग्रहणीया भवेदिति शास्त्रकाराणा मतम् । येन केन
 प्रकारेण महता देवाना नामोच्चारणेन पुण्योदयस्य धारणा वतत । ष्वधिन्मृतशिशूना पुत्रा
 मिक्षाचरादयो वा सञ्जिता । तत्तोषा जीवनार्थमासीत् । नाम्न प्राक् श्रीशब्दस्य योजन
 रीतिरासीत् प्राय ।

निष्क्रमणम्

जन्मनश्चतुर्थमासे शिशोर्गृह्णान्निष्क्रमणमभवत् । मातुर्गर्भान्निष्क्रम्य प्रसवगृहे तत्
 निष्क्रम्यायेद् गृहेषु विचरन् शिशु सङ्कोर्णपरिधौ वसति । तस्मादपि निष्क्रम्य विश्वविभू-
 तोना सग्रहणाय विश्वात्मक व्यक्तित्व सर्वर्षयेत् शिशुरित्युद्दिश्य सूर्यचन्द्रादीना दर्शनम-
 कारि । सामाजिकसोमो निष्क्रम्य स ब्रह्मपथमनुसरिष्यतीति समीहितमुपयुक्तक्रमेण ।

निष्क्रमणदिवसे तत्र सूर्यस्य दर्शनं प्रथमं समासादितम् । सूर्यस्तु भारतीयदृष्ट्या
 ज्ञानविज्ञानयो परम निधानमेव । आचार्य एव सूर्यं सविता वा दिव्यज्ञानाय । सूर्यदर्शनं
 कारयन्नेव पिठागामत्—

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ।

पश्येम शरदं शतं जीवेम शरदं शतम् ।

शृणुयाम शरदं शतं प्रब्रूयाम शरदं शतम् ।

अधीना स्याम शरदं शतं भूयश्च शरदं शतात् ॥

रात्रौ निष्क्रमणविधौ च द्रुदर्शनं कारितम् । एतासा दिव्यविभूतोना दर्शनस्य शिशो
 सर्वत सर्वर्षेण हितकरं प्रभावो जात ।

१ चाण्डालानामपि नामानि शोभनानि ऋषिपुरेति राजतरङ्गिण्यां दृश्यते बहुषु ।

अन्नप्राशनम्

शिशोर्जन्मकाले दधिमधुघृतानां प्राशनमभूत् । पश्चात् शिशोः पष्ठमानेऽन्नप्राशनं कृतम् ।^१ आयुर्वेदानुसारं लघुहितमन्नं शिशवे दातव्यम् । अन्नस्य न केवलं जीवनधारणार्थं महत्त्वमपि तु व्यक्तित्वस्य विकासायानस्योपयोगिताभिमतम् । तद्यथा—

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवाः स्मृतिः, स्मृतिलम्बे सर्वप्रयत्नां विप्रमोक्ष इति ।^२

यस्या दशमा स्पष्टमेव प्रतिभाति यत् शिशवे प्रदत्तं प्रथमं भोजनं व्यक्तित्वस्य विकासमुद्दिश्यैव निर्णीतमासीत् । सामान्यतोऽन्नप्राशनाय दधिमधुघृतमिश्रं भक्ष्यमेव दत्तम् । मातृजन्मास ददेदेव पिता 'भूर्भुव स्व' इत्युच्चारणमकरोत् । वैचिद्धर्मशास्त्रकारा समासं भोजनमन्नप्राशनाय निर्दिशन्ति ।^३

भारतीयपारणानुसारमन्नं दवतारूपं वर्तते । अस्मिन् सस्कारे पदे पदोऽनदेवस्य स्तुतिविहिता ।

कालान्तरेऽन्नप्राशनावसरे शिशोर्भावजीवनस्य जीविकोपायस्य निर्णयं कृतं । देवानां सान्निध्ये बहूनां व्यवसायानां प्रतीकां समुपस्थापिता । तेषु यानि कानिचित् शिशुरचिनोन् तैरेव शिशोर्जीविका सम्भाविता ।

चूडाकरणम्

चूडाकरणं शिशोः प्रथमेऽन्दे तृतीये वा सम्पादितम् । केशानां कर्तनं विधाय शिरसि चूडा कृता । केशकर्तनस्य लाभा आयुर्वेदानुसारं सन्ति । यथा—

पापोपशमनं केशनक्षरोमापमार्जनम् ।

हृष्यलापयसौभाग्यकरमुत्साहवर्धनम् ॥

पौष्टिकं वृष्यमापुष्यं शुचिरुप विराजनम् ।

केशशमश्रुनलादीनां कर्तनं सप्रसाधनम् ॥ चरकसहितायाम्

चूडाकरणान्तरप्रभृति शिष्याग्रहणं भवति । आयुर्वेदानुसारं शिष्याया महत्त्वं विद्यते । तथा हि—शिरसि शिवरं शिरा मन्त्रोनां सम्मिलनं भवति । अस्य स्थानस्याधिपती रोमावर्तः । तत्र केनापि प्रहारणं शीघ्रमेव मृत्युर्भवति ।^४ अस्य क्रीमलस्थानस्य रक्षा शिष्याय भवति ।

१ पथ्यार्थं चैतमन्नं प्राशयत्युहितं च । सुश्रुते शारीरस्थाने १० ६४

२ छांदोग्ये ७ २६ ० । गान्ध्यायामपि समर्थनं दृश्यतेऽप्य मत्स्ये । योता १७ ८ १०

३ पाण्ड्यामिने शिशो मासभोजनस्य पाचनयोग्यता न विद्यते । कर्त्तं मासभोजनमन्नप्राशनाय समर्पितं मिति समस्या । पारस्करस्तु मासमाजनं समर्पितं चारु—भारद्वाज्यायामेन वाच्यमन्नप्राशनाय । मत्स्यैर्नवनशामस्य । आट्या अन्नवर्चमकामस्य । १ १९ ५ १३

४ सुश्रुत शारीरस्थाने ६ ८३

केशकर्तनस्य समारम्भ स्वयमेव पिताकरोत् । देवेभ्य म्नुतिं कुर्वन् सोऽश्वामयत्—
 शिशुर्दीर्घायुं पञ्चस्रो सानन्दश्च भवतु । शिरसि कुलरोतिमनुसृत्य चूडा विहिता । तद्यथा—
 'दक्षिणत चूडा वसिष्ठानाम् । उभयतोऽत्रिकाशयपानाम् । मुण्डा भृगव । पच-
 चूडा अङ्गिरस । केश-पक्तिमङ्गलायं, शिक्षिनोऽन्ये । ययाकुलधर्मं या ।'
 चूडासंस्था प्रायशो प्रवरसंख्यासमा एवाभवत् ।^१

उपनयनम्

आचार्येण ब्रह्मविद्याया अध्यापनाय विद्यार्थिन शिष्यभावेन स्वीकरणमुपनयनम् ।^२
 तत पचविंशतिवर्षपर्यन्त ब्रह्मचर्याश्रमस्य विधानम् । पिता स्वयमेव स्वपुत्रमाचार्यसमीप
 नीत्वा तस्योपनयनाय प्रार्थयत् । उपनयनसंस्कारे विद्यार्थी तस्याचार्यस्य पुत्ररूपेण पुनरजा-
 यत् । पुत्रोकरणस्येय प्रक्रियाऽयर्वेदे प्रथम वर्णिता—

आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिण कृणुते गर्भमन्त ।

त रात्रोस्तित्त्र उदरे विभति त जात द्रष्टुमभिसयन्ति देवा ॥

वैदिककाले विद्यार्थी स्वयमेवाचार्यसमीप गत्वा न्यवेदयत्—ब्रह्मचर्यमागामिति ।

आचार्यो विद्यार्थिनमाह—

को नामासीति । प्रजापतिर्वे क ।

स तस्य हस्तं गृह्णाति ।

आचार्योऽभाषत्—इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसि । अग्निराचार्यस्तव । अहमाचार्यस्तव ।
 आचार्यं ताम्या देवताम्या विद्यार्थिन परिददाति । पदचात् स त भूतेभ्य, प्रजापतये,
 सवित्रे च परिददाति कथयति च—एते वै श्रेष्ठे वपिष्ठे देवते । एताम्यामेवेन श्रेष्ठाम्यां
 र्घ्यपिष्ठाम्या देवताम्या परिददाति । तथा हास्य ब्रह्मचारी न वाञ्छनातिमाच्छंति । पश्चात्
 स विद्यार्थिनमद्म्य आपोऽशानेत्यमृत वा । कर्मं कुरु इति । वीर्यं
 कर्म । वीर्यं कुरु । समिधमाद्येहीति । समिदस्वात्मान तेजसा ग्रह्यवर्द्धतेन । मा सुयुष्या ।
 मा मूया । आपोऽशानेत्यमृत वा । तदेनमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । अर्थन सावित्रा-
 मन्वाह ।^३

पश्चादाचार्योऽजदत्—ब्रह्मचार्यसि । अपोऽशानेत्यमृत वा । कर्मं कुरु इति । वीर्यं
 कर्म । वीर्यं कुरु । समिधमाद्येहीति । समिदस्वात्मान तेजसा ग्रह्यवर्द्धतेन । मा सुयुष्या ।
 मा मूया । आपोऽशानेत्यमृत वा । तदेनमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । अर्थन सावित्रा-
 मन्वाह ।^३

अनेन प्रकारेणोपनयनविधिर्वैदिककालऽततिदीर्घ आसीत् । उपनिषदि सरलविधि
 सत्यकामस्योपनयनप्रकरणे वर्णित । उपनिषद्युगे गृहस्था अपि आत्मन उपनयनमकारयन्

१. प्रवरानु वस्यापि पुनरय महय एव । प्रवरे कुलशयोचिता परिचीयत । 'प्रवरसंख्यासमा चूडा महपिसमा भवितु प्रासादश्च' इति धर्मशास्त्रकाराणा मन प्रतिभाति ।
२. उपनयनस्थापनं नामावाङ्करणमास्त । एा णनि १ ३ ३६ । स्वीकरणमेवापनयनस्य धारवर्षं । काशिका १.३ ३६
३. उपनयनस्य ११ ५.४

यदि कदापि तेषा मनसि ब्रह्मज्ञान प्राप्नुमिच्छाजायत । तस्मिन् युगे प्रायो द्वादशवार्षिका बालका ब्रह्मचार्यार्थमाचार्यकृत्ववासिनोऽभवन् ।

परवर्तियुगे तु सुदीर्घ एवोपनयनविधिविकसित । उपनयनाय योग्यकालो निर्धारित — वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, शीघ्रे राजन्य शरदि वैश्यम् । गर्भाष्टमे ब्राह्मण गर्भकादशेषु राजन्य, गर्भद्वादशेषु वैश्यम् । विभिन्नवर्षेषूपनयनसम्पादनेन विविधानि काम्यानि साध्यानि स्युः । तद्यथा सप्तमे ब्रह्मवर्षसकामम्, अष्टमे आयुष्कामम्, नवमे तेजस्कामम्, दशमेऽन्नाद्य-कामम्, एकादश इन्द्रियकामम्, द्वादशे पशुकाममिति । मनुस्तूपनयनावस्थाया अल्पत्वमेव समीचीनमन्यत । तद्यथा—

ब्रह्मवर्षसकामस्य कायं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बर्लायिन षष्ठे वैश्यस्येहायिनोऽष्टमे ॥ २, ३७

उपनयनाय परमावस्थाऽपि निर्धारिता । मन्त्रनुष्ठारम्—

आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आ द्वाविंशत्सप्तबन्धोराचतुर्विंशतेर्विंश ॥ २, ३८

परिवर्तियुगे विस्तृतोपनयनविधेः प्रमुखाङ्गान्यधोलिपितानि—विद्यायिन उत्तरीय-वासोधारणम्, मुण्डनम्, मेललादण्डधारणम्, हवनम्, समिदाधानम्, सावित्रीशिक्षण च । एषु विधिषु पदे पदे वैदिकमन्त्रैर्देवस्तुति व्रतानि सङ्कल्पाश्च कृतानि । परवादाचार्योऽ-वदत्—“मम ग्रन्ते दृश्य ते दधामि । मम चित्तमनुचित्त तेऽस्तु । मम याधमेकव्रतो जुयस्व । बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम् ।”

विद्यायिने ब्रह्मचर्यव्रतस्येदृश विधानमाचार्यं प्रस्तुतवान्—“ब्रह्मचार्यसि । अपोऽ-ज्ञान, कर्म कुरु, दिवा मा स्वाप्सो, आचार्याधीनो वैदमधीत्य” इति ।

अस्मिन्नुपनयनविधौ विद्यायिन मानसिकशुद्धये सर्वोच्चज्ञानाय च सा योजना निरृता, या विद्यायिनमुल्लासितवती तथा तस्य तपोमये त्यागपूर्णं च जीवने रसमानन्द च गृह्यती । शिष्याचार्यसम्बन्धोऽयं दवाना साक्षिष्ये प्रतिष्ठापित सन् गौरवान्वितोऽभूत् । यज्ञोपवीतम्

सूत्रनिर्मितस्य आधुनिकयज्ञोपवीतस्य वैदिककाले प्रचलनं नामवत् । तदानीं यज्ञावसरे उत्तरीय यज्ञोपवीतविधिना धृतम् । समग्रं जीवनं यज्ञ एवेति मत्वा सदैव यज्ञोपवीतोत्त-रीयस्य परिधानं नियतम् ।^१ सूत्रयुगे सूत्रनिर्मितयज्ञोपवीतस्य प्रचम्बनं प्रारम्भ्यत । उत्तरीय तु प्रायशो मृगचर्मणा निर्मितम् । तस्य स्थाने सूत्रस्य यज्ञोपवीतस्य परिधानं क्षणे क्षणे

१ तथा हि गृह्यसूत्रे—

अमोचित्रमसौवर्णं ब्राह्मणानां विमृषणम् ।

देवनासा पित्रृणा च भागा येन प्रदीयते ॥ १०.१८

समवर्धत । अधुनाऽपुनयनविधौ प्रथमं भृगुचर्मणो यज्ञोपवीतं ध्रियते, तत्प्रतीक एव प्राचीन-
युगस्योत्तरोयस्य ।

कन्यकानामुपनयनम्

वैदिककाले विद्यार्थिनीनां कन्यकानामुपनयनविधानं सुप्रचलितमासीत् । ईदृशीनां
कन्यकानां सख्या उदानोमपि निःसहायमेव नोऽसौदधिका । परवर्तियुगे तासां सख्या स्वल्प-
तरा बभूव । उपनयनमाचारमात्रमभवत् । कन्यकानामुपनयनं केवलं विवाहकाले धार्मि-
कविधानस्य पूर्तयेऽभवत् । बाणस्तु कादम्बर्यां तपस्विन्या महादेवतायां वर्णने तस्यां शरीरे
ब्रह्मसूत्रस्योल्लेखं करोति ।

उपनयनस्य पश्चाद् गुरुः शिष्यं शौचमाचारमग्निकार्यं सन्ध्योपासनं च प्रथममधिष्ठा-
यत् । ततः परं वेदस्याभ्यापनं प्रायशः चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तमभूत् । पञ्चविंशे वर्षे विद्यो-
पेतानां विवाहार्थिना छात्राणां समावर्तनसंस्कारं आचार्येण सम्पादितं । आजीवनं ब्रह्म-
चर्यनिष्ठा बृहद्ब्रतधारिणी नैष्ठिकब्रह्मचारिणी वा विख्याता । विवाहकामा निवेशार्थिनि
इति सज्जिता ।

समावर्तनम्

आचार्याश्रमेऽध्ययनं परिष्ठाप्य प्रायशो विद्यार्थिनः स्वगृहमागच्छन् । आश्रमाद्
गृहागमनं समावर्तनम् । अस्मिन्नवसरे समावर्तनसंस्कारं सम्पादितं । समावर्तनसंस्कारे
विद्यारम्भस्य ब्रह्मचारिणो विधिबत्स्नानमभूत् । इदं परिलक्ष्य समावर्तनस्यापरनाम
स्नानमेव । समावर्तनसम्बन्धि स्नानमिदं कृत्यैव स स्नातकोऽभवत् । पाणिनिस्तु स्नात-
कस्यापरपर्यायं सम्धीतिं निदिशति । इदं नाम तस्य मालाधारणमुद्दिश्य कृतम् । ब्रह्मचर्य-
काले विद्यार्थी सर्वथा भोगविलासादिभ्यो विरक्तोऽभवत् । समावर्तनकाले स शरीरस्य प्रसा-
धनं कृतवान् । स्नातकस्य वेशविन्यासः गृहस्थानामिवाभवत् ।

वैदिकयुगादारभ्य प्रायः सदैव स्नातकः समाजस्य सर्वोच्चपुरुषोऽगण्यत । अथर्ववेद-
नुसारं— स स्नातो बभ्रुः पृथिव्या बहु रोचते । समावर्तनकाले स्नातका आचार्यं प्रति
कृतज्ञताभावं न्यवेदयन् । ते तमभिनन्दितवन्तः—“त्वं हि न पिता योऽस्माकमविद्यायां
परं पारं तारयसाति ।”^१ आचार्या अपि जीवनोपयोगिसनातनशिक्षामधु—सत्यं वद ।
धर्मं धर । स्वाध्यायान्मा प्रमद । आचार्याय प्रियं धनामाह्वयं प्रजतन्तु मा ध्यव-
च्छेत्सी । सत्याग्रं प्रमदितध्यम् । धर्माग्रं प्रमदितध्यम् । कुशलान्नं प्रमदितध्यम् । भूर्यं न
प्रमदितध्यम् । स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां न प्रमदितध्यम् । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितध्यम् ।
भानृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । धान्यनवद्यानि धर्माणि,
तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि । धान्यस्माकं सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि, नो

इतराणि ।' बृहदारण्यकोपनिषदि 'द' अक्षरेण स्नातका उपविष्टा —शाम्यत दत्त
दयस्य चेति ।^२

ग्राह्याणाय सदा देय अह्य शुश्रूषवे तथा ।
भवतो बहूला भन्तु वेदो विस्तार्यतामयम् ॥
नापरीक्षितचारित्रं विद्या देया कथञ्चन ।
न निषोऽप्याश्च वा शिष्या अनिषोणे महाभये ॥
ययामति यथापाठ तथा विद्या फलिष्यति ।
सवस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ॥
येदस्याप्ययत्न हीद तच्च कार्य महत्समृतम् ।

स्नातकास्तु —अयोय सविभाष्यंय सुप्रीतमनस पुन ॥

विज्ञापयति स्म गुरुम् पुनर्वाक्यविनाशदा ।
शलावस्मामरीं गन्तुम् वाञ्छित नो महामुने ॥
येदाननेकधा कर्तुं यदि ते दक्षित प्रभो ।

व्यास —शिष्याणा वचन श्रुत्वा पराशरसुत प्रभु ॥

प्रत्युवाच ततो वाक्य पर्माथसहित हितम् ।
भित्तं वा देवतोक वा गम्यता यदि रोचत ॥
अप्रमादश्च व कार्यो ग्रहा हि प्रचुरच्छ्रमम् ।

स्नातकान्तं व्यासेनानुनाता तस्य प्रदक्षिण कृत्वा मुध्नामिग्रात्र च जम्भु ।

कतिपयाश्चापात्तविद्या छात्रा आचार्याय दक्षिणादानमत्र प्रथमं वायममयं त
राजान प्रापय मातर मपामुद्दमपनिमकुवन ।' साधारणतस्तु दक्षिणा ३३-पैवामूत
तद्यथा मनु —

क्षेत्र हिरण्य गामद्व द्वयोपानहमत्तत ।

धाय शाक च वासासि गुरवे प्रीतिमाहरत ॥ २ २४६

स्नातकास्तु त्रिविधा अभवन्—विद्यया स्नातीत्यत्र । तथा व्रतनाष्टकत्वारिंशत्परिमा
णत । विद्याप्रतेऽ षत्यव । तपु सर्वेषु स्नातकवृत्ति । स्नातकस्याचारव्यनहारी जीवन
विन्यासदशादात्तो बभूवतु ।

स्नातकानां जीवनविधानं मनुना निर्दिष्टम्—

कृत्पतकेशनखदमधुर्वात शुत्थाम्बर शुचि ।

स्वाध्याये चैव युक्त स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ४ ३५

१ अथ द्रष्टव्या तैत्तिरायानिषदि गिगात्र ली ११

२ वृ० उ० ५ ०

३ रघुवंश की सप्त रषागु रुदक्षिणादात्त रम्या कथा वतते । ५ चममर्षा द्रष्टव्य ।

उपानही च दासश्च घृतमग्न्येन धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥ ४६६

स्नातकस्तु सर्वत्र मधुपर्कणं सम्मानितोऽभवत् । प्रथममाचार्य एव तस्मै मधुपर्कसम्पन्नमकरोत् । तस्य जीवनविन्यास समाजायादर्श इति प्रमाणितम् ।

समावर्तनमनु स्नातकस्य गृहस्थाश्रमपरिपालनाय गृहिण्या अपेक्षाभूत् ।^१ सा तु विवाहसंस्कारेण लभ्यासीत् ।

विवाहः

विवाहस्तु सन्तानलाभाय, प्रावृत्तिकमुखाय, धर्मसम्पादनाय चाभवत् । संस्कारस्थास्य सातिशय महत्त्वमस्ति ।

वरवधूना योग्यता

वरवधूना योग्यताया परीक्षा बाह्याभ्यन्तरकृता । बाह्यत सौन्दर्यं पुरुषत्व नारीत्वमवस्था च दर्शनीयानि । आभ्यन्तरदृष्ट्या तयोर्विद्वत्ता चरित्रं कुलं च परीक्षणीयानि ।

पुरा वैदिकयुगे विवाहावस्था गृहस्थाश्रमस्य योग्यतामनु प्रमाणिता । सावस्था क्रमशः वरय वध्वै च पञ्चविंशतिवर्षाणि षोडशवर्षाणि चाभिमता । स्मृतौ कन्यकानां विवाहावस्था स्वल्पोकृता । दशवर्षीया द्वादशवर्षीया वा कन्या परिणयेति मतम् ।^२

कामसूत्रानुसारं तु वरकन्ययोरवस्थान्तरं त्रिवर्षमाश्रमेव भवेदिति मतं समीचीनं प्रतिभाति । स्वयंवराणां वर्णनेन स्पष्टं स्यात् यत् पुरा वधूवराणां योग्यताविषये देशभेदी नासीद्विचारणीयं । जातिभेदस्यापि महत्त्वं स्वल्पतरमेवासीत् ।

बाह्यदृष्टितो गुणप्रकर्षं शारीरिकसौन्दर्यञ्चापेक्ष्येते । वैदिककालत एवास्मै प्रयोजनाय स्वयंवरविधिं प्रचलितं । तस्मिन्युगे कन्यकानां सौन्दर्यनिरूपणाय शाश्वतमानदर्शनामुपतिष्ठता आसन् । तद्यथा—

एवमेव हि योषां प्रशंसन्ति पृथुर्धोर्णि विमृष्टान्तराम् । सा मध्ये सप्राह्या ।^३

सूत्रयुगे लक्षणसम्पन्नान् स्वस्थान् पुरुषान् च वररूपेण चेतु विधानं स्वीकृतम् । मनुस्तु कन्यकाया सौन्दर्यं बहु मन्यते । 'कन्यारत्नं दुष्कुलादपि ग्रहणीयम् ।' कामसूत्रानुसारं तु रूपसौलभ्यसौन्दर्यस्वास्थ्यै सम्पन्नस्य वरस्येदुर्लभं सम्पत्ताया कन्याया विवाहो भवितुमर्हति ।

^१ भारतीयव्यवस्थानुसारम्—न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहगुण्यते । सा तु अर्धाङ्गिनी । पत्नी मूला सा श्वशुरमणिं सहावापुत् । तस्या पुत्रं माप्यं पुरुषं पूर्णोऽभवत् । पुत्रलाभेन पितृणामृणाद् मुक्तिः सम्भाविता । 'आमा वै जायते पुत्र' इत्यात्मजननायापि, पत्न्या महती वर्तनं ज्ञातव्यवता ।

^२ बलिश्वरमृतौ १५, महाभारतवैश्यानुशासनपर्वणि ३३ अध्यायत । ऋद्धपुराणे १.५, वैखानसे १,६, पराशरमृतौ ७८—९

^३ शतपथे १.२.५ १६ ।

भरद्वाजस्तु तदेव समर्थयन्प्राह—

यस्यां मनोज्ञुरमते चक्षुश्च प्रतिपद्यते ।
तां विद्यात्पुष्पलक्ष्मीकां किं ज्ञानेन करिष्यति ॥

भासस्तु वरस्य वरणीयगुणानुल्लेखयन् मनु समर्थयति प्रतिज्ञायोग वरायणे—

कुलं सायच्छ्लाघ्यं प्रथममिवाक्षे हि भनसा
ततः सानुश्रीशः मृदुरपि गुणोहोषं बलवान् ।
ततो ह्ये कांतं न खलु गुणतः स्त्रीजनभयात्
ततो धीर्योदप्रं न हि न परिपाल्यायुवताप ॥ २ ४

अनुलोमविवाह एव प्राचीनयुगे सम्मत आसीत् । अनया रीत्या ब्राह्मण क्षत्रिय-
वराणां क्रमस्य अनुस्त्रिद्विवर्णोत्पन्नाभिः कन्यामिवाहा योग्यः । समोत्रसपिण्डसप्त
विवाहानां निषेधाः भवन् । मागवतानुसारं तु

यथोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भयं ।
तथोविवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयो बवधित् ॥

विवाहभेदा

पुरा विवाहस्याष्ट भेदा आसन्—ब्राह्म, दैव, आर्यं, प्राजापत्य आसुर, गान्ध-
राक्षस, पैशाचश्च । अस्मिन् प्रकरणे विवाहशब्दस्यार्थो विशिष्ट एव । गार्हस्थ्य-
सम्पादनाय पतिगृहे बहूनाय च कन्या येनोपायेन प्राप्ता तमेवोपायमुद्दिश्य विवाहप्र-
तिदिष्ट । अस्मिन् प्रकरणे विवाहः सस्वारद्योतको नास्ति । उपर्युक्तविधिभिः कन्यासत्क-
विनिश्चित्य हामत्रिधि परिणयश्च विहितौ । दत्तेनेदमघिच्युत्य निदिष्टम्—

प्राप्तेपूर्वम् विवाह्यु विधिवैवाहिकं स्मृतं ।
कतंश्चदकं त्रिभिरंशं समयेनाग्निस्तादिकं ॥

पुरा भारते बहुविधेषु सांस्कृतिकस्तरेषु विविधवर्णाणां जना बभूवुः । तदा
ब्रह्मपरायणा वैदवादिना वा ब्राह्मणा, देवपरायणा यज्ञवादिना वा ब्राह्मणा, मन्त्र-
क्षुपय, प्राजापत्यपरायणा मानवा, सप्तद्विशांलिन आर्येतरा असुरा, भाग्यलावि-
परायणा गधर्मा, बलशांतिना युद्धपरायणा राक्षसा छल्पपरायणा विशाचाश्च
स्ववर्गस्य वैशिष्ट्येन विवाहार्थं कन्याग्रहणं तेषु तेषु वर्गेषु प्रचलितम् । ब्राह्मणा च
मानवाश्च आर्यवर्गीया बभूवुः । आर्यवर्गीयाः त्रिजा ब्रह्मचर्यव्रतेन स्नातका भूत्वा श-
शात्तापार्यविवाहार्थं कन्यां प्राप्नुवन् ।

१ तथे ह वै तन्मजागतिरन चरन्ति उ मितुनमुत्पादयते । तेषामेव ब्रह्मज्ञाना येवा तयो ब्रह्मच-
रस्य प्रतिष्ठितम् प्रसन्नोपनिषद् १ १५

२ ष्वष्ट्रगणेषु चत्वार आत्रा आर्वा बभूवुः । अपर आर्तेरा आमन् । आर्वा द्विजा मायशा च
क्षत्रिया वैश्याश्च बभूवुः । असुरराजना प्राय सर्वे क्षत्रिया वैश्या वा बभूवुः, ये
ब्रह्मज्ञाना बभूवुः । मन्त्रसो अपि मन्त्रक्षत्रिया माय वैश्या क्षत्रा वा बभूवुः । सर्वे पिशा
क्षुद्रता मनिषन्ना । तेषु क्वचनमन्त्रविज्ञानेषु वरणाधिष्ठितं तन्व । क्षत्रेषु वरणं नापेक्ष्यते ।

ब्राह्मविवाहे वेदविदे ब्राह्मणायालङ्कृता कन्या प्रदेयासीत् । बौधायनानुसारम् 'श्रुत-
शीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणोऽर्धने कन्या देया स ब्राह्म' । अस्मिन्विवाहे वरस्य वेदवित्त्व
महत्त्वपूणमासीत् । देवविवाहे यज्ञस्य ऋत्विजे दत्ता कन्या दक्षिणारूपैवासीत् । ब्राह्मदेव-
विवाहो ब्राह्मणस्यैव, ननरेपाम् । ब्राह्मणानामृषिवर्गे वरात् गोमिथुनस्य ग्रहणं कृत्वैव तस्मै
कन्याप्रदानस्य प्रचलनमभवत् । तस्मिन्गुणे गोमिथुनस्य मूल्यमद्यतनैकरूप्यकादपि न्यूनम-
भवत् । तस्या स्थितौ गामिथुनस्य ग्रहणं शुल्करूपमासीत्, अपितु साम्प्रदायिकरोतिरेवा-
सीत् । आपविवाहाऽपि ब्राह्मणवर्ग एव प्रचलित आसीत् ।^१ सामान्यतो ब्राह्मणा एव
वृत्तपय आसन् ।

प्राजापत्यविवाह आर्यवर्गे प्रायः सर्वाधिकलोकप्रिय आसीत् ।^२ स्नातव्यं अस्नातका
सर्वेऽपि गार्हस्थ्यधर्मनिर्वहणाय समयवन्धनं कृत्वा प्राजापत्यरीत्या परिणीता । आसुर-
विवाहस्तु प्रथममसुरवर्गेषु पश्चात् क्षत्रियवैश्वर्गेषु प्रचलित । विवाहेऽस्मिन् कन्याया
सौन्दर्यातिशयं प्रतिष्ठापयन्नेव चरस्तस्या ज्ञातिभ्यो धनमदात् ।^३ गान्धर्वविवाहस्य प्रच-
लनं प्रथमं गन्धर्ववर्गेषु पश्चात् राजन्यवैश्वर्गेषु च अभवत् । गान्धर्वे तु वरकन्ययो पर-
स्परकर्षणमात्रेण समागमप्रवृत्तिरुद्भूता । परस्परकर्षणं तु सौन्दर्यं नृत्यसंगीताभिनय-
कौशलमपेक्षते । वरकन्ययो ररस्परमेलनं गन्धर्वेषु सुप्रचलितमासीत् ।^४ कामिना कृते
गान्धर्वविवाहोऽनुरागसर्वर्षनादनुत्तमोऽनुमतः । राक्षसविवाहः प्रथमं राक्षसवर्गेषु पश्चात्
क्षत्रियेषु प्रचलितः । अस्मिन्विवाहे बलप्रयोगेण कन्याप्राप्तिरभवत् । राक्षसाः क्षत्रिया वा
बलशालिनो बभूवुः । बलशालिना कन्याहरणं प्रतिष्ठाद्योतकमेवाभवत् । तेषां विवाह-
स्यापरं नाम क्षात्र एव । पैशाचविवाहः प्रथमं पिशाचेषु पश्चात् शूद्रेषु प्रचलितोऽभवत् ।
मन्वनुसारम्—

सुप्ता मत्ता प्रमत्ता वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिच्छो विवाहानां पैशाच प्रथितोऽष्टमः ॥ ३ ३४

उपर्युक्तविवाहास्तु वृत्तिद्योतका एव । सर्वेषु वर्गेषूच्चाधमप्रवृत्तयो जना वर्तन्ते ।
तथा न केवलं विवाहोऽपितु सव एव जीवनविद्यायां आत्मप्रवृत्त्यनुरूपो भवति । एनिवि-
वाहापार्यं कन्यायां वरणमभूत् पश्चात् सस्कारविधि सम्पादितः ।

१ वैदिकधीणा राधनस्वरविशेषा सुविदितैश्च अरुदे—६ ८ १, १ १३ १, २, ४ ३३ १ सप्र-
म यनासारे तेषो रस्मि शोऽस्तम् ।

२ मनुस्मृत्यु मजाति शतपथ० १३ ४ ३ ३, १४, तस्य नाम्ना प्रचलितोऽयं प्राजापत्यो विवाहः । मनु-
स्मृत्यु गृह्यसूत्राभ्यां ब्राह्मणवर्गेषु च भूयन्तरं प्रास्तावन्—मन्वनाय त्रिश्रयं सृष्टाः सन्तानायं
च मानवा इति ।

३ वाणेशोर्विवाहायं माद्रा प्रीतानीद् मोभेण ।

४ तदणकामानु गन्धर्व । रामायणे क्विचिपा० ५१.६ ।

विवाहमस्कारविधि

वैदिककाले विवाहसम्कारस्य विधि सरलोऽभूत् । स्नातक इष्टमित्रं सम्बन्धिमित्रं सह कन्याया गृहमागच्छत्, तत्र सर्वेषां च तथा सस्कारं सुम्बादुभोजनादिभिः कृतम् ।^१ कन्याया पाणिग्रहणकाले वराज्जायन्—

गृण्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पामा जरदष्टिर्षयास ।
नपोऽर्भमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाद्गुर्गाहंपत्याय देवा ॥

पिता दत्तानां विशेषतश्चाग्नेः समस्य कन्यादानमकरोत् । नववध्वा उपस्थितजना आगतो वचनं ददुः—

इहैव स्त मा वि योष्य विश्वमापुष्यंश्नुतम् ।
ऋडन्तो पुष्यं नं पृथिमोदमानो स्वे गृहे ॥
इमा त्वमिन्द्र मीदव सुपुत्रा सुभगा ऋणु ।
दशास्या पुत्रानायेहि पतिमेकादश कृधि ॥
सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वा भव ।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अपि देवपु ॥

पतिगृहे गमनस्यावसरे वधूपहारस्य, वध्वा सस्यु तस्या दूकूलस्य च वर्गनं कृतमासीत् । रामायणकाले वैवाहिको विधि सरलतर आसीत् ।^२

परवर्तियुगे आर्यवर्गस्य विवाहविधौ आर्यैतरवर्गिणा विवाहविधीनामपि समन्वयोऽभूत् । अस्या दत्ताया भारतस्य विविधभागेषु स्वार्थोपविधौना समवायात् विभिन्नरूपा सस्कारविधयः समजायन्त । इदं परिच्छयास्वलायनो निर्दिष्टवान्—

अथ सल्लुच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च । तान् विवाहे प्रतीयान् । यस्तु समानं तद्वक्ष्यामः—

पदचादनेदं पदमदमानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्ताद्बुदकुम्भं समन्वारव्यायां हृत्वा तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखो धर प्राङ्मुख्या कन्याया आसीनाया गृण्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयान् यदि कामयति पुमान् एव मे पुत्रा जायेरन्निति । अङ्गुलीरेव स्त्रीकाम । रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकाम ।

प्रदक्षिणमग्निमुदकुम्भं च त्रिपरिणयञ्जपति—‘अमोहमस्मि सा त्व सा त्वमस्य मोहं क्षीरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक् त्वं ताविह विवहावहै । प्रजा प्रजनयावहै सुप्रियो रोचिष्णु मुमनस्यमानो जीवेव शरदं शतमिति ।

वरं परिणीय परिणीयादमानमारोहयति—इममदमानमारोहाग्नेव त्वं स्थिरा भव । सहस्य पृतनायतोऽभिनिष्ठ पृतन्यत इति ।

१. अथर्ववेद १०. ८५, १०. १७१, ४. ५८.६ । अथर्ववेदे ६. ६०, १४. २. ५६

२. वाल्मीकि रामा० वाङ्म० सर्ग ७२, ७३

वध्वञ्जलावपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विर्जाजानावपति । त्रिर्जामदन्त्यानाम् ।
प्रत्यभिघायं हृदिरावपति । अवत्त च प्रतिघार्यावपति । एषोऽवदानधर्म । पश्चात् बरो
हवन कुर्वन् प्रायंयत—

‘अर्यमण नु देव कन्या अग्निमयक्षत । स इमा देवोर्ज्यमा प्रेतो मुञ्चानु नामुत
स्वाहा ।

वरुण नु देव कन्या अग्निमयक्षत । स इमा देवो वरुण प्रेतो मुञ्चानु नामुत
स्वाहा ।

पूषण नु देव कन्या अग्निमयक्षत । स इमा देव पूषा प्रेतो मुञ्चानु नामुत
स्वाहा ।’ इति

अविच्छिन्दत्यञ्जति स्रुचेव जुहुयात् कन्या । अपरिणीय शूषंपुटेनाम्यात्म तूष्णीं
चतुर्यं (हवनम्) ।

ओष्योष्य ह एके लाजान्परिणयन्ति । तथोत्तमे आहृती न सन्निपतत । अथास्थं शिले
विमुञ्चति यदि वृते भवत ।

ऊर्णास्तुके केशपञ्जयोर्बद्धे भवत । ‘प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्’ इति । उत्तरा
मुत्तरया ।

अर्धनामपराजिताया दिशि सप्तपदान्यम्बुत्क्रामयति—इधे एकपदी । ऊर्जे द्विपदी ।
रायस्योपाय त्रिपदी । मायोभव्याय चतुस्पदी । प्रजाम्य पचपदी । ऋतुम्य पट्पदी ।
सखा सप्तपदी भव । सा मामनुव्रता भव । पुत्रान्विन्वावहै बहून् । ते सन्तु जरदष्ट्य
इति ।

याचार्यं उभयो सन्निधाय शिरसी उदकुम्भेनाथतिचति ।

ब्राह्मण्याश्च धृष्टाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगार एका रात्रिं वसेत् । प्रुवमरु-
न्धतीं सप्तर्षीनिति दृष्ट्वा याव विमृजेत—जीवपत्नी प्रजा विन्देयेति ।

प्रयाण उपपद्यमाने—पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति । यानमारोहयेत् ।

अश्वन्वतीरीयते सभरध्वमित्यर्ष्येण नावमारोहयेत् ।

उत्तरेणोऋमयेत ।

जीव हवन्तीति हदस्याम् ।

विवाहाग्निमप्रतोऽजस्र नयन्ति ।

कल्पाणेषु देशवृक्षचतुष्पयेषु ‘मात्रिन्वन्परिपन्थिन’ इति जपेत् ।

‘वासे वासे मुमङ्गलीरिय यधू ईक्षकानीक्षेत ।

‘इह प्रिय प्रजया मे समृध्यताम्’ इति गृह प्रवेशयेत् ।

विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्य आनुद्ग्रह चर्मास्तीर्य प्राग्धीवमुत्तरलोम तस्मिन्प

विष्टाया समन्वारुषायाम्—आ न प्रजा जनपनु प्रजापतिरिति चतमूमि प्रत्युर्चं हृत्वा
'समञ्जन्तु विश्वदशा' इति दध्न प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये ।

स्वयवरः

भारतीयसाहित्ये स्वयवरस्य प्रचुरवर्णनं प्राप्यते ।^१ स्वयवरेषु निमन्त्रितानां वरण्यानां कस्यचिदेकस्य ऋषोदयेण, गुणादिशयेन पराक्रमोदास्येन वा जिता सती कन्या स्वयमेव जयमात्र्या वरमलंकृत्वाणा तस्यैवाभूत् । चित्रद्वारापि पुरा स्वयवरोऽभवत् । काश्चित् कन्यका योग्यवरान्वेषणाय मुरन्विता सत्य परिभ्रमन्ति स्म । केषुचिन् स्वयवरेषु बुद्धिपरीक्षापि नियोजिता । कालिदासस्य विवाहकथा तादृशी वर्तते । पुरा कतिपयकन्यका स्वयवरेभ्योऽनृता । ईदृशेषु स्वयवरेषु युद्धावसरः स्वाभाविक एव । अस्मात्कारणादेव स्वयवरस्य प्रचलनं विदुस्तथायमेव ।

रामायणानुसारं रामस्य विवाहं स्वयवरविधिनाभवत् । राम त्रिवस्य धनुषो भङ्गं कृत्वा सीतां प्राप्तवान् । सीतास्वयवरमघिष्टस्य जनकस्य प्रतिज्ञासीत्—

यद्यस्य धनुषो राम कुर्यादारोपणं मुने ।

सुनामयोनिर्जां सीतां दद्यां दानरथेरष्टम् ॥ बाल० ६६ २६

प्रतिश्रवानन्तरं पितृकार्यं च, वरम्यार्थं मुखोदयं गादानादि च सम्पादितम् ।

विवाहार्थं प्रपामध्यं यदि निमिता, समन्तत ग यपुष्पैरलंकृता च । तत्र सुवर्ण-
पालिकानां साङ्कुराणां छिद्रकृम्मानामङ्कुरादधाना शरावाणां सघुषाणां धूमपात्राणां शव-
पात्राणां युवाणां स्रुचामर्च्यपूरितपात्राणां राजपूरुर्णानां पात्राणां संस्कृतानामशतानां च द्यामा-
समायाजिता । वदिदभैरान्मृता । यद्या मन्त्रपुरस्कृतमग्निमात्राय वसिष्ठमुनिर्जुहाव । तत-
सर्वामरणभूयिता सीता समासीता । तामग्नं समभ्य गम्याप्य रामाभिमृत्य जनयाञ्चरीत्—

इयं सीता मम सुता सहस्रमंचरो तव ।

प्रतीच्छं चंतां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥

पनिव्रता महाभागा द्यायेवानुगता सदा । बाल ७३ २७, २८

इत्युक्त्वा जनका मन्त्रपूतं जलं प्राक्षिपत् । ततोऽग्निप्रदक्षिणा कृता । अस्मिन्नवसरेऽस्तरसां नृत्यं गन्धर्वाणां गायनं चामृताम् ।

कृमारसमवे पार्वतीपरिणयं स्वयवरविधिना घटिता वर्तते । पार्वतीतपसा प्रीणित-
शिवो निवेदितवान्—

'अद्यप्रभृत्यध्वनताङ्गि तवाम्मि वाम, श्रीतस्तपोमि' इति ।

ततः सप्तपथं पार्वतीपितृभ्यु संदीपं शिवार्थं कन्यायादनाय गतवत् । कालिदासानु-
सारं विवाहसम्बन्धस्यापने स्वेच्छाचारस्तु न श्लाघ्यं, अपितु—

१ मधममृगवदानुसारं सूर्याया स्वयवरा इत्यत्र । स्वयवरेऽस्मिन् मधं देवा समागता । तेषामात्रा-
विश्वस्यत्रासादांश्चदयन्व ।

प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतः । युक्तमना भवति, अपराधीनोऽहरहर्यान् साधयते, सुप्त स्वपिति, परमचिकित्सक आत्मनो भवति, इन्द्रियसयमश्च एकारामता च प्रज्ञावृद्धि यशो लोकपक्ति, प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मान् ब्राह्मणमभिनिष्पादयति, ब्राह्मण्य प्रति- रूपवर्षा यशो लोकपक्तिम्, लोक पच्यमानश्चतुर्भि धर्मैर्ब्राह्मण भुनक्ति—अचया च बानेन चाज्येयतया चावध्यतया च ।^१

उपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मत्वप्राप्ति सन्दिष्टा ।^२ त्रयो धर्मस्कन्धा —यतोऽध्य- यन दानमिति ।^३ ब्रह्मचर्यरहितास्तु ब्रह्मबन्धव इति धिककृता । अविद्यासो नरके पत न्तीति भयकारणमेवाज्ञान मतम् । विद्यया देवल्लोको जय्य । देवल्लोको वै लोवाना भ्रेष्ट । तस्माद्विद्या प्रशसन्ति ।^४

महाभारतानुष्ठार तु

यो विद्यया तपसा जन्मना वा वृद्ध स पूज्यो भवति द्विजानाम् आदि ८४ २ मनु वेदाध्ययनेनैव ब्राह्मणत्व प्रतिपादयति । तथा हि—

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते ध्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमायु गच्छति सान्द्रय ॥ २ १६८

वेदाध्ययन समर्पयन् मनु प्राह—

स्नातकस्तु मनुना समाजस्य सर्वोच्चपुरुषो मत । तदनुसार ब्रह्मभूता एव जीवन काले ब्रह्मतरवज्ञा —

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूमाय कल्पते ॥ १२ १०२

भागवतानुष्ठार शूद्रोऽपि ब्रह्मचर्यनिष्ठया परब्रह्म प्राप्तु शक्नोति ।^५

पुरा तु विदुषा समक्ष धनस्य लौकिक प्रतिष्ठायाश्च महत्त्व तृणवदासीत् । दिग्विजयिना राजानोऽपि यदा विदुषा चरणरजसात्मान पावयन्ति स्म तदा लोकवैभवस्य कापशासी- द्विदृश्यम् ।

राजानस्तु विदुषामाश्रमा एव सम्मानार्थं तैम्मोऽग्रहारादिक, गृह, धन, वेतन च ददति स्म । राजा समक्षमपि कतिपयकवयस्त्वन्यधारणाधिकृता बभूवु । बहुशो राजानोऽपि मिहासन परित्यज्याचार्यैश्चरणमुपजग्मुस्त्रित्यतो नास्ति ज्ञानस्य प्रतिष्ठाया अपर पर प्रमाणम् ।

१. शात्रुघ्ने ११.५ ७ १

२. मुण्डके ३ २.९

३. छान्दोग्य १.२३ १

४. इन्द्रारण्यके ४.४ ११, १५.१६

५. मण० ९ २९—१४

अध्ययनविधिः

वैदिकयुगे द्वादशवर्षाद्विदाध्ययन प्रारम्भम् । प्रायश चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तं वेदाध्ययनं कृतम् । कतिपयत्रय्याचारिणस्तु समस्तजीवनमेवाध्ययनाय विनियोजितवन्तः । भरद्वाजस्तु त्रिभिरावुर्भिः ब्रह्मचर्यमुवाच । न ह इन्द्र उपव्रज्योवाच—यत्ते चतुर्यमायुर्दद्या किमेतेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवैतेन चरेयमिति होवाच ।^१ वैदिकयुगे प्रत्येक—वेदस्पाध्ययनाय द्वादशवर्षावधिनिश्चित । अतः द्वादश, चतुर्विंशति पट्त्रिंशत्, अष्टचत्वारिंशत् वर्षाणि वेदाध्ययनाय नियतानि ।^२ मनुस्तु त्रयाणां वेदानामध्ययनार्थं पट्त्रिंशद्वर्षावधि निश्चितय विकल्पान् प्रस्तुतवान्—

पट्त्रिंशत्वाब्दिकं चर्यं गुरोर्ब्रह्मचर्यं व्रतम् ।

तदधिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ ३.१

ब्रह्मचर्यव्रनायोपनिषद्युगे गृहस्था अपि स्वीकृता । यदा कदा पिता स्वपुत्रेण सह कस्यचिदाचार्यस्य शिष्यो भूत्वा ब्रह्मचर्यमुवाच ।^३

विद्याधिकारिणः

पुरा योग्यविद्यायिना समागमाय गुरवः सदैव प्रयत्नशीला बभूवुः । प्रतिभाशालिन्या निष्पत्तिपरम्परया आचार्यं परिश्रमेणाजितं स्वज्ञाननिधिमशुण्णं कर्तुमियेषः । कालिदासा-
नुमारस्तु—विनेतुरद्रव्यपरिग्रहोऽपि बुद्धिलाभकः प्रकाशयति ।

वैदिककाले विद्याप्राप्तिसमर्था प्रतिभा दृष्ट्वावाचार्यं विद्यार्थिनः स्वीकरोति स्म । निष्प्रतिभास्तु गुरुगृहं परित्यज्य कृषिकर्मणि वस्त्रनिर्माणे वा नियोजिता ।^४ विद्यार्थिनो मनोवृत्तिं परीक्ष्यैव व्यवसायनियोजनमक्रियत ।^५ शाश्वतोऽयं सिद्धान्तो विद्यादानमधिकृत्य मनुनीदधृत —

विद्यार्थेव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि धोराया न त्वेनाभिरिणे वपेत् ॥

विद्यां ब्राह्मणमेत्याह शेषधिष्टेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मा मा वास्तथा स्या वीर्यवत्तमा ॥

यमेव तु श्रुधिं विद्यान्निपतन्नृत्तारिणाम् ।

तस्मै मा भूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥२११२-११५

१ मैत्रयीव्याख्याने ३.१०.११ ।

अनेन नैऋत्येण ब्रह्मविद्ययाऽपि प्राप्यत इति मातृवते ११.७.३०.

२ गोपयव्याख्याने २.५ ।

३ बृहदारण्यके ६.२.४ छान्दोग्ये ५.११ ।

४ ऋग्वेदे १०.७१.६ ।

५ ऋग्वेदे ९.११०.१ ।

विष्णुस्तु परीक्षितमेवाध्यापयितुमादिदेश ।^१ अयोग्यविद्यार्थिनो नोपनेया इति हारो-
तेन समादिष्टम्—

यो वै धीरः शुश्रूषुरध्यायवृत्तो यस्मिन् शोचेन्न व्यथेन्नापि धर्मः ।
तस्मै ज्ञानं श्रद्धया सधेयं नाग्तदुदृष्टे दुःखशोले कथने ॥

उपनिषत्सु विद्यार्थिना स्वीकरणात्प्राक् तेषां परीक्षणस्य वृत्तानि सन्ति । प्रथमं तावद्
गुरुभिः सह सलापात् प्रागेव तपसो विधानमासीत् ।^२ पिप्पलादस्तु कौशल्यस्य ब्रह्मिष्ठत्वं
ज्ञातवैव तं प्राणविद्याया दानाय स्वीचकार ।^३ कठोपनिषदि नचिकेतसः परीक्षाया वर्णनं
वर्तते ।

शूद्राणां विद्याधिकारः

वैदिकयुगे शूद्रा अपि वेदाध्ययनाय स्वीकृताः । बहवस्तत्रार्थतरा विद्वांसो वेदमन्त्राणां
रचयितारो बभूवुः । आश्वलायनगृह्यसूत्रे शूद्राणां समावर्तनस्य विधिर्वर्णितः ।^४ जात-
केषु बहूनां शूद्राचाण्डालानां दार्शनिकज्ञानस्योत्कर्षो निदर्शितः । महाभारते आदिम-
चातुर्वर्ण्यप्रवृत्तिर्निर्दिष्टा—

इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती ।

विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभादज्ञानता गताः ॥ शा० १८१.१५

अधुना द्विजादिभिः सुगृहीता या काश्चिच्छिल्पविद्या इति प्रथिता सासामध्येतार
शिष्याश्च प्रायशः शूद्रा एव बभूवुर्न ब्राह्मणादयः । मनुनापि शूद्राचार्या उल्लिखिताः । तेषां
शिष्यास्तु अशूद्रा अपि बभूवुः ।

शूद्रा अपि बौद्धसधेः प्रविष्टाः सन्तो ज्ञानिनो बभूवुः । जैनसंस्कृती चाण्डालानां-
मपि विद्याधिकारः । शिल्पकलादिषु श्वपाकानां शूद्राणां च परमं प्रावीण्यमासीदेव ।

स्त्रीणां विद्याधिकारः

मुकुमारीणां नारीणामध्ययनापेक्षितं तपोमयजीवनं सामान्यतो भवितुं नार्हति । वेदा-
ध्ययनाय स्वल्पा एव नार्यो वैदिककालेऽपि समुत्सुका आसन्, किन्तु वेदाध्ययनं तस्मिन् युगे
यजितं नासीत् । लोपामुद्रा, विश्ववारा, अपाला, आत्रेयी, काशीवती घोषा च सृष्टिका
बभूवुः । तानि वृत्तानि सूक्तानि संहितासु सगृहीतानि वर्तन्ते ।

अपर्ववदानुसारं तु—ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् ।^५ उपनिषत्सु मंत्रेभ्यो

१. विष्णुधर्मसूत्रे २९.३.८ ।

२. छान्दोग्ये ८.७.३ ।

३. छान्दोग्ये ४.४ ।

४. शा० सू० १.८ ।

५. अपर्वे १.५.१८ ।

गार्गी वाचवनवी च प्रातःस्मरणीया विदुष्यो वर्णिता । तस्मिन्काले विदुषोः कर्मका-
पुत्रीरूपेण प्राप्नु गर्भाधाने विशेषायोजनानि कृतानि ।^१

कालान्तरे स्त्रिय आचार्या उपाध्यायाश्च बभूवुः ।^२ स्त्रीछात्रास्तु 'अध्येत्री माण-
विका वेति' विश्रवाताः । छात्रा वेदाध्ययनमपि कृतवत्य । ऋग्वेदस्य बह्वृचः शाखाया-
विद्याविद्यो बह्वृच्य मन्त्रोचिताः । कतिपयस्त्रियोऽम्नशस्त्रविद्यासु शिक्षिता अभवन् ।
तासा सर्वासा समावर्तनविधिः आश्वलायनगृह्यसूत्रे निर्दिष्टः ।^३

महाभारतानुसारं स्त्रियो ललितकलासु शिक्षिता । राजकुलशास्त्रतुष्पट्टिविद्या-
विशारदा , नृत्यादिकुशलाश्च बभूवुः । राजकुमारोणां शिक्षणस्योल्लेखाः सुविदिता एव ।
स्त्रियः स्वाध्यायं कुर्वन्ति स्म—

अपि चेत्ताः स्त्रियो यान्ता स्याध्यायमधिकुर्वन्ते अर० ३४७^०

रामायणे स्त्रीणां ब्रह्मचर्यं वर्णितमेव ।^४

महाभाष्ये कुमारश्रमणा, कुमारप्रव्रजिता, कुमाराध्यापिना, कुमारतापसी, कुमार-
पण्डितेति पदानां प्रचलनं पतञ्जलि स्त्रीणां प्रशिक्षणं प्रकटयति ।

परवर्तियुगे स्त्रीणां काव्यरचना सुसमृद्धा वर्तते । गाथासप्तशत्या कवयित्रीभि रचिता-
पञ्चाशत्प्राया गायी सन्ति ।^५ राजशेखरस्तु स्त्रीशिक्षाप्रवृत्तिं निर्दर्शयन्नाह—पुरुषवचो-
पितोऽपि कवयिष्यो भवेयुः । सस्कारो ह्यात्मनि समवेति । न स्त्रेण पौरुषं वा विभाग-
मपेक्षते । ध्रूयन्ते दृश्यन्ते च महामात्यदुहितरो गणिका वीतुकिभार्याश्च शास्त्रप्रहृतबुद्धय-
कवयः ।^६ शङ्करमण्डनमिश्रयो विवादे मिश्रस्य परतो निर्णायिका नियुक्तेति विदितचरम् ।

भारतीयपारणानुसारं सरस्वती पार्वती च विद्याया देव्यो स्त , अतएव कथं नाम
स्त्रीणामध्ययनं वर्जितं स्यात् ?

विद्यालयाः

विद्यालयस्तु भारते शाश्वतरूपेणाचार्याणां गृहमभवत् । तस्मिन्नाचार्यगृहे विद्यापित-
आचार्यपुत्रे सह नियतस्तं पठन्ति स्म । ब्रह्मयज्ञे सर्वेषां विदुषां ब्राह्मणानामध्यापनमेव

१ शृङ्गारण्यके ६.४ १७

२ पाणिनिमूल ४ १ ५६, ३ ३ २१ अधिपत्य वाशिका

३ आश्वलायन० ३ ८ ११

४ बाल० २७ १३

५ परवर्तिकवयिष्य शीलभट्टारिका, देवी, विजयाङ्गा, मधुरवाणी, अभिरामवामाशी, तिरुमलम्बा,
मनोरमा, कमला, सुन्दरी, मिथवदा, वैजयन्ती, लक्ष्मीराज्ञा, शान्त्यु दरो, राजम्म, क्षमादेवी च
बभूवुः ।

६ काव्यमीमांसायां दशमाध्यायतः । अर्थशास्त्रस्य गणिकाध्यक्षप्रकरणानुसारं चैतनं वाञ्छन्तीनां
ललनानां गीतं वाद्य-नृत्य-मस-धनविषयकशिक्षायां प्रबन्धं राजभिः स्वयमेव शृतं । एन्द्रेव समर्थित
काव्यसूत्रे १.३ १२ दशकुमारे च ।

नित्यकर्म मनुवा निर्णोतम् ।^१ ईदृशाना महर्षीणामाचार्याणा च गृहा प्राय वनेषु प्राप्तेषु वा स्थिता । तपामवस्थान नगरेषु नासीत् । ईदृशीषु स्थलीषु वनपर्वतोपनदप्रदेशेषु च प्रोप्सन्तो सन्तापो नासीत् । आचार्यकुलस्य गवायं शस्य प्रचुरमविद्यत, हृदनाय समिध समजायन्त, विद्याधिना स्नानाय सरोवरा नद्यो वाऽऽसन् । उत्तनिपत्सु ब्रह्मचर्यमरभ्य-वासस्य पर्याया मत । अरभ्येषु वसतामृषोणा समोपमध्ययनाय विद्याधिन समुपागता ।^२ महाभारते कण्वव्यासवसिष्ठभरद्वाजपरशुरामादीनामाश्रमाणा स्थितिवर्णिता । कण्वाश्रमम्बु मालिनोदया. समीपमवस्थित । तद्यथा—

मन प्रह्लादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ॥
 शीतमास्तसपुक्त जगामान्यन्महद्वनम् ।
 सर्वतु कुसुमवृक्षं मुलच्छायं समावृतम् ॥
 प्रेक्षमाणो वन तत् तु मुप्रहृष्टविहङ्गमम् ।
 आश्रमप्रवर रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ आदि० अध्याय ६४ त
 नदी चाश्रमसदिलिष्टा पुष्पतोषा ददर्श स ।
 सर्वप्राणभृता तत्र जननीमिवापिष्ठिताम् ॥

व्यासाश्रमो हिमालये प्रतिष्ठित आसीत् । भरद्वाजस्याश्रमो गङ्गा द्वारे आसीत् । आश्रमेऽस्मिन् धनुर्वेदोऽपि शिक्षितः । परशुरामस्याश्रमो महेंद्रपर्वतेऽवस्थित । वसिष्ठ स्याश्रमो मेरुगिरी बभूव ।

रामायणानुसार प्रयागे गङ्गायमुनयो सङ्गमप्रदेशे भरद्वाजस्याश्रम आसीत् । मुनिभि मह तत्र भृगुपक्षिणामावासोऽभवत् । छात्राणामावासाय पर्णशाला निर्मिता । ह्यनस्याग्नेयो वृक्षा भृगुपक्षिणश्च लसन्ति स्म । आश्रमकुशल 'शरीरेऽग्निपु शिव्येषु वृक्षेषु भृगुपक्षिषु' पृच्छन्ते स्म ।

रामायणयुगे दण्डकारण्येऽगस्त्यस्याश्रमोऽभवत् । तस्य नैर्त्तिकी शोभा शान्तिश्चास्य मनोरमे आस्ताम् ।

महाभारतयुगे तपशिलाविश्वविद्यालये भारतस्य विभिन्नप्रदेशेष्वपि विद्याधिन उच्च-शिक्षणस्य प्राप्तये समागता ।^३ पाणिनि कोटल्यश्च सम्भवतो विद्यालयऽस्मिन् शिक्षितो । विद्यालयस्य, रमितिविरूपनदप्रदेशोऽभवत् विद्यालयभवनानि च गिरिप्रस्ये निर्मितानि बभूवु ।

जातकमार्हाहत्यानुसार इहमात्रिप्रस्ये बहव शिक्षणाश्रमा अवस्थिता । नैर्त्तिकप्रह्लादा-रिणा महर्षीणा च विद्यालयास्तत्राभवन् । वेपुचिद्विद्यालयेषु विद्याधिना सस्या पञ्चशत-प्रायाभून् ।

१. अध्यायनं ब्रह्मचर्यम् । मनुस्मृतौ ३ ७०

२. मुग्धक १.२.१—१० छांदाय ८ ५ ३

३. समीपप्रदेशे भुमनातके च ।

पाणिनेर्जन्ममूमि. शालातुरी वैद्याकरणाचार्याणामावाप्तमूमिरभूत् । ह्येनसागमहोद-
यानुसारं नगरेऽस्मिन् व्याकरणज्ञानं परम्परानुसारं सातत्यमभजत । अध्ययनशीला
अनुसन्धानपरायणाश्च ब्राह्मणा अह्यं नगरस्य परमविख्याता बभूवुः ।^१

उपवृक्तयुगे काशीपुरी वैदिकसाहित्यस्याध्ययनाध्यापनाम्ना परा प्रसिद्धिं गता ।
द्योसिस्त्वेन प्रतिष्ठापिते काशीविद्यालये शतराष्ट्रेभ्यः समागता विद्यायिनो ब्राह्मणा. छात्रि-
याश्चाध्ययनपरायणा बभूवुः ।^२

गीतमयुद्धस्य युगे मगधकोमलादिषु देशेषु ब्रह्मदेशप्रान्तेषु वैशाध्यापनं समायोजित-
मासीत् । मनघाकटनामके ब्राह्मणप्रान्ते ब्रह्मविद्याध्यापिता ।

परवर्तिषुर्न महर्षीणामाश्रमप्रदेशे देवमन्दिराणां निर्माणमकारि । अग्निपुराणानुसारं
तु—

तीर्थं चापतने पुण्ये सिद्धक्षेत्रे तथाश्रमे ।

कर्तुरायतनं विष्णोर्व्यथोक्तात् त्रिगुण कलम् ॥ ३८.१५

आचार्याणां विद्यालयास्तु मन्दिरे सम्बद्धा आसन् । मन्दिराणां विद्यालयेष्वस्वरूपं
ह्येनसागमहोदयस्य अधोलिखितोद्धरणेन प्रमाणितम्—

Beside the capital and close to the Ganges was the I—lan
—na mountain, the dark mists of which eclipsed sun and moon;
on this an endless succession of Rishis had always lodged and
their teachings were still preserved in the Deva temples ³

मन्दिरेष्वध्यापनं पुण्याहं सम्मतम् । अधुनाऽपि धारानगर्यां गरस्वनीमन्दिराणि त्रिरा-
जन्ते, येषु महागजमोजम्ब काले विविधविद्यानामध्यापनमकारि ।

ह्येनसागमहोदयस्तु निजभारतयाप्रावर्णनप्रगङ्गे विद्यालयानां विवरणं प्रस्तुतवान् ।
तस्यानुसारम्—असमप्रदेशे कामरूपं वैदिकविद्यायां महाकेन्द्रमभूत् । विद्यालयोऽयं राजा
भास्करवर्मणा स्थापितः । काशीकलिङ्गोज्जयिनोचितौघादिभ्यः प्रदेशेभ्यः विद्यायिनस्त-
प्रागताः । तस्मिन् युगे कास्या विशतिर्देवमन्दिराणि बभूवुः । मन्दिरसमीपं सर्वत्र वृक्ष-
कुञ्जानां छायाऽऽसीत्, तेषां मध्ये निर्मलजलप्रसवा प्रवाहिता । भारतस्य विविधप्रदे-
शेष्वीदृशानां विद्यामन्दिराणां सख्या त्वगण्येवासीत् ।

गुप्तयुगस्य रघुवशे वसिष्ठस्य कादम्बयी जावालेश्वरमाणा काव्योचितवर्णनेन तेषां
रमणीयतायुनापि हृदयेऽर्द्धता भवत्येव । हर्षचरिते बाणेन विन्ध्यवनाधिष्ठितस्य दिवाकर-
मित्रस्याश्रमस्य वर्णनं कृतम् । आश्रमेऽस्मिन् विभिन्नसम्प्रदायानां धर्माचार्याणां च परस्पर-

१. ह्येनसागे वाटसंज्ञिते प्रथमे भागे पृ० २२२ ।

२. मंगलीसुजातके कोसियजातके च ।

३. वाटसं—ह्येनसागे द्वितीयभागस्य पृ० १८८ ।

दिवादेन ज्ञान समवर्धत । वाणस्तु स्वयमेव चतुर्दशवर्षाणि गुरुकुलेष्वपठत् । तेषां विषये तेनालोचितम्—'शुकसारिकारब्धाध्ययनदीपमानोपाध्यायविश्रान्तिमुखानि साक्षात् प्रयीतपोवनानि बान्धवाना भवनानि भ्रमन् मुखमतिच्छत् ।' तत्र गुरुकुलेषु सर्वे वेद-पाठोऽभवत्, यज्ञाग्नि प्रज्वलितोऽभूत् हवनं कृतं च ।

श्रीष्टस्य पश्चात् दशशताब्दादारभ्य मदिरेषु प्रतिष्ठितानां शिक्षणसंस्थानां प्रायश-
- ऐतिहासिकोत्पत्त्या प्राप्यन्ते । बीजापुरजनपदस्य सलोलीग्रामे राष्ट्रकूटराजस्य कृष्णस्य मन्त्रिणा नारायणेन प्रतिष्ठापितस्य त्रयोपुरुषमन्दिरस्य प्रधानरक्षोऽध्यापनं कृतम् । विद्यार्थिनामावासार्थं सप्तविंशतिच्छात्रालया निमित्ता । एकादशशताब्दे 'एन्नारियम्' नगरे वैदिकविद्यालयोऽर्कोटप्रदेशे स्थापितः । विद्यालयेऽस्मिन् वेदानां सूत्राणां वेदाङ्गानां दर्शनानां चाध्यापनाय पाठशाध्यापका नियुक्ताः । विद्यालयेऽस्मिन् चत्वारिंशदधिकत्रिंशद्विद्यार्थिनो विविधविषयाणां शिक्षा गृहीतवन् । ईदृशा विद्यालया चिगलीपुटे वैकटेश्वरस्य मन्दिरे हेमबालनगरे भुजब्वेश्वरस्य मन्दिरे च स्थापिताः । कश्मोरेषु बहुषु मठेषु मन्दिरेषु आचार्य-गृहेषु चाध्यापनमभवत् । 'कल्हणो राजतरंगिण्या यशस्करस्य राज्ञो मठस्य वर्णनं कृतवान्— 'भूमुजा दानशौण्डेन पैतुके स्थण्डिले कृतं, छात्राणामार्यदेश्यानां तेन विद्यार्थिना मठः' ॥ इति ।

दशमशताब्देऽग्रहारशिक्षणसंस्थानां विशेषाम्युदयोऽभवत् । अग्रहारास्तु राजभिः समृद्धि-मद्भिर्वा विद्वद्भ्यः प्रदत्ता । अग्रहारभोगिनो विद्वांस आचार्यपथेन समाजस्याम्युदयं कुर्वन्ति स्म । अग्रहारसमकक्षा संस्था घटिका ब्रह्मपुरी च तस्मिन्-युगे प्रचलिता आसन् । ईदृशीनां संस्थानां दक्षिणभारते प्राचुर्यमासीत् ।

राष्ट्रकूटराजवंशेऽदशमशतके धारवाडजनपदे 'कदिपुराग्रहारः' द्विशतब्राह्मणेभ्यो दत्तः । अस्मिन्नग्रहारे वेदकाव्यशास्त्र-याकरणतर्कपुराणराजनीतीनामध्यापनमभवत् । विद्याविभ्यो निःशुनकभोजनमपि तस्याग्रहारस्यायं प्रदत्तम् । सर्वे ब्राह्मणाः सर्वज्ञा एवाभवन् । उत्तर-प्रदेशे विहारे शङ्गे चाग्रहारसमा संस्था टोलनाम्ना विख्याता आसन् । नागरिकाणां भूदानैर्यज्ञाहाय्येन च तत्रत्याचार्याणां विद्यार्थिना च वृत्तयो दत्ताः । आचार्या अपि विद्यार्थिनामावश्यकतापूर्त्यर्थं प्रयत्नं चक्रुः ।

श्रीष्टस्य पश्चात् नवमे शतके शङ्कराचार्यो वैदिकशिक्षणाय विश्वविद्यालयानां स्थापनां कृतवान् । तस्य विश्वविद्यालया मठा इति ख्याता बभूवुः । तेषामवस्थितिभारतस्य चतुःसोमान्तप्रदेशेषुऽभवत् । तेन मठा पुरोकाश्चोद्वारकाबदरीषु प्रतिष्ठापिताः ।

बौद्धविद्यालया

बौद्धविद्यालयानामादिप्रवर्तको गौतमबुद्धो बभूव । एषु विद्यालयेषु जीवनपर्यन्तं दशविंशतिवर्षाणां शिक्षणसंस्थायां योजनं कृतम् । अनेन प्रकारेण गौतमस्योपक्रमो वैदिक-

१. राज० २१, ८ १०० । मन्दिरेषु मूर्तयो भवन्ति, न मठेषु । मठमन्दिरे उभे लोकातां चारित्रिक-विकासाय प्रतिष्ठिते । तथाचार्यो महापण्डितश्च नियोजिताः ।

समृद्धिर्नैष्टिकराज्ञाधर्मवत् प्रतिभाति । यद्यपि बौद्धसमृद्धावरण्यवास्य महत्त्व साधनापये स्वीकृतमेव, किन्तु निशार्थं नगरसमापमेव निवसन्नं समोक्षोन्नं सम्मतम् । गौतमस्य जीवनकाण्डारम्य प्रायः नगराणां समापमेव विहागणां निर्माणं क्रियते स्म पुणः समुद्धिमन्तः । श्रीमन्त आरतस्त्राणार्यमसंश्चविहाराणां रचना कृतवन्त । विहारान्मु प्रायः सदैव निर्माणु-
गथिष्यगिम्बियनुपाव वन्तु । वास्तुविधानानुस्य स्वास्यप्रदः सुसकन्द्व विहाराणां विधासोऽवर्तत ।

श्रावस्वया जेतवनविहारे विद्यथिष्यकण्ठभवनान्यासन् । विहारंस्मिन्नुपदेशाय, समापये, भोजनायास्यापनाय च विमिश्रा शास्त्रा अभवन् । शीयपालया पुस्तकाया अव्ययन-
कशास्त्र पृथक्पृथक् निमित्ता । विहारपरिषो म्यित जलाशय परितो मनोरमा छायाशीत् ।
विहागेऽय प्राकारं, परिवेष्टित आसीत् । विहारस्य पुस्तकाये वैदिकमस्मृतेरपि शिष्य-
विज्ञानादिविषयाशास्त्र पुस्तकानि सगृहीतानि । सर्वेषां धर्मागामनुषाधिनीःस्मिन् विहारे
आवासमसुर्वन् । गौतमेनादिष्टम्—'विहारान्मो वृक्षारोपणं कुरु, राजमार्गममित् वृक्षा-
लङ्करणं भवतु' इति ।

गौतमेन सह सहस्राधिकविद्याधिनोऽपि परिभ्रमन्तः शिक्षा लप्सवन्त । परिभ्रमन्तेऽ
बुद्धे विहागेषु समास्य शिक्षणमारब्धवान् । सर्वेषां विहारागामनुशासनपुण्यवस्या
गौतमस्यैव मर आसीत् ।

विहारेषु जीवनस्य सामान्यतोऽपिदानि सर्वाणि वस्तूनि समगृह्यन्त । स्नानागाराणि
ठगार्थकोणनेन विरचितानि । जलाशयेषु जस्य बहिष्करणाय नवत्रयस्यागमनाय च
नाटिका निमित्ता । भावनवस्थादे पर्याप्तगति तेषु विहारेषु सचिन् ।

गौतमस्य पदवान् बोटानेप्राठयाना थ्येष्टनिर्मापकोऽगोकाऽभवन् । तनासथ्यना
विहाग काग्ति । श्रीष्टय प्रायेवाऽनन्ताया गुहाविहारागामव्ययनार्थं रच । समारम्भा ।
श्रीष्टस्य पदचादष्टतकपर्यन्त तत्र विहाराणा रचना वन्तु । तेषां विहाराणा चित्राल-
ङ्करणं मूर्त्तितयण चातीव मनोरमे । अरन्ताया प्राकृतिकसौन्दर्यं भारतेऽप्रतिममेव
प्रतिभाति । ईदृशीगुहाविहागैर्देशिणभारतमनेक्य समतकृतमिदानोमपि दृश्यते ।

फाहानानुसारम्—कश्यपबुद्धस्य सघाराम पश्यतऽगुहाविहार आसीत् । प्रथमतल
हस्यानारम्भासीत् । अस्मिन् तले पञ्चदशगुहागुहा आसन् । द्वितीय तु सिहाका चतुःशत-
सूत्रमानुन् त्वायमदशाकार शिष्यतगुह्युक्त चतुर्थं वृषमाकार द्वितीयगुहसमन्वित पञ्चम तु
कपोताकार षष्ठगुहोपनिबद्धमासन् । विहारस्यापरिभागतो जत्रपात् सघारामस्य द्वार-
समाप वक्रमार्गेणायत् । सर्वेषु गुहेषु गवाक्षा निर्मिता । अधस्तादुपरि गन्तु शोषान-
थवस्वासीत् । फाहानानुसार तस्मिन्नुर्गे भास्ते सहस्राधिकविहारविहागलाया आमन् ।

श्रीष्टस्य पदवान् सतमे शतके चीनदेशात् ह्वैनसाग इति स्वातनामा भारतीयविद्याभिला-
पुकोऽस्माक दसे समागत । स तु भारतस्य विविषप्रदेशेषु परिभ्रम्य विदुषा साहाय्येन

स्वोय ज्ञाननिधि समवर्धयत । स्वयात्रावर्णने ह्येनसागो विशेषरूपेण सांस्कृतिकानां संश्लि-
कानां च संस्थानां वर्णनमकरोत् । ह्येनसागानुसारं तदा भारते पट्सहस्राधिकविहारा
सार्धद्विंशतिभिक्षुविद्यायिनं तेषामाचार्याश्चासन् ।

पञ्चमन्नकादारम्य कतिपयविहारा विश्वविद्यालयरूपेण विकसिता । नालन्दाया
बलभैविक्रमशिलायाश्च विश्वविद्यालया समस्तैशियामहाद्वीपे प्रख्याता बभूवुः ।

नालन्दाविश्वविद्यालय

नालन्दासमीरमेका लघुनदी प्रवहति । प्राचीनयुगे तस्मिन्प्रदेशे वनराजैरुपूर्वा शोभा-
सीत् । अयुना तत्र दृश्यमानला रमणोयता विराजते । नालन्दाया नातिदूर गिरीणा
स्रोतसा च शोभा मनो हरति ।

नालन्दा गौतमस्य प्रमुखशिष्यस्य कारिपुत्रस्य जन्मभूमिरासीत् तत्रत्याग्नदणे कति-
पयदिनान्युपितरा गौतम शिष्येभ्यः सदाचारस्य विनयस्य च शिक्षामदात् । असोकस्तु
नालन्दाया विहारस्य निर्माणकारयत् । स्रोष्ट पञ्चमशतकादारम्य शशादित्य बुद्धगुप्त-
उपागत तरसिंह गुप्तवज्रादयो बहवा राजानस्तत्र विहारान् कारयामासु । वैदेशिका
राजानोऽपि नालन्दाया विहारान् कारितवन्त । सुमात्राया राज्ञा बालपुत्रो नवमे शतके
तत्र विहार रचयामास स्वमित्रेण राज्ञा देवपालेन चात्मार्यं पञ्चशामाणा दानं च कारि-
तवान् ।

राजभि कृता विहारा तेषा राजपदयोग्या बभूवुः । ह्येनसागस्य समक्ष महाराजैः
हर्षवधनत तत्र शस्यमन्दिर रचितम् । चैत्येषु तेषु गौतमबुद्धस्य पातुनिर्मितमूर्तयः प्रति-
ष्ठापिताः ।

नालदाविश्वविद्यालयस्य घनवनकुजेषु ह्येनसागस्य मनोऽरमत । मोरमेषु कासा-
रेषु च तत्र नीलोत्पलानां विकासोऽभवत् । काननवृक्षेस्तत्रत्यशोभा द्विगुणिता । तेषा
रक्तकुमुमानां स्तवकं सर्वेषां मनासि हृतायेव । तत्रत्याग्नमञ्जरीभिर्हरितपत्रैश्च नयनयोः
मुखमजायत । विद्यालयस्य समीपमेव दश स्नानागाराणि निमित्तानि । तत्रत्यभवनानामु-
च्यता शोभ्यं च वर्णयन् ह्येनसागो लिखति—मानमन्दिरं प्राभातिवतुपारेषु लीनं भवति ।
उपरिभूमयः प्रामादना मेघेष्वलक्षिता भवन्ति । पर्वतसमोच्चभूमिषु ललितकलानां शिक्षा
दायते । प्रसाधनकम च सर्वेषां भवनानामतीव मनोहरं वर्तते ।

नालन्दाविश्वविद्यालयस्य ध्वसावरोपा उत्खनिता एवाधुनापि दर्शनीया वर्तन्ते । भव-
नानां विन्यास कलात्मकविधिना कृतः । व्याख्यानार्थं शिक्षणकक्षा वर्तन्ते । विश्वविद्या-
लयीयजीवनविन्यासस्य सर्वाङ्गीणपरिषयो ध्वसावरोर्षं प्राप्यते । स्रोष्टस्य पश्चात् द्वादशश
तान्दे यत्रनाशान्त्वोऽयं विश्वविद्यालयः परिध्वस्तो विनष्टश्च ।

नालन्दाविश्वविद्यालये दशमहस्रविद्यायिनं शिक्षा लभ्यवन्त । प्रतिदिनं शतप्रायश्चि-
व्याख्यानानि बभूवुः । तत्र षोडशरविण्याणां व्याकरणतर्कसाहित्यादीनामपि शिक्षा दीयते

स्म, वैश्वेदान्तस्थास्पादिविषयाश्च शिक्षिता । विद्यायिनस्तु चीन-पारिया-तिञ्चत तोग्गार
जापानादित्रिदेशेभ्य समायाता ।

वलमिविद्वविद्यालय

काठियावाहप्रदेशे स्थितोऽयं विद्वविद्यालयोऽष्टमशतकान्दपर्यन्तं प्रावर्तत । मध्ये
राजकुमार्या दृष्ट्या प्रतिष्ठापिता । शनै शनै विहाराणा सस्या समवर्तत । हूनसागस्य
युगे तत्र मताधिरविहारा बभूवु विद्यायिनश्च तेषु पट्टसहस्र्य-ता आसन् । गुणमति
स्थिरमतिश्च तत्र प्रसिद्धायाचार्या बभूवतु । बलमे स्नातका सर्वत्र गम्मानिता बभूवु ।
विद्वविद्यालयस्यास्य प्रमुनद्वारे श्वेतागरे सर्वोत्कृष्टविदुषामाचार्याणा च नामान्तेर्लंस्तेपा-
मादरोऽकारि ।

विक्रमगिलाविद्वविद्यालय

श्रीष्टम्य पश्चादष्टमशतकाब्दादारभ्य त्रयोदशशतकपर्यन्तं विद्वविद्यालयोऽयं प्रावर्तत ।
सस्य स्थापना पालराजस्य राजा धर्मपाल उपमङ्ग गिरिप्रस्थे कृतवान् । अपरेऽपि पाल-
वशीया राजानो भवनानि निर्मायास्य मवर्धनं कृतवन्त । अस्य विनाशो मस्तिपारेण
यवनाक्रमणकारिणा कृत । विद्वविद्यालयोऽयं कस्यचिद्वाजो दुर्ग इति स विभ्रान्तोऽभवत् ।

त्रिमशियाविद्वविद्यालये भारतस्य सर्वोच्चविद्वात् आचार्या बभूवु । एत न
एशियामहाद्वीप सर्वत्र प्रस्थातोऽभवत् । तत्र तिञ्चतप्रदेशस्य छात्राणा विदोपार्सो नियत ।
द्वादशशतके विद्वविद्यालये त्रिमह्यमस्था विद्यायिनोऽभवन् । प्रारम्भावस्थायामष्टाधिक-
शताचार्या तत्र नियुक्ता । प्रमुनद्वारे दीपङ्करातिशादीना चित्राणि दशितानि । तस्य पट्ट-
द्वारेषु तत्र द्वाग्पण्डिता विराजन्ते स्म । तै परागिता अनुमनाश्च विद्यायिन सस्याया
प्रवेगमलभन्त ।

एतादशशतकस्यान्तिमभागे बङ्गमगघयो राजा रामपाला रामावतीनगया जगद्व-
विहार रचयामास । सापि नात्र दा विक्रमगिलाविद्वविद्यालयाम्या सहैव विद्यसित । तत्र
प्रमुना आचार्या—त्रिगुनिचन्द्र दानशाल माथाकरमुस शुभङ्करश्च बभूवु । नि रत-
देशारपि विद्यायिनोऽग्रागता ।

आद-तपुर्या विहारार्पि तस्मिन् युगे समवर्तत । विहारोऽस्मिन् सहस्रभिःश्रोऽभवन् ।
मगनाचार्यं त्रणाक इस्मिन्नत्र विहारोऽसिष्यन् । पालवशीयराजैरस्या गम्वाया सम्पा
पण कृतम् ।

जैनविद्यालया

प्रारम्भिकयुगेनागाराणा दिगम्बराणा जैनाचार्याणा विद्यालया भवनषु नाभवन् ।
आचार्यै सह तेषा विद्यायिन पर्यटन कृतवन्त । परवर्तिद्युग विरकाउमेव गणधरै सह
विद्यायिना पर्यटनरीतिरपुष्णाभूत् । शनै शनै कालान्तरे तेषा कृते गुह्यगु तीर्थेषु च

मन्दिराणां विहाराणां च निर्माणमक्रियत् ।^१ निर्माणव्यवस्था प्रायो वैदिकगोदसंस्थानुरूपा-
भवत् ।

अध्ययन-विषया

भारतीयसंस्कृतेरादिकालेऽध्ययनस्य विषयाणां स्वरूपं किमासीदिति मुनिश्चित-
नास्ति । सिन्धुसभ्यतायां ध्वसावशेषं तदानोन्तनभारतीयानां सित्पकलाविज्ञानधर्मादिषु
विषयेषु प्रावीण्यं प्रतीयते । तेषां विषयाणां शिक्षा प्रचलितासीत् । विद्यायितस्तत्र लेखा-
भ्यासं कुर्वन्ति स्मेति तत्रत्यलेखं निश्चितं प्रतिभाति । योगाभ्यासप्रवृत्तयोऽपि तेषु प्ररो-
चन्ते स्म ।

वैदिकाध्ययनविषया

वैदिकयुगे विद्यायिनो वागर्थयो ऋद्धन्नह्यणश्च प्रतिपत्तिं कर्तुं तपोमयसाधनां दृढ-
वन्त । वैदिकसाहित्यमृषिभि रचितम् । तेषामृषीणां परम्परया विद्यायिभ्यो मन्त्ररचना-
कोशालं शिक्षितम् । वेदाङ्गानि शिक्षाकल्पनिस्तच्छन्दोज्योतिषव्याकरणानि विद्यायिन
शिक्षन्ते स्म नित्यमाचार्याणां निर्देशने मन्त्ररचनाभ्यासं कुर्वाणां विद्यायिन स्वयमेव
वृत्तपयो वभूवु । सामान्यत एव काव्यरचनाकोशाल्यं पूर्वसूरीणां काव्यानां कण्ठाप्रकरणम-
पेक्षितमासीत् । आचार्यपरम्पराभि कथामुखेन विद्यायिषु धर्म-दर्शन-काव्य-पुराणेतिहासानां
सूक्तरचनोपयोगिनां विषयाणां ज्ञानं न्यासीकृतम् । ऋग्वेदकालेऽपि कतिपयविद्भिर्भूगोल-
ज्योतिषविद्या-वाग्बिज्ञानादिकमघोतमित्यधोलिखितेषु मन्त्रेण प्रतीयते—

वेदा यो धीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् ।

वेदा माय समुद्रिय ॥१ २५७॥

ज्ञानं ज्ञानं वैदिकसाहित्यं समवधत् । तस्मिन्युगेऽन्ये विषया — अनुशासन-विद्या-वाको-
वाचयेतिहास-पुराण-गाथा-नाराजस्यादयो विशालतरा बभूवु ।^२ तेषामध्ययनमद्यपि
चावश्यमेवाभवताम् ।

ब्राह्मणयुगे यज्ञविद्यायां अध्यापनं महत्त्वपूर्णमासीत् । तत्र पुराणेतिहासारापान-सृष्टि-
विज्ञानादीनां विषयाणां व्याख्यानं सहायीभूतम् ।^३

उपनिषद्युगं वैदिकमहितानां वेदाङ्गानां यज्ञविद्यानां चाध्यापने प्रचलिते सत्यपि ब्रह्म-
विद्यायां सर्वोच्चं महत्त्वमासीत् । वेदवेदाङ्गादिषु निष्णाता विद्यायिन परा विद्या (ब्रह्म-
विद्याम्) शिक्षितुमागता । परा विद्या तु कदापि सर्वसामान्या नासीत् । तस्मिन् युगेऽपि

१ साटस्वाष्टमे शतके दशैताम्बराणां दिग्म्बराणाञ्च नैषवाल सम्प्रवृत्तिर्नो दृश्यते । परम्परादिनां
मुनयश्चैत्रयामरय विरोधका आसन् तत्र निधिलान्तरस्य सम्भावनायां कारणम् ।

२ अथर्ववेद १५ ६ ११-१२, ११.७ २८, शतपथे ११.५.६ ८ ।

३ वाचस्पत्यानुमार् देवजनविद्या, मायावेद इतिहास, पुराणानि च विद्या सन्नि । शत० १३.४.३

सर्वसाधारणविषया — चत्वारो वेदा इतिहासपुराण वेदानां वेद (व्याकरण), विषय; राशि, दैव, निधि, वाकोवाक्यम्, एवापन, देवविद्या, ब्रह्मविद्या, क्षत्रविद्या, नक्षत्रविद्या, सर्पविद्या, देवतनविद्या द्रव्याप्या आसन् ।

सौष्टव प्राक् पञ्चमशतके कस्मिंश्चिद्विषये विशेषज्ञानार्जनस्य रीतिरासीन्, यथा याज्ञिकी वेदाकरणा अग्निष्टोमिका वाजपेयिकादयः क्रमशः यज्ञशास्त्रे व्याकरणे अग्निष्टोमे वाजपेये च निष्ठाया बभूवुः । मूत्रसाहित्यस्याग्निनक्षत्रमध्ययनं प्राग्भूम् । पाणिनिः कल्प-निश्चुनटसूत्राणांमुञ्चेयं करोति । परवर्तियुगे रामायणमारतादयोऽप्यापनविषया बभूवुः ।

पौराणिकयुगे चतुर्दशविद्यानामव्यापनं प्रचलितम् । पञ्चमपुराणादीनामपि वेदार्थ-ज्ञानोपयोगं विद्याभ्यानं यज्ञवल्क्येन स्मर्यते—

पुत्राण्ययापनीमासा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिता ।

वेदा. स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति,

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं सद्युपवृंहयेत् । इति च ।

एभिः चतुर्दशविद्याभ्यां सह चतुर्गामुत्रवेदानां सप्रहेगं विद्यानां सम्पाष्टादद्या-
मवन् ।^१

बौद्धाध्ययनविषया

बौद्धाध्ययनविषयास्तु सर्वप्रथमं गौतमस्योपदेशा बभूवुः । प्रारम्भावस्थायां गौतमो लोकेभ्य आचरणपथस्य शिक्षां दत्तवान् । तेषां जीवनदर्शनस्य परिशीलनमुद्दिश्य स यथार्थ-मुत्सव्यं पर्यालोचनं कृतवान् ।

गौतमस्य जीवनकालेऽध्ययनविषया — अट्टकवर्गिकानि, सुत्ततपाठा, विनयो, धम्मो च बभूवुः । इमानि सर्वाणि गौतमस्योपदेशानां सङ्कलनानि सन्ति । शनैः शनैः त्रिपिटकानां समाहारोऽजायत । त्रिपिटकविद्यापिनस्तु त्रिपिटकधारणो बभूवुः ।^२ समा-
धियोगयोः शिक्षा सदैव प्रचलितरासीत् ।

गौतमस्य परचादपि त्रिपिटकानामध्ययनमध्यायनं च महत्त्वपूर्णे बभूवुः । परवर्तियुगे त्रिपिटकं समाहित्याग्निनक्षत्राणां विरचितम् । तेषामव्यापनं त्रिपिटकैः सह प्रारभ्यत ।

सौष्टव परवान् सप्तमशतकस्याव्यापनविषया ह्यनेनसागम्यं लेखेभ्यो ज्ञाता भवन्ति । तदनुसारं तु विहारेषु वैदिकसंस्कृतेः प्रामाणिकग्रन्था पाठिता । पाणिनेर्व्याकरणं महतीं शिबिरासीदाचार्याणाम् । नागन्दाया विद्वत्विद्यालये वेदवेदान्तसाख्याशीला शिक्षा दीयते स्म ।

ह्यनेनसागं शीपासनविहारेऽभिषम नगरप्रनविहारे सोनान्तिकाया विभाया नागन्दाया

^१ उपवेदा — आयुर्वेद, धनुर्वेद, गन्धर्ववेद, अथर्वाशास्त्र च ।

^२ त्रिपिटकेन 'अग्निवर्माविनयसुत्तानां' कोशा मवति ।

योगशास्त्रं चापठत् । अनेन प्रकरणेन मुनिश्चितं प्रतिभाति यदनुसन्धानपरायणा विद्यायिनो ज्ञानस्य विशिष्टान्त्रेषु शिक्षा लभन्ते स्म ।

जैनाध्ययनविषया

जैतानामध्ययनविषयाणां नियतं स्वरूपं महावीरस्य पश्चादेव प्राप्यते । महावीरस्योपदेशात्स्य जीवनेकाले वाचा विद्यायिम्यं शिक्षिता । तस्य पश्चान् तेषां सग्रहाऽङ्गग्रन्थेषु कृतः । अङ्गमाहित्यमाश्रित्य परवर्तियुगे विदुलसाहित्यं तत्सम्बन्धितमदर्शनादीन् विषयानधिकृत्य विरचितम् । तेषां ग्रन्थानामध्यापनं जैनविद्यालयेषु कृतम् । तत्र सभायि-योग्यो शिक्षा सुगृह्यतासीत् ।

ज्योतिषासुर्वेद-व्याकरण-कोशच्छन्दोऽलङ्कार-गणितरात्रनीत्यादिविषयाणां ग्रन्थानां सिद्धं जैनविद्यालयेष्वभवत् । काव्य-पुराणेतिहासादीनां शिक्षा गृहस्थाश्रमवासिम्यो मूढततोऽभवत् ।

शिल्पकलानामध्यापनम्

भारते प्राचीनतमशिल्पकलानामादर्शां सिन्धुसभ्यताया अवशेषेषु प्राप्यन्ते ।^१ तत्राचार्यपरम्परया नृत्य-संगीत-वाद्यादीनां ललितकलानां चित्रमूर्तिवास्तवादीनां शिल्पानां च विकासः सत्सर्वं यावदभूत् । एषां शिल्पकलानामध्यापनाय विद्यालया अभवन् ब्रह्मसिद्धि-संदिग्धो निष्कल्पः । भारते मदैव शिल्पाचार्यं सह निवसतां नवच्छात्राणां शिल्पेषु प्रावीण्य-प्राप्ते रीतिः प्रावर्तत । सा रीतिर्वैदिककाले सिन्धुसभ्यताया युगे चासीत् ।

शिल्पानां शिक्षणाय प्रथमं सुप्रसिद्धविद्यालयं तक्षशिलायामभवत् । तत्राष्टादशशिल्पा शिक्षिता । एषु शिल्पेषु गीतवाद्यनृत्यचित्रादिकं सह व्यावसायिकविद्या अपि अन्तर्गणिता ।^२ जातकयुगं राजकुमाराः संगीतवीणावादनमूर्तिरचनाभ्यजनेकर्ममालाग्रन्थनादिकौशलेषु शिक्षिताः । महाभारतानुसारं गान्धर्वविद्यालयेषु नृत्यगीतवाद्यादीनां शिक्षा दीयते स्म । अथशास्त्रानुसारं राज्ञि गीतवाद्यपाठयन्तनाट्याक्षरचित्रवीणावेणुमुदङ्गपरचित्तज्ञान-गान्धर्वाद्यभ्युत्थनमपादनमवाहनवैदिककलादीनां शिक्षणाय व्यवस्था कृता ।^३ नाट्य-शास्त्रेषु नाट्याचार्येण नाट्यसम्बन्धिकलानां शिक्षणस्योल्लेखो विहितः । भरतमुनिः स्वयमेव ईदृश्याः उस्थायो आचार्योऽभवत् । राज्ञ आश्रित्य शिल्पकलानां सर्वधर्मस्य बहुन उल्लेखाः

१. मुसुविद्या विद्व.शा.५ तरे शिल्पमिति केविशाचार्यो म यन्त्रे । शेषया विष्णुपुराणे १ १६ ४१ । तन्नेनेन विष्णु पुराणरोभाया विष्णुपुराणसौवीका वेदाध्यायनसंस्करणमिति । चित्रे द्रवाङ्गनृणाया उपविद्या मरु शिवा ॥ १६ १ कलानां सख्या चतुष्टयानि प्रसिद्धमेव वास्त्याध्यायानुसारं चतुष्टयकलासु शिल्पं पुराणाय कुलना कभूत् । कामसारणे १ ३ २०-२५ ।

२. सायनादहमके २०७, अमानमन्त्राहके ६१, चुम्बपुत्राहमके ३७४ ।

३. शिल्पसंस्कृतकलाय ।

काव्यग्रन्थेषु विद्यन्ते । कामभूतानुसारं तु नागरिकाणां सुसूचिः प्रचान्दनेन कलात्मिका-
सीत् । कलानां शिक्षा च उच्चसस्यामु दीयते स्म । य कवित्वकाम काव्यविप्रोपविद्या-
ग्रहणाय गुरुकुलानुपास्ते, स विद्यान्नातरोऽभवत् ।^१

न केवलं साधारणजना वृत्ताप्रवीण्यं प्राप्नुवन्, अपितु ब्राह्मणकुमारा अपि वेदवेदान्ते
सह कलानामध्ययनं कृतवन्तः । वाणस्य पूर्वजा नृत्यगीतवादिश्रेष्ठवाह्या बभूवुः । हृष्य
भगिनी राज्यश्रीनृत्यगीतादिषु विदग्धासीत् । मन्दिरेषु देवाचंताय नृत्य गीत-वाद्याभिनया-
दीनां प्रतिष्ठामोत् । अतएव तामा ललितकलानामुच्चवर्गेषु ममादरोऽत्रायत् । एकादश-
शतके 'तन्नारियम्' मन्दिरे स्थापनारस्य (चित्रमूर्तिनास्तूनाम्) शिक्षणमभवत् ।

बौद्धविहारानां रचनाविज्ञानस्य पर्यवेक्षणस्य कतिपयभिन्नं वास्तुशिल्पायां शिक्षा
नयकमिका भूत्वा गृहीतवन्तः । विहारेषु चित्रमूर्त्यादीनां रचना कतिपयैर्भिक्षुभिः कृता ।
विदेशेषु गन्त्वा तथापि भारतीयमशिल्पानां शिक्षा बौद्धभिक्षुभिः दत्ता ।

जैनमठेषु तथापि कतिपयशिल्पादीनां शिक्षणं महत्त्वपूर्णमभिमतम् । इत्यलपितजैन-
ग्रन्थानां प्राग्भागेषु बहुविधानि चित्राणि लेखनानां पाठनानां च कलापूर्णैश्चि-
नित्दर्शयन्ति ।

नृत्यगीतवाद्यादीनां शिक्षणं वैदिकेतरसंस्कृतिषु नात्यधिकं सम्भावितमिति तासां
वैराग्यपरायणत्वेन नि सन्दिग्धमेव । तथापि सुसूचिपरायणा जैनगृहस्था नृत्यादीनां सर्व-
तोभावेन समुत्तमं विदधुरित्यपि नि सन्दिग्धमेव ।

रणशिक्षा

सैन्यशिक्षणं राज्यसम्यया सह प्रादुर्भवति ।^२ सप्ततिष्वनु क्षत्रविद्याया उ-
त्थत्वा विद्यत । महाभारतानुसारं तु महर्षीणामाश्रमेषु वेदै सह धनुर्वेदस्य शिक्षा ब्राह्मणचार्यैर्दत्ता ।
मरुडाजद्रोणपरशुरामादयः प्रमुखा ईदृशां आचार्या बभूवुः । धनुर्वेद, अक्षयपूठ, गदायुद्धम्,
असिचक्रं, गजशिक्षा, नीतिशास्त्रं च पुरा पाठितानि ।^३ द्रोणाचार्यस्तु तदानीन्तनराज्येभ्य
आगतैभ्यो राजकुमारैश्चैभ्यो बहुविधा युद्धविद्यामशिक्षयत् । विद्याविद्या हस्तधरवरयत्रनु-
वेदयन्नामराजानि मूत्राणि त्रिपयाग चाशिक्षन्त । तक्षशिलाविदग्धाऽप्य ब्राह्मणकु-
मारा अपि वदानामध्ययनं सह धनुर्वेदं पठितवन्तः ।

धनुर्वेदानुसारं शूद्राणां कृतेऽपि सैन्यशिक्षणं प्रावर्तत । तथा हि—
'राज्ञाणाय धनुर्वेदं खड्गं च क्षत्रियाय च । वैश्याय दापयेत् कुन्तं गदा शूद्राय दापयेत् ।'

१. का यर्मासामाया पचमाभ्यायत ।

२. रणशिक्षाया रथेन, गजेनादनेन मूढो वा धातुं शिक्षा समायोजिता । आदिप० १०३० ।

३. एतन्ना बहुविधत्वात् आमीर । तथा हि धनुश्चाद दशविध धनुःदममिम युगीतवान् ।

दर्शनविषयकज्ञानाय परिषत्सु विद्यापिना पृच्छा प्रोत्साहितासीत् । तस्या उदाहरण-
मूवेदे वर्तते—

पाक पृष्ठक्षामि मनसा विज्ञानन्वेवानामेना निहित पदानि ।

वर्तते षष्क्येऽपि सप्त तन्तून्वि तन्तिरे कवय ओतवा उ ॥

शतपथब्राह्मणानुसारं गुरुशिष्ययो. प्रश्नोत्तरस्य रूपमोदृशं वर्तते—

प्रश्नः—किं त्विद्विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्रो गृहेभ्यः । कथं त्विदस्य काव्यम् । कथं सन्तोषनि-

भिरिति । कथं त्विदस्यानपप्रोपितम्भवति ।

उत्तरम्—यो जविष्ठो भुवनेषु । स विद्वान्प्रवसन्निवे तया तदस्य काव्यं तथा सन्तोषनि-

भिरिति मन एवैतदाह मनसैवास्यानपप्रोपितम्भवतीति ।^१

यज्ञविज्ञानसम्बन्धिष्यास्यानानि ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रायशी वर्तन्ते । तेषु व्याख्यानेषु
प्रक्रियात्मकस्पष्टीकरणं रहस्यानि च विद्यन्ते ।

उपनिषत्सु महर्षीणामाचार्याणां च विद्यापिभ्यः प्रदत्तानि व्याख्यानानि वर्तन्ते ।
व्याख्यानमाध्यमस्योत्प्लेख ईशोपनिषदि विद्यते—

अन्यदेवानुविद्यया अन्यदेवाद्गुरविद्यया ।

इति शुभ्रम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे

प्रश्नोत्तरमुखेनोपनिषद्गुणेषु शिक्षणं प्रायोऽभवत् । यथा केनोपनिषदि शिष्यं पृच्छति-

केनेयिन् पतनि प्रेषितं मन वेन प्राप्य प्रथमं प्रति युक्तं ।

केनेयितं वाचमिमां वदन्ति वदतु. श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥

अतः परमाचार्यो ब्रह्मविद्या व्याख्याति ।

कश्चिद्विद्यार्यो याचत आचार्यम्—उपनिषद भो ब्रूहीति ।

व्याख्यान्ते प्रोवाचाचार्यं --उक्ता त उपनिषद् । ब्राह्म्यो वाव ते उपनिषदमब्रूमेति ।

तस्मिन्गुणे व्याख्यानविषयस्य गरिमापि निर्दिशत । केनोपनिषदि भाषणान्तै ब्रह्मज्ञान-
माहात्म्यमविद्वृत्य प्रोक्तम्—यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गं लोके ष्येये
प्रतिनिष्ठिति ।

ऋगोपनिषदि यमाचार्यं 'ओ३म्' पदस्य व्याख्या कृत्वाह—

एतद्विषेवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम् ।

एतद्विषेवाक्षरं ज्ञात्वा यो ष्विच्छति तस्य तत् ॥

एतदालम्बनं ध्येष्टमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

ईदुर्वचने विद्यापिनामुत्साहं संवधितम् ।

१. शतपथे ११.३ १.५-६ । पारस्कर गृह्यसूत्रेऽपि समन्वितम्—

विश्विन्विषेवसर्वांश्च वेद- इति । १ ६.५

ब्रह्मज्ञानस्य रहस्यानि बाह्यगम्यानि कृत्वाऽनुपमाद्वारेण । बुद्धिशरीरात्मना परस्परं सम्बन्धं विवेचयता प्रोक्तमाचार्येण—

आत्मानं रयिनं विद्धि शरीरं रयमेव तु ।
बुद्धितु साररयि विद्धि मत प्रग्रहेव च ॥

यदा कदाचार्याः चाक्षुषकल्पनायाः प्रयोगं कुर्वन्ति स्म । यथा—आचार्यशिष्ययोः संवादः—

न्यप्रोधफलमत आहरेति । इदं भगव इति । मिन्दोति । भिन्नं भगव इति । किमत्र पश्यसीति । अप्य इवेमा धाना भगव इति । आसामङ्गं कां मिन्दोति । मित्रा भगव इति । किमत्र पश्यसीति । न किंचन भगव इति ।

यं वै सौम्यतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सौम्ययोगिन् एव महान्यपरो-
घस्तिष्ठति श्रद्धस्त्व सोम्येति ।

विविधोदाहरणाराचार्य इमं विषयं दशकृत्वोऽप्रोधयन् ।

उपर्युक्तेन व्याख्यानेन स्पष्ट प्रतीपते यदाचार्याणां वाणी मधुरासीत् ।^१ शिष्यस्य सम्बोधने ते सौम्यपदस्य प्रयोगं कृतवन्त । शिष्यस्तु भगवपदेनाचार्यं समबोधयन् ।

शिष्यस्त्वोत्साहसुवर्धनायाचार्यस्य सन्देश आसीत्—उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्
निबोधत । प्रवचनस्यारम्भे स शिष्यं प्रत्याह—सह नो यशः । सह नो ब्रह्मवर्चसम् । सह
नाभवतु । सह नो भुनक्तु । सह वोयं करवायहे । तेजसिवा नावधीतमस्तु । मा विद्धि-
यात्रहे ।

शिक्षणक्रमे तपसो नियोजनमासीत् । भृगुर्वारंवार तप कृत्स्वं ब्रह्मण स्वल्पमजानात् ।

आचार्या प्रदत्तं पृष्ट्वा विद्यार्थिना दुर्बोधपदमशुद्धं मत च ज्ञात्वा विषयप्रतिपादनम-
कुर्वन् । आचार्याणां व्याख्यानेभ्यो बोध प्राप्य विद्यार्थिनो मनननिदिध्यासनभ्या तस्य
परिपोषणं कृतवन्तः ।^२

ज्ञानस्य स्थितिकरणाय शिष्या अनेकाचार्येभ्योऽशिसन्त । भागवते सत्यमेव प्रति-
पादितम्—

न ह्येकस्माद् गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सुषुप्तम् ।

सूत्रसमृत्तिगुणस्य शिक्षणविधिर्मानुकुर्वरेभिः श्लोकेः परिचीयते—

अप्येष्यमाणस्त्वाच्चान्तो यथाशास्त्रमुबहृमुव ।

ब्रह्माञ्जलिः कृतोऽध्याप्यो लघुधासा जितेन्द्रियः ॥

१. महाभारतेऽपि प्रमाणीकृतम्—

सुर ऋष्यते सौम्य श्लदगतासपत्र त्वया ।

मीयामहे शृश तात पित्रेवेद प्रमापते ॥ आदि १४ २ ॥

२. श्रुते शत्रुगुणं विद्यान्मनसं मननादपि । निदिध्यासं लक्षणमनन्तं निर्विकल्पकम्—विवेक-
चूडामणौ-२६५ ।

ब्रह्मारम्भेष्वसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
 सहस्रं हस्तावध्येष स हि ब्रह्माञ्जलि स्मृत ॥
 स्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसग्रहणं गुरोः ।
 सद्येन सध्य स्पष्टद्यो दक्षिणेन तु दक्षिण ॥
 अध्येष्यमाण तु गुरुनिस्पकालमतन्द्रित ।
 अघीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्तिवति चारमेत् ॥
 ब्रह्मणः प्रणव क्रूर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
 स्रवत्यनोकृतं पूर्वं परस्ताञ्च विशीर्यति ॥
 प्राक्कूलान्पर्युपासीन पवित्रंरेष पावित ।
 प्राणायामैस्त्रिभि पूतस्तत ॐ कारमर्हति ॥ २ ७०-७५

अध्ययनारम्भे ओङ्कारविधिरनुपेक्षणीय इति प्रतिपादयन्नापस्तम्बो लिखति—ओङ्कार स्वर्गद्वार तस्माद् ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येते । विक्रिया चान्या कृत्वं च लौकिक्या वाचा ध्यायतंते ब्रह्म ।^१

गुरुणा मधुरा वाणी प्रयोज्येति मनुना निर्दिष्टम्—

अहिसर्पेष भूताना कार्यं ध्येयोऽनुशासनम् ।

वाक्चंच मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥ २ १५९

यस्या स्थितावाचार्यं, तस्या स्थितौ भूत्वैव शिष्यस्त प्रश्नान् पुच्छेदिति नियम आसीत् । आचार्ये उत्तिष्ठति, उपविशति, चलति, शयानेवा स्वयमेवोत्तिष्ठन्, उपविशन्, चलन्, शयान एव शिष्य पुच्छति स्म ।^२ उपर्युक्तशिक्षणविधौ विद्यायिना सस्या नाधिका प्रवर्त्यनीया । महाभारतानुभारमायोदधौम्यस्य त्रयः शिष्या आसन् आरुणि, वेद, उपमन्युश्च । वेदस्यापि त्रय एव शिष्या बभूवुः ।

सूर्यसिद्धान्तानुसारं तु ज्योतिषविषयस्याध्ययनार्थं परिलेखाः, चित्राणि यन्त्राणि च यथायोगमुपायुज्यन्ते । ग्रहकक्षाणामश्वबोधाय सिद्धान्त शिरोमणेरगोलबन्धाधिकारे यन्त्रयोग उपवर्णित । प्रायोगिकशिक्षणे भरतस्तु ग्रहण, धारण, ज्ञात प्रयोगश्चेति चत्वारि अङ्गानि निर्दिशति ।^३

अध्यापनसत्रम्

वैदिकसंस्कृतौ श्रावणमासस्य पुणिमातिथावुवाकर्मविधिनाध्यापनारम्भोऽभवत् । तदाप्रभृति पञ्चमासानध्ययनमत्रियत । पौषपुणिमायामुत्सर्जनविधिनाध्यापनं समाप्यते स्म ।

१. आपस्तम्बे १ १३.१-८ ।

२. दौषनिदाये ब्रह्मट्टमुत्ते ।

३. नापरासत्रे १.२२ ।

४. अविमारके चतुर्पदे ।

अत्रकाशे सति छाया. अचिन् स्वगृहं गतवन्त. १५ अनध्यायदिवसाना संख्या नासीत् स्वल्पा । मात्सरणेऽपि विशोभे, अशौचे, वियोगे, संयोगे, धार्मिकप्रयोजने सति अनध्यायः प्रवर्तितः । तथा हि भूकम्पे, उल्कापाते, सहचारिणा विप्रवासे च सति यज्ञमोजनादिषु, अभावम्पाया दोर्नमास्या वानध्यायो धोषितः ।^१

बौद्धशिक्षणविधिः

बौद्धशिक्षणविधिर्गौतमेन प्रवर्तितः । स तु प्रायशो व्याख्यानपरः । गौतमस्तु सर्व-जनबोधमुद्योगशक्त्यप्रयोगेण मृग्राह्यविचाराणा परम्पराया निगूढमपि सरलमनायासेनैव बंध्यं कर्तुं समर्थतम आचार्योऽभवत् । तस्य व्याख्यानानि प्रभावोत्पादकानि बभूवुः । स्वकीया शिक्षणपद्धतिं पर्यालोचयन् स प्राह—यया सागरस्य गम्भीर्यं शनंः शनं. वर्धते, तपंच धर्मशिक्षापि शनं शनंरवगन्तव्या । एवं परमेव गच्छन्तं भवितुं योग्य । शिक्षा मानृनापया ग्रहणीयेति गौतमस्य धोषः ।

पारस्परिकविमर्शेन विहारेषु मिश्रणा ज्ञानं वर्धितम् । शिष्यास्तु परस्परं शिक्षका बभूवुः । कथं व्याख्यानं दातव्यमिति उद्दिश्य मिश्रतो शिक्षिता । यथाकालं व्याख्यातारो बभूवुः ।

अध्ययनकर्मणि तर्कबुद्धिं सर्वत्र प्रयोज्येति गौतमादेशः । तेनोपदिष्टम्—पुस्तकेषु प्राप्यते, आचार्यं कथयति, लोके प्रतिष्ठितेषु परम्परा—ईदृशं नोभारं कस्यापि वचनस्य ग्राह्यत्वं न विद्यते । कुशलमिदमनवद्यमिदं सुखमिदं हितमिदं वा, एतद्विज्ञाय किमपि वस्तु सत्यं जानीहि ।

मौनिकशिक्षाया प्रचलनमासीत् । विद्यायिनस्तु प्रश्नोत्तरेणात्मन शङ्काना परिहारं कुर्वन्ति स्म । आचार्यस्य ब्रह्मस्वरं प्रशंसितः । ब्रह्मस्वरस्तु स्वष्टो, विज्ञेयो, मञ्जु, श्रवणीयो, विन्दुः, क्रमानुसूतो, गम्भीरो, निनादश्चेत्यष्टविधो भवति ।^२

‘शिक्षा सम्प्राप्य शिष्या लपदेशने, आख्याने, प्रज्ञापने, प्रतिष्ठापने, विवरणे, सरलीकरणे, आक्षेप-निराकरणे च समर्था भवेयु इति आचार्याणां प्रयासोऽभवत् ।

जैनशिक्षणपद्धतिः

जैनशिक्षणपद्धतिं प्रथमं विरक्तानां कृतेऽभवत् । इयं प्रायशो बौद्ध-शिक्षणपद्धतिसमाना वर्तते । महावीरस्वामी जैनसंस्कृते सुप्रसिद्ध प्रथमाचार्यो बभूव । तस्मादेव जैनशिक्षण-पद्धते प्रवर्तनममभूत् । महावीरानुसारं तु शिष्येभ्यस्तथैव शिक्षा दातव्या, यया पक्षिणः शाकनेभ्योऽन्नं ददति । व्याख्या कृत्वैव स्वप्रवचनस्य ग्राह्यता संबर्धनीयेति महावीरस्य मतम् ।

१. गौतमसंस्कृतानुसारम् ।

२. दोर्ननिकाय १.५ ।

परवर्तिपुत्रे शास्त्राणां पाठस्य प्रचलनं प्रवर्तितम् । सूत्राणां वृत्तिं पुनः पुनः पृच्छा बोधनोपैति विधानमासीत् । कण्ठाप्रकरणस्य विधिं सर्वसाधारणमासीत् । पठितस्य मननं चिन्तनं करणीयमासीत् । जैनशिक्षणस्य पञ्चाङ्गानि सन्ति—वाचना, पृच्छना, अनुप्रेषण (मननम्), आम्नाय (कण्ठाप्रकरणम्) तथा घर्मोपदेश इति ।

सर्वासु शिक्षणपद्धतिषु शिष्याणामचार्याणाञ्च समाजेन सम्पर्कं प्रसाध्यते स्म । महाभारतानुसारं व्यास एतदर्थं शिष्यं सहितो जनमेजयस्य यज्ञे विवेश । बौद्धा जनाग्र भिक्षव आचार्याञ्च समाजस्य हितं पुरस्कृत्वाणां उपादिशन् ।

ब्रह्मचारिनीयमाः

पुरा सदैव विद्याधिजीवनं तपोमयमासीत् । तपसा त्यागेन च विद्याधिना चित्तवृत्तयोऽप्ययनमुख्यो भवतीति भारतीयानां शाश्वतधारणा । सासारिकबन्धनानि खलु मोक्षविलासमनोरञ्जनादीनि नाम विद्याप्राप्तिपाथे बाधा । ब्रह्मचर्यशब्दं तस्यैव तपोमयजीवनस्य प्रतीकोऽस्ति । ब्रह्मचर्यं तु ब्रह्मणः (पराविद्यारूपस्य वेदस्य) प्राप्तेयं चर्यं (जीवनविधिः) कथ्यते ।^१ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति सिद्धान्तः । तपो ब्रह्मेति ।^२ विष्णुपुराणानुसारं तु—

स्वाध्यायसयमान्यां स दुदयते पुरुषोत्तम ।

तत्प्रार्थितकरणं ब्रह्म तदेतदिति पठ्यते ॥ ६.६ १

वैदिकयुगस्यादिकालतः विद्याधिजीवने तपसः आवश्यकत्वं निर्धारितम् । तदा ब्रह्मचारी घरातले शेते स्म, न तूच्चासने । स सगोतनृत्यपरिभ्रमणादिभ्यो दूरोऽभवत् । श्यातिनिद्राक्रोधात्पत्रप्रशसासौदर्यमुग्धादिभिः स कदापि न वशीकृतः ।^३

उपनिषद्युगे ब्रह्मचर्यं तु तपसः मौनस्यानाशकायनस्यारण्यायनस्य स्वरूपमेव सम्मतम् ।^४ भृगुस्तु ब्रह्मज्ञानाय वारं वारमतप्यत ।^५ कतिपयविद्याधितो गुरोर्गवाचार्यं कृतवत् ।^६

वैदिकयुगस्य परवात् ब्रह्मचारिजीवनस्य विस्तृतनिषमा सूत्रस्मृतिषु दृश्यन्ते । ते नियमा ब्रह्मचारिणो भोजनमावाह वस्त्र शयन तप शौच स्वभाव चाधिकृत्य निर्दिताः ।

१. दीर्घनिष्कण्ठदा २ ३

२. ब्रह्म वेद, तदभ्ययनार्थं त्रतमप्युपचाराद् ब्रह्म । ब्रह्म चरितुं शीलमस्य यदा ब्रह्म तदा शानं वा चरति अनेकव्यवस्यम् इति ब्रह्मचारिशब्दस्य व्याख्या ।

३. तैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्क्यां २

४. गोपयत्राज्ञाने २ ५—७, २.१ ९

५. मन्त्रोपनिषदि १.२, छान्दोग्ये ८.५

६. तैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्क्याम्

७. छान्दोग्ये ५ ४ ५

महामारतानुसारं तु

आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्य पूर्वोत्थायी धरम क्षोपशायी ।

मृदुर्वान्तो धृनिमानप्रमत्त स्वाध्यायशील सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ आदि ५० ८६ २

भोजनम्

ब्रह्मचारी मिलान्न भुक्तवान् । स भिक्षान्नादार्यनिदिष्टानि वस्तून्येवास्त्रादत् भोजन-
पात्रे स किंचिदपि नात्यजद् भुक्त्वा च पात्रममार्जयत् । स क्षारलवणमधुमांसभोजन न
कृतवान् । भोजनकाले मौन निर्लोभत्व चावश्यकविधानमासीत् । बोधायनस्तु विद्याधिभ्यो
यद्येष्टभोजनमाश्रया व्यवस्था कृतवान् ।

आवास

विद्यार्थी आचार्यगृहे वसति स्म । अन्यत्र निवासस्य व्यवस्था नासीत् । रात्रौ ग्राह्य-
मूर्हृत् उत्थाय स आचार्यपादान् प्रणमति स्म । दिवा स नाश्ले । रात्रौ शयनात् प्रागेव
गुरो चरणौ स धावति स्म । तेनाङ्ग स शयनाय गतवान् । तस्याप शय्या भवति स्म ।

वस्त्रम्

विद्यार्थिनो द्वे परिधाने—उत्तरीय यासश्च गृह्णन्ति स्म । प्रारम्भिकयुगे विविध-
वर्णानां विद्यार्थिनामुत्तरीय विभिन्नपशूना चर्मणा निर्मितम् । उत्तरीय यज्ञोपवीतयश्च धृतम् ।
वाससा कटिप्रदेशादधोभाग आच्छादित । ब्रह्मचारिणो वस्त्राणि क्षरीरालङ्कारणाय नाम-
वन्ति स्म स्पष्टमेव ।^१ क्षरीरसत्काराय स नित्यमेवास्नात् । राजकुमारा अपि महामारता-
नुसार धनुर्वेदिगणकाले क्षीरवाजिनवाससो वभूवु ।^२

तप

ब्रह्मचारिणस्तपोविषये मनुना निर्दिष्टम्—

तपोविशेषं विविधं तैश्च विधिचोर्वितं ।

षेव कृत्स्नोऽधिगन्तव्यं सरहस्यो द्विजन्मना ॥ २. १६४

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छ्रृङ्गाजट ॥ २ २१९

हारीतानुसारं तु विद्यार्थी जटी दीर्घनेत्ररोमा भवतु ।

स्वभाव

ब्रह्मचारी क्षमाशीलो जितेन्द्रियो विनयो परिश्रमशील कर्तव्यपरायणो कर्मण्य आत्म-
विजयो स्फूर्तिशीलो क्रोपरहित ईर्ष्यारहितश्च भवेत् । कदापि तेनात्मप्रशसा परनिन्दा

१. कर्म स्यात् क्षरीरालङ्कारणं यत्र यमेन निर्दिष्टम्—

दण्ड कमण्डलुं चैव मौञ्जं च रत्नानि तथा ।

भारयेद् ब्रह्मचर्यं च मैत्राशासी गुरौ वसन् ॥

२. समापवधि ४. २८ ।

कटुभाषणं वा न कर्तव्यम् ।^१

ब्रह्मचारिजीवनविधिमनुशासतापस्तम्भेन निर्दिष्टम्—न प्रेक्षेत नाना शिष्यम् ।
ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नोपजिघ्रेत । उपानहौ छत्रयानमिति च व्रजयेत् । न
स्मयेत् । नोपजिघ्रेत स्त्रियं मुखेन । न हृदयेन प्रार्थयेत् । नाकारणादुपस्पृशेत् ।^२

महाभारते विद्यायिनस्तपोमयं जीवनं निर्दिष्टम् । यथा—

सुखार्थिन कुतो विद्या नास्ति विद्यायिनः सुखम् ।

सुखार्थो वा त्यजेद्विद्या विद्यार्थो वा त्यजेत् सुखम् ॥

विनय आचार्यसेवा च

परवर्तियुगे महाभारते आरुणि-वेदोपमन्यूनामादर्शचरितगाथा वर्णिता । आरुणिगुणो
कृपिकर्मणि सहायतामकरोत् । वेदो विविधकष्टान्यनुभूयापि गुरुसेवा प्रसन्नमना अकरोत् ।
उपमन्युस्तु गुरुपरीक्षापीडितोऽप्य सञ्जात, कूपे पतितश्च । कचस्तु शुकस्य गा अचारयत् ।^३
गुरुणा सेवाचरन् तु महाभारतमासौत् शिष्याणामिति महाभारतीय मतम् । तथा हि—

श्रुतस्य दातारमनुत्तमस्य निर्धि निधीना चतुरन्वयानाम् ।

ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीय पापांल्लोकांस्ते ब्रजन्त्यप्रतिष्ठात् ।

आदिप० ७१५१

अपराधी विद्यार्थो दण्डनीय आसीत्, किन्तु दण्डविधानं कठोरं नाभवत् । गौतमस्तु
कठोरदण्डदायिनमाचार्यमेव दण्डनीय मन्यते ।

बौद्धानुशासनम्

गौतमबुद्धो विद्यायिजीवने कष्टस्वविधानं मध्यमप्रतिपदा परिहार्यमिति घोषितवान् ।
तदनुसारं जीवनविधिर्नातिमुत्तममो न दुःखमयश्च । तेन निर्णीतानि दश शिक्षापदानि
संक्षेपेणैव शिक्षणामनुशासनपूर्णजीवनविधिं निर्दर्शयन्ति । यद्यथा—

(१) पाणातिशया वेरमणी (२) अदिभ्रादाना वेरमणी (३) अन्नहावरिया
वेरमणी (४) मुसावादा वेरमणी (५) सुरामेरयमजपमादळ्ठाना वेरमणी (६)
विकालमोत्रना वेरमणी (७) नच्वगीतवादितविमूकदस्सना वेरमणी (८) मालागन्ध-
विलेपनधारणमण्डनविमूसनट्टाना वेरमणी (९) उच्चसमनमहासयना वेरमणी (१०)
जातरूपरजतपटिग्गहणा वेरमणी ।

१. तदथा महाभारते—

अधीयान पण्डितं मन्यमानो यो विद्यया ह्यन्ति दत्त परेषाम् ।

तस्मान्तवन्द्य मयन्ति षोका न चास्य तद् मद्गच्छन्तं ददाति ॥ आदिप० ८५*२१

२. आपस्तम्बे १. ७. १—११ ।

३. अत्रपरिलक्ष्य पद्यगन्त्रे निर्दिष्टम्—

विद्यां पुराविनयवृत्तवातिविषया ।

बौद्धसंस्कृतो भिक्षुविद्यायिन समाजे विवरति स्म । तेषां जीवनविधिर्गौतमेन प्रकाशयत उदात्तश्च व्यवस्थापितः । स्वकीये प्रवृत्तौ यैराचरणे समाजे प्रतिष्ठा प्राप्य तस्य समाजस्य मार्गप्रदर्शनं भिक्षूणामपि कर्तव्यं निर्धारितम् ।

विहारे भिक्षूणां जीवनं साधिकासीत् । ईदृशे जीवनविधौ परस्परमादान-प्रदानवृत्तिः, सहिष्णुता सहानुभूतिः सहायभावनागुरुणा सेवा नितान्तमपेक्षिता भवति । विहारजीवन-स्यादर्शव्यवस्था गौतमेन सर्वा स्थितौ पर्यालोच्य कृता । येन विहारेषु भोजनवस्त्रावासस्नानादिकानां समुचितं प्रवृत्तं कृतं । भिक्षुसंघेषु जलाशयवन्नर्मस्य प्रशान्तिश्च विरराजतु ।^१

फाह्यान-ह्ये मसागादोना लेनैर्जायते यत् परवर्तिद्युगेऽपि विहारेषु भिक्षूणामनुशासनं जीवनविन्यासश्चानुकरणीये अमवताम् ।

जैनानुशासनम्

जैनशिक्षणविधौ तपसोऽतिमहत्त्वमासीत् । तत्र तपस्तु प्रायः कष्टकरमस्ति । दिगम्बरा अनागारा कष्टग्रहाश्रीत् प्रथमाचार्यस्य महावीरस्य जीवनवृत्तिः । शरीरस्य दुद्धिरपि नापेक्षिता । उपयुक्तावस्थया तु प्रारम्भकयुगं आसीत् ।

परिवर्तियुगे माश्रकानां शिक्षणाय तेषां साधारणतः सुखप्रदसंस्था प्रादुर्भूता । माणवकास्तु भिक्षुवृत्त्या प्राप्तं वस्त्रं धृतवन्तः । भिक्षुशौभ्यं चत्वारि वस्त्राणि निर्धारितानि । भोजनाय विद्यायिना भिक्षुना वा याचना कृर्वन्ति स्म ।

आचार्याणां व्यक्तित्वम्

वैदिकशिक्षणविधौ देवानां व्यक्तिवानुरूपमाचार्यस्य व्यक्तित्वं व्यवस्थापितम् । इन्द्राग्निशक्तिशरो देवा आचार्या एव । एषा देवानां सर्वज्ञत्वं चेतनाप्रदानत्वं तमसोऽपकारणं बुद्धिबर्धनं व्रतस्थापनं च वैदिकसाहित्ये प्रायसो वर्णितानि । आत्मगुणं तेषां देवानां समाना एवाचार्या अभवन् । आचार्यास्तु मन्त्रद्रष्टारः कवयो बभूवुः । ते पुरुप्रिया यामन् । ऋग्वेदानुसारमेव—

तं घोरास कवय उद्गमन्ति स्वाप्यो मनसा देनयन्त ॥ ३८४

प्रथमाचार्यं पिनीशामवन् । ऋषयस्तु मुहस्या स्वयमेव स्वपुत्रानपीठयन् । पुत्रं सह बहुषु प्रापीणवाल्का अपि तत्रागत्य पठन्ति स्म । स ऋषिर्न केवलं स्वपुत्राणामपितु सर्वेषां बालकानां पिता बभूव । इदमेव परिलक्ष्य घारणा समभवत्—

१. अनागतान् संनस्य मयान्ति इष्टैव

स्वपुत्रं तत्र प्रवशयामास । दीननिवाये सीलस्य धवग्गतः ।

आचार्यं उपनयमानो ब्रह्मचारिण कृणुते गर्भमन्त ।
त राश्रीस्तिष्ठ उदरे विभक्ति त जात द्रष्टुमभिसयन्ति देवा ॥^१

अनेन प्रकारेण मातृत्वमपि सिद्धमाचार्यस्य । तदनुसृत्य पुत्रवदेवाचार्यनाम्ना शिष्यो
विह्वस्यति । तद्यथा सोन्दरनन्दे—

एक पित्रोर्यथा भ्रात्रो पृथग्गुरुपरिग्रहात् ।

राम एवाभवत् गार्ग्यो वासुभद्रोऽपि गौतम ॥ १.२३

आचार्यं स्वयमेव ब्रह्मचारी बभूव । बहूनामाचार्याणां जीवन तपोमयमभवत् ।^२

आचार्यस्तु वेदाभ्यापन धनप्राप्तये भाग्यन्वित । सूर्यो यथा प्रकाश ददाति, नदी जलं
ददाति तथैवाचार्यो विद्याधिभ्यो ज्ञान ददाति । कथितं च शतपथे—प्रिये स्वाध्यायप्रव-
चने भवतो युक्तमना भवत्यपराधीनोहरहर्यान् साधयते सुख स्वपिति ।^३

उपनिषत्सु बहूनामाचार्याणां व्यक्तित्वं निर्दिशितम् । पिप्पलादस्तु नाम्नेव तपस्वी ।
सस्य जीवनविधौ वैमवाना स्थान नासीत् । सत्यनिष्ठ आसीत्स आचार्यो यः शिष्यमशि-
क्षयत्—

सत्यं वद धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमद । यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवित-
व्यानि, नो इतराणि ।

निष्ठा इमास्तेनाचार्येण निजव्यक्तित्वे प्रतिष्ठापिता इति निश्चितमेव । कश्चिदाचार्यो
निजव्यक्तित्वस्य विश्लेषणमेव कुर्वन्नाह—

‘आ मा यन्तु ब्रह्मचारिण । स मेन्द्रो मेघया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भ्रूया-
सम । शरीरं मे विशर्पणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । धृतं मे
गोपाय । आवहन्ती । बितन्वाना । कुर्वाणाऽचौरमात्मन । वासासि गम यावच्च । अन्न-
पाने च सर्वदा ।’

यथाप प्रवृत्ता यान्ति । यथा मासा अहर्जरम् ।

एव मां ब्रह्मचारिण । धातरायन्तु सर्वत ॥

प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व । तं ० उप० शिक्षावल्ली ४

शिष्याचार्ययोर्दुर्दंक्तत्वं प्रकटीकृतमनेन वाक्येन—

सह नाववतु । सह नो भुनक्तुः । सह धीर्यं करवावहे । तेजस्य नावधीतमस्तु ।

छात्रशब्दस्य यथायोग्यं व्युत्पत्तिरपि वैयाकरणनिदिष्टा । तद्यथा—गुह्यरक्षत्रम् । गुह्यता

१ अथर्ववेदे ११ ५ १

२ अथर्ववेदे ११ ५ १४, शतपथे १४ १ १ २०

३ शतपथे ११ ५ ७ १

शिष्यद्वयवच्छाद्य । शिष्येण च गुरुश्च्छत्रवत् परिपाल्य ।^१

रामायणमहाभारतानुसारं प्रख्याताचार्याणां—भरद्वाजागस्त्य-वसिष्ठ वाल्मीकि-व्यास-द्रोण-परशुरामादीना व्यक्तित्व तु विदितं खलु सर्वेषाम् । अगस्त्यमधिकृत्य रामायणे निगदितम्—

अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वनेन कर्मणा ।
दक्षिणा दिक् कृता येन शरण्या पुष्यकर्मणा ॥
तत शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत् ।
औदाय्येणावगच्छामि नियान तपसामिमम् ॥

रामोऽपि महर्षीणां दर्शनेनात्मानं बहु मन्यते स्म ।

अर्जुनो द्रोणो भीष्मो विश्वामित्र परशुरामश्च रणविद्याया महाभारतीया श्रेष्ठा
आचार्या अभवन् । आचार्या शिष्याश्च सहचारिणो बभूवुरिति-सलक्ष्य महाभारते
प्रोक्तम्—

अनुगम्यमानं शूशुभे शिष्यैरिव गुरुः प्रियं ।

सूत्रस्मृतिपरम्परानुसारमाचार्यस्य व्यक्तित्व पूर्ववदुच्चतरं प्रतिभाति । आचार्यस्तु
शिष्याणामध्यापनायात्यधिकं श्रमं करोति स्म । तस्य जीवन-विधिर्वह्यचर्यनिष्ठं सन्
विद्याधिभ्य आदर्श आसीत् । स स्वशरीरमलङ्कृतं भूयित्वा न कृतवान् । स्वयमप्यर्ध-
रात्रत उपायं स्वाध्यायमकरोत् । ब्राह्ममुहूर्त्तं सोऽध्यापनं कृतवान् । पश्चादपि नाशेत ।
सोऽधमपुरुषं सह सम्बन्धं नाकरोत् । व्यर्थकार्याणि तुणभञ्जगादोनि नाकरोत् ।^२

परवर्तिप्राचार्याणां वर्णनं रघुवशे कादम्बरी च वर्तते । जाबालिवसिष्ठादीनामादर्शा
सदैवाचार्याणां समक्षमविवृत ।

खीष्टस्य पश्चादष्टमे शतके शङ्कराचार्यं प्रादुरभवत् । शङ्करस्य प्रतिभाऽप्रतिमा-
सीत् । अष्टमे वर्षे एव स वेदादिषु परमप्रावीण्यं प्राप्तवान् । बाल्य एव स प्रप्रजितः । ततः
परं जीवनपर्यन्तं स कर्मयोगी बभूव । अद्वैतवेदान्तस्य प्रकाशस्तम्भरूपा महामठा भारतस्य
वृत्तसृष्टुं दिक्षु तेन प्रतिष्ठापिता । तस्य दिग्बिजयं सुविदितं एव । तस्य शास्त्रविवादा
दर्शनग्रन्थानां भाष्याणि च प्रख्यातानि सन्ति ।

बौद्धाचार्याणां व्यक्तित्वं बुद्धस्य व्यक्तित्वानुरूपमेवासीत् । गौतमेऽद्य उत्साह,
कल्पनातीता कर्मव्यता, आर्जवम्, प्रत्युत्पन्नबुद्धिः, शङ्कासमाधानस्यातिशयक्षमता चाव-
र्तन्ते । राजकुमार आसीत् बुद्धः । तस्य सात्त्विकेण सर्वे प्रभाविता सन्तो विचारयितुमार-
व्यवन्त —कीदृशमिदं ज्ञानं येन गौतमेनेदुःसुखता भव्यता वातमसात्कृता ।

१ अष्टाध्यायी ४.४.६२

२ गौतमबुद्धानुसारं प्राच्यानामृषीणमेतत्

शुभलक्षणं कालान्तरे वक्त्रिदलुप्यत । दोननिकाये

अम्बुसुत्ते १२ । महामाभ्यानुसारं कति पञ्चाचार्या वैतनप्रादिणो बभूवुः ।

मानवता प्रति गौतमस्यापरिमेया सहानुभूतिरासीत् । स सर्वजनीनहितायाऽश्वस्यान् शिष्यान् देशेषु विदेशेषु च प्रेषितवान् तानादिशच्च—‘विश्वस्य सर्वेभ्य प्राणिभ्यो दया भाव धारयत । सर्वेषा कल्याणाय, लाभाय, मङ्गलाय च चेष्टध्वम् । तदेव जीवन दर्शनं विज्ञापयत यदादौ मध्येऽवसाने च कल्याणमय वर्तते ।’

सन्यासिनामपि बौद्धाचार्याणां भिक्षुशिष्यान् प्रति पितृभावो बभूव । अथ किम्, विहारेषु निपथ आसीत्—सत्त्वे अन्तेवासिको गिलानो होति, धावजीव उपट्टातम्बो बुट्टा नमस्स अरगमतेम्ब ति ।’^१

गौतमस्य वाणी मधुरासीत् । धीर एष विकारहेतौ सति चित्तविक्रिया मान्भवत् । धत्रवोऽपि स्निग्धा सन्तस्तस्य शरणं ययुः । इत्थं भूतेषु तस्यानुशासनमतिफलमासीत् । स तु भिक्षुणा सर्वोच्चविकासात् प्राङ्मरणमपि नैच्छत् ।^२

परवर्तियुगेऽपि बहवो बौद्धाचार्या चरित्रज्ञानयशोवलेन च सर्वत्र प्रतिष्ठिता बभूवुः । तेषां व्यक्तिप्रभयैवाकृष्टा विद्वांसो ज्ञानपिपासवो विदेशेभ्योऽपि समागताः ।

जैनाचार्याणां व्यक्तित्वं महावीरस्य व्यक्तित्वानुरूपं विकसितम् । सर्वेषां हिताय ते प्रयत्नशीला बभूवुः । सरलजीवनं तैः स्वीकृतम् । उपाध्याया सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चरित्र-प्रख्याता बभूवुः । आचार्या समाज दर्शनज्ञानवीर्यचरित्रतपोभिश्च सन्धारयितुं निपुणा आसन् ।

इमे आचार्या न केवलं शिक्षका आसन्, अपितु तेषु बहवो महाप्र-यकारा बभूवुः । भारतीयराष्ट्रस्य चरित्र निर्माणं कथं स्यादिति चिन्तयोदयोत्साहा इमे आचार्या अर्हन्ति प्रायतन्त । एतेषां शङ्कराचार्यं प्रामुख्यं भजते ।

गृहास्थाश्रमः

विवाहसंस्कारस्य पश्चात् स्नातका गृहपतयो गृहस्था बभूवुः । वैदिककालत एव गृहस्थानां जीवनविधिविधिसंस्कारैर्भरं पूर्णो विशते । प्रथमं तावत्पञ्चमहायज्ञानां परिपालन-मस्ति । एषा द्वायेण गृहस्था देवता मानवता च प्रति कर्तव्यं सम्पादितवन्तः ।^३ तथा हि महाभारतानुसारं

पञ्च यज्ञास्तु यो भोहाप्र करोति गृहाथमी ।

तस्य नाय न च परे लोको भवति धर्मतः ॥ द्वा० १३४.२६

महायज्ञाः

यज्ञस्तु त्यागवाचकं धर्म । महायज्ञेषु सर्वेषां पीपणाय विविधप्रकाराणां स्वागादीनां

१. महाभगा १.१०३

२. महाभारतिभष्मणे २.३

विद्यानमस्मि । अस्मै प्रयोजनाय ब्रह्मवर्षाश्रमे गृहीतानि विद्या व्याचार स्वास्थ्यवल्ल च सापयोगानि वनूवु । एभिरेव गृह्मण्योऽधिकारिक धन प्राप्नोन्, तेन च यज्ञादिक कर्म कृतवान् ।

महायज्ञाना सन्निसम्बन्ध वणितम्—

पाठो होमश्चातिथीना सपर्या तर्पण वलि ।

एते पच महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामका ॥

मनुना प्रोक्तम्—

अध्यापन ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

ब्रह्मयज्ञे

ब्रह्मयज्ञेन स्वाध्यायप्रवचनयोनिर्योऽश । ब्रह्मयज्ञाश्रमप्रकरणेन स्पष्ट प्रतिभाति यत् सदैवाचार्या नि शुक्रमेव वेदवेदान्ताना गिष्या ददु । तथा ब्रह्मयज्ञस्वाध्यापनपर स्वरूपं वणितम् । स्वाध्यायपरा एवाचार्या आसन् । अनेन प्रकारेण तदा दीनहीनानामपि विद्यार्थिना गिष्या एवभवत् । ब्रह्मयज्ञसम्पादनायैवाचार्या विद्यार्थिसमूह समोहन्ते स्म । एतदनुसारं ब्रह्मयज्ञेन स्वर्गप्राप्तिसंभवति । सर्वोच्चोऽयं यज्ञ । देवा ब्रह्मयज्ञेन प्रीणिता स्वाध्यायिभ्यो विविधान्म्युदयान् ददति । स्वाध्यायगिष्यास्तु वेदवदान्ने-
तिदासपुराणादय आसन् । ब्रह्मयज्ञे व्यक्तिगताम्युदय गमयिष्य-^१शाय चान्भूते ।

न केवलमाचार्या, अपि स्वार्थेतरा अपि स्वाध्याय कुर्वन्ति स्म । रामायणानुसारं यातु-
घनानां स्वाध्याय प्रसिद्ध । ब्रह्मयज्ञस्य प्रतीकाऽनुता सन्ध्याविधी गायत्रीमन्त्रपाठ एव वर्तते ।

देवयज्ञे

देवयज्ञे देवप्रीत्यर्थं स्तुतिं हनतादिव्या यज्ञदय सम्भायेत । वैदिका आर्मा देवा-
नामनुग्रहेणा-नाम्युदय मन्यन्ते स्म । यज्ञमुखेन त दाना सांनिध्यमनुभूतवत् । देव-
सान्निध्यं मानवाना व्यक्तिविकासस्य सम्भावनासीत् । वैदिकधारणानुसारं देवास्तु
कर्मण्या सत्यपरायणा उदारा पराऽयसम्पन्ना सहायशीलाश्च सन्ति । मानसा अपि
दत्तसन्निध्यैः सांनिध्यमाप्नुवन्ति, प्रतिष्ठा कृतवन्तः ।^१

वैदिकगृहेषु प्रायः प्रातः हवनमग्निहोत्रविधानेनाकारि । हवन पायशोऽग्ने स्तुति
कृता । मध्याह्ने सामयज्ञ सम्पादित । अन्त्येभ्या देवभ्या विविधा यज्ञा विहिता ।

१. वक्षिदपि मानवशुक्तिं अग्ने सह जायते । महाभारतानुसारं मानवार्थं तु—

‘ययैश्च देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।

पुत्रे आदौ, पितृभ्यापि आनृशस्येन मानवान् ॥ आदि १११-१४

पितृयज्ञः

पितरस्तु देवा एव परमोदारः । तेभ्यस्तर्पणस्य विधानं वर्तते । शतपथब्राह्मण-
नुसारं पितृणां परितृप्तये स्वधया सह सोमहविर्जलादिकं समर्पणीयम् । पितृयज्ञेन स्वर्गला-
भस्य सम्भावनाभिमतः ।^२ पुरा पितृभ्यो वशजाना रक्षासहायतादेराशासीत् ।

पुराणेषु प्रतिदिनमग्नजलदुग्धफलमूलादिभिः श्रद्धया श्राद्धकरणं विहितम् ।^३ अयं
नित्यश्राद्धविधिः । पितृयज्ञमुखेन पितृणामुच्चादशं श्रोत्रज्ञाह्नायैव भद्रतोऽप्यसिद्ध्यमेव ।
पितृकल्पनया मरणाद्भयं दूरमभवत् ।

पितृयज्ञस्योचित्यप्रशंसा च वन्दीभूतो मुगलसम्राट् शाहजहाँ प्रामाण्यत् ।^४

भूतयज्ञः

'सर्वे सुखिनः सन्तु' इति हिन्दूनां धारणा सनातनी विद्यते । भूतयज्ञेन सर्वेषां प्राणिनां
परितृप्तये नित्यमेव बलिर्दोयते ।^५ उपनिषत्स्वग्निहोत्रमुखेन सर्वेषां प्राणिनां मरणपोष-
णयोः योजना सम्पादिता ।

मनुर्वलिर्वैश्वदेवद्वारा सर्वेषां परितृप्तये बलिविधानं निर्दिशति । भूतयज्ञस्य माहात्म्यं
निष्कर्षयता मनुना प्रोक्तम्—

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणां च शनकंनिर्वपेद् भुवि ॥

एव यः सर्वभूतानि श्राह्मणो नित्यमचरति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजोभूतिपयर्जुना ॥ ३.९२-९३

भूतयज्ञस्य दार्शनिकं पक्षो यजमानमुखेन निर्दिष्टः—

भूतानि सर्वाणि तथास्तमेतद्बहू च विष्णुर्न ततोऽन्यदस्ति ।

तस्माद्बहू भूतनिकायभूतमन्त्रं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥

घतुर्बन्धो भूतगणो य एष तत्र स्थिता येऽखिलभूतसंघाः ।

तृप्स्यथंमन्नं हि मया विष्टुष्टं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥

भागवतपुराणे भगवतो मुखेन प्रोक्तम्—

सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणो गायो वंष्णवः स भद्रजलम् ।

भूरात्मा सर्वभूतानि भद्रपूजापदानि मे ॥ ११ ११ ४२ ॥

१. तथया धानपये—यदेका अकुचं स्त चरवाणि । ६ ३.२६ । एतदेव समर्थयति जीमूतः गहनो नामानन्दे—
स्यंगतु मर्शन पूज्य, यतो हि नाम तस्य किरणाः प्राणदानं कुर्वन्ति ।

२. पितृयज्ञेन शुश्रूषां गमयति । तै० ब्रा० १.६ ८

३. शश्वत्केनापि देवशिष्यादीनां तृप्तिर्भवेदिति महाभारते—

देवान् वाग्भिः शिशुनश्चिस्तर्पयिष्या अगाम ह ॥ आदि० ४ ६

४. आश्री वाह हिन्दु ओ बरबाह सुराता मी दिहन्द वामम् आर ।

ए पिसर तु अत्रव गुणलमानी, जिन्दईरा ह आर लरसानो ॥

५. पुराण इति नाम्नः सार्यकता सर्वेषां पौरुषत्वेन जायते । पूरयति सर्वमिति पुरुषः । पृष्टं पिचुर्त्तुं कुपय

अतिथियज्ञ

वैदिककालादेव सदैनातिथियज्ञो लोकप्रियोऽभवत् ।^१ ऋग्वेदानुसारं 'केचलाधा भवति केवलादौ ।' पुरुषास्तु महृषपोष्या भवितुमिच्छन्ति स्म । अतिथिपूजनस्योत्कृष्टत्वमयर्ष-
वेदस्यैभिर्वाक्यैरथगम्यते—

यो विद्याद् ब्रह्म प्रबक्षम् । यद्वातिथिपत्तिरतिथीप्रतिपद्यति देवयजनं प्रेषते । स
य एवं विद्वान् न द्विपन्ननीयान्न द्विपितोन्नमनीयान्न भीमांसितस्य न भीमांसमानस्य ।
इष्टं च या एष पूर्तं च गृह्णातामदनाति य पूर्वोऽतिथेरदनाति—यप, रस, ऊर्जा,
स्फूर्ति, प्रज्ञा, पशु कीर्ति, यज्ञ, धिय, सविद च गृह्णातामदनाति य पूर्वोऽतिथेरदनाति ।
एष वा अतिथियच्छोप्रियस्तस्मात् पूर्वो नाश्नीयात् । प्रियः प्रजानां भवति । ज्योतिष्मत्तो
लोकान् जयति य एष वेद ।^२

उपनिषत्सु पूर्ववदतिथिसंस्कारो बहुमतः । कठोपनिषदनुसारं तु—

आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृतां चेष्टापूषं पुत्रपशूँश्च सर्वान् ।

एतद् वृद्धं क्लेशं पुरुषस्याल्पमेघसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥

महाभारतानुसारमतिथियज्ञस्य पञ्चाङ्गिनो दक्षिणा—

षड्दुर्घान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।

अनुद्वजेतुपासोत स यज्ञं पञ्चदक्षिणः ॥

महाभारतानुसारं श्वश्रूवा नववध्वा आसीर्वाद् आसीत्

अतिथीनागतान् साधून् बालान् वृद्धान् गुरुंस्तथा ।

पूजयन्त्या यथाप्रायः शशवद् गच्छन्तु ते समा ॥ १९१८

दालाञ्छुत्तिभोऽपि ब्राह्मणाऽतिथियज्ञं करोत्विति मनुना निर्दिष्टम् । अतिथि काले
ऽकाल वागच्छेत् तस्मै भोजनं दातव्यमेव । यत्—धन्यं यशस्यमापुष्य स्वार्थं चातिथि-
पूजनम् । मनुस्तु सर्ववर्णानामतिथिान्चित्तुमादिदेश—

आसनाशनशय्याभिरङ्गुलीफलैश्च वा ।

मास्य कश्चिद्भवेद् मेहे द्राक्त्विज्ञोऽनचित्तोऽतिथि ॥ ४२९

मनुनातिथ्यस्वरूपं विधिवत् निर्धारितम् । तच्च—

आसनावसथो शय्यामनुद्वज्यामुपासनाम् ।

उत्तमेयूत्तमं कार्यं हीने हीनं समे समम् ॥ ३ १०७

समृद्धिशालिनस्तु अतिथीना मनोरञ्जनमप्याधोऽयन् । महाभारतानुसारं कृष्णो-
ऽनुमतिथिं सम्प्राप्य तं रैवतकं पर्वतयनं विहारार्थं मनयत् । तत्र नटनर्तकादयोऽभिनय-

१. ऐतरेयब्राह्मणानुसारं शिरो वा पृष्ठं यज्ञस्य यदातिथ्यम् । १ २५ । श्रीहर्षानुसारं तु यावदहंकारं
किञ्च साधो प्रायत्रायथुनय न गुणाय । नैष ५ ९ ।

२. अथर्ववेद १।१

चक्रुः । राजभिरवारितातिथयो मठा निर्मिता परवर्तिकाले ।^१

सर्वेषां कृते महावाक्य विद्यते—

अदत्त्वा विषमश्नुते वि० पुराण ३.११ ७२

बौद्धसंस्कृतावपि सविशेष महत्त्वमतिथिसत्कारस्य विहितम् । विहारेषु नित्यमेवातिथयो भिन्नव सम्पत्ता । तेषां सत्कारार्थं विधानानि गौतमेन स्वयमेव रचितानि । बौद्धधर्मानुयायिनो गृहस्था पुण्यलामायापि भिक्षूणांमातिथ्यं कुर्वन्ति स्म । जैनसंस्कृतावपि सामान्यतोऽतिथिसत्कारस्य विधानं पूर्ववत् प्राप्यते ।

अतिथियज्ञेन सांस्कृतिकमम्बुत्यान प्रतिपालितम् । असह्या विद्वांसो महर्षयश्च भोजन-वस्त्रावासादीनां विन्ताम्यो विनिर्मुक्ता ज्ञानविज्ञानदर्शनयोगादिप्रवृत्तिषु सर्वथा सलम्बा बभूवुः । गृहस्थानामतिथयो भूत्वा ते सर्वाणि वस्तूनि सादरं प्राप्नुवन् । गृहस्था अपि स्वल्पदिनानां श्रमेणाजितानि वस्तूनि प्रदाय तेष्यो महर्षिभ्यश्चिरकालतपोभिरजितज्ञानदर्शननिर्गमि प्राप्तवन्तः । आश्रमव्यवस्थायां मूलस्तम्भोऽयमतिथियज्ञ एव ।

एतत्सर्वं विष्णुपुराणे समासितम्—

वेदाहरणकार्याय तीर्थस्नानाय च प्रभो

अटन्ति वसुधा विप्रा पृथ्वीदर्शनाय च ।

अनिकेता ह्यनाहारा यत्र सायगृहाश्च ये

तेषां गृहस्य सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥ ३९१३

प्रहयज्ञेन ज्ञानस्य धारा प्रवर्तिता, देवयज्ञेन देवानां पराक्रमपरापकारी स्वायत्ता कृतौ विन्यायान् तपसा गन्धर्व कृतम् भूतयज्ञेन सर्वभूतात्मैक्य सम्प्रतिष्ठापितम्, तथा आतिथियज्ञेन मन्वन्तस्तत्त्वान्दश्च प्रमाद्यतेति महायज्ञानां गुणगौरमा धन्य एव । एतद्वद्विष्णुपुराणे च यासिना कृतम् । पञ्चमहायज्ञावयवान् प्राप्तत—

विचारमदनध्यानज्ञानरूपसमाधिकान् ।

पुर्यान् पञ्च महायज्ञान् नित्यं ग्राह्यन्प्रतिद्वये ॥

गृहस्थस्य सदाचारः

गृहस्थस्तु रात्रेरन्तिमप्रहरे ब्राह्ममुहूर्ते वा जागराश्चकार । ततः प्रभृति तस्य दिनस्या-रम्भोऽभवत् । ब्राह्ममुहूर्ते स पवित्रनिचारेर्मानसशुद्धिमकरोत् । तस्य पश्चात् शौचदन्त-पावनस्नानसंघ्यातर्पणपंचमहायज्ञाग्निहोत्राणि कृतवान् । मध्याह्ने भोजनमकरोत् । पश्चान् जोदिकोपार्जमाध्ययनानि सम्पादितवान् । सन्ध्यासमये सन्ध्यादानसमयेभ्य आसीत् । इदमेवाह्निकमपि कृत्यं देवकालानुसारं नियमा विहिता ।

प्रातः मन्त्रिन्तनेनाभिनयोत्साटस्य सवर्षणं भवति । गृहस्थस्तु पर्वार्थो विहितवान् । आध्यात्मिकप्रवृत्तिषु विसृष्ट्यामिनिवेशाय जगतो जन्ममरणारम्भकानि कष्टानि प्रतिदिनं

प्रातः काले चिन्तनीयान्येव निर्णीतानि ।^१

शौचम्

मुत्तमुद्भवे दन्तधावनं निर्धारितम् । सूर्योदयात्प्रागेव दन्तधारणं विधेयमिति व्यवस्था वर्तते । भोजनस्य पदवाटपि दन्तधावनेन मुखशुद्धेर्वैज्ञानिक विधानं वर्तते ।

दन्तधावनस्य पदवात् स्नानं करणीयम् । स्नानं विना न विमपि धार्मिक कृत्यं सम्पादनीयमिति व्यवस्थासीत् । स्नानकाले वैदिकमन्त्राणां पाठं कृतं । एवमेव जले तिष्ठता देवर्षिपितृभ्यः तर्पणं विधेयमासीत् । स्नानेनापि स्नानस्य दुरितानि प्रवाह्यन्तीति वैदित्रपारणा । तद्यथा ऋग्वेदे—

इदमापः प्रयत्त् र्यात्कं च दुरितं मयि ।

यद् वाहमभिदुद्रोहं यद् वा शेषं उत्तानृतम् ॥ १२३२२

पर्यटनाद् गृहागमनकाले प्रथमं पादप्रक्षालनं करणीयम् ।

सन्ध्यादिवम्

स्नानस्य पदवात् सन्ध्याङ्गं सम्पादितम् । ततः परं सायं प्रातः हवनविधानमासीत् । पदवान् स्वाध्यायं प्रारब्धः । स्वाध्यायं यावत् धर्मदिवसस्य प्रथमप्रहरे सम्पादनीयमासीत् । पदवान् मध्याह्नपर्यन्तं जीविकोपाजिताः अपराह्णे महायज्ञां समाख्याः । अतिथिभ्यः आश्रितजनैर्म्यश्च भोजनं प्रदाय गृहस्थः स्वयमेव भुक्तवान् । भोजनेऽल्पे सति च स्वयमेव पत्न्यपत्यैश्च सह निराहारी वर्तताम्, किन्तु दासेभ्यो भोजनं ददात्वेवेति नियम आसीत् ।

भोजनविधिः

प्रसन्नमना प्रक्षालितहस्तपादमुखादिरपि आचम्य गृहीतशोभनासनं पवित्रे रमणीये च वातावरणे भोजनं कुर्यादिति विधानम् । भोजनविधिमधिमृत्त्युधर्मशास्त्रेषु बहुला व्याख्या वर्तते तद्दिट्मात्रनिर्देशो यथा—

पात्रेष्वर्थांशेषु पुत्रभृत्यात्मजं सह ।

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य मीनेनान्नं तु भोजयेत् ॥

दृष्ट्वा हृष्येत प्रसीदेच्छाप्यभिनन्देच्छ सखंश ॥ मनु १५४

अग्नीपात्तन्मना भूत्या पूर्वं तु ऋधुरं रसम् ।

खवणाम्लो तथा मध्ये षडुक्तिकादिकास्तथा ॥

प्राद्वयं पुरुषोऽग्नीयान्मध्ये तु षड्भिनाशनम् ।

अन्ते पुनर्द्रवात्री च वतारोग्ये न मुञ्चति ॥

विष्णुपुराणे ३११८५-८६

न भुञ्जीताघृत नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वयम् ।
 पवित्रमयं हृद्यं च सर्पिराट्टरधापहम् ॥
 एकवस्त्रो न भुञ्जीत कपाटमपिघाय च ।
 भूमौ धानन्तरोदृष्ट्य भिन्नपात्रे न चाशनम् ॥
 राजान्नं तेज आदत्ते नूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णसारात् यशश्चमंत्रिकृत्तित् ॥ मनु० ४३८
 सद्युनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं क्वचयति च ।
 अनश्यापि द्विजातीनामप्यप्रभवाणि च ॥ मनु० ४५
 न पापान् खादेत्, यदा हि नाम
 सत्यमन्तजनितो जनदेह ॥ मनु० ५९४

विज्ञानबलेन शुद्धान्तर्यं महत्त्वं निर्ययचम् ।^१

रात्रिकृत्यम्

घटनसम्बन्धिनो वैज्ञानिकनियमा विष्णुपुराणे निर्दिष्टा —

कृत्वादादिशोचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
 गच्छेदस्तुष्टिता शय्यामपि दारमयीं नृप ॥
 नाग्निगान्वा न वा नानाभाममा मन्विता न च ।
 न च जनुमयीं शय्यापरिनिष्ठेदनास्तृताम् ॥
 प्राच्यां दिशि स्थिरं शस्तं यान्वायानयथा नृप ॥ ३११.१०८-११०

कर्मण्यता तदस्विता च

वैदिकसंस्कृतनियमाणां तानां धर्मस्य सवसाधनस्य विज्ञाय तं प्राशंसन् । तद्यथा—
 न ऋते ध्यान्तस्य सखाय देवा ।
 कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समा ।
 नानाधान्ताय धीरस्ति ।
 बलिं शयानो भवति सजिह्वानस्तु द्वापरः ।
 उत्तिष्ठस्येता भवति कृतं सांपद्यते धरन् ॥

उपनिषद्गुणे गृहस्थानां जीवनं ऋषित्वसमन्वितमाप्नोत् । तद्यथा—कुटुम्बे शुचीं देवं
 स्वाध्यायमयीयानो धार्मिकान् विदुषदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सप्रतिष्ठान्वाहिसम्भवभूतान्,
 अयत्र तीर्थेभ्यः ।^२ तथा गृहस्थस्य कामनाऽऽप्नोत्—स मेन्दो भेषया स्फुणोतु । बभूव

१ अन्तःपुराणां अनुसूचितं कार्यं निर्दानदि शुभानधीतः । मेध० ३१०
 स्यादस्यै रमनेदमरुतमाहौ (शुभानधीतः) ।

मास्फुण्डसहिनेनुर्दं नना नान्देरेव कमार मोक्षे ॥ दिशु० १४५०

२ आश्वमेधे ८१५

देव धारणो भूमासम् । शरीर मे त्रिचर्पणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाम्या मूरि
विश्रुवम् । कुर्वाणाऽश्वीरमामन । वासाभि मम गावश्च । अत्रपाने च सर्वदा ।^१ ईशोपनिषदि
च 'धुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समा' निर्दिष्टम् ।

महाभारते गृह्यजोवनस्य समृद्धिश्चालिता पश्यता ।^२ गीताया कर्मयोगस्यादत्तं
मानवता कर्मपरायणा निर्मानुमेवोपदिष्ट । तदनुसार 'कर्म ज्याया ह्यकर्मण' ।

मनुना चर्तुर्विधा गृह्या निर्दिष्टा — ज्ञाननिष्ठा, तपोनिष्ठा, स्वाध्यायनिष्ठा, कर्म-
निष्ठाश्च । तेषु ज्ञाननिष्ठा एव मनुना सर्वोच्च प्रतिष्ठापिता । मनुस्तु ब्राह्मणानां जीवि-
कोपार्जनार्थं कञ्चिदपि श्रम व्यग्रमाय वा समोचीनं न मन्यते । पीरोहित्य विगहितमेव ।
वृषिपराशुरालनादिक न स्वोक्तरीयम् । अयाचितदानमेव गृह्यवेप्रोह्यम् । यदि ते दान न
प्राप्नुयुः तर्हि निष्ठाञ्चवृत्त्या जाविकापार्जनं कुर्युः । मनुना ब्राह्मणेषु चतुर्विधादौना
वृत्तीना निर्देशं कृत । तथाहि—

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुन ।
या वृत्तिस्ता समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वं कर्मभिरर्पाहृतं ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसचयम् ॥
ऋतमुञ्च्यन्तिल ज्ञेयममृत स्यादयाचितम् ।
मृत तु याचिन ईक्ष प्रमृत कर्षण स्मृतम् ॥
ऋतामृताभ्या जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यान्ताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥^३

मनुस्मृतौ ३ २-५

ब्राह्मणगृह्यस्यसु स एव सर्वश्रेष्ठा याऽत्रस्मरिक् ।^४ अनन प्रकारण मनुर्गृहस्याश्रममपि
तपोमयमेव कस्तुमियेष ।^५

उपर्युक्तनिदर्शनन प्रतिमात यन् मनुना प्रणीताऽय गृह्यजोवनविधाया नास्ति
स्पृष्टाया । अस्मिन् जात्रन मात्र प एवं परम धन विद्यत । अथ मनुमार्गो वैदिकसंस्कृति-
पथान् दूर एव वनते । मनुमार्गं परवर्तियुगेऽपि सिद्धातन सर्वदा प्रतिष्ठित, किन्तु
वैदिकजीवनविधिर्न प्रायस्यपत्र उन् कदापि न परित्यक्त । पौराणिकमतानुसारमिह
भारते गृह्यानां तपस्विजीवनविधि समृद्धजीवनविधिर्वापि सदा प्रचलितौ । अस्या दशाय

^१ तैत्तिरीय शिशात्रन्याम् ६ १

^२ शान्तिपर्वण ८ ०४ । आग्निपर्वणि वस्यन्ति जनपदस्य श्रेष्ठं च त्रिवेचयन् कवि प्राह—
दीयता सुयता चेति वाचोऽश्रयन्त सपेश ॥ १०२ १४

^३ सयानृत तु वाणिज्यम् । सेवा श्वृत्ति ॥ मनुस्मृतौ ३. ६

^४ मनुस्मृतौ ३ ७, भाष्ये ७ ११ १६

^५ तदधिकृत्य पत्रने गौणरूपेण प्रोक्तम्—मृत मैथुनमपन्नम् । २ १०१

पुराणेषु स्थाने स्थाने धनसमृद्धेर्निन्दा वर्तते । अन्यत्र च धनस्य धर्मसम्प्रादकत्वमपि पृथक् प्रशसा कृता । भागवतानुसारम्—

यद्बद्धयोपपन्नेन शुक्लेनोपाजितेन वा ।

धनेनापीडयन् भूत्यान् न्यायेनैवाहरेत् यत्नम् ॥ ७. १७ ५१

यदि मितलोच्छ्रुत्या जीविना न भवेत्तर्हि यज्ञाध्यापने धनार्जनं याग्यम् ।

धारयतोऽप्य विचारो महर्षिभिः कृत —

अनयो ब्राह्मणस्यैव यद्विद्वत्तन्निचयो महान् ।^१

जीवनस्य किमुद्देश्यमिति भागवतकारो निर्दिशति—

योऽनित्येन शरीरेण सतां गेय यशो द्रुषम् ।

माचिनोति स्वयं कल्प स चाप्य शोच्य एव स ॥

गृहस्थाश्रमस्य श्रेष्ठत्वम्

आदर्शगृहस्थजीवनं पुरस्कुर्वाणो गौतमबुद्धः प्राह—

पतिरूपकारो धुरवा उद्धृता विन्दते धन ।

सत्त्वेन किरिति पश्यति यद मित्तानि गन्धति ॥

मुत्तनिपातस्य आठवः पुत्तं ७

तथापि गौतमानुसार—'सद्बोधं वित्तं पुरिससस्त सेट्ठ' इति पारम्परिकसत्त्वमदधारणोक्तम् ।

भारते मुद्गरप्रोचानराज्य एव गृहस्थाश्रमस्य वैदिकसंस्कृतौ श्रेष्ठत्व सम्प्रदत्तम् । मनु गृहस्थस्य शाश्वतमाणा भरणोपपत्तत्वं परिलक्ष्य प्राह—

यस्मान् प्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेमान्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थेऽप्य धायन्ते तस्माद् ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥

यमिष्टोऽपि मनु शगर्ष्यवन्नेव प्रोक्तवान्—

यथा गदीनदा सर्वे समुद्रे यान्ति सस्वितिम् ।

एवमाश्रमिण सर्वे गृहस्थे यान्ति सस्वितिम् ॥

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तव ।

एव गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षव ॥

वाल्मिकि गृहस्थाश्रमस्य प्रशान्ती रघुवरी प्रस्तुतवान् यन् 'सन्नीतपरशम शाश्वतोऽप्यम्' इति ।

भागवतानुसारं गृहस्थाऽपि विष्णुमहर्षयोगेन परमपदं तपसं प्राप्नुवन्ति यथा

स यासी । इद सर्वश्रेष्ठस्य सिद्धमस्ति केवलं तादृशा गृहस्थानां येषां गृहस्थधर्मं सन्यासा-
दपि कठिनतरं । अन्यथा भागवते प्रोक्तम्—

‘यन्मैयुनादि गृहमेधिसुखं हि तुच्छं षण्डूपनेन करयोरिव दुःखदुःखम् ।

तृणान्ति नेह कृपणा चतुर्दुःखभाजं कण्डूतिवन्मनसिजं निषहेत् धीर ॥’

गृहमेधिनामोदृशी स्थितिं विचार्यं बहवो जना ब्रह्मचर्याश्रमं न त्यक्तुकामा नैष्ठिक-
ब्रह्मचर्यं रक्षोवृत्तवन्तः । गृहस्था भूत्वाऽपि यथाशीघ्रं गृहस्थाश्रमं परित्यज्य पुरासस्था
विद्वान्नी वानसस्था एवामवन् ।

वानसस्थाश्रमः

गृहस्था वार्धक्ये ममुपस्थिते सर्वस्वं ब्राह्मणसात्कृत्वा वानसस्था बभूवुः । इदं तु जीव-
नस्य परं सार्थक्यमिति प्रमाणयता वेनवित् कविना प्रोक्तम्—

पूरयित्वाश्विनामाश्रा प्रियं कृत्वा द्विषामपि ।

पारं गत्वा श्रुतौघस्य धन्या वनमुपासते ॥

गृहस्थाश्रमस्य श्रेष्ठत्वे सत्यपि कस्य तस्य त्यागो विधेय इति साम्प्रतिकोऽयं प्रश्नः ।
मानवजीवनस्योद्देश्यं मोक्ष एव । तस्य सिद्धये गृहस्थाश्रमस्य सापेक्षत्वं सन्देहास्पद-
मतं मनीषिभिः । यथा पूर्वमेव कथितं गृहस्थाश्रमोऽप्येषां भरणाय श्रेष्ठं किन्तु तस्मिन्ना-
श्रमे गृहस्थस्यादमविनासायावसरोऽपूर्णं एवासीत् ।

बुद्धमत्तानुसारं तु गृहस्थेषु स्वभावत एवामगन्धा, क्रोध, मित्रभाषण, वञ्चना, मित्र-
द्रोह, कृपणता, अभिमान, ईर्ष्या, तृष्णा, विधिक्रिस्ता, परपाटा, लोभ, मोह, मद,
मोहश्च सन्ति । तेषां परित्यागेन अर्थात् गृहं परित्यज्यैवाभ्युदयं कामयेदिति ।

गृहस्थाश्रमस्य त्यागः

गृहस्थजीवनं वैदिकमूर्तिभिः कोऽपि दोषोऽमात्रो वा दृष्टो यतस्ते यज्ञसर्वनस्यारण्यक-
भागं नगरे ग्रामे वा न पठन्ति स्म । गृहस्था अपि तेषां स्वाध्यायाग्निवारिताः । केवल-
मरण्यवासिन एवारण्यनाध्ययनस्याधिकारिणोऽभिमतः । अनन्यं प्रकरणेन स्पष्टं प्रतिभाति
यत् कस्यापि जिनिष्टविषयस्यावगमाय वनवासस्य महत्त्वं स्वीकृत्य, ग्राम्यजीवनस्य
हीनत्वं च प्रतिपादितम् ।

१ पुरुषस्य वयं भुक्तान् भुङ्क्वा

रमणीयो हि तपोवनप्रवेशः ॥ बुद्धचरिते ५ ३३

२ गुण्यकानिपदि १ २.१२

कालान्तरे स्वर्गादिषु गरीयान् मोक्ष प्रमाणोक्तम् । वैदिकसंस्कृते प्राच्यकाले स्वर्ग-
कामा जना मर्तुं स्वाभीप्सित स्वर्गादिक प्राप्नुवन्ति स्म । मोक्षप्राप्तये यज्ञानां सावकत्व
नास्तीति विदित सर्वेषाम् । मोक्षाय केवल ब्रह्मज्ञानमनुत्तम साधनमिति प्रतिदम् । मोक्ष-
कामा जना शीघ्रमेव गृहस्थाश्रमं परित्यज्य गृहस्तरण गच्छन्ति स्म । यद्यथा—

परोक्ष्य लोकान् कर्मचितान् बाह्याणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृत वृतेन ।

तद्विज्ञातार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणि श्रोत्रिय इहनिष्ठम् ॥

याज्ञवल्क्यस्य वैराग्यकथा सुविदिता । स सर्वं गृहार्थं परित्यज्य मोक्षार्थो सन् भैष-
ज्यार्थं स्वोक्तवान् ।

गृहस्यजीवनस्य वक्ष्यामि प्रायशोऽतिरजितान्येव । तथाया—विना परित्यगं कदापि
गार्हस्थ्यं न सम्भवति । असत्यं विना कुतो गार्हस्थ्यम् ? दण्डेनापकारेण विनाऽपि गृहस्था-
श्रमो न भवति । ईदृशं छिद्रं पूर्णं कठिनं गार्हस्थ्यं कः स्वोक्तुर्यात् ?^१

प्राचीनयुगे बहवस्तथासन् महाविद्यालया येषु केवलं प्रव्रजिता एव प्रवेशमहन्ति स्म ।
तेषु विद्यालयेषु च शिक्षालाभाय बहवो गृहस्थाः प्रव्रजिता बभूवुः ।^२

बुद्धावस्थायामेन्द्रियकर्तृचित्ये सति सर्वेषां हृदि विरागभावना स्वभावतो जागर्त्येव ।
प्राच्ये मानसिके सन्निवेशे किमप्यद्भुतं जीवनदर्शनमेवासीत् येन केशो पलिते प्रव्रज्यानाल
आयात इति वनवासाय चित्तमुद्वेगं सजातम् ।^३ राजाऽपि प्रव्रज्याग्रहणमेव कर्तुं य मयते
स्म । प्रव्रज्यापदं निन्द्यावत् प्रवासमयो बभूव । पर्वतप्रदेशे इमे प्रव्रजिता विद्याधिष्णमभारत-
विक्रमं नियुक्ता बभूवुः ।

महाभारते तु गृहस्यजीवनस्य दुर्दशा वर्णिता । तथाहि—मानवस्तु गृहस्थाश्रमे वसन्
ध्यायिभिर्युद्धावस्थायां, काष्ठेन, कामनाभिरश्च विवशीकृतं सुखमनुभवन् निष्ठति ।^४ एतद्
धर्ममेव । तथा हि—

इदं तु दुष्करं कर्म कुटुम्बमभिसन्धितम् ।

वानमप्ययनं यत् प्रज्ञासन्तानमार्जयम् ॥

यद्येतदेव कृत्वापि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।

यिन् कर्तारं च कार्यं च धमदद्यापि निरर्थकम् ॥

शान्ति० १६९ ६५-६६

भागवतानुसारं तु गृह्णा अपि गृहं परित्यज्य वानप्रस्था एव ब्रह्मात्मैकमाप्नु ।^५
गृहामग्निं पतनस्य कारणमिति प्रतिपादितम्—

१ अष्टाध्याय्ये २३५, भिमजात्रे ४८८

२ ब्रह्मसंहितायां ३३६, सेतुरेतुवागने ३७७

३ मन्वादिपुराणे ९

४ अष्टाध्याय्ये ५, ६, ७ अध्यायः

५ भागवतम् ९.७ ९-१४

५. प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् ।

गृहेषु गगयन् सत्सन्तमाष्टद्व्युतं विदुः ॥ ११.७७८

गृहस्थाश्रमस्तु 'अज्ञानाश्रम' । अतः शिशवोऽपि विरक्ता. सर्वो मोक्षपथगामिनो भवेयुः ।^१

नगरपरिमवात् विमोक्तुमपि मनस्विनो वानप्रस्था उभ्रुरिति शास्त्रविचारणं मासेन निदिष्टम्—

नगरपरिमवात् विमोक्तुमेते वनमधिगम्य मनस्विनो वसन्ति ॥ स्वप्न० १.५

वानप्रस्थानामैतिहासिकोद्गाहरणानि विशेषतः प्रतिपत्तिकारणानि सन्ति । वस्मी-
राणा राज्ञा कृत्रक्याप्रादो वानप्रस्थसमारम्भकाले सिद्धान्ते लेख्यमामास—

गच्छ भद्र वनायंन तपस्याधीयतां मनः ।

माषायाः क्षणमगिन्य एशंप्राया तिमूतथ ॥ राजत० ४.३८८

वन्द्यवृत्तिः

वृद्धिनाम्नश्रमन् वानप्रस्था । जीवनत्रिविधरपि त्रिविधप्रकाराणा तापमाना वैविध्य-
पूर्णं गमासीत् । तेषु प्रमुखा सन्ति ते वानप्रस्था ये महर्षीणामाश्रमेषु तपसे तत्त्वज्ञानाय
त्र वसन्ति स्म । ईदृशाना तापयाना गथा वसूनु । प्रत्येकस्य गणस्य नास्तासीन् ।^२ भोजन
तेषा उन्नम्य पशुपुष्पद्वयमूलादिभ्य प्राप्तम् । वनवृक्षेषु मध्ये तेषामाश्रमा अनाश्रिता ।
यत्र तत्र पर्यटाना वागन् । कतिपयतपस्विन सङ्घ निर्माणं ग्रामसमीपे निवसन्ति स्म,
मासेषु निर्माजन्तस्तत्र ।^३ मुनीनामजिनवत्स परिधानीयमासीत् । कतिपयमुत्तयो व-
क्ष्यामि वसूनु ।^४

दक्षिणभारतीयाना मुनीना जीवनत्रिविधमोत्रिरामासर्णं निदर्शित । तत्रासंख्या
मुनय आसन् । अयम्यस्य मुनिसंप्रदासीन् । स तत्र राजधाना विनाशमपि कृतवान् ।
वानप्रस्थान्तु उधागताना महापुरुषाणा स्वागत कृतवन्तः, तेषु कश्चिन्मूलादिक च भोजन
दत्तवन्त । केचिन्मुनयो यज्ञायं गा अपालयन् ।^५

रामायणानुसारं मुनीना गथा — वैशानस-वालमि-य-सम्प्रदाल-मरीचिप-असमकृ-
शीर्षवर्षादिन पत्राहार-दापस - दन्तोदूपलि-उन्मज्जव-भाप्रदाय-शशय-अनवकासिक-मुनि-

१ मातकते ४ ०६ ७०—७१, ६.५ ०१, ३३ ।

२ अश्वकृत्नातके १०८, समवनातके ३४६, उद्वनिनातके १०६ ।

३ मंशुपनातके १५१ ।

४ सेवसेनुनातके ३७३, मद्रूपनातके १५१ ।

५ बालकण्ठे ११ ११ ५५ सगैव्य ।

सलिलाहार-वायुमग्न-आकाशनिलय-स्यषिडलशायि-ऊर्ध्ववास-दान्त-आर्द्रपटवास-सजप-वना-
निष्ठ-पञ्चतपो-वितादय स्यु ।^१ नाम्नैव तेषा गुणा जीवनवृत्तयश्च प्रतीता भवन्ति ।
कतिपयमुनिगणाना कुलपनय आसन् । प्राय सर्वे ते ऐन्द्रियकमुल्लेखनासक्ता आसन् ।

कतिपयमुनय सत्रुटुम्वा आसन् । एषु वसिष्ठ सुप्रसिद्ध । श्रीहिंद्रीणो मुनिर्धने शिलो-
च्छकापोतवृत्त्या जीविकोपार्जनमकरोत्, पक्षे सकृद् भोजनं कृतवान् । स षापोतवृत्त्या
सगृहीतेनानेन यज्ञप्रतियिस्तकारं चाकरोत् ।^२ रामायणानुसारं मूचीवविद्वामित्रो सत्रु-
टुम्बो बभूवतु ।^३

तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाधमे वसेत् ।

तानेवाग्नीन्परिचरेन्नजमानो दिवौकस ॥

नियतो नियताहारं पृष्ठभक्तोऽप्रमत्तवान् ।

तदग्निहोत्रं वा गावो यज्ञाङ्गानि च सर्वंश ॥

अफालवृष्टं श्रीह्रियं नोवारं विघसानि च ।

ह्रवोपि सप्रयच्छेत् मलेध्वरापि पञ्चसु ॥

वानप्रस्थाधमेप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः ।

सद्यः प्रक्षालका केचित्केचिन्मासिकसचयाः ॥

वार्षिकं सचयं केचित् केचित् द्वादशवार्षिकम् ।

कुर्वन्त्यतिपूजार्थं यज्ञतन्त्रार्थमेव वा ॥ शान्ति० २३६ ६-९

साधारणतो वानप्रस्था दोषश्मश्रुकेशा आसन् ।^४ स्थियोऽपि वानप्रस्था बलकलाजिन-
धारिण्यो बभूवुः ।^५

महाराजा अपि महाभारतयुगे गृहस्थाश्रमस्य पश्चात् वानप्रस्था बभूवुः । वानप्रस्थस्य
धृतराष्ट्रस्याश्रमे हामाग्निमृगसमूहमयूरकोविलादयो विराजन्ते स्म । तत्र फलमूलराशि-
रासोत् । धृतराष्ट्रस्याश्रमे युधिष्ठिरो मुनिभ्यः बलसाजिनप्रवेशीसुवृक्षवाकदण्डलुस्यालो-

१. ईदृशानां तस्मिन्नां जातं कथं सम्प्रमानोदित्स्मिन् विषये वर्तमानयुगस्यापोलिस्तिनं प्रामाण्यं
वर्तते—Dr Barbara Moore 56, Russian born dietician had been
living on vegetable and fruit-juice for six or seven years She
says eventually I hope I will leave off fruit juice and live on air
alone I can do that now for two or three months at a time, if I
live on the mountains.

२. पनारंषि २४६ अध्यायः ।

३. बाल-कण्डे ६१, ६२ सर्गः ।

४. आनन्दोद्दिष्टराशि ४२ अध्यायः ।

५. आश्रमसंविद्यारंशि ३५. १५, ३३. ११, १२

लौहपागणि दत्तवान् । धृतराष्ट्रोऽपि युधिष्ठिरस्य स्वागतमकरोत् ।^१

मृतीना पर्णशाला वीदृशी बभूवेति रामलक्ष्मणस्य रामायणे वणिताया शालाया दर्शनानुमानु शक्यते—

पर्णशाला सुविपुला तत्र सवातमृत्तिपाग ।
मुस्तम्भा मस्करदर्शे कृतवशा मुनोभनाम् ॥
शमीशालाभिरास्तीर्णा बृहपासात्रा शिवाम् ।
दुशरुजाशरं पर्णे सुपरिच्छादिता तथा ॥
समीकृततला रन्या चकार ऋषुविक्रम ।

अरण्य० १५ २१-२३

शने शने वानप्रस्थाना जीवन विधान कठोरतरमभवत् । तेषा भिक्षावृत्तिर्दानग्रहण च मनुष्येवासीत् । यदि वानप्रस्था गृहस्थेभ्यो भिन्नन्ते स्म तर्हि केवलमष्टप्रासमात्र-भोजनायैवासीत् सा भिक्षा । भिक्षात्रमपि वने नीत्वंव खादनीयमासीत् । मनुना निर्दिष्टा कठोरा वानप्रस्थवृत्तिः सुग्राह्या न प्रतिभाति । तद्यथा—

अप्रयत्नं युत्वार्येषु ब्रह्मचारी धराशय ।
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूत्रनिकेतन ॥ ६ २६
चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्लकृष्णे च वनयेन् ।
पक्षात्तयोर्वाप्यशनीयाद्यथा नू दवथिता सक्तु ॥ ६ २०
गूमो विपरिवर्तत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम ।
स्थासनाभ्या विहरेत् सत्रनेदुपात्रप ॥ ६ २३
श्रीत्से पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्व-नाथगतिक ।
आर्द्रयासास्तु हेमन्ते ऋमशो वर्धयस्तप ॥ ६ २३

वर्धयास्तानुसारं राजभिर्मुनिभ्यो वनानि निर्धारितानि । तेषा वनाना सुरक्षा राजा कृता ।

पुराणानुसारं वानप्रस्थाश्रमे शरीरं प्रत्युपेक्षाभावं समवर्धनं । विधानाना कठोरत्वे सति वानप्रस्थे श्चिरपि नाभूत् साधारणजनानाम् । फलतो वानप्रस्थावधि स्वल्पीकृत । तद्यथा—

चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुक्ति ।
द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विदधेत कृच्छ्र ॥ भागवते ७ १२ २२

उपवृत्तहेतुना नातिस्त्रया वानप्रस्था वन परित्यज्य गृहमाजगमु । एतादृशा कतिपय-राजान् शाल्वाधिप अम्बरीष, साकृति अन्तिदेवाश्रामन् ये जटा कर्तयित्वा पुन

१ आश्रमवासिकपर्वणि ३१-३४ अध्यायत ।

मुकुटधारिणो बभूवुः ।^१

बाधुनिकमुगे तु वानप्रस्थस्य प्रतीक ऋषिपञ्चमी वर्तते ।

बौद्धमंस्त्रतो जैनसंस्कृतौ चात्मविकासाय वतस्य महत्त्वमासीत् । बौद्धेषु तेऽरण्यसज्जिनो बभूवुः, येषां चित्तानि वनशोभाशोरभादिभिः समाकृष्यन्त । अङ्गुलिमालस्य चित्तं पर्वतानां वनानां च प्रज्ञान्तावरमत । वनानां पुणरञ्जितभूमावुपविश्य मुक्तिं बन्धनविहीनत्वं च मिश्रवो ध्यायन्ति स्म । स्पष्टिर उमभस्तु शरदो वनधीसौरभाम्यामात्मविकासस्य सन्देश-मलमत । गौतमबुद्धेन धोषितम्—मिश्रवो यावदनेषु शयनासनानामुपभोगं कुर्यान्ति ताव-देव तेषां वृद्धिर्भविष्यति ।^२ गौतमस्य धाता स्वयमेव योगान्मानं कर्तुं वनमगमत् । स्वयमेव बुद्धो बहूनि दिनानि वनेषु ग्यत्रयत् । पर्वतमुगे बौद्धभिक्षणामावासाय विहारा वनपर्वतभूमिषु निर्मिताः ।

शैतलाधूना निवासः दमशाने शून्यागारे गुहायां शिल्पशालायां याभवत् । ऐन्द्रिय-मुच्यानां सर्वथाभावरस्तेषां जीवनविधौ बभूवुः। ऋषसहनमपि आत्मविकासाय साधनं स्वोक्त-तम् । पर्वतमुगे श्वेताम्बरजैनमुनीनां जीवनं वस्त्रभोजनावासादिविषये नातिविषमोऽभूत् ।

तपस्तत्त्वज्ञानं च

तपसः सर्वप्रथमोऽयं ऋग्वेदे वर्तते—

तप आसीत्तपसा गूढमग्रेऽप्रवेत्त शलिल सर्वमा द्रुदम् ।

मुकुटधरे नाम्यपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतं कम् ॥ १०.१२९ १

इतीतिऽस्मिन्तपः शब्धेनस्य साधनमस्ति । इदमेव विकाशस्य मूलकारणम् । मानवस्य विकाशे तपसो महत्त्व साङ्गमेवास्ति । तपसो माहात्म्यमथर्ववेदे वर्णितम्—ब्रह्मघारी तपसोदतिष्ठत् । ब्रह्मघर्षेण तपसा राजा राष्ट्रं विरसति । ब्रह्मघर्षेण तपसा देवा मृत्यु-मुपाप्नन् इति ।^३ वैदिकसाहित्येऽप्यत्रापि—‘तपोभिरेव देवानां देवस्य सिद्धम् ।^४ प्रजापतित्सु सृष्ट्यर्थं तपस्तप्याऽऽत्मगुद्धिं विधाय मृत्युपाशाद्भिमुक्तः । तपसा यज्ञेन इव सिद्धिर्लभ्या ।^५ तस्य तपस्तेषानस्य एभ्यो सोमगतैभ्य ऊर्ध्वानि उपोती-प्यायन् । सप्तानि तानि उपोतीप्येतानि तानि नशत्राणि । तपसा ये स्वोऽ जयन्ति ।

१. ताँ इत्यं दे ७.५१

२. महाशक्तिनिघण्टु १७१

३. अथर्ववेदे ११.५।

४. मैत्रायणीयस्य ३.१२.१३।

५. महाशक्तिनिघण्टु १०५४२—३।

६. अथर्ववेदे ११.१३६।

इदमन्तपरपरएव वरीयस्तपो भवति । परपर श्रेयांस लीर जयति' इति तपसा महामहिमगान्तिस्व समुद्दिष्टम् ।^१

उपनिषत्सु तपसो रहस्यामक प्रभावमूपयो वगयन्ति—उपसु ब्रह्मैव^२, यनेष्टसत्राय-
णमोभानसकापनारम्भासतानि इत्येते तपसाऽनुरूपानि । तपस्यु ज्ञानमभिमिति च ते
वदन्ति ।

रामायणानुसारतपस्विन प्रमा द्योतिता । तपसा मुनयो देदीप्यमाना वभूवु । मुनय
गया जपश्रीमादिषु संलग्ना बभूवन् । यज्ञवत्तपसो-वर्धिनियत । तस्मिन् समान्ते तपस्वो
ब्रह्मवयाप्रमाते स्नातका इव स्नान्ति स्म ।^३ कश्चित्तपसा-यन्तधारमभवन् ।

ऋष्यश्राद्धैराराभ्यो वायुमक्षस्तपश्चरन् ।

यमे प-वनपा धूत्या वर्षास्यकागमधय ।

शिशिरे सयिते शायी रात्र्यहानि तपोधन ॥

वा० का० ६३ २३, २४

कश्चित्तपस्विनो मौनमाचरन् । तेषा धारतपसा जगत्सर्वभक्त्यप्यत ।^४

तपस प्रभावाद् ज्ञानस्यातीविकसक्ति प्रादुरभवन् । तपस्विनस्यु तपोवनेनाप्रत्यन्-
मपि ज्ञानु समर्था । अरण्या हृदिगतवृक्ष तपसा ज्ञायन्ते यथा तरसात्मज्ञानसिद्धिरभवन् ।
ते भाविता-मानसतपस्विन । तपसुं ब्रह्मसाधारकार मुल्लम । तापसाना वामा साधन
विनापि पूर्णा वभूवु इति मनु ।^५

केचित्तपस्विन सागनिरता आसन् ।^६ मनुज्ञानप्रवेभ्य श्रुतीनामुपनिषदा चाध्ययन
निर्वाग्यति स्म ।^७ मुनीनामाश्रमेषु नरतपस्विना दासिज्ञा वभूवु । कृत्पतया दीप्ति-
तपस्विन्य प्रवचन दत्तवत । 'आश्रमेषु अध्ययनन मुनीना विकासा जायते' इति व्यास-
वचनम् ।^८

महामारते विविधानि तत्रापि विनिश्चिनानि—शारीरकाणि वाचिकानि मानसिकानि
च । प्रज्ञानसु गन्ताना वृत्ता ब्रह्मवर्षा-संहृष्टाशानि च शारीरक तप । मुखद, सरय,

१ इत्यत्र १०/१/१०५/३ ।

२ नै सगवापनिर्गम मृत-स्यम् २० टा-काव्य० = १ मुण्ड १/१९ ।

३ वाटकाण्ड ५१ ०३ मुण्ड ।

४ अरण्यकाण्ड ६५ १३ १ ।

५ मनुस्मृती ११ २३६ ५ २९ रामायणे अरण्यकाण्ड १४ १५ १६, ४ ६० ।

६ रामायणे अरण्यकाण्ड ६ ६ ।

७ मनुस्मृती ६ २९ ।

८ महाभारते अनुगामनवर्षीय १० अज्ञानव ।

प्रिय, लामप्रदं च वचन स्वाध्यायो नियतकर्मणामभ्यासश्च वाचिकं तत्र । मातृ- प्रस-
प्रता, शोभ्यता, मोन, शुद्धभावना च मानसिक तप । निष्कामभावेन कृतं तत्र सत्त्विकम्,
आत्मप्रनिष्ठायै दम्भाय वा कृतं राजसम् आत्मानं पीडयित्वा पणन्वा पीडयितुं तपस्याम-
सिक भवति । शरीरस्य पाठन हीनता इति तत्प्राप्तमेव । मनोभावस्य निर्मूलत्वं तपस
प्रथम लक्षण कथ्यते ।^२

तपस साधारणस्वरूपमपि सुनिश्चितमेव । तदनुसारं ब्राह्मणस्य ज्ञानार्जनम्, रानि-
यस्य प्रजापालनम् वैश्यस्य पशुपालनादिव्यापार, शूद्रस्य समाभषेवा एव तप ।^३
'वायेन्द्रियमिन्द्रियशुद्धिक्षयात्तपसः' इति योगसूत्रेण तप परिभाषितम् ।

किं तपोवृत्तिरिति विवेचयता प्रोक्तम्—

यद्द्रुप्करं यद्द्रुराप यद्द्रुणं यच्च द्रुस्तरम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्य तपो हि दुरतिशयम् ॥

गौतमस्तु षष्ठशयक तप आवश्यकं नानुमनूते । तदनुसारं तपस्तु शीलसम्पत्ति
चित्तसम्पत्ति प्रज्ञा-सम्पत्तिश्चास्ति । बौद्धसंस्कृते गौतानुरूप शारीरिकमानसिकवाचिकस-
पसा विधानं वर्तते । गौतमानुसारं तु सदसतीविवेकवान् पुरुषो मुनिः स लोकेऽस्य
परलोकस्य च मननं करोति । अनासना जना मुनिः ।^४ मुनिः शरीरस्य वेदनायाश्चिन्तनस्य
मनोवृत्तीनां च पर्यालोचनं करोति । शरीरस्वाशोभना गतिं दृष्ट्वा सोऽनाशक्तो भवति ।
स एव ज्ञायानुपश्यो योगी स्यात् ।^५

जैनसंस्कृते तपसो ब्रह्माम्यन्तरे संज्ञिते । ब्राह्मेण—अनसनायमोदरवृत्तिपरितरणा-
नरसपरित्यागाद्यैः कायकेशैः भवन्ति । आम्यन्तरतपसः प्राग्दृष्टत विनयो वैश्वर्यं
स्वाध्यायो श्रुतगणो ध्यान चाङ्गानि भवन्ति ।^६

परशक्तिपुत्रं तपस्यार्थं वनस्यावश्यकता नास्तीति केचित्तपस्विनो मटादिषु बसन्ति
स्म । ते मटास्तु वक्त्रिन् राजप्रासादैस्तुल्या बभूवु । बन्धूकानुसारं काशमीराणां रामो-
दन्तिवर्मणां मन्वीं शूर तपस्विना कृते स्वप्रासादसमानं मठं निर्मितवान् ।^७
ममाजमेवा

भारतीयमसूत्रे प्रवर्तते, विश्वासने, प्रक्षारणे च यानप्रस्थानामवसानं मरिचोऽयं वर्तते ।
समाजाय जीवनस्योपशान्ततमं पण तं दशयन्ति स्म । तेषामानारं विचारं समाश्रानुवा-

१. श्रुतसूत्रम् १० १४ १५

२. महाभाष्ये ३ ११३ पं १०० ८० १०७ ।

३. मनुस्मृतौ ११ २३८ ।

४. अमरदे घञ्भट्टेण १३-१४, सुश्रुतिनां वैराच्यस्य समर्थयुक्तं च ।

५. मन्विवर्मिनः संश्रुतिनां सु ।

६. शार्दूलपत्रम् ९ ११ २० ।

७. शार्दूल ५ १८ ।

मितोऽभवत् । लोभानां जीवन-वैषम्यं ते निवारयन्ति स्म । राजानोऽपि रक्षाश्च शरणं गतास्तेषां पथप्रदर्शनं च मान्दनेन चानन्दितात्मानं संजाता । एतेषां यानप्रस्थानां परम्परा वसिष्ठ-यामं जायतिश्रैयोद्यादिभिः पावनोभूता । एतदेव परिलक्ष्य भावेनालोचितम्-तपोव्रतानि नामानियोजनस्य स्वगेहम् ।

संन्यासाश्रमः

संन्यासाश्रमे मानव सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा भूत्वा महान् विचारो भवितुमर्हति । यान्-त्वालं मानव स्थान-मुत्तुम्ब-याम-देश-कुल-धर्म-व्यवसाय-पदविशेषं सम्बद्धो भवति एव-देव तस्य बौद्धिकविज्ञानो विचारपरिधिश्च सीमितो भवति । संन्यासस्य विद्यानास्यो मुकुटितर्मायायां परे भवितुं मानसाऽवसरं प्राप्नोति । संन्यासी स्वकीयं निःशान्त्यं पर्या-गच्छ्य स्वशरीरानाग्निरत्नमुपयोगं कर्तुं समर्थो भवति ।

संन्यासाश्रमः

यानप्रस्थे मनसं चिन्तन-स्वाध्याय-तपोभिरेव ब्रह्मज्ञानं प्राप्यते । अतः परं तपसं आक-श्यकता न विद्यते । मुनिर्ब्रह्मसत्सो भवति । स ब्रह्ममया भूत्वा ब्रह्मवदाचरति । ईदृशो मुनिर्नशायां नापेक्षितः । स तु वनाश्रमक्रमे संन्यासी भूत्वा गृहस्य समाजेऽपि विचरन्नेव समाजस्याप्यात्मिन्नेता बभूव । दत्तात्रेयपथमनुसरन् वरविद्या-यामो पृथिवीं पशुपति-कीटादिषु गृहं प्राप्नोत् ।^१

यानप्रस्थस्य शान्तिप्रार्थस्य नासीत् वैदिकयुगे । तदा ब्रह्मपथस्यमाद् गृहस्थाथमात्रां पुण्यां संन्यासाथमं प्रविशन् । मदा विरजेत् तदा प्रज्जेदिति विधानमासीत् ।

संन्यासिणो जीवन-विधिः

संन्यासी गृहमस्ति गुप्तं सुरक्षा च परित्यज्य मौनमवलम्ब्य निवसति स्म । शोचनार्थ-मेव श्रापे आगत्य भिक्षते स्म । नासीत् तस्य लोकापरलोकस्य काचिच्छिन्ता । स तु नित्य-मेव पर्यटन् । स जीर्णशीर्णानि वस्त्राण्यात्मार्थं कुतोऽपि प्राप्नोत् दिग्मग्नौ वाग्भक्षन् । स निःपाट्यन्मवरं आसीत् ।^२

गौतमानुसारं तु संन्यासी वर्षाकाले पर्यटनाद्विरतो बभूव । वेत्तं भिक्षादमरं ग्रामं प्रविशति । निःशार्थमपि स विलम्बेन निरगच्छत् वेदलं तन्महत्स्यं तिसृन्नायं स परिजानं चारयति स्म । सर्पान् प्राणिनः प्रति तस्यापेक्षाभाव आसीत् । स किमपि कार्यं नाकरोत् ।^३

^१ भागवत ११. ७. ३०. ११. ९. २२ ।

^२ आर. तन्त्र. १. २. ११ ।

^३ गौतम ३. ११. २३ ।

मन्नुगार तु सन्यासी नित्यमेवैकाकी विचरेत् ।^१ सृष्टेय दिने मिशेत् । भिक्षा
 न भेत्, न वा, तस्य हर्षविषादी न भवेताम् । भिक्षा तस्य प्राणवायुत्रया भवेत् । स्वल्प-
 भोजनमेवानुवाच तस्यैन्द्रियकविषयेभ्य पराङ्मुखत्वमद्योतयताम् ।

मनुवर्णित मन्यास्त्रिषु त्रिलक्षणमेव । तद्यथा—

कपाल यक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।

समता चैत्र सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ६४४

इह लोके मुक्त परलोकेऽपि मुक्तो भवेदिति सम्भाष्यते । 'प्रसिद्ध चैतदस्ति लोके य
 सन्तु यस्मिन् विषये समापत्त स्वतलेवर जहाति, अन्यस्मिन्नपि जन्मनि तर्थासक्तो
 भवतीति' ।^२

सन्यासिना केशनखरमश्रुणि न बद्धिनानि । स तेषा कर्तनं कारितवान् । तस्य
 सामग्री—भिक्षापात्र दण्ड कमण्डलुश्चासीत् । तस्म पात्र छिद्ररहितमभवत् । जलमात्रेण
 शुद्धपहेणालावुष्णेन काष्ठेन वा निर्मितानि पात्राणि स स्वोक्तवान् । अपर च संन्यासी—

दृष्टिपूत न्यसेत्पाद यस्त्रपूत जलं पिबेत् ।

सात्यपूतं यदेद्वाच मन पूत समाचरेत् ॥

सन्यासिनो मानसिकवृत्तय दामापूर्णा अभवन् । तेन मैत्रीभावना सवधिता । सहि-
 ष्णुता तस्य परमा गुण । स कस्याप्यनादर नाकरोत् । कस्यापि प्राणितस्तस्माद् भय
 नाभवत् । यदि कश्चिद्वत् पुष्टय तस्मै ब्रुद्धवान् स त प्रति भद्रवाणी प्रयुक्तवान् । साक्षरि-
 रिक्कविषयेषु वाक्तामपि स नाकरोत् । अर्थात्मविन्तक सोऽन्ययस्तुविषयेभ्य सर्वथा
 निरपेक्षोऽभवत् । मन्नुगार देहमपि कृत्य सोऽतोचत्—

अस्मिन्सूयुष स्नायुषुत मातशोणितलेपनम् ।

चर्माग्निद्व दुगन्धि पूर्णं सूत्रपुरीषयो ॥

जरायोक्तसमाविष्टि रोगायननमातुरम् ।

रजस्यन्मनिष्य च भूतवासांमम त्यजेत् ॥

नदीपूल यथा वृक्षो वृक्ष या सङ्कुनिर्षया ।

तथा त्यजन्निम देहं कृत्वाद् प्राहाडिमुच्यते ॥ ६७६ ७८

सन्यासिनो योगपथ मनुनिर्देशयति । स योगमार्गेण परमात्मन सूक्ष्मतत्त्वानुसोचनं
 करोति । अज्ञानेन कृता हिंसा परिमार्जितुमेव स नित्यमेव स्नानस्य पश्चान् पट् प्राणायाम-
 मान् करोति, ध्यानयोगेन ब्रह्म प्राप्नोति च ।

महामारतानुसारं स-सागिना जावनविधिर्मातृशर्म एव । संन्यासिन आश्रयस्तु वृण ,

१. मन्नुगारं मागस्त्रे प्रोक्तम्—

वागे कृत्वा क्लृप्तो मन्द वाक्ता द्विवोरपि ।

६४४ एव परेऽध्याये कुन्यां इव क्लृप्त ॥ ११ ६.१०

४ विरयोऽसा पृष्ठ तः २७, १९०७ संस्मरणस्य ।

नदोत्तट, शून्यगृह वा भवेत् । स कुत्रापि नित्य न वसति, सन्यासी शरीरस्य परिमार्जन-
नाय सचेष्टो न भवति, सर्वेषां प्राणिनां हिते रमते च । तस्य क्षमाशान्ता ११

महाभारतानुसारं ब्रतिपय स यासिनो तत्त्वज्ञा सन्तोऽपि बालका इव निर्वाजा
बभूवुः । नित्यपरितृप्तान्ने प्रवृत्ते क्रोडाभाशमेव जगदिति तस्य वैशम्येण न प्रमाविता ।
सत्तारस्य वैषम्यमेव हितेषां मनेन स्वाभाविकम् । ते सत्तारमपि तृप्त्य नान्वसोद्यन् । चित्ता-
भिर्विहोना एव सुप्रम नाम्ते सर्वत्र सर्वथा च प्रशस्याप्रशस्यैर्भोजनवस्थादिभिः सन्तुष्टा
वभूवुः । अनियनासौन तेषां जीवनवृत्तिः ।^२ समयमाजगरवृत्तिस्तेषाम् ।

पद्मपुराणे सन्यासिनस्त्रिविधा मता — ज्ञानसन्त्यासिन वेदसन्त्यासिन कमसन्त्यासिनश्च ।
ज्ञानसन्त्यासिनस्तु सर्वथा मुक्ता निर्द्वन्द्वानिर्भयाश्चात्मन्येव स्थिता । वेदसन्त्यासिन काल-
परिग्रहाश्च विहाय नित्यमेव वेदान्वास रमन्ते स्म । त मोक्षेच्छसो विभितेन्द्रियाश्च सन्त कम-
सन्त्यासिनस्तु स्वयमेव ब्रह्मणि लीना महायज्ञपरायणा बभूवुः । अपु त्रयेषु ज्ञानसन्त्यासिन
श्रेष्ठा आसन् । तेषां ज्ञानमेव भोजन परिधान वाभवत् । ते जीवनमरणमधिकृत्यापि
नाचिन्तयन् । अध्ययनध्वजप्रवचनादिषु नासौत् तेषां प्रवृत्तिः । पद्मपुराणानुसारं सन्यासी
कस्यचिदङ्गस्य पुरुषस्यान्नेन नावलम्बित । वर्षर्तुं विहाय स कुत्रापि नित्यवास नाकरोत् ।
स्नानशौचादिभिरात्मानं स पुनाति स्म । सदैव स प्रह्लाददर्शने लीनोऽभवत् ।^३

केपाचिन सन्यासिना जीवाविश्वेचित्र्येण कुतूहलमापन्ना अधमा तेषां दुर्गतिमुकुर्वन् ।
सन्यासिना न वशापादृशैर्व्यवहारैरकुप्यन् ।

सन्यासा वाह्यलक्षणैर्निर्मुक्ता भवन्ति भागवते प्रतिपादितम् । तत्रथा—

अथत्तलिङ्गो ध्यक्तार्था मनोप्यु मत्तवालवत ।

रिभिरूक्त्वात्मानं न दृष्ट्वा दर्शयेन्नुणाम ॥ ७ १३ १०

भागवतानुसारं सन्यासिन मभ्यक्प्रारणाध्यात्मिकज्ञानप्रपना भवन्तु । यदि
ज्ञानप्रपन्नत्व न भवत्तर्हि स गुरोर्ब्रह्मज्ञानं शिक्षेत । ज्ञानं विना सन्यासिवेषो वञ्चन-
मेव । तत्रथा—

यस्त्वसद्यनपडवगं प्रचण्डेन्द्रियसारथि ।

ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥

सुरागात्मानमात्मस्य निह्नुते मा च धमहा ।

अविपत्रकपापोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥११ १८ ४०-४१

भागवते सन्यासिन्यो योगस्य माहात्म्यं सर्वशेषमेव । योगाधिकारी तु भागवतानुसारं
तदा भवति—

१ वास्त्येव तप्तो बाहु च-दनेनैकमुग्रत ।

नावल्याण न कर्वाणं चिन्तयन्नुपयोस्त्वया ॥ आदिरर्वाणि ११०. १८ ।

२ भागवते ५ ५ ३२-३३, ११ ७ २८-३० । शान्तिपर्वणि १७० १०-३६

३ रागलण्डे १९ अध्यायन ।

यद्धारमभेषु निर्विण्णो विरक्त सपतेन्द्रिय ।

अभ्यासेनात्मनो योगो पारयेच्चञ्चलं मन ॥ ११-२०-१८

भागवते द्विविध. संन्यासो निर्दिशत—ज्ञानयोगात्मकः, कर्मयोगात्मकः, भक्ति-
योगात्मकश्च । कर्मणु तेषां फलेषु च विरक्ता भवन्ति ज्ञानयोगिनः । कर्म प्रति येषामा-
सक्तिस्ते कर्मयोगिनः सन्ति । येषां मनः स्थितितर्जानकर्मणोर्मध्ये विपरिवर्तते, ये तु भगवत-
पथाच्चादिषु धडापरस्ते भक्तियोगिनो भवन्ति ।

आत्मविश्रासस्य सर्वोच्चमोषानमिव योगो भारते प्राच्यतमः प्रतिभाति । आर्यैतराणां
सिन्धुसमुद्रतन्ना योगप्रणाली प्रचलितासीदिति तत्र प्राप्तया योगिनो मूर्त्या प्रमाणितमेव ।
योगस्य प्रथमं कल्पं मुस्ताष्टमयत्रंबेदे वर्तते । तद्यथा—

मूर्धानमस्य ससोऽप्यायर्वा हृदयं च यत् ।

मरिस्रष्ट्वाङ्गुलं प्रंसवत् पवमानोऽधि शीर्यत ॥ १०-२-२६.

प्राणायामस्थेय प्रश्रिया मगाधिप्रवणा वर्तते ।

इन्द्रियाणां स्थिरधारणा तु योगः । इन्द्रियाणि वशीकृत्य योगिनोऽप्रमत्ता
भवन्तीति ऋषेयनिषदि निर्दिशितम् ।^१ चित्तवृत्तयोऽभस्यासु दिनासु विपरिवर्तमाना न
सावन्नात्र कश्चापिन्यो मावन्तु केवलमेकस्या दिशि नियुज्यमानाः सत्यो भवन्ति ।^२ चित्तं
तु ध्यानावच्छिन्नं महत्साधनम् । यावन्मात्रं चित्तं शुद्धं तास्विकमेकपरामर्शं च भवति
सावन्नात्र सम्प्रयोगिता वर्धते । यदा योगेनामोष्टं प्राप्यते तदा चित्तस्य वाप्यावद-
वृत्ता न वर्तते । चित्तं निष्प्रयोजनं भवति । अयमेव चित्तवृत्तिनिरोधो योगः ।

प्राणयाष्टाङ्गानि—यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधय
सन्ति । यमेतिहास-प्रत्यास्तेषु प्रह्ववर्षापरिग्रहाणां सिद्धिर्भवति । नियमस्तु शीघ्र-सन्तोष-
ता स्वच्छायेस्वरप्रणिधानानि । आसनं तु साधकस्य स्थिरसस्थितिः । सा मुग्धप्रदा
भवति । न्याससगतिरोध प्राणायामः । प्राणायामेन धारणासक्तिरुत्पद्यते । धारणा चित्त-
स्य स्थिरता भवति । प्रत्याहारणेन्द्रियाणि विषयेभ्यो विनिषर्तन्ते । तानि तदा चित्तस्य-
स्वामनुसर्ति ।

धारणाध्यानममापय ममम एव । धारणया चित्तमेकस्मिन् स्थाने—नाभिः (क्रे,
हृदयमन्त्रे मूर्ध्नि, नासिकाग्रभागे, मूर्ध्नि, चन्द्रे वा कल्पने ।) स्मिन्नेऽप्रदेशे चित्तस्य स्थि-
रीकरणं प्रधानम् । ध्यानस्य सा सर्वोच्चावस्था समाधिर्मस्यां जाग्रायां साधकाय रूपेण
विद्यते । तद्विधिश्च वर्तते । समाधौ यदा चित्तवृत्तिनिरोधो भवति तदा ध्येयेन सह सादा-
स्य जायते । तादात्म्यमेव योगः ।

यागपदस्य वाया अपि वर्तन्ते, सम्मान, नारीं प्रत्यासक्तिर्वा ।

^१ का. २. २६. ३१

^२ का. २. २६. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

योगेन मिश्रयः शूद्रो वा परमा गतिं लभते ।^१

योगस्य प्रतिष्ठा शीघ्रजैनसंस्कृत्योरपि वर्तते । गौतमस्याष्टाङ्गिणे मार्गे धारणाध्यान-
समाप्तीनामन्तर्भावो दृश्यते । यमनिघमादीनां मिद्धि गौतमस्य दशविधापदेषु चतुर्षु स्मृ-
त्युपस्थानेषु च भवति । समाधयेऽप्यदृश्यं सर्वतुहाश्मशानवनदेशादयः समीचीना
मत्ता । जैनमते महाश्वोरस्वामिना स्वयमेव चित्तस्य महाध्यान समाधिपथेन कृतम् ।

यावत्कालं गतवन् स्वसुखाय शरीराद् बहिर्वर्त्तमानान् पदार्थानपेक्षते तावदेव स निराशो
भविष्यति । शरीरस्याङ्गानि जराजीर्णानि जायन्ते । न तैरपि शाश्वतमुक्तं लभ्यम् । यथा
प्रथमपादे बाह्यावस्त्रानि परित्यज्य शरीरमेवानन्दसाधनं कर्तव्यं तथैवोत्तरकाले शरीरमपि
सन्त्यज्य मानन्दसाधनत्वेन ग्रहणीयम् । शरीरमेवानन्दसाधनं बुद्ध्या मरणोत्तरकाले
शरीरवान् भवति । योगेन यदात्मैवानन्दसाधनं क्रियते तदा मरणोत्तरकाले मुक्तिर्लभ्यते,
शरीरं न प्राप्यते । आत्मन आत्ममेवानन्दग्रहणं सर्वोच्चानुभूतिम् । एष बुद्ध्याणं पुष्टयो ब्रह्म-
सस्य च्यते । स तु आत्मकीडः, आत्मपरितीर्षा भवति । यथा लौकपरिष्व शरीरं समा-
श्चानन्दनिधयन्त्येव योगिन्य आत्मा ब्रह्म चानन्दनिधयन्दः । इन्द्रियाणां चरणं हि व्याकु-
लताकारणम् ।

यदा करिवन् पुरुष शैते, स इन्द्रियाणामकरणात् सकलपरिग्रहभारिभ्यो मुक्त एव सा-
नन्दो भवति । तथैव समाप्ती पुष्टयोऽनन्तरमानन्दं लभते तथेन्द्रियाणां परमार्थतो विप-
येभ्यो विरमणादिति मे मतिः । समाधिस्थस्तु परिग्रहेभ्यः सम्यक् मुक्त एवात्ममुखं लभते ।

कर्मयोगः

मन्याभ्याम्बु कर्माणि परित्यज्य यागेनाव्यात्मकमानन्दं प्राप्नु प्रयत्नेन । इत्येव
सन्ध्यामस्य नवोच्यते । अस्या स्थितौ मन्वातिना सामानि कर्त्तव्येन कर्मक्षेत्रे न भवेत्
कोऽपि मन्वा । कर्म कस्मान् कारणात् त्वाज्यम् ? कर्मण फलानि भोजतु सप्तारे
जन्मग्रहणमन्यमभावोति कर्मणो वन्त्रनस्त्रमयो विज्ञातः, अतएव कर्माणि परिहर्तव्यानि ।
कर्मणोऽनन्तरमे मुक्तिर्भवति मुक्तिश्चित्तम् । कर्मण परिशयागेन मुक्तिर्लाभस्य योजना जैनशौद्धेरपि
स्वीकृता ।

उपर्युक्तकर्मसंज्ञासमायोजनेन सह कर्मयोगस्य गिद्धान्ताऽपि पुरातन एव । कर्मफ-
लाशा परित्यज्य यत् कर्म क्रियते न तद् बन्धनं भवति, माक्षस्य माघनेमेव तद् भवति ।
जनकृष्णव्रतिसुखासादयः कर्मयोगिनः सन्ति । स्वयं सन्वामी भूत्वाऽपि शङ्करो
यावज्जीवनमनवरत्नश्रमेण भारतस्याम्बुदयाय यतते स्म ।

कर्मयोगस्य विद्वान् प्रथममेव गीतायां मुचिषिस्त्वं वर्तते । गीतानुसारं तु—

संन्यासः कर्मयोगश्च नि श्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विनिध्यते ॥ ५२

यथा संन्यासिने जीवनपर्यन्तं कर्मव्यापारस्यावश्यकता न वर्तते, तथैव कर्मयोगिनेऽपि जीवनपर्यन्तं कर्मणो विरमणं नापेक्षितम् ।

कर्मयोगाधिकारिणः

साधारणपुरुषा कर्मयोगाधिकारिणो न सन्ति । ते एव कर्मयोगिनो भवितुं स्वमर्था ये योगयुक्ता विशुद्धात्मानो विजितात्मानो जितेन्द्रिया सर्वभूतात्मभूतात्मानश्च सन्ति । ईदृशाना पुरुषाणां कर्मकरणमपि नैऋत्यमेव । न ते क्विचिदपि कुर्वन्ति । यथा गीतायां प्रतिपादितम्—

त्यक्त्वा कर्मकलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥ ४.२०

मैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

इन्द्रियाणीन्द्रियाण्येषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ५९

असक्तबुद्धिं सर्वत्र जितरत्ना विगतस्पृहम् ।

नैऋत्यैतिदिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ १८.४९

कर्मयोगिनो बुद्धिर्गीतायां विविक्ता—

प्रवृत्त्यं च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वदाः ।

य पश्यति तेषां मानसकर्मैर स पश्यति ॥ १३.२९

मुक्तसमोऽनहृदोऽहो पृथुत्साहसमन्वितः ।

सिद्धयसिद्धयोर्निषिद्धारः कर्ता सास्विर उच्यते ॥ १८.२६

भगवद्भक्तोऽपि भवति कर्मयोगी । तद्यथा—

सर्वकर्माण्यपि सदा बुर्वाणो भद्रव्याधयः ।

मत्प्रसादाववाप्नोति शाश्वतं पदमम्यम् ॥ १८.५६

कर्मयोगिनः कर्तव्यानि

कर्मयोगी तानि सर्वाणि कर्माणि न करोति यानि कश्चित् साधारणपुरुषोऽपि करोति । निष्प्रभेद् तस्य धारयन्तु कर्माणि—यज्ञदानतपांसि भवन्ति । एभिस्तस्य विस्तृतमिच्छति । तन्निष्कल्पं तस्य कर्माणि भवन्ति । कर्मयोगिने कर्म भगवदर्थनस्य सामग्री भवति । न तु महारोकोऽर्थनीयो यस्मान् सर्वेषां प्राणिनां प्रवृत्तिर्जायते, येन सर्वमिदं ततम् । इदमेव कर्मणो यातिवत्स्वरूपम् । इदमेव मानवस्य सकलतायां धारतविकं रहस्यम् ।

गीतानुसारं मानवलोकाऽऽयं कर्मभूमिः । मात्र कर्मणः पूर्णरूपेण त्यागं सम्भाव्यः । कर्मसंन्यासिनोऽपि कर्मणः गर्भया न मुक्ताः । कर्मसंन्यासिकर्मयोगिनोरन्तरमियमात्रमेव

भवति यत् सन्यासी स्वल्पतमं कर्म करोति, कर्मयोगी चाधिकधिकं कर्म कुर्वन् लोक-
कन्यार्थं विदधाति । कृष्णस्तु स्वकीया कर्मयोगप्रवृत्तिं निदर्शयन् प्राह—

उस्मीदेषुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ॥ ३ २४

लाकसग्रहणाय कर्मप्रवृत्तिरतिशयमपेक्षिता । लोकस्य रक्षणाय कर्मयोगी तादृशमेव
प्रवर्तते यथेद्वरो लोकरक्षणाय कार्यपरः । ईश्वरादर्शानुरूपं हि समाजे सुव्यवस्थास्थापन
ज्ञान्तिविधानं चरित्रनिर्माणं च कर्मयोगिना कर्तव्यानि । कर्मयोगी समाजस्थादर्शनेता
भवति । आत्मज्ञानेन यो जीवनपथं कर्मयोगिना प्रकाशयते तस्यानुसरणं समाजं करोति ।

गीतायां कर्मयोगं सन्यासयोगो भक्तियोगश्च प्रतिष्ठिताः । एषु कर्मयोगं श्रेष्ठं ।
भक्तियोगेन सन्यासयोगेन च व्यक्तिव्यवस्थेः विकासं कृत्वापि निर्गमभावनं कर्मकरणमेवा-
दर्शयति । भारतीयसंस्कृतौ पदं पदे देवानां चरितमादर्शरूपेण प्रतिष्ठितम् । देवानामादर्शा-
नुकूलो वर्तते कर्मयोगी । देवाः सदैव कर्माभिरताः स्वकीयं मानवीयं च कल्याणं कृतवन्तः ।

कृष्णेन कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यं परिलक्ष्य गीतायां प्रतिपादितम्—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिका योगी तस्माद्योगी भवान्जितः ॥ ६ ४६

सामाजिकसंस्थानम्

भारते पुरा आर्या आर्षेतरासन् । आर्या एव ब्रह्माण । तेषां प्राथमिकी मरुति-
र्वाग्नी जामान् । तेषामावासभूमिगार्वाक्यैर्ब्रह्मावर्तोवासीत् ।^१ बालान्तरे ब्रह्मणा समाप्तो
यद्यत्तमं यथास्ति वा त्रिषा विभक्त । तद्यथा ब्रह्माण , देवा मानवाश्च । एतेषां सांस्कृतिक
वैशिष्ट्यं गुण्यष्ट बभूव । ब्रह्माण्तु देवानां मानवानां चादर्शमूताः ।

आर्याणामादिमं संघटनम्

ब्रह्माण

ब्रह्माणस्तु मूळब्रह्ममस्तृनेरनुगमितो बभूव । केवलं विद्यया तपसा च तेषामुत्कर्ष-
समन्वयः । लक्षरशङ्कुषा येषामास्ति ते ब्रह्माणो यावत्तत्रोक्तमविवाहित एव तपो-
मयजीवनं प्रापन्तो भिक्षावृत्त्या मानयन्ति स्म ब्रह्मविद्यायां अथयनाध्यापनं च कुर्वन्ति
स्म । परवर्तिपुत्रेषु तेषां समरुपाः नैष्ठिकब्रह्मचारिणो बभूवुः । ज्ञातोपायशास्त्रे गार्ह-
स्थ्यधर्ममुपशान्ते स्म । तेषां यज्ञधर्मोऽद्यावधि ब्रह्मधर्ममस्यां प्रतनुते । ईदृशां गार्हस्थ्यो-
पेयज्ञानां ब्रह्मणा यातिरुपरम्परा तु दुष्प्रमा बभूव । अतएव देवानुरमानेषु ये पेषितु
ब्रह्मधर्ममाजीवनं धारयन्ति स्म तं ब्रह्मणा बभूव । एतेषां ब्रह्मणा नेता प्रह्लादः ।^२
तस्य प्रजा तु ब्रह्माण (परवर्तिपुत्रस्य ब्राह्मणाः) बभूवुः ।

देवा

प्रापन्तो देवा (न सर्वे) ब्रह्मवशीया आसन्, किन्तु ते प्रयाततः प्रियस्वामा बभूवुः ।
तेषां तथा वा ब्रह्मवशं वा संवित्स्वामभवत् । ते प्रायो रणविद्या-विद्यारदा लोकेन्द्वय-सम-
लङ्घना नातिविद्ववागन् । अत्रा विषयं तेषामनीष्टसाधिका बभूव । एक एवाभावो
देवानामपि बभूव । तेषां गार्हस्थ्यधर्मो व्यशस्वितो नासीत् । फलतस्तेषां दाम्पत्यजीवनं
कोट्टिमित्र-अवस्था वा दृढा नासीत् । आवरणकतानुसारमन्तरस्य इति स्यात्तस्मिन् रमणो-
भिदेशानां गार्हस्थ्यधर्मभवत् प्रापन्तो भोगकामाय न तु खन्तानाम् । अस्यां स्थितौ तस्यां

१. ब्रह्मणो गार्हस्थ्यधर्मो ब्रह्मणो एव वर्णितः । स एव ब्रह्मणो गार्हस्थ्यधर्मः । इत्यर्थः ११-१२ नैष्ठिक-
ब्रह्मणे ८ १७ परदेव समर्पितपुत्रोदे—ब्रह्मा देवतां पदयो करोनामर्षिर्दिवाणां महिषो
मृगणम् ९, २१ ९ ।

२. सुष्टनिरागे ब्राह्मणानां परमपुरतो ब्रह्मा वर्णितः । तद्यथा
वा नेमं परमो ज्ञानि ब्रह्मा ददत्तरथकर्मो ।
नृ १११ मेधुर्न चाने नृदिन-त्रेन माणमा ॥ ब्रह्मण—पुण्यवस्तु १० ।

सख्या गाधिन वर्धते स्म । देवाना यथाकर्म वर्णविभाजनमभरत्—शत्राणि, वैश्या, शूद्रा इति । एतेषा राजा इन्द्रो बभूव । तस्य प्रथम युद्ध स्वकीयैर्वायार्दरमुरै स, बभूव । असुरा अग्नि मूत्रना दशवशोया आमन् । देवास्तु मानवानामूपीणा च सहाया आमान । २० यद्धे भरताना सहायतामनरात् । अश्विनो बन्धन ऋचाश्च गौतम च्छरना ीनामूपीणा भुज्युग्निदाग्निमानगाना च सहायता चक्रु ।

इतिपथेया ऋषया बभूवु, ऋषया मानवा वा देवा प्रभूवुरिति वैदिकरत्नेषु सन्दृग्म् । देवाना प्रजा तु दीक्षी विश इति सज्जिता ।

मानवा

मानवाना सस्कृतिर्ब्रह्मवशोऽभूव ननुना प्रवर्तिता । मनुस्तु मानवाना राजा बभूव । मना प्रजासु ऋषय प्रामुख्य भजन्ते ।^१ मानव-सस्कृती गार्हस्थ्य धर्मस्य महामहिमा वर्तते । गुदमेधिन एव भवन्ति मानवा । गार्हस्थ्य विधानात् मानवाना षोडश्विक सामाजिक च जीवन मुख्यवहितमासीत् । अस्मात् कारणात् मानवाना सख्या शिप्रतर बवुधे । अपर च जीवनविन्यामे सौख्यविधानेन तेषा सौष्ठव स्पृहणोयमासीत् । शनै शनैर्ब्रह्माणो देवा-श्चापि गार्हस्थ्यपरायणी मानवीयसस्कृतिं स्वोक्तवत् । मानवेषु सन्निविष्टा सन्तो ब्रह्माणस्तु ऋषिभि सह ब्राह्मणा बभूवु । देवा पुन यथाकर्म राजया वैश्या शूद्राश्च सजाता । मानवसस्कृतेरिय समन्वयात्मिका वृत्तिर्भारतस्य नीकरणाय सातिशय महत्त्व भजते ।

न केवलमार्थो अपितु बहुव आर्षेतरा अपि मानवी सस्कृतिं स्वोक्त्य यथाकर्म यथा-दृचि वा ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्च बभूव ।^२ परवर्तियुगे विदेशेभ्य समागता जनमधुदाया नाश्च मनोर्योत्रनानुसार चातुर्वर्ण्यव्यवस्थया सुनिबद्धा बभूवु । भारते देशे पुरा ये वैचित दासा गन्धर्वा राक्षसा यक्षा किन्नरा पिशाचा वा आसन्, सर्वे ते कालान्तरेण चातुर्वर्ण्ये स्थापिता सन्तो मानवा बभूवु । विविधसास्कृतिकवर्णाणा सधर्मस्योन्मूलन मनोवर्णव्यवस्थया समन्वयविधिना चाभूत् ।

मनुस्तु ब्रह्मवशीय आसीत् । स यज्ञविद्याया परमाचार्यो बभूव । सर्वप्रथम स यज्ञ-विद्यां दत्तान् शिक्षयामास । सन्तो पुत्रा ऋषयो यज्ञविद्याया निष्णाता सन्त देवानाम-सुराणा मानवानां च पुरोहिता गुरुवश्च बभूवु ।

मानवसामाज प्राय सामञ्जस्यगतिका असम्पन्नता वसति । बृहत्तमसमाजस्य कल्पना भारतीयै ऋषिभिर्दृढारभावेन कृता । सा 'बसुधैव कुटुम्बकम्' इति वाक्येन प्रसिद्धा । 'सर्वेषा जनाना कल्याण विधातुमेवास्माकं प्रवृत्तयो भवन्तु इति भारतीयमनोविधा

^१ मनुस्तु ऋषीणा पिता एव । तथया ऋग्वेदे—यानि मनुरवृणीता पिता न । २ ३३ १३

अथ ऋग्वेदे १ ८० १६, १ ११४ २, ८ ६३ १ अथर्ववेदे च १४ २ ४१ तै० स० २.१ ५ ६ ।

^२ बृहदारण्यकनिषदि १ ४.१२ १३ ।

विचारणा अनेन वाक्येन विस्तरा भवति । अस्या विचारणायाम् व्यावहारिकस्वरूपं वैदिकानां भारतीयसमाजे प्रचलन्तविधिना संस्थापनं निदर्शयति । व्यावहारिकदृष्ट्या साधारणजनानां प्रवृत्तयः सीमितेने एव प्रभावपरा दृश्यन्ते । तेन क्षेत्रेण तेषां सीमितसमाजस्योपकल्पनं भवति । तथा हि—जनाः प्रथमं स्वकीयस्य वर्गस्य जातेर्वा परिषी परस्परवत्त्वात् विहित-वत् । बहूनां जातीनां वर्गानां वा पारस्परिकस्वव्यवहारं सम्बन्धो वा समाजस्य सर्वजनोत्त-मदृश्याय भवेदिति सर्वेषां समोहा । तत्र परं कौटुम्बिकसदस्यानां पारस्परिकसम्बन्धो महत्त्वपूर्णो वर्तते । ग्रामेभ्यः नगरेषु च प्रतिवेशिनां परस्परं सौहार्दसम्बन्धाय तत्र सर्वेषां शांतये समुद्रये च भवतीति सुविहितमेव ।

पुरा भारतीयसमाजे समष्टिरूपेण वा जनाः पारस्परिकानुदयाय नियमानुसारा महानुभूतिपरा वा समुचितस्यैव प्रकरणे प्ररोचनीयम् ।

वर्णव्यवस्था

वर्णव्यवस्था विविधरूपा सती प्रायतः सर्वेषु देशेषु कालेषु च प्रचरन्तीति प्रतिभाति । प्रथमं तावन् नृत्तव्यवस्थानुसारं पुरा विरवस्य विविधभागेषु विविधवर्गीया मानवाः बभूवुः, यथा पारस्परिकमन्तरे नेत्रगोचरमेवासीत् । यथाधुनापि 'अफ्रीकावासो' वृष्ण नोप्रो आङ्गल-देशवासिन्स्वेतपुङ्गवाङ्गिन् एव दृश्यते । अत्र च गुणयोग्यताविभागानुसारमन्तरं स्पष्टम् । तदधुनापि 'आचार्योपाधिपारो' सास्त्रिणः सविद्योः मन्वते । व्यवसायानुरूपं वैभिन्न्यं ससृष्टी ईति कसितायाः प्रारम्भते वर्धते च ससृष्टेः प्रगतिमनुसृत्य नित्यमेव ।

वर्णव्यवस्था सत्रु मानवानां विविधवर्गेषु प्रवृत्तयानुसारं विभाजनमेव । अस्मिन् प्रकरणे वर्णव्यवस्थायां कालान्तरे मूलार्थाङ्गिन् सजात । मूलतो वर्णव्यवस्थायां रङ्ग एव । विभाजनस्यैव प्रक्रिया वर्णव्यवस्थायां प्रथितम् । कालान्तरे व्यवसायानुरूपं गुणयोग्यता-रूपं च वर्णव्यवस्थायां तदपि वर्णव्यवस्थायां व्यक्तम् ।^१

वर्णव्यवस्था :

वर्णव्यवस्थायां प्रारम्भिकयुगे सर्वेषां मानवा एव वर्णा (रजा) भवन्तीति निःसन्दे-
शमेव । आदिपुत्रे सर्वेषां जनानां रूपाकारयोग्यतादयश्च प्रायतः समाना दृश्यन्ते । काला-
न्तरं यदि जनसमूहः कश्चिद्व्यवस्थायां (रजा) विशिष्टस्तरिन्देष्टे आगच्छति तर्हि वर्ण-
(रङ्ग) परिवर्त्य तयोर्दोषो प्राप्नोत नवीनयोः तत्र निधारितं भवति । अपरं च यदि
वर्णव्यवस्थायां एव वर्णा जनाः सन्ति तर्हि तत्रापि कालान्तरे विविधा वर्णाः 'वर्णव्यवस्था-
संशोधन' सञ्जायन्ते । तत्रैव महाभारते निगदितम्—

१. मन्विरुद्रेण शाश्वतानुसारेण वर्णव्यवस्थायां प्रवृत्तिः प्रक्रिया ।

एकवर्णमिव पूर्वं विश्वमासीद्युधिष्ठिर ।

कर्मत्रियाविशेषेण चतुर्वर्णं प्रतिष्ठितम् ॥

गौरवर्णानामार्याणां बहुवर्णेषु त्रिभाजन प्राचीनकालतोऽभवत् । तेषां विभाजनं कर्म-
क्रियाविशेषेण व्यवसायविशेषेणासीत् । ब्रह्माणो देवा ऋषयो मानवाश्च सर्वे आर्या बभूवुः ।
भारतवर्षे गौरवर्णानामार्याणां कृष्णवर्णानामार्येतराणां च परस्पर सम्मेलनमभवत् । तस्मात्
कालादारभ्य वर्णस्य (रङ्गस्य) अनुसार वर्णव्यवस्था समारभ्यत । आर्यं आर्येतरश्च
द्वौ वर्णौ गौरकृष्णौ बभूवतुः ।

परवर्तियुगे द्वयोर्वर्णयोः—आर्यानां र्ययोः परस्पर सम्मिश्रणमभवत् । तस्या दशाया
तयो पारस्परिककर्मक्रियावैशिष्ट्यं वर्णं (रङ्ग)-वैशिष्ट्यं च विलुप्तमेव । आर्येतराः कति-
पयजनवर्गा अनार्याणां सस्कृति यथाश्चि स्वोक्तवन्त । आर्याणामार्येतराणां च परस्पर
वैवाहिकसम्बन्धा अपि बभूवुः । अनेन प्रकारेण रमानुसारिणो वर्णव्यवस्थोन्मूलिताभवत् ।
इत्यमार्यवर्गस्य विविधमस्कृतिसमूहानां—देवर्षिमानवादीनाम्, आर्येतरवर्गस्य च—राक्ष-
सगन्धर्वपिशाचयक्षादीनां—सस्कृतिसमूहानां पारस्परिकवैभिन्न्यं विलुप्तम् । ते सर्वे मानवा
बभूवुः । अतः पर वर्णशब्दो रङ्गश्लोको नामभवत् ।

सम्मिलितेषु सम्मिश्रितेषु च सर्वेषु गुणकर्मविभागस्य पुनरपि वर्णव्यवस्था दृढीभूता^१ ।
स्वाभाविक शाश्वतिकश्चायं विभागविधिः ।

आर्यवर्णो महासागरवद् बभूव । आर्येतरा नदरूपा नामरूपे विहाय तस्मिन्निम्नता
बभूवुः । कतिपयार्येतरवर्गा आर्यवर्गरेसस्पृष्टा एव दासा म्लेच्छा निपादा वा बभूवुः ।
आर्याणामार्येतरयोः दानग्रहणं वैदिककालेऽपि बभूव ।^२ दानग्रहणसम्बन्धेन पारस्परिक-
सहयोगो नश्यते । बहव आर्येतरा ऋषयो भूत्वा वेदसूक्तानि रचितवन्त । नागवर्गीयोऽ-
बुद् आर्येतराऽपि सन् मन्त्ररचयिता बभूव ।^३ शतपथब्राह्मणानुसारं गधर्वा वेदपाठमकुर्वन् ।^४

अर्बुदस्तु यज्ञविधानस्य पण्डितप्रकाण्डमभवत् । स देवैर्म्यो यज्ञसम्पादनविधिमशिक्ष-
यत् ।^५ एमिर्दुदाहरणं स्पष्टं प्रतिभाति यत् कतिपयानार्या वैदिकयुगेऽप्यार्यभाषायां धार्मिक-
विधिषु च परं प्रावीण्यमवापुः । धार्मिकक्षेत्रे आर्याणामार्येतराणां च सहयोगः समारभ्यत ।
देवर्षय आर्येतराणामार्योक्तिरणाय समुत्सुका बभूवुः ।^६

आर्येतरा कन्या आर्यगृहेषु गृहीतास्तत्रार्येतरसंस्कृतिवोजं वपन्ति स्म । ईदृशीषु
स्त्रीषु जाता बालका आर्या बभूवुः । त्वष्टासुरकुलोद्भवा रचना परिणीतवान् । तस्या

१. चतुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागस्य ।

२. विष्णुधर्मसूत्रनरभृदासयोर्दानं गृहीतवान् ऋग्वेदे ८.४६ ३२ ।

महाभारतानुसारमगस्त्य श्लवलादैत्यराजाद् दानमगृह्णात् । वन० ९९ अध्यायत ।

३ ऋग्वेदे १० ९४ सूक्तस्य । नागो अरत्कर्णं ऋग्वेदस्य १० ७६ सूक्तस्य चधि ।

४ शतपथब्राह्मणे ३ २ ४ ६

५ ऐतरेयब्राह्मणे ६ १ १

६ ऋग्वेदे १० ३५ ११

पुत्रो विद्वत्पुत्रो देवदुग्दितो बभूव ।^१ महिषस्य ऐतरेयब्राह्मणस्य रचयिता दासीपुत्र आसीत् ।
 राजास्यगमहाभारतयोराजाणामाद्यैतराणां च वैशाहिकसम्बन्धा वणिना मन्दि । तेषु
 जरतरारोनागस्यस्य सह, भीमस्य राजसकन्यया सह, रावणपितृविधवनी राजसकन्यया
 सह विवाहा प्रविष्टा ।

आर्या आयेतराणां मध्ये सन्निविष्टा सन्त तेषामार्योकरण सम्पादितवन्त । गुण-
 धार्यस्तु गुप्तसिद्ध एवामुराचार्यः । आचार्या अगस्त्यादयो विन्ध्यस्य पार गत्या दक्षिणभार-
 तीयानामार्योकरण सम्पादितवन्त ।

महाभारतानुसारं यवनविरातगान्धारचीनद्यबर्बर्यरचवनुपारकस्तुसुशान्भनद्रक-
 पोम्पुत्रिन्द्रमठाम्बोजादय आयेतरा आसन् । तेषामार्योकरणाय राजयमो निर्धारितः -

मातापित्रोहि शुभ्रूया कर्तव्या सर्वदस्त्युभि ।
 आचार्यगुदभ्रूया सर्वेषाममयासिनाम् ॥
 वेदयमंश्रियादचैव तेषां धर्मो विधीयते ।
 पितृवजास्तथा कृपाः प्रपादच शयनानि च ॥
 दानानि च यथाकाल द्विजेभ्यो विमृजेत्सदा ॥
 अहिंसा शयमक्रीपो वृत्तिहायानुपालनम् ।
 भरण पुत्रदाराणां शौचमशौह एव च ॥
 दक्षिणा सर्वघजानां दातव्या भूतिमिच्छता ।
 पाष्यता महार्हाश्च दातव्या सर्वदस्त्युभि ॥

उपभुङ्क्तायोकरणस्य परिणामस्तथोत्प्लवितः—

दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्ववर्णेषु दस्यव ।
 लिङ्गान्तरे वर्तमाना आधमेषु चतुर्वर्षि ॥

आर्याणां धार्मिकभावैश्चनार्या अपि समाहृता । रामस्य राज्याभिषेकावसरे न केवल-
 मार्या अपि तु म्लेच्छा अपि निमग्नित्वा बभूवुः ।^२ विद्वज्जिज्ञो यज्ञमानस्यान्ध्यापिरूपेण
 निपादगृहे प्राणो निर्धारितः ।^३

यत्र आयेतरा आर्याणां सहाया भूत्वाऽप्युप्यन्त । वानरादीनां सहायनया रामा विजयं
 संपन्नम् । देवगन्धर्वशादय सन्मिलिता एव गच्छेत् सहायुष्यन्त ।^४ समुद्रमन्थनपराक्रमे
 देशगुन्नागदीनां साहचर्यं विदितवन्तम् । अस्मिन् साहचर्यस्य स्थितौ वृश्चिन् मागप्रमुग
 श्रेय तप कुर्वन् दृश्यते । प्रह्लाद विना निविद्धोऽपि विष्णुमन्त्रो भवति ।^५ पौराणिक-
 गात्रिये इय साहचर्यगाया प्रायणो वणिता ।

१. मेलासस दशावाम् २. ५ १ १

२. महाभारत ७. १२. ३५ अ. ५. ५१ ।

३. राजसकन्येऽप्येव काले ३. २५

४. वृश्चिन् वृश्चिन् २५. १५

५. महाभारते ७. १२. ३३ १९—१९

सूनुयुगे मस्कारविहीना जना पतितसावित्रीका व्रात्या वा कथिता । ते बहिष्कृता बभूवु । उपनयनादिसस्कारा यज्ञसम्पादन वा तेषा न विहितम् ।^१ आपस्तम्बानुसार 'धर्म-
चर्यया जघन्यो वर्णं पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ । अधर्मचर्यया पूर्वं वर्णो जघन्य
जघन्य वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ।' राजा पतितसावित्रीक ब्राह्मण सूद्रकर्मणि नियोजये
दिति वीषायन ।^२

महाभारतयुगादारभ्य प्रायो वृत्त्याचारानुसार वर्णपरिवर्तन सम्प्रकल्पितम् ।^३
तद्यथा—

न विशेषोऽस्ति वर्णाना सर्वं ब्राह्मणमिदं जगत् ।
ब्राह्मणा पूर्वंसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ शान्तिपर्वणि १८१ १०
सर्वं भक्षरति नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचि ।
त्यक्तवेदस्त्वनाचार स वै शूद्र इति स्मृतं ॥
शूद्रे चैतद् भवेत्तद्य द्विजे तच्छ न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मण ॥ शान्ति० १८२ ८
सर्वोऽप्य ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते ।
वृत्ते स्थितस्तु शूद्रोऽपि ब्राह्मणत्व नियच्छति ॥ अनु० १४३ ५१

उपर्युक्तसिद्धान्त प्रतिपादयता महाभारते निर्दिष्टम्—शोभनाचारेण शूद्रो ब्राह्मणो
भवति ।^४ हीनजातावृत्पत्र शूद्र आगमसम्पन्नो भूत्वा सस्कृतो द्विजो भवति ।^५ नीचवृत्त्या
ब्राह्मणोऽपि पूर्णरूपेण शूद्रा भवति ।^६ 'जात्या ब्राह्मणादिवर्णा न भवन्ति । केवल
गुणचरित्राचारेण ब्राह्मणत्वसिद्धिर्भवति ।^७ महाभारतानुसार शूद्रा अपि ब्राह्मणत्व प्राप्नु
शक्नुवन्ति । तद्यथा—

शूद्रपोनी हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठत ।
वैश्यन्व लभते ब्रह्मन् क्षत्रियत्वं तथैव च ॥
आजंवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ॥ घन० २०६ १०

१ शतपथे ३ ४ ० १७

२ छान्दाग्ये ५ १० ७

३ आश्वलायनगृह्यसूत्रे १ १९ ५-७

४ वीषायनधर्मसूत्रे ७ ४ २०, १ ५ ९५ ।

५ महाभारतानुसार जन्मना जातिर्वर्णः । तद्यथा—
दुर्वेदा वा सुवेदा वा माकृता सस्कृतास्तथा ।

ब्राह्मणा नात्रमन्तया मस्मच्छत्रा इदामनय ॥ वनपर्वणि २०० ८८ ।

६ अनुशासनपर्वणि १४४ ७६

७ अनु० १४४ ४६

वस्या दशया वस्यचित्पुण्यस्य स्वजीवनकाले द्विवारं वार जातिपरिवर्तनं सम्भवति स्म । तथाहि

तत्र वै ब्राह्मणो भूत्वा ततो भवति क्षत्रिय ।
 वैश्य. दूद्रदश्च दाहीकस्तनो भवति नापिनः ॥
 नापितश्च ततो भूत्वा पुनर्भवति ब्राह्मण ।
 द्विजो भूत्वा च तत्रैव पुनर्दासोऽभिजायते ॥

वर्णपर्वणि ४५. ६-७

वहव स्मृतिकारा जातिपरिवर्तन शक्य मन्यन्ते । तद्यथा

योग्नधीत्य द्विजो वेदमन्यय ब्रुहते श्रमम् ।
 स जीवन्नेव दूद्रत्वमागु गच्छति सान्वय ॥
 तपोवीनप्रभार्यस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
 उन्कर्यं चापर्यं च मनुष्येष्विह जन्मत ॥
 शनरंस्तु त्रियालोपादिमा क्षत्रियजातय ।
 वृषलत्व गता लोके ब्राह्मणादशनेन च ॥

मनुस्मृतौ २ १६८, १० ४२-४२

ब्राह्मणा कर्मनुसार दशवोटिका — देवमुनिद्विजरा भवैश्यदूद्रनिपादपनुभ्लेच्छवाण्डाला
 मत्रन्ति इतिमत्रमत्रिभुने ।^१ पराशरोऽपि सर्वैव समर्थयति—

अग्निवार्यात्परिभ्रष्टा सन्ध्योपासनवर्जिता ।

वेद संवानपीयाना सर्वे ते वृषला स्मृता ॥ ११ २९

पौराणिकयुगेऽपि वर्णपरिवर्तनमासीदव । भागवतानुसार—

यस्य यक्षणे प्रोक्त पुंसो वर्णाभिव्यजनम् ।

यदन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिदिशेत् ॥ ७ ११. ३५

ब्राह्मणत्वस्य कर्मणा सिद्धि कठिनासीत् । वहवः ब्राह्मणा जातीयकर्मणो विमुक्ता.
 सन्त क्षत्रिया वैश्या वा यजुः । ब्राह्मणस्य जीवनत्रियाम सुखकरो नासीत् । केचिदेव
 क्षत्रिया वैश्या वा ब्राह्मणा भवितुमैच्छन् । प्राचीनयुगे हि सन्दिग्धमेव वैश्याना शिल्प-
 कारिणा दूद्राणा चाधिभौतिकप्रतिष्ठा ब्राह्मणेभ्य उच्चतरासीत् । अस्या स्वित्ती उच्चवर्णा-
 न्तिम्वर्णत्वप्राप्ति सामान्यप्रवृत्तिरासीत् । वहवस्तत्रासन् जातिब्राह्मणा अपि येषा वियये
 पतञ्जलिना प्रोक्तम्—

तप धृत च योनिश्चैतद् ब्राह्मणकारकम् ।

तप धृताभ्या यो हीनो जातिब्राह्मण एव स ॥^२

१. अनु० १४४ ४७

२. शान्तिपर्वणि १८१-१८२ उक्तम्

व्यवहारपक्ष

वैदिकयुगे सर्वेषामार्यैतराणां वात्मनो व्यवसायवर्णस्य स्वातन्त्र्यमासीत् । व्यवसाय-
मात्रेण केवलं कस्यापि पुरुषस्योच्चत्व हीनत्व वा न प्रमाणितम् ।^१ एकस्मिन्नेव कुटुम्बे
बहुविधव्यवसायेषु लग्ना जना निवसन्ति स्म । नवम्यवसाय प्रति तस्य कालस्य प्रवृत्तिरनेन
श्लोकेन परिचीयते—

कुविन्मा गोपा करसे जनस्य कुविद्वाजान मघयन्जीयन् ।

कुविन्मा ऋषिं पवित्रास सुतस्य कुविन्मे वस्त्रो अमृतस्य शिक्षा ॥

ऋग्वेद ३ ४५० ५

जनकस्य ब्राह्मणत्वप्राप्तिं प्रागेव निर्दिष्टा । स याज्ञवल्क्यमशिक्षयत् । ततः परं ब्राह्मणो-
ऽभवत् ।^२ महाराजस्य शन्तनोभ्राता देवापिरासीत् । तस्य पौरोहित्ये राजा यज्ञम-
कारयत् ।^३

महामारतानुसारं न केवलं विश्वामित्रो ब्राह्मणोऽभवत्, अपितु तस्य वश एव सर्वथा
ब्राह्मणं सजातं । तद्यथा—

ततो ब्राह्मणता यातो विश्वामित्रो महातपा ।

क्षत्रियं सोऽप्यथ तथा ब्रह्मवशस्य कारकं ॥

तस्य पुत्रा महात्मानो ब्रह्मवशविवर्षता ।

तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्तार एव च ॥

अनु० पर्वणि ४. ४८—४९

मनुतदुपादीना राजर्षीणां वशजेषु बहवो ब्राह्मणा बभूवुः ।^४ तद्यथा—

ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानया ।

ततोऽभवन्महाराज ब्रह्म क्षत्रेण सगतम् ॥ आदिपर्वणि ७५. १४

इन्द्र स्वयमेव ब्राह्मणस्य कश्यपस्य पुत्र आसीत् । स स्वकर्मणा क्षत्रियोऽभवत् ।^५
ब्राह्मणानां वचनमात्रेणापि क्षत्रियस्य ब्राह्मणत्वसिद्धिः संजाता । मुगोर्वचनमात्रेण राजा

१ अत्रिस्मृतौ ३७२-३८७

२ अष्टाध्यायी २ ७ ६ अधिठ्यत्य ।

३. The priestly class was not necessarily superior to the warrior or
the trading class—Radhakrishnan: Indian Philosophy, Vol I, p 133

४. शतपथब्राह्मणे ११ ६ २ १०

५. ऋग्वेदे १० ९८ ५, बृहद्देवतायाम् ७ १५५, निरुक्ते २ १०

६. शतपथब्राह्मणे ३९ ५०—५९ ।

वीरहृद्यो रक्ष्यपिता गत । तस्य बंधजेन गृहसमभुतेजोवाग्निद्रादयो बहवो ब्रह्मर्षयो
बभूवुः ।^१

विष्णुपुराणानुसारमात्रिरस-शोतक-कान्त्रायन-सौदाम्ण्या इति ब्राह्मणवंशा. क्षत्रि-
योद्भूता ।^२ पृथ्वी गोत्रराच्छूद्रोःजायत ।^३ मागवतानुसार महाराजस्य ऋषयस्य शत-
पुत्रेषु ज्येष्ठो भरती राजा बभूव । अन्येषा एकाशोविंशति यातिका ब्राह्मणा बभूवुः ।^४
गार्ग्यब्राह्मणानामुद्भव राजवंशाद्भरतादभव ।^५

ऐतिहासिकयुगेऽपि जातिपरिवर्तनस्य कतिपयमहत्त्वपूर्णवृत्तानि सन्ति । तदथा
कदम्बवंशोद्भवो ब्राह्मणराजो मयूरसर्मा बभूव । तस्य बंधजान्मु वमांगो बभूव । तेषोपाधि-
ना ते क्षत्रियत्व प्राप्तित्वन्तः । तस्य वंशस्य राजा काकुत्स्थसर्मा स्वुद्भिन् क्षत्रियेभ्यो
दत्तवान् ।^६

जातिपरिवर्तनमनुनाऽपि यत्र तत्र दृश्यत एव । अस्मिन् शतके बहवो वैश्यसूद्रजातयः
क्षत्रिया ब्राह्मणा वा बभूवुर्भवन्ति च ।

आदर्शपरिपालम्

सर्वे वर्गा यथोचितकर्माचारान्यहारादिपालनेनैव स्वकीया विमुक्ता स्थितिप्रवृत्त्या
विनातु गन्तुवन्ति, नान्यथा । तथाहि यदि कश्चिद् ब्राह्मणो वेदविद्या नापठत्, य
श्रद्धावन्वृत्तिं धापित । नप श्रुतान्या हीना ब्राह्मणास्तु जातिब्राह्मणा इति पत्रञ्जलि-
मतम् । ते शूद्रा एवेति गहिता ।^७ एतन् परिलक्ष्य मनुना सन्धारितम्—

मर्दान् परिलक्ष्येदथान् स्मान्यापस्य त्रिरोधिन ।

यथा तथाप्यापयन्तु सा ह्यस्य कृतदृश्यता ॥ ४ १७

स्वकर्तव्यपरिपालन तु अक्षरेणा वर्णना कृतेऽपि आवश्यकमासीत् । कर्तव्यच्युतस्तु
चाग्नातो भवति अथवा यस्य वर्णस्य कार्यं करोति तस्य वर्णस्य स्वयमेव भवतीति विधा-
नमासीत् ।

तथापि ब्रह्मवन्तानामयथा तथाकथितब्राह्मणाना मध्या ममाजे सदा नातिम्बन्धा-
मीन् । तथावा कृष्णा निर्दिशति—

१. क्षत्रियवर्षेण ०० ११—इत्यादि ब्राह्मण पुत्र क्षत्रिय वर्णपापमत्तः ।

२ अनुशामनस्येण ३१, ५८ ।

३. विष्णुपुराणे ८ १९ १४ ।

४. विष्णुपुराणे ४. १ १४ ।

५. मागवत ५ ८ १३ ।

६. मागवत ९ २१ १३-२० ।

७. Epigraphia Indica V page 24

प्रायोपवेशकुशला, शक्तास्त्वन्ते न कुत्रचित् ।

मिथ्यासम्भावनाभूमिभ्रूपाणा ब्रह्मबन्धवः ॥ राजत० ७.१६.११

कतिपयब्राह्मणा राजनोतिक्षेत्रे निर्घृणकर्मपरायणा अवमाननास्पद सजाता ।^१

वर्णानां पारस्परिकसम्बन्धः

वर्णानां पारस्परिकसौहार्देन समाजस्य सर्वाङ्गीणसमुन्नति सम्भवति सर्वत्र शान्तिश्च प्रायशो विराजते । प्राचीनकाले यदि समुन्नतजातीनां चारित्र्यवलेन सर्वत्र प्रतिष्ठासोर्त्तहि वैश्यशूद्राणामाधिभौतिकतत्समृद्ध्या समाजे समादरणीय पदमविद्यत । अस्या स्थिती नासीत् कोऽप्यवसरो वर्णानां पारस्परिकस्पर्धाया ईर्ष्याद्वेषयोर्वा ।^२

प्रथमं तावदनुलोमविवाहरोर्यैव पारस्परिकसम्बन्धो दृढतरो बभूव । इमेऽनुलोम-विवाहा केवलमपवादरूपा एव नासन्; अपितु समृद्धिशालिभिर्महापुरुषैः प्रायशो विविध-वर्णोत्पन्ना कन्यका अनुलोमरोत्या परिगृहीता । इदं परिलक्ष्य महाभारते स्पष्टमेव निर्दिष्टम्

जातिरत्र महासर्षं मनुष्यत्वे महामते ।

सकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥

सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नरा ॥ वन १८०-३१-३२

वैदिककालादारभ्य स्त्रीष्टस्य पश्चाद् दशशतकपर्यन्तमनुलोमविवाहस्य प्रचलनं प्रयाप्तमासीत् यद्यपि शास्त्रकारा असवर्णविवाहस्य पूर्णानुमोदनं न कृतवन्तः ।

चतुर्वर्णानां परस्पर साहचर्यं सङ्गति समागमश्च प्राचीनयुगे प्रशस्त एवासीत् । एकस्मादेव ब्रह्मण पुरुषाद् वा सर्वेषां वर्णानामुत्पत्तिरिति सिद्धान्तेन क्रमशः मुखबाहू-हृदप्रदेशेभ्य उत्पत्तिरिति सिद्धान्तेन च तेषां परस्पर सगति सहननेन समाजशरीरस्य रचनाविधानमादर्शरूपेण सर्वानुकूलमेव स्वभावतः प्रसिद्धम् । बृहदारण्यके प्रोक्तम्—तदेतद् ब्रह्मक्षत्रविद्शूद्र । तदग्निर्नव देवेषु ब्रह्माभवद् ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्य शूद्रेण शूद्र ।^३

ब्राह्मणस्तु ज्ञानचरित्रतपोवलेन सर्वेषां गुरुरभवत् । तस्योच्चत्वमाध्यात्मिकवृत्त्या सिद्धम् । प्रत्यक्षतः स आत्मविकासमकरोत्, किन्तु गौणरूपेण समग्रसमाजस्त्वेनोपकृत

१ पत्रजलिमहामाथ्ये ४.१ ६३

२ इदमेतन्निश्चयाशयेन लेखापितम्—'धमानुमस्तिया आतीर्णं सपत्न्यती ।' गिरिनगरस्य शिठाले छाव ।

३ राजत० ६ २०४ इत्यनुमार ललितारित्यपुरस्य ब्राह्मणा विपुलस्वर्णराशिमुकोचं गृहीत्वा पात्र-स्ये मेदवीजं वपन्ति स्म ।

वासीन् । प्रजायै सत्यप्रदर्शनं तस्यैवोत्तरदायिवमामीन् । अस्य परिपालने स निरन्तर
प्रयत्नोलाभवत् ।^१ शतपथब्राह्मणे परिच्छेदे कथितम्—सोऽत्र पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैः
भुनक्ति अथवा च दानेन चाग्नेयेनवा चाग्नेयतया च ।^२ मनुना ब्राह्मणस्यात्तरदायित्व
निम्पितम्—

उत्तमाङ्गोद्भवाग्नेयैः षष्ठाद् ब्रह्मणश्चैव धारणान् ।
सर्वस्यैवाग्न्यैः सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणं प्रभु ॥ १.९३
ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामपिज्ञापने ।
ईश्वर सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ १.९९

मनुना व्यवस्थापितम्—

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।
विनापुत्रो विजानीयाद् ब्राह्मणस्तु तपो विना ॥ २.१३५

मनुब्राह्मणानां श्रेष्ठं विनातु नैव कृतवान् । विचारणोर्ध्वाम्भिन् प्रसङ्गे मनुना
कृतापरा व्यवस्था—

त्रित्त वन्धुर्वयं कर्म त्रिधा भवति पक्ष्मो ।
एतानि मान्वाभ्यानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥
पचाना त्रिगु बर्णेषु भूयासि गुणवति च ।
यत्र स्यु मोक्ष मानार्हं शूद्रोऽपि दशमो गतः ।

रात्रनैतिक त्रये ब्राह्मणानां माहात्म्यमतिहासिकगुणैः अविस्मरणीयमेव विद्यते ।
चतुश्शताब्दे ई० पू० कात् सिन्दूरस्यारमणं सति ब्राह्मणा लोकरक्षणाय सघटन
कृत्वा सनात्रमणकारिणा सहायुष्यन्त । असख्यास्तु ब्राह्मणा सिन्दूरेण शूलमारोपिता ।
तत्र कश्चिद् ब्राह्मणं किमर्थं स्व जनान् यादुः प्रोसाह्यसीति पृष्टं सन्नुवाच—ते लोका
ससम्मानं जीयन्तु प्राणानुमृजन्तु येति त्रिचार्याहमेव करामीति ।

एतस्य तु सर्वेषां वगानां रसिका वसुध । स सर्वेषां हिताय युद्धं कर्तुं सर्वैरोद्यताः,
भवन् । अस्माकारणान् धनुः तस्य लक्षणं विनिश्चितम् ।^३

१. बृहदारण्यक १.८.१५

२. ब्राह्मणं वै प्रजातामुपदृष्ट्य । नै च्छादब्राह्मण २.२.१

३. शतपथ ११.७.७१ । अन्यत्र ब्राह्मणानिहित्य कथितम्—सर्वाभ्युदयवृद्धि स । कात्यायनस्मृतौ
१०.८ । स विद्वं विमर्ति—परादास्मृतौ १०.१ । महाभारतानुसारं तु या ब्राह्मणा रात्र्याभ्यु
दयाय त्रिचक्रास्तकमाकरात् स तु ब्रह्ममहो मत्रावाचनेन चातुर्वर्ण्यस्यामिनन्दनीवात्भवत् ।
आद० १५० १८

४. अथर्ववेद १८.०.६०

महाभारतानुसारं तु—

आत्मत्यागः सर्वभूतानुकम्पा लोकज्ञानं पालनं मोक्षणं च ।
विपण्यानां मोक्षणं पीडितानां क्षात्रे धर्मो विद्यते पार्थिवानाम् ॥^१

चतुराश्रम्यधर्माश्च यतिधर्माश्च पाण्डव ।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्रधर्मो समाहिता ॥
प्रत्यक्षं सुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलम् ।
सर्वलोकहितं धर्मं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥
क्षात्राद्धर्माद्विपुलावप्रमेयाल्लोका प्राप्ता स्थपितं स्व यशश्च ।^२
चातुर्वर्ण्यं स्थापनात्पालनाच्च तंस्तर्थांगंनियमैरोरसंश्च ।
सर्वोद्योगैराश्रम धर्ममाहुः क्षात्रं श्रेष्ठं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
स्व स्व धर्मं ये न चरन्ति वर्णास्तास्तान्धर्मान्यथायान्वदन्ति ॥^३

क्षत्रियाणां सहायता तु सर्वेभ्य आसीत् । चरणाधिना ब्राह्मणादीनां वर्गानां रक्षणं
मरणोत्तरकाले क्षत्रियस्य युगतिरिति महाभारतवचनम् ।^४ ह्येनसाग क्षत्रियाणां सहाय-
शीलत्वं स्वरचितग्रन्थे प्रमाणितवान् ।^५

क्षत्रियाणां लोकोत्थानं तु सदैव सुप्रथितमभवत् । रामकृष्णार्जुनादीनां चरितगाथा
सर्वान् क्षत्रियान् लोकापकारसरणिमेव स्वोक्तुं सदैव प्रोत्साहयति स्म ।

भारते वैश्यानां सख्या वैदिककाले सर्वाधिकाऽभवत् ।^६ ते वैश्याः समाजे सर्वेषामुप-
भोगाय धनशान्यान्-यु-शदयन्ति स्म । सेवामुत्पादितधनस्य सर्वभोग्यत्वमपि प्रतिपादितम् ।^७
मनुना तु निर्दिष्टम्—वैश्यं सर्वभूनेभ्योऽन यत्नतो दद्यात् । नि मन्वेह वैश्यानां कर्मवि-
धिरत्यन्तं कठिनं एव । तथा सरप्रयत्नेन हि वैदिकजैनबौद्धसंस्कृतानां प्रवर्तका उत्रायका-
श्च जीवन-विन्द्यामस्यावश्यंरुक्स्वन्ति सम्प्राप्य सर्वेषामभ्युदयायाद्यात्मकर्मणि प्रयुक्ता
अभवन् ।

वैदिककालत एव शूद्राणां सामञ्जस्यपूर्णा गतिरभवत् । तत्र शूद्रकृत्रेऽपि यश प्राप्तये

१ शान्तिपर्वणि ६४ २७

२. शान्तिपर्वणि ६४ अध्यायत ।

३ शान्तिपर्वणि ६५ अध्यायत ।

४. शूद्र तु मोचयेद्राजा शरणाधिनामागतम् ।

मान्गोवीह कुले जन्म सद्-द्वये राजपूजिते ॥ आदिपर्वणि १६१ २५

५ The second order is that of Kshatriyas, the race of kings This order has held sovereignty for many generations, and its aims are benevolence and mercy. Watters Vol I p. 158

६ तीक्ष्णसाहृताया ५ १ १० ३

७ तीक्ष्णसाहृताया ७ १ १०५

ग्रहाधिभौ रचिता मन्त्राः सन्ति ।^१ शूद्राणामपि प्रियो भवितु मन्त्रा विद्यन्ते ।^२ बृहदारण्य-
कानुसारं शूद्राः पीपका, एव सर्वेषाम् । तद्यथा—स शीघ्रं वर्गमसृजत् । पूषणप्रियं वै
पुष्येय्यं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं क्रिच ।^३ शूद्रान्तु सेवसा इति धर्मशास्त्रेषु प्रमाणितम् ।
अस्मिन् प्रकरणे सेवसा तानि शिष्यधर्माण्यपि व्यक्तानि, धरन्ते वर्णा आवदयक्वस्तूनि
प्राणुवन्ति । तद्यथा मनु —

वै कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।

तानि कारकधर्माणि शिष्यानि त्रिविधानि च । १०.१००

सेवाधर्मस्तु पुरा क्षत्रियवैश्यशूद्रेभ्य सर्वेष्वपि निर्धारित आसीत् । तद्यथा क्षत्रियो
ब्राह्मणानां वैश्या क्षत्रियब्राह्मणानां शूद्राश्च वैश्यजनियब्राह्मणानां मंत्रा कुर्वन्तु इति धर्म-
शास्त्रकाराः ।^४ शूद्राणां सामञ्जस्यमधिकृत्य महाभारते प्रोक्तम्—अदि स्वामी बृहो
दुर्बलो वा भवेत्तद्दि स शूद्रेण सेवतेन मन्त्रेण । यदि शोऽन्यथस्तद्दि शूद्रेण तस्मै पिण्डो
देय इति । स तु स्वयमेव विदन्तु स्वामिनो मत्ता भवेदिति ।^५

महाभारतानुसारं तु धर्मनामा सर्वे लोकाः शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च सप्रिता ।^६ राज-
नीतिकक्षेत्रेऽपि चतुर्णां वर्णानां साहचर्यं सुप्रतिष्ठितमासीत् । वैदिककालस्य रत्नपरिपदि
ब्राह्मणा, क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्च सर्वे सदस्या भवन्ति स्म ।^७ महाभारतानुसारमत्य-
परिपदि चत्वारो ब्राह्मणा, अष्ट क्षत्रिया, एकविंशति वैश्याश्चैव शूद्राश्च सदस्या वभूवुः ।
यज्ञावसरेऽपि सर्वेषां वर्णानां प्रतिनिधय आमन्त्रिताः । सर्वे च त सहस्रसंख्यका, संहृताः
पूजिताश्च ।^८ यज्ञेषु प्रार्थनाभूत्—

एव नो घेहि ब्राह्मणेषु एव राजसु नस्तृषि ।

एव विदयेषु शूद्रेषु मयि घेहि ज्वाहवम् ॥^९

न केवलं ब्राह्मणादय उच्चवर्णिका जना अपि नु हीनजातिकाः शूद्राश्चाण्डाला अपि
लोकसंरक्षणार्थं महापराक्रमं कुर्वन्ति स्म । कश्मीरस्येतिहासे ग्रामवासिना प्रतिनिधीभूता

१. तैत्तिरीयमन्त्रिशाखा ७ ७ ६ ४ काठकसंहिताया १० ११

मैत्रायणसंहिताया ४ ८ ८ वाच स १०४८

२. अथर्ववेद १०. ३७. ८, १३ ६७ १ ब्राह्म. म. ० २६ ०.

३. बृहदारण्यके १ ८.१३

४. विश्वामश्रुती ११०

५. शान्तिपर्वणे ६०.३१ ।

६. शान्तिपर्वणे ६३ ९ ।

७. क्षत्रिये ५ ३.१ १ काठकम. ११ ४ ।

८. बालसंख्ये ८३. १८, १३ ५ महाभारते महापर्वणे ३३ ८० ।

९. शुक्लयजुर्वेदे १८ ४८ ।

चाण्डाला विपत्तिकारिणो राज्ञो हतवन्त ।^१ कतिपयराजवशा शूद्राणामेव प्रसिद्धा सन्ति । राजान एव ते शूद्रा स्वदेशस्य समुन्नतिं विदधु ।^२

उपजातयः

चतुर्थो वर्णस्य कालान्तरे शतसहस्रका उपजातयः प्रादुर्भूता । येन सिद्धान्तेन चतुर्वर्णा व्यवस्थितस्तैर्नवोपजातीनामपि व्यवस्थाभवत् । आदौ व्यवसायानुरूपं पित्रोर्जात्यनुरूपं च वर्णानां संघटनमत्रियत । प्राचीनयुगे व्यवसायानां सख्याऽगणितैव । तथा हि यज्ञविधौ पाण्डशः पुरोहिताः षोडशविप्रकार्येषु सलग्नाः । तेषां सर्वेषां पदप्रतिष्ठा समाना नासत् । तेषां षोडशनामानि बभूवुः । वैश्यानां सामान्यतस्त्रय एव व्यवसाया निर्धारिता — कृषिः पशुपालनं वाणिज्यं च । तेषां प्रथमं द्वयं सर्वैः समानरूपेण स्वीकृतम् । वाणिज्याद्यर्थमसत्यातवस्तूनि वर्तन्ते । तेषामेकैकस्य विक्रेतुः पदमपरविक्रेतुभ्य उच्चावचमभूत् । शूद्राणामसत्यानि शिल्पानि वर्तन्ते । प्रतिशिल्पमेका जातिरिति सुनिश्चिनमेव । तथाहि कास्यकारा, कंबर्ता, कुम्भकारा, चर्मकारा, तैलकार, नटा, नापिता, रजका, सुवर्णकारा — इमे सर्वे शूद्रवर्गेषु स्वस्वापवर्गकं निर्मितवन्त । बोद्धताहित्ये शूद्राणां व्यवसायानुरूपाणि जातीनां नामानि प्राप्यन्ते । तथा हि नलकार, मणिकार, गन्धिक, तुन्नवाय, रजकार, बाणहार, उदहार, मूपकार, दीवारिक, रूपदक्ष, हस्त्यारोह, हस्तिपाल, पेशकार, दीशिक, प्रैपकार, सन्धिकादयः । बहवो जातिभेदा निवासिनां देशानामन्यविकृत्योद्भूता, तद्यथा—अम्बदेशस्याम्बठाः, मगधस्य मागधाः, विदेहस्य विदेहकाश्च । विदेशिकानां नामानि शकं यवनं खत्रं कम्बोजं द्रविड-पारदं पल्लवं हरदं शवर-किरातादीनि प्राप्यन्ते ।

अनुलोमप्रतिलोमविवाहैर्वर्णसंकराणामुत्पत्तिः कालान्तरे जाता । तेषां वर्णसङ्कराणां नवानि नामानि प्राप्यन्ते अथवा पुरातनोपजातिष्वन्तर्भावो दृश्यते । वर्णसंकरजातीनां भीषद्विज्ञानमघोलिखितया तालिकया भवति—

पितृजाति	मातृजाति	सन्तसेर्जाति
ब्राह्मण	क्षत्रिय	मूर्धावसिक्त-
क्षत्रिय	वैश्य	माहिष्य
वैश्य	शूद्र	पारशव
ब्राह्मण	वैश्य	अम्बष्ठ

१ राजत० ४ ४७७, ५ २२१ ।

२ षोडशमहदशातान्द्रे गणवैशाया राजानां यवनान् पुनः पुनः पराजितवन्तः । ह्येनस्तां शूद्रराजानां वर्णनं कृतवान् ।

ब्राह्मण	शूद्र	निपाद
वैश्य	क्षत्रिय	मागध
सूद्र	ब्राह्मण	चाण्डाल
ब्राह्मण	अश्वघ्न	आभोर

मन्वादित्रयमशास्त्रकारैः वर्णसंस्मरणा प्रत्येकशो व्यवसायादयो निर्दिष्टाः ।

जीविकासाधनानि

प्रारम्भिकवैदिकयुगे व्यवसायनिबन्धिनी वर्णव्यवस्थार्थं विकसितासीत् । तस्मिन्पुगे-
वर्षोपार्जनाय सामान्यतः त्रयः श्रेष्ठव्यवसायाः प्रचलन्ति स्म-कृषिः पशुपालनं याजनं च ।
प्रायशो जना एषु त्रिषु व्यवसायेषु व्यापृता बभूवुः । सर्वे आर्या स्वहृद्यनुभूतं व्यवसाय-
मचिन्तन् । अपरमपि कार्यं तेषामार्याणां समक्षमासीत्—आत्मरक्षणं युद्धं च । अनेन विना
तस्मिन्पुगे समाजे शान्तिरग्रम्भवासीत् । युद्धे यदा यदा शत्रूणां सम्पत्तिः प्राप्ता ।

उपयुक्तव्यवसायेषु कालान्तरे यज्ञात्मकानि कार्याणि श्रेष्ठानि सन्तीति लोकधारणा
बभूव । यज्ञार्थं मन्त्राणां रचनापेक्षितासीत् । ते मन्त्रद्वयं ऋषयः सर्वोच्चं प्रतिष्ठापिताः ।
यज्ञेषु द्वे त्रिजयोऽपि प्राप्तव्य आसीत् यतो देवा यज्ञं परितुष्ट्वा यजमानस्य सर्वान्कामान्
परिपूरयन्तु । आर्याणां यज्ञेषु, तेषां सम्पादकेषु, विनियोग्यमन्त्रेषु, मन्त्रद्रष्टृषु चातिशय-
श्रद्धावर्तत । समाजे यज्ञसम्पादकानां समादर आसीत् । तेभ्यः प्रायः समस्ता दस्त्रधारि-
णिः राष्ट्ररक्षणां योद्धार आसन् । कृषिः पशुपालनं च समाजस्य पोषणाय महत्त्वपूर्णं
वर्तते, किन्तु प्राकृता अवरादश्च जना तयोः कर्मणो समर्थान् आसन् । उदरभरणं तयोः प्रधा-
नप्रयोजनं वर्तते । अत एव कृषकाः पशुपालका वा समाजे तुतीयस्थाने प्रविष्टाः ।

व्यवसायानुसृत्य वर्णसंघटनं यदाभवत्, तदा कस्यापि पुरुषस्य जातिस्तस्य प्रधानक-
र्मानुरूपा नियता बभूव । मन्त्रद्रष्टार ऋषयः याजनां पुरोहिताश्च ब्राह्मणाः, दस्त्रधारि-
णि राजानश्च क्षत्रियाः, पशुपालका कृषकाश्च वैश्या अभिहिताः । ब्राह्मणक्षत्रियवै-
श्यानां सहायकाः संपयोगानां ललितानां च कलाविरचानां कर्तारः सूद्रा अभिहिताः ।

वैदिककाले कृषिपशुपालनयोर्विशेषमहत्त्वं स्वीकृतम् । प्रायः सर्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियादप्य
कृषिपशुपालने कुर्वन्ति स्म । क्षत्रियोंनामाश्रमेषु राजां सम्यक्त्वं च सर्वान् मन्त्राणि
वर्तन्ते स्म ।

* परवर्तिपुगे पुरोहितानां हीनत्वं प्रतिपादितम् । पश्यतः मन्वादित्रयमनुधिक्त्वाऽप्यु मित्वाऽर्थमा । यद्
वेति कारणान् पुरोहिता मायशो विनिन्दिताः ।

परवर्तियुगेऽनयोर्द्वयोर्व्यवसाययोर्हानत्वमेव निर्दिशतम् । ब्राह्मणेभ्य कृषि निषिद्धा ।
तद्यथा वीधायन —

वेद वृषिद्विनाशाय कृषिवेदविनाशिनी ।

शक्तिमानुभय कुर्यादशक्तस्तु कृषिं स्पृजेत् ॥ धर्मसूत्रे १ ५ १०१

ज्ञानभाण्डारस्य तस्मिन् युगे वैपुल्यमासीत् । स्वाध्यायपरायणा ब्राह्मणा कृषिं त्यक्त्वा
शिलोञ्छवृत्त्या जीवनयापन कुर्वन्ति स्म, किन्तु बहवस्तत्रासन् तादृशा. ब्राह्मणा येषा
विषये वीधायनो लिखति—

प्राक् प्रातराशात्कर्षो स्यात् ।^१

मनुस्तु ब्राह्मणेभ्य कृषिवृत्तिं परित्याज्या मयते । तद्यथा—

ऋतमुञ्छशिल ज्ञेयममृत स्यादयाचितम् ।

मृत तु याचित भिक्ष प्रमृत कर्षण स्मृतम् ॥ ४५

मनुस्तु ब्राह्मणेभ्यो घनार्जनं गौणमेव मन्यते । तदनुसारम्—

यात्रामात्रप्रसिद्धचर्यं स्वै कर्मभिरर्गाहितै ।

अकलेशेन शरीरस्य कुर्वीत घनसत्त्वम् ॥ ४३

मनोविधानं लोके स्वीकृतम् ।

तद्यथा—प्रशौर्णं च पुण्यफलं देवकार्यार्थं श्रीहृदयवमारप्रयणार्थं श्रोत्रियास्तपस्विन-
श्चाहरेयु ।^२

ब्राह्मणास्तु परमुखापेक्षिणो भोजनार्थं न भवेयुरिति बहूना मनीषिणा परिदर्शनमा-
सीत् । तद्यथा महाभारते—

अपि शाकं पवानस्य सुखं वै मधवन् गृहे ।

अर्जितं स्वेन वीर्येण नाप्यपाश्रित्य कञ्चन ॥

फलशावमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपणं गृहे ।

परस्य तु गृहे भोक्तुं परिभूतस्य नित्यश ॥

तुमुष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमत सताम् ।

श्ववत् कीलालपो यस्तु परान भोक्तुमिच्छति ॥ वन० १९३ २७-२९

महाभारतानुसारं कनिष्ठयमहाब्राह्मणा आयुषाजीविन कृषका पशुपालका बभूवु ।
द्रोणाचार्यस्तु धनुर्वेदशिष्यक आसीत् । आयोदधीभ्य कृषक पशुपालकश्चासीत् ।
ब्राह्मणेभ्यो बलीवर्दा दानरूपेण दीयन्ते स्म । अवश्यमेव तेषा कृषिकर्मणे एव बलीवर्दा-

१ धर्मसूत्रे २ २८२ । रामायणानुसारं तु ब्राह्मणा फालकृशालशर्गलिनोऽप्यासन् । अथोप्याकाण्डे
३२३० । अन्यत्रापि द्रष्टव्यम्-वसिष्ठधर्मसूत्रे २ ३० ३४ पराशरस्मृतौ २ २ १६ ।

२ अर्थसास्त्रे सौदाय्यप्रकरणे ४१ सूत्रम् ।

नामुपयोग आसीत् ।^१ अर्थशास्त्रानुसारमपि राजा 'कृत्विगाचार्यपुरोहितश्रीत्रियेभ्यो ब्रह्मदेवानि यच्छेत्' ।^२ ब्रह्मदेवभूमि कृषिकर्मण आसीत् ।

वैदिकपुराणेषु ब्राह्मणान् स्वावलम्बिन कर्तुं योजना वर्तन्ते । न ते परमुपापेक्षितो जीविकार्थं भवेद्युरिति उद्दिश्य पञ्चपुराणे स्पष्ट निदिष्टम्—ब्राह्मणा शस्त्रेण जीविकोपाजनं कुर्वन्तु ध्यापारं क्रीपं वा कुर्वन्तु, किन्तु ब्राह्मणोचितं धार्मिकसंस्कारं मा त्यजन्तु^३ इति ।

प्राचीनयुगे बहवस्तत्रासन् ब्राह्मणा नामधारिण एव—ये चित्त्विका, परिचारका, निग्राहका, भिक्षाव, व्यापारिण, पुरोहिता, कृषका, शिल्पिन, योधाजीविन, याजका वा बभूवु ।^४

आरम्भिकयुगेऽध्यापनवृत्त्या घनं नाजनीयमिति रीतिरासीत् । राजानो यदा कदाऽध्यापकेभ्यो वृत्त्यं धनमग्नं वा दत्तवन्त । परवर्तियुगेऽध्यापनार्थं शुल्करूपेणैव पद्धतग्रहणं कतिपयधर्मशास्त्रकारा समीचीन मन्यन्ते ।

पौरोहित्य वैदिकयुगे ब्राह्मणेभ्य श्रेष्ठा वृत्तिनिर्धारिता । प्राय सर्वेषां राज्ञां समृद्धि-शालिना गृहस्थानां च यज्ञादिधर्मकार्यसम्पादनार्थं धार्मिकक्रिया कुशला वेदविद्यापरायणा ब्राह्मणा पुरोहितपदं नियुक्ता बभूवु । राष्ट्रस्याभ्युदयकरणे पुरोहितानामुत्तरदायित्वं सर्वशेषमेवामीत् ।^५

मनुस्तु पौरोहित्यं निन्दनीयमेव मन्यते । पूगयाजका, गणयाजकाश्च त्राडे त्याज्या इति मनुमतम् ।

प्रतिग्रहाघ्राजनाद्वा तर्थाध्यापनादपि ।

प्रतिग्रहं प्रत्यवरं प्रेत्य विप्रस्य गृह्णत ॥ १० १०९

भागवतपुराणेऽपि मनुमतस्य प्रतिपादनं दृश्यते । तद्यथा—

अभिघनानां हि घनं शिलोऽद्यनं तेनेह निर्वर्तितसाप्ततिस्रयः ।

कथं विग्रह्यं नु करोम्यधीश्वरा पौरुषस्य हृष्यति येन कुर्मति ॥ ६ ७ ३६

भिक्षावृत्तिर्दानग्रहणं च ब्राह्मणानां शाश्वतवृत्तिरभवत् ।^६ दानेन स्वर्गं सुखम् इति

१ समापर्वणि ४९ २० ।

२ अर्थशास्त्रे अध्यापनप्रचारे १ ८ ।

३. पञ्चपुराणे उद्दिष्टे ४० अव्याख्यतः । षडपुराणे वागीज्येष्ठे पूर्वार्धे ४० अध्यापनानुसारं वैश्यः शूद्रयोश्चैव ये ब्राह्मणा जीविकार्थार्थं कुर्वन्ति ते शूद्रमदृशा सन्ति ।

४ सुत्तनिघण्टे वासेष्टसूत्रे । ब्राह्मणवृत्तिरहितानामुत्तरमारतीयत्र दानानां परिचयं कुमारिलेन वाचित्के दत्त - ५० २०४ पञ्चव्यापारिणस्ते सतीति ।

५ ऐतरेयब्राह्मणे ८ २४ २५ ऋग्वेदे १० ९८ ।

६. महाभारतानुसारं भिक्षा तु ब्राह्मणे वृत्तिं ब्रह्मचारिणा कृते । आदि० १७६ ७

मन्वा ब्राह्मणेभ्यो दानाय सर्वे समुत्सुका बभूवुः । 'ब्राह्मण पात्रमस्ति नास्ति या' अस्य
विचार कर्तुं नासौदत्रसर स'धारणजनस्य । शास्त्रकारास्तु भिन्नावृत्ति सदैव निरन्ति
स्म । भिन्नार्थे केवल ब्रह्मचारिण सन्यासिनो वा योग्या मता । तथा महाभारते—

नात्रह्यचारी भिक्षावान् भिक्षुर्वाऽत्रह्यचर्षवान् । शान्ति० ७७ २२
पराशरस्तु योग्यब्राह्मणेभ्यो दान समर्थयति—

ब्राह्मणस्य मुख क्षेत्र निरूपमकटकम् ।

धापयेत् सर्वबीजानि सा कृपि सर्वकामिका ॥

किन्तु घनहीनेभ्योऽनघीयानेभ्यो वा ब्राह्मणेभ्यो यदि कस्मिश्चिदपि ग्रामे भिक्षा
दीयते तर्हि सर्वेऽपि निवासिनस्तत्र दण्डार्हा भवन्ति । स ग्रामस्तु चोरमेव भोजयति ।^१

आपस्तम्बधर्मसूत्रानुसार स्नातक आचार्यार्थं विवाहार्थं यज्ञाय पित्रोर्भरणपोषणाय
वा भिक्षताम् । यदि कोऽपि सरोजलस सन्नेवात्मतृप्त्यर्थं याचते तर्हि तस्मै भिक्षादान
पापमेव । किन्तु भिक्षाद्वारा प्राप्त घन दीनहीनेभ्यो यदि दीयते तर्हि समीचीन तद भिक्षा-
कर्म ।^२ अथेऽपि धर्मशास्त्रकारा विपत्तिकाले भिक्षा कर्तव्या—इति मन्यन्ते स्म ।^३ मनुयं-
जसम्पादनाय भिक्षा समीचीना मन्यते ।

वेदानुसार दानमतिशयमहत्त्व भजते । उपनिषदनुसार—त्रयो धर्मस्त्वन्धा यशोऽय-
यन दानमिति प्रथम । आत्मज्ञानाय दानस्य महत्त्व स्वीकर्तव्यम्—तमेत वेदानुवचन
ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसा ।^४ ईदृशं प्रकरणं स्पष्ट प्रतिभाति यद् ब्राह्मणा
दान दद्युः । मनुर्ब्राह्मणेभ्यो दानग्रहणमनुचितमिति प्रमाणयति ।

प्रतिग्रहसमर्थेऽपि प्रसङ्ग तत्र वर्जयेत् ।

प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्म तेज प्रशास्यति ॥ ४ १८६

पराशरो दानविधि विवेचयन्नाह—

अभिणम्योत्तम दानमाहूयैव तु मध्यम् ।

अधम याचमानाय सेवादान तु मध्यमम् ॥

भागवतऽपि प्रनिवारितम्—

प्रतिग्रह मन्यमानस्तापस्तेजोयशोनुदम् ।

अन्याभ्यामेव जीवेत् शिलैर्वर्ष दोषदृक् नयो ॥ ११, १७ ४१

अयोग्यपुरुषेभ्यो गृहीत दान तु भूशतर पापमिति लोकमत कल्हणेन प्रमाणितम् ।

१ पराशरस्मृतौ १ ६६ ।

२ आपस्तम्बधर्मसूत्रे २ ५ १० ।

३ वसिष्ठधर्मसूत्रे १० २३ ।

४ बृहदारण्यके ४ ४ २० ।

तदनुसारं पापेभ्यो राजम्भोजग्रहारी न ग्रहणोयः । पापमतिः राजा चक्रवर्मासीत् । तस्माद्-
ग्रहारप्राहिणो ब्राह्मणान् प्रति कर्त्तव्यं कथयति—

ततोऽपि पापिनोऽभूवन् केऽपि तस्मिन् क्षणे द्विजाः ।

तस्मादप्यग्रहारान् ये जगृहृर्गृहभोजिनः ॥ राजत० ५. ४०२

क्षत्रियाणां जीविका सामान्यतो राजकर्मभिरभवत् । तेषामपि जीविकानुपार्जनरूपेण
कृषिपशुपालनव्यापारादिरुसीत् ।^१ प्रायः क्षत्रियाः सैनिका बभूवुः । आयुष्यजीविनस्ते राजवे-
त्तनभोगिन आसन् ।

वैश्यशूद्राणां जीविका कृषिपशुपालनव्यापारादिभिरेव गामोऽभवत् । शूद्राणां शिल्पकर्म
प्राचीनयुगे सुप्रतिष्ठितमासीत् ।^२ सेवाकर्मणोऽपि शूद्राणां जीविका समभवत् ।

उपवृत्तचातुर्वर्ण्यव्यवसायविधानं धर्मशास्त्रानुसारं सदैव प्रतिष्ठितमासीत् । अस्य
प्रतिबन्धनं कठोरं नाभवत् । तद्यथा—बहवो वैश्याः, शूद्राश्च राजानो बभूवुः । वैश्यशूद्राणां
सेनाऽपि मुच्यते स्म । ते स्वव्यवसायानां शिक्षां बभूवुः । तेषां विद्याधिनो दूरतोऽपि
समागताः ।

बहवो वैश्याः शूद्रश्च राजसभायां योग्यतानुसारं सर्वाञ्चपदाधिष्ठाता बभूवुः ।
यश्मीरे क्षेम इति रमातो नापितोऽनन्तदेवस्य राजमन्त्री बभूव । हृलघर इति कश्चित्
वैश्यः तत्र मन्त्रिधिकारी बभूव । कालान्तरे स सेनापतिः प्रधानमन्त्रिपदाधिष्ठितश्चा-
सीत् ।^३

आपत्तिः काले जीविनापि सर्वेभ्यो वर्णेषु निर्धारिता वर्तत धर्मशास्त्रेषु । तदनुसारं
ब्राह्मण क्षत्रियवैश्ययोः, क्षत्रिय ब्राह्मणवैश्यशूद्राणाम्, वैश्य शूद्रस्य च जीविनामाधने-
जीविनघातनं विपत्तिः कालपर्यन्तं कुर्वन्तु ।^४

वर्णव्यवस्थायां विरोध

जन्मना जातिनिर्धारणं केवलं परम्परावादिभ्य एव रोचते । बहवस्तत्राभवन् धर्म-
शास्त्रकारा येषां मतेन जन्मना जातिस्तु तावदेव वृथा यावत्कर्मणाऽपि तस्या अभिव्यक्तिर्न
भवेत् । उच्चवर्णेषु न सर्वेषां पुत्र्याणां वर्णो जन्मना कर्मणा चोभयत्रिविध्या साधारण्येन
प्रतिष्ठापनीयोऽभवत् । यदा जन्मनान्या जातिर्भवति कर्मणा च तस्या व्यतिरिक्ता जाति
प्रतिभाति तदा वर्णव्यवस्था मूलतो निरस्ता भवति ।

१. बम्भोजगुराष्टक्षत्रियश्रेण्यादयो वार्ताशरोपजीविन अर्थशास्त्रे भेदपादतः ।

२ वैश्य शूद्रतया कृषादि कृषिवाणिज्यशिल्पकम् ॥ पराशरमृती १ १९ । एतत्समर्थितं महाभारते
आदिप० १९९, ३८ इति श्लोकेन ।

३ राजत० ७. २०२, २१०, २०१ ।

४ भागवते ११७ १ ४७ ४९

पुरा वैदिककर्मश्रित्य जातिवर्णो वा निबद्ध । तदधुना वैदिककर्मणामदर्शनं जातम् । अतएव वेदेषु प्रतिपादिता जातिरधुनानावश्यकीति राष्ट्रिया नीति । सर्वप्रथमं प्रसिद्धो महापुरुषो गौतम एव जन्मना जातिविरोधं कृतवान् । तद्यथा—

न जच्चा वसलो होदि न जच्चा होदि बह्मणो ।

कम्मुना वसलो होदि कम्मुना होदि बह्मणो ॥

गौतमस्य सधे नासीत् जन्मना जातेरस्तित्वमपि । सधे जन्मना केवलं मानवजाति-
रासीत् । नापितोऽपि सधे प्रथमं प्रव्रजितं पश्चात्प्रव्रजितानां क्षत्रियानामपि वन्द्योऽभवत् ।
शाक्या सधे समाविष्टाः सन्तः शाक्यत्वविहीना बभूवुः । गौतमानुसारं जाति-कुल-गोत्रा-
दीनि सधे तथैव विलीनानि यथा नदीनदाः समुद्रे विलयं यान्ति ।^१

अपरेऽपि भारतीयसंस्कृतेरुत्तमका अनुयायिना जातिविहीनत्वमेव व्यवस्थितवन्तः ।
शङ्कराचार्यं रामानुजं रामानन्दं चैतन्मयादयो जन्मना जातेनि सारत्वं प्रदर्शितवन्तः ।
तेषामनुयायिनः सर्वेभ्यो वर्णभ्यः समागताः दोक्षिताः सन्तः समाना बभूवुः ।^२

भारतस्यैवसम्पादने राजनैतिकसंघटने वा जातिव्यापि उच्चावचत्वं स्पृश्यास्पृश्यत्व-
च बाधकं बभूव । भारतीयराजानां परस्परिको भेदभावः पृथक्त्वं च प्रायशो जातिवर्ण-
धारितमासीत् ।^३

१ बुन्दलखगे ७ १४, ११४

२ राधाकृष्णन् महोदय इमा प्रवृत्तिं परिलक्ष्य लिखति—The distinctions of caste do not touch the nature of the soul. At least they belong to the bodies and determine the duties which different individuals owe to society but caste has nothing to do with the qualities of soul. Some of the Alvars worshipped by the Brahmmins were Sudras. Ramanuja allows that no distinctions should be made among the lovers of God. Ramanuja preaches equality in worship and proclaims that Bhakta transcends all caste distinctions. He admitted the pariahs to the temple at Melkote. Indian Philosophy Vol II p 708

Śankara ignored caste distinctions in the monistic order, he founded Ibid p. 438

३ उपयायोऽलिखितेन धृतेन प्रमाणितम्—Jaya Singh of Jaipur wrote to Aurangzeb in later days that his family would be polluted even by inter dining with the Bhonslas, as they were far below him in social rank and status and belonged to an inferior caste. N K, Behre The Background of Maratha Renaissance in the Seventeenth Century Page 150

वर्णव्यवस्थायाः समीचीनत्वम्

यावन्काठ वर्णव्यवस्थाया मूलाकारं कर्मानवन् तावन्मात्रं सा समाजायावस्यदेव
रामप्रदा बभूव । वैदिककाठ जन्मना शूद्रोऽपि ब्राह्मणोचितानि कर्माणि कृत्वा
एव बभूव । वैदिककाठस्य पदवान् जन्मना जातिं प्रचरति स्म । अन्वयव्यवस्था-
कर्मभिरुच्चतरजातिरिह जन्मनि प्राप्ता ।

जन्मना ज्ञाननुसारं 'दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः' एव लोका-
धारणा स्यात् । इयं स्थितिः ब्राह्मणानां पत्रनाम बभूव । वैदिकशूद्रयोश्चान्युत्थाने धारणाय
वाप्येवमाप्तं । होनतरवर्गानामन्युत्थानाय नाप्तोऽपि किञ्चिदपि प्राप्तावतन् ।

विविधवर्गेषु विभिन्नजातिषु च पारम्परिकसाम्यमावस्थाभावोऽपि वर्णव्यवस्थाया
सदाशिव निदिशति । शूद्रान् धृत्वा कथं तस्य महर्हेन्द्रे वृषानुशान् येन दृष्टमन्वदेतद्
ब्रह्म ब्राह्मणो मनुष्येषु शत्रिणेऽपि दानियो वैश्येन वैश्ये शूद्रेण शूद्रः । राष्ट्रस्यैकमुत्सवमपि
जातिव्यवस्थया विञ्चिद्विजितमेव दृश्यते । व्यावसायिकवर्गिष्ठममेव वर्णव्यवस्थाया
शास्त्रतया प्रतिभाति ।

कुटुम्बम्

न कदापि ब्राह्मणानामनु-वर्गानां विशेषावकाशं सवथा अस्याने नियोजिता
इति मत्वा जातिप्रथा विराजनायाः । प्रथमं तादात्म्यं विश्वरार्थिकतां वस्तुन तया वर्गिता
महत्तात्पर्येण उपजा त्वागतं समाज-सवथा वा सम्प्राप्ता । अन्तरं च विशेषाधिकारं सह
व्यवहितं तेन्याऽनु-वादस्य सम्भावना नियोजिता बभूव । तत्रैव सम्भाव्यमिति मनुनि-
दिशति—

अष्टापात्रं तु शूद्रस्य स्तेपे नवनि किञ्चिपम् ।

षोडशं तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च ॥ ८. ३३७

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि ज्ञानं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्गोपगुणवृद्धिः सः ॥ ८. ३३८

समाजस्य द्वितीयं सम्पत्तं कृत्वाऽप्येव । कुम्बस्यादर्शप्रतिष्ठा कामयमानेन ऋषिणा-
दर्शवेदं श्लोकम्—

सहृदयं मामनम्यमविद्वेषं कृजोमि व ।

अन्यो अन्यमभिर्हयं वन्म जातमिवाऽन्या ॥

अनुव्रते पितुः पुत्रा मात्रा भवनं समना ।

जाया पत्ये मधुमती वाचं व्रतं शान्तिव्रतम् ॥

मा भ्राता भ्रातर द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसा ।

सम्यञ्च सवता भूत्वा वाच वदत भद्रया ॥ ३ ३० १-३

वसुधैव कुटुम्बकमिति सिद्धान्तेन स्पष्टमेव प्रतिभाति यत् कुटुम्बमेव स्पृहणीयस्यारूपेण सम्प्रतिष्ठितम्, यस्मिन् सदस्या परस्परसौहार्दं सहानुभूतिं विश्वासं च तावन्मात्रं मनुभवन्ति यावदन्यत्र दुर्लभमेव भवति । अथवा वसुधाया कुटुम्बकत्वं कथमिच्छेत् ? प्राचीनकाले कौटुम्बिकसदस्यतामात्रेण व्यक्तित्वस्य विकासाय प्रचुरावसरोऽविव्यत ।

प्राचीनयुगे प्रारम्भत एव बहुकुटुम्बस्यायोजनं प्रमोद्यते । कुटुम्बस्य शाश्वतरूपेण सदस्या — माता, पिता, पुत्र, कन्या, भ्राता, स्वसा, पति, पत्नी चासन् । कुटुम्बेन सम्बद्धा सुहृदो भूत्याश्च भवति । अपरेऽपि सत्पुरुषाणां कुटुम्बे वसन्ति स्म । तथा हि महाभारते—

षत्वारि ते तात गृहे वसन्तु श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्यधर्मो ।

वृद्धो जातिरवसन्न कुलीन सदा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥

उद्योग ३३ ७०

एतेषु प्रत्येकस्य कुटुम्बे का प्रतिष्ठा, किमुत्तरदायित्वं चासीदिति विवेचनीयम् ।

मातापितरौ

भारते 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' इति प्रतिद्वमेव मातुः गौरवप्रतिष्ठात्मकं वाक्यम् । पिता पुत्रस्य न केवलं जन्मदाता अपितु तस्य व्यक्तित्वस्य विकासकर्ताऽपि भवति । पितुः शासने पुत्रस्य सर्वोच्चकल्याणं विहितम् ।^१ वैदिककुटुम्बे पितुर्निरङ्कुशाधिकारोऽभवत् तद्यथा—ऋष्याश्च स्वपित्राऽधीकृतो यतः स प्रजानां पशून् हिंसितवानिति ध्रुयते । विश्वामित्र स्वपञ्चाशत्पुत्रान् बहिष्कृतवान् । शुनश्चेपस्य पिता तं विक्रीतवान् ।

शतपथब्राह्मणानुसारं यदा पिता प्रवासाद् गृहे समागच्छत् तदा पुत्रा तं शिवमुपसृशन्ति स्म, तस्मिन् सर्वाणि वस्तूनि प्रस्तुतानि कुर्वन्ति स्म च ।^२ पितरौ देवौ मता । तद्यथा—मातृदेवो भव, पितृदेवो भव इति महाभारते पितृकर्तव्यं निर्दिष्टम्—

पित्रा पुत्रो ययस्योऽपि सततं वाच्य एव तु ।

यथा स्याद् गुणसयुक्तं प्राप्नुयाच्च महद् यथा ॥ आदि ४२ ४

महाभारतानुसारं पित्रोः पूजनं सर्वधर्माणां गरीयं कार्यम्, तद्यथा—

माता पित्रोर्गृह्णां च पूजा बह्वमता मम ।

इह युक्तो नरो लोकान्यशाश्च महदनुते ॥

१ पितृव्यं किञ्चन शासनं इति श्रुतेः २ ३३ २२ ।

२ शतपथे १२ ४७ ७ ।

यच्च तेऽन्यनुजानीषुः कर्म तातसुपूजिता ।
 धर्माधर्मविरुद्धं वा तत्कर्मतन्मयं युधिष्ठिर ॥
 एत एव त्रयो लोका एत एवाश्रमास्त्रय ।
 एत एव त्रयो देवा एत एव त्रयोऽनघ ॥

मात्रा सम तीर्थं गतिस्त्राण प्रया वा नास्ति । स्कन्दपुराणानुसारम्—

कृक्षी सधारणाद्धामी जननाञ्जननी तथा ।
 अङ्गना धर्मनादम्बा धीरसूत्वेन धीरसू ॥
 शिशो क्षुश्रूपणाच्छक्तिर्माता त्पान्माननाच्च सा ॥
 पिता स्वर्ग पिता धर्म पिता हि परम तप ।
 पितरि प्रीतिमापन्ने सया प्रीणन्ति देवता ॥

माहेदवरखण्डे कुमारिकाखण्डे ४ ८९-१०० श्लोकतः .

आदर्शजनपदस्येदमपि लक्षणमासीद्यत् तत्र—

न च पित्रा विभज्यन्ते पुत्रा गुरुहिते रता । आदि० ६३ १२

रामायणे रामस्य चरितगाथा पित्रोराज्ञापालने सर्वोच्च सम्प्रतिष्ठिता । तस्मिन्नेव युगे महाराजेनाशोकेन पित्रो परिपालनमनुवर्तनं च प्रजासु प्रतिष्ठापयितुकामेन शिलालेखेपूत्वारितम्—साधु मातरि च पितरि च सुगूसा ।^१

ये तु पित्रो परित्यागं कृवन्ति स्म तेषा समाजे बहिष्कारोऽभवत् । तथा हि—

मातापित्रोरुभक्षक आद्वे नार्हन्ति वेतनम् । विष्णु० ३ १५.७-८

न केवलमिह जीवनकाले पित्रो सन्तोषाय प्रयत्नितव्यम्, अपितु तयोर्भरणान्तरेऽपि प्रतिदिनं तर्पणं कर्तव्यमेव ।

कृत्रिममातृत्वमपि क्वचित् स्निग्धतमं वर्तते । कश्चिरेषु 'मूय्या' इति काचिच्चाण्डालो महापथ-सम्भार्जनकाले मृत्तिकापात्रे निष्पापित शिशुमेरुं दृष्ट्वा सुतशोरामवत् । सा तु स्वस्पर्शेन शिशुं दूषितं नावरोत्, किन्तु तं कस्यचित् शूद्रस्य गृहे निधाय तस्य सम्पोषणं कारयामास । स तु शिशुं कालान्तरे कश्चोरानां श्रेष्ठतमो यन्त्रविद् सुय्य इति विख्यातो बभूव ।^२

१ गिरिनगरस्य कृतीये शिलालेखे ।

२. भागवते १० ४५ २२ पद्य सम्यक् समर्पितम् ।

पुत्रः

भारतीयसंस्कृती पुत्रस्य बहुविध महत्त्व विद्यते । तथाहि—

पुत्रात्मनो नरकाद्यस्मात्प्रापते पितर सुत ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्त स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ मनुस्मृती ६ १३९

‘आत्मा वै जायते पुत्र’ इति सिद्धान्तेन सर्वश्रेष्ठमिदं साधनं पुत्रनाम येन पितुरम-
रत्व सिध्येत । पुत्राद्विना पितृणामृणादपि मुक्तिर्न सम्भवति ।

यथा महाभारतं प्राक्तम्—

यतस्व यदावास्तात सन्तानाय कुलस्य नः ।

आत्मनोऽर्थेऽस्मदर्थे च धर्म इत्येव वा विभो ॥ आदिपर्वणि १३ २४

ऋषयस्तु वैदिकयुगं बहुमख्यं पुत्रान् धीरान् वा प्राप्तुमकामयन्त ।

सोमो धेनु सोमो अवंतमाशु सोमो धीर कर्मण्य ददाति ।

सावय विदम्य सभेय पितृश्रवण यो ददाज्ञदस्मै ॥ ऋग्वेदे १ ६१ २०

परस्परमाश्रयणमपि पितापुत्रयो वैदिककालेन एव विदितचरम् । तथा हि

‘तस्मात् पूर्ववयमे पुत्रा पितरमुपजीवति । उत्तरवयमे पुत्रान् पितोपजीवति ।
तस्मिन् युगे पुत्रं प्रति पित्रोः त्रेकप्रदर्शनस्य विविरामोत् प्रियं पुत्रमुरदि धत्ते ।’ मनुष्यला-
कस्य विषये पुत्रोपादानयोग्यमवत् । नायन कर्मणा ।

महाभारतं पुत्रस्य स यत्नं प्रमाणितम् । स इह लोके परलोके च तारयति ।^३ तप-
सापि निरयत्नतादृशं न भवति ।

महाभा तं पुत्रस्य त्वत्त्वं स्पष्टं प्रदर्शितम्—

त्वदङ्गस्य प्रभूतोऽयं पुरुषात् पुरुषोऽपर ।

नरमीदामलेऽस्मान् द्वितीयं पश्य वै युतम् ॥

यथा ह्यायतीयोऽग्निगर्हिपत्यात् प्रणीयते ।

तथा त्यक्तं प्रभूतोऽयं त्वमेकं सन द्विधा कृत ॥ आदि ७४ ६५-६६

महाभारतयोग्यं पुत्रस्य मनोहारि निदर्शनमित्यं प्राप्यत—

न वासता न रामाणां नापा स्पर्शस्तथाविध ।

निर्दोरातिङ्गयमानस्य स्पर्शं सुनीयं वा सुत ॥

१ ऋग्वेदे ७३ ११, १०, १९, २४, ३ १६ ५—६

२ अथर्ववेदे १० ०. ३ ४

३ इह वा तारयेत् दुगादुन वा श्रेयं मार ।

सर्वथा तारयेत्पुत्रं पुत्रं शत्रुस्यैव सुते ॥ आदिपर्वणि १५८ ४

स्पृशतु त्वा समार्द्रिलप्य पुत्रोऽय प्रियदर्शन ।

पुत्रस्पर्शान् मुञ्चतः. स्पर्शां लोके न विद्यते ॥

पुण्याजंनदिशाघानपि पुनात्पत्तेर्महत्त्व मुञ्चतिष्ठितमेव । तथाहि—

घर कूपशताद् वापो वर बापीशतात् ऋतु ।

वर नतुशतात्पुन सत्य पुत्रशताद्वरम् ॥ आदिपर्वणि ७४ १०२

पञ्चतिथुगे वालिदास पुत्रसगममुल वार्णयतिस्म—

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासं—

न्यत्तवर्णरमणीयवच प्रवृत्तीन् ।

अङ्गाशयप्रणयिनस्ततयान्वहृत्तो

घन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभरन्ति ॥

कन्या

कृत्वै र्जन्तुमा समादर आसीत् । वैदिककाले भ्रातुर्भगिनी प्रति सहायशीलत्व स्मरणार्हमेवामवन् १ तदा कन्याया विवाह विनृम्या गम्भीरसमस्या नासीत् । ब्रह्मचर्येण कन्या युवान विन्दते पतिमिति प्रसिद्धम् । इदमेव परिन्दय कृत्वैर्जपि कन्याया व्यक्ति-
त्वविकासाय प्रयत्नोऽत्रियत । तत्र बहव कन्या नैष्ठिकब्रह्मचारिण्यो विदुष्यश्चामवन् ।

विवाहस्य पश्चात्कन्या पितृगृहात् पतिगृह गच्छति । अनेन कारणेन कन्याया स्थान वदापि कस्मिंश्चिद्देशेऽपि पुत्रसम नाभिमतम् । पुत्रस्तु पितुर्वृद्धावस्याया सहायो भवति । तथात्रि कन्याया व्यक्ति-त्व साऽपि विद्या वर्तते यत्र सा पितु स्नेहास्पद भवति ।^२ अथ किम्—केचिन् पित्र पञ्चिवा दुहिना जायेत' इत्याच्छक्ति स्म ।^३

पञ्चतिथुग धार्मिकदृष्ट्या कन्याया महिमा समवर्तते । तथाहि महानारते काचि-
त्कन्या मापते—

आकाशन्ते च दौहित्रान् मयि नित्य पिनामहा । आदिपर्वणि १५८ ६

तस्या पिता स्वमत प्रदर्शयति—

मन्यते क्वचिदपि न स्नेह पुत्रे पितुर्नरा ।

कन्याया केचिदपरे मम तुल्यावुभौ स्मृता ॥^४

१ ऋग्वेदे / ६५ ४

२ नित्य निवसते लक्ष्मी कन्यकामु प्रतिष्ठिता ।

३ सुशदारण्यक पतिपदि ६ ४ / ७

४ राज्यश्रीपथे तस्य माता यथावता स्ववति—केवल स्वार्द्धनविशेष सुदूरेण तनयस्नेहादतिरिच्यते दुहितृमोह ।

यस्या लोका प्रसूतिश्च स्थिता नित्यमथो सुखम् ।

अपापां तामह बाला कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ आदिपर्वणि १५६ ३७, ८३

महाभारतकाले राज्यभागिनी कन्यापि विभाविता ।

विवाहकाल एव कन्याया स्थितिश्चिन्तनीयासीत् । तद्यथा सीता रामायणे निवेदि-
तवती—

पतिस्रयोगसुलभ थपो दृष्ट्वा तु मे पिता ।

चिन्तामम्यगमद्दीनी वित्तनाशादिवाधन ॥ अयोध्या ११९ ३७

कालिदासोऽपि समर्थयति—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य सप्रेष्य परिग्रहीतु ।

जातो ममाय विशद प्रकामप्रत्यर्पितन्यास इवाग्नरात्मा ॥

पञ्चतन्त्रेऽपि तन्त्रीय श्रूयते—

पुत्रीति जाता महतीह चिन्ता कस्मै प्रदेयेति महान्वितर्क ।

दत्त्वा सुख प्राप्स्यति वा न वेति कन्यापितृत्व खलु नाम कष्टम् ॥

प्रतिपादित तत् सोमदेवेन—

स्थानप्राप्तिविहीना हि गीतिवत्कुलकन्यका ।

उद्धोजिनी परस्यापि धूयमाणैव कर्णयो ॥

विद्येव कन्यका मोहादपात्रे प्रतिपातिता ।

यशसे न न धर्मात् जायेतानुशयाम तु ॥ कपासरित्सागरे ५ १ २५-२६

तथापि क्वचित् पुरापि कन्यका विवाहादि-विषये स्वतन्त्रा बभूवुः । सा तु स्वयमेव
मातापितृसमच वरणीय जन प्रस्तावितवती ।^१

कन्यकाम्य कुलगृहे ललितकलाभि क्रोडाभि, कौतुकविनोदविलासादिभिश्च मनो-
रञ्जन वैदिककालादेव दृश्यते । पार्वत्या आदर्शन भारते कन्यात्वं शाश्वतरूपेण
प्रतिष्ठितम् ।

भ्राता

भ्रातुर्ज्येष्ठाधिकारो वैदिककालादेव दृश्यते । तद्यथा—कनीयसो भ्रातुर्विवाहो ज्येष्ठस्य
विवाहारप्राङ् न कर्तव्य इति ।^२ सम्भवतो ब्राह्मणानां कुटुम्बेषु धर्माभ्युदयार्थमेव भ्रातृणां
समवेतवसन न साधु सम्मतम् । गीतमानुसार विभागे धर्मवृद्धि ।^३ अस्या दिशाया मनुमत-
मुचिष्ठ प्रतिभाति—

१. महाभारते आदिपर्वणि ७६ २९ ।

२. अथर्ववेदे ६ ११२ ।

३. गीतमे २८ ४ ।

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मशाम्यया ।

पृथग्विद्वर्धने धर्मस्नम्माद्वर्ष्या पृथक्श्रिया ॥ ९.१११

ममयंयति बृहस्पतिः—

एकपाकेन वसनां पितृदेवद्विजाचनम् ।

एकं भवेद् विनक्तानां तदेव स्वाद् गृहे गृहे ॥

महानारते श्यावहारिकदृष्ट्या भ्रातृणा विभागोऽत्राच्छनीय एव ।

तदथा—

विनाग बहवो मोहान् कर्तुमिच्छन्ति नि-यदाः ।

ततो विनक्तान्स्वन्धोर्ग्यं विकृष्यन्त्येभ्यमोहिना ॥

तत स्वार्यपरान् मुदान् पृथामृतान् स्वर्धने ।

विदिन्वा भेदयन्त्येनानमित्रा मित्ररूपिण ॥

विदिन्वा चापरे मित्रानन्तरेषु पनन्त्यथ ।

मिन्नानामनुलो भादाः शिप्रमेव प्रवर्तते ॥^१

भ्रातृणा पागम्परिकव्यवहारमादर्शयता व्यासेन प्रोक्तम्—ज्येष्ठो भ्राता कनीयसः प्रति तयो व्यवहरेद्यथाचार्यं, निष्प्रं प्रति व्यवहरति । कनीयासो गुरुमेवानुवर्तन्ते । ज्येष्ठो दोषदर्शी भवेत्तर्हि कनीयासोऽपि तादृशा भवन्ति । ज्येष्ठो यथाकाष्ठमन्धो बहो विद्वान्वा भवेत् । कनीयसाप्यस्यं दृष्ट्वापि न जानामोति दर्शयेत्, तथापि तेषामपराधप्रवृत्तिं निर्गोढं यतेन । यदि ज्येष्ठभ्रातृविचारोऽन्वितो भवति तर्हि समम्नं कृत्वं विनश्यति । स तु मूर्खादिपथेन कृतमुपगतं नयति । यदि ज्येष्ठोऽपि सन् कौटिल्यमाचरेत्तर्हि स स्वपदाहो न भवति, न च ज्येष्ठानामभवति । रात्रा त दम्बयेत् । यदि कनीयान् भ्रातापि पापकर्मणि रतस्त्रर्हि सोऽपि पैतृकसम्पत्तौ स्वभागम्याधिकार्ये न भवति ।^२ महानारते पाण्डवानाम्, रामायणे रामादीनां भ्रातृन्वं स्मरणार्हमेव ।

पितेव पानयेत् पुत्राञ्ज्येष्ठो भ्रातृन्वबोधय ।

पुत्रयन्त्रापि वर्तेरज्ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मनः ॥

ज्येष्ठः कृत् वधंयति विनादायति वा पुन ।

ज्येष्ठ पूजयमां लोके ज्येष्ठः सद्भिरगृहीतः ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिं स्यान्मानेन स पितेव स ।

अज्येष्ठवृत्तिर्षम्नु स्यान्म सपूज्यम्नु बन्धुवत् ॥ ९.१०८-१११

ज्येष्ठयवोयसोर्जायैयोविषये भ्रातृणा मान्यता निदर्शयता मनुना प्रोक्तम्—

१. आदिपत्र ७.११.१८—२० । अस्मिन् समग्रे सुवर्तीकविभाष्यो कथा तत्रैव दृश्यते ।

२. महानारतः पुत्रात्मनोर्जायै ।

नाभुक्तवति नास्नाते नासविष्टे च भर्तरि ।
 न सविशामि नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥
 क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद् वा भर्तारं गृहमागतम् ।
 अभ्युत्पायायामिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥
 प्रमृष्टभाण्डा मृष्टास्त्रा काले भोजनदायिनो ।
 संयता गुप्तघान्या च सुसम्मृष्टनिवेशना ॥
 यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न सेवते ।
 यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद् वर्जग्राम्यहम् ॥
 नित्यमार्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् ।
 स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजन ॥
 नेतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनं ।
 नापि परिवदे चाहं ता पृथां पृथिवीसमाम् ॥
 अधुष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
 एकाहं घेषि कोशं वै पतीना धर्मचारिणाम् ॥
 प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं सविशामि च ।
 नित्यकालमहं सत्ये एतत् संवन्नं मम ॥ वन०

यत्तु कथ्यते—यत्र नायंस्तु पूज्यन्ते-तद्धि सत्यमेव । महाभारतानुसारं तु दुष्यन्त
 'वासोभिरक्षपात्रैश्च पूजयामास भारत' इति शकुन्तलाविषये तथ्यम् । सन्तोषजननमेव
 पूजा स्त्रीणाम् । मनुस्मृतावपि महाभारतीयादर्शा समर्पिता विद्यन्ते ।^१

पत्नीनां गृहस्थाधिकविनियोजनेऽधिकारोऽविद्यतेति कामसूत्रेऽपि प्रतिपादितम्—साव-
 त्सरिकमाय सख्याय तदनु रूपं व्ययं कुर्यात् । अपरं च साधारणगृहेषु पत्नीनां कर्तव्य
 किमासीदिति कामसूत्रे निर्दिशतम् । तद्यथा—भोजनावशिष्टाद् गोरसात् सारग्रहणं तथा
 तैलगुडयो कर्पासस्य च सूत्रकर्तनम्, सूत्रस्य धानम्, शिष्यरञ्जुपाशबल्कल-सप्रहणम्,
 कुट्टनकण्डनावेक्षणम्, आचाममण्डतृयकणकुटघङ्गाराणामुपयोजनम्, भृत्यवेतनभरणतानम्,
 कृषिपशुपालनविन्तावाहनविधानयोगा, मेघकुक्कुटलावकशारिकापरभृतमयूरवानर-
 मृगाणामवेक्षणम्, वैवसिकायव्यसपिण्डीकरणमिति विद्यात् ।^२ वात्स्यायनानुसारं तु पत्नी-
 कापि मूर्तिमती देवी बभूव ।^३

ईदृशी पत्नी तु त्रिवर्गसाधनमासीत्, न केवलं कामभोगसाधनम् ।

१. महाभारते आदिपर्वणि ६९.४३, मनुस्मृती ५.१५०, ९.११,१३ ।

२. कामसूत्रे ४.१.३२, ४.१.३३ ।

३. कुट्टमक्षिन्तामात्मनि सन्निवेशयेत् । वृक्षवाटिकायां च स्पष्टिलानि मनोदानि कारयेत् ।
 कामसूत्रे ४.१.६-७ ।

भागवते दाम्पत्यजोवनस्य दिव्यत्व प्रतिष्ठितम् । तथाहि—

या पतिं हरिभावेन भजेच्छीरिव तत्परा ।

ह्यस्मिना हरेर्लोकं पत्या शीरिव मोदते ॥ ७ ११ २९

प्रियया सह नर्ममनोविनोदोऽपि सम्भवतीति भागवते निर्दिशितम् । तद्यथा—

अथ हि परमो लाभो गृहेषु गृहमेधिनाम् ।

यत्नमर्नोपते याम प्रियया भोय भामिनि ॥ १० ६० ३१

भारतीयकौटुम्बिकजोवने दाम्पत्यस्योच्चादर्श पार्वतीशिवयो, सावित्रीसत्यवतो, दमयन्तीनलयो, सीतारामयोश्चरितगायामु प्रतिष्ठित । वाग्येषु दाम्पत्यस्य ललितभाव प्रायश प्राप्यते । तथाहि बालिदासस्योक्ति—

‘गृहिणो सचिव सखी मिय प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ’ इति ।

प्रतिवेशिनः सुहृदश्च

कौटुम्बिकसंस्थाने प्रतिवेशिना सुहृदा च महत्त्वपूर्णं पदं विद्यते । कौटुम्बिकविकासे सेवा सहायत्वं याच्छिनम् । वैदिककालत एव मंत्रीभात्रस्य दिव्यादर्शं समाजस्य समदागमूत् । सावापुविष्यौ द्वाविष्णु मित्रावरुणौ च मित्रोचितसाहचर्यं प्रतिष्ठापयन्ति तदनुसृत्य ऋग्वेदे निर्गदितम्—

यस्तिस्माञ्च सचिविद सखाय न तस्य याच्यपि भागो अस्ति ॥ १० ७१ ६

महाभारते मित्रस्य प्रणसा कृता—

मीनात्सम्बन्धाल्लोके विशिष्टं सगतं सताम् ।

सद्भिः सह नरभेष्ठं प्रवदन्ति मनीषिण ॥ द्रोणपर्वणि ४ १३

रामायणेऽपि मित्रस्वीदास्य प्रदर्शितम्—

आदधो वापि दरिद्रो वा बुद्धित सुखितोऽपि वा ।

निर्वोधो वा सवोषो वा ययस्य परमा गति ॥

धनत्यागं सुखत्यागं देहत्यागोऽपि वा पुन ।

ययस्यार्थं प्रयतन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥ किष्कि० ८८-९

मंत्रीभात्रस्य समारम्भं सोत्तथ सोल्लास च धार्मिकविधिना सम्पादित । रामसुग्रीव-योरग्निसाक्षिको मंत्रीममारम्भो रामायणे वर्णित —

रोचते यदि वा सत्यं बाहुरेव प्रसारित ।

गृह्यता पाणिना पाणिमर्षावा बध्यतां ध्रुवा ॥

१ मित्राणो सगमने पाणिभेदनरीतिराभीदिति पद्मपुराणे ।

एतैर्हस्तान् स्पृशतीन् सुहृदश्चिरसगता ॥ सृष्टिकण्डे १५ ३९ ।

एतत्तु यचन श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ।
 स प्रहृष्टमना हस्त पीडयामास पाणिना ॥
 हृद्य सौहृद्यमालम्ब्य पर्यंघ्वज्जत पीडितम् ।
 ततो हनूमान् सत्यज्य भिक्षुरूपमरिन्दम ॥
 काष्ठयो स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ।
 दीप्यमान ततो धर्तुं युष्परम्यर्च्यं सत्कृतम् ॥
 तयोर्मध्येऽथ सुप्रौतो निदधे सुसमाहित ।
 ततोऽग्निं दीप्यमान तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥
 सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ।
 स्व वयस्योऽसि मे हृद्यो ह्येक दु ख सुख च नौ ।
 सुग्रीव राघवो वावयमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥

किष्किन्धाकाण्डे ५ १२-१९

तस्मिन् रामायणपुरे मंत्रीभाद्र पूज्य आसीत्, तदनुकूला धारणासीत्—उपकार-
 फल मित्रम् ।^१

एतत्सर्वं पुन पुन प्रपञ्चित पञ्चतन्त्रे । तथा हि

कि चन्दनं सकपूरंस्तुहिनं कि च शीतलं ।
 सर्वे ते मित्रगात्रस्य कला नाहन्ति षोडशीम् ॥ २ ६१
 केनामृतामिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ।
 आपदा च परित्राण शोकसन्तापभोजनम् ॥ २ ६२

सर्वेषूत्सवेषु प्रतिवेशिना सहभोगोऽपेक्षितोऽभिमत । तद्यथा मनु —

प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विशतिद्विजे ।
 अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति मायकम् ॥ ८ ३९२

मत्स्यपुराणेऽपि तदेव प्रतिपादिनम् । ब्राह्मणान् भोजयन् म प्रतिवेश्यानामन्वयति स
 पापभागभवति पुण्य नाहति च । स तु राज्ञा दण्डनीय ।^२

भृत्याः

भृत्यस्य कौटुम्बिकविद्यामे महत्त्वमाप्तान् । यथा रामायणे निषदितम्—

१ किष्किन्धाकाण्डे ७ १४ ८ २१ ।

२, मत्स्यपुराणे २२७ अध्याये ।

न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न च बान्धवा ।

सुप्रीतो भृत्यवगंडश्च यत्र तिष्ठति राघव ॥ उत्तरवाण्डे ८४.६

भृत्यास्तु गृहे सुग निवसन्ति स्म । तद्यथा मनुर्गिहितवान्—

भुक्तवत्स्त्रय विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि

भुञ्जीयात्तर तत पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ ३ ११६

पञ्चतन्त्रानुसारं तु कस्यचिद् राज्ञापि अम्युश्यार्षं भृत्यै सह सद्व्यवहारं व्याव-
दपकं तद्यथा—

कारुण्यं सविभागश्च यस्य भृत्येषु सर्वदा ।

सम्भवेत् स महोपालस्यं नोक्तस्य रक्षणे ॥

कौटुम्बिकं सौरभ्यम्

न केवलमिह शीघ्रतःपिनु परस्परमपि जीवनं कौटुम्बिकजनैः सह सम्मिलनं स्या-
दिति प्रमाणितमथर्ववेदे—

स्वर्गं लोकाभिः नो नयासि स जायया सह पुत्रं स्याम ।

गृह्णामि हस्तमनु मेतवत्र मा नस्तारीश्रिक्तं तिमां धराति १२ ३ १७

यद्यपि बहुमन्त्रानि कष्टेन नैमिगिरमेवानुबुद्धम्^१, तथापि कुटुम्बस्य वैशुत्यं बालनी-
यमेव । तथाहि महाभारत—

येषां च बहवः दूरा ज्ञातयो धर्ममाश्रिता ।

ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामया ।

यत्रयत्तं समृद्धार्था मित्रबाधयन्वना ।

जीवन्त्ययोग्यमाश्रित्य द्रुमा जाननजा इव ॥

आदि १५० ३४-३५

धार्मिकक्रियाकराणेषु कुटुम्बस्य प्रायः सर्वे सदस्या सहचारिणो बभूवुः ।^२ अनेन

१ अथर्ववेदे १ १६४ ३० ।

२ The sacrificer's near relatives who always share the same roof form a family. The Yajamana touches the Adhvaryu, the wife touches the sacrificer, the sons and brothers of the sacrificer touch the wife. They are all covered with a fresh piece of cloth. History of Dharmasastra Vol II, pt II, p 1158,

प्रकारेण सह पुण्यार्जनमभवत् । पापनिवारणमपि सर्वेषा सह भवत्विति योजनाधर्ववेदे वर्तते—

यन्मे माता यन्मे पिता भ्रातरो यच्च मे स्वा यदेनश्रुकृमा वयम् ।

ततो मो वारयिष्यतेऽय देवो वनस्पति ॥ १० ३८

यदि कोऽपि जन स्वकुटुम्बस्य सदस्मान्विक्षिपति स्म तर्हि सामाजिका त पिक्कुर्वन्ति स्म । राजापि कौटुम्बिकदालीननाया प्रतिष्ठायै प्रायतत । तत्र विधानमासीत् मनु स्मृतौ—

मातर पितर जाया भ्रातर तनय गुरुम ।

आक्षारयज्छत दाप्य पन्थान चावदद् गुरो ॥ ८ २७५

कौटुम्बिकविन्यासो न केवलमात्मसम्बन्धिनामुपकारायाम्युदयाय वा भवति, अपितु तेनात्महित सिध्यतीति पुराविदा धारणासीत् । तथा हि बृहदारण्यके आत्मार्थस्य व्याख्या कृता—

न वारे पत्यु कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । इत्य जाया पुत्र, वित्तम्, देवा, सर्वाण्यपात्मन कामाय प्रियाणि भवन्ति ।^१

सम्पत्त्याधिकार

कुटुम्बस्य कतिपयसदस्याना कुटुम्बसम्पत्तौ स्वामित्वमासीत् । यदि तेषु सदस्येषु कोऽपि स्वभाग पूयवकर्तुमियेष स तत्कालीनधर्मव्यवस्थया त भाग प्राप्तवान् । धर्मपदावलोषु—विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयानामनेकस्वाम्याना तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम् ।

वैदिकयुगे पितुर्जीवनकालेऽपि पुत्र स्वभाग प्राप्तुमशननोत् ।^२ ईदृश पुत्र सामान्यत नासीत् । गौतमानुसार—न भोजयेत् पित्रा वाकामेन विभक्तान् ।^३ पितरि मृते प्रप्रजिते वा पुत्राणामिच्छानुसार विभागो निर्णोत । प्रायो वषट्कानामेव विभागोऽभवत् । बालकानां भागा मातृबन्धुषु ग्रामवृद्धेषु वा स्थापिता ।^४ मनुस्मृतावविभाग्यानि निर्दिशन्ति—

वस्य पत्रमलङ्कार कृताद्रमुदक स्त्रिय ।

योगक्षेम प्रचार च न विभाग्य प्रचक्षते ॥ ९ २१९

१. बृहदारण्यके ४.५.६ ।

२. ऋग्वेदे १.७०.५, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ३. १.९.४ ।

३. गौतमे १.५.१५, १९ ।

४. अयंशास्त्रे ३.५ ।

सम्पत्तौ स्त्रीणामधिकारोऽभवत् । सामान्यतो विभागार्थं तासां गणना पुत्रसम कृता ।

अस्पृश्यता

वैदिकयुगेऽस्पृश्यतायाः प्रादुर्भावो नासीत् । शनैः शनैः आहारशुद्धे, विवेक समवर्धत । ग्राह्याणां अपि साधारणतः सहभोजनं नाकुर्वन् ।^१ अस्या दिशायां सम्बन्धमात्रेणाद्युद्धेः कल्पना कृता । समाजे ये जनाः सात्त्विकवृत्तेः परावर्तितास्तेषां वस्तूनि न ग्राह्याणीति स्पष्टविचारः प्रतीयते ।

अपरं च संसर्गदोषेण दूषणमिति विचार आसीत् । सस्कृतिविहीना जना एवास्पृश्याः । स्पृशने तेषां दुर्वृत्तीनां सम्प्रतिपत्तिः स्यादिति । तथापि प्रारम्भिकयुगेऽस्पृश्यतायां वैषम्यं नातिकठोरमिति प्रतिभाति स्मृतिवचनेन—

देवयात्राविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टं न विद्यते ॥ अत्रिस्मृतौ २४७

धार्मिककार्येषु यज्ञादिषु शूद्रा म्लेच्छाभ्रामन्त्रिताः सम्मानिताश्चेति निःसन्दिग्धमेव ।^२ एकलव्यस्तु निपाद आसीत् । स तु द्रोणाचार्यस्य पादयोः निरो निषाद्य तं प्रण.^३ नाम । पद्मपुराणानुसारं चाण्डालरूपघरमपि विष्णु प्रति विष्णुदास स्वागत व्याजहार । न खलु तथासीत् महता समझमस्पृश्यतायाः समस्या । तेषां मतेन तु सर्वं जगत् एकमूलमेव वर्तते । ब्रह्मणो जगत् सर्वम् । अथवा मन्वन्तुसारं तु—

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः ।

देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चर स्यान्वनुपूर्वशः ॥ ३ २०१

अतो जातिवैषम्याधारिता अस्पृश्यता नामाविवेकिना दुराग्रहमात्रम् ।

दासः

वैदिककालत एव भारते दासानामुल्लेखाः प्राप्यन्ते । दासानां स्थितिः प्रायशः कुटुम्बस्य सदस्यवदासीत् । सान्निध्यवृत्त्यैरुभेवासोद्वैषम्यं यत्तेषां दानं विक्रयो वा सम्भव आसीत् । दासः प्रति सप्रेमं व्यवहर्तव्यमिति शिलालेखेऽशोकेन प्रचारितम् ।^४

१ नैषधीयघरिते १७-१९८ ।

२ रामायणे बालकाण्डे १३, १३, १८ ।

३ मत्स्ये आदि० १०३, १२

४ रामायणानुसारं नामाविवेकोऽभवत् । राजत० ४.३९७ ।

राजकीयकुटुम्बेष्वस्यदासा आसन् । तेषां जीवनविन्यास प्रायः विलासपूर्णं सुख-
मयश्चाभूत् ।^१ युधिष्ठिरस्य दासानां वर्णनं महाभारते लभ्यते । तदनुसारम्—

शत दासीसहस्राणि तरुण्यो हेमभद्रिका ।
कम्बुकैपूरधारिण्यो निष्ककण्ठश्च स्वलकृता ॥
महार्हमाल्याभरणं सुवस्त्राश्चन्दनोक्षिता ।
मणीन् हेम च विभ्रत्यश्रुतु पट्टिविशारदा ।
अनुसेवा चरन्तीमा कुशला नृत्यसामसु ॥ सभा० ६१ ८१०

दासा अपि—

प्रदक्षिणानुलोमाश्च प्रावारवसना सदा ।
प्रातां मेघाविनो दान्ता युवानो मृष्टकुण्डला ।
पात्रोहस्ता दिवारात्रमतिथीन् भोजयन्त्युत ॥ ६१-१२-१३

मनु सप्तविधदासानामुल्लेखं कृतवान् । तथा हि—

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदक्षिणी ।
पंतुको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ ८४१५

महाभारतयुगेऽपि दासत्वस्य वैपश्य घृणास्पदमभिमतम् । तद्यथा—

मानुषा मानुषानेव दासभावेन भुञ्जते ॥ शान्ति० २६२ ३८

अथशास्त्रे दासानां स्वातन्त्र्यस्य विधानमोदार्यपूर्णमेव विहितं दृश्यते ।

समाजं प्रति व्यक्तिः

प्राचीनभारते मानवस्य वैयक्तिकपरिधिरसीम आसीत् । पुरा हि 'केवलादो भवति
केवलाप' इति सिद्धान्तेन स्वार्थवृत्तेर्ह्येव निदर्शितमेव ।^२ सूर्यवद् भवितुं पुरातन
कवि प्रार्थयन्ते—दिशामेकपुण्डरीकोऽसि । अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीक
भूयासम् । तदे
वानुसृत्य छादाग्रे प्राक्तम्—यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति ।

महाभारतानुसारं तु—

सर्वेषां यं सुहृदित्यं सर्वेषां च हिते रतः ।
कर्म्मणा मनसा वाचा स धर्मं धेद जाजले ॥

१ महाभारतानुसारं स्वयमनुजे विराटनगरे राजदामाभ्यो ललितकलायां शिक्षामदात् । अथ
शास्त्रेऽपि राजदासीनां शिक्षणस्य राजनीयव्यवस्थायां वर्णनं विद्यते ।

२ वैदिकान्तु सप्तमपाध्या भवितुमैच्छन् । अथर्ववेदे ६ ३५ १ ।

अथर्व ५—पुमान् पुमासं परिपातु विद्वन् । अथर्ववेदे ६ ७५ १४ ।

राजहस्तसमाहारे सहस्रदशं सनिर । अथर्ववेदे ३ २४ ५ ।

न तत्परम्य सबध्यान् प्रतिकूल यद्वात्मन ।

कृन्ती भीममशिनयन्—कृतजतैश्च जीवनम् । उपकारिणोऽधिकतरमुपकार कृष्ट ।
गीताया 'सर्वभूतस्यमालमान सर्वभूतानि चात्मनि' इति धारणाया श्रेष्ठव प्रसाधितम् ।
लोकसग्रह एव गीताया सर्वोच्चप्रवृत्तिरूपेण प्रतिष्ठित ।

महाभारते पुन पुन प्रतिपादित यद्ब्रह्मन्ता विनदयति । न हि कश्चिन् ज्येष्ठ श्रेष्ठो
वा अब्रह्मन्तस्य । अस्तु सर्वं पुण्य क्षीण भवति । परिणामत स स्वर्गादपि च्युतो
भवति ।^१

गौतमेनापि समधितम्—

यथाह तथा एते यथा एते तथा ब्रह् ।
अत्तान उपम क्त्वा न हनेष्य न घातये ॥
यथा मम परेषा च भय दुःख च न प्रियम् ।
तदात्मन को विशेषो यत्त रक्षामि नेतरम् ॥

उदनुसुत्साशोकेनोकारितम्—कृतव्रमते हि मे सर्वलोकहित नास्ति हि कमतर
सर्वलोक हितया य च किञ्चि पराक्रमामि ब्रह् किञ्चि भूतान आनय गच्छेय
(कृतव्यमता हि न सर्वलोकहितम् । नास्ति हि कमतर सर्वलोकहितम् । यत्
च किञ्चित् पराक्रमे ब्रह् किञ्चित् भूताना आनृष्य इयाम् ।^२) सर्वलोकहित परमपुण्य-
मेवेति महाभारते प्रोक्तम्—

यदा न कुरुते पाप सबभूतषु कर्तृचिन् ।
कर्मणा भनसा वाचा ब्रह् सम्पद्यत तदा ॥

आदिपर्वणि ७६५२

सर्वान् प्राणिन प्रति मैत्राभाब्रता प्रतिपादयति गौतमेनोक्तम्—

सव्ये सत्ता सव्ये पाणा सव्ये भूता च वेधता ।
सव्ये भूतानि पस्सन्तु मा कचि पापमागवा ॥

खन्धवत्तजातके ३१५

तत् सर्वं भागवते परिणमितम्—

तप्यन्ते लोक्तापेन सायव प्रायशो जना ।
परमाराधन तद्धि पुरुषस्याखिलात्मन ॥

भागवते ८.७.४४

ब्रह्मस्थास्ते सर्वपुरुषा मेपामुपकारपरायणो चरितगाया ब्रह्मो गायन्ति स्म । ते

१ महा० आदि० ८६.५ ।

२ ब० उ० श्रौ० १.१.१ ।

समाजस्य सकट दूरोक्तुं सर्वस्वमात्मनो व्ययन्ति स्म । तथा हि पट्टचप्पको कत्तुणेन
वर्णितो स्तो राजानो—

क्षुधितव्याधितानायदीनाद्यातिनिवारणम् ।

सुस्पष्ट प्राप पट्टस्य राज्यलक्ष्मी कृतार्यताम् ॥ राजत० ७ १५१

नन्दीक्षेत्रे व्ययीकृत्य प्रत्यब्द सप्तवासरान् ।

चप्पक सफला चक्रे सर्वकालाजिता धियम् ॥ राजत० ७ १५४

प्रजाकष्टनिवारणार्थं दूषितमनोवृत्तीनामपि जनानामोदार्यं प्रस्फुरति । तद्यथा राज-
तरणिष्याम्—

नानादिगन्तराधातो बुभिक्षपतितो जन ।

येनाविच्छिन्नसश्रेण शान्तव्यापद्व्यधीयता ॥ ८ ५७१

नारीणां सामाजिकप्रतिष्ठा

कीटुम्बिकप्रतिष्ठा तु कुलस्त्रीणां प्राग् वर्णिता वर्तते । कुटुम्बे ता कन्यका पत्यु-
मातर स्वसार पुत्रवध्व वा भवन्ति । एभि सम्बन्धै विरहितानामपि नारीणां पर-
पर्यालोच्य वर्तते ।^१

प्राकृता नार्यं

या स्थिय उर्युक्तसम्बन्धविहोना बभूव सामान्यतस्तासां समाजे विगर्हणैव
स्वाभाविकी बभूव । कारणमपि तत्रासौत् । राष्ट्रस्याभ्युदयपथे ताभि प्रस्तुता विघ्ना-
प्रत्यशा एवासन् । व्यक्तोनामपि तत्र साधनापथे स्त्रीकृतानि बहुविधानि पर्यवस्थानानि
विदिताग्येव । अस्या स्थितौ साधारणस्त्रीणां निन्दा वैदिककालतो भारतीयसाहित्ये
सगृहीता वर्तते ।^२

स्त्रीणां मनोऽतियन्त्रणीयमभिमतम् ।^३ स्त्रीभि सह यैत्रो न वर्तते । निर्घुणहृदयास्ता
वर्तन्ते ।^४ महाभारतानुसार सर्वेभ्य स्पृहणीया नार्यं प्राकृता सन्ति ।^५ सादृशीनां नारीणां
विषये रामायणे प्रोक्तम्—

१ बुद्धचरिते ४ ७२-८१, विष्णुपुरा १ १५.३८ ।

२. पञ्चान्नामित्र राजेन्द्र सर्वसाधारणा स्थिय ।

तस्मात्प्राप्तु न रज्येद नाश्रसेन्न च विवशसेत् ॥

३ श्रुवेदे ८ ११.१७ ।

४ न वै स्त्रीणानि सरथानि सन्ति सालाशुकाया इदयान्येते । ऋग्वेदे १० १५ १५ ।

५. विराट्पर्वणि ९ ३३ ।

एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामामृष्टे रघुनन्दन ।
समस्यमनुरज्यन्ति विषमस्यं त्यजन्ति च ॥
शनह्रदाना लोत्स्वं शस्त्राणां तीक्ष्णता यथा ।
गरदानिलयो. शंस्पमनुगच्छन्ति योषित ॥

कौटिल्यम्नु मियं व्यसनमेव मन्वते । तथाहि—स्त्रीषु हि बालिश्यमनेकविधं निशा-
न्मप्रणिशौ व्याख्यातम् ।^१ पौराणिकनृपेऽपि स्त्रीणां दोषदर्शनं मूर्धं कृतम् । तद्यथा
भागवते—

शरत्पद्मोन्मवं वक्षत्रं वक्षत्र श्रवणामृतम् ।
हृदयं क्षुरधारामं स्त्रीणां को वेद चेष्टितम् ॥
न हि कश्चिन्प्रिय स्त्रीणामञ्जसा स्वाशियान्मनाम् ।
पतिं पुत्रं भ्रानरं वा घनन्त्ययै धातयन्ति च ॥ ६१८.४१-४२

बौद्धसाहित्ये स्त्रीणां दोषवर्गनमतिरूपितमेव । तद्यथा धम्मपदे—

याव हि वनयो न द्विज्जति अनुमत्तोपि नरस्स नारिषु ।
पटिषट्ठमनो न ताव सो बच्छो खोरपको व मातरि ॥ मगवग्गे १२

गौतमबुद्धेन स्पष्टमेव निर्दिष्टम्—नार्यस्तु सधे प्रविष्टाः । अतः धर्मोऽयं पंचशतवर्ष-
पर्यन्तमेव स्थायित्वमर्हति—अन्यथा सहस्रवर्षविधिमवेदस्य धर्मस्य ।^२ जैनसंस्कृतावपि
स्त्रीणां नैर्घृश्यं व्याख्यातम् । तथा हि महापुराणे—

आभिजात्यं वयो ह्यं विद्या कृतं यतः धियम् ।
विमुक्तं विक्रमं कान्तिमैहिकं पारलौकिकम् ॥
प्रीतिमप्रीतिमादेयमनादेयं कृपां रपाम् ।
हानिं वृद्धिं गुणान् दोषान् गणयन्ति न योषित ॥
वञ्चिकस्य विषं पश्चात् पन्नगस्य विषं पुर ।
योषिता दूषितेच्छानां विश्वतो विषमं विषम् ॥
जालकं रिद्ध्रजालेन वञ्चया ग्राम्या हि माधया ।
तामि सेन्द्रो गुहवंञ्च्यस्तन्मापामातर स्त्रिय ॥
रुद्रमी सरस्वती कौतिर्मुक्तिस्त्वमिति विद्युता ।
बुर्लमास्तासु वल्लीषु कल्पवल्त्य इव प्रिये ॥ ४३.१०१-११२

बहवो नार्यो विपकस्यका इव प्रयुक्ताः श्रूयन्ते । तासां कृते आसृष्टेषुद्धे समारम्भा अपि
बभूवु । छन्दनास्तेषु विद्गोरप्यमुरप्रवारणं सुप्रसिद्धमेव । नाटकादिषु स्त्रीकृतप्रपञ्चैः सता-

१ अयंशास्त्रे ३८ ।

२, चुन्दकगे १०.१६ ।

मपि दुःस्थितिं को न जानाति । भारतदेशोऽयं मोक्षापवर्गपरायणो नारीणामीदृशं बाध-
कत्वं विचार्य साधुपथगामिनिर्देशनार्थं यदि विलासो-मुखोना ललनाना प्रवृत्तिं निन्दितवान्
तर्हि किमाश्चर्यम् ।

‘नार्यस्तु निन्दनीया सन्ति’ इति शास्त्रेषु काव्येषु च पुनः पुनः प्रतिपादितं प्रमाणितं
च । तथापि तासामधिकसख्यासवर्धनेन कतिपयराजान आत्मानं बहू मन्यन्ते स्म । प्रायः
पञ्चशताब्दं प्रागेव तत्रामीत् विजयनगरस्य महाराजो हरिहरो द्वितीयः । तस्य १२०००
स्त्रिय आसन्, तथापि मुल्लकुलनगरस्य षाड्विंशत् सुन्दरी स्वीकर्तुं स स्वान् प्राणान् राग्य
च तत्याज । बहूनि युद्धानि रमणीना प्राप्त्यर्थं सवृत्तानीति इतिहासः प्रमाणम् ।

तथापि नारीषु कश्चिदेकोऽपि दोषो नास्ति, यस्य पुरुषवर्गोऽविद्यमानता स्यात् । सर्वे
ते कवयः शास्त्रकारा वा नारीणां निन्दया केवलं स्वकीया स्वार्थपरतामेवोदाहरन्ति ।
पुर्यैर्वशीकृता अथवा कामभोगतृप्त्यर्थं निगडो कृता इव नार्यो यदि क्वचिद्विषमसमाहरन्ति
तर्हि तत्र पुरुषा एव सदोषा न तु नार्य इत्यपि बहूना मनीषिणा सम्मतम् ।

नारीणां हीनत्वम्

नारीवर्गस्य पुरुषैः सह साम्यं नासीत् । तासां दानमेव प्रहीणत्वं द्योतयति^१ । राज्ञां
समृद्धिशालिना च पुरुषाणामननपुरे भोग्यवस्तूनामिव कन्यकानां रमणीना च समाहार-
कृतः^२ घनिका ऋपयो वा बहुपत्नीत्वनात्मानं बहू मन्यन्ते स्म । गणिकापदादपि नारीणां
मनोरंजनसाधनत्वं तासां विग्रहणाय भवति ।

नारीणामवगुण्ठनं तासां सुरक्षार्थं बभूव । तासां कृतेऽवगुण्ठनवन्तो रथा निमिताः^३
कन्यकानां व्यक्तिवस्य विकासाय तादृशं प्रयत्नो नाक्रियत यादृशो बालकेभ्यः कृतः^४
तासां विवाहोऽपि स्वल्पे दयसि करणीय इति परवर्तिस्मृतिकाराणां स्पष्टं मतं दृश्यते ।

प्राचीनभारते शास्त्रानुसारं नारीणां स्वातन्त्र्यं सर्वथा निषिद्धमासीत्, तथापि तासां
स्वतन्त्रजीविकावश्यकतानुसारमर्षशास्त्रे कामसूत्रे च निर्दिष्टं वर्तते । तथा कामसूत्रे—

तथा पतिवियोगे च ध्यसनं वारुणं गता ।

देशान्तरेऽपि विद्याभिः सा मुखेनैव जीयति ॥ १.३.२३

- १ दशानां दक्षिणारूपेण बहू कन्यका वैदिकयुगेऽपि प्रदत्ताः । महाभारतानुसारं शुषिधिरः ८२
कन्या ब्राह्मणेभ्यो दत्तवान् । समाप्तवर्णि ३३ ५२, वनवर्णि ३१०.२, शान्तिवर्णि २९ १५ ।
दानशालासु स्त्रियो देया आसन् । दीपनिकाये महाभारतसप्तमस्कानुसारम् ।
- २ महाराजदशायस्य प्रमुख्यायां विद्यायः पञ्चानदधिकविंशतिनाम नार्यो बभूवुः । रामायणेऽवोल्पाकाण्डे
३९.३७ ।
३. बुच्छक्राण्डिने भाष्ये ३०१, मिशुपालस्ये ५.१७ ।

नारीणा मम्माम्

'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' इति सामान्योक्तिः । नारीणा सामाजिक-प्रतिष्ठाया विचारणे प्रथमं दिव्यनारीणा पदमवलोकनीयम् । सरस्वती, दुर्गा, उषाः, लक्ष्मीश्च नारीसम्मानस्य मूलप्रतिष्ठापिका विभाविता । अपरं च प्रातःस्पर्णीयानां नारीणा मनाहारस्तत्र वर्तते याया धरणीयाया अनुनापि न केवलं नारीभ्यः, अपि तु पुष्पेभ्योऽपि प्रगतिप्रेरणाप्रदानाय वर्तते । तद्यथा—महामूढस्याक्रमणेश्चो भारतं रक्षयितुमशकितं धनं सप्राहयितुं भारतीयामहिषा स्वशरीरेभ्योऽञ्जुहारानपनीय प्रददु—इत्यतिहासम्^१ ।

नारीणा व्यक्तित्वस्य विकासाय समीचीना योजना वैदिकबौद्धजैनादिषु संस्कृतिषु प्रस्युता । तासां कृते ब्रह्मचर्यवानप्रस्यप्रदग्नादीना व्यवस्थासीत् । सकटकालेऽपि नारीणा माहात्म्यं निर्दिष्टं महाभारते—

धैर्यमयमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रिय ।

आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न सद्यः ॥ वनपर्वणि ७४ २५

नारीणा सम्मानार्हत्वं कथासरित्सागरे प्रमाणितम् । तद्यथा—

तास्तु काश्चन सद्राजाता मुक्ता इवाङ्गनाः ।

याः सुवृत्ताच्छृद्दया यान्ति भूयणतां नृवि ॥ ४१.१८

बन्धुषु राज्ञरनिष्या सूर्यमती-रट्टा-सुगन्धा-रट्टादीना राज्ञीनां क्षासन-वैदस्यं कार्यकौशलं च वर्णयति । तद्यथा सूर्यमतीविषये—

भर्तृनारीविधेयम् तस्या भर्तृजयस्तया ।

निष्कलङ्केन शीलेन नान्योन्य गृह्यन्तामगात् ॥ ७ २००

रट्टा तु दुर्गावन् शीराङ्गना बभूव^२

भारतीयमस्कृतेरुपयुक्तवैशिष्ट्येन धैर्यशिका अपि प्रभाविता । तद्यथा विल्सनमहोदयोल्लिखन्—And it may be confidently asserted that in no nation of antiquity were women held in so much esteem as amongst the Hindus^३

अनएव स्त्रीणा विषये मध्यमा प्रतिपत्तिपादनीया । तद्यथा—

योषितो नराधमयेत न चासा विश्वमेव नुष ।

न चैवेर्ष्या भवेत्तासु न पित्रकुर्यान् कदाचन ॥

विष्णुपुराणे ३ १२.३०

१ Majumdar Ancient India P 326

२. विन्धाट्टिमाणां पर्याता निशयन्तप्रभावया ।

दुर्गव च तथा देव्या कृता निहृदकण्ठका ॥

३ Mill's History of India Vol II P 51.

सतीप्रथा

वैदिकयुगे स्त्रीणां जीवनकाले यदि पत्युर्मरणमभवत्तर्हि तासां स्वच्छया पुनर्विवाह सम्भवत् । ईदृशो विवाह प्रायशो देव्या सहायोजितः । नि सन्दिग्धमेव सर्वेषु युगेषु कतिपयस्त्रियः पत्युर्वियोगमसहमान्ना प्राणान् त्यजन्ति स्म, किन्तु नासौत् किमपि बलाश्रियो-जन स्त्रीभ्यः पत्युश्चित्ताया मरणाय । महाभारतयुगे स्त्रीणां पतिभिः सह मरणेन परलो-केऽपि सहगमनस्य स्पष्ट विवरण दृश्यते । तद्यथा—

यापि चंवविषा नारी भर्तारमनुवर्तते ।

विराजते हि सा क्षिप्रं कपोतीव दिवि स्थिता ॥ शान्तिपर्वणि १४५ १५

अनेनोद्धरणेनापि स्त्रीणां सहमरण वैकल्पिकमेव प्रतिभाति । दशरथस्य स्त्रीणां सह-मरण नासौत् । न केवलं भारते, विदेशेष्वपि यत्र तत्र सहमरणस्य प्रथासौत् । स्कैण्डि-नेवियादेशे युद्धवीरेषु मृतेषु तेषां पत्न्यश्रितासु प्रदग्धा बभूवुः ।

परवर्तियुगे शनैः शनैः सहमरणस्य विधानमधिकतरं प्राचलत् । समृद्धिशालिवर्गेषु उच्चतमपरलोकगतिपरायणेषु समाजेषु च सतीप्रथायां विशेषप्रचारोऽभवत् । सतीप्रथा नारीणामुच्चादर्शस्य प्रतिष्ठाभूत्, किन्तु नि उच्यमेवास्यां प्रथायां निर्मूलनमभिनन्दनोपमेव ।

बहुपत्नीत्वम्

धर्मशास्त्रेषु पुरुषाणां कृते बहुपत्नीनां कदापि सर्वथा निषेधो नाभवत्, किन्तु स्त्रीणां कृते बहुपत्नित्वं तु निषिद्धमेव ।^१ बहुपत्नीत्वाद् गृहपतेर्मर्हत् कष्टमसकृदुल्लेखितं वैदिक-साहित्ये ।^२ एकपत्नीव्रतस्य शोभनत्वमपि प्रायशस्तत्रैव वर्णितम् । तथापि कामिना यो-परिचापकानां च बहूनां पत्नीनां सग्रहो नासौदसामान्यम् ।^३

पत्युः प्रेम यथा ममि स्यात् मम पुत्रे वा स्यात्, न तथा सपत्न्या वा तस्यां पुत्रे वा स्यादिति सपत्नीकुलस्य मनोवृत्तिरभवत् । सपत्नीभिः परस्परं सीहादेन समाचरेयुरिति धर्मशास्त्रकाराणां विन्यासश्चिदेव परिपालित्वाभवदस्वभाविकत्वात् । सपत्नीनां स्वपतिं वशीकर्तुंममिचारादयः प्राचरन् ।^४

१. तद्यथा महाभारते—

न चाप्यधर्मं कन्वाप्य बहुपत्नीकृता नृणाम् ।

स्त्रीयामधर्मं समहान् भर्तुं पूर्वस्य लहने ॥ आदि १६० ३६ ।

देवदेवब्राह्मणे च—

तस्यादेकस्य बहूयो जाया भवन्ति । नैकस्यै वदन् सहपत्य ॥ १२ ११ ।

२. ऋग्वेदे १०.१५५.८ ।

३. अग्निर्देवाहुषारोगो पतिरामीदिदि कान्ना तदेव परिचापयति भिया वा एतद्रूपं यत्न य । तै० ब्रा० ३ ८५ ।

४. ऋग्वेदे १०.१५५ ।

समायानुसारं तु महाराजस्यासितस्य द्वे पत्न्यौ बभूवुः । तयोरेका गर्भवती
जाता । अपरा तु

एषा गर्भविनाशार्थं सपत्न्यै सपरं ददौ ॥ वाल० ७० ३१

अम्मादेव गर्भान् सपरकृमारो जात ।

वैदिकयुगेऽपि कतिपयराजानां बहुपत्न्यो बभूवुः । हृदिचन्द्रस्य सप्तपत्न्योज्ज्वलन्तः ।
तस्मात् कालान् प्रमृत्तिं आधुनिकयुगे यावत् बहूनां राज्ञा बहुपत्नीत्वमिडिहासप्रमाणित-
मपि वर्तते । स्त्रीणां गतं वा सद्गच्छ वा तेषामवरोपस्थालङ्घरणाय नाधिकमभवत् । तेषा-
मन्तं पुरं राज्ञीनां पदं तु भोगसामग्रीवद् बभूवुः । तासां नित्यमभिनवतरं सद्गृह्यं स्वादि-
ति मन्त्रिबिदूयकादीनां प्रयासोऽभवत् । न क्वचन सजातीयो अपितु विजातीयो वैदेशिकयो-
पि नाथो राज्ञा कामविश्यायां परितुषणाय येन वैतोपायेन सगृहीता । तत्र तयाकथित-
राज्ञीनां दुर्गमभवदिति साहित्यवृत्तेषु प्रायश्च श्रूयते । तथा हि अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्तस्य
पत्नी हंसपदिका गामवि—

अहिणवमद्वलोल्लोको मयां तद् परिचुम्बित्य चूडमजरि ।

कमलवमद्वमेतणिव्युदो महद्वररिम्हृरिओमि ण कर्ह ।

एतच्छ्रुत्वा दुष्यन्तेन पूर्वप्रेम स्मरता प्रोक्तम्—

‘सदृशं कृतप्रणयोऽस्य जन । तदस्या देवीवसुमतीमतरेण मदुपालम्भमवगतोऽ-
स्मि । सत्ते मादृष्य मद्वचनादुच्यतां हंसपदिका-निपुणमुपालम्भोऽस्मीति ।’

कतिपयसमंशान्तरा पत्नीबहुत्वस्य नृपस्य पर्यायवचनम् । त साधारणस्मितो
बहुपत्न्यां निन्दितवत् । तद्यथा आपस्तम्बधर्मसूत्रे—

धर्मप्रजामप्यत्रे दारे नाग्यो कुर्वते । अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याषेयात् ।

२५११ १२-१३

कायायनम्पत्नी

द्वितीयो चैव न पत्नो बहेद्वैतानिकाग्निभिः ।

जीवत्यो प्रथमाया तु ब्रह्मघ्नेन समं हि तत् ॥ २०७

यदि प्रथमपत्नया पुत्रा न सर्वयुस्तर्हि द्वितीयो विवाहः कार्य इति बहूनां शास्त्रका-
राणां मतम् । तथापि कौटिल्यमतानुसारं विवाहस्य पश्चादष्टयं यावत् पुत्रीत्वत्तपे
प्रतीक्ष्यैव द्वितीया पत्नी परिषेया ।^१

१ वर्षाभ्यन्तरे प्रजायमानानामपुत्रां वन्द्यां वा कर्तव्यं । दत्ता निन्दु इत्येव कल्प्या प्रमद्विनीम् । तत्र पुत्रायां
द्वितीया विन्दवः । तस्यातिष्ठमं शुक्लं रशीभनमं वादिभेदनिर्णयं दद्यात् । अत्रुविदतिपणपरं च
दण्डम् । पुत्रायां हि स्त्रियः ।

उपभोग्यानि

विश्वस्याधिकाधिकवस्तूनि स्वोपभोगयोग्यानि कर्तुं मानव आसृष्टे प्रयत्नशील प्रवृत्तं । सामान्यतो जीवनधारणाय भोजनपानवस्त्रादीनि अलङ्कारणाय स्नानप्रसापनादीनि, विभ्रनाय गृहवास्तुसंयत्नादीनि, पर्यटनाय यानसंस्कारादीनि उपभोग्यानि भवन्ति । उपभोग्यवस्तूनि बहुलीकर्तुं तेषामधिकतमोपभोगक्षम स्वरूपमाघातु च मानव प्रयतते ।

आहार

भोग्यपदार्थास्तु प्रायेण त्रिविधा —

(१) वनस्पतिभ्य प्राप्तव्या —अन्न-फल मूल-फुल्ल-नाल शाक तैल-गुड शर्करादय ।

(२) प्राणिभ्य प्राप्तव्या —मांस-दुग्ध दधिघृत-वसा-मध्वण्डकादय ।

(३) भूषभ्य प्राप्तव्या —लवणादय ।

आहारैषु मांसवसाण्डकानि सामिपाणि क्षेपास्तु निरामिया ।^१

मांसत्याग

मांसभोजन सूक्ष्मप्राचीनकालत प्रायस सर्वेषु देशेषु कालेषु च लोकप्रियमभूत् । आशुबेदानुसारं 'मांसभोजन स्वास्थ्यकर स्वादिष्ट च भवति । तस्य प्रशंसनीयमेव' ।^२ वैदिक-यज्ञेषु देवभ्यो मांसभोजनसमर्पणस्य रीतिरासौत् । पश्चात्तदेव भोजन स्वादितश्चममवत् ।^३

१ चतुर्विध आहार —मांसं, मद्यं, लेह्यं पेषय । तत्र भोज्यं मत्तव्यजनादि । व्यजनामृदयं शाकस्य दश दश —

मूलपत्रकरीरामफलकाण्डमरूढकम् ।

स्वपुष्पं ऋण्यकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

मस्यं स्रग्जलापादि । पेषं द्विविधम्—अग्निनिष्पाद्यम्, इतरच्च । तत्र पूर्वं मूषास्यम् । तत्र द्विविधम्—मुरगादिनिष्पृहकृतम्, मांसनिष्पृहकृतं च । यदग्निनिष्पादनं पेषं तद्विविधम्—सन्धानकृतं मित्ररथ । तद्यथा द्रवितमद्रवितं च । तत्र यद्द्रव्यमिति तदिकादिजलेन संयोज्य क्रियते, तद् द्रवितं पानवालयम् । यद्द्रव्यमकौषेण तालमोचापलानि संयोज्य निष्पाद्यते, तद्द्रवितं रसास्यम् । लेह्यं त्रिविधम्—राग, चूष, द्रव इति । तस्य स्वाद लवणान्द्रकण्ड । कामशास्त्रे १३ १६ टीका ।

२. चरके सूत्रस्थाने २७ ३०७—३१० ।

३. ऋग्वेदे १ १६२, ८ ४३ ११, १० २७ २, १० ८६, १० ६१ अथर्ववेदे १२ ४, ५ १८, १.२१ ६ । शतपथब्राह्मणे ३ १ २ २१ श्वेतरेवब्राह्मणे ६ ८ । परवर्तिशुभे नैषधचरिते गवालमामुक्षित्तिप्रमर्तिविद्यमकरथे—

अथावन् ऋषिर्गं बीड्य हन्यमानामयं मुदा ।

अतिविषमस्तथा बुद्ध्वा मन्दो मन्दं न्यवर्तत ॥ १७ २००

विन्दु वैदिकयुगेऽपि मासे दोषो विदितमेवासीत्, यतो नामास्य येनास्य भोजन नियमितम् । तद्यथा—यज्ञरमणे दोषिता मास न खादतु । तपस्विभिर्मास न खादितव्यम् ।^१ यज्ञायज्ञी-यसाममूत्स्वेत्तारो यावज्जीवन मासभोजन न कृर्वन्तु ।^२ माससद्वयस्य ऋत्विजिरपि मासत्याग-मुद्दिश्य निष्पिता ।^३ आचार्या 'उपावर्गं आरम्भोत्सर्जनपर्यन्त मास न खादतु' इति विधानमासीत् ।^४ मधुपर्कविधौ मासभोजन सम्मतमासीत् । तत्रापि अमासा मधुपर्कस्य रीति प्रावर्तत । तत्रार्थ्यो महापुरुषाञ्चदन् मातुर अरिष्टं तनूनाम् । शरीरिणामहिंसक कृष' इति ।^५

एभिर्छलेन स्पष्ट प्रतिभाति यद्वैदिकयुगेऽपि कश्चित् प्रतिष्ठित ऋषिबर्गस्तत्रासीद्येन मासभोजनमाध्यात्मिकाम्युदपये प्रतिबुद्धमपावनं च मतम् ।

उपनिषद्गुणे तपसा तद्वज्जानेन च मुक्ति साधनीयासीत् । तद्वानो यनस्य महिमा हीनोऽभवत् । तपसा जीवनविमुक्ति सम्भाविता । अस्मात्कारणादपि मासभोजनस्य तपस्त्रिवर्गस्य नेष्टवं प्रतिपादितम् । अयमेव मासभोजनपरित्यागादर्शो मुनिवर्गं सकल-समाजेन गृहीत । 'मुनीनां जीवनविधिर्गृहस्थैरपि यथाशक्य ग्राह्य' इति भारते सनातन-विधिर्भवत् ।

बौद्धजनसंस्कृतिषु हिंसाया विरोधो धूस बभूव ।^६ मास तु हिंसया विना न लभ्यम् । सनं सनैरनुयायिनस्तु द्वयो संस्कृतयोर्मासविरता सामान्यतो बभूव । तेषा सख्या पुरात्ययिकासीत् । तेषामादर्शेन सभाज प्रभावित । जैनसंस्कृतौ मासपरित्यागाय विशिष्ट साहित्य विरचितम् । तदनुसारं यय पशोर्मासं साद्यते स्म स पूर्वजन्मनि भाक्नुमांता, पिता, धाता, भगिनो, स्त्री वासीत् ।^७ महाराजाशोक स्वकीयपाकघातायै पशुवधं निषेधितवान् लेखितवाक्य—प्राणिनामहिंसा साधुषः ।^८

महाभारते यद्यपि स्वास्थ्यास्वाद्यदृष्टया मासभोजनस्य सर्वोत्कृष्टत्वं प्रतिपादितम्,

१ शतपथे १४ ११ ०९

२ छान्दाश्विनपदि २ १९ ०

३ शतपथे १० ९.१ १ । न यद् वा अरिमन् लाके पुरुषोऽन्नमसि तदेतममुं मन् लाके मयसि । शतपथे अपरं च ११ ६ १ ३ त होचुरित्य वा इमे अश्वानमुंमिन् लाके अश्वान तान् वयमिदमिह मतिरामह । कौशात्रिकिप्राज्ञो ११ १३ अमुं मन् लाके पुरुषोऽन्नमसि ।

मासमन्त्रविताऽमुत्र ३९९ मासमिहास्वहम् ।

एतं मासस्य मासं प्रवदन्ति मनाषिण ॥ मनुस्मृतौ ५ ७७

४. आपस्तम्बपरमंस्तु ० ० ५ १५

५ पाररररगृह्यसूत्रे १ ३ १५

६ तदा हि बौद्धमतार्थमपह ०८० पृष्ठे । बुल्लनगो ७ ३ १५

७ जमहरचरिते दृश्यम् ।

८ शृंगारिणान्तो मयमसिडालाखेऽपि अशोकेनापमभिमाय प्रवदित ।

तथापि सात्त्विकतासवर्षनदृष्ट्या मासभोजनाद्विरति प्रबोधिना । अहिसकस्तु सर्वेषां प्राणिना
माता च पिता चेत्युपदेशः ।^१ भागवतेऽपि प्रोक्तम्—

मृगोऽष्टरमर्कास्तुरीसृष्ट्वगमक्षिका ।

आत्मनः पुत्रवत्पश्येत् तरेषामन्तरं कियत् ॥७१४.९

वैदिकी हिंसा हिंसा न भवतीति सिद्धान्तेन भारते यज्ञकर्मणि श्राद्धकर्मणि च मांसं
सदा प्रोक्षितं भक्षितं च ।^२ यज्ञेभ्योऽन्यत्र मनुमांसभोजनं निनिन्द ।^३

भागवते समासयज्ञानां घोरविरोधो वर्तते । पुराणेऽस्मिन् यज्ञार्थं मुनिजनाचितम्
श्रेष्ठं मतम् ।^४ स्कन्दपुराणे आयुर्वेदप्रसिद्धानां मांसभोजनगुणानां निराकरणं भृशं
प्रकटितम् ।^५

महाकविबाणेन मांसविरतिप्रसङ्गे प्रोक्तम्—‘आहारा साधुजननिन्दितो मधुमा-
सादि ।^६ तथापि रसास्वादान्वेषिणो नागरिका मासतेमनरसाद्विरता कदापि न बभूवुः ।

आहारविवेको महता मनसि सदावर्तत । तद्यथा विवेकानन्दो समर्थयति—‘My
body and mind have nothing essentially different from the
food I ate. . . It naturally follows that both this thought and the
instrument will be modified by the food we take.’^७

भोज्यानि

सिन्धुसम्प्रदाया युगे यवगोधूमशालितिलादीन्यन्त्यादिदानि । तत्रत्यनिवासिनां
भोज्यानि तीरधर्मं निमित्तानि । सिन्धुप्रदेशे तदा दुग्धदायिना पशूनां संख्याऽयधिकासीत् ।
सामान्यतो दुग्धनिमित्तखाद्यानि प्रियतराणि बभूवुः ।

वैदिकयुगे भोज्यान्नस्य त्रिंशद्विंशतिगुणा विभाविता । तथा हि—‘यस्मिन् किरवानि
पाँस्या’ आदिवाक्यैर्भोज्यविषयकं तेषां ज्ञानमुत्कृष्टमेव प्रतिभाति ।^८ अपरं च मधु, पृतं,
सोमश्च दिव्यं भोजनमभिमतानि । तद्यथा ऋग्वेदे—

१ अनुशासनपर्वणि ११४, ११५, ११६ अध्यायत

२ मनुस्मृतौ ५. २७, ४२, ५२ महामारुते वनपर्वणि २०७ ५—१५

३ मनुस्मृतौ ५. ४८-५१

४ भागवते ७. १५ ७-११, ११. ५ ११

५. नागररत्ने २६, २२५-२३७

मांसमोक्षनेनाधिगच्छन्वापायां नारीणां च विरोधतोऽग्नियज्ञस्यो भवतीति हारवर्द्धविश्वविद्यालयस्य
टा० ए० वाचमैनस्य तथा टा० टी० एन० वसंतोदयस्य मंत्रं (नैतेऽयधिकावां प्रकाशिनं दृश्यते ।

६ कादम्बर्या ३२ पृष्ठे ।

७ Complete Works of Vivekanand Vol IV p. 2

८ ऋग्वेदे १. ५. १, १. ५३ ७, १. ५९. ९ ।

सोम एकैभ्यः पथते घृतमेके उपासते ।

येभ्यो मधु प्रघावति त्रांश्रिदेवापि पच्छात् ॥ १० १५४ १

आदनो वैदिकानां स्वादिष्टं भोजनं बभूव । आदनो नानाविधं पाच्यते स्म ।
तद्यथा नामभिरेव परिधीयते—क्षीरपाकीदनः, दध्मोदन, मुग्धीदन, ठिलीदन,
मासोदन, घृतीदनश्च । सर्वश्रेष्ठ आसोत् पंचोदन । एतु पचानां स्वादुद्रव्याणां
समाहारं सङ्कलित ।^१ दुग्धनिमित्तानि भोज्यानि नवनीतमम्बवामिक्षादीनि बभूवु ।^२
आर्याणां पक्वाप्रानि पक्विरम्भापुपपुरोडाशघानादीनि बभूवु ।^३ सत्तुभोजनं वैदिककालतः
प्रायः सदैव लोकप्रियमभूत् ।^४ वृषर तण्डुलतिलाम्बामपच्यत ।^५ तण्डुल मृष्ट्वा परिवाप
इति श्यार्तं खाद्यान्नं कृतम् ।^६ वाजिनम्लूणदुग्धदधिसम्मिश्रणैनाक्रियत ।^७ पयस्या
वाजिनवदन्तु ।^८

द्विविधपशूनां मासानि पाचितानि । मासस्य यूपः कृत ।^९ भोजनेन सह दुग्धम्,
दधि, मधु, घृत च खादितानि ।^{१०} लवणस्य मिश्रणेन घनिकानां भोजनं स्वादिष्टं कृतम् ।^{११}

भोज्यपदार्थानां वैविध्यं वैदिककाले सुपरिचितमेवासीत् । तद्यथा—शतपथब्राह्मणे
सप्तदशविधानां भोज्यानामेकवारमेवोपयोगः सूचितः ।^{१२} दुग्धेनैव दशविधानि भोज्यानि
संस्कृतानि ।^{१३}

पशुमृगयुक्तानां भोजनं वैदिककाले नातिलोकप्रियमासीत् । कमठमूल शालूकमु-
दुम्बरफलं गन्धकमाण्डकं चन्दुशानि भोज्यानि प्रतिभान्ति ।^{१४}

१ वैदिककालकाले तदा वृहदाप्यङ्क ६४ ।

२ शतपथे १८.१७, ३१३७

३ ऋग्वेदे ३.१०.१—८, ४.२४.५—७, वाजसनेयिमहितायां १९.२० अथर्ववेदे ४.७ ३;
तैत्तिरीयब्राह्मणे ३.७.५ ।

४ शतपथे १०.९.१७ पचन्ने स्वमात्रहवगवत्यायाम्, नैषधीयचरिते २.८५ ।

५ षट्पदब्राह्मणे ५.२ ।

६ तैत्तिरीयमहितायां ३.१.१०.१ ।

७ तत्रैव १.६.३०, शतपथे २.१.४.२१ ।

८ तैत्तिरीयमहितायां २.३.१०.२ ।

९ ऋग्वेदे १.१६.१३ नैऋतसो ६.३.११ ।

१० अथर्ववेदे ९.६.३९—४४

११ तत्रैव ७.७.१, छान्दास्य ४.१७.७

१२ शतपथे ५.०.२३, ८.४.४७

१३ शतपथे ३.३.२०

१४ अथर्ववेदे ८.३.४५, ४.३.४.५, ५.१७.१६ ऐतरेयब्राह्मणे ७.१.५, पचसिब्राह्मणे १६.६.४

लोचनमायुर्वेदग्रन्थेषु विद्यते ।^१ सामान्यतः प्रतिदिनं जनास्त्रिभोजनमकुर्वन्—दिनस्य प्रथमभागे प्रातराशौ लघुभोजनमासीत्, मध्याह्ने राशौ प्रथमप्रहरे च पूर्णभोजनं बभूव । जैनसंस्कृतौ रात्रिभोजनस्य परित्यागो विहितः ।

संस्कृतशालिग्रामचवर्गोद्याणा नागरिकाणां भोजनसौष्ठवं सदैव सविलासमभूत् । अस्मिन् प्रसङ्गे महार्घाणि भाजनपात्राणि, रत्नमण्डितभोजनमण्डपा मनोरजनाय समहारोभूतानि च यारत्नानि चोल्लेखनीयानि ।^२ राजकोयभोजनविधे रसिकत्व शोहर्षस्यानेन श्लाघेने निर्दिशितम्—

न पड्विषयं पिङ्गजनस्य भोजने तथा पया पीवतपिघ्नमोद्भूय ।

अपारशृङ्गारमथ तमुन्मिषन् भूश रत्नस्तोपमघत्त सप्तम ॥

भोजनस्य पचनार्थं श्यालो-कटाहोद्यादयः सम्प्रयुक्ता ।^३ कुण्डिकाकपालमन-पारावादयः भाजनार्थं पानार्थं वा पात्राणि बभूवुः । तितवसूरादयोऽन्नस्य शोधनार्थं प्रयुक्ताः ।

धूमपानं ताम्बूलं च

भोजनानन्तरं धूम्रपानस्य प्रवृत्तत्वात् । तदर्थं धूम्रवर्तिका निर्दिता । प्रायोगिक-वर्तिकायाः पचत्रिंशद्व्ययाणां मिश्रणमभवत् । स्नेहिकवर्तिकायाः वसाघृतजोषकादीनां मिश्रणमासीत् । गिराविरचनवर्तिका ज्योतिष्मजोहृरितालमन शिलागुहणां योगेन रचिता । धूम्रपानाय वर्तिका हस्तद्वयदोर्षायां नालिकायां स्याजिज्ञा । धूम्रपानस्यातिमाना वर्जिता-श्रीत् ।^४

धूम्रपानानन्तरं ताम्बूलग्रहणमभूत् । ताम्बूलवृक्षे बहुविधाना मुखशोषकानां पाचन-शक्तिसंघर्षकानां स्वास्थविधायकानां च द्रव्याणां निधानं कृतम् ।^५ ताम्बूलस्य सर्वाधिकं महत्त्वं राजकुमारोभ्यः बभूव । राजकुमारोभ्यः ताम्बूलार्पणाय ताम्बूलकरकूवाहिन्यो नियुक्ताः ताम्बूलकोपं करकू इति ख्यातं स्वर्णरजताम्बा निर्मितो मणिजटितोऽभवत् । पत्रद्वयहासि मणिजटितोऽभवत् । ताम्बूले भयोत्पादकानि वृद्धिवहादीनां रूपाणि निषाय

१. सुश्रुतसंहितायां शाक्यस्तादिसंगेषु ।

२. मीमांसानीयवाक्ये दूतवाक्ये च ।

३. महाभाष्ये २/३६, ४२/१७

४. विशेषविशेषपरिचयाय चरवर्तिकादिना ५.२७/५२ इत्यस्याः ।

५. चरकस्मृत्याने ५, ७१—७४

मोगिनां दिस्मयापानेन परिहास कारित ।^१ कामभावस्योद्दीपकत्वान् ताम्बूलमोगस्य निषेधोऽपि समर्पित इवापि ।^२

बबोना मुखेषु ताम्बूलवीटी काव्यं पठतीति गङ्गावतरणे निदर्शयति नीलकण्ठ —

कथितामफल्द्वीटी कालिदासमुत्सेर्षिता ।

पत्युर्मुखे तु सा गौर्या परप्य निगमाक्षरम् ॥

पंचमं

पेषेषु शीर्षस्थानोय जलमेवास्ति । पश्चात् दुग्धमधुनी, फलपुष्पकारण्डमूलादीना रसा लोकप्रियाणि पेषानि सन्ति । पुग सोमो मध चासाधारणे पेषे बभूवतु । नागरिकेभ्य स्वास्थ्यप्रद शुद्ध च कूजजल प्रदातुमेव सिन्धुसभ्यतायुगे सुव्यवस्थासात् ।^३

वैदिकैर्जलस्य दिव्यस्वरूपमदर्शितम् । जल शुचिताया प्रतीकमेव कल्पितम् । तस्मात् देवा अपि शक्तिसचय कुर्वन्तीति वैदिकधारणा ।^४ परवर्तिद्युगे विविधप्रकाराणा जलानां स्वास्थ्यदृष्ट्या पर्यालोचनमायुर्वेदग्रन्थेषु कृतम् । अशुद्धजलस्य परिशोधनायानुसन्धानानि वसुप्तानि । वनायीकरणेन, रवितापेन, कतकदिसप्रन्थिमुक्तादीना परिस्पर्शनेन वस्त्रधारणेन जलस्य शोधन विहितम् । जलस्य सुगन्धीकरणस्य शीतलीकरणस्य च रीतिरासीत् ।

भारते सर्वत्र दुग्ध लोकप्रियमभूत् । सिन्धुसभ्यतायुगे दुग्धदायिना पशूनामाधिव्ययमभवत् । वैदिककाले घनिका निर्घना प्राय सर्वेऽपि वर्णाश्रमिणोऽधिकवाधिकसह्यका या परिपालयन्ति स्म । राजा गवा सह्योपलक्षा बभूव । दुग्धस्य प्रचुरप्रदासा विद्यते माहित्यग्रन्थेषु । तद्यथा—प्रिय दुग्ध न काम्यम् । दुग्धं वै जीवन प्राणा वा ।^५ धारोष्ण दुग्ध पीतमौषदुष्ण वा मधुशर्करामिश्रितमास्वादितम् । घृतमिश्रित दुग्ध पोषणमासीत् ।^६ आयुर्वेदेशास्त्रेषु विविधपशूनां दुग्धानि स्वास्थ्यदृष्ट्या विधिकानि सन्ति ।^७

१. मेघधोषकीर्ति १६ २०, १७५

२ स्कन्दपुराणे नागरखण्डे । ताम्बूलमुपसृज्य जना कामासक्ता भवन्ति ।

३, Piggott Prehistoric India p 171

४ ऋग्वेदे ७४६

M महामाण्ये ६।७ ६४

५ शतपथे २५ १ १५, ९ २ ३, ३१ । अमृतं क्षीरमोजनमिति पंचतन्त्रे १ ११९

६ अथर्ववेदे ७-७३ १, तिष्यजातके

७ चरकसूत्रप्रदाने २७ २१४—२२१, सुश्रुतसंहितायां दुग्धवर्गे ४५ १—५

सोमरम

सोमस्तु आर्याणां प्राचीनतम पेय । सोमपत्रे देवेभ्य सोमस्य समर्पणं क्रियते स्म । सोमाय सोमवन्तो प्रथमपुरपुकाऽमून् । सोमवल्ला मुञ्जश्त्वर्बते सवधिता । तस्मात्प्रदेया-
द्विक्रमार्थं वल्लोय भारते आनीता ।

सोमवल्ली उडूतने मुसलेन कुट्टिता शिलापट्टके वा प्राग्गा पिष्टासीत् । परचाहूर्णस्य पवित्रेण शोधिता । तस्मिन् रसे दुग्धं दधि घृत यवश्च मिथितानि । सोमस्य गन्धो रम-
णीय आसीत् । वैदिक कविभिरस्य श्रो. प्रयो नमद्वच प्रशंसितानि । स्वाद सोमस्य मपुर
आसीत् ।

सोमपानेन बहवो लाभो आसन् । तथा हि वक्नुतासक्तिवर्धनं दीर्घजीवनं प्रतिभा-
विकसनमाध्यात्मिकं शौष्ठव च सोमपानेन सम्भावितानि । सोमपायो यशस्वी भवति ।
सोमस्तु मानवताया वल्याणम् । सोमेन धर्मप्रवृत्तिवर्धनेऽभिनवचेतनाया स्फुरणं भवतीति
वैदिकधारणा ।^१ सोमो मनस पापानि दूरं कृत्वा सत्यं सवर्धयति नासयति चासत्यम् ।^२

सोम ईयन्मादक आसीदिति सत्यम् । किन्तु सोमो नासीत् सुरेति स्पष्टमेव । शतप-
थानुष्ठार सोम सत्यस्थान्मुदमस्य प्रकाशस्य च कर्ता भवति, सुरा चासत्य पतनमाचकार-
मेव ।^३ अपर च

सुवितानं विरितुषे जनाय सत्त्वामच्च वचसो पस्पृधाते ।

समोयंत्सत्यं मनरदजीयस्तदिसोमोऽवति हृत्पासत् ॥ ऋग्वेदे ७ १० ४.१२

आ रसा विशन्त्यादाव सोमास इन्द्रं विषंण ।

श ते सन्तु प्रचेतसे ॥ ऋग्वेदे १ ५ ७

परवर्तयुगे भारते सोमा दुर्लभशयोऽभवत् । तदा सोमस्यमाया चतुर्विंशतिलज्जा
प्रमिता ।^४

सुरा

वैदिकयुगं सुराया गुणा अत्रगुणाश्च सुररिचिता आसन् । वैदिकसाहित्ये षड्विंशत्या
प्रशसा विद्यन्तेऽयं सुररिचिता आस्ति ।^५ यज्ञेष्वपि सुरासमर्पणमक्रियत् । यत्नोरजनस-

१ ऋग्वेदे ८ ४८

२ Macdonell Vedic Mythology p 109 ऋग्वेदे ७ १० ४ १२

३ शतपथे ५ १ ५ २८

४ मुद्रमर्दितायां (१) कसितय्याने सोमप्रकरणे विशेषविवरणं द्रष्टव्यम् ।

५ यज्ञोपनिषद् निदाने ऋग्वेदे १ ११४ ७, १० १३१ ४ ५ अथर्ववेदे ४.३४ ९ तिन्यामर्गं निदर्शनं
ऋग्वेदे ७.८१ १, ८ २ १२ मैत्रायणीयं १ ११ ९

भामु सुरापानान्विताना कलहाना प्राचुर्यभासीत् ।^१ सुरापानं तु पापप्रवृत्तौना प्रवर्धना-
येति प्रायः समर्थितम् ।^२

अर्थशास्त्रे चरकसुश्रुतयोः सहितयोश्च बहुविधाना सुराणामुपकल्पनविधयो वर्णिता
वर्तन्ते । असंख्यकानि सत्रोपकरणानि विद्यन्ते येषां मोहेन सुरा निर्मिता । तद्यथा मूलफल-
पुष्पधान्यव्यंजनपत्रबीजगुडशर्करावल्कलगन्धादीनां सुराः परिदृष्टव्याः । चरकसंहिताया
वनुरशीतिविधौना सुराणमुल्लेखो वर्तते । तदनुसारं सुरासवेन मनसः शरीरस्य च बलं
वर्धते, निद्रा नश्यते, शोकारूच्योविनाशो जायते, मनश्च प्रसन्न भवति ।^३ सुरापाने संयम
कर्तव्यः, अन्यथाधिकपानेन बुद्धिः धैर्यं स्मरणशक्तिश्च विनश्येयुः ।^४

रामायणानुसारं पानभूमिरापानकं वा सुरापानिना मनोरंजनार्थमभवत् । पानभूमौ
स्वर्णमयान्यासनानि, पानाय स्फटिकरचितानि महार्घपात्राणि स्वर्णघटाश्चामवन् । राज-
कीयपानभूमौ नृत्यमयोतबाद्यादिभिर्मनोरंजत विधातुः कन्यका नियुक्ता आसन् । पानभूमौ
घरातले पुष्पाणि विकीर्णानि ।^५ कामसूत्रानुसारं नैमित्तिकमासीत् सभापानकं यत्र सम्भूय
समन्तात् पानं कृतम् । नित्यमासीत् सरकार्थं पानं यत्र नायिकया सह पानं प्रतिदिनं
कृतम् ।^६ अर्थशास्त्रानुसारं पानभूमे सुप्रबन्धाय राजकीयनियन्त्रणमासीत् ।

सुरापानस्य निन्दा सर्वैर्मनीषिभिः कृता ।^७ 'ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणो वानप्रस्थाः संन्या-
सिनो वा कदापि सुरास्पर्शमपि मा कुर्वन्तु' इति विधानं महाभारतानुसारं शुकान्वार्यः सुरा-
पानं ब्राह्मणेभ्यो निषेधितवान् । तथा हि—

यो ब्राह्मणोऽथ प्रभृतीह कश्चिन्नमोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।

अपेतधर्मो ब्रह्महा चैव स स्यादस्मिल्लोके गहितः स्यात् परे च ॥ आदि० ७१ ५४

रामायणेऽपि प्रोक्तम्

न हि धर्मर्यसिद्धयर्थं पानमेव प्रशस्यते ।

पानादर्थश्च कामश्च धर्मश्च परिहीयते ॥ किष्किन्धा० ३०.४६

बौद्धजैनसंस्कृतयोः सर्वत्र सुराया दोषा आकलिताः । परिणामतः सर्वेऽपि सद्बुद्धि-

१ ऋग्वेदे ७ २ १२ शतपथे १, ६, ३ ४५.५४ २१. ५ १ २ १२ ५. १ ५ २८ । पितृणां कृतेऽपि सु-
रायां समर्पणं कृतमिति शतपथे ५. ५. ४. २७

२ ऋग्वेदे ७ ८६ ६

३ चरकसूत्रस्थाने २५ ४९, २५ ५१

४ रामायणे २ ११४ १४, ६ १ २२ २४, ५. ११. ४ २८

५ कामसूत्रे १ ४. ३७—३८

६ ऋग्वेदे ७ ८६ ६, शतपथे ५ ९, ५ २८ काठकसंहितायां ११ १२; छान्दोग्ये ५. १ २८ आपस्तम्ब
धर्मसूत्रे १ ७२१ = मनुस्मृतौ ११ ९३, ९४, महाभारते शान्ति० १११ २९, ३५ २० अर्थशास्त्रे
सुराध्वदाप्रकरणे व्यसनाधिकरणे च ।

पंचमगा गृहस्था सुराया बिरदा बभूवु । भारतोयकयासाहित्ये सुराणानोद्भवानि पानानि
निर्दिशितानि ।^१

अन्यपेयानि

वैदिककालत कीलाल मादक पेयमासीत् । मधु सर्वेषां सर्वैव प्रियं पेयमभवत् ।
मधुपर्कविधौ मधुन प्रतिष्ठास्थानं सुविदितमेष । इधुरसो भारते सर्वैव लोकप्रियोऽभवत् ।
फलानां रसोपवल्पने आम्रत्रम्बुकदलीदाशादीनामुपयोगोऽप्रियतः ।^२ एवविषं रसं कठि-
पयवृणाणां पत्रपुष्पैश्चोपकल्पितं । नारिकेलजलं समुद्रतटवासिभ्यः प्रियमभूत् ।

वनविहारकाले जना मधुमाधवोपानमकुर्वन् । तस्या निर्माणं मधुनोऽभवत् ।^३
इतिवङ्गमहोदयस्य लेखानुसारं ख्रीष्टस्य सप्तमे शतके भारते 'नाय' पानस्य प्रचलन-
मासीत् ।^४

ऋत्वनुसारं पेयानामुन्मोगिता निर्धारितासीत् । तद्यथा वाक्यमोमाशामाम्—

सहकाररसाक्षिता रसात्ता जलभक्तं कल्पपानकानि मन्था ।

मृगलावरता मृतं च कुम्भं स्मरसजीवनभौषधं निदाधे ॥ अष्टादशमध्याय

मोजनस्य पानस्य च पश्चान् बभूवुः प्रियद्रव्याणामुपयोगं कृतं । महा० तन्मा ५६९

स्वास्थ्यसाधनानि

प्राया नागरिका प्रतिदिनं तावन्मात्रं धम न कुर्वन्ति यावान् तथा स्वास्थ्यधारणाय-
वश्यं भवति । तथा कृते नित्यभ्यायामस्यावश्यकता भवति । शरीरे आङ्गिकसौन्दर्यं कर्म-
भ्यता चापानुमतिं भ्यायाम सापयोगः । श्यापामोद्भवान्याङ्गिकसौन्दर्यानि महामारते
वर्णितानि—

पश्य ब्राह्म सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।

ऊरु परिपस्युङ्गो सट्टं चाप्युरो महत् ॥ आदिपर्वाणि १४० ९

१ अमरकोशश्लोके २२०, मत्स्यपुराणश्लोके २९१, कुम्भजातके ५१२ महापुराणे ६२८२

२ रामायणे २९१ १५, महाभगे ६ ३५ ६

३ महा० आदि ७६ ३

४ शक्यपुराणानुसारेण शान्तिपर्यन्ते ५० ९०, १३५

पुत्र रात्रकृषारा प्रविष्टिनं व्यायाम कृषन्ति स्म ।^१ आधुर्वेदानुसारं व्यायामेन शरीर-
रम्य मार्गं स्थिरं भवति, कृष्णस्य मानवस्यापि शरीर मुदगर्तं जायते ।^२

व्यायामार्थं प्रातः काल सर्वोत्तमोऽभिमतः । प्लवोत्पतनं सर्वांगतमाम्कन्द. मन्त्रयुद्धं
दग्दुद्ध मुष्टियुद्धमायुषयुद्ध च व्यायामाङ्गानि सम्मितानि ।^३

समुद्दिगाहित्वा व्यायामार्थं विशेषस्थानानि निर्मितानि । तत्र व्यायाममूढो
व्यायामोरथीगितामुरकरणाणि समुद्दितानि । बद्ध. समवयस्क. सर्वत्र व्यायामं
कृतवन्तः । व्यायामकाले शेषा शरीरेषु श्वेदविन्दवीजोमन्त ।^४ व्यायामविधि. सम्म-
प्रकारेण वैज्ञानिकनियमानुसृतं विक्रमितः ।^५

सौन्दर्यसाधनानि

मानवः शरीरस्य सौन्दर्यकसौन्दर्येण परिकुष्टो न भवति । शरीरस्य प्रविचारे स्त्रीणां
सौधः स्वभावतः सविशेषं वर्तते ।^६ निगमेषु शरीरस्य सौन्दर्याभिवृद्धये नवतराणि उपा-
दानानि उपकल्पितान्येव । अयोऽसाविषये प्रवृत्तिरियं वान्मौक्तिका प्रमागिता—

नाकृग्दन्ती नापृष्टुटी नाश्रायो नापभोगवान् ।

नापृष्टो न विन्नाङ्गो नाश्रगन्धश्च विप्रते ॥ बाल० ५ १०, ११

कृत्रिमे यत्रान प्रविचारायामद्या इव प्रभानां श्वपरिचारकादीना वेद्यनूया निरधार-
यन् । कर्मोरस्य हृषंस्य परिचारकाणा वेद्यनूया क-हृणो न श्रिता—

स्वर्णकेतकप्रप्राङ्गुल्लुङ्गलम्भोऽनघ्नतः ।

षट्पदा निलकादिनष्टविशेषनिलकाङ्गु ॥

अपाङ्गुप्रयोर्वदमन्पयोऽनघ्नतरेषया ।

निर्नागङ्गककेशातवदहेमोपवौनिका ॥

अधगाम्बरपुच्छानेलेम्बेन्नुम्बितमूतनाः ।

प्रच्छादिनार्थशोऽन्वकश्चुकाङ्गुययोपरा ॥ शत्रुतर्ङ्गिण्या ७ ९२८.९३०

१ समानार्थेण ७१ २४

२ सुश्रुत० वि० ८० - ८ अ० १११

३ कन्दमुने १ महाभाष्ये

४ काश्याय १० ५२ ।

५ सुश्रुतं हृषंसां विक्रिं मन्वान २८ ३५—८०, ४०—८१

६ अङ्गुल्लुङ्गानां मूतनादे ७ ३१, ३२

७ अङ्गुल्लुङ्गानां १-५९

दोषनिर्वाये बौद्धकालिकप्रसाधनादीना मूत्रो वर्तते । तद्यथा उच्छादन परिमहन महा-
पत्र सवाहन, आदास, अजन, माला विलेपन, मुखचुम्बक मुखलेपन, हृत्पत्रगन्ध, शिखा-
बन्ध, दण्डक, नालिक, खग, छत, धिन्नुपाहन, तण्डुल, मणि बालत्रोजनि, ओदातानि
वत्थानि दोषदसानि ।^१

दन्तधावनम्—

प्रातरुपाय सर्वप्रथम दन्तधावन करणीयमिति नियम आसीत् । दन्तकाष्ठप्रयोगार्थं
वृषाणा घयनमायुर्वेदानुसारं कृतम् । जना दन्तकाष्ठस्य शिरोभाग कूर्चोक्त्य तैलेन मधुना
वाग्निभिष्य संघवत्रिभ्रुलानेभोवतीचूर्णे दन्तेषु घर्षयन्ति स्म ।^२ दन्तधावनस्य लाभ
वैज्ञानिकदृष्ट्या पर्यालोचिता । तथा हि—दन्तधावनेन नेत्रे स्वस्थे भवत मुखात् मुग्-
घनि-सरति । भाजनस्योदरगमनमार्गं परिशुष्यति । भोजने पित्तकफादीनामशुद्धद्रव्याणां
सम्मिश्रणं न भवति । भोज्यास्वादनशक्तिरपि वर्धते ।^३ विलासिनामुपयोगार्थं सप्ताह-
पर्यन्तं त्रिविधमंत्रनेषु दन्तधावनं संस्कारितम् ।

केससंस्करणम्—

दन्तधावनस्य परवान् स्नानविधे प्रागेव केससंस्करणमक्रियत । प्रतिचतुर्थादिन एतद्गु-
कर्तनं प्रतिपक्षमदिनं प्रतिदशमदिनं वा केसकर्तनं नागरिकं कर्तव्यमिति वात्स्यायन ।
स्त्रियोऽपि केसकर्तनमकारयन् । पुहपाणा ह्यनुसारं श्मश्रुकेशादीना पूर्णमासिकं वा वपनं
कृतम् ।

अङ्गमर्दनम्—

श्यायामस्य परचादङ्गमर्दनं विधेयमासीत् । पादाम्या मर्दनमुत्सादनमिति हस्ताभ्यां
शिरोऽङ्गमङ्गमं वेगमर्दनमिति शेषाङ्गेषु मर्दनं सवाहनमिति कथ्यन्ते । प्रथमं शिरसि
तैलमिश्रितम् । विषयेष्वङ्गेषु विभिन्नप्रकाराणां तैलानां मर्दनमभवत् । अङ्गमर्दनविद्या-
विशारदा सवाहिका समृद्धिशालिभिरस्मै प्रयात्रतायं नियुक्ता ।^४ अङ्गमर्दनस्य परचा-
दुद्धतनं कृतम् ।^५

स्नानम्

स्नानं नियमेव कर्तव्यं हि त्रिं वा यथेच्छम् । सिन्धुसम्पत्तायुगे नागरिकाणां स्नानाय

११. दोषनिर्वाय ११

१. मुद्गुल्लसंहितायां चिकित्सनस्योपाने २४-५

२. उच्छादने ५-३१-१ । अपरं—दन्तधावनेन शरीरे सुन्दरं भवति मुस्तकान्तिवर्धनं वाची मज्जा
बाधते च । मुद्गुल्लसंहितायां ७३-३१-१४ अन्ते । विषयो नाटदपुराणे पूर्वभागे द्वितीयाद ५० अष्टादे
सन् ५३ ।

३. नाटके ६६ वा सूत्रस्योपाने ५-८१-८८, कथ्यमूत्रे जिनवर्ति ।

४. मुद्गुल्लसंहितायां चिकित्सनस्योपाने २४-५९

बह्वो जलादाया कारिता ।^१ साधारणतो जना स्वगृहकूपजलेन स्नानागारे स्नातवन्त ।
 दारीरं स्वच्छ विधातु तदा बहुविधद्रव्याणामुपयोग प्रचलित । पुरा नगराणि प्रायशो
 नदीतटेषु स्थितानि बभूवु । सार्वजनिकसरोवराणां जलविशुद्धये जलापमट्टारआलकानि
 प्रयुक्तानि ।

समुद्रिशास्त्रिणां स्नाविधि महाभारतीयेनाधोलिखितवर्णनेन परिधीयते—

उरथापायऽय्यवाप्यं ययौ स्नातगृह नृप ॥
 तत शुक्रकाम्यरा स्नातास्तदृणा क्षतमष्ट घ ।
 स्नापका वाश्वने कुम्भं पूर्णं समुपतस्थिरे ॥
 भद्रासने सूपविष्ट परिधायाम्बर लघु ।
 ससो घदनसंयुक्त पानोपरभिमप्रतं ॥
 उरसाहित मधयेण घलयन्त्रि सुशिशितं ।
 आप्लुत साधियासेन जलेन स सुर्गघना ॥
 राजहस्तनिभं प्राप्य उष्णीयं शिबिलापितम् ।
 जलदायतिमित्त वै येष्टयामास मूर्धनि ॥
 हरिणा च दनेनाङ्गमुपलिप्य महाभुज ।

श्रयो चाविलष्टयसन प्राद्भुल प्राञ्जलि स्थित ॥ द्रोण० ५८८१३

नरीराङ्गेषु स्फूर्तिमाधातु चर्मरोगाश्च नाजयितुमिष्टकया पर्वण कृतम् ।^१ स्नाना
 षास परमरमणीया रत्नमणिमौक्तिकजटिताश्च बभूवु । स्नानविधि क्वचित् प्रौढामयो
 ऽभवत् ।^२ स्नानस्य प्राय सर्वेऽपि गुणा प्राचीनयुगेऽत्रधारिता आसन् ।^३

स्नानप्रक्रियाणां वैगानिकपर्यालोचन कृतमासीत् । तथा हि—उष्णजलेन शिरस
 स्नात्वात् नैत्रदीर्घत्वं जायते । शिरस स्नान क्षीतलजलेन कतश्चम् । क्षीतर्षो वायुक्फा-
 दीनां विकारोत्तिशीतलजलस्नानेन भवति । शीघ्रे विसरक्तादीनां विकार उदणजलस्नानेन
 संभवति ।

भारतीयं स्नानं तु पुरापि दारीरस्याम्यतरवाह्यशुद्धयेऽभवत् ।^४ प्राचीनकाले
 योरनोयस्तानागारा रोमादिनगरेषु प्रायत कामवृत्तिपरितर्पणायान्तरिम्यतरम् ।

M नत्र महाराजागारेषु भव । १२० x ७२ इत्याद्याय अस्तीत् सुमित् स्नानकलादय २६ x १६
 हस्तायाम आसीत् । रानागारभवत्वाभ्यन्तरमयो परित् प्रपणोऽभवत् । यथाकालं स्नानकलं
 नवीकृतम् । महाराजागारस्य दक्षिणपदिमभागे ष जनाऽस्य रानागाराऽन्तरियत् । एवस्य अगारय
 मण्डलितवटलादपरेषु रानागृहेषु उष्णताया प्रसार कृत ।

१ सुभ्रुतसंहितायां त्रिकिरितवर्षाने २४ ५४

२ कल्पसूत्रे भिन ररिते

३ अरकसंहितायां सूत्रस्थाने ५ ६१ सुभ्रुते त्रिकिरितवर्षाने २४ ५४-१६

४ रनां नाम मन प्रसादकर्ता दु रवन्निर्ध्वंसनम् ।

आकल्प प्रसाधनञ्च

स्नानस्य पश्चात् शरीरस्य प्रसाधनं कियते । तद् द्विविधम् । प्रथमं तावत्—अनुलेपनं, चित्रण, वासयोग, तिलकधारण च । द्वितीयं तु शरीराङ्गेष्वभरणधारणम् । प्रसाधने न केवलं विलासार्थमेव, अपि तु वैशानिकदृष्ट्या चन्दनकेसरदीना सुगन्धितद्रव्याणामनुलेपनेन पुष्पमालाधारणेन च वृषतासुगन्धिसौन्दर्यायुबलपुष्टौणा स्वर्धनं भवति, मनः प्रसन्नं जायते, हार्दिक्यं दूरं याति च ।^१

सिन्धुसाम्यतायुगस्य बहूनि प्रसाधनपात्राणि प्राप्तानि सन्ति । कतिपयानि प्रसाधनद्रव्याण्यपि तेषु वर्तन्ते । तस्मिन् युगे नेत्रयोः प्रसाधनं शलाकयाञ्जनयोगेन कृतम् । शरीरस्य रजनं रक्तद्रव्येण कृतम् । शरीरस्य शुभ्रता विधातुं कस्यचित् द्युतिमतो वस्तुनः प्रयोगोऽभवत् ।

वैदिकयुगेऽपि हिरण्यपरत्वमिद्रस्य केनचिदनुलेपनेन प्रसिद्धम् ।^२ तदा यज्ञकर्मणि प्रयुक्तो यज्ञमानो नवनीतेन शरीरस्यानुलेपनमकरोत् । चूर्णे शरीरस्य सौन्दर्यं स्वर्धितम् ।^३ महाभारतानुसारं राजगृहेषु प्रमदानां प्रसाधनाय सैरघ्नीणा नियुक्तिः कृता । राज्ञां प्रसाधनार्थं दास्यः सिल्पिनश्चापसितवस्तूनामुपकल्पनं कुर्वन्ति स्म ।^४ नायिकानामकयो मनोविनोदार्थमपि परस्परं प्रसाधनस्य रीतिरासीत् । पतिः परम्यां कपोले चित्रमर्पयति स्म ।^५ राज्ञां प्रसाधनविधिः कालिदासेन निर्दिष्टः—

त धूपद्रव्यानकेशान्तं तोयनिर्णिक्तपाणयम् ।

आकल्पसाधनंस्तंस्तरूपसेतुं प्रसाधका ॥

तेऽस्य द्युक्तागुणोद्भूतं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।

प्रत्पूषुः पञ्चरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥

चन्दनेनाङ्गरागं च मृगनाभिसुगन्धिना ।

समापय्य सतश्चक्रुः पत्रं विन्यस्तरोधनम् ॥ रघुवरो १७ २२-२४

शौचस्वायतनं मलाभहरणं स्वर्धनं चैव ॥

रूपोत्कर्षं त्रिपुण्यमं कावाग्निमन्दीपनम् ।

नारोषा च मनाहरं श्रमहरं स्नानं दृश्यते गुणा ॥

१ उक्ते सूत्रग्रन्थे ५ १२

कन्दुपात्रोत्कर्षं तु

बभ्रादञ्जुर्धं मयं विरमति श्रीः पथरागाद् मयेत् ।

नानाकारमपि मन्थयति विषं गारुमग्रादश्मन ।

एकेनैव कियते मन्थयन्त्येव कपोलैः किलेने परम् ॥ राजश्री ५ १३१

२. श्वरेदे १ १३१ ८

३. कौरीयकिञ्चनोपनिषदि १ ५

४. श्वरेदे ५ ४, ८, अर्थशास्त्रे 'आभरणधारणे' । नारीणां शरीरेषु कामामनुगन्धिगोऽञ्जनमपि चतुर्णः कुर्वन्ति स्म । बुद्धचरिते

५. मतिमानशके मयमाहू, सौन्दर्यनन्दे च ।

दिनभागमधिकृत्य वेपथैशिष्ट्यं कृतमाप्तौ । तद्यथा काव्यमीमासायाम्—अभिनव-
कृतमूषिम्यधिकर्णं शिरोप महवक्परिवार पाटला दामकण्ठे । स तु सरसजलाश्लोम्नो-
लित मुन्दरीणा दिनपरिणतबन्मा कोऽपिबैद्यभ्रकास्ति ॥

विभिन्नतुण्डु प्रसाधनाना वैचित्र्यम्ब कल्पना गुत्तयुगे सविरोप दृश्यते । तथा हि शिथिर
विहाय सदैव चन्दनानुलेपन निय क्रियते स्म । हृन्मन्ते रमण्य कपोलप्रदेशेषु पत्रलेभ्या
विश्रयन्ति स्म । वसन्ते पित्तचन्दनम्य लेप प्रियोज्जुत् । वस प्रदेशे प्रियगुकाण्ठीयककुटुम-
कम्तूरिकाणा चन्दनेन मिश्रणं कृत्वा लेप कृत । अस्मि प्रयोजनाम रत्नचन्दनमपि प्रमुक्तम-
भवत् । हरिचन्दन मुप्रियं बभूव । सर्वाङ्गेषु तस्य लेप कृत ।^१ ग्रीष्मस्य सन्ताप
प्रसाधने शमित । तद्यथा काव्यमीमासायाम्—

मुक्ताननाश्रन्दनपङ्कदिप्या मृषालहारानुमृता जलाद्रा
स्रजश्च मौलो म्मितक्षम्यकानां ग्रीष्मेऽपि सोऽय शिशिरावतार ।
अपरञ्च गोष्मस्य कव्यवैशिष्ट्यं वर्णित तत्रैव
कर्णे स्मेर शिरोप शिरसि विचकिलस्रगलता पाटलिन्य
कण्ठे माणलिहारो वलयितमसितान्भोजनाल क्लान्तयो ।
सामोद चन्दनाम्ब स्तनभुविनयने म्लानमाजिष्टपृष्टे
गात्र लोलजलार्द्रं जयति भृगुदशा प्रीतिमको वेप एय ॥

विभिन्नाङ्गाना प्रसाधनार्थं विविधा रचना द्रव्याणि चोपयोजितानि । एषु ताम्बूल-
सुवनेन सामान्यतोग्ररराम समञ्जनि । पत्रकलाशारा मुखे कस्तूरिकया चित्राणि विर-
चितानि । दन्तलेषका दन्तरजन कुर्वन्ति स्म । अधरम्य विद्येपरागा यावकन कृत ।^२
रञ्जितोऽपर पत्रकदददृश्यते ।^३ कपाते पत्रकस्या तिलकश्च कृतो । मुखे पाण्डुता विधातु
लाघपरगा विकर्ण । मुखवायुन श्वास सुगन्धित ।^४ नक्षत्रञ्जनमक्रियते । बाहु चन्द-
नागुर्हर्षैर्दृश्यते ।^५ पादौ लासारसन रजितौ । तयो श्यामा पल्लवाकृतिमि सबधिता ।
अगुष्टे त्रिलका रचित । अलककरागेण बहुविधानि चित्राणि तत्र कृतानि ।^६ वक्ष स्पष्टे
चन्दनलेप कृत्वा तत्र केसरो विकर्ण । ललाटे भ्रुवाहपरि पुष्पगुच्छाकृति रचिता ।^७
दन्ताना बहुवा रागा कृता । तद्यथा नाट्यशास्त्रे—

१ अङ्गुमहारे ० ०० ४ ५, ६ ७, १४ कादम्बर्वा १० २०६ निशुपालकन ८ ५७, रघुवने ११, ३७, ६
६०, ७० हरविजय १७ ८१ हरविजये २५, २१

२ निशुपालकन ८ ५५, ९ ४६

३ नाट्यशास्त्रे २१, ०१

४ निशुपालकने ६ ५०

५ समीपवणि २१ ३०

६ नाट्यशास्त्रे २१ ४० ४१, अङ्गुमहारे १ ५ कादम्बर्वा ११ १५८

७ नाट्यशास्त्रे २१, ०४

नेत्रयो रजन कार्यमघरस्य च रजनम् ।

रन्ताना विविधा रागाश्रुतां शुभलता यथा ॥ २१ २८

न केवल युवका अपि तु बालका अपि घातुरसै शरीर रजयन्ति स्म । प्रसाधनपरीक्षणाय दर्पणस्योपयोग कृत । बहुविधा घातुनिर्मिता दर्पणा बभूवु ।^१

गुप्तयुगेऽश्लेषविधा गथाङ्गरागादयो निर्मिता । तेषा वैविध्यं प्रयुक्तोपकरणानां वैविध्येण तेषा मात्राया न्यूनाधिक्येन च कल्पितम् ।^२

केशरचना

केशा द्वयोरपि स्त्रीपुरुषयो समानरूपेण लम्बा बभूवु । लोकास्तेषा सवर्धनाय प्रसाधनाय च प्रायतन्त । सिन्धुसभ्यताया युगादेव भारतस्य विविधभागेषु विविधप्रकारै केश प्रसाधन प्रचलितम् । वैदिकयुगे कङ्कतप्रयोगेण केशरचना कृता । केश स्रग्ध्य शिरसः शिखरनागे ओषधिरचना कृता । पृष्णुट्टका विपितट्टका च द्विविधे वेष्मि रचिते । शिरसि केशपाशाना कपर्दा कृता^३ ।

एवेतकेशाना विरलत्वे भूते तेषामुन्मूलन कृतम् । एवेतकेशाना बाहुल्ये भूते केशकल्पेन तेषा द्यामीकरणं सुप्रचलितमाशोत ।^४ स्नानस्य पश्चात् केशपाच्यं सोपयित्वा तैलं सुगन्धितधूपैश्च तस्य सुवासनमक्रियत ।^५

कबचीरस्य शिरसः पश्चमागे चूडश्रावभागे कृतो । शिरसोऽग्रभागे कुरत्सोमना स्त्रिय प्रागुल्फेति प्रथिता । नापिथ कतनन इमश्रुणोरलङ्कारण कृतवान् ।^६

प्राचीनयुगस्य केशरचनासमकालिकमूर्तिचित्रादियु प्रत्यक्षोक्तत्वं दृश्यते । अजन्तावाद्यादियु स्थानेषु गुहाना चित्रेषु खजुराहोभुवनेश्वरादियु स्थानेषु मन्दिराणां मूर्तिसहस्रेषु च केशकल्पः प्रत्यक्षं वर्तते । ग्रन्थेषु केशरचनानेकत्र वर्णिता । तेषाहि माटपशास्त्रे—

अयन्तिपुवतीनां तु शिरः सालकुन्तलम् ।

गोशोनामलकप्रायः सर्शिष्वापाशवेणिकम् ॥

१ साधये ५ ४ ५ २२, घटव्रातके ३५५

२ बृहत्संहिताया ७७ अध्याये

३ अग्नेदे ८ ३३ १, १० ११४ ३ अश्ववेदे ६ १३६, ८ २ १७, रात्रये ५ ५ ३ १

४ अमरकोशे ३ ४४ बृहत्संहितायां ७७ १

५ रघुवंसे १६ ५० । विविधानां सुगन्धितैरुपवासनद्रव्यकेशकल्पानां विवर्णविधिः बृहत्संहितायां ७७ ४ २० वर्णिते । तथा हि १७४७२० विधा गथा बोटाद्भ्यासां पित्रणेन सम्पद्यन्ति । शयनकर्मद्वयानुष्ठानानां तैलानामुत्सेधः 'दवातग दस्ताजो' इत्ये अथवाध्याये विद्यते ।

६ महाभारते २ १ ९, ४ १ ६० तथा १ २ ९

आमीरयुषतीनां तु द्विवेणीपरमेव च ।
 शिरः परिगतं कार्यं नीलशायमधाम्बरम् ॥
 तथा पूर्वोत्तरस्त्रीणां समुद्रतशिलखण्डकम् ।
 आदेशं द्यावन तासां वेशकर्मणि कीर्तितम् २१ ६५-६७

वेशस्यैकस्मिन्नेव दिने वारं वारं संस्करणं कृतम् ।^१

अमरकोशे मनुस्यवर्गे वेशरचनामधिकृत्य निदर्शितम्—

अलका घूर्णकुन्तला वाक्पक्ष शिलखण्डक ।
 क्यरी वेशवेश, अथ धम्मिल्ल सद्यता क्चा ॥
 शिखा चूडा वेशपाशो यतिनस्तु जटा सटा ।
 वेणिप्रवेणो शीर्षेण्यशिरस्यो विशदे क्चे ॥
 पाश पक्षद्वय हस्तद्वय कलापार्या क्चात्परे ।

वेशेषु पुण्यप्रथमं गुणचलितरोतिरभवत् । चित्रमास्यानुकीर्णवेशपाशस्य वर्णनं बालिदा
 सेन कृतम्—

अपि तुरगसमीपाबुत्पतन्त मयूर
 न स श्चिरकलाप बाणलक्ष्योचकार ।
 सपदि गतमनस्त्रिदिवप्रमाल्यानुकीर्ण
 रतिविगलितवन्धे वेशपाशे प्रियाया ॥ रघुवशे ९ ६७

अलंकाराः

सौन्दर्यसंवर्धनाय देवप्रदर्शनाय सौभाग्याधानाय च प्रायः सदैवालङ्कारधारणविधि
 प्रचलितोऽभवत् ।^२ अलङ्कार-निर्माणाय मृत्तिका-शक्ति-पत्र-गुण्य-लता फल पातु-रत्न-मणि
 हस्तिदन्त-वाचादीनां प्रायोऽनायासप्राप्तव्यानां महार्थानां च वस्तूनाममुपयोगः कृतः ।
 विशाले भारते अलङ्कारार्थं बहुविधानामुपादानानां प्रायः सर्वत्र प्राचुर्यं वर्तते एव ।
 घरीरस्य प्रायः सर्वाण्यङ्गानि विभूषणस्थानानि भवितुमर्हन्ति ।

१ मृच्छकटिके २९ ।

२ सौभाग्याधानायालङ्कारस्वीययोगिताऽम्बवेदे कथिता । तथा हि—

अग्ने मन्त्रार्थं परिषदिरण्यममूर्त्तं दर्भे अधिमर्त्येषु ।

य एनदेद स इदेनमर्हति नरामृत्युममति वो विमति ॥ १९ २६ १

मनमुक्ता शरणेन पुत्रविश्रयन्वाग्ध्यानि प्रत्यवते । बृहत्संहितायां ८१ २२

शिरसोऽलङ्काराः

सिंघुसम्बतायुगे शिर मृत्तिकाहस्तिदन्तस्वर्णरजतादिनिमित्तैः त्रिवेणे सञ्जितम् ।
स्त्रिय वेणुषु पुष्पप्रथम कुर्वन्ति स्म । ललाटे स्वर्णपत्र बद्धम् । परवर्तिकाले विशेषकञ्छे-
द्यविधिना निमित्त पत्राणां ललाटतिलङ्को पारित ।^१

वैदिकयुगे केशगुच्छका कुरीरंरावद्धा । राज्ञा शिरसि स्वर्णमुकुटमशोभत । पर-
वर्तियुगे चूडामणिमुक्तगुणकिरोटादयः शिरसोऽलङ्कारा बभूवुः । स्त्रिय वेणीषु स्वर्ण-
सूत्राणि ध्रुवन्ति स्म । तासामलकेषु मुक्ताजालानि प्रथितानि ।

भागवतानुसारं कृष्णस्य शिरसि मयूरविच्छालङ्करणं बभूव । गोपाला लताप्रतारैः
जटाजूटं बध्नन्ति स्म । कतिपयवतप्रिया शिरसि पुष्पालङ्कारमेव बहु मन्यन्ते स्म ।
राजा मुकुटायपि मालतीकुसुमैः रचितानि ।^२ राज्ञां मौलियु पुष्पमाला प्रथिता ।
श्रीशोणामलकेषु बालकुट्टपुष्पम्, चूडापाशेषु नवकुरवकपुष्पम्, सीमन्तेषु मीमपुष्पं ध्रियन्ते
स्म । शिरसि पुष्पावतसः प्रायः धृतः । विविधानां पुष्पमालानां वर्णानमरकोशे विद्यते ।
तथा हि—

मात्य मातास्रजो मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः ।
प्रध्वष्टक शिलास्रग्मि पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥
प्रातम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात् बंकसक तु तत् ।
यत्तिपंक शिप्लमुरसि शिलास्वापीडशेखरी ॥

स्त्रिय सीमन्तप्रदेशे मुक्तामयमलङ्कारं शशिकलेति क्वातं धारयन्ति स्म । तासां
ललाटे स्वर्णशृङ्खलावद्धातुलातिलकोऽशोभत । कतिपयस्त्रिय ललाटिकां धारन्ति स्म ।^३
पुरुषा अपि ललाटे सुवर्णपट्टिकां धारन्ति स्म । तेषां कपोलतले कुण्डलद्वयं विराजितम् ।^४

कर्णालङ्कारा

सिंघुसम्बतायुगादेव कर्णेषु बहुविधा अलङ्कारा ध्रियन्ते स्म । तादृशानामलङ्काराणां
नामानि—कर्णोत्तस, कर्णन्दु, कर्णदपङ्ग, कर्णमुकुर, कर्णपाली, कर्णपूर, कर्णपाद्य,
कर्णसूयणम्, कर्णवष्ट, कुण्डलम्, कर्णिका, कर्णवल्लय, ताटङ्क, शाडी, दासपत्रं, पत्रकणिका,
कर्णमुद्रा, कर्णोत्पलमिति साहित्यग्रन्थेषु प्राप्यन्ते । कर्णालङ्कारा प्रायः पत्रपुष्पैरपि

१ कामम्भे १३ १९ टीका

२ कादम्बरी ९ पृष्ठे

३. रघुवंसे १० २४

४. हरश्चरये २३ २६ ३० ५० २६

५. नैषधचरिते १५ ६१ ६५

रचिता । ग्रामवधूतीना कर्णालङ्कारण शस्यकणिकेनापि कृतम् । पुरुषाणा कर्णालङ्कारा
स्त्रीवद् बभूवु ।^१ कर्णालङ्कारधारणार्थं कर्णविधेस्य प्रचलनमासीत् ।

ग्रीवालङ्कारा

ग्रीवालङ्काराणा सख्या सदैवात्यधिका बभूव । ग्रीवात्रलम्बनेन बहुभारवन्तोऽपि बहवोऽ
लङ्कारा घृता । ग्रीवाया घृतानामलङ्काराणा नामानि—सूत्र, हार, माला, ग्रैवम्, ग्रैवेय-
कम्, कण्ठाभरणम्, मणिमाला, रत्नावली, मुक्तालता, मौक्तिकसर, वनकसूत्रम्,
कण्ठकञ्च प्राप्यन्ते । हाराणा वैदिकनामानि खम निष्क सूङ्गा प्राप्यन्ते । मणिग्रीवा
निष्कग्रीवाश्च पुरुषा. समादृता बभूवु ।

परिवर्तियुगे मौक्तिकहाराणा प्रचलनं सविशेषमभवत् । दीर्घह्रस्वमुक्ताना संग्रन्थनक्रम-
वैविध्येन शीर्षकोपशीर्षकप्रनाण्डकावघाटकतरलप्रतिबन्धकादय यष्टयो बभूवु । हारेषु क्रमश
१००८, ५०४, १००, ६४, ५४, ३२, २७, २४, २०, १० यष्टय सगृहीता । एतेषा
नामानि—इन्द्रच्छन्दो विजयच्छन्दो, देवच्छन्दोऽर्घंहार, रश्मिकलाप, गुच्छ, नक्षत्रमाला,
अर्धगुच्छ, माणवक्रः, अर्धमाणवकश्चासन् । मुक्तामणिस्वर्णगुलिकादीना परस्पर सग्रन्थनेन
यष्टीना रत्नावली, अपवर्तक, सोपानक, मणिसोपानकश्चेति भेदा कृता ।^२ नाट्य-
घास्थानुसारं हाराणा भेदा विभूषिताङ्गदृष्ट्यापि भवन्ति । तथा हि कण्ठविभूषण—
'मुक्तावली, व्यालपक्ति, मञ्जरी, रत्नावली, रत्नमालिका, मृत्खलिकादय' कण्ठस्य शोभा-
संवर्धनाय भवन्ति । त्रिसरो हारश्च वक्ष स्थलशोभनाय भवत । देहभूषणेन समप्रशतो
शोभते । कटिप्रदेशशोभनाय तरलसूत्रकादय भवन्ति ।^३

उपर्युक्तहाराणा रचना बहुमूल्यरत्नादिकैरभवत् । कण्ठस्य विभूषणाय पुष्पमालाना
प्रचलन वैदिकसाहित्येऽपि दृश्यते । अश्विनो देवो पुष्करस्तत्रो आस्ताम् । न केवल मनुष्या
अपि तु पशवो गृहा अपि च हारं, मालामिश्च समलकृता ।

उपकरणदृशा मालाश्चतुर्विधा —आर्द्रशुष्कोन्मुक्तमित्रा बभूवु । पुष्पादीनामार्द्रमाला,
शुष्कपत्रादिसम्भूता शुष्कमाला, सिक्वादिसम्भूतोन्मुक्तमाला, सर्वेषा मिश्रणेन मिश्रमालेति
ख्यापितम् ।^४

भुजालङ्कारा

सिन्धुसभ्यताप्रणादेव प्राय सदैव भुजयो प्रकोष्ठप्रदेशे धातुशुक्तिमृत्तिकाकाचादिमि-
निर्मिताः कङ्कणवलयदयोऽलङ्कारा धारिता । बाह्यप्रदेशो भुजबन्धेन करशाखाश्चाङ्गुलीयै

१. नैषधचरिते १५ ६५

२. विनोयजनाय अयंशास्त्रे अक्षयपचारोऽध्याय ११ द्रष्टव्य ।

३. नाट्यशास्त्रे २१ १७-३८

४. पद्मपुराणे २४.४४ ४५

विभूषिता । हिरण्यखादि कङ्कणवत् धारित । भुजेषु रामायणमहाभारतानुसारं बलय
केयूरजङ्गदाना विभूषण रराज । पुरुषाणां बलय रत्नमणिस्वर्णादिभ्यो रचिता । नाट्य-
घास्त्रानुसारं मुञ्जालङ्कारा बहुविधा आसन् ।^१ तथा हि

अङ्गद बलयं धैव बाहुमूलविभूषणम् ।

सर्जुर स्वैच्छिदीकञ्च बाहुनालीविभूषणम् ॥

कटक कलशाखा च हस्तपत्र सुपूरकम् ।

मुद्राद्गुलीयक च स्यादङ्गुलीनां विभूषणम् ॥ २१ ३४-३५

रसिकानां बलयास्तु पद्मनालैरपि रचिता ।^२ हस्तेषु लीलाकमलानि धारितानि ।
स्त्रीपुरुषयोर्द्वयोरपि हस्ते छत्र विभूषणाय बभूव ।

छत्रं यद्विवां भाग्निकैरवश्यमेव धारणीया इति सम्माना मायतासीत् । राज्ञा छत्रानि
पक्षिणा पिच्छं निर्मितानि परितः शूल्वदुकुलैराच्छादितानि च बभूवुः । यत्र यत्र तेषां
छत्रेषु मणय उपविता मौक्तिकहाराश्च बहिर्भागादवलम्बिता । छत्रस्य मूलभागं स्फटि-
कमणिना विरचितं, दण्डो वेतसेन निर्मितः । धैवकशालिनां छत्रं स्वर्णपत्रैराच्छादितं पुष्प-
मालामि समलङ्कृतञ्च बभूव । मषाकालभातपादपत्तौ शीताञ्च रसां छत्रेण कृता । यष्टि-
हस्ता जना याष्टिका इति समिता ।

नायिका कुमुदिनीहस्ता नायकदर्शनं कुर्वन्ति स्म ।^३

कटिभूषणानि

कटिप्रदेशे काचीविभूषणं सिन्धुसम्पत्तापुगात् प्रचलति । काचीकलापे रत्नानि प्रपि-
तानि । तस्य वैविध्यं नाट्यघास्त्रे वर्णितम्—

काचीमौक्तिकजात्याद्या कुलकः मेखल तया ।

रत्नानां च कलापश्च भवेत्स्योनीविभूषणम् ॥

एकयष्टिर्भवेत्काची मेखला त्वष्ट्यष्टिका ।

रत्नानां योऽशं ज्ञेया बलापः पञ्चविंशतिः ॥ २१ ३६, ३७

पुष्पाणामपि काची कृता । तद्यथा कुमारसम्भवे

सस्तां नितम्बादवलम्बमाना पुत्र पुत्र केसरदामकाञ्चीम् ।

म्यासीकृता स्थानविदा स्मरेण मौक्त्यं द्वितीयामिव कामुंरस्य ॥ ३ ५५

पादभूषणानि

सिन्धुसम्पत्तापुगे जानुप्रदेशादारम्याप्रपदमलङ्करणमभवत् । पादयोर्नूपुरं मुद्रयितमेव ।
नाट्यघास्त्रे पादभूषणानामाचलनं कृतम् । तथा हि—

१ कटकौ-स्फटिमुद्रा च स्वादङ्गुलिभूषणम् ।

केयूरमहदं चैव कुर्वतीरि विभूषणम् ॥ नाट्यशास्त्रे २१.१०-११

२. सिन्धुसम्पत्ते ८ ४४; कटिप्रदेशे १

३ दरविश्वे १ २७

नूपुर किंकिणीक च रत्नजालकमेव च ।
 सपोपकटकं चैव गुल्फोपरि विभूषणम् ॥
 पदयो पादपत्रं स्यादद्गुलीप्यद्गुलीयकम् ।
 अद्गुष्टे तिलकं चैव पादयोश्च विभूषणम् ॥ २१ ३९-४०

पादेषु हृषक पादकटको वा हृषकद् ध्वनिमकरोत् ।^१ हृषस्य सामता रत्नजटितं
 पादवत्रमधारयन् । हरविजये पादाङ्गदस्य मञ्जीरकस्य धर्गनं वर्तते ।^२

पादया सुरक्षार्थं पदत्राणधारणस्य रीतिं वैदिककालतः प्रवर्तते । पदत्राणस्य विवि-
 धभेदाः तपामुपादानरंगाकारापेक्षया बभूवुः । पदत्राणेष्वपि स्वर्णरजतमूर्ध्नि मणिरत्नमुक्ता-
 दिभिश्च शिल्पानि रचितानि । धर्मदायकमलपत्राणांदिनि पादुका निर्मिता ।^३ पादुका
 अपि स्वर्णभूषिता स्वर्णकृता बभूवुः । कलकत्तातटप्रहार्यस्य श्रीरियनटङ्गादिति स्थाने
 प्राप्तस्य गौतमबुद्धस्य मूर्तेः आधुनिकघण्ट्यलवत् पदत्राणं वर्तते ।^४

भारते सदैव प्रसाधनानामाधिक्यं समृद्धिशास्त्रिणापरिवेष्टितं, किन्तु साधारणजना
 सदैव सरलजीवनविभासेन परितुष्टा बभूवुरिति ह्येनसांगेन प्रमाणितम्—The ksha-
 triyas and Brahmins are cleanhanded and unostentatious, pure
 and simple in life and very frugal. The dress and ornaments of
 the kings and grantees are very extraordinary. Garlands and
 tiaras with precious stones are their head-adornments, and their
 bodies are adorned with rings, bracelets and necklaces, wealthy
 mercantile people have only bracelets. Most of the people go
 barefoot and shoes are rare. ^५

नान्येषां नखस्य रंजनं कुरुन्ति स्म ।^५

वरत्र-विन्यासः

भारतीया जलशय्युः सामा यत्र समशोताणो वसते । स्वभावतो जना द्वन्द्वविनिर्मुक्ता
 सन्ति । अस्यां स्थितौ वस्त्राणामावश्यकता नात्यधिका भवति । अपरं च प्राचीनयुगेः
 लङ्काराणां प्रदर्शनार्थं नाधिकवस्त्रधारणमोचितमभवत् । तथापि क्षीररसोमाय बहुभूष-

१ गिह्यपालने ७ २३

२ हर० १८८, १५५

३ सै० सं० ५४४ । गजय० ५४३ १९ महाभाष्ये ५१० १४ महाभोगो ५२१ ४५८ १३

M S K Saraswati: A Survey of Indian Sculpture Plate XIV Fig 63

४ इनमणि वात्सकृते भागे १ १० १५१

५ महाभाष्ये ६ ३ ७३

वस्त्रपरिधानेनापि करणोद्यमिति नागरिकाणां शाश्वतव्यवस्थाऽभूत् । तेषां प्रान्यानां
वस्त्रविन्यासपरिधानं विवर्तयित्वा वसाहिःपादोनामनुशीलनेन भवति ।

स्वभावतो वस्त्राकलनमनुपपेक्ष्य भवति । तथा हि श्रुतुसंहारानुसार—
हेमन्ते—न बाहुभुग्मेषु विलासिनोनां प्रयान्ति सङ्ग वलयङ्गवानि ।

नितम्बबिम्बेषु नव दुकूल तन्वशुक पीनपयोधरेषु ॥ ४३

शिशिरे—गुरणि वासांसि प्रयान्ति सेव्यताम् । ५२

मनोत्तकूर्पासकपीडितस्तनाः सरागकौशेयकभूयितोरव ॥ ५८

वसन्ते—कुमुभरागादणितेर्दुकूलनितम्बबिम्बानि विलासिनोनाम् ।

तन्वशुकं कुडकुमरागगौरैरलक्रियन्ते स्तनमण्डलानि ॥ ६५

गुरणि वासांसि विहाय सूर्णं तनूनि साक्षारसरञ्जितानि ।

सुगन्धिकालागुरुधूपितानि घृते ज्वन काममदाससङ्ग ॥ ६१५

रात्रिदिवसयोर्वस्त्राप्यपि विभिन्नान्येव ।^१ तथा हि—

सुरतसमयवेषे नैशमाद्यु प्रहाय

वपति दिवसयोग्य वेषमन्यास्तरुष्य ॥ श्रुतुसंहारे ५.१४

बौद्धभिष्णूनां वर्षतुंयोग्य वस्त्रं निर्धारितमासीत् । तेषां स्नानवस्त्राप्यपि निर्दिष्टानि ।^२

स्नानभेदानुसारं वस्त्रविधासर्वविधम् वर्तते । तथाहि काव्यमोमासानुसारम्—

गोहृदेदेषु—सोमन्तद्युम्बिसिधय स्फुटबाहुमूल

महोदयदेदेषु—प्राधोणिगुल्फपरिमण्डलितान्तरौपम् ।

करभृदेदेषु—वक्षानियोजनिविडोदृतनीविरेष

देषदित्तर जयन्ति केरलकामिनोनाम् ॥ काव्यमो० तृतीयाध्याये

वस्त्रविन्यासाभिरुचिः

सिन्धुसम्यक्त्वायां शिल्पैर्वस्त्रविधासु जनानां विशेषाभिहवि प्रमाणोक्रियते । वैदिक-
युगे सुष्ठु विन्यस्तानि वस्त्राणि 'सुवसनानि' इति वनातानि । सुवसनधारिणो जना सुवा-

१ अत्रुमंहारे ५.१४ मद्रागानुसारं तु—

अन्यदेव भोदाम पादनीये नरोत्तम ।

अन्यद्रथ्यासु देवान्मन्वेषामन्यदेव हि ॥ अत्रु० १०४.८८

२ मद्रागाने ८.१५.१५

सप्त इति प्रतिष्ठिता । वस्त्रविन्यासस्यापरं विशेषणं 'सुरभि' इति बभूव । ^१ अथर्व वेदानुसारं तत्रवस्त्रधारिणे कामना वर्तते—

हिरण्यवर्णो अजरः सुधीरो जरामृत्यु प्रजया सं विशस्व ।

तदग्निराह तदु सोम आह बृहस्पतिः सविता तदिन्द्रः ॥ १९.२४ ८

अथोवासाविन्यासेन हस्तिशृङ्ग-मत्स्यजाल-चतुष्कोण-तालवृन्द-शतवल्लिकादीनामाकारा रचिता । ^२शरीररंगानुरूप वस्त्र भवेदिति रीतिरासीत् । ^३

परवर्तिसाहित्येऽपि निर्मलवस्त्रधारणेन विशेषयोग्यताघान निदर्शितम् । धरकानुसारं निर्मलवस्त्रं सौन्दर्यं यज्ञ आयुश्च वर्धन्ते, दारिद्र्यं दूरं भवति, मनः प्रसन्नं जायते, सुश्रोक्ता सम्भवति, परिपदि च सम्मानो जायते । वस्त्रविन्यासे सौजन्यं व्यज्यते । ^४ श्वेतवस्त्रे नागरिकाणां विशेषामिश्रचिरभवत् ।

वैदेशिकवस्त्रविन्यासं प्रति भारतीयानां शक्तिः प्राचीनकालेऽपि बभूव । शककुशनादि-जातीनां 'टोपकचुकपायजामाशलवारादीनि' स्त्रीष्टाब्दस्यारम्भिकयुगादेव समृद्धिशालमिर्जनैः परिगृहीतानि ।

वस्त्रोपादानानि

प्रारम्भिकयुगे चर्मवल्कलत्रादीनां वस्त्रवदुपयोगो वनवासिमिरपि कृतः । एयामुपयोग परिधानार्थं न कदापि निवृत्तः । सिन्धुसम्यतायुगे 'ऊर्णकार्पासादीनां' वस्त्राणि निर्मितानि

वैदिकवस्त्रोपादानानि मृगचर्मोर्णवल्कलक्षोमादीनि बभूवुः । क्रिमितास्य कौशेय वस्त्रस्य वा प्रचलनं श्राष्टन सप्तसनाब्द प्रागेवासीत् । ^५ वस्त्रनिर्माणाय विच्छाना तृणा नामपि चोपयोग आसीत् । वस्त्रनिर्माणाय पत्रेभ्योऽपि ऊर्णं गृहीतम् । नागलिकुचवकुल वटादीनां पत्रोर्णनिर्मितानि वस्त्राणि क्रमशः पीतभोग्धूमश्वेतनवनीतवर्णानि बभूवुः । ^६ पतञ्जलि कार्पास, भाङ्गीन, कौशेयमोर्णं च वस्त्रकोटिकमुपादानानुसारं वर्णयति । ^७

वस्त्रालंकरणम्

सिन्धुसम्यतायुगे वस्त्राणां चित्रणं प्रचलितमासीत् । समृद्धिशालिनामुत्तरीये पत्र पुण्याणां चित्राणि शोभन्ते स्म । कतिपयवस्त्राणि रञ्जितानि आसन् ।

१ ऋग्वेदे १.१२४.७, १.९७.५०, ६.२९.३

२ चुन्डवग्ने ५.२५.४

३ महापरिनिव्यानसुत्ते २.१८

४ चरकसंहितायां सूत्रस्थाने ५.९२, ८.१८.१९

५. पाणिनी ४.३.४२, रामायणे २.४०.९, महावग्ने ८.१.३६

६. अथर्वशास्त्रे कौशाथ्वशप्रकरणे १.१२.१२०

७. महाभाष्ये ५.१२.४.३.१५८

वैदिकयुगे राजसूययज्ञाय दोषितउस्य राज तास्यपरिधाने सर्वाणि यज्ञरूपाणि निष्कृतानि भवन्ति स्म ।^१ वधूम्य चापूये परिधाने चित्रालङ्करण सविरोपमासीत् ।^२ हिरण्यपवित्र-
चित्पै अत्कद्रापिपरिधानानि द्योतितानि ।^३ रजयित्री तु वस्त्ररञ्जिका स्त्री बभूव ।^४
ऊर्णं प्रथमं रञ्जितम् । पश्चात् तेन पटं निर्मितम् ।^५ पटञ्जलि नीलो-मञ्जिष्ठा-शकस-कर्म-
कापाय हरिद्रा-पीतादीभौ रणैर्वस्त्ररञ्जितं वर्णयति ।

बौद्धयुगे वस्त्ररजनाय वनस्पतीना मूलस्कन्धवत्कलपत्रपुष्पफलादिभ्यो वर्णा प्राप्ता ।^६
एभिर्वर्णैर्गृहस्थानां विविधरंगेषु परिधानेषु पुष्पनागफणादयश्चित्रिता ।^७ परिधानानां वर्णस्य
स्वयंरोरवर्णानुरूपीकरणं प्रचलितमासीत् ।^८ वस्त्राणां गन्धं सुवासनं, आतपवायुमिदं च
परिशोधनमक्रियत । मृगवर्मपरिधानानामलङ्करणं नैसर्गिकमेव रमणीयमासीत् ।

नाटयज्ञास्नानुष्ठारं राज्ञां वस्त्राणि प्रापद्य चित्रितानि बभूवु । अन्ते पुरश्चर्म-
धारिणा वस्त्राणि कपायवर्णानि चामवन् ।^९ गुप्तयुगे पटवासेन वस्त्राणां सुवासनं
प्रवर्तितम् ।^{१०} सस्कारार्थं तदा वस्त्राणि धोतानि घृष्टानि मृष्टानि सप्रधूमितानि च
बभूवु ।^{११} कृत्तियमवस्त्राणि रत्नजटितानि कारितानि । स्त्रीणामुत्तरीयेषु रत्नजोभा
दर्शनीमासीत् ।^{१२} धनिकानां दुकूलेषु हसमिधुनानि गोरोचनेन चित्रितानि, हसदुकूलेषु
हसानामसस्यचित्राणि निर्मितानि च । तत्रैव पुष्पपक्षिणामपि चित्राणि कृतानि ।^{१३} लोकानां
वस्त्रेषु चित्रकरणं गुह्यविशेषं समर्पितम् । अजन्ताविशेषेषु वस्त्राणां पक्षिपत्रपुष्पतारावुपमादि-
भिरलङ्करणं सुसम्पन्नमेव । विविधवर्णानां सूत्राणां सयोजनेन वस्त्राणां वर्णवैविध्यं
निष्पादितम् । दशपुरस्यपट्टवायकानां प्रशस्तिं तदेव समर्पयति—

स्पर्शवता वर्णात्तरविभागविशेषेण नेत्रसुभगेन ।

यं सकलमिदं क्षितितलमलकृतं पट्टवस्त्रेण ॥

१ शतपथे ५. ३.५२०

२ ऋग्वेदे १०. ८५. ३४, अथर्ववेदे १४. २. ४१

३ श्रग्वेदे १. १२२. २, ५. ५५. ६, १. १६६. १०, १. २५. ११

४ शुक्लब्रजुदे ३० अध्याये

५ शतपथे ५. ३. ६. २१

६ महा० ४. २. १

७ महाभारते ८. १०

८ महाभारते ८. २९

९ सिरिष्वालयनिवासे ३८२

१० आचारानुसूत्रे २. ५. १. २०, शास्त्रे ४. १. २०

११ नाटयज्ञाये २१. १. १०—१. २४

१२ अथर्ववेदे १. १५. आदम्बर्वा २. १६. पृष्ठे, बृहत्संहितायां च

१३ बृहत्संहितायां ३. १००. १

१४ रघुर्वेदे १६. ४३

१५ रघुर्वेदे १०. २५, आदम्बर्वा २. पृष्ठे

सूचीकर्म

भारते सुदूरप्राचीनकालतः सीवनस्य कला प्रवर्तते ।^१ प्रथमतर सिन्धुसभ्यताया सूचय प्राप्यन्ते । महामाध्यानुसारं तीक्ष्णसूचिक्या वस्त्राणि स्यूतानि । श्रुतिवस्त्राणां नवीकरणस्य रीतिरासीत् । परवर्तिपुगे वैदेशिकानां प्रभावं 'बुर्ता ग्लासज-फाक-पायजामा' आदि स्यूतवस्त्राणां प्रचलनं घनिवर्गेऽभूत् ।

सीवनस्य विशेषोपयोगो वस्त्राणां शिल्पकर्मणि बभूव ।^२ सीवनेन वस्त्राणां मण्डलं, विवर्तमनुविवर्तं श्रेष्ठेयकं जाषेयकं वाह्यन्तश्च कृतानि ।^३ बौद्धसाहित्यानुसारं सीवनस्य कला सुविकसितासीत् । बौद्धभिक्षवः सीवने निष्णाता बभूवुः ।^४

परिधानानि

पतञ्जलिमतानुसारं शरीरं तु वास्त्रयुगिकमेव । अर्थात् साधारणजनानां कृते द्वे वस्त्रे आस्ताम् । तयोरेपरिभागे उत्तरीयमधोभागे चान्तरीयं शरीरस्य परिधानार्थं बभूवतु । द्वयोर्वस्त्रयोरैका सजा उपसन्धानमासीत् । अन्तरीयं नामप्रदेशादारम्यं जानुपर्यन्तं ऋक्षिचरणपर्यन्तं चासीत् । शाटकमाप्रपदीनमवत् । वन्यकानां शाटकमाप्रपदीनमभवत् । वन्यकानां शाटकमघरोरुक इति ख्यातम् ।^५

शिरावस्त्राणि

सिन्धुसभ्यतायां स्त्रीपुरुषां शिरसि पक्षाकारं वस्त्रं बध्नन्ति स्म । कतिपयपुरुषां शिरोवेष्टनं धारयन्ति स्म । अपरे केचिदुष्णीपेण शिरो भूयन्ति स्म । वैदिकयुगेऽपि तत्रासीदुष्णीपधारणस्य प्रचलनम् । तदा स्त्रीपुरुषयोरपि शिरसि उष्णीपवधोऽभवत् ।

परवर्तिकाले उष्णीपे चित्रणमलङ्करणं च सविशेषमभवत् । उष्णीपबन्धेन शख-मृदङ्ग-गोलक-स्तूप-वृत्त-तोरण-युष्प-भस्त्रादीनामाकृतयोः विरचिता । स्त्रीणां शिरसि तदा वगुण्ठनवस्त्रं पुष्पलताचित्रादिभिरलङ्कृतमासीत् ।

१. सीवनं वशुकादीनां विज्ञानं हि कलाभवंम् । शुक्र० ४ ३२९.

२. तद्गुप्त-तानयागेन बहुवर्णनेन वस्त्राणां मनोहारित्वं सम्यादितम् । पञ्चपुराणे २४ ५८ । कामसूत्रस्य १ ३ १६ टीकांनुसारं सूच्या वरसन्धानकरणं तद् सूचीवानं त्रिविधं सीवनं, ऊतनं, विरचनम् । तत्रापि वशुकादीनाम्, द्वितीयं श्रुतिवस्त्राणाम्, तृतीयं कुषातरण्यादीनाम् ।

३. विशेषविवरणाय महावगे ८ ४ २ द्रष्टव्यम् । ४. सुतलवगे ५.११ ३ महावगे ७ १.५ ।

५. महामाध्याये ५ १६९ १.१ ३७, १ ० ४५ ।

स्कन्धवस्त्राणि

स्कन्धस्याश्रयेणोत्तरीयं सामान्यतो धारितम् । वैदिकयुगे स्कन्धाधितानि वस्त्राणि-
अत्क-प्रतिधि-द्रावि-पर्याणहनोपवसनादीनि बभूवुः ।

वैदिककालतः चेलकधारणस्य रीतिः प्रायः एदैव प्रचलिताऽभवत् । विभिन्नयुगेषु
च चेत्रधारणस्य विविधकल्पाः चित्रमूर्तिषु दृश्यन्ते ।

वक्षः प्रदेशस्यावरणाय कञ्चुकोऽभवत् । कञ्चुकेन समग्रभुजयोरावरणं बभूव । तस्य
प्रधान आशानु आसीत् । स्त्रीणां कञ्चुको नाभिपर्यन्तोऽभवत् ।

गृहयुगे स्वन्धादारम्य कटिपर्यन्तं चोल-कूर्पासिवादिवस्त्राणां परिधानमासीत् ।
स्तनानुगेन स्तनानामावरणे कृतम् । अमरकोशानुसारं प्रपदीनवस्त्रेण स्कन्धात् पदपर्यन्त-
मावरणं विहितम् ।

कटिवस्त्राणि

सिन्धुसम्प्रदाययुगेऽपि कटिपर्यन्तं कटिप्रदेशात् पदपर्यन्तं वस्त्रं धारयन्ति स्म । किंतु
बहुवस्त्रधामन् जनो ये कटिप्रदेशे वस्त्रं नाममात्रमेव धारितवन्तः । वैदिकयुगे कटिप्रदेशे
नीवि धृताः । नीवित् प्रघात-वातपानादीनि वस्त्राप्यवलम्बितानि । नीव्या रूपरि वासो
धारितं । वासोधारणामनिवार्यमेवासीत् । स्त्रीणां वासः सट्टं साटकं वा बभूव ।

कटिप्रदेशस्य दूरीकरणाय तत्र वस्त्रपट्टिका बद्धा । अस्या पट्टिकातो गुलिका
अवलम्बिता ।

प्रावरणम्

प्रावरणनामावस्थिता प्रायः हेमन्तसिन्धिरयोर्भवति । तेषां रचना प्रायः बहुमूर्त्यो-
र्णादिभिः कृता । तन् प्रथमं बम्बलमेव प्रावरणं देशकालसौलीभेदेन विविधशासम-
न्वितं दृश्यते ।^१ अमरकोशानुसारं 'नीशाट् स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ।'

^१ निचोल प्रच्छदपट, समी रत्नबन्धुलो ।

प्रगाथनस्य परिधानस्य च सौभाग्यं दर्पणदर्शनेन पुराणि निर्माहितम् । महामास्या-
नुसारं दर्पणो द्विविधः आसीत्-ययामुखेन, सम्मुखेनश्च । ययामुखेन, समतलं सम्मुखे-
नदर्शनेनोदरोऽनवजाम् ।^२ कटिपर्यन्तं रत्नजटिता आसन् ।^३

१ विभिन्नप्रदेशेषु निर्मितकम्बलानां परिचयोऽर्थज्ञातये दृश्यते । कोशावस्थानकारणे ७७.१११ । तत्र
दर्पणं कान्तिचक्रं रत्नसपायं च बम्बलमेव ।

२ महामास्ये ५.१.१ ।

३ हरविभवे १४.१.११.१२ ।

आवासः

नगराणां ग्रामाणां गृहाणां च विन्यासस्तत्रत्याना न केवलं मुखाय विद्यमाय रक्षणायासीदपिनु आत्मनो वैभवस्य रसिकत्वस्य च प्रदर्शनार्थमपि बभूव । सुदूर-प्रागैतिहासिकयुगे बन्धा जनाः पर्वतानां गुह्यामु वृक्षशरणेषु वाञ्छसन् । तेषु केचिदेव पर्ण-कृटीररचनामपि कृर्वन्ति स्म । अधुनापि तादृशानां शरणानि पूर्ववत् प्राप्यन्ते । अनेन मानवसंस्कृते संनातनत्वं व्यज्यते ।

सर्वप्रथमं तावन् सम्भारानां नगरविन्यासं सिन्धुसभ्यताया एव दृश्यते । तेषां नागरिकसभ्यता प्राचीनयुगे सिन्धु-यज्ञव-काठियावाड-राजस्थान-महाराष्ट्र प्रदेशेष्वपि प्रसारितासीत् । 'हड़प्पा-मोहनजोदडो' इति ख्याते द्वे नगरे बभूवतु, बहव ग्रामाश्च विविध-प्रदेशेषु प्रसृताः ।

सिन्धुसभ्यताया नगरयो स्थितिरनदीतटे बभूव । नगरस्य रक्षायै प्राकारो निर्मितः । सरलराजमार्गेनगरं बहुषु भागेषु विभक्तमासीत् । तेषां मार्गानुबन्धेन प्रकाशं स्वच्छवायुश्च नगरे प्रसृती । गृहेषु बहव कला प्राञ्जल्यं च बभूवुः । गृहस्य मलिनजलनिर्गमनाय प्रणालिका निर्मिता । सार्वजनिकोपयोगाय सुकरनिचयस्थानानि बभूवुः । सिन्धुसभ्यतागृहा सुविन्यस्ता विशाला स्वाम्यप्रदा सर्वतः सुरक्षिताश्च । तेषां निर्माणं प्रायश्चूर्ण-मयोजितेष्वभिः कृतम् ।

सिन्धुसभ्यताया गृहविन्यासस्य कलाविज्ञानयोर्वा सातरयमद्यावधि नास्ति सुप्रतीतम् । तस्यां प्रायशः द्विमहस्रवर्षं पश्चान् भारते महाराजस्याज्ञाकस्यान्गता गृहा दृष्टिगोचरा बभूवुः । अस्मिन्-तराऽऽ भारतीयगृहविन्यासस्य प्रगतिः कीदृशी बभूवैति ज्ञातुं साहित्यमन्त्रालयनाय वर्तते ।

वैदिकयुगे भारतीयानामार्याणां जीवन-विन्यासो ग्राम्य आसीत् । तेषां तृपिप्रधाना सभ्यता ग्रामेषु प्रसृता । तत्रैव तेषां पशूनां चरणाय पानाय श्वापेक्षितसामग्रीणां प्राचुर्य-मभवत् । गृहमेव तेषां प्रायः सर्वतःप्राह्वं सुखं विन्मृतं च तृणनाष्टादिभिर्निमित्तमासीत् । तद्व्याप्यर्ववेदे—

इहेयं ध्रुवां नि मिनोमि शाला क्षेमे तिप्यति घृतपुशमाणा ।
इहेयं ध्रुवा प्रतिपिप्य शालेऽग्वावती गोमती गूनूतानती ।
ऊर्जस्वती घृतयती पयस्वत्युच्छ्रयस्व महने सोभगाथ ॥
धरण्यासि शाले वृहच्छ्रदा पूतिधान्या ।
आ स्वा वत्सो गमेदा कुमार आ घेनेव सायमास्पन्दमाना ॥

ऋतेन स्यूणामपि रोहवशोप्रो विराजन्नप बृहक्ष्व शत्रून् ।
इमा आप प्रभराम्ययक्ष्मा यक्ष्मनाशनी ॥
गृहमुप प्रसीदाम्यमृतेन सहान्ति ॥^२ ३.१२

समृद्धिशालिनामार्याणामार्यैतराणा च गृहा दुर्गवत् निर्मिता । तथा हि वरुणगृह
सहस्रद्वारमेव ।^२ दासाना राज शम्बरस्य शतदुर्गा बभूवु । अन्येषामपि दासनेतृणा
दुर्गा विख्याता सन्ति ।^३ गृहविन्यासस्तु प्रायः कलात्मक एवसीदार्याणाम् ।^४
केपाचिन्नागरिकाणां गृहा प्रासादवद् बभूवु । करिचत कवि सद्नायाकामयत—

इन्द्र त्रिधातुशरण त्रिवरुण स्वस्तिमत् ।
छदि यच्छ भगवद्भूषश्च मह्य च यावयाद्विष्टुमेभ्य ॥

घनिकाना गृह हर्म्यमिति ख्यातमासीत् ।^५

परवर्तिगृहविन्यासस्य परिचय तदानीन्तनसाहित्ये प्राप्यते । रामायणे अयोध्या
किष्किन्धालङ्कादीना नगराणां अनेन वर्णनेनार्याणामार्यैतराणा च प्रायः समप्रभारतीयाना
वास्तुविन्यास स्पष्टो भवति । तथा हि अयोध्यानगरो—

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
श्रीमती श्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥
मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यश ।
उद्यमनाश्रवणोपेता महतीं सालमेखलाम् ॥ वाल० ५ ७, ८, १२ ।

तत्रैव रामवेदम—

महाकवाटसमुक्त वितविशतशोभितम् ।
काचनप्रतिमैकाग्र मणिविद्रुमतोरणम् ॥
मणिभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिर्नरलकृतम् ।
मुक्तामणिभिराकीर्णं चन्दनागुरुधूमितम् ॥
सारसंश्च मयूरंश्च नितदद्भिर्विराजितम् ।
महेन्द्रधामप्रतिम नानापक्षिसमाकुलम् ॥ अयो० १५ ३२ ३५, ३७ ।

नेत्र वर्णन केवल काव्यकल्पनात्मकम् । तत्समर्थितमेव 'एलियत' महोदयस्य चन्द्र-
गुप्तप्रासादस्य सांख्यवर्णनेनापि—

- १ अपरमपि वर्णनमथर्ववेदे ९ ३ ईदृश गृहविन्यास समर्थयति ।
२ बृहन्त मान वरुण स्वधाव सहस्रद्वार जगता गृह ते । ऋग्वेदे ७ ८८ ५ ।
३ ऋग्वेदे १ ५१ ५, ६ २० ६, ६ १८ ८, २ १४ ६, २ ०४ २ ।
४ ऋग्वेदे १ १३ ६, १ ५१ १४, ५ ४१ ८ ५ ऋग्वेदे ७ ५६ १६ अथर्ववेदे १८ ४ ५५ ।

In the Indian royal palace there are other wonders besides In the parks tame peacocks are kept and pheasants which have been domesticated There are shady groves planted with trees and branches of trees which the art of the woodsman has deftly interwoven, while some trees are native to the soil, others are brought from other parts, and with their beauty enhance the charms of the land-scape Within the palacegrounds are artificial ponds in which they keep fish of enormous size but quite tame *

एतद्ध कामगृहे समर्थितम्—तत्र भवनमासप्तोदक वृक्षवाटिकावत् विभक्तकर्मकला
द्विवासगृह कारयेत् ।m

रामायणसदृश नगरवर्णनं बुद्धवरिते, सौन्दरमन्दे, मिलिन्दप्रश्ने च लभ्यते । महा-
भारते ह्यन्द्रप्रथम्य्य विशदवर्णनं तदानीन्तननागरिकसभ्यताया आदर्शं प्रस्तौति ।n

किष्किन्ध्यायामायेंतराणा वसति पर्वतगृहासु वभूव । गुहानगरेषु वाननोपवनशोभा
सविशेषमभवत् । पर्वतेषु हर्म्यप्रासादादय बहुभूमिका निमिता । लङ्कायामपि मनोर-
मोपवनाना कलनिनादकारिणा पक्षिणां वापीजलाशय(क्रीडाना प्रतोलीना स्वर्णकतोर-
णाना दिग्बलताना च शोभाऽऽसीत् ।^२ रावणस्य प्रासादे चित्रशाला क्रीडागृहा काम-
गृहाश्च वभूवु । वर्णोक्तता गृहा चित्रितारचातिशय विराजन्ते स्म ।^३

महाभारतानुसार सर्वेषु ऋतुषु सुसुदायिनो गृहा विरचिता ।^४ तेषा जालानि
स्वर्णमयानि तानि मणिजटितानि च वभूवु । स्रग्मिर्दामिन्दश्च गृहा बलकृता ।^५
रात्रिकाले दीपवृत्तैर्नगरक्षेत्र प्रकाशितमभवत् । गृहसमीप निष्कटकमिति कीदो-
पवन वभूव ।^६

राजकीयवास्तूनि वास्तुकानामाध्यक्ष्ये निर्मायन्ते स्म । राजमन्त्रे वासगृह मोहन-
गृह भूमिगृह च निमित्तानि । सुरङ्गमार्गे यथेष्ट राजमन्त्रे प्रवेश सम्भावित ।

१ Mc Crindle Ancient India as described in Classical literature
P 141 142 ।

M कामगृहे १४४ ।

N आदि० १६९-२८-५० ।

२. सुन्दरकाण्डे २ सर्गे ३ सुन्दरकाण्डे ६ सर्गे । ४ समापर्वणि ३१ २०, २३ महापण्णा
दजातने २६४ तद्व समर्थितम् । ५ समापर्वणि ३४ २० २३ ।

६ आदिपर्वणि २११ ३, २१०.१६

राजभवनस्य पश्चभागे अन्त पुर-प्रसूतिगृहारोग्यगृहादीनि निर्मिनानि । बहिर्भागे कुमाराणामावासो रचितः । नगरसमितिर्नागरिकाणामावासव्यवस्था कौशलेनाकरोत् ।^१

नगरस्य स्वच्छतायै समीचीना व्यवस्थासीत् । सर्वजनिकमार्गेषु केनापि विधिना मलकर्मकिट्टजम्बालादिकारिणो दण्डिताः । नगरात् शवस्य निर्गमनाय मार्गो नियत आसीत् । नगरात् जलनिष्कासनाय प्रणालिका निर्मिता । यदि कस्यापि गृहमवैज्ञानिक-रीत्या निर्मितम्, तत्मात्कारणान् परेषा कष्टं च बभूव, तर्हि गृहस्वामो दण्डनीयोऽभवत् । नगरस्याग्निभयाद्द्रव्यार्थं सुचारुव्यवस्थासीत् ।^२

महाभाष्यानुसारं नगरस्य व्युत्पत्तिरस्ति नग + र (मत्वर्थीय), अर्थात् वृक्षं गुशो-मितमिति । नगरकारो नगरस्य व्यवस्थापनं मुनिपुण आसीत् । नगरेषु बहुभौमा प्रासादा राजन्ते स्म । तत्र नगराणां चतुर्द्वाराणि आसन् ।^३

गुप्तयुगे गोष्मर्तो सन्तापेभ्य आत्मन रक्षितुं धारागृहा निर्मिताः । तदर्थं जल-यन्त्रमन्दिराणां निर्माणमभवत् । जलाशयतटे जलमण्डपानां रचना कृता । जलमण्डपेन प्रीष्म पराजित इवासीत् ।^४ जलाम्बन्तरे समुद्रगृहाणां निर्माणमभवत् ।^५ गृहेषु क्रोडाम-यूराय यष्टिनिवासो निर्मितः । भित्तपुगृहभित्तयश्चित्रिताः । गृहस्तम्भेषु रमणीयानामा कृतय उत्कीर्णाः । शयनगृहं रचितकुसुमगन्धि बभूव । वात्स्यायनो गृहविशेषमाकलय-द्राह—वेश्म च शुचिं सुसमुष्टस्थानं विरचितविधिषुकुसुमं सस्लक्ष्णभूमितलं हृद्यदर्शनं भवेत् ।

भारतीयगृहेषु प्रायः केन्द्रभागे प्राङ्गणमभवत् । प्राङ्गणं परितोऽलन्दयुक्ता शाला बभूव । ईदृशा गृहा चतुःशालानि ख्याताः । अपरे गृहा त्रिशालानि, द्विशालानि, एकशालानि वा बभूव । एतेषां प्रत्येकविधस्य गृहस्य बहवो प्रकाराः—सर्वतोभद्र-नान्यावर्त-वर्धमान-स्वस्तिकादयोऽभवन् । सर्वेषां वर्णाश्रमपदाधिकारिणां गृह-विशेषा निर्णीताः ।^६

राजानो जनपदनिवेशार्थं ग्रामसमूहण-खार्बटिक-द्रोणमुखस्थातीयानामु-पनिवेशायायोजयन्ति स्म । दशग्रामाणामध्ये समूहण-द्विशतग्रामाणां मध्ये खार्बटिकं चतुःशत-ग्रामाणां मध्ये द्रोणमुखमष्टशतग्रामाणां मध्ये स्थानीयं च स्थापितानि । स्थानीयोपनिवेशाय

१ अर्थशास्त्रे दुर्गनिवेशप्रकरणे २ अर्थशास्त्रे नागरिकप्रकरणे, गृहवास्तुप्रकरणे च ।

३ महाभाष्ये ५२ १०७, ११५१ ११२९, ४३ १३४ ।

४ रघुवशे १६ ४९, अतुलहारे १२, कादम्बरी २८३ पृष्ठे ।

५ कामधेने, स्वप्नवासवदत्ते, विष्णुस्थौ ५ ११७ । P नैखे १० ५ १० ५ बृहत्संहितायाम् मत्स्यपुराणे २५४ अध्याये च ।

वास्तुक नदीना तटेऽश्रम्यत् वृत्ताकारमायताकार वा क्षेत्रमचिनोत् । स्थानोयानि जल-
स्थलमार्गे मुमुन्वापितानि बभूवु ।^१

महामाध्यानुसार कुटीराणा काण्ड-छादनं तृणं कृतम् । भित्तय पक्वैष्टकचिता
आसन् । भवनस्य तल प्रस्तरशकलं कृतं कुट्टिममिति कथ्यते स्म । वायो प्रकाशस्य
चागमनाय गदाया निर्मिता आसन् । स्नानस्य स्थानं प्रस्न इति सज्जितम् । तत्र वस्त्राणि
गच्छन्निर्लम्बितानि आसन् । दीपस्थानं दीपालय इति ख्यातम् । महागृहसगारो वेश्म वा
प्रथितमार्गात् । अगारस्योपदारं कनोऽश्रय इति सज्जित । गृहस्य शिखरमामलकीति
ख्यातमासीत् । हर्म्यमिति घनिकानां गृहमासीत् ।

न केवलं गृहं वैभवसम्पन्नमासीत्, अपितु गृहकायनिशिनवस्तूना ममाहारस्तत्रासीत् ।
गृहस्योदारस्य करणं महाहर्म्यमण्डं परिचारकैश्च गृहपरिच्छेदस्योऽम्बुता इति वात्स्यायन
कामसूत्रे निर्दिशति ।

अपरञ्च—तत्र रात्रिशोषमनुलेपनं मात्स्यं सिक्वय-करण्डकं सौगन्धिरुपुटिका, मातुलिङ्ग-
रसस्ताम्बूतानि च स्युः । भूमौ पत्रद्वयं । नागदन्तावसत्ता धोणा, चित्रफलकं, वति-
कासमुद्गरो, धन् किञ्चिन् पुस्तकं कुरण्डकमालादञ्च । आकर्षणकं द्यूतफलञ्च । तस्य
ग्रहिं श्रीडादाकुनिषिञ्जराणि । एकान्ते तर्कुतक्षणस्थानमन्यासां च श्रीडानाम् । स्वा-
स्तोर्णप्रेक्षा बोला, वृक्षवाटिकायां सप्रच्छाया स्थण्डिनपीठिका च सुकुमुमेति भवन-
विन्यासः ।^M

शयनामनानि

शयनासनानां सर्वेषु युगेषु प्राचुर्यमभवत् । सिन्धुसम्बन्धायुगे आसं दानामुपयोग उपवे-
शनाय कृतः । अपरविधानां शयनासनानां परिचयोऽप्राप्य एवानुता । वैदिकयुगे तृणानामास-
नानि निर्मितानि । बहिर्दमन्तूर्चं वृषो-कण्डिपु-नद्वला कटा सर्वेषु तृणनिर्मिता उपवेश-
नाय बभूवु ।^१ तस्मिन् युगे उच्चासनानि काष्ठनिर्मितपाटनपत्रोष्ठादीनि बभूवु । तत्प्रास-
न्दीभिः समृद्धिनाल्लिदम्पत्रीना विश्रामागारा सुसामिता । प्रोष्ठासनं स्वल्पं चतुष्पदिकमा-
सीत् ।^२ आसादं प्रस्तार्योपाश्रयमाधित्यासन्नामुपवेशनं कृतम् ।

राजामुपवेशनाय सिंहासनमासीत् । आम्बरणाच्छादितस्वर्णरत्नयुक्ता राज्ञा नित्योप-
वेशनाय बभूवु । आसनानामलकरणं रत्नमणिस्वर्णादिभिः कृतम् । मन्त्रासनानि रत्नमणि-
जटितानि राजस्यो बभूवु ।

१ अर्थशास्त्रे दुर्गविधानप्रकरणे ।

M कामशास्त्रे १ ८१ १५ ।

२ श्रुतेः १० १४ ८, अथवद १० ६, दातव्यं १० ८० १०, ११ ५ ३ ८ ७ इन्द्रारण्यकायनिकदि
४०१ ।

३. आश्रयनेःश्रमाह्वयार्थां ३० २१, तैत्तिरीयब्राह्मणे ३ ४ १७ १, अथवद १४ १ ६० ।

शयनाय चतुष्पदिका शय्या सुदूरप्राचीनकालतः प्रवर्तते । शय्याया बहुभेदा यथारुचि सदैवाभवन् । उपबर्हस्योपयोगः शिरसः आधानाय कृतः । मशककुटिकया मशकेभ्यः शयनकाले त्राणं कृतम् ।^१

महाभाष्यानुसारं मंचा मचका वा शिशुना शयनार्थं बभूवुः । खट्वा शय्या वा प्रौढानां जनानां कृते बभूवुः । तृणशायिनस्तु सदैव भवन्त्येव । आसनार्थं द्विपदिका त्रिपदिका वासीत् । आसन्दी पूर्णविश्रामार्थमासनमभवत् । पादाशक्तानां कृते पर्यं इति नामकमासनं सचक्रमभवत् ।^२

गुप्तयुगे वेशसनानि सुप्रचलितानि बभूवुः । राजस्य पर्यङ्किका चन्द्रकान्तमणिभिनिमितासीत् । पादपोठं स्फटिकेन रचितम् । रमणीनामुपवेशनाय चित्रास्तरणाच्छादितोपबर्हसमन्वितमचकमभवत् । पृष्ठाश्रयायीपश्चद्यगोलकमुपयोजितम् । कतिपयमचकानां पादासिंहाकाराः निर्मिताः । अमरकोशानुसारं तु—

उपधानं तूपबर्हं शय्यायाः शयनीयवत् ।

शयनं मवपर्यङ्कपल्पङ्का खटवया समा ॥

विष्णुपुराणानुसारं तु

नाविशाला न वै भान्ना नासमा मलिना न च ।

न च जन्तुमयी शय्यामघितिष्ठेदनास्तृताम् ॥ ३ ११ १०९ ॥

प्रतिपादिकविन्यस्तरन्मचोपशोभिनि ।

दधत्यालम्बिभिर्मुक्ताजालकंर्हंसिताशियम् ॥

कुन्देन्दोचरमन्दारसान्द्रामोदाश्रितालिनि ।

चित्रभित्तिगतानेकरूपकर्ममनोहरे ॥

वासगेहेज्यवा शिश्ये तल्पे मृदुनि हारिणि ।

गगासैकतनिर्भासिदुकूलप्रच्छदोज्ज्वले ॥ महापुराणम् १ २२ २४

यात्रासाधनानि

मानवानां यात्रा प्राचीनयुगस्थलमार्गैर्जलमार्गैश्चाभूदिति सुनिश्चितम् । आकाशे यात्रा समभवदिति कैचित् सदिहन्ति ।

१ महावग्ने ५ १३ ३ दीपनिकाये १ १ बहुविधानि आसनानि वर्णितानि सन्ति । तद्यथा—आसन्दी-पल्पङ्का—गोभक—चिपक—पटिक—पटलिक—तृलिक - विकतिकउद्दोलोमिक—एकन्तोलोमिक—कट्टिस्स—कोसेय्य—कुत्तक—हयत्परण—असत्परण रथत्परण—अजिलयवेधि ।

२ महाभाष्ये ४ १ ४४, ३ ३ १९, ३ २ १०, १ १ ५७, ५ २ १०, ४ ४ ९ ।

स्थल-यात्रा

साधारणतः सर्वेषां जीवधारिणा पदयात्रा भूमौ दृश्यते, किन्तु शिप्रपापिना पशूना पृष्ठे आसाद्य यात्राकरणं बुद्धिमता मानवाना वैशिष्ट्यम् । तथा हि— प्रथमं तावत् हस्ति-घोटकवृषभादीनां पृष्ठे यात्राकरणं संसृज्यते समारम्भादेव प्रारम्भम् । यानेषु घोटकरासम-वृषभादीनां संयोजनं यात्राकरणे द्वितीयोपक्रमः । सिन्धुसम्भ्रतायुगे बलोवदोदयकटिका प्रचलिता । ताम्ना प्रचलनं भारते शास्वतिकमेवामवत् । तस्मिन् युगे शकटेषु चत्वारि चक्राणि रथेषु च द्वे चक्रे बभूवन् । कतिपयरथानामाकृतिः पशुसमा पक्षिसमा च बभूव ।

वैदिकयुगे आर्याणां रथेषु प्रायशो द्वौ घोटकौ संयोजितौ । रथेषु रासमा उष्ट्राश्चापि योजिता । कतिपयरथेषु सप्त दश वा चक्राणि बभूवुः । रथा गोघर्माच्छादिता आसन् । रथानां शीघ्रचरणाय 'परिरथ्या' इति ख्याता मार्गा निर्मिताः । वैदिकयुगेऽथवहस्तिरास-भोष्ट्रादीनां पृष्ठेषु यात्रा कृता । वाहनयोग्या हस्तिनस्तु स्वर्णभूषणैरलंकृताः ।

रामायणमहानारतयो रथशकटादीनि यानानि बर्णितानि सन्ति । शिविकानां त्रिदशप्रचलनमभवत् । शिविकामु प्रायः शीघ्रा यात्राभवत् । शिविका नरवाहियान-मासीत् ।

महानारतानुसारं रथैर्दर्शिता यात्रा कृता । तथाहि जयाध्यातो विदर्भपर्यन्ता यात्रा कतिपयहोरामिरेव कृतेति रथानामतिरंहसः प्रमाणम् । तदा रथेषु हस्तिनोऽपि संयोजिता बभूवुः । राजानोऽपि रथचारणे निपुणा आसन् ।^१

अर्थशास्त्रानुसारं श्रेष्ठाश्चसमायुक्ता रथा प्रतिदिनं द्वादशयोजनान्यगच्छन् ।

महाभाष्यानुसारं शकटे शकटया च बलोवदां योजिता आसन् । बृहच्छकटेषु अष्टान-ह्वाहो योजिता बभूवुः । रथस्य सुखदायकं आसीदिति तस्य व्युत्पत्त्या 'रमन्तेऽस्मिन्' इत्यनेन ज्ञायते । वास्त्रा काम्बलाश्रमणाश्च रथा क्रमशो वस्त्रेण, कम्बलेन, चर्मणा चावृता बभूवुः । आश्वत्थोष्ट्रा गार्दमाश्च रथा क्रमशोऽश्वेनोष्ट्रेण गर्दभेण च वाहिता आसन् ।^२

स्त्रियोऽपि हस्तिघोटकरासमादीनां पृष्ठे यात्रा कुर्वन्ति स्म ।^३ रणशस्त्रहस्तिचर्यासु नागरिका राजकुमारश्च मुञ्चिषिता बभूवुः । स्वयं भगवान् कृष्ण सारथिरासीत् ।

बन्धुवर्दयुक्थेषु प्रवहणेषु नागरिका नगरेऽगमन् ।^३

१. समापर्वणि ४८, २९ ।

२. शिशुपालव्रज ५७, १८ ।

३. महाभाष्ये १०.२४, ८.१ ३०, ६, ३ ४६, १ ४ २४, ४० १० ।

३. गणिकाप्रवहर्षा गणिकानामुपयोगाय बभूवुः ।

गोडाकारं वृषभयानं च प्रयाजनैः शिष्यसु दिश्याचलताम् । ग्रामीणा ग्रामशकटे यानानुत्तं । शूद्रकटिके षष्ठाङ्के ।

जलयात्रा

प्राचीनतमे हडप्पमोहेजोदडोनगरे नदीपथेन सम्बद्धे आस्ताम् । तदानोत्तनमुद्रासु नौकाकृतय सति । तस्या स्थितौ द्वयोर्नगरयो नौकाभिर्यातायातसम्बन्धोऽवश्यमेवासीत् । वैदिकयुगे विशालनौका रचिता । कतिपयासु नौपु शतारित्राणि सम्प्रयोजितानि । सिन्धुपु नौका व्यतरन् ।

रामायणयुगे नौका सागरगामिन्यो बभूवु । तीर्थेषु नौकानामवस्थानमभवत् । प्रयागे गगातटे पचशतनौका बभूवु । नौकानिर्माणकला तदा सुविकसितासीत् । तथा हि—कतिपयनौका स्वस्तिकशैलीमनुकृत्य रचिता । अपराश्च नौका पाण्डुकम्बलसवृता नन्दिघोषसमन्विता बभूवु । नौकाभि घोटका रथाश्च नदीपार नीता । नौकावेगो महाभारते वायोर्मनसो वा वेगेनोपमित । प्रभजनोद्वेजने सत्यपि नौकाना स्थैर्यं तासा दाढ्यं व्यनक्ति ।^१

अर्थशास्त्रानुसार नौकाध्यक्षो नौभारगाणा सुव्यवस्थायै नियुक्त । महानौकासु नियामक-दान-रश्मिग्राहकोत्सेचकादय पचाधिकारिणोऽवर्तन्त । नौशुल्कस्य निर्धारण राजकीय-प्रशासनन कृतम् ।^२

उडुपेन भस्त्रया च प्रायशो जना नदीपार गतवन्त । राजकीया नौका उदवाहनमासीत् । उपादानाकारदृष्ट्या उत्सङ्ग-पिटकोत्पदादयो बहुविधा नौका आसन् ।³ घटेन नदीतरि-णवो घटिका इति ख्याता । गोपुच्छिका गोपुच्छ घृत्वा नदीमतरत् ।

प्राचीनयुगे नौभि समुद्रयात्रा कृता । विशालासु नौकासु व्यापारसामग्री विहायाने-कशतयात्रिणा भारोऽभवत् । तै कतिपयमास निरन्तर जलयात्रा कृत्वैव कदापि द्वीपदर्शनं कृतम् । प्रभजनोद्वेजिता यात्रिणस्तु सशशितप्राणा अर्धमृता एव बभूवु । चन्द्रतारादीना गत्या दिशाज्ञानमभवत् । दिशाकाका अपि दिशाज्ञानाय प्रयुक्ता । गुप्तशिलोच्चैर्ध्वं ववचि-न्नौकाप्रभ्रश सजात ।^३

आकाशयात्रा

आकाशयात्राया वर्णनानि प्रथम वैदिकसाहित्ये वर्तन्ते । देवानामाकाशयात्रा विदि-तचरमेव । रामायणमहाभारतयोरनेकत्र देवामुरराक्षसमानवानामाकाशयात्रावर्णनमुल्लि-खितम् ।^४ पुष्पकविमान कुबेरात् रावण रावणद्रामश्च प्राप्तवानिति सुप्रसिद्धम् ।

१. आदिपत्रणि १४० ५ ।

२ मनुस्मृतौ ८.४०४ ४०६ ।

3 महाभाष्ये ५ ४ ६९, ४ ४ ५, ४ ४ ५६ ।

३ पाश्चात्तमहोदयस्य यात्रावर्णनं दर्शनीयम् ।

४ सुन्दरकाण्डे ४ २७, मूरजातके १५६, रामायणे सुद्धकाण्डे १२२ ३६, १२३ २१ ।

भारद्वाजरचितवैमानिकशास्त्रानुसारं विमानरचना १८९० ख्रीष्टशतके कृता । स विमान प्रायः सहस्रहस्तपर्यन्तमुत्पतितः । विमानरचनाविज्ञानमिति प्रकरणं समराङ्ग-
णसूत्रेऽपि वर्तते ।^१

मार्गाः

सिन्धुसम्भ्रतायुगाद् विस्तृतराजपथा अभवन् । तस्मिन्युगे तत्रत्यनिवासिनां भारतस्य
विविधप्रदेशेषु द्विदेशेषु च यातायाते बभूवतुरिति सुनिश्चितम् । तेषां कृते सुमार्गाणां
व्यवस्था देशान्तरेष्वपि कल्पनीया ।

वैदिकयुगे प्रपथमहापथाध्वानश्चेति विविधभेदां मार्गाणां बभूवुः । प्रपथस्तु विस्तारे-
ऽत्यधिकोऽभवत् । महापथेन ग्रामाणां परस्परं सम्बन्धं कृतं । मार्गाणां सुरक्षार्थं तेषु
शान्तिव्यवस्थायां च सुप्रबन्ध आसीत् । वनमध्ये मार्गनिर्माणाय वनानि प्रदरुषानि । शाक-
टिकमहापथेषु वृक्षा आरोप्यन्तः । तत्र स्थाने स्थाने जलाशया निर्मापिताः । विश्रामस्थलेषु
यात्रिभ्यो भोजनादीनां क्वचिन्न शुल्कापि प्राप्तिरभवत् । अतिथियज्ञविधानेन यात्रिणां
सीविध्यमासीत् ।

अशोकस्य राजकीययात्राव्यवस्थास्तु निरूपमा एव विद्यन्ते । मार्गेषु वृक्षारोपणम्,
विश्रामागारस्थापनम्, आपान प्रतिष्ठा च महाराजस्य माहात्म्यं निदर्शयन्ति ।^२ यात्रिणो
निपद्यायामवस्थानं कुर्वन्ति स्म । परवर्तिकाले कश्मीराणां राजानो यात्रिकेभ्यो मठान्
कारयामासुः । कतिपयमठान् अव्यतिरिक्ततय आसन् । मठेषु यात्रिकेभ्यो भोजनादेः सुव्यव-
स्थासीत् ।^३ यात्रिभ्यः सुखविधानेन महापुण्यलाभ इति पुराणवचनम् ।

१ पुराणकामिदं बरौदानगरीन ओरियण्टलसोरीजप्रकाशनम् ।

२ परवर्तिपुरोऽपि राजानं समृद्धिशालिनश्च जना उपयुक्तादर्शानुसारं यात्रिभ्यः सुखानि सुखमयानि
साधनानि च कारितवन्तः । द्रष्टव्यं च नासिकपुरालेखे १७

३ महाभाष्ये ३ ३ ६६, कथामरित्सागरे ३ ४३१, राजतरंगिण्याम् ८ २३२० ।

व्यवसायाः

प्राचीनभारतस्य निवासिनामुपभोग्यवस्तूनां परिचयेन स्पष्टं प्रतिभाति यत् तेषां समग्र-
हणाय प्रचुरपरिश्रमेण ते प्रायतन्त । राष्ट्रैश्चाधिभौतिकामुत्थानाय सर्वेषां देशवासिनामु-
द्योगपरायणता आवश्यकी एव । अधिकाधिकश्रमेण पुरा सर्वोत्तमवस्तूनां निर्माणार्थं लोकानां
सुवृत्तिरासीदिति—

न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा । ऋग्वेदे १.७९ ३

न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवा ॥ ऋग्वेदे ४ ३३.११

अम्बुदयस्तु भारते धर्मो साध्यः ।^१ गोताया लोकसग्रहप्रतिपत्तिं कर्मण्यताधानाय
वर्तते । भागवतेऽपि कर्माभिरुच्चिमुत्पादयता प्रोक्तम्—

यथावर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति ५ १९ १९

भारते व्यवसायपरायणता समादृता, किन्तु बौद्धिका व्यापारा श्रेष्ठा न तु शारीरिका
इति लोकोक्तिरसीत् ।^२ तथा हि महाभारते उद्योगपर्वणि—

बुद्धिधेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्याति भारत ।

तानि जघा जघन्याति भारप्रत्यवराणि च ॥३५ ६५

अस्यां स्थितौ ज्ञानमयप्रवृत्तयो दारिद्र्याभिमुह्योऽपि सर्वश्रेष्ठा इति विचार्य मनीषिणो
लोकवैभवसंग्रहार्थं क्वचिदेव यतन्ते स्म, यतो हि नाम बुद्धे सर्वोत्तमोपयोगो मोक्षाधिग-
मार्थं भवति ।

कृषि

पुरा त्रयो व्यवसाया प्रधानरूपेण प्रचलिता आसन्—कृषिं पशुपालनं शिल्पं च ।
एतैर्निष्पन्नानि वस्तूनि व्यापारद्वारा देशेषु विदेशेषु प्रेष्यन्ते स्म । क्षत्रधर्मपरायणास्तु शस्त्रा-
स्त्रबलैः राष्ट्ररक्षामकुर्वन् ।

कृषेर्लोकप्रियता

आर्या कृषिप्रधाना इति तेषां नाम्नैव व्यवहृतं भवति । परवर्तियुगे एतत् सम्यक् सम-
र्थितममरेण 'ऊरुष्या ऊरुजः अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।' अर्थं एवार्थं वैदिकसंस्कृते ।^३

१ यताऽम्बुदयानि श्रेयससिद्धिः स धर्मः ।

२ ऋग्वेदानुसारं अग्निदिकर्माणि व्यापृता अना श्रेष्ठा, न तु कृषकाः । १० ७१ ९ ।

३. अर्थं ऋ + ण्यत् । अर्थं ऋ + यत् । उभौ समानार्थौ वर्तते । ऋधातो समकथौ लैटिनभाषाया
area, ग्रीकभाषाया areon शब्दौ कृषिचौक्यौ ।

माङ्गलिक कृपे समारम्भोऽनूत् ।^१ कृपिकर्मणो दिव्यं तस्य लोकप्रियतायाः
संदर्शनार्थं । तथा हि ऋग्वेदे

अर्वाची सुभगे भव सीने बन्दामहे त्वा ।

यथा नः सुभगामनि यथा नः सुकृगामनि ॥

शुनं नः फात्वा वि कृषन्तु भूमिं शुनं कीनासा अनियन्तु वाहे ।

शुनं परंयो मघुना पयोनि शुनामीरा शुनमस्मासु पत्तम् ॥ ४५७

अस्य महिम्ना कृपेर्गौरवं जायते । तथा हि—अन्नं न निन्द्यात् । असन्नान्नादो
नश्ति । अन्नं न परिचक्षीत् । अन्नं बहुकुर्वीत् । तद्भ्रतम् ।^२

अन्नं ब्रह्मोति मतम् । तदधिकृत्याप्तस्य संवर्धनाय कविनायववेदे प्रणीतम्—

उच्छ्रयस्व बहुर्मव स्वेन महिमा यः ।

मृगां हि विश्वा पात्राणि मा त्वा दिव्यानिर्गमोत् ॥

कृपिसमृद्ध्या राष्ट्राभ्युदयो भवतीति सम्मतम् ।^३

अन्तान् मृष्टेः समारम्भ इति धर्मशास्त्रमतम् । तथा हि तैत्तिरीयोपनिषदि—
अन्तान्मुहय । अन्तान् प्रजाः प्रजायन्ते इति ।^४

कवयोऽपि कृपेर्लोकप्रियताभाषानुमादिकाञ्जोऽगायन् ।^५ तथा हि बान्धोकी रामायणे—

त्वर्जुरपुष्याकृतिनि शिरोनि पूर्णनण्डलं ।

शोभन्ते किञ्चिदालम्बा शालय वनरप्रभा ॥ अरण्ये १६ १७

कालिदासो निदर्शयति—

काशांशुका विकचपद्मनोत्तववत्रा सोग्मादहसरवन्पुरमादरम्या ।

आपक्वशालिश्चिरानतगात्रमष्टि प्राप्ता शरन्नखधूरिख रूपरम्या ॥

१ तदयवपद—यस्यात्मस्य द्वादिश्वी यस्या इमा पञ्चकृष्टव ।

मूष्ये पचन्वपच्ये नमाऽस्तु वपमेदमे ॥ १० १ १०

२ तैत्तिरीयोपनिषदि शृणुवत्ता ७-९ ।

अपरं तदपि निदर्शितम्—

एदुम शत्रुधर शत्रुधारमशितम् ।

पशाम्भान्द पान्य महधधारमशितम् ॥ ३ २४.४

३ अर्थवानर्थं दम उच्यत यस्मिन्नावा शस्वति च वर्तन्ते । मत्तारम्य ।

४ तैत्तिरीयोपनिषदा मत्रमिदं मनुस्मृती ३ ७६ समर्थितम् ।

५ शिशुरालवन १२ ४२-४३, ६.४९ मत्तपुराणे ४ ६०-६३, ३५ ३० ।

काव्यमोमासाया च

गेहाजिरेषु नवशालिकणावपात-

गन्धानुभावसुभगेषु कृषीवलानाम् ।

आनन्दयति मुसलोल्लसनावधूत-

पाणिस्खलद्वलयपद्धतयो बधूदध ॥१८ अव्यायत

अस्या स्थितौ समग्र राष्ट्र कृषेरभ्युदयाय जागरूकमभवत् । महर्षीणामाश्रमेषु राज्ञा प्रासादपरिधिषु दरिद्राणा कुटीरेष्वपि कृषे शस्यश्यामलता गौरवमाधत्ते स्म ।

कृषि-विज्ञानम्

नवीनप्रस्तरयुगे वन्यानामन्ताना भोज्यत्वमभोज्यत्व वा परिज्ञातु प्रयासोऽभवत् । खद्यान्ताना कृषियोजनया कृत्रिमोपायविकास समारब्ध । तस्मात् कालादारम्य कस्मिन्तौ कौदुशे क्षेत्रे कियन्मात्र बीज वपनीयम्, तस्य सुसवर्धनाय च कियद्द्वार सेचन कर्तव्यम्, भूमेरुत्पादनशक्ति कथं वर्धनीयेति समस्या अधिकृत्य सम्मग्यवेपणं कृतम् । प्रयत्नमानाश्च त कृषका अस्या दिशाया वैदेशिकानि बीजानि फलादीनि च स्वदेशे सर्वाधिकतवन्त नित्यमेव वन्यानामन्ताना कृषिकल्प कृतवन्तश्च ।

सिन्धुसभ्यतायुगे जना नदीभ्य सेचनार्थं कुल्या विधाय नालिकाभि कूपजल चोद्घृत्य क्षेत्रेषु जलादानं कुर्वन्ति स्म । सिन्धुनदस्य जल सेचनार्थोपयोजितम् ।^१

वैदिकयुगे हल कदाचित् चतुर्विंशतिबलीवर्दा संयोजिता ।^२ द्वादशानामष्टाना पण्णा च बलीवर्दाना हले सथोजनमपि प्रचलितमासीत् ।^३ क्षेत्राणामुत्पादनशक्तिभूमिलेपेन करोपादिना सर्वाधिता । घृतन मधुना च समक्ता सीता सुशोभना भवतीति सम्मतम् ।^४ कृषिकर्मण सर्वा प्रक्रिया वैदिके युगेऽपि प्रामशस्तादृश्यो बभूवु, यादृश्योऽधुना वर्तन्ते । कृषियोग्या भूमि 'क्ष्वणस्वतो' इत्याकलिता । अयोग्या भूमि 'अर्तना' इति ह्याता ।^५ क्षेत्राणा माप कृत । शकधूमप्रयोगं कदा कियन्मात्र वर्षणं भवेदिति ज्ञेयमासीत् ।^६

परवर्तियुगेऽर्थशास्त्रानुसारं कृषिविज्ञानस्य त्रयो भेदा — कृषितन्त्र, गुल्म वृश्यायुर्वेदश्च

^१ In Sindh, even if the rainfall was heavier in prehistoric times, cultivation must have depended to a large extent on irrigation works connected with the Indus Piggott Prehistoric India P 10

^२ काठकमहिताया १५२ ।

^३ तैत्तिरीयसहिताया १८७ १, ५२ ५ २ अथर्ववेदे ६९१ शतपथब्राह्मणे ७२०६ ।

^४ अथर्ववेदे ३ १७६ ।

^५ ऋग्वेदे १ १२७६ ।

^६ अथर्ववेदे ६ १२८ १-४ Vedic Index शकधूम ।

बभूव । कृषिकर्मणे सौताभ्यशादयो राजकर्मधारिणः कृषिविद्याविद्यारदा बभूव । विविध-
प्रदेशानां वर्षाप्रमाणमनुभवत् । तदनुकूलं तत्रत्योत्पाद्यान्तानां निर्णयं कृत । वर्षाया
उपयोगिवमनुपयोगिव च निर्णीतम् । शाकफलादीनामुत्पादनाय विशिष्टा भूमिः पर्या-
लोचिता । वीजानामुपकल्पनं वैज्ञानिकविधिना कृतम् । तथा हि—तुषारपायनमुष्ण-
शोषण वाससरात्रादिति धान्यबीजानां त्रिरात्रं पचरात्रं वा कोशीधान्यानां मधुघृतसूकर-
वसानि काण्डश्रीजानां छेदलेपो मधुघृतेन कन्दानामस्थिर्बीजानां शकृदालेपं घाखिना
गर्तदाहो गोम्यगट्टदिग्म काले दोहद च । प्रश्नदाश्चानुष्ककृतमत्स्याश्च म्नुहिशीरेण
वापयेत् ।^१

रात्रा कृषिकर्मणि वैज्ञानिकानुसंगान् पुरस्कर्तुं सचेष्ट आसीत् । तथा हि मेगस्थानी-
जलेन्द्रानुसार—

Any philosopher who may have committed any useful
suggestion to writing, or observed any means for improving the
crops and the cattle, or, for promoting the public interests
declares it publicly ^२

गाले क्षेत्राणि प्रदहन् वट्टनम्यप्रदानि कृतानि । धान्यानि द्वौ रोपितानि । धान्यक्षे-
त्रान् कृत्वा गामुन्मीत्नमक्रियत् ।^३ अमिनवसेत्राणि कृषियोग्यानि सस्कृतानि । तेषां तृणानि
प्रदानि च प्रदग्मानि । कार्यागरोत्रस्य रक्षारसावप्रचनेन रक्तवर्णं कार्यासं उपार्धित ।^४

संचनमापनानि

मिथुमभ्यतामुगे सेतुबन्धेन नदीनां जलं समाहृत्य प्रणाश्रीमि प्रराह्य क्षेत्राणि संचन
कृतम् । वैदिकयुगे वृषत्रयं चत्रेणाद्राह्यं नालिक्वामिः क्षेत्रसंचनाय प्रयुक्तम् ।

महामारतयुगे प्रायगी जलाशयानामुपयोगिता संचनाय बभूव ।^५ नदीतटवासिनस्तु
नदीमानुका बभूव ।

अथंशास्त्रानुसारं सर्वेषां ग्रामीणानां जनानां सद्व्ययोगेन संचनार्यं सेतुबन्धेन निर्मिता ।
महाजलाशया उच्चतटपरतले निर्मापिता । तेषां जलं निम्नस्थलेषु स्थितानां जलाशयानां
पूरणायोपयोजितम् । शासका संचनायोजनानां विषये समुत्सुका आसन् । सौराष्ट्रप्रदेशे

१ अथंशास्त्रस्य भाष्यसंग्रहकल्पित ।

२. M Crindle : Ancient India p 83.

३. मनुस्मृती ७ ११० सूक्तं सूत्रस्यान ४६ १ १७, २० ।

४ सत्यदण्डनस्य अष्टतर्कनसंग्रहणे ।

५ कच्चन्द्रो तृणानि पूनानि च वृहन्ति च ।

मार्गा निनिर्दिष्टानि न कृषिदेवमातृका ॥समारंभिण ५ ६७ ।

गिरिनगरस्य सुदर्शनतडागस्यैतिहास मोर्ययुगाद्गुप्तयुगपर्यन्त भारतीयाना राजा तत्सम्बन्धि-
प्रयत्न निदर्शयति । चन्द्रगुप्ताशोक-खारवेल रुद्रदाम-स्कन्दगुप्त-वाक्पतिभोज-करिकाल-राजे-
न्द्रादीना नृपतीना सेचनकारिणि प्रस्थातानि सन्ति । क्वचित्तुलाकोटि सेचनाय प्रयुक्ता-
सीत् ।^१

कारमीरको महाराजो ललितादित्यस्तु 'अरघट्टाली' निर्माय वितस्ताया जल बहुपु
ग्रामेषु सचारयामास । तथा कल्हण

चक्रे चक्रधरे तेन वितस्ताम्भ.प्रतारणम् ।

विनिर्मायारघट्टालीस्तास्तान् ग्रामान् प्रयच्छता ॥ राज० ४ १६२

कृषिसमृद्धि

भारतस्य मूलत एव प्राप्तव्यानि कृषिफलानि—शालि, इक्षु, कार्पासश्च सन्ति ।
एषा कृषिविदेशेषु भारतादेव प्रसृता । सिन्धुसभ्यतायुगे गोधूमयव-तिलादीनामपि कृषि-
क्रियत । ऋग्वेदे यवशालिधान्यानामुल्लेखो वर्तते । परवर्तियुगे ब्रीहि-यव-मुद्ग-माष-तिल-
गोधूम-नोवार-प्रियङ्गु-श्यामाकादीनामनानामुर्वाश्कादीना शाकानामुत्पत्ति कृता । बहु-
विधा शालय — ब्रीहि-महाब्रीहितम्बुल शारिशाकाशु-प्लाशुकादय उत्पादिता । अथर्ववेदा-
नुसारमिचुकृषि कृता । तैलदानात्—तिलसर्पपैरण्डादीना कृषि सुप्रचलितासीत् । राणं
द्वयमेव श्रुत वैदिकयुगे । सम्भवत तस्यापि कृषि कृता ।

महाभारतयुगे धान्य-यव तिल माष कुलत्थ-सर्पप चण कलाप-मुद्गगोधूमातसीना कृषि
कृता । अर्थशास्त्रानुसार तु सीताध्यक्षो धान्यपुष्पफलशाककन्दमूलफलवालिलव्यक्षीमकार्पा-
सबीजानि यथाकालमगृह्णात ।

तत्र पूर्ववापास्तु—शालिब्रीहिकोद्वतिलप्रियङ्गुदारकवराका ।

मध्यवापा — मुद्गमाषशिम्बिकादय ।

पश्चाद्वापा — कुसुम्भसूरकुलुत्थयवगोधूमकलायातसीसर्पपा ।

अर्थशास्त्रानुसारमिस्रवो हि बह्वाबाधा व्ययग्राहिणश्च । फेनाघात प्रदेश वल्लोफ-
लाना कूपपर्यन्ता शाकमूलानाम्, उपनदप्रदेशा मृद्रीकेभूणा हरितप्रदेशा हरितकाना
शाकादीना गन्धर्भपज्योशीरहीवेरपिण्डालुकादीनामुत्पादनाय वरेण्या वासन् ।

चरकसुश्रुतसहितानुसार परवर्तियुगे भारते शालीनामिस्रूणा च बहवो भेदा विविध-
प्रदेशेषुत्पादिता ।^२ एषु ग्रन्थेषु ग्रामयोग्यानि कृषिकान्यपि परिगणितानि सन्ति । तेषा
सख्या तु शतपर्यन्तास्ति । आधुनिकयुगस्य प्राय सर्वाणि शाकमूलफलव्यजनादीनि

१ चायक्यसूत्रे २ ७४ ।

२ चरके सप्तत्यजे २० २१५ २३८ सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये १५१० च ।

प्राचीनकालेषु उन्नादितानि । भारते केन्द्र विप्लवी-लवगैलाकुष्टगृगिवेरहरिद्रादीनां कृषि समुद्रतासीत् । दक्षिणभारतदेशामुपस्कराणां—विद्योपत. विप्लवीना निर्मात रोमक-प्रदेशेषु विक्रमाय बभूव ।

राजकीयमरक्षणम्

कृषिकृषु राज्ञो भागो बभूव । अतः कृषिमधिकृत्य नृपनोति सर्वैवाधिकोन्वादानाय कृषकार्णां प्रारसाहनाय चामवत् । महाभारतानुसारं राजा तु साधुपुरुषान् कृषिकर्मणि नियोजयेत् ।

कञ्चित् स्वनृष्टिता तात वार्ता ते साधुमिर्जनं ।
वार्तायां सश्रिनस्तात लोकोऽयं सुखमेधते ॥

कृषिकृषिनि बहुलकर्तुंमर्थसास्त्र राजकीययोजना समुत्पायिता । तथा हि—अकृपता-माच्छिचायेभ्य प्रयच्छेत् । अकृपन्तोऽहोन दधु । सहोदकमाहार्योदक वा सेतुं बन्धयेत् । अन्येषा वा वघ्नता भूमिमार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात् । मटनतर्कगायनवादकारजीवन-कुशीलवा वा न कर्मविष्णु कुर्युः । निराश्रयत्वाद् ग्रामाणां क्षेत्रामिरतत्वाच्च पुरुषाणां कौशलविशिष्टद्रव्यधान्यरसवृद्धिर्भवति ।

दण्डविष्टिकराबाधं रक्षेत्पुहतां कृषिम् ।
स्तेनव्यालवियघ्राहं ध्याधिभिश्च पशुग्रजान् ॥
एव द्रव्यद्विपवन सेतुबन्धमयाकरान् ।
रक्षेन्पुर्वकृतान् राजा नवाऽचामिप्रयत्नयेत् ॥^१

दुर्भक्षीजानि शुन्करहितान्येव राष्ट्रे आनेतश्वानोति राजनियमोऽभवत् ।^२ कृषिविधा-दपु निर्णय स्वल्पययसमयसाध्य विधानु निकटव्रतिम सज्जना निर्णायका निपुणा । ध्यर्थात्रिणादिन कठोरदण्डाहार्हा इति नीतिरभवत् । राष्ट्रियवृषेर्हानिं कुर्वता दण्डो विहितः । कृषिसम्बन्धिनीं हानिं निवारयितुं नियमा कृता । सेचनकर्मणि बाधाकारिणो दण्डया धमिता । अपरेषा जलाशयानामुपयोगकारिणस्तेषां जलाशयानां नवीकरणं कुर्युरीति विधानमासीत् ।^३ कृषिरक्षणाय राजकीयनियमानां कठोरता स्मरणार्हा । तथाहि सद्क-पारण सेतु मिनदतस्त्रैवापु निमज्जनमिति ।^४ विवीतशेनश्लवदेशमदीपिकमग्निना दाह-येत् इति च ।^५

१ अर्थशास्त्रे जनशान्तिवेशमकरणम् २ अर्थशास्त्रे शुन्वाध्यमकरणम् ।

३ अर्थशास्त्रे धर्मशास्त्रे सीमाशेनविवादमकरणम् ।

४ अर्थशास्त्रे कण्ठकशास्त्रे चतुर्थेऽधिकरणे । मनुस्मृतौ ६ २७९ ।

५ तत्रैव

वैश्याना कृषिकर्मणि नियोजनमपि राजधर्म । तथा हि मनुस्मृतौ

वाणिज्य कारयेद्द्वैद्य कुसीद कृषिमेव च ॥ ८४१०

नवक्षेत्राणा स्वामित्व तु मृगबाणन्यायेन समोहित मनुना । तथा हि—

पृषोरपोमा पृथिवी भार्या पूर्वविदो विदु ।

स्याणुच्छेदस्य केदारमाहु शल्यवतो मृगम् ॥ ९४४

याज्ञवल्क्यानुसारमलसा कृपका दण्डनीया । राजा तेषा भूमि कार्यक्षमकृपकेभ्यो
दद्यात् ।^१ महापुराणानुसारन्तु

तथा भूपोऽप्यतन्द्रालुभक्तप्राभेषु कारयेत् ।

कृषि कर्मान्तिकैर्बाँजप्रदानाद्यैरुपक्रमं ॥

देशेऽपि कारयेत् कृत्स्ने कृषि सम्यक्कृषीवलं ॥ ४२, १७६-१७७

कश्मीरकोऽय महाराजो ललितादित्य कृषिसवधनेन महत्तम महिमान लेभे इति
कल्हणस्य तत्सम्बन्धिबृत्तेन प्रमाणितमेव । तद्यथा राजतरंगिण्याम्—

ललितादित्यभूभर्तुश्छोणेन बलीयसा ।

किञ्चिदाकृष्टसलिल प्रापोत्पत्ति मनाक्तत ॥५६९

अवन्तिवर्मणो महाराजस्य प्रजा सूय इति नामकस्य विज्ञानविदो योजनाभि समुद्धी-
कृतति वर्णयति कल्हण —

असिञ्चच्च जलंप्रमाणं प्रामान्मूदमुपाहृतम् ।

या यावता क्षणेनागाच्छ्रोय ता तावता हृदि ॥५११०

कालेन मत्वा सेकाहं प्रतिप्राप्त जलश्रुते

परिमाण विभाग च परिकल्प्य निरत्ययम् ॥५१११

घकार चानूलाद्याभि सिन्धुभि सर्वतो दिश

सत्फलोदारकेदारसम्पत्सम्पन्नविभ्रमा ॥५११२

न कश्यपेनोपकृत न यत्सकर्षणेन वा हेतया

मण्डलेऽमुष्मिस्तत्सुध्येन सुकर्मणा ॥५११३

धार्मिकनियोजनम्

कृषे समृद्धिरधिकाशतो देवाधोना भवति । देवतानामनुग्रहेण कृषिवर्धते इति लौक-
धारणा । सिन्धुसम्पत्तायुगे शस्यशालिनीदेव्या पूजा कृता । वैदिकयुगे मन्त्रप्रयोगैर्मज्ञादिभि
कर्मकाण्डैश्च यथाकालं वृष्टिप्रवर्धन कृषिरक्षण फलवाद्गृह्य च सुकर विहितम् । आप्रयणयजे

गृहपतिर्नवाग्रानि दवेभ्य समर्प्य स्वय भुक्तवान् ।^१ जलवर्षणाय 'बारीरी' इति श्वातो यज्ञ सम्पादित ।

धर्मशास्त्रेषु तटागनिर्माणस्य पुण्यात्मन प्रभावो निर्दिशित । एभिस्तटानां सेचन-
कर्म सरलमजायत । जलदान सर्वोच्चमिति व्यवस्थापित् ।^२

बलीवर्दानां सुवर्षण धर्ममिति सम्मतम् ।^३ तत्र विधानमासीदापस्तम्बस्मृतौ—

हृत्पट्टगत्र धर्मं पञ्चव मध्यम स्मृतम् ।

चतुर्गेषु नृशसानां द्विगव वृषघातिनाम् ॥ २२-२३

स्वस्यबलीवर्दानां वर्षणं श्राद्धणोम्नोऽपि पौराणिकयुगे समीचीन विहितम् । बलीवर्दे
भ्योऽवकाशदिवसा—अमावस्यासंक्रांतिपूर्णिमादया निर्धारिता ।^४ परव्रतियुगे बलीवर्दा-
नामलङ्कारण पूजन हलविधान हलयोगनमुहूर्तं वर्षणं यत्न क्षेत्रवचन चाधिकृत्य धार्मिक-
विधानमनुशिष्टम् ।^५

उपवनाम्

पुष्पकल्पनादीनामुपयोगिता प्रागेव निर्दिशिता उपमोक्षप्रकरणे । वनानामधिकोप-
गिवृक्षलवादीनां स्वाधिकारस्याकांक्षा स्वामाविकी भवति । तेषां कृत्रिमोपायं स्वाधिकृत-
भूमौ सर्वधर्ममुपवनविधानस्य प्रयोजनम् ।

लोकप्रियता

ऋग्वेदानुसारं फलेषु लोकानां रचिरासीत् । तथा हि—

एषा ह्यस्य मूनता विरप्यी गोमती महो पववा शाप्ता न बाशुपे ॥१८८

इयं वृक्षानां प्रशस्ति सोपम व्यज्यते । वैदिकयुगे आरण्यकानां मृतीनां वनप्रवृत्ति
प्रायश उपवनानां सम्पन्नार्थं बभूव । मुनयस्ते सुवृक्षाणामभ्युदयाय निकृष्टवृक्षाणां दूरी-
करणाय च स्वमायत सचेष्टा बभूवुः । ततः प्रभृति सदैवोपवनसवधन लोकवापारण
कर्मसीत् ।

मृतीनामाश्रमेषु मिथुनाणां विहारयु नगरीणामञ्जलेषु प्रासादानां परिधिषु च
सर्वश्रोपवन मुस्निग्य विराजितम् । तद्यथामरकोशे

१ श्रग्वेदे ४.५७.६८ शुक्लयजुर्वेदे १०.७०, ७१, अथर्ववेदे ३.१७, ५.१४२, ६.७९ आपस्तम्ब
मौतसूत्रे २.९.१ ।

२ अनुशासनपत्रे ५८ अध्याये ३ रामायणेऽथोप्याकरणे ६४ सर्गं ।

४ पञ्चपुराण संहितायां ४७.१११.१२० । ५. पराशरस्मृतौ ३ अध्याये ।

गृहारामास्तु निष्कुटा ।
 आरामः स्याद्गुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।
 अमाल्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ।
 पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञ साधारणं वनम् ।
 स्यादेतदेव प्रमदवनमन्त पुरोचितम् ॥

उपवनानां क्रीडार्थमुपयोग प्राचीनकालतो वर्तते स्म ।^१ अयोध्या-कपिलवस्तु-
 रजयिनीपुपवनानां शतान्यासन् । उपवनेषु लतागृहं शैलगृहं जलक्रीडापुष्करिणी आरामा-
 गाराश्च बभूवुः । बहवो माङ्गलिकवृक्षा आरोपिता । प्रायो वसन्तोत्सवेषु प्रमदवने
 आम्रमञ्जरी-कुम्बकपुष्पस्तवकादीनां मनोहारिन्व सार्वजनिकप्रमोदाय बभूव । तत्र राज-
 दम्पतीनां विहारस्थली बभूव । सर्वेषु समृद्धिगालिना गृहायतनेषु प्रतिष्ठतो मदनवृक्ष
 कामदेवपूजार्थमभवत् । भवनसहकारशाखास्तु शुकपजरावस्थानमभूत् । वृक्षास्तु कुटुम्ब-
 सदस्या इव सम्मानिताः ।

तत्र पुष्पकटिकाकला नागरेषु प्रचलितासीत् । तदर्थं पुष्पोपादानेन शकटिका
 प्रणीता ।^३

भारतीयकान्धेषु सौन्दर्यशालिनामुपवनानां चाहता प्रायशो निर्दिशता । तत्र बाला-
 पयोघटेन शिशुवृक्षाणां सपोषणं कुर्वन्ति स्म । तथा हि कुमारसम्भवे—

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्धटस्तनप्रस्रवणैर्ध्वंघंघयत् ।

गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मना न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४

पयोघटेराश्रमबालवृक्षान्संघंघयन्ती स्वयलानुहर्षे ।

असशयं प्राक्तनयोपपत्ते स्तनंघयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ रघु० १४.७८

उपवनेषु मानवानां चित्तवृत्तय उल्लसिता सुखे । दुःखे वा तेषुपवनेषु मानवानां सम-
 वेदनाप्रतीतिरभवत् । लतावृक्षादीनां पुष्पैः शरीरालङ्कारणं भवति । देवपूजार्थं पुष्पफलादीनां
 भूय उपयोगितासीत् । फलशानं तु साधारणधर्मो वृक्षाणाम् । उत्सवावसरे पुरा पुष्पगृहा
 विरचिताः ।

वृक्षास्तु कुटुम्बिन इवेति प्रवदति कल्हणः । तद्यथा—

सप्रसूनफला वृक्षा गृहस्था इव पातिताः ।

कुटुम्बैरिव रोलेम्बैरशोच्यन्त पदे पदे ॥ राजत० ७.१२२४

१. अंगुत्तरनिकायानुसारं समृद्धनागरिकस्य चत्वारि लक्ष्यानि बभूवुः—उपवनभोग, रमणीयवस्त्र-
 धारणम्, श्रुत्युपस्थावास, स्वादुभोजनं च १ १४५ ।
२. कादम्बरी ३१६ पृष्ठे । अभिज्ञानशाकुन्तले चतुर्थ्यां च ।
३. कामसूत्रटीकायाम् १ २ १६

वृक्षविज्ञानम्

वृक्षविज्ञानेनोपवनाः समृद्धिर्विस्मयकारिणी बभूव । तथा हि—‘आम्रफलाणि घटाकाराणि सम्भावितानि । तृतीये वर्षे आम्रवृक्षा फलदा बभूव । पुष्पफलादीनामकाले प्रसव सम्भावित ।’^१ आरामिका वृक्षविज्ञाने तेषां सर्वर्धने च विशारदा बभूव । शुष्यमाणां वृक्षाणामायुः सर्वर्धने सर्वोपयोगेन कृतम् ।^२

अर्थशास्त्रानुसारं वृक्षामुर्वेदनिष्पाताः जनाः सीताध्यक्षपदे नियोजिताः । वृक्षारोपणान् प्राग् गर्तं प्रदाह्य गोऽम्बिसाहृद्भिः काले दीहृद् च । प्रन्टाश्चाशुष्ककटुमत्स्याश्च स्नुहितीरेण दापयेन् ।^३

बराहमिहिरस्य बृहत्संहितायां वृक्षामुर्वेदस्य गुप्तयुगं यावन् प्रगतिर्निर्दिशता । तदनुसारं वृक्षाणां रोगाणां कल्पमपढन्त्याऽऽक्रियत । विभिन्नतो वृक्षकाणां सेचनकालो नियत आसीत् । वृक्षाणां रोगाणां लक्षणानि तेषां निदानानि च कृतानि । तेषां सन्ध्याचिकित्सा प्रचलितासीत् । वृक्षाणां शोथसर्वर्धनाय मृत्विधानि बल्पाणि रचितानि । कलात्मकत्रिधिना ऋषुदीर्घमहावृक्षलतादीनामुपवने त्रिन्यासो निष्पाद्यते स्म ।^४

फलानां पद्विधत्वं वैज्ञानिकदृष्ट्या पर्यालोचितम्—

अन्तर्गर्भाजं बहिर्गर्भाजं बाह्यान्तर्गर्भाजमेव च ।

सर्वं ध्याजं बहुध्याजं निध्याजं च तथा फलम् ॥

काव्यमीमामायम् १८ अध्याये

उपवनसमृद्धिः

वृक्षारोगस्य बहुविधानि प्रयोजनानि प्राचीनकालता बभूव । तथाहि छायायं शरणार्थं वा फलार्थं पुष्पार्थं लतापत्रादीनां सौन्दर्यायं च । छायायं शरणार्थं वा वटवृक्षा रोप्यन्ते स्म । तेषां शरणे पक्षशतजना अपि शरणं प्राप्नुवन्ति स्म ।^५ पुष्पाणामेव पद्विध उपयागो ज्ञात आसीत् ।^६

राजकीयोत्थानस्य सरक्षणाय द्वाराद्वालिकाभिः समन्विताः प्राकारा रचिताः । उत्थानस्य केन्द्रभागे पुष्करिण्या कमलशोभाऽऽवर्तत । तत्रैवाराणागारो निर्मितः ।^६

१. दधिवाहननाशके १८६ ।

२. छन्दोस्ये ६ ३ ७-१३ ।

३. रोगणपुष्टिचक्रिसारैः चन्द्रकूटं गृहोपानायां । काममूर्त्तिकायाम् १ ३.१६ ।

४. अस्य विपक्षे विवरणं बृहत्संहितायामग्निपुराणे च द्रष्टव्यम् । आनुषंगिकरूपेण नैपथीयचरिते १६.८२, १.८०, रत्नवत्या ३ ८ च द्रष्टव्यमथानि ।

५. मन्त्रावके २१३ ।

६. शोभाभोग-परसौ फलाचंदास्या च पुष्पमुपयोगि ।

६. धम्मदूधननाशके २२० ।

नगराणामुपवनेषु कर्णिकार खजूर-प्रियाल-मुचुलिन्द कुटज-केतकप्रियङ्गु-मोप सप्तच्छद कोविदारामन-करवीरादीना शोभासीत् । एषा वृक्षाणां पुष्पप्रदत्वमेव विशिष्टम् । वृक्षाणामङ्गाश्रयप्रणयिन्यो लता सर्वाधिता ।

आम्नवृक्षाणां भारते सर्वैव प्रथमस्थानमुपवनेषु दृश्यते ।^१ बहुविधा फलपुष्पप्रदा वृक्षा चरकसुश्रुतसहितयो परिगणिता ।^२ ह्येनसागेन भारतस्य विविधप्रदेशानां विशिष्टफलपुष्पादीनां वृक्षाणां वर्णनं कृतम् ।^३

राजकीय-संरक्षणम्

उपवनारोपणविषये राज्ञामभिष्टि सातिशयं विद्यते । वैदेशिकवृक्षाणामायातस्य व्यवस्था राजभिः कृता । तेषामुपवने प्रथमं सर्वाधिता वैदेशिकवृक्षा साधारणनगरिकाणामुपवनेषु पश्चात् प्रत्यानीता । च द्रगुप्ताशोकखारवेलादीनां नृपाणामुपवनरुचिः प्रसिद्धा । अर्थशास्त्रानुसारं राजकीयशासनमनुसृत्य निर्जलप्रदेशेषु कूप-कासारोत्सा निमिता । तत्र पुष्पफलादीनामुपवनानि च रोपितानि ।

उपवनपुक्षाणां हानिकरणे घोरदण्डस्य व्यवस्थासीत् । तथा हि—

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दम कार्थो हिंसायामिति धारणा ॥मनु० ८ २८५

राजशासनानुसारं सीमाप्रदेशिनो वृक्षा --वट किशुक शालमलि-साल-तालादयः प्रविश्याम रोपिता ।

धार्मिकनियोजनम्

धार्मिकनियोजनेन प्रथमतो वृक्षाणां पुण्यात्मकप्रभावोऽभिब्यक्तः । तेषां सुरकार्यं च योजना विहिता । तथा हि— वृक्षारोपणेन पुण्यस्य कीर्तिर्बर्धते, मरणानन्तरं शुभं कल्प्यते । वृक्षारोपणेन पूर्वपरवशजा उद्घृता । पुत्र एव वृक्षो जायते आरोपकारिणः पुण्यस्य । देवगन्धर्वमानवा सर्वे वृक्षाधिता । वृक्षा पुत्रवत् पाल्या ।^४ वृक्षाणां हानिकर्तुं प्रायश्चित्तविधानमासीत् । तथा हि—

तिथ्यग्नौनिवधं कृत्वा द्रुमांश्छित्त्वेतरान्बहून् ।

त्रिरात्र वापुभक्षः स्यात्कर्म च प्रययन्नरः ॥शांति० ३५-३३४

१. बृहदारण्यके ८ ३ ३६ ।

२. फलवर्गपुष्पवर्गयोः ।

३. ह्येनसागे वाटसंज्ञिते प्रथमे भागे पृ० ६३ ।

४. महाभारतेऽनुशासनपर्वणि ५८ २३ ३१ ।

वृक्षारोहणमतिष्ठमेव ।^१ राजम्योऽपि वृक्षाणां नमस्कारं साधु समादिष्ट ।^२

प्रायश्चित्तविधानेन यावन् वृक्षारोपणस्य व्यवस्था कृता । तथा हि—प्रतिमार्गजन-
कर्ता त्रिवर्षं यावत् निष्पलवृक्षसेचनं करोतु । श्रोहन्ता दशपिपलवृक्षारोपणं करोतु ।^३
वृक्षहरवा तु प्रायश्चित्तविधानानुसारं गोहत्यावदभिमता ।

पिण्डदानसामर्थ्यमपि वृक्षाणामध्वारोपितम् । पिपलवृक्षस्तु सहस्रपुत्रेण समीकृत ।
विविधवृक्षाणामारोपणस्य विविधानि पुण्यफलानि सम्मितानि । यथा—चन्दनपत्रस्रवृक्षो
क्रमशः पुण्यरत्नमीप्रदो । चम्पकस्तु सौभाग्यद, बकुलेन कुलवृद्धिर्नापने ।^४ विविधदेवानां
परितुष्टिविधिपुण्यं सम्मता ।^५

पशुपालनम्

कृषिपशुपालनयोः साहायमेव । पुरा जनसंशयाया स्वल्पत्वे मति वनप्रदेशेषु गोवरेषु
च घासस्याधिषयमभवत् सर्वत्र । जल सर्वत्र प्राप्यमेवासीत् । धार्मिकविचारेणापि प्राचीन-
युगे पशूनां विशेषमहत्त्वमासीत् ।

पशूनां लोकप्रियता

विन्दुसम्भवाया बलीवर्दानां प्रतिकृतोना दर्शनेन स्पष्टं प्रतिमाति यत् तत्रत्यजनानां
पशुपालने विशेषाधिकारमासीत्, यतो बलीवर्दाश्वेषामतिशयपुष्टरा आसन् । वैदिकयुगे
गोपालने ऋषिरेनेन मन्त्रेण प्रमाणितम्—

आ गावो अगमन्तु भद्रमन्तसीदन्तु गोष्ठं रणयन्त्वस्मे ।

प्रजायती पुररूपा इह स्युरिन्द्राय पूर्वोभुपतो बुहाना ॥

ग्रूप गावो मेवयया कृशं चिदधीरं चिस्क्रुणुया भुप्रतीकम् ।

भद्रं गूहं कृणुय भद्रयैत्रो वृहदो अय उच्यते सभासु ॥ ऋग्वेदे, ६ २८ १, ६ ।

यच्चिद्धि सत्यं सोमया अनाशस्ता इव स्मसि ।

गोप्यश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुथीमथ ॥ श्रु० १.२९ १

गोमिरश्वैश्च वैदिका ऐश्वर्यं नामाभवत् ।^६ तथा हि गा अपि कृत्यं प्रोक्तमपर्ववेदे—

शिवो वो गोष्ठो भयतु शारिशाश्वेय पुष्यत ।

इहैथोत प्रजाप्य च भया य स सृजामसि ॥

१. शरके सूत्रस्थाने ८ २० ।

२. समाप्तर्षिणि ५ १०३ ।

३. घातात्रयस्मृतौ ३ १८, २ ३७ ।

४. पद्मपुराणे सृष्टिमण्डले २८ अध्यायः ।

५. अग्निपुराणे २०२, २०७ अध्याययो

६. ऋग्वेदे १ २९, १० ६८ १० अथर्ववेदे ३.१२ ।

मया गावो गोपतिना सचध्वमय घो गोष्ठ इह पोषयिष्णुः ।

रायस्पोषेण बहुला भवन्तीर्जीवाजीवन्तीरुष व सदेम ॥ ३ १४ ५६

अश्वास्तु मुक्तास्वर्णादिभिरलङ्कृता ।^१ गोष्ठ तु गृहपतेरायतने निर्मितम् । दशपूर्ण-
मासयज्ञे यजमानोऽक्रामयत—यशदस्तु मया प्रसन्ता भवन्तु । अनेन यज्ञेनाह सन्तानं
पशुभिश्च सह पवित्रो भूयासम् ।

अश्वस्तु वैदिकयुगस्य प्रकृष्टतमो बलिष्ठ शक्तिसम्पन्नो महावेग पशुरासीत् । तस्य
मूत्र्य सहस्रगवा सम बभूव ।^२ पशून् प्रति वैदिकानामुपनिषद्युगे धारणा प्रशस्या वर्तते ।
तथा हि—यज्ञोऽधिष्ठान पशव इति ।^३ पशुमान् भवितुमेव पशुषु पचविध सामोपासन
निर्णीतम् ।^४

रामायणमहाभारतयुगे पशुषु जनहृच्च समवर्धते । गोषु स्वभावंत सम्पन्नता
सम्भता ।^५ महाभारतानुसारं राजानो राजकुमारास्तु स्वहस्तेन गवामपरेषा च प्रियप-
शूना सेवामकुर्वन् ।^६ नकुलमहदेवो पशुभेवाविशारदो बभूवतु ।^७ गवा पयोऽमृतमेव
मतम् । गौस्तु प्रतिष्ठाकामाय श्रेष्ठसाधनमिति मान्यताभवत् ।^८ हस्तिनोऽश्वाश्वा-
लङ्कृता । उपहारार्थं पशव काञ्चनमालाभिरलङ्कृता । राजभ्यस्तेवामुपहारं प्रकल्पित ।^९
नगरस्य शोभा हस्तिरयाश्वसकुलत्वेनाभिमता । गोपास्तु राज्ञा स्नेहास्पदं बभूवु ।^{१०}

अर्थशास्त्रानुसारं पशुपालनविधिं पशूनामतिशयलोकप्रियत्वं समर्थयति ।^{११}

परवर्तियुगे कालिदासेन वर्णितं दिलीपस्य गोपालनव्रतं विदितचरमेव । भागवते कृष्णस्य
गोपालनचरितं स्पृहणीयं वर्तते । पशूना कृते महोत्सवानामायोजनं कृतम् । कृष्णस्य गोवर्ध-
नपूजा गिरियज्ञश्वाद्यावधि सम्प्रतिष्ठिता । अन्येपूरुषवेषु पशवो गृहसदस्या इवालङ्कृता ।

भारतीयकाव्येनापि पशूना लोकप्रियत्वं प्रसाधितम् । वैदिकयुगे गोमतिता तस्या वत्स
पुत्र एव मतं तद्यथा—

१. ऋग्वेदे १ ६८ ११ ।

२. शतपथब्राह्मणे १३ १ २०५-८, १३ ३ १, १३.४ २ १ ।

३. तैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्ली १० ३ ।

४. छान्दोग्ये २ १७ २, २ ६ २ ।

५. रामायणे युद्धकाण्डे १६९ ।

६. वनपर्वणि २३८ २०, २३९ ४ ६ ।

७. वनपर्वणि ६८ २ ६, ७१ १२ १८ विराटपर्वणि ३ ३ ।

८. वनपर्वणि दश युधिष्ठिरसवादे ।

९. समापर्वणि ५२ अध्यायत । रामायणेऽथोध्याकाण्डे ७० २० २३ हस्तिना स्वर्णालेश्वरमतिष्ठा
वैदिकयुगेऽपि प्रसिद्धा । पितृव्यब्राह्मणे ८ २३ ३ ।

१०. रामायणे अथोध्याकाण्डे १० ४०, ४४, ४७ १

११. अथवाथ्यमभरण्यात् ।

अनह्वान् दाधार पृथिवीमुत धाम्,
अनह्वान् दाधारोर्वन्तरिक्षम् ।
अनह्वान् दाधार प्रविशः पटुर्धो,
अनह्वान् विश्वं भुवनमाविशे ॥

वीढसंस्कृतौ गावः कौटुम्बिकसदस्या इव मता । गवामार्जवं स्निग्धत्वं च गौतमेन
मुष्टु प्रतिपादितम् ।^१

गोपवपूना दधिगन्धनं कस्य हृदय न हरतीति पुराणवचनम् ।^२ भागवतवचनं गोपा-
रुमाघट्टत्य सुप्रियमेव—

गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीत-
पीपूपमुत्तमितकर्णपुटं पिवन्त्यः ।
शाबाः स्नुतस्तनपपः कवला स्म तस्यु-
गोविन्दमात्मनि दृशाश्रुकलाः स्पृशन्त्यः ॥ १०.२१.१३

पशुसमृद्धिः

सिन्धुसम्पत्तायुगान् भारते सदैव हस्ति-गो-महिषाजात्रिगर्दभोपशुकूरादीना परिपालन
विविधप्रदेशेषु बभूव । प्रधानत आर्या गोबलीवर्दाश्वान् परिपालयन्ति स्म । एषा पशूना
सख्या समृद्धिश्चालिना स्वामित्वे लक्षावधिरपि बभूव ।^३ अश्वीना पालनमूर्णायि कृतम् ।
गर्दभा भारितभा भारहाराः सन्त सर्वेषां कृते उपयोगिनः बभूवुः ।

रामायणानुसार राजा कृते हस्तिगौरासमाश्वाना सहस्राण्यपि पालितानि । हस्तिनो
नागवने पालिता ।^४ वनवासिनामाचार्याणां सहस्राणि गत्रा बभूवुः । महामारतानुसार
कौरवपाण्डवानामनेकलक्षगत्रा बभूवुः ।^५ युधिष्ठिरस्य कृते पशूनां पालनं सिन्धुप्रदेशात्
पर्णाशा यावदक्रियत ।^६ ऐतिहासिकयुगेऽपि राजा लक्षाधिकगत्रामुल्लेखा वर्तन्ते । हर्षचरि-
तानुसार महाराजो हर्षोऽर्जुदशो गत्रा दानमकरोत् ।^७ उपाचदातेन त्रिलक्षगत्रा दानम-
क्रियत ।^८

१ सुत्तनिवाये ब्राह्मणधम्मिकमुत्ते ।

२ महापुराणे २८.३२-३६ ।

३ ऋग्वेदे ५.३०.१२-१५, १.०९, ऐतरेयब्राह्मणे ८.४०२, २३ ।

४ अयोध्याकाण्डे १००.५० ।

५ विराटपर्वणि १०.१०, वनपर्वणि ३९.४ ।

६ समाप्तपर्वणि ४८.६ ।

७ हर्षचरिते सप्तमोच्छ्वाये ।

८ नासिके गुह्यालेखे सप्तदशे ।

अर्थशास्त्रानुसारं राजा कृते पशुपालनाय—अश्वघ्यक्ष, गोऽघ्यक्ष, हस्त्यघ्यक्षश्च नियुक्ता । गो-महिषी-खराजोष्ट्रवराहादीनां पालनं गोऽघ्यक्षेण कृतम् ।^१ अश्वराजकीय-प्रयोजनाय बहुभ्यो देशेभ्यः कम्बोजमिन्धुवनायुमीवीरारट्टवाह्लीकपापेयतीतलेभ्यः आनीय पालिता ।

राजा सेनासु हस्त्यश्वबलीवर्दादीनां मरुषा गणनावाह्यासीत् । तथा हि युधिष्ठिरसेना-परिमाणं द्रष्टव्यम्—

अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहा सप्तादिन ।

रयानामर्बुदं चापि पादानां बहवस्तथा ॥ महापर्वणि ५२.४४

विनयाधानम्

अश्वानां कार्यक्षमत्वं विधातुं सम्यग्विनयनं कृतम् । साधारणोपयोगाय वरगतलघन-घोरणनारोष्ट्रादीनां शिक्षा दत्ता । युद्धार्थमश्वानां शिक्षकां सारथय एव नियुक्ता ।

अर्थशास्त्रानुसारमश्वानां चिकित्सकास्तेषामारोग्याय ऋतवनुकूलाहाराय च सचेष्टा अभवन् । सूत्रग्राहकोऽश्वबन्धको यावत्किं च विधापाचकः स्थानपालकः केशकारो ज्ञाङ्गली-विष्वापरे सेवका अश्वानां मुखार्थं नियुक्ता । किमधिकम्—

द्विरह्णं स्नानमश्वानां गन्धमाल्यं च दापयेत् ।

कृष्णमन्धिषु भूतेज्याः शुक्लेषु स्वस्तिवाचनम् ॥ अश्वघ्यक्षप्रकरणे

‘हस्त्यघ्यक्षो हस्तिवनरक्षा दम्पकर्मज्ञान्तानां हस्तिहस्तिनीकलभानां शालास्थान-शय्याकर्मविनायकप्रमाणं कर्मस्वायोज्यं बन्धनोपकरणं साधामिकमलंकारं चिकित्सकानी-कस्थोपस्ययुक्तवर्गं धानुतिष्ठेत् । हस्तिनां शिक्षणं भोजनादिकं च विशिष्टमेवासीत् । युद्ध-शिक्षणां हस्तिनां योग्यता सर्वाधिता । शिक्षिता हस्तिना भित्ति-स्तम्भ-द्वार-तोरेणादीनां भजने दक्षा बभूवुः । भारतीयानां हस्तिशिक्षा विदेशेषुपि सम्मानिता ।^२ अग्निपुराणे गज-चिकित्साश्वचिकित्साप्रकरणे स्तः । तत्र पशूनां रोगाणामुपचारविधिं वैज्ञानिकपद्धतिमनु-सृत्य पर्यालोचितं ।

सुशिक्षिता अश्वानां स्वामिनो रक्षार्थं प्राणपणेन समुद्यता बभूवुः । तद्यथा राजतरंगिण्यां विजयमल्लस्य मन्त्रिणोऽश्वस्य गाथा बहूणो वर्णयति—

१ गोऽघ्यक्षप्रकरणम् ।

२. The proficiency of the Indians in this art (management of elephants) early attracted the attention of Alexander's successors, and natives of India were so long exclusively employed in this service that the term Indian was applied to every elephant driver to whatever country he might belong Wilson Theatre of the Hindus p. 92

हस्तिवनरक्षोदयस्य सेनानुसारं शिक्षिता हस्तिना अग्निपुराणप्रकारात् नियुक्ता ।

सत्त्ववानकरोत् पत्न्या मज्जन रिपुसकटे ।

सिन्धु प्रवृद्धामुत्तीर्य तुरङ्गोऽपि तमन्वगात् ॥ ७ ११०

महाराजप्रतापस्य चेतक इति ख्यातस्याश्वस्य जीवनवैशद्यं सुविदितमेव ।

धार्मिकनियोजनम्

वैदिकधर्मानुसारं पूजा पशुनां सरक्षको देव । पशवस्तु धार्मिकविचारेण समृद्धिसूचका इति सम्मतम् । गवा नामकीर्तनं नामश्रवणं दानं दर्शनं च महाभारतानुसारं प्रशस्यम् । ततः पुरुषस्य कल्याणोत्पत्तिरभिमता । गावस्तु यज्ञस्य नेत्रं मुखं वा मता । स्वर्गसोपानमेव गावः ।^१

मनुना पशूनां कल्याणार्थं योजना कृता । तदनुसारं तु—

नाभिनीतैर्ब्रजेद् घृयैर्न च क्षुद्प्याधिपीडितं ।

न भिक्षुभृङ्गाक्षिष्टुरैर्न बालधिविरूपितं ॥ ४ ६७

बलीवर्दानां प्रतोदनं दोषावहमिति कल्पितम् । गवां पृष्ठे आरुह्य यात्रा न कर्तव्या ।^२

पूर्वज्ञानां कल्याणार्थं पौराणिकयुगे वृषभोत्सर्जनं श्रेष्ठकर्म इति सम्प्रधारितम् । गोदानं तु पृथ्वीदानसमं प्रसिद्धम् । सवत्सगोदानेन ब्रह्मलोकं सुलभं इति धारणासीत् । गोदानं कुर्वतो जनस्य सेविका ब्रह्मलोके चन्द्रवदन्य, स्वर्णवर्णा नितम्बिन्य, सन्व्यो रमण्यश्च भवन्तीति धारणा । नोलवृषभोत्सर्गेण पितृणां परितृप्तिर्भवति । ग्रामेषु मंगलवृषभस्य पूजा कृता । तस्य निधने ग्रामवासिनः शोकनिमग्ना अभवन् ।

राजनीतिकसंरक्षणम्

महाराजाशोकेन पशूनां हिंसा निषेधिता । तेन तेषां कृते चिकित्सालया निर्मापिता । पशूनां छायायै राजमार्गमभितो वृक्षा आरोपिताश्च । यदि कोऽपि जनः सदोपमपि पशुमदण्डयत स तावन्मात्रं दण्डं स्वयमेव भोक्तुं निर्णीतम् । पशुचौराणां कृते घोरराजदण्डव्यवस्थासीत् ।

अर्धशास्त्रानुसारं पशूनां हानिकारिणं मृत्युदण्डमार्हन् । गवां दोहनेऽपि नियम आसीत् । तथा हि गोदत्तानां स्वल्पे ज्यसि गोदोहनं सकृदेव प्रतिदिनं कर्तव्यम् । राजकीयपशुविभागानामध्यक्षा नियुक्ता आसन् । हस्तिनां सवर्धनाय कृत्रिमवनानि रक्षितानि बभूवुः ।^३

१. अनुशामनपर्वणि ५१ २६-३३ ।

२. मनुस्मृतौ ४ ६७, ७२ ।

३. जनपदनिवेशप्रकरणे १ ।

गोवध सर्वथा निषिद्धो बभूवार्थशास्त्रानुसारम् ।^१

पशुपालन वंश्येभ्यो जीविकार्थं एकाधिकाररूपेण नियोजितम् ।^२

कतिपयनृपा पशुप्रिया बभूवु । कश्मोरराज सुस्सलोद्भवप्रिय भासीन् । राजानो
राज्यञ्च गोकुलानि निरमापयन् । महाराज्यो रत्नादेव्या गोकुलस्य वर्णन कल्हणेन कृतम्—
गवामव्याहृतस्वैरसञ्चारचरकान्धिते ।
तत्र वेतस्ततोयाङ्घ्रे प्रदपोढामय वपु ॥ राज० ८ २४३७

व्यापारः

व्यापारस्यापर नाम वाणिज्यमस्ति । व्यापारोऽयं प्राचीनयुगे वणिग्वृत्तीना वैश्याना
प्राय एकाधिकार प्रणीत । उपभोग्याना वैविध्यं सर्वेषु देशेषु कालेषु च व्यापारद्वारा
प्रसिध्यति । क्षेत्रमस्य कुटुम्बादारम्य ग्रामनगरप्रान्तदेशविदेश यावत् नि सीममेव । लाम-
दृष्ट्या व्यापारस्य सर्वोत्कृष्टता सुविदितेव । कौटिल्यानुसारं शतप्रतिशतं लाम व्यापा-
रिण कर्तुं शक्नुवति ।

प्राप्यानि

प्रायश्च सर्वोपभोग्यानि वस्तूनि तेषामुपादानानि च वाणिज्ययोग्यानि भवन्ति ।
अपरं च साधनरूपाण्यस्त्रशस्त्राणि वास्तूपकरणानि विभूषणार्हाणि मणिरत्नदन्तमुवर्णादीनि
औषधादीनि व्यजनानि च वाणिज्यवस्तूनि सन्ति । पशुपक्षिणो तेभ्यः प्राप्याणां चर्मोर्णानां
च व्यापारः प्राचीनकालतः प्रचरति ।

स्त्रीष्टत्रिंशत्सहस्रवर्षं प्राग् दक्षिणभारतेभ्यः प्रेषितमर्णकाष्ठं कास्त्रिड्याप्रदेशस्थचन्द्र-
मन्दिरे प्रयुक्तम् ।^३ प्रायः तस्मिन् युगे मिसरप्रदेशस्य शवानामावरणाय भारतीयवस्त्रं
समीहितमासीत् । सिन्धुसभ्यतायाः निर्माणे बिलोविस्थानाफगानिस्थान पारसीकादिभ्यो
देशेभ्यः प्राप्तानि धातुमणिस्वर्णरजतानि प्रायुज्यन्त । सिन्धुवासिना कार्पासवस्त्राणां
निर्यातं सुमेरप्रदेशेऽभवत् ।^४

वैदिकसभ्यतायाः कृषक-पशुपालक-कुम्भकारायस्कारस्वर्णकारमणिकारतन्तुवाय-
चर्मन्-तशक-रथकारादीनामुदादितानां वस्तूनां परस्परं व्यापारोऽभवत् । सोमविक्रेतार
सम्भवत् पर्वतप्रदेशेभ्यः आगताः । दूर्ध्वापवस्ताजिनानां व्यापारोऽयं वैदे निदर्शितः ।^५

१ सूनाध्यक्षकरणात् ।

२ मनुस्मृतौ ८ ४१०, १ ३२८ ।

३ Hibbert lectures 1877

४ Piggott Prehistoric India p 208

५ अथर्ववेदे ४.७६ ।

सिन्धुप्रदेशादश्वत्थणादीना निर्यातमभवत् । वैदिकयुगे भारतीयाना व्यापारोऽरबदेशवासिभिः सह बभूव । व्यापारेऽस्मिन् लौहवस्तूना व्यञ्जनाना मुगचित्रव्याणा रत्नादीना च बाह्यमासीत् ।^१

कश्मीरदेशे कलिगगजाः सेनाया प्रयुक्ता आसन्निष्ठि तेषा व्यापारेण देश-विदेश-प्रचारं प्रकटयति । एतस्मिद्दिव्य कन्हणो वर्णयति—

पश्यद्भिर्जन्मवसुधा सेर्ष्याऽोरणमस्तिर्तः ।

तन्मातङ्गः कलिङ्गेभ्यः कयचित् प्रस्थित पयि ॥४.१५७॥

श्रीष्टव. सप्तशताब्दं प्राग् भारतदेशस्य कस्वीरं हस्तिदन्तश्च ग्रीसदेशे निर्याति । भारतीयाना वोजवृक्षकाणा निर्यातमवत्प्रदेशायाभूत् ।^२ पशूनामपि निर्यातमभवत् । तथा हि—‘टालेमो फ्लिण्डेल्फस’ इति ख्याताय महाराजाय भारतीयकुवकुर-गो-दारादीना निर्यातं कृतम् । स्रष्ट्रादिभिर्भारतहारेस्तदा भारतीयभ्यञ्जनानि विदेशेषु प्रेषितानि । ग्मणी-नामपि निर्यातं श्रूयते ग्रीसप्रदेशान् ।mm

श्रीष्टवः चतु शताब्दं प्राग् भारतीयकीर्णयाना पारसीकदेशे बहुमानोऽभवत् । कौसे-मस्य तत्तुल्यस्वर्णं मूयमासीत् ।^३ भोगविलासे चितवस्तूना रोमदेशेऽतिसयसमादरो बभूव । तदर्थं भारतेऽनुचितस्वर्णराशि समागत । तदधिकृत्य लिखितं चीनीमहोदयेन—There was no year in which India did not drain the Roman Empire of a hundred million sesterces (£ 10,00000) — — so dearly do we pay for our luxury and our women.^४ अपर च तस्य समर्थनम्—The annual drainage of gold from Rome was estimated at 500 steria, equal to about Rs 4000,000 ^५

चीनप्रदेशस्य कौशेय प्रथम भारते आनीत पश्चात् विदेशेषु प्रेषितम् ।^६ भारतीयमं-

१ अरब और माल के सम्बन्ध पृ० ६१ ६२ ।

२. Rawlinson—Intercourse Between India and the Western World p 93-94

MM It represents the fondness of the princes of India for the fascinating hetaerae of Greece and the readiness of greek traders to make the high profits to be drained from shipping these youthful cargoes Keith · Sanskrit-Drama p 62

३, India shipping p 83 ।

४. Natural History

५ Encyclopaedia Britannica pt XI p 460

६ Warmington Commerce Between the Roman Empire and India p 176, 212, Periplus p 172

शुक 'मरुमरु' इति स्थात अफ्रीकादेशेऽरवे सकोत्राया च प्रेषितम् ।^१ सर्वेषु देशेषु भारतीयकलाकृतौता समादरो बभूव ।

उपर्युक्तग्रन्थानां वैदेशिकव्यापार. प्रायश स्त्रीष्टस्य सप्तशताब्दपर्यन्तं भारतीयवणिग्भिः कृतं । पश्चादरवदेशवासिनो भारतीयवस्तूनां पश्चिमदेशेषु निर्यातं कुर्वन्ति स्म ।^२ कतिपयव्यापारवस्तूनां भारतीयनाम्नामरवपर्याया दर्शनीया एव—

राष्टृतम्	अरवभाषायाम्	संस्कृतम्	अरवभाषायाम्
एला	हेल	कनकफल	करनफल
कर्पूर	कापू	मूपक	मश्क
चन्दन	सन्दल	जातिफल	जायफल
ताम्बूल	ताम्बोल	त्रिफला	इत्रीफल
नीलोत्पल	नीलोफेर	पिप्पली	फिलफिल
मित्छातक	बलादर	विभीतक	बलीलह
हरोतको	हलोलज	गोपदल	फोफल

अरवदेशवासिनस्तु भारतीयवस्तूनि चीनप्रदेशे प्रेषितवन्तः ।

विदेशीय्यो भारते बहूनि वस्तून्पि वैदेशिकव्यापारिभिरानीतानि । मिस्रप्रदेशात् हीरकाङ्गुलीयकानि सुरा च पारसीकदेशात् जपापुष्पजलं बसराप्रदेशात् खजूरमरवदेशादश्वदश्च भारते आनीय विक्रीतानि ।^३

व्यापारसाधनानि

व्यापारास्तु प्राचीनयुगे स्थलमार्गैर्जलमार्गैश्चाभवत् । स्थलमार्गेषु पण्यवहनं पशुभिः कृतम् । जलमार्गे नौकायानमुपयोजितमासीत् ।

सुदूरप्राचीनकालतो नगरेषु गमनागमनरीत्या प्रशस्तमार्गा निमिता इति निःसन्देहं प्रतिभाति । सिन्धुसभ्यताया व्यापारिकसम्बन्धा देशेषु विदेशेषु चाभवन् । व्यापारयोग्या मार्गास्तदा बभूवुः । तेषु मार्गेषु व्यापारिणामवस्थानावाश्रया निमिता । पण्यानां कृत्याय गर्दभा बलीवर्दशकटिका उष्ट्राश्चोपयोजिता ।^४ तदा नगरेषु विस्तृतराजमार्गा आसन् ।

वैदिकयुगे 'अनसु' इति स्थाता बलीवर्दशकटा बभूवुः । उष्ट्रा गर्दभाश्च भारहारा बभूवुः । प्रपद्य-महापद्य-पद्य-वरमर्दीनि शकटानां पशूनां च गमनागमनायामिप्रेतानि ।

महाभारतयुगे महासाधो हस्त्यश्वरथोष्ट्रसङ्कुलोऽभवत् । साधवाहस्तु नेताऽभवत् ।^५

१ The Periplus p. 42, 72, 73, 179-180

२ अरव और भारत के सम्बन्ध ।

३ अरव और भारत के सम्बन्ध पृ० १७-६८ ।

४ Piggott, Prehistoric India p. 174-177 ।

५ प्रपर्वणि ५१'१०६, ६२ ९ ।

शौडमाहिषानुसारं यादम्प्रीनपत्रात्रगृह्यत्रिंशान् यावन् वाराणसीपुरम्, उज्जयिनीं यावन् विदेहाद् गन्धारं यावन् च स्थलमार्गं साधयति गम-गमनं दम्बु ।^१ साधयति वनवर्द्धशक-
टानां सख्यां सहस्रं यावद् गमून् । मद्यन्तरेषु यात्रायै साधो जठकाष्टमोत्रनादीनि पाथे-
यानि सगृहीतवान् । गत्रावेव यात्राम्बुन् । स्थलनिधामका एतं मार्गनिर्देशना दम्बु ।
दिग्गज्ञानं वाराणसिनान्बुन् । गत्रनि स्थलपथमिका व्यापारमार्गाणां पर्यवेत्तानां
निपुण्य । ते विदित्रदिग्ब्य आगतपथ्यानि पूर्वत एव जानन्ति स्म ।^२ वनगन्धका साधेन्य
शुक्लं गृहीत्वा तेषां वनमध्ये मुग्धितां यात्रामकार्यन् । वनरक्षकाणां सनाया पचयत या-
वन् पूरया दम्बु । सागरान्यापारिणं पृष्ठे नीत्वा ग्रामाद् ग्रामं विचरन्तं पात्रं कुर्वन्ति
स्म । तेषु कतिपया हारक्रीकिकादीनि पथ्यानि विक्रोणते स्म ।^३

व्यापारमार्गेष्वंशो राशानो बहुविधानुसङ्गाणान् प्राप्सवन्त । त पथ्यानि करमुक्तानि
कुर्वन्ति स्म साधेन्यश्वावासाय सुप्रवन्तं सविदपति स्म ।^४

अर्थशास्त्रानुसारं व्यापारद्वारा दत्तित्वापयेभ्यः स्वर्गशङ्करकरन्तमुक्तादीनां प्राप्तिं
सम्भवासीत् । तस्मिन् व्यापारे लामस्य यात्रान्ययिकीसीत्, किन्तु व्यापारमार्गो दुर्गमोऽभूत् ।
व्यापारमार्गो बहुविधा दम्बु । तथा हि—चक्रपथ, पादपथ, शरोष्टपथ, अक्षपथश्च ।
वारिम्यलक्षयोवारिपथ, श्रेयानिति निर्दिष्टम् ।^५

मौर्ययुगे पथानोदीर्घा दम्बु । भारतस्य प्रायः सर्वे प्रदेशा रारमार्गैरनुस्यूता दम्बु ।
प्रधानरारमार्गा अत्रोत्रिंशत् आसन्—

पाटलिपुत्रात् ^६	वाराणसी	१७ यात्रानानि
वाराणसीत	कौशाम्बी	१३ यात्रानानि
कौशाम्बीत	मारुतम्	१० यात्रानानि
मारुतात्	विदिशा	२३ यात्रानानि
विदिशात	उज्जयिनी	१५ यात्रानानि
उज्जयिनीत	भरुकच्छम्	२५ यात्रानानि
उज्जयिनीत	हृदयबादम् (सिन्धुप्रदेशे)	६३ यात्रानानि

अस्मिन् युगे एकां रारमार्गं पाटलिपुत्र-मथुरा सिन्धुप्रदेशस्य गान्धारवंक्षियानाचरन्त
प्रभूत् । भारतोपनिमातो बहिः पश्चिमात्तरप्रदेशेभ्यः चीनदेशे गमनाय पन्थानोऽभवन् ।

१. सुन्दरने ६४, सुसुटत्रात २४३ व्यापारपथकं च ।

२. वन्दुपत्रपत्र २ सुन्दरनेट्ट्रपत्र ४ ।

३. ऐरिवागिद्वयपत्र ३ ।

४. पादापमनकरात्रो परिच्छेद ३ ।

५. अर्थशास्त्रे कर्ममन्थिकत्रये ।

६. पाटलिपुत्रादिका रारमार्गा वैशाखा-सावन्ती-ज्येष्ठ-श्रवणं प्रभृत् ।

पूर्वभारतप्रदेशेषु हिन्दवोऽन तत्रोत्तरे प्रदेश गन्तु मार्गा बभूवु । परवर्तिमुगे आग्नेयप्रदे-
सस्य केन्द्रभागे वेङ्गीप्रान्त उत्तरकोसल कलिङ्ग-महाराष्ट्र-कर्णाटक-द्रविडप्रदेशैस्तत्कालीन
राजमार्गं सुसम्बद्धं । भुक्तयुगस्य मार्गव्यवस्थाया वर्णनं कालिदासेन कृतम् । तथा हि
रघुवक्षो—

दापीष्विव खवन्तीषु बनेषूपवनेष्विव ।

सार्था स्वरं स्वकीयेषु चेद्वैरभस्विवाद्रिषु ॥१७६४

भारितमानि वस्तूनि हस्तिभिर्दूरतर नीयन्ते स्म । मगधेभ्या भूर्तय कश्मीरान् हस्ति-
पृष्ठ उजूदा इति कल्हणो निर्दिशति—

गजस्कन्धेऽधिशोर्ष्यतन्मागधेभ्यो यदाहतम् ।

दत्त्वा सुगतविष्व तज्जनोऽपकनुगृह्यताम् ॥ ४२५९

ते साहसिका महाजना प्रातः स्मरणोया सन्ति ये प्रागैतिहासिकयुगेषु लघुनौकास्यपि
समुद्रस्योत्तालतरङ्गाणामुपरि द्वीपाद् द्वीपं ययु । तेषां नदीषु गमनागमनयोर्जलयानानि
सम्भावितान्यान्वेव ।

सिन्धुसम्यतायुगे हृडप्पाभोर्हेमोदडोनगरवासिनः पारस्परिकसम्बन्धं जलयात्रासंचारेण
दृढीकृतवन्तः । ते नौकासंचारणे निष्णाता आसन् ।^१ वैदिककामाणां नावः शतारिना अपि
बभूवु ।^२ नौव्यापारस्य परिचयं ऋग्वेदेन प्राप्यते । तथा हि—

त गतंयो नेमस्त्रिय वपीणसः सपुत्रं न संचरणे सनिष्यव ॥ १५६२

उवासीषा उच्छ्वाञ्च नु देवी जीरारथानाम् ।

ते अस्या आचरणेषु दध्निरे समुद्रे न श्रवस्य ॥ १४८३

वेदा यो वीता पदमन्तरिक्षेण पतताम् वेदं तथै समुद्रिय ॥ १.२५७

आ देवो ददे बुध्या ३ नसूनि वैशवाचर उदिता सूर्यस्य ।

आ समुद्रादवारादा परस्मादाग्निदंवे दिव आ पृथिव्या ॥ ७६७

बौद्धयुगस्य लज्जयात्राणां वर्णनं त्रिपिटकसाहित्ये भूरि विद्यते । जलयात्रा सर्वतः
पाष्णमासिक्वी अपि बभूव । दिशाकाकानुपयुज्य तत्र दिशा जायन्ते स्म । द्वीपद्वीपान्तरैषु
नाविकानां प्रगमनं सुविदितम् । नदीश्रितनौभिः नागरिकेभ्यः पण्यानि नीतानि । नदीतटेषु
पत्तने नौस्थानं नियतमासीत् । पत्तनानां पर्यवेक्षणाय जलपथकर्मिका नियुक्ता आसन् ।
बृहत्तरा नावस्तैः समयोजिताः । कासाचिप्राया दीर्घत्वमष्टशतहस्तायाममभूत् ।^३ एकस्यां

१ सिन्धुसम्यतायुगासिना समुद्रयात्रया दुमेरु पलमादिदेशे सम्बन्धः स्थापित इति मैकेमहोदयस्य मतम् ।

२ It is not easy to refuse to recognise here the existence of large vessels with many oars voyage Vedic Index भी । ३ छात्राङ्के ।

नावि सहस्रतक्षका यात्रा कर्तुं धक्नुवन्ति स्म ।^१

श्रीष्टत प्राक् प्रथमशताब्दे मिसरभारतयो साक्षात्सम्बन्धो व्यापारद्वारा समपद्यत । श्रीष्टत प्राक् २५ वर्षे १२० नावो मिसरदेशस्य रक्तसागरीयनीकाश्रयात् प्रतिष्ठन्ते स्म ।^२ कतिपयप्रोक्तव्यापारिणो नीमिर्दक्षिणभारतस्य समुद्रतट पर्यटन्तो गंगासागरसङ्गम यावदाजम् । हिप्पालस इति ख्यातेन नाविकेन 'मानसून'-वायुवेगस्य साह्य प्राप्य समप्रावर-सागर सरलमार्गेण पारित । अमिनबोज्य मार्ग आसीत् ।^३

नावा सुरदायै कुशलधनुधरानियुक्ता । परवर्तियुगे शतज्नीगोलादिभिरारुमणकारिणा प्रत्यापात वृत्त । अस्मिन्युगे भारतस्य कावेरीपत्तने प्रीष्ठत चीनं यावत् सर्वेषां देशानां नाव समागता । भारतीयनाविका अपि तेषु सर्वेषु देशेषु गतवन्त ।^४

गुप्तयुगस्य नावा प्रतिष्ठतयोऽञ्जनागुहाचित्रणे बोरोवुदुरमूर्तिषु च प्राप्यते । विशालास्ता बभूवुरिति प्रत्यक्षमेव । अस्मिन्युगे गंगासागरसंगमात् आसिन्धुसगम प्रायश्च विंशतिर्नौकाश्रया बभूवु । चीनदेशगामिनीनां नावा विशालता प्रमागितैश्च वर्तते, यतस्तासु सहस्रजना अलयानचारणाधिकारिणो बभूवु । तासु चतु शतधनुर्धरा बभूवु । लघुनाश्च दुर्घटनाकाले रक्षणार्थं सम्बद्धा असन् । श्रीष्टत पश्चात् सप्तमशतकात् प्रभृति भारतीयसामुद्रिकव्यापारोऽरब्धदेशवासिनो हस्ते गत । भारतीयपण्यानामापणा पारसीकसमुद्रबद्धे 'उबलामैराककैश' पत्तनानि, ईराकप्रदेशे वरसापत्तन च बभूवु । भारतीयवस्तूनि रक्तसागर यावन्तोभिर्नौतानि ।^५

नोभिर्नदीनामुपरि सेतुनिर्माणस्य प्रचलनं कल्हणेन वर्णितम्—

वितस्तायां स भूपालो बृहत्सेतुमकारयत् ।

ख्याता तत प्रभृत्येव तावद् नौसेतुकल्पना ॥ ३ ३५४

एकादशशतके भोजराजेन रचिते युक्तकल्पतरुप्र पे तदानीन्तननौनिर्माणविज्ञानस्य परिचय प्राप्यते । तदनुसार दीर्घा उन्नताश्च विविधा नाव । दीर्घाणां दशमेदा —

१ समुद्रवाणिजे जातके । रालिन्सन महोदय इदमधिश्य लिल्लिति—Evidently from early days the Indian sea men built ships larger than those usually employed even at a much later date in the mediterranean Inter course Between India and the Western World p 4

२ Straieo II C 118 ।

३ र्वाफ़ पेरिप्लने ।

४ Dr W Vincent The Commerce and Navigation of the Ancient Book IV p 475 Cambridge History of India vol I P 214-218, मिलिन्दपञ्चो ।

५ अरब और भारत के सम्बन्ध पृ० ३८-३९ ४२-४६, ४७ ७२ ।

दीधिका, तरणी, लोला, गत्वरा, गामिनी, तरी, जंघाला प्लाविनी, धारिणी वेगिनी च ।
उग्रताना पचभेदा -ऊर्ध्वा, अनूर्ध्वा, सुवर्णमुखी, गमिणी, मन्धरा च । सर्वाश्च ताः समु-
द्रतरणाय बभूवुः । नदापु तरणाय क्षुद्रा भीमा मध्यमा च नावो बभूवुः । नावामलङ्करण
स्वर्णरजतताम्रमयमासीत् । महानीका १८४ X २४ X १८ चतुर्हस्तायामासीत् ॥३॥

मुद्रा

पुरा प्रायः सर्वे व्यापारस्य सवर्धनाय रत्नादीनि मुद्रारूपेण स्वीकृतानि । वैदिकयुगे
स्वर्णमुद्रा निष्ककृष्णलशतमानादयो बभूवुः ।^१ गावाऽपि मुद्रावत् प्रयुक्ता । अन्येऽपि घातु-
सण्डा मुद्रा बभूवुः । निष्कादीनामलङ्कारवदुपयोगेऽपि बभूवुः । बौद्धसाहित्ये निष्क मुवर्ण-
हिरण्य धरण कापापण रूपि कम पादमापक-काकणिकादीदय मुद्रा आसन् ।^२ आहतमुद्रा
रूपोनि ह्याता ।^३ कारुणिका म्वल्पतमा मुद्रासीत् । मुद्राणां घातुपरिमाणं मनुना
निर्दिष्टम् ।^४ भारतस्य विविधप्रदेशेषु बहुविधा मुद्रा प्रचलिता ।^५

प्राचीनभारते वैदिकमुद्राणां प्रचलनमपि बभूव । अधुनापि ग्रीसपारसोकानां शास-
काः बहुधा मुद्रा प्राप्यन्ते । परवर्तिषु कुशनराजानां मुसलमानमुद्रा प्रचलिता आसन् ।

गुप्तवशीयानां राज्ञा बहुविधा मुद्रा बभूवुः । तामु मुद्रासु राज्ञामुपाधय पराक्रमद्योतना
वर्तन्ते । राज्ञा पराक्रमाणां द्योतनमभिरुचीनां च प्रदत्तान् तेषां प्रतिकृतिमुद्रामि कृतम् ।
तथा हि—महद्वज धनुधर-योगावादकाश्वमेधपरामण्यरूपाणि दक्षितानि, उपावयश्च तत्र
वर्तन्ते—पराक्रम अत्रतिरथ, कृतान्तपरशु, सर्वराजोच्छेत्ता, व्याघ्रपराक्रम, अश्वमेध-
पराक्रम, श्रीविक्रम, विक्रमादित्य, रूपकृतो, सिंहविक्रम, नर-द्रवन्द्र नरेन्द्रसिंह,
सिंहचन्द्र, अजितविक्रम, परमभागवत, विक्रमाङ्क । चन्द्रगुप्तस्य मुद्रा स्वर्णरजतताम्रा-
णामेव प्राप्यन्ते । महाराजहर्षस्य मुद्रा पूर्ववत् निमिता ।

कतिपयमुद्रा व्यापारिणि, तेषां सर्वेषु च प्रचारिता आसन् ।

M In the 13th century Marco Polo saw Indian ships carrying ten small boats slung on the sides with falls and tackle. The boats could be lowered into the water or hauled over the sides. These vessels had 60 cabins below the main deck, many were four or five masts and had an equal number of sails.

१ इमा मुद्रा प्रायः परस्पर दशगुणा दशगुणा वा बभूवुः ।

२ अष्टाधाधोम-ये पाणिनिना कम-गममानकाश्वमेधपराश्वमेधविक्रमादीनां मुद्राणामुल्लेखः कृतः ।

३ रूपकृत रूपक वा पर्यायः । आहत रूपमश्वमेधस्तः रूपम् ।

४ मनुस्मृती ८ १३१ १३७ ।

५. Life in Ancient India p 120 ।

परिगणनमानोन्मानम्

परिगणनमानोन्मानस्य समारम्भ सङ्कृते समारम्भादेव सम्भाव्यते । सिङ्घुसम्भता युगोनाना नागरिकाणामुन्मानेषु १, २, ८/३, ४, १६, ३२ ६८, १६०, २००, ३२०, ६४० इति गुणनविन्यास इव दृश्यते । सर्वेषां मानयोगो दृष्ट प्रतिभाति ।

हस्त प्रमाणितो मापदण्डः गृहीतः । १३० इचममो मापदण्डोऽवर्तत । हस्तायाम् २० ६२ 'इच' इति सम्मितः ।

वैदिकयुगे तुलाप्रयोगेण पात्रप्रयोगेण च मान नियतम् । कृष्णल (गुजावीज) लघुतमो मानभारोऽभवत् । मापदण्डतु कृष्णलममोऽभवत् ।^१ परवर्तियुगे निविद्यप्रकाराणां मानभाराणां प्रचलनमभवत् । प्रतिमाना लौहस्य प्रस्तरस्य वा निर्मिता । अर्थशास्त्रानुसारं प्रतिमानविन्यासोऽपि दीयते—

१० माया (५ गुजावीजानि) = सुवर्णमाप	
१६ सुवर्णमाया	= १ सुवर्णं वा वर्षं
४ वर्षा	= १ पलम्

अपराण्यपि प्रतिमानानि बभूवुः ।

तुलायां दण्डस्यायामो बहुविध आसन् । तस्या दद्या पर्यन्तमागदो पात्रमवलम्बितम् । तुलायां वैविध्यं तालनीयद्रव्यानुकूलं कृतमासीत् ।

अर्थशास्त्रानुसारं मापदण्डा अघोल्लिखितविना बभूवुः—

८ यत्रा	= १ अगुलम्
८ अगुणानि	= १ घनुर्ग्रह
२ घनुर्ग्रहो	= १ घनुर्भृष्टि
३ घनुर्ग्रहा	= १ वितस्ति छाया पुर्य वा
२ वितस्नी	= १ अरन्नि प्रात्रापत्यहस्त वा
४ अरत्तय	= १ दण्ड

गुप्तयुगस्य मानोन्मानादीनां परिचयाऽमरकोशान् प्राप्यते । तथा हि

यौतव इवप पाप्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।
 मानं तुलाङ्गुलिप्रम्यं गुजा पचाद्यगायत्र ॥
 ते षोडशाक्षं वर्षोऽग्नौ पलं वर्षं चतुष्टयम् ।
 सुवर्णं विस्ती हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥
 तुला सित्रया पात्रत भारं स्याद्विद्वानिस्तुला ।
 आचितो दत्तभारा स्युः शाकटो भार आचितः ॥

अस्त्रियामाढकद्रोणो सारो घाहो निकुचक ।
कुडव प्रस्य इत्याद्या परिमाणार्थका पृथक् ॥

राजकीयसरक्षणम्

व्यापारस्य प्रवृत्ति सर्वप्रथम राज्ञो भर इति निम्नप्रचम् । तद्यथाथर्ववेदे आर्यानां सम्राज इन्द्रस्य स्तुति —

इन्द्रिमह वणिज बोदयामि से न ऐतु पुर एता नो अस्तु ।

नुबध्नरातिं परिपन्थिन मृग स ईशानो धनदा अस्तु मह्यम् ॥ ३१५१

महाभारतानुसार राजा सर्वोच्चव्यापाराधिकृत प्रतिभाति । तथा हि शान्ति पर्वणि—

अजन्नमुपयोक्तव्य फल गोमिषु भारत । प्रभावयन्ति राष्ट्रं च व्यवहार कृषि तया ॥
सर्वत्र क्षेमचरण सुलभ नाम गोमिषु । न ह्यत सद्दश किंचिद् वरमस्ति युधिष्ठिर ॥

अर्थशास्त्रानुसार व्यापारस्याभ्युदयाय सर्वा व्यवस्था राज्ञा कृता, तेन पण्यपतन प्रतिष्ठापित व्यापारमार्गाणां नवीकरण विधापित च । राजा मानोन्मानादीनां सत्यव्यवहारार्थं सचेष्टोऽभवत् । राज्ञा नियुक्त पीतवाध्यक्ष सुलाप्रतिमानमापदण्डानां निर्माणं कारयत् ।

राज्ञा नियुक्त पण्याध्यक्ष प्रजाणां लाभाय विक्रेमाणामुचितं मूल्यं निर्धारितवान् । वैदेशिकव्यापारिणां लाभार्थमपि पीतवाध्यक्ष सचिन्तो बभूव । शुल्काध्यक्षो राज्ञा नियुक्तो वैदेशिकव्यापारिणामितिवृत्तं सगृहीतवान् । अन्तपाला स्वसीम्नि दिनष्टानां पण्यानामन्वेपणमकारयन् । नौकाध्यक्षो जलमार्गं प्रवर्तितस्य व्यापारस्य सुरक्षार्थं प्रमत्नमकरोत् । स नौकाश्रये शान्तिस्थापनाय कृतप्रयत्नो बभूव । विवीताध्यक्षो निर्जनप्रदेशानां मयकारगानिघोरहिंसकपशुशत्रुबापादीनि दूरीकृतवान्, जलरहितस्थानेषु सेतुबन्धकूपव्यवस्थामकरोच्च । स व्यापारिणां सार्थं रक्षितवान् । समाह्वयं नियुक्ता गुप्तचरा व्यापारिणां शौवाशौक्यसूचनां ददति स्म ।

आपणस्य विक्रयप्रक्रियायां नियमा प्रणीता आसन् । अनाजवस्तु कपटस्य धावकायां स्वल्पतमोऽपि नासीत् । अशुद्धवस्तूनां कपटाचरणां विक्रेतारो दण्डनीमा बभूवु । सत्याध्यक्ष पण्यपतने मानोन्मानमापादीनां परिशुद्धये प्रायतत् । यदि वैदेशिकवस्तूनांमायात् स्वदेशीवस्तूनां प्रचारे बाधकं बभूव, तर्हि राजपण्यानां देशान्तराहरणं निर्दिधितवान् ।

अन्नानां राशोकरणाय कतिपयव्यापारिणो नियुक्ता आसन् । अन्नमूल्यं प्रजालाभं विचिन्त्य निर्णीतम् । ख्रीष्टत १०७७ वर्षं पश्चाद् भारतीयनरेशेन कुलोत्तुङ्गेन व्यापा-

रिकाभ्युदयार्थं चीनदेशे प्रतिनिधय प्रेषिता । काकातोयवशी राजा गणपतिदेव
सामुद्रिकचोराणा समूलविनाश कृत्वा चीनर्जजोबारादिदेशं सह व्यापार समवर्धयत् ।

व्यापारिणा प्रजापीडन प्राय सदैव लोकत्रिदितमभूत् । सोमदेवेन सुष्ठु पर्यालो-
चित यन्—

मानेन किञ्चित् भूत्वेन किञ्चित् तुलयाऽपि किञ्चित् कलयापि किञ्चित् ।
किञ्चिच्च किञ्चिच्च प्रहीतुकामा प्रत्यक्षचोरा वणिजो नराणाम् ॥

धार्मिकनियोजनम्

व्यापारे सिद्धिर्देवायत्ता हि भवतीति लोकधारणा । देवाना साहाय्येन व्यापारे लाभ
प्रहीतुकामा व्यापारिणस्तेषामुपासना कुर्वन्ति स्म । अवश्यमेव तेषा देवाना चरितैर्व्यापारिण
प्रमाविता बभूवुः । व्यापारिणा चरित्रप्रतिष्ठायै वसिष्ठेन नियम कृत — ब्रह्महार्षि न
तावान् पापभाक् यावानल्पमूल्यस्य वस्तुनोऽधिकमूल्यग्राही वणिग् भवति । व्यापारकार्यं
वैश्यानामेकाधिकार साधारणतो बभूव । सर्वासु धार्मिकसंस्कृतिषु व्यापारिणामार्जव
प्रशसाहमेव । तथापि तेषा कौटिल्य विगर्हणीय प्रायश्चित्ताहं वा निन्दितमेव । पण्यसिद्धि-
रितियार्मिकविधानेन पण्यस्य कस्यचिदशस्य हबनेन व्यापारे लाभस्य सम्भावनाभवत्
पण्याजीवानाम् । m

व्यापारिणा साहसम्

व्यापारिणा समक्ष बहुविधानि सकटानि बभूवुः । स्थलमार्गेषु हिंस्रजन्तुभ्यो भयम-
यतत । वनमार्गेषु कदाचित् रात्रौ वनगजानामाक्रमणेन समक्षसार्थं पण्यानि च तस्य
विनष्टानि ।^१ मरुप्रान्तरेषु भ्रान्ताना सार्थाना दुर्गतिरभवत् । कदाचित् जलविरहिताना
तेषा कूबलननेनापि जलप्राप्तिर्द्यदि नाभवत् तर्हि पिपासितास्ते मृता ।^१

समुद्रगामिना वणिजा सकटान्यधिकतराणि बभूवुः । मार्गे यदि तेषा नाव बवचिद-
बहदास्तर्हि सरकारण कोऽप्यसोमनोयो जनो भवेदिति शलाकाद्वारा निर्णय त समुद्रे
प्राक्षिपन् । अपरं च जलजन्तूना प्रत्याक्रमण स्थलोरसोदनभय जलान्तर्हितपर्वतैः प्रत्याघात
प्रमखनश्च विनाशाय बभूवुः । दुर्वृत्ताना राजा तेषा कर्मचारिणा च भय नाल्पमासीत् ।^२

स्थलमार्गेषु सर्वापहारिणा प्रवचकाना च भयमासीत् । वनेषु कदाचित् दावाग्निना
परिवृत सार्थं दग्ध । वक्ष्यते यदि समक्षभापतित तर्हि प्रत्यावर्तनभावश्यकमभवत् ।

M हिरण्यकेशी ४० पृ० पृ० १ १५ १ ।

१ वनपर्वणि महामारते ६२ १२२ ।

२ वण्युपमजातके ।

३ दिव्यावदाने धर्मसंख्यवदानाध्यायात् ।

तत्र कदाचित् वयाना म्लेच्छादीनामाक्रमणभयमासीत् । विपवृक्षाणां सम्पर्केण क्षतिः पीडनमभवत् ।^१

वणिजा वर्चस्विता

व्यापारिणामदम्भोत्साहः कर्मण्यता बुद्धिकौशलः साहसः प्राणभये जातेऽपि निर्भीक्य दिग्ने जातेऽपि कार्याभिनिवेशश्च महाती गुणा आसन् ।

इन्द्रो वणिगिति वैदिकधारणा । वणिगिन्द्रगुणं समन्वितो भवत्विति तत्र मारुता प्रतीयत । इन्द्रवस्वरारक्रमिणो व्यापारे योग्या सन्तीति प्रमाणमासीत् । व्यापारिणो धार्मिकाभिरुचिः प्रशस्ताः ।

व्यापारिणस्तु सर्वाभ्युत्थितेषु क्लानुवर्तिनो यथाकालव्यवहारिणो वा बभूवुः । अपरिचितदेशेषु ते केवल बुद्धिकौशलेन स्वकार्येषु सफलता लभन्ते स्म । व्यापारिणा योग्यता प्रतिपादयन् मनुलिखति—

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणानुष्ठानम् ।

लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्धनम् ॥

भृत्यानां च भूतिं विद्यात् भाषाश्च विद्विषा नृणाम् ।

द्रव्याणां स्थानयोगाश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ ३ ३३१-३३२

साहसुरसिकत्वेन जीवनपारावारो सशयितप्राणा अपि महोत्साहशालिन इमे वणिगो राष्ट्रियसमृद्धिसर्वर्षका सर्वथा प्रशस्याः ।

प्रकीर्णव्यवसायाः

उपभोग्यानामाधिक्येन प्रतिभाति यत् पुरा कृषिपशुपालनादीनि विहायासह्यविषया व्यवसायास्तत्रासन् यानाश्रित्य नागरिकाणां जीवनावश्यकता सम्पूरिता बभूवुः । तद्यथा भोजन-शेय-वस्त्र-प्रसाधन-द्रव्य-गृहास्त्र-शस्त्रादीनामुपकल्पन् सगोतनृत्यादीनां मनोरजनोपायानां सम्पादनं रत्न-घातु-काष्ठ-पुष्प-फलीपथीनां प्रकृतस्वरूपे सग्रहणं च बहुसह्यकानां जनानामुद्योगा बभूवुः । अपरं च ब्राह्मणानां याजन-दात्रियाणां प्रजापालनं युद्धं वा सृष्टानां शिल्प-दासकर्म वा प्रमुखा प्रवृत्तयो बभूवुः ।

सिन्धुसम्यतायुगे वस्त्ररचनोद्योग उपावीयत । तत्रत्यबालकानां मनोरजनार्थं बहुविधा क्रोहनका निर्मिता । राकटरचना तस्मिन्युगे विशिष्टव्यवसाय एवासीत् । नगरभवनानां निर्माणोत्सृष्ट्या इष्टकानिर्मातारः स्वपत्न्यै तदाकादयो नियुक्ताः । गृहकार्याणि भाजतानां

धनसन्ताना च निर्माणे बहुव्रता व्यापृता आसन् । अल्पशस्त्रधारिणा सख्या बहुला
प्रतिनाति । अत्रत्यमेव सहस्रसम्पत्का अठड्याप्रसादनादीना च्यवितारस्तत्र बभूवु ।
चित्रकारा मूर्तिकाराश्च सर्वत्रालङ्कारप्रसाधकाश्चासन् ।

सिन्धुसन्ध्यायुगे भारतस्य विविधभागेषु स्थानत्रयदायां नृप. संगृहीता । दक्षिण-
भारते, सोमप्रदे, रात्रस्याने च स्थानत्रयदायाय प्राधान्येनासीत् ।^१ हिमाचलाञ्चले वन-
वृक्षच्छेदकाना काष्ठिकाना व्यवसाय प्राचीनत । आग्नेयिका वनेषु बहुविधानि पथ्यानि
नागरिकाणामुपयोगाय सम्यक्पून् निह्न्यालसन्त ।

वैदिकयुगे प्रचारितव्यवसाया — काष्ठकर्म वस्त्रनिर्माणं घातुर्ममं मूर्तिकामाजनरचना
चर्मकर्म च बभूवु । बहुधा वनवासिनोऽर्थसम्पादके मृगमाया सम्प्रहृण वा निमुक्ता
बभूवु । अत्र च घातुभिरस्त्रसम्प्रादीनामठङ्काराणा च निर्मात्रागे द्रुमस्यका आसन् ।
मृगस्यैव घातुन् धमात्रा पर्यगोचयन् । वात्रसनेयिसहिताया व्यावसायिकाना मृत्वा वतत—
रथकार, उष्ण, कुन्ना, कर्मरि, मणिकार, इपुकार, घनुकार, ज्याहार, गजुसर्ज,
मृग्यु, स्वनी, निपक्, मुचकार, दार्वाहार, चर्मसन्नाता, चर्मस, धीवर गोष्कल,
केशर, गणक इ दादय पुण्या एव । स्थीयु विदत्कारो, कष्टकाकारो, पणस्कारो, रज-
विशी, वाम-पशुनी, आजनोकारो, कोणकारो च बभूवु ।^२ मनोरजनयागे व्यापृतास्तु
नृत्तगातामिनय नून-बीणावादन तृणववादन-स्रवादिनादिषु विद्यारदा बभूवु ।^३ मौक्तिक-
सम्प्रहृणोऽपि कतिपयव्रतान्तर-परा आसन् ।^४ यात्रकाना पुणेहितादीना व्यवसायस्तु सुप्रवि-
ष्टिता बभूवु ।

पशुविक्रयुगेऽपि व्यवसायाना प्रवृत्ति प्राय पूर्ववशासीत् ।^५ अमिनव्यवसायाना प्रव-
रन मसृत्तिमाहोत मदेवानुत् । सर्वेषु युगेषु श्रेष्ठनागरिका राजकर्मणि निपुक्ता बभूवु ।
भारतीयशिल्पकलादीना प्रख्यातिर्देशदशात्तर प्रसृता । तासानादशां विदेशेषु संगृहीता ।
चित्रमूर्ति वास्तु निर्माणाना पुनरुत्थान श्रोष्टाश्च स्व्य प्रारम्भिकयुगादिशेषव्यवसायभक्त । अमर-
कोणे तदानीन्तनगिल्पिकादीना मूला वर्तते—

^१ उददा सुवर्णसदृ सोत्तरनद—सुवर्णद्वाराणि पाश्चात्तका विद्याय पायूत् वृहता पयान्ति ।
बहुवि सुमानसि दक्षिणुदय विनीत्य हमाश्ववाशियच्छति ॥ १५ ६६

^२ वा० सु० ३० ।

^३ वा० मं० ३० ६, ३०, २० ।

^४ अमर १ ३५, ४ ।

^५ उदाहरणार्थं महाभाग्य समारवणि ११ २६-६७, ३० ३६, ७२ ५, ६, ६, १०, ३५, ३६, ६० ५
राम-काण्ड-१-काण्ड ८३ १० ११, अथंगाम्ने रत्नगीशामकणपाकरा-दशमकण सुवर्णव्यय
मकरण मन्त्र-दशमकण को-टावाग-दशमकण मुग्धावाग-दशमकण कुम्भा-दशमकण शिल्पिकाव्यय
प्रकल्पम् ।

कुलक स्यात् कुलधेष्ठी मालाकारस्तु मातिक ।
 कुम्भकार कुलाल स्यात् पलगण्डस्तु लेपक ॥
 तन्तुवाप कुविन्द स्यात् तुम्भवायस्तु सौचिक ।
 रङ्गाजीवशिखरकार शस्त्रमार्जोऽसिधावक ॥
 पावकृच्चर्मकार स्यात् ध्याकारो लोहकारक ।
 नादिधम स्वर्णकार कलादी रश्मकारक ॥
 स्याच्छास्त्रिक काम्बधिक शौत्विकस्ताम्रकुट्टक ।
 तक्षा तु वर्षकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठनेट् ॥
 ग्रामाधीनो ग्रामतश्च कौटिल्योऽनघोनक ।
 क्षुरि-मुण्डि दिवाकीर्ति - नापितान्तावतामिन ॥
 निर्णयक स्याद्रजक शौण्डिको मण्डहारक ।
 स्यान्माया शम्भरी मायाकारस्तु प्रातिहारक ॥
 शैलालिनस्तु शैलूया जामाजीवा कृशाश्विन ।
 भरता इत्यपि नटा चारणास्तु कुशीलवा ॥
 मार्दङ्गिका मौरजिका पाणिवादास्तु पाणिघा ।
 वेणुष्मा स्युर्वेणयिका श्रीणावादास्तु वैजिका ॥
 जीमान्तक शाकुनिक द्वी वागुरिकजालिकौ ।
 वैतसिक कौटिकश्च मासिकश्च सम प्रथम् ॥

एतं श्लोकेर्षेविध्य प्रतीयते व्यवसायानाम । भारतीयचतुष्पष्टिकलासु २४ कर्माश्रया
 सन्ति । ता व्यवसाय रूपेणाजीविकार्थं स्वीकृता आसन् ।

व्यावसायिकसंघा

प्रथम तावत् सिन्धुसभ्यताया सघात्मकव्यवसाया उपाचीयन्तेति सम्भाव्यते । तत्र-
 त्यदित्पिनां निर्मितवस्तुषु समरूपता गणसस्यया व्यवस्थापितेति सिद्धया मतम् ।^१

वैदिकसाहित्ये प्रारम्भत गणानामुदयो दृश्यते । तथा हि—मरुदादीनां देवाना गण
 सुप्रसिद्ध ।^२ गणपतिस्तत्रासीत् । वैदिकजातिसस्या परवर्तियुगस्य गणसस्थासमाना एवासीत् ।

१ Within the area already described the uniform products of the Harappa civilisation can be traced with the monotonous regularity of a highly organised community under some strong system of centralised government, controlling production and distribution Piggott Prehistoric India p 138

२ स नैव भ्यमवत् स विगमसवत् वान्येतां देवमातानि गणस आस्थासन्ते कृत्वी रदा आदित्या विवेदेवा मस्त इति मरुदाण्यके १४ १२ ।

प्रत्येकस्या जात्या विशिष्टव्यवसायोऽभवत् । त व्यवसायमपेक्ष्य ये जना सम्बद्धास्तेषां पृथक् जातिरभवत् । जातीनां परिषदो बभूवुः, याभिर्जातीनामभ्युदयाम विधानानि विरचितानि ।^१

बौद्धसाहित्यानुसारं द्विविधो सधो बभूवतु — सार्धानां शिल्पिनां च । सघानां स्थापना ज्येष्ठकानामध्यक्षत्वेऽभूत् । शिल्पिसघा शिल्पाचार्याणामध्यक्षत्वे व्यवस्थिता आसन् । तस्मिन् युगे चौराणामपि सघा बभूवुः । एकस्मिन् दस्युसंघे ५०० लुष्टाका बभूवुः ।

संघस्य नामानि रामायणमहाभारतादियु निगम, गण श्रेणी वा प्राप्यन्ते । कतिपय-सघा आत्मरक्षायं सेनासमन्विता बभूवुः ।^२ रामायणानुसारं कैवर्तयुवकानामपि सघ आसीत् । तेषां नायको राजा इति ख्यातो गृहोऽभवत् । तस्य सेना महती बभूव ।

अर्थशास्त्रानुसारं शिल्पिनां सघा महत्त्वपूर्णा बभूवुः । सघव्यवस्थायै राजकीयविद्या-नानि बभूवुः । तस्मिन् युगे श्रेणोबलानामतिशय माहात्म्यमासीत् । श्रेणोबलानि राजकीय-युद्धेष्वपि ऋषिप्रियोजितानि बभूवुः । श्रेणोबल जनपदबलमासीत् । ईदृशानां सैनिकानां प्राथमिकप्रवृत्ति स्वराष्ट्रस्य रक्षणं बभूव ।

महाभाष्यानुसारं नियोजकास्तु अर्था इति ख्याता आसन् । भृत्यास्तु बहुविधा आसन् । तेषां हि प्रायः कर्मकरो गृहकार्येषु सहायक आसीत् । प्रसाधक स्वामिनोऽलङ्कारणमकरोत् । भाक्तिकस्तु भोजनमात्रेण परितुष्टोऽभवत् । उदहारस्तु जलभरणे, छत्रधारणच्छत्रधारणे, भक्तकर पाचने, वागवीनश्चारणे नियुक्ता आसन् । वाशमारिक वशयष्टया भारवहनम-करोत् । प्रेष्यस्तु इतस्तत् सचरन् कार्यं समपादयत् ।^३

ख्रीष्टाब्दस्य प्रारम्भिकयुगत् श्रेणोनां प्रतिष्ठा संवर्धिता । श्रेणीविवादमधिकृत्य श्रेणीविधानानुरूपं न्यायकरणमिति मनुना प्रतिपादितम् । सघहितार्थमायोजनं सम्पादयित्वा तस्यमिति प्रजासु राजकीयनियोगं प्रसिद्धं^४ । सघेषु समृद्धिशालिनां प्रजानां धनसंवर्धनाय निक्षिप्तम् । धार्मिकसंस्थानां सचालनार्थं धनसंघेषु निक्षिप्तं सुविन्यस्तमिति सम्मतम् ।^५

सघानां शासनविधि सर्वेषां सदस्यानां सम्मत्या प्रावर्तत । संघस्य प्रधानं सर्वे सदस्यैर्निर्वाचितं तस्य साहाय्यायं द्वौ त्रयं पंच वा सहाया कार्यचिन्तका इति बभूवुः । तेषां समिति संघस्य शासनव्यवस्थामकरोत् ।^६ सघे स्वैच्छाकारिताया अवसरो नासीत् ।

१ गौतमधर्मसूत्रे ११ २० २१ ।

२ आश्रमवासिकप्रबंधि ७ अध्यायत् ।

M महामाथ्ये १ १०३, ४ ४ ६८, ६ ६ ६०, १ ३ ७२, ५ २ १४, ५ १ ५० ।

३ मनुस्मृतौ ८ ४१, २१९ ।

४ Epigraphia Indica
Vol VIII P 82 86

५ बृहत्सदी १७ ३, १०, १७ ।

नाटकपात्राभ्येव प्रतिभान्ति ।^१ पाणिनिना नटसूत्राणा कतिपयस्वरूपाणा चोत्सेख कृत । परवर्तिभ्योऽपि सदैव नाट्यप्रवृत्ति समवर्धत ।

अभिनयाय विद्याला नाट्यमण्डपा रचिता । तद्यथा ज्येष्ठमण्डपोऽष्टोत्तरराजहस्तानामो बभूव । नाट्यमण्डपस्य भित्तिषु चित्रकर्मप्रस्तापन कृतम्, मणयोऽपि सचिता, यन्त्रालङ्कारवासादीना व्यवस्था कृता च ।^२

पूर्वरागविधानेनाभिनयस्य माङ्गलिकसमारम्भ कृत । प्रथम तावदाद्यापोर्जनं मायन च, पश्चात् ना-दोषाठा नृत्य च समारम्भानि । अन्ततः सूत्रधारत्पारिषास्वकादीना सहाय-माट्यविषयस्य प्रकारान् च कृते ।^३

नाट्याभिनयाश्चतुर्विधा —आङ्गिक, वाचिक, आहार्य, सात्त्विकश्च । आङ्गिकोऽपि त्रिविध —शारीर मुखज चेष्टाकृत । सत्र शारीराभिनयेऽङ्गानामनेकानेकगतिस्थिति-विधानानामभिव्यक्तयो कृता । तद्यथा नेत्रस्य पट्टिचन्द्रविधानानि परिगणितानि । सन्नुत्पल दर्शनस्याष्टौ भेदा उपकल्पिता । नेत्रतासभिरष्टविधानि पुटकमार्गि, भ्रूभि सप्तविधानि भ्रूकर्मणि च व्याख्यातानि । अनया दिशा नाट्यविनोदस्य सूक्ष्मकलातत्त्वामिनिवेश-प्रदर्श्यते ।^४ तथा हि—अभिनयदृष्ट्या शिरोहस्तोर-पार्श्वकटोपादा प्रधानाङ्गानि । नेत्र-भ्रूनात्ताधरकपोलचिबुकान्युपाङ्गानि । तेषा सर्वेषामभिनयकर्मणि सूक्ष्मरूपेण व्याख्यादानि ।

सर्वे लौकिकव्यवहारा रगे रचनीया भवन्ति । ततोया सम्पादनविधि यास्त्रोयविधाने नियत । कस्मिन्नभिनये केषामङ्गाना कौदुरी गतिर्भवदिति धारोकरण-मण्डलाङ्गहारा-दिभिरभ्यसनीयम् । लौकिकव्यवहारप्रदर्शनसामर्थ्यमङ्गहारादिषु व्यायामेन जायते ।

वागभिनयो नाट्यपुरुषस्य शरीर मतम् । रगे वचनविन्यासो व्याकरणाछन्द-शास्त्रानु-सार शुद्धो भवेत् । काव्यबन्धस्य समोचीनस्वरूप भरतेन निर्दिष्टम्—

श्रुदुल्लितपदादप गूढशब्दायंहीनम्
जनपदमुल्लसोध्य युक्तिमन्तुत्ययोज्यम् ।
बहुकृतरसमार्ग सन्धिसन्धानपुक्तम्
भवति जगति योग्य नाटक प्रेक्षकाणाम् ॥ ना० शा० १७ १२४

पात्राणा भाषा तेषां मानुसार्थैव भवेत् । अत्र प्राकृतभाषाणांमपि नाट्ये प्रयोगो निर्धारित । रसानुसारमपि पाठार्थं समीहितम् । यथा हास्यशृंगाराभ्यां मध्यमवचनस्वरू । नाट्याभिनयवाक्याना सर्वजनमनोहारित्व नाट्यशास्त्रे निर्धारितम् ।

१ वाक्सनेबिसंहितायाम् १० ६, ऐश्वरीयब्राह्मणे १४.२.२ ।

२ नाट्यशास्त्रे द्वितीयाध्यायः ।

३ नाट्यशास्त्रे पंचमाध्यायः १४ १९०-२०६ ।

४ नाट्यशास्त्रेऽष्टमाध्यायः ।

आहायिणाभिनेतृणा वेष-भूषा, मानवेतरप्राणिना प्रतिभा, नदीपर्वतवनादीना चित्राणि च समाविष्टानि । एभिराहायैरभिनेतृणा पदानि स्थितौना माविषटनाना च स्वस्वगानि व्यक्तानि । अभिनेतृणा वेषं रगे दमश्रुरचनादिभिर्द्व तेषामभिनीतयात्राणां देशशक्तिव्यवसायादीना परिचय प्राप्यते स्म । सजीवाहायैरपदद्विपदचतुष्पदादीना पशूना रगे प्रदर्शनमभवत् ।

नाट्ये सत्त्वाभिनयस्य प्राधान्यमासीत् । सत्त्वाभिनये रसभावादीना निष्पत्तये मनस समाधिना रोमाचाधु-स्वरभेद स्तम्भ-स्वेद-वेपथु वैवर्ण्यप्रलय-भावादय प्रदर्शिता ।^१ अभिनेतृणां वरणाय नियम आसीत्—

सुशीला ज्ञानवन्तश्च तथा च प्रियदर्शना ।

कुमारराजभूमौषु प्रयोज्या भरतोत्तमा ॥ ना० शा० ३५ ११

कतिपयपुरुषा स्त्रीभूमिकास्वभिनयन्ति स्म । ते भ्रुकुसा इति विख्याता आसन् । पुरुषभूमिकामु स्त्रीणामभिनेय क्वचिदासीत् । नाट्यशास्त्रे चित्राभिनयस्य वैशिष्ट्य प्रतीयते । चित्राभिनयस्तु शरीरस्य विविधाङ्गाना विभिन्नगतौ रात्रि-प्रदाप दिवस-जन्तु-जलाशय-दिशा ग्रह उक्षत्र-चन्द्र-ज्योत्स्ना-वायु-रस-गन्ध-सूर्य-सिंहर्तु-पर्वत-वनवृक्षगुहादीनामभिव्यक्ति क्रियते । तथा हि—

कृत्या स्वस्तिकसस्थानी पञ्चकोशावधोमुखौ ।

सिंहसं-वानर-व्याघ्र-शवापवानां निरूपणम् ॥ ना० शा० २५ १८

निखिन-सारसा हता स्यूला धेऽन्ये च पक्षिण ।

पशाङ्गोदारगतिभिरभिनेया प्रयोक्त्वृभि ॥ ना० शा० २५ ६७

दिवसस्य विविधमामा विभिन्नविषयाणां रूपकाणां प्रयोगाय सम्प्रधारिता । तथा हि नाट्यशास्त्रे—

यच्छ्रोत्ररमणीय स्याद्धर्मोत्थानवृत्त च यत् ।

पूर्वाह्ने तत्प्रयोक्तव्य शुद्ध वा विवृत्त च यत् ॥

सत्त्वोत्थानगुणैर्युक्त वास्तुमूयिष्ठमेव च ।

पुष्पल सत्त्वसप्तमपराल्हे प्रयोजयेत् ॥

कंशिकीवृत्तिसयुक्त शृगाररससश्रयम् ।

नृत्तवादित्रगीतादृष्य प्रदोषे माट्यमिध्यते ॥

यत्तु माहात्म्यसयुक्त कदणप्रापमेव च ।

प्रभातकाले तत्कार्यं माट्य निद्राविनाशनम् ॥ २८ ८०-८३

१ अहायभिनयस्यैव यो विशेष क्वचित्क्वचित् ।

अनुक्त उच्यते चित्रं स चित्राभिनयः स्मृतः ॥ २५ १

अहर्निशं प्रायः सदैव नाट्यं प्रवर्तनीयमासीत् पुरा । लोकसंग्रहायमभिनेयार्थं निर्धारिता एव । तथा नाट्यशास्त्रे—

न कार्यं शयनं रङ्गे नाट्यघमं विजानता ।
 केनचिद्वचनार्थेन छेदमत्र प्रयोजयेत् ॥ २८.२८४
 यदा स्वपेदर्यवशादेकाकी सहितोऽपि वा ।
 चुम्बनासिङ्गनादीनि रगमध्ये न कारयेत् ॥ २८.२८५
 भोजनं सलिलक्रीडां तथा लज्जाकरं तु यत् ।
 एवंविधं भवेद्यत्तत्तद्रङ्गे न कारयेत् ॥ २८.२८७
 पितृपुत्रस्तुपाश्वथूदृश्य यस्मात्तु नाटकम् ।
 तस्मादेतानि सर्वाणि वर्जनीयानि यत्नत ॥ २८.२८८

स्त्रीशब्दस्य प्रथमशतकात् प्रभृति लिखितरूपकाणि लभ्यन्ते । अश्वघोष-भास-कालिदास-हर्ष-भवभूति-भट्टनारायण-शूद्रक-राजशेखरादयः प्राचीनयुगे महानाटककारा बभूवुः । एषा महाकवीना रूपकाणि राजाश्रयेण प्रवर्तितानि राज्ञा नाट्यशालानु प्रायशोऽभिनीतानि च । कालिदासेन नाटकस्य गौरवं प्रतिष्ठापयता शोकं मालविकाग्निमित्रे—

देवानामिदमामन्ति मुनयः शान्तं श्रुत्वा क्षुपम्
 रद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।
 त्रंगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते
 नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधकम् ॥ १

नाट्यं माङ्गल्यं, सुपुण्यं, पवित्रं शुभं पापविनाशनञ्च भवतीति शास्त्रसम्मतमेव ।^१ तदनुसारं देवानां प्रीत्यर्थं मन्दिर-प्राङ्गणे नाट्याभिनयां समायोजिता ।

उपर्युक्तनाट्यप्रणाली प्रायशो राजाश्रितनटानामभिनेयान्येव पर्यालोचयति । सूक्ष्म-प्राचीनकालन आधुनिकरामलीलावत् सविशेषं स्वाभाविकतामादधानं नाट्यं प्रवर्तते । न तत्र नाट्यशास्त्रानुसारि नेपथ्यं प्रेशागृहं च वर्तते । अभिनयस्यावश्यकतानुसारं नाट्य-भूमिं परिवर्तनशमा भवति । रणोऽपि कार्यानुसारं स्वल्पो विशालतरो वा क्रियते । ईदृशस्य स्वाभाविकनाट्यस्याभिनवेश कालिदासस्य नाटकेऽपि प्रतिभाति । तथा हि—
 अभिज्ञानशाकुन्तले द्वितीयोऽङ्के भृगुवाद्भ्यं वर्तते । तत्र

प्रीत्याभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्पन्दने षट्पद्वि
 परचार्येण प्रविष्टं शरपतनभयाद् भूयसा पूषकायम् ।
 बर्भरर्षाबलीढं ध्रुमविवृतमुखभ्रशिशिभि क्रीणवर्मा
 पश्योदप्रप्लुतात्पाद्विपति बहुतरं स्तोत्रमुष्णौ प्रयाति ॥

अस्यामिनयाय प्राकृतिकम्यलो आवदियक्री प्रतिभाति । अन्यथा कथं सूत कथयेत्—
 आप्युमन् उद्धानिनी भूमिरिनि मया ग्निममयमनाद्रथस्य मन्दीकृतो धेग । तेन
 मृग एष विप्रष्टृष्टान्तरः सवृत्तः । सम्प्रति समदेशवतिनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।
 उत्तररामचरितस्य गर्भनाटकमपि तादृशी प्राकृतिकम्यलोमपेक्षते ।

नृत्यं नृत्तं च

नाट्यवदमिनयप्रधान नृत्य भवति, किन्तु नाट्यं वाक्यामिनयो रसाश्रयो भवति,
 नृत्ये च पदार्थामिनयो भावाश्रयो भवति । नाट्ये सात्त्विकामिनयस्य नृत्ते चार्थिका-
 मिनयस्य प्राधान्य भवति । १ नृत्यस्य स्पष्टीकृत्यं मालविकाग्निमित्रे वर्तते । तत्र
 मालविका नर्तकी वर्तते । सा प्रथममुद्गान कृत्वा चतुष्पदवन्तु गायति ।

दुल्हो पित्रो मे तस्मिन् नव हिअत्र गिरास
 अम्हो अपद्गवो मे परिष्फुरइ किं वामजो ।
 एतो सो चिरदिट्टो कह जग उवणइदन्तो
 पाह म पराहीणं सुई परिगणत्र सतिष्ह ॥ मा० २४

अस्यामिनयः कृत । तदधिकृत्य प्रोक्तम्—

अगर्न्तानिहितवचनैः सूचिन सम्पगर्थ
 पादव्याप्तो लयमनुगतस्नन्मयत्वं रमेषु ।
 शान्ताद्योनिमृदुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ
 भावो भाव नुदनि विषयाद्रागवन्ध* स एव ॥ मा० २८

रत्नावल्या मूत्सेन द्विपदीगोतस्माभिनयो वर्णित १२

नृत्तममिनयविरहितमङ्गविशेषमात्रमेव भवति । तदधिकृत्य भरतेन स्पष्टीकृतम्—

अथोच्यते न सत्त्वर्थं कश्चिन्नुत्तमपेक्षने ।
 किन्तु शोभा जनयतीत्यतो नृत्त प्रवर्तितम् ॥
 प्रायेण सर्वलोकास्य नृत्तमिष्टं स्वभादत्त ।
 मगन्धमिति कृत्वा च नृत्तमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ४.२६९-२७०

१. कालिदासमानुषान् नृत्यमङ्गसत्त्वचनाश्रयमपि भवति । रघुवंशे १९. ३६ काममूत्रानुमार तु—
 कल्पान्-वृष्टहाग च विभावो मात्र एव च । अनुभावा रसाश्चेति सशैशान् नृत्यमथह । काममूत्रे १.३.
 १६ टाका ।

२ रत्नाव वा १ ११ पदव्याचन ।

पद्मपुराणानुसारं तु 'अङ्गहारप्रयं नृत्तम्' इति । नृत्यमभिनयसंश्रयं भवति । नृत्तं ध्यायामिकं भवतीति प्रत्यक्षमेव ।

नृत्तस्य नृत्यस्य च द्वौ भेदो—ताण्डव लास्य च मुकुमारोद्धतभेदेन भवतः । पार्वत्याः मुकुमारं लास्यं शिवस्योद्धतस्ताण्डवश्च सुप्रसिद्धे ।^१

नृत्यकलायां समारम्भं सुदूरप्राचीनकाले समभवत् । प्रस्तरयुगीनेषु कतिपयचित्रेषु प्राचीनतमनृत्यस्य स्वरूपमधुनाऽपि दृश्यते । नृत्तस्य प्राचीनतमस्वरूपं सिन्धुसभ्यतायां नर्तकीनां मूर्तिभिर्लभ्यते । नर्तनकाले तासां नर्तकीनां शरीरं विवस्त्रमभवत् । नर्तकानां मूर्तयोऽपि प्राप्यन्ते । नर्तनद्वारा हावभावादीनामभिव्यक्तिरक्रियत । ताललयाधितं नृत्तमपि प्रचलितमासीत् । नृत्येन सह वाद्यस्य संगति कृता । सामूहिकनृत्यस्य प्रचलनं तदासीत् ।

शोभनवस्त्रावृता उप स्वरूपधारिण्यो नर्तक्यो वैदिकयुगे मनोरमा बभूवुः । नृत्येन सहापाटिवाद्यस्य संगति, कृता । यज्ञावसरे मनोरजनाय वंशनतिना वंशावलम्बनेन नर्तनमायोजितम् । पुरुषाणां नृत्यं प्रचलितमासीत् ।

महामारतयुगे राजकुलेषु नृत्यस्य प्रचलनमासीत् । स्वयमर्जुनो नृत्यमशिक्षत । राजकुमारोणां नृत्याचार्यां शिशका बभूवुः । राजकुलस्य परिचारिका नृत्यविशारदा बभूवुः । युधिष्ठिरस्य राजसूययज्ञावसरे नर्तकसमुदायो दर्शकानां मनोरजनमकरोत् ।^२ नृत्यगीतादिविशारदा गन्धर्वा प्रतिदिनं यज्ञकर्मणि समासे स्वकलानां प्रदर्शनमकुर्वन् ।

रामायणानुसारं मयोध्याकिष्किन्धालङ्कादिषु नगरेषु नागरिकाणां राज्ञा च मनोरजनाय प्रतिदिनं नृत्यायोजनं कृतम् । राज्ञा प्रातःकाले जागरणाय नर्तका नियुक्ता । गणिका नृत्यसंगीतादिषु निपुणा बभूवुः । जैन-बौद्धसाहित्यानुसारं समाजे गणिकानां प्रतिष्ठा सम्पिकासीत् । राजधानीषु काचित् प्रमुखगणिका बभूवुः । राजधान्यां ललाममूर्तेव सा गणिका समादृता ।

न केवलं मनुष्याणामपितु हस्तिनामपि नृत्यशिक्षणं समभवत् । प्रोकलेसक एरियनो लिखति—*I have myself actually seen an elephant playing on cymbals, while other elephants were dancing to his strains; a cymbal had been attached to each foreleg of the performer and a*

१. रेवकेरहारेषु नृत्येन शोभ्यं दृश्यम् ।

मुकुमारपदयोगेण नृत्यन्ती चैव पार्वतीम् ॥ ४.२५६ ॥

नृत्यपदयोगे सुष्टौ च स ताण्डव इति स्मृत ॥ ४.२६६ ॥

२. समाप्तवर्णि ३०.४८ ।

third to what is called his trunk, and while he beat in proper time those on his two legs The dancing elephants all the while kept dancing in a circle, and as they raised and curved their forelegs in turn they too moved in proper time, following as the musician led १ मयूरनृत्य तु प्राकृतिक सविधानमेव ।

नृत्यस्यान्येऽपि बहवो भेदा सन्ति । तथाहि—अर्षान्नृत्ये शरीरस्यैकार्घस्य सर्वाभ्यङ्गानि नर्तनशीलानि बभूवुः । अपराधस्याङ्गानि निश्चलानि बभूवुः ।^१ देवानां परितोषार्थं नृत्याद्योजनस्य कथा दशकुमारचरिते लभ्यते । तथा हि कन्दुकोरसवे कन्दुक-त्रीहितेन देवी विन्ध्यवासिनीमारुघयितु कन्दुकावती मगवतीमभिराद्य कन्दुकममन्दरागरूपिताक्षमनङ्गमिवाद्यम्बट, लीलाशिथिलं च भूमौ मुक्तवती, मन्दोरियतं च किञ्चित्कुचिताङ्गुष्ठेन प्रसृत-कोमलाङ्गुलिना पाणिपल्लवेन समाहृत्य हस्तपृष्ठेन चोनीय, चटुहृदृष्टिनाञ्छित स्तबकमिव भ्रमरमालानुविद्धमवपतन्तमाकाश एवाग्रहीत्, अमुञ्चच्च मध्यविलम्बितलये द्रुतलये मृदु-मृदु च प्रहरन्ती तत्क्षणं चूर्णदमदर्शयत्, प्रशान्त च त निर्दयप्रहारैरुदपातयत्, विपर्ययेण प्राञ्जमयन्, पशमृग्वागतं च वामदक्षिणाम्बा कराम्बा पर्यायेणामिध्नन्ती शकुन्तमिवोदस्था-पयत्, दूरोत्थितं च प्रवतन्तमाहृत्य गीतमार्गमारचयत्, प्रतिदिश च गमयित्वा प्रत्याग-मयत् ।

परवर्तिषुमे राजा सामन्तानां च मनोरजनाय प्रायशोऽप्येव नर्तकयो नियुक्ता ।^२ नर्तकीनां नृपद्वारा मृगयापराणां पुलिन्दानामनुकरणं वेशभूषारगादीनां सम्करणैरभवत् । अपरं च योगिनीनृपद्वारा लय-प्रदर्शनं कतिपयामिनर्तकाभिः कृतम् ।^३ नर्तकीनां नेतृत्वे सामन्तवधूनामृषव-यात्रा कृता ।^४ राजकन्यया राजभवनस्य मण्डपे नृत्यस्य सार्वजनिक प्रदर्शनं कुर्वन्ति स्म । राजकुमारीणां त्रिवाहयोग्यता तासां नृत्यपरीक्षयाऽपि निर्णयिता ।^५

पौराणिकयुगे देवाचर्नाय नृत्यस्य श्रेष्ठसाधनरूपेण ग्रहणमभूत् । तद्यथा हरचरित-चिन्तामणौ—

नृत्येन यस्तोपयति शिवात्मिणमर्कतव ।

लभते स शरीरान्ते सुरविद्यापराङ्मना ॥

1 M' Crindle Ancient India P 221

२ सुरविद्यापरे ४८९ ।

३ कश्मीराणां राजा हर्ष स्वयमेव नर्तकीरक्षणयत् राजत० ७ ११.६० ।

केचन राजानां नर्तकीनां समाहारेणैव परितृप्ता आसन् । राजत० ७ ६३ ।

४ कपूरमन्दार्यां अनुषेऽङ्के ।

५ कयामरितागरे ४ ३ = १५ ।

६ कयामरितागरे १० ४ ७३-७४, ९ ५ ४

सगीतक ये कुर्वन्ति भवत्या निगस्य सनिधौ ।
ते गन्धर्वपुरे राज्यं प्राप्नुवन्ति परं पदम् ॥ १८१—८२

भक्तानां नृत्यं प्रसिद्धम् । कृष्णस्य कालियदमननृत्यं महारामनृत्यं च लोकप्रियम् । महारामे कृष्णा नामिका गारिकाश्च नामिका बभूवुः । कृष्णस्य गायनमनुसृत्य गोविका अनृत्यन्त । भागवतं बहुविधं वालनृत्यं वर्णितम् ।^१

भारतीयसिन्धुकलायां नृत्यस्य प्रदर्शनं रुचिकरा विषय आसात् । प्राचीनयुगस्य विद्यावलोमूर्तिपट्टणु बहुविधानि नृत्यानि दत्तितानि ।

संगीतम्

सगीतस्य प्राकृतिकस्वरूपमनादिकालादेव प्रवर्तितम् ।^२ ब्रह्माण्डे प्रायः सर्वत्र पशुपि गीता सगीतं श्रूयते । प्रकृतेः सगीतं समाहृत्य तस्मात्प्रेरणा वा प्राप्य मानवोऽपि विशेष-सगीतरसिचोऽभूत् । तथा हि सप्त स्वराः पशुपक्षिधनिमनुकुवन्ति—

स्थानाङ्गानुसारं रागाणां विवृत्तिरधोलिखितं तालिकया स्पष्टीक्रियते—

रागनाम	उच्चारणस्थानम्	पक्षिगात्रम्	वाद्यस्वर
पद्म	त्रिह्राम्	मयूर	मुदङ्ग
ऋषभ	वक्षस्यलम्	कुक्कुट	गोमुखी
गांधार	कण्ठ	हंस	शङ्ख
मधुम	त्रिह्रामध्यम्	अवि	शल्लरी
पद्म	नासिका	कोकिल	दर्दरिका
धंशत	ओष्ठ	सारस	पटह
निषाद	शिर	क्रौञ्च	महाभरी

रागा अपि प्राकृतिकसंविधाने सम्बद्धाः सन्ति । भैरवरागं प्रातःकालिकीं छटां मानसपटले स्फोटयति, पशूनां कलरवस्य, पुष्पाणां गन्धस्य माधुर्यस्य, नवतायाश्च समारम्भं वासयति च । हिन्दोलरागस्तु वासन्तिकमधुरिमाणं कुमुमराशेः शीतं च श्रातूणां मनसि निदधाति । दीपके प्रीत्यसन्तापो भवति । श्रीरागेणास्तप्रायदिवसस्याभिष्यक्तिं क्रियते । मेघरागेण वर्षातोर्मैषागमनस्य च प्रवृत्तयः सन्दर्श्यन्ते ।

१ भागवते १०.१८ ।

२ तद् दृश्यते राजकुलेऽपि प्राकृतिकसंगीतं प्रति रुचिः । तथा हि—
राज्यवनमशेष्वार्या—

शुकवह्निमंशुष्टं क्रौञ्चस्यस्तापुतम् ।

सारसेरथं मयूरेण च निनदङ्गिराःवत् ॥ अथर्वशास्त्रे १०.१०, ११.१५

वैदिकयुगे गायत्रीप्रगाथादीना छन्दसा गायनप्रवृत्तिरासीत् ।^१ षट्पाठा यज्ञावसरे सामवेदस्य गायनमकरोत् । सामवेदस्याचिक्रमागम्य दशोका विद्यायिता गायनशिक्षणाय बभूवुः । आचिक्रम्य पंचांगीत्युत्तरपंचशतत्वं समत्युत्तरैकादशशतसामप्रमाध्यमेन गेया । गायनकाले स्वराभिन्त्यकिहस्ताङ्गुलीना गत्या कृता । कतिपयसाम्ना गान केवलमरभ्ये कृतम् । ततो ग्रामगेयगानमरभ्यगेयगान च प्रावर्तताम् । वैदिकसंहितासु प्रायः देवामिप्रा-
याणा स्तुतीना संकलनं वर्तते । तेषु वचिन् कृपकाणां गीतानि संगृहीतानि । यथा—
श्रुग्वेदे—

शुनं न. फाला विकृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु ब्राह्मैः ।

शुनं परन्त्यो मधुना पयोमि शुनासीरा शुनमस्मासु घत्तम् ॥ ४५७८

यज्ञविधानेन सगोतविद्याया विशेषोपप्रतिरमूत् । अश्वमेधसत्रे वर्षपर्यन्तं प्रतिदिनं यज-
मानस्य चरितगाथा गीता । ब्राह्मणगायका राज्ञ औदार्यमधिकृत्य क्षत्रियगायकास्तु तस्य
पराक्रममधिकृत्य गायन्ति स्म । तस्मिन्पुगे गायानाराशंसीसाहित्यस्य वैपुल्यमभवत् ।
राज्ञा चरितगाथागायनस्य प्रचलनं महाभारतयुगेऽपि प्रावर्तत ।

महाभारतानुसारं युद्धकाले सैनिकानां मनोरंजनार्थं मंगलगीतानां गायनमायोजितम् ।
पाणिस्वनिबन्धमागध-मधुपर्निकवैतालिक-मूढादयः राज्ञा मनोरंजनार्थं स्तुतिगानमकुर्वन् ।
तेषां गीतेषु राजवदविरुदावली व्याख्याता ।^२ क्षयनात्प्राक् राजकुमाराणां मनोरंजनार्थं
गायिका संगीतं प्रास्तुवन् ।^३

महाभारतयुगे गन्धर्वकिन्नरादीनामार्थतराणां सगोते परमप्रावीण्यमासीत् । अर्जुन-
स्य गुरुश्रित्रसेनो गन्धर्व आसीत् । स एवार्जुनो विराटस्य राज्ञ संगीतशालाया
प्रधानाचार्यं सन् राजकुमारीमुत्तरां संगीतमशिक्षयन् ।

रामायणीयमगीतस्य वैशिष्ट्यं लवकुशौ प्रति रामवचनं प्रतीयते—

इमास्तन्त्रो मुमधुराः स्थानं धापूर्वंदर्शनम् ।

मूर्ध्निपित्वा मुमधुरं गायेया विपतज्वरो ॥

गायेयां मधुरं मेघ तन्त्रोत्पत्तमन्वितम् ।

लक्ष्म्यामपि राजमवनेषु हनुमान्—

शुभ्राव मधुरं गीतं त्रिस्थानस्वरमूपितम् । सुन्दर १ १०

१. गायत्रीप्रगाथादीना 'गी' धातो बनेने । अतः तयोः गायनं मिदम् । पाणिनियुगे गायकः, गायनं
पुण्यगायकस्य, गायिका गायनो स्त्रीगायिकानां सजा द्रष्टव्या । ३ / १४६, १४७ ।

२. द्रोणपर्वणि ५८ ०-४ ।

३. समापर्वणि ५० ३६ ।

न केवल मानवाना प्रलोभनाय सगीतमभवत्, अपितु मृगादीनामपि मृगयायं प्रलोभन कृत सगीतेन । तत्र हस्तिकान्तावोणा सुप्रसिद्धासीत् ।

सगीतशास्त्रस्य वैज्ञानिक विवेचन सर्वप्रथम भरतस्य नाट्यशास्त्रे लभ्यते ।^१ तस्य क्रिबिद्विकसित स्वरूप वायुपुराणे दृश्यते । नागरिकाणा सुखार्थं गीतप्रवृत्ति कालिदासेनोपलक्षिता—

वञ्जतु तव निदाघ कामिनोभि समेतो
निशि मुल्लितगीते हर्म्यपृष्ठे सुखेन ॥ ऋतुसहारे १ २८

कामसूत्रानुसार तु सगीत चतुर्विधं सम्मितम् । तथा—

स्वरगं पदगं चैव तथा लयगमेय च ।
चेतोऽवधानगं चैव गेयं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥ १.३.१६ टीका

भारतीयसगीतकला विदेशेषु प्रावर्तत । तथाहि—

In music the Hindus have exerted an immense influence on the west, perhaps through Greece, and also on Asia, where the Indian quarter tones and subtle harmonies can be found every where, as they may be found in Spain and other countries, whither the Arabs carried them ²

बैदित्तिसगीतज्ञा अपि भारतेऽभ्यविता बभूवु । महकच्छप्रदेशस्य राज्ञे सगीतप्रवीणा यवनरमण्य उपहारार्थं प्रेषिता ।^३

क्षेमेद्रानुसार तु गायनासक्ति पर दोषावहास्ति । गायकास्तु सर्वस्व हरन्ति नागरिकाणाम् ।^४

वाद्यम्

नाट्यस्य नृत्यस्य सगीतस्य च संगति वाद्येन भवति । वाद्य तु सगीतस्य मौखिकं ध्वनि संवदति । नृत्यापेशितनाला वाद्येनापि व्यङ्ग्यतीक्रियते । वाद्यस्य समारम्भ संसृष्टेरादिकालतो बभूवेति मुनिश्रितम् ।

१. नाट्यशास्त्रे २८ अध्याये ।

२ A Pageant of India p 126

३. Intercourse Between India and the Western World p 117

४ कलाविद्ययासे ७, १२, २५ ।

सिन्धुसम्यतायुगे ढोल वीणा-कास्यतालकोटिकाना वाद्याना प्रचलन बभूव । वैदिक-युगे नृत्यसंगतावाधाटि वाद्यते स्म । दुन्दुभि युद्धवाद्यमासीत् । वीणा वैदिकयुगस्य श्रेष्ठवाद्यमासीत् । वाणाया भवतन्तूना प्रवर्तनमक्रियत ।^१ वीणा स्वरूपदृष्ट्या बहुविधासीत् । तस्या विविधानि नामानि प्रचलितान्यभवन् । गवामयनस्य पठे दिवसे महाप्रतोत्सवे यजमानस्य भार्या अनुबोधे गायन्ति स्म । द्वासापूरणेन सश्ववेपुनाढीतूण-वाद्यो वादिता ।

महामारतयुगे भेरी-मृदङ्ग-पणवानकझररक्रकच-दुन्दुभि-पुष्कर-पटहादयो युद्धोप-यागिनो दौलस्य भेदा बभूव ।^२ भेरीतूर्याशानां निनाद श्रुत्वा सेना सस्त्रास्त्रै सुसज्जिता बभूव । युद्धकाले गौत्रिपाणिनकगोमुखयो विविधसन्देशप्रसारयोपयोगीभूत् । विजयेप्राप्ते बहुमासान् भेरीनिनादात्मकोत्सवोऽक्रियत । प्रातः काले राज्ञा जागरणाय मृदङ्गझरभेरी-पणवानकगोमुखादम्बरशस्त्रदुन्दुभीना वाद्य प्रास्तूयत ।^३

रामायणानुसार राजकुलस्य स्त्रियो वीणाम्यास कुर्वन्ति स्म । तामामन्यानि वाद्यानि गटहमद्दुक्कवशविपञ्चीमृदङ्गपणवद्विण्डिमादम्बरादयो बभूव । बौद्धसाहित्या-नुसारमन्यानि वाद्यानि—पणिस्वर-सम्मतल-कुम्भत्यूण-मृत्तिङ्गा मुरजादयो बभूव । द्वासापूरणवाद्यानि शशपणव-वेणु देण्डिमा-सरमुख-गोषा-परिवादितिका-कुटुम्ब तिण्डि-मादीनि बभूव ।

भरतानुसार बहुष्वसरेषु वाद्यायोजन सम्पादितम् । तथा हि
 नास्ति किञ्चिदनायोऽयमानोद्य दशहयके ।
 रसभावप्रयोगे तु ज्ञात्वा योज्य विधानत ॥
 उत्सवे चैव याने च नृपाणा भगलेषु च ।
 शुभकल्याणयोगे च विवाहकरणे तथा ॥
 उत्पन्ने सग्रामे शुद्धसकुले ।
 ईदृशेषु च कार्येषु सर्वातिथ्यानि वाद्येत् ॥

कतिपयवाद्यानां लोकप्रियत्व देवाना तदनुकूलप्रवृत्तिभि समापन्नमिति प्रतिभाति । तथा हि-शिवस्य ढमरु कृष्णस्य बशी नारदस्य सरस्वरयाश्च वीणा सर्वत्र समादृता बभूव । राज्ञामपि वाद्यप्रियत्व प्रसिद्धम् । समुद्रगुप्तस्तु स्वयं वीणावादकोऽभवत् । वाद्याना समा-रम्भा देवाना परिहोषाय सम्मत । बालकानां वाद्यप्रियता तु शाश्वतरूपिणी दृश्यते । भागवतानुसार वृक्षाणा पत्रैरपि तेषा वाद्यानि निर्मितानि ।

१ ऋग्वेदे १० ३२ ४ ।
 २ गीतावाम् १ १३, मीम्पत्राणि ९५ ४१ ।
 ३ द्रोणपत्राणि ५८ ४-९ ।

वीणाया माहात्म्य भागेन वर्णितम् । तद्यथा—

वीणा नाम समुद्रोत्थिनं रत्नम्—

उत्कृष्टतस्य हृदयानुगता सखीव

सङ्कीर्णदोषरहिता विषयेषु गोष्ठी ।

श्रीडारसेषु मदनस्यसनेषु कान्ता

स्त्रीणां तु कान्तरतिविघ्नकरी सपत्नी ॥ चा० ३.१

वाद्यानि मूलतः चतुर्विधानि सदैव बभूवुः । तथा हि—तत वाद्य तन्प्रसमायुक्तं भवति । आनन्द चर्मणाच्छादितं वर्तते । सुपिरवाद्ये छिद्राणि भवन्ति । घनवाद्यं तु घनत्व-विशिष्टं घण्टादिकमेव ।^१ अन्वचोदकाघात इति वाद्यमासीत् ।

एतानि गीतवाद्यनृत्यालेख्यानि परानुरागजननानि आत्मविनोदायानि च । सगीतं तु गीतवाद्यनृत्यानां समष्टिरेव ।

कथा

मनोरजनार्यं कस्यापि यस्तुन कोतुकपूर्णविधिना वर्णनं कथायाः शाश्वतस्वरूपं ज्ञायते । कथास्त्रिविधा—सधर्मात्मिका, उपकारात्मिका तथा यज्ञात्मिका । देवामुत्स-ग्रामकथा सधर्मात्मिका सन्ति । देवानामुपकारशीलत्वमुपकारात्मिकामु कथासु सगृहीतम् । यज्ञविधानानां व्याख्यापरा कथा यज्ञात्मिका सन्ति । तासां त्रिविधानां कथानां संग्रहो यत्र तत्र ब्राह्मणसाहित्ये वर्तते ।

परवर्तिपुगे कथामाहित्यस्य पुराणैतिहासनाम्ना लोकप्रिय संग्रहोऽभवत् ।^२ महाभा-रत पुराणानि च सादृशानां कथानां सागरा एव । पौराणिककथासु देवानां तेषामवतारा-णामुशीला महापुरुषाणां च चरितगाथा, तेषां पूजायाः सामासिक प्रासंगिकव्रतोरवासादि-वृत्तान्तेन सह निबद्धा । अपरं च भारते प्रायः सदैव पशु-पक्षिसम्बद्धाः कथा बभूवुः ।

पशुपक्षिमि सम्बद्धानां कथानां प्रथमो महामग्रहो बौद्धानां जातकान्येवोपलभ्यन्ते । परन्तु पञ्चतन्त्रहितापदेशयोः कथा विकसिता । ख्रीष्टाब्दस्यारम्भकाले गुणाद्येन पैशाचीभाषायाः बह्वृत्कहाओ (वृत्तकथा) लिखिता । तस्याः परवर्तिरूपं कथासरित्सागरे निपद्यम् ।

१. तत्र तन्नाममुच्यमानमन गृह्यम् ।

सुपिरं वनाममृतं यत्र तं लभन्ति यत्रम् ॥ पद्यपु० २४ २०

२. पशुपक्षिं सद्गुरुं बह्वृत्कथां पत्तन्त्रस्य याः सर्वेषां सम्भूतानां सम्प्राप्तानां काव्यनिकानां वा विष-याणां कथारूपमाशरन्ती वर्तते । सुमंगलविलासिन्वा १८९ तथा दीपनिकाये १.१ श्लोकां गथना १५५ ।

स्वगच्छामाय दावका नामिककथा जथावदन् । मन्त्रानुसन्धिविषयकयाना दावका-
 योडागम्ब स्वर्गे म्यान लभन्ते इति नाग्नोदा धारणा ।^१

कवन कयाना रमेन्द्रेण जानन्त एव का रसंगीप्रयोगे तासा मात्तम्य समदर्शदन् ।
 तथा हि वागानुवाग्—

मृगन्क गालावत्रिदामकोमला कगेति गग हृदि शीतुदात्रिकम् ।
 रमेत शय्या स्वयमन्युवागता कथा जनस्यामिनदा वपुरिव ॥
 हृगन्ति क नोन्वलयीनकोमनवे पदापेदापादिना कथा ।
 निग्नरस्येपयना मुत्रानयो महाभ्रतदवम्बकृष्टुहमर्ग्यि ॥

तत्र काव्यार्थमनुगता दासवदना-कादम्बरी-दशकुमारवग्निदादय कथा विरचिता ।
 तस्मिन् युगे गर्जाभ्याग्नि कथापुत्रान्तज्ञान पुम्भकथाथावगनितिहृमवदन च धर्म्य सम्म-
 तम् । मन्त्राज्ञाननि दिव्यिन्दकाठे रात्रभिरमा यादिभिश्च वर्तिता कथा मनोरजनाय
 वनूव ।^१ रात्रसनासु कथा-थावग विज्ञानमिति प्रतिष्ठितम् । पञ्चतन्त्रादिभिः रात्रकुमारा-
 नामनि नौदिशिला सम्पादिता । कथा शृङ्खलो दियोगिन मुन्य लभन्ते इति विज्ञादि-
 वगे कथाप्रवाग्कागन् । अत्रिथीना मनोरजनाय मुनयोर्नि कथा कृदन्ति स्म । राजा सह
 कथाविदा परिवारोऽनुत् । राजाना मनादिनोदाय पाश्चात्तिका विदुका । धार्मिककथा-
 कारिण प्रादयो मनीषिण उदारवग्निदा वनूव । कथा प्रार्थनभारते दानहीनाना सम-
 दाना च वागता वृदाना च, यथागुण पक्षिदाना च सर्वेषा सर्वानु म्पित्यु विनोदायो-
 प्यातपशरगनाय च वनूव । आदगकथाम्बल्य महाभारते व्याख्यातम्—

गुणप्रभाववर्षोऽत्र मत्सोन्माहवनामहम् ।
 न नृप्यामि कथा शृम्बन्नमृतास्वाहप्रम्भिनाम् ॥ आदि० १०-५

जनवीवन-सम्बद्धा एता आदसंकथा कथाकृतिषु मूर्त्तचित्रवास्तुषु युगिनिता । एव
 र्मनीपतरा कृता ।

राजसभा ब्रह्मसभा च

राजसभे नु मात्तगानोऽस्तुतदन्तु सत्सहात् पताच्छक्यमदन् । तत्र प्रवालकृष्टि-
 मणिमूमिकावृषवाटिका-मृडीकामण्डप - समुद्रगृह-प्रासादगृहनिनि-अञ्जार-त्रौदामृग-यन्त्र -
 शकुन-य्यात्र सिताद ना प्रदर्शनमभवत् । राजसभाया विदिविनीशना प्रचलनमभवत् ।
 वैदिककाल दिशिष्टमतीविनोदप्रवण जना यमात्तमण्डलस्य मद्रम्या वनूव । कथोना

^१ विष्णुसंहिता मन्त्रावलीवलयमन्त्रि ।
^२ कृष्णस्य न पृ० ६३ ११८ ।

गाथागायनेन राज्ञा मनोरजनमभूत् । रामायणानुसारं रामस्य राजसभाया लक्षकुसुयो
रामायणगायनेन सार्वजनिकमनोविनोदाय बभूव । परवतियुगे राजभिनियुक्ता राजकवयो
राज्ञा प्रशस्तिमतिशयोक्तिपूर्णकाव्यमुखेन कुर्वन्ति स्म, राजसभामु ता धारयित्वा विनोदा-
नुतुल्य पारितोषिकं लब्धवन्तश्च । दिग्विजयैपिणा कवीनामागमने सति कविसम्मेलन-
मायोजितम् ।

धाराया महाराजमोत्रस्य राजसभा लोकविश्रुतैव । कश्मीराणां राज्ञो हर्षस्य राज-
सभाया वर्णनं कल्हणेन राजतरंगिण्या कृतम् । तद्यथा—

वितानं सपयोवेद्यं साग्निवप्रोद्यं बीपर्कं ।
रुचमदण्डं सशम्पेयं सधूमेषासिमण्डलं ॥
साप्तसरा इव कान्ताभिः सनस्रजेषु मन्त्रिभिः ।
सपिसधेषु विबुधं सगन्धर्वेषु गायने ॥
नित्यसञ्चेतवसतिर्धनवस्य धमस्य च ।
एकं विहरणारण्यं वानस्य च भयस्य च ॥
क्षरास्थानस्थितस्तस्य राज्ञः शक्राधिकधियः ॥

कस्य वाचस्पतेर्वाचा वक्तुं कात्स्न्येन शक्यते । ७ १४६-१४९

विद्वद्गोष्ठीगीतनृसप्रस्तावेन क्षया ययुः

कथान्ते शुश्रुवे तत्र पर्णचवंपज्जे परम् ।

कातायर्गिमल्लशेफालीश्रुटिजग्मा च ममरः ॥७ १४४-१४५

राजसभामु द्यूताष्टापदपरिवादिनीवाद्य चित्रकरण वाग्म्यालाप - परिहास-विन्दुमती-
रचना-श्रुहेलिकाविचार-शरो राज्ञश्चित्रण सगीतादीनि सामन्तानां विनोदसाधनानि बभूवुः ।
राजकुलविनोदाय वानरकुब्जतपुसकबधिरवामनमुकादयो नियुक्ताः । मैपकुक्कुटकुररक-
पिञ्जललावकवतिकादीनां युद्धं तत्राभवत् । पक्षिणां पारस्परिकं सलापोऽजायत । सिंह-
हरिणमयूरसारसादयस्तत्र प्रदर्शनाय विनोदाय च पालिताः । राज्ञे दिग्विजयस्युपक्षिणा-
मुपहारं सर्वतः समागतः । अपरं च राजसभाविनोदार्यं मल्लयुद्धमस्त्रसत्तकलाप्रदर्शनं
च बभूवतु । ईदृशो विनोदो रगभूमौ व्यवस्थापितः । राजसभामु विदूषकाणां स्थानं
सुविदितमेव ।

महानगरेषु काव्यशास्त्ररक्षार्थं ब्रह्मसभामवत् । तत्र परोक्षोत्तोर्यानां श्रुत्य-
यागं पट्टव्यपदवाभवताम् । कालिदासामरभारविहृतिश्चन्द्रादीनामुज्जयिन्या ब्रह्मसभामां
परोक्षामवत् ।

समाजो गोष्ठी च

नागरिकाणां मनोरंजनायं राजसभावशापोक्तानि नारंपु कृतानि । वैदिकयुगे समन-
सुभ्या स्त्रीनुरूपानानातन्दोल्यासाय बभूव । तत्रैव कर्षाणां नवरचनाः आविता , धनुर्ध-
रणा कलाप्रदर्शिता ग्यषावतमापोजित च ।

महाभारते वारणावतनारम्य समाजोत्सवे परिजने सह राजसुभाग समागता ।
गायकान्तर पुरम्भृता । कृत्रिमदिनानि समाजोत्सव. प्रावर्तते । समापत्तानुसारमयो-
ध्याया मुर्धाकृता समाजोत्सवं मनवर्षन । तेषु समाजेषु नाचनृपाशोना वैशिष्ट्यम-
नूत् ।

सुरम्भया गननते शिवस्य वा मन्दिरे प्रतिपत्तमेकवार नृत्यगोताशोतामापोजन
प्रावर्तते । ईदृशेषु समाजेषु देशदेशान्तरस्य समागता. कलाविद समाजो बभूव । कंसस्य
समाजोत्सव कृष्णाशोता विनोशय मनापोजित । तस्मिन्नुत्सवे धनुर्महो मन्त्रयुद्धं च
प्रवर्तितम् ।

समाजस्यैव प्रायः नृत्यगता गोष्ठी बभूव । मध्याह्निसहस्रकानामेव कृते गोष्ठीनानापो-
जन नागरिकाणां वैश्यानां गणिकानां वा गृहेषु कृतम् । तत्र नृत्य-नाट्य-वाद्य-संगीत-काव्य-
क्यादयः काव्यसमस्यानां प्रतिभाजालसापरिष्कारश्रेष्ठिकारश्च समारब्धा ।

वनविहारः

विद्यतगरवापरिवन वनोन्मुख करोति । कृत्रिमं मायनं प्रामन्यानि बहूनि सुधानि
सन्ति, किन्तु तेन्य प्रतिकृत मन प्राकृतिकस्यैवैविनाशमिच्छति । तस्या स्थिती वनो-
पवनेषु पुष्पलतावनरुक्षिणा बन्धाना साधारण सौरन सौन्दर्यं च मनाहारि भवति ।
वैदिककालेऽरण्यानी विहारम्यलो बभूव ।^१

जातकानुसार यदा नागरिकाय गृह निश्चरमेव प्रतीते तदा स प्रेमन्या सह भाजनयाना-
दिनि^२ सानशोनि सुखितो यानेनोद्यान गतवान् । तत्र विज्ञानमनोषु लीलानु दिनमया-
पयन् ।^३ यत्रानोद्रेनि स्वानुयादिनि सहायानविहार कुर्वन्ति स्म । महाभारतानुसार
राजकुमारया घोषयात्रा वनविहारेणार्जव् । जनान्तर म्मायन्ते स्म । ईदृशेषु वनविहारेषु
रमणीया महलाणि, सत्सोका नागरिका, वैद्या वग्दिन, हृष्यस्वरथयानानि वनाय
प्रस्थितानि । तदा वने नवनगरदेवोद्भूतम् । तत्र गोशाना नृत्यगोतादिक मनोरंजनमभूत् ।^३
केवल कन्याकानामपि वनविहार आयोजित ।

१ ऋग्वेद १०. १४. ०, ३, ५ ।

२ कनवोवतके ३१८ ।

३ वनवर्षनि २०७—२०८ । अथर्ववेद ।

रामायणानुसारं लङ्काया रमणीयवनेषु बहवो रम्याक्रीडा निमिताः ।^१ जनपदेषु कुमारीणां मन्ध्याशालिकमनोरजनयोद्यानानि नियतानि । अयोध्या-वासिनस्तु दिनकाले वने विहरन् मन्ध्याया सोमनस्येन गृहमागता । समुद्र-तीरेषु पुष्पितवृक्षाणां मध्ये प्रेयस्या सह विहरणस्य प्रचलनमासीत् ।^२ पाणिभ्यनुसारं भारतस्य पूर्वप्रदेशेषु उद्दालकपुष्पभञ्जिकादौरण्युष्णप्रवायिवा-शाशभञ्जिकादयो वनविहारक्रीडा प्रचलिताः ।

वनविहारवत् पर्वतविहारा अपि महाभारतानुसारमायोजिताः । वृष्णस्याजुनेन सह पवनविहारो रौरवके सक्रीड सेवित । विहार-स्थलो तदा शंलशृङ्ग-वननिर्गन्धेव-तापनन-वनदुग्-पुष्पितद्रुम-सानु-सरोवरी-द्वीप-वेदूर्य-सिक्ता - सागरतट-तापसायतनादीनि बभूव^३ ।

रथीएन पश्चात् सप्तमशतके वन-विहारस्य शृङ्गारश्यापारोऽतिशयोद्दामोऽभवत् । तत्र युवकयुवतीनां पुष्पावचय, पल्लवचयन नायिकानां हावभावाश्च सविशेषं बभूव । तत्र पल्लवेषु मक्षारं प्रेमपत्रं लिखितम् । पुष्पप्रहार सर्वेषां मनोरजनमासीत् ।^४

साधारणजनानां कृते तु वनविहारकाले वनप्रदत्तं भोजनं वनप्रदत्तपात्रेषु बभूव । तद्यथा भागवते—

केचित् पुष्पैर्वलं केचित् पल्लवैरञ्जुरैः फलं ।

शिग्भिस्त्वग्भिर्दण्डिभ्यश्च बुभुजु कृतभाजना ॥ १०.१३.९ ।

जलविहारः

मानवेभ्यो जलक्रीडा स्वामाविकी प्रतिभाति । वैदिकसाहित्ये अप्सरसां क्रीडायां उल्लेखः पुष्करवस कथाप्रसङ्गे प्राप्यते । वैदिकयुगे जलोत्सवेषु नौकामध्ये आन्दोलने प्रेक्षानुभूता ।

पर्यायितयुगे राजकीयपुष्करिणीषु जलविहारस्य वर्णनं प्राप्यते । प्रथमं वन विहारं कृत्वा मध्याह्नकाले जलविहारेणानन्दातिरेको विद्यान्तिश्च प्राप्ती । विहारकालेऽतः पुररमणीनां राजा च सहक्रीडा बभूव । साधारणजनानां जलविहारो मदीषु मावारोहणेन प्लवनेन वाभवत् ।

१. सुन्दरकाण्डे ०.१० ।

२. सुन्दरकाण्डे ०.३६ ।

३. आदिपर्वणि २।० ८-१२, १४३ ००—२६ १७३ ८ ।

४. शिशुपालवधे मय्यसंगत ।

महानाग्नानुसारं समुद्रिगालिना जञ्ज्विहागयोदकक्रीडनकनामकं भवन जञ्जे म्येते च निर्मितम् । गृहेऽस्मिन् भोग्यवानानि निहितानि । अमिनवगजदम्पतीना वनविहारज-
लविहारयो प्रचञ्जनमासीत् । हरिवंशानुसार तु ममुद्रमह इति स्थापिताया जञ्ज्वीडाया द्वार-
काया समीपे पिण्डारकतीर्थे प्रतिवर्षं नागररा गजादिभि सह विद्वितनीशानु क्रीडा-
मण्डलीं कृत्वा भोजन पान नृत्य-गीतादिषु प्रमोदेषु रमन्ते स्म । गणिका वेश्याश्च तत्र
प्रमोदार्थं समाहृता ।^१

राज्ञा जञ्ज्विहारान् प्रागेव नदीजलेभ्यो हिस्रवन्तवो विनाशिताः । नौकामाहूय प्रथमे
राजान्त पुररमणीना विहारमपश्यन् । पश्चात् स स्वयमेव तामि सह जञ्ज्वीडामकरोत् ।^२

काममूत्रानुसार तु जञ्ज्वीडायामुदकाघातोऽक्रियत । अस्मिन् प्रयोगे हस्तयन्त्रमुक्तं हृद-
कैन्त्राहन बभूव । अपरञ्च जञ्ज्वीडाया नायको दूरतोऽपु निमग्नो नायिकाया समीपमा-
गन्वन्ता स्पृष्ट्वा तत्र बोधमग्नेत् ।^३

राजभवनदोषिकासु जञ्ज्वीडायां मोहनगृहा रचिता ।

राज्ञा जञ्ज्विहारो नागरिकै महापि बभूव । सार्वजनिकोऽयं जञ्ज्विहार कुमारपाल-
चरिते हेमवन्देण वर्णित ।

जञ्ज्विहारे विविष्टश्चिरेव प्राचीनकान्ठे जलाशयानामतिशयरमणीयोपकल्पनाग्निम्यः
कारणमभूत् । तत्रोपवनवृक्षलतापशुपथिणा शोभा समाहृता । तीर्थानि रचना जञ्ज-
विहारार्थमभूत् ।

मृगया

पुरा मृगयाया विशेषावश्यकता जनपदनिवेशनाना हिंसकपशूना विनाशार्थमासीत् ।
वनाना वनपशूना च बाह्यममासीत् । वन्यपशून् हत्वा वनमार्गा भयरहिता कृता । तेषां
पशूना मांस-चर्म-शृगास्त्रि-गुच्छशूरादीना च विक्रयेण धनमपि लभ्यम् । तत्र बहुवो
व्यावसायिका एव मृगयवो बभूवुः, किन्तु मनोरजनार्थं मृगयाकारिणा मख्या माल्वासीत् ।
राजाधिष्ठिता मृगया सदैव समाहृता बभूव ।

प्रश्नरमुगस्य वनवामिना गुहासु वन्यचिप्रेष्वपि मृगयादृश्यानि विद्यन्ते । तेषु चित्रा-
चार्याणा कथा मृगयूनामुत्साहस्य मृगयादक्षेत्रवादिभ्यश्चित्त करोति । व्यावसायिकी मृगया
स्वभावतो मनोरजनपूर्णा भवति ।

सिन्धुमध्यतया आवेष्टका घनुमि, मोयिकाभि भन्त्यासिगदादिभिश्च मृगया कुर्वन्ति

१ हरिवंशे विष्णुवर्णि ८८, ८९ अ ३३ ।

२ रघुवंशे १६, ५४-७० ।

३ कामसूत्रे १.३ १६, ४४६ ।

स्म । मत्स्यग्रहणमपि जाजादिभिरक्रियत । वैदिकयुगे विशेषत आर्यैतराणा मृगया दृश्यते । ते मत्स्यपक्षिपशूना विविधं कुशलोपायै ग्रहण कुर्वन्ति स्म ।

परवर्तियुगे सामूहिकमृगयाया प्रचलन बभूव । तथा हि—उपद्रवकारिणा व्याघ्र-
महिषाणा मृगयायै द्विसहस्रधनुर्धरा समागता । उपाया अपि मृगयूना मनोरजनपूर्णा
आसन् । तथा हि—शृगालाता मृगयायै शववत् श्मशाने शयन कृत्वा तेषु समीपमागतेषु
दण्डप्रहारेण तेषा मारण सम्मा वितम् । मगूराणा ग्रहणाय पालितमगूराङ्गना तेषा प्रलोभ-
नाय नियुक्ता । पालिततित्तिरस्य ध्वनि श्रावयित्वा समागताना तित्तिराणा ग्रहण कुर्वन्ति
स्म कतिपयाक्षेटका । मृगयायै ग्रामसिंहानामुपयोगोऽभूत् ।

रामायणयुगीना मृगयाभिरुचि रामविषयकेण रामायणस्याधोलिखितदलोकेन
भवति—

निघ्नन्मृगान्कुजराश्च पिबन्भारण्यक मधु ।

नदीश्च विविधा पश्यन्न राज्यं सस्मरिष्यति ॥^१

दशरथो मृगयाभिपक्त आसीदिति श्रवणवृत्तान्तेन ज्ञायते । मृगयाकर्मणि स शब्द-
वेधिवाणप्रयोगमकरोत् । यज्ञदोक्षिता ऋषयोऽपि मृगयितु योग्या । चन्द्रगुप्तमौर्यादीना
मृगयाया वर्णन श्रीकलेखकै कृतम् । तदनुसारं राजान सैनिकै सुरक्षिता एव हस्ति-
पृष्ठेभ्यो मचेभ्यो वा मृगया कुर्वन्ति स्म । राजप्रसादसमीपवतिनो जलाशयात् पालित-
महामत्स्याना ग्रहणे कुमारा आनन्दमनुभवन्ति स्म ।

मृगयाया गूणदोषविवेचन सम्प्रव्रकारेण कृतम् । दोष विविच्य मृगया व्यसनमिति
मन्यन्ते मनोपिण । तथा हि—दशरथस्य पाण्डोश्च मृगयाया मुनिकुमारवध सुविदित
एव । प्राणसशयोऽपि नातिस्वल्प आसीन्मृगयायाम् । हितपशूनाभारक्रमणं मरण
दावाग्निभि प्रवृत्तन मार्गभ्रशने इतस्ततो भ्रमण कठोरजीवन दस्यूना भय च मृगया
भीषणामेव प्रमाणयन्ति ।^२ चाणक्यसूत्रानुसार मृगयाशीलस्य राज्ञो घर्मोऽयंश्चापयात ।

मृगयागुणानामाकलन कालिदासमुखेन श्रवणायम्—

मेदश्छेदकृशोदर लघु भवत्पुत्पानयोग्य वपुः

सत्त्वानामपि लक्ष्यते त्रिकृतिमन्त्रित्त भयक्रोधयो ।

उत्कर्षं स च घन्विता यदिव सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिध्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोश् कुत ॥ अभि० २५

१. अयोध्याकाण्ड ३६ ६ ।

२. अर्थशास्त्रे पुरुषव्यसनप्रकरणे विद्युनमतम् ।

वा मोक्षिना तदेव प्राक् प्रतिपादितम् । वनवामाय प्रस्थानकाले राम कथयति—

बदाह पुनरागम्य सरय्या पुष्पिते वने
मृगयां पयटिष्यामि मात्रा पित्रा च सगत ॥
नात्पर्यमभिकाक्षामि मृगयां सरयूवने ।
रतिह्येयातुत्या लोके राजपिणसम्भता ॥
राजर्षीणां हि लोकेऽस्मिन् रत्ययं मृगया वने ।
काले वृता ता मनुजेष्विनामभिकाक्षितम् । अयो०४९ १५-१७

मृगयाया मयद्भूररूप सोमदत्तेन चित्रितम् । तथा हि—

तदेय मृगया नाम प्रमादो नृपभ्रुभुताम् ।
घोरनादामिर्दंकाया दृक्ता धूम्रोर्ध्वंभूर्धजा ।
कुन्तदत्ता कथकुर्पाशिक्षासीव हि सा दिवम् ॥
तस्माद्विफलमायास जहोहि मृगपारसम् ।
वग्यवाहनहन्तृणां समान प्राणसशय ॥ कथा०४ १ १२८-३०

श्रीहर्षो राजदण्डरूपा राज्ञा वृतेऽप्याय न मयते । तथा हि

अबलस्वकुलाशिनो क्षपाग्निजनीड्रमपोडिन एगान् ।
अनवद्यतृणादिनो मृगान् मृगपापाय न भ्रुभुजा ध्नता ॥ नैपथ० २ १०

द्यूतक्रीडा

प्राचीनेषु द्यूतक्रीडा महाव्यसनमूर्ति । सिंघुसम्पत्ताया नागरिका १,२,३,४
आदिभि लणितैरक्षैर्दीर्घ्यै त स्म । वैदिकयुग सभामभवनपु द्यूतन मनोरजन कृतकार्याणा
जनानामभून् । घामिकविधानेऽपि द्यूत समादृतमासीत् । अ यथापानकाले यजमान पत्या
सहादोव्यत ।

वैदिकसाहित्ये द्यूतस्य मङ्गी निंदा वर्तते । द्यूतस्य सगति मासमदिगम्या वामून्^१ ।
द्यूते घोर्यम्य शाद्वतप्रतिष्ठा वर्तते । महाभारतानुसार राजकुमाराणा द्यूतक्रीडायै सभा-
भवन समृद्ध निमित्तम् । नलयुधिष्ठिरयाद्दृढयविदारिणी द्यूतक्रीडा प्रसिद्धा । महाभारतयुगे
द्यूतविद्याया दिग्गणमपि प्रचलितम् ।

अर्थशास्त्रानुसार द्यूतक्रीडाया आयोजन राजा नियुक्तेन द्यूताध्यक्षेण कृतम् । नागर-
काणा वासगृहे द्यूतकलकमाकर्षकक च बभूवतुस्तेषा मुहचिप्रदर्शनाय ।

काममूत्रानुसारं द्यूतस्य बहवो भेदा उपजीविता । तथाहि आकर्षक्रीडा, पट्टिका-
काडा मुट्टियुक्तं क्षुल्लकद्यत च । द्यूताश्रया विशतिकला विकसिता । तामु प्रमुखा अश्वि-
घानम भी ग्रहणम नयजानम गृढराशि, क्षिप्तग्रहणम, अनुप्राप्तिलेखनस्मृति, अग्निक्रम,
ग्रहदानम युद्धम रतम नूत च सन्ति ।^१

स्त्रोपुष्पाणां सामूहिकद्यूतमप्यायोजितम् । सिद्धहस्ता द्यूतकारास्तु धीर्येन नागरि-
काणां धनमगहरन्ति स्म । खीष्टत पश्चात् दशमे शतके द्यूतस्य भीषणस्वरूपमवर्धत ।
तदा द्यूतगृह्यस्य गुणानुसारं नाम महाठिण्ठा बभूव । द्यूतेऽपहृतघना जना वस्त्रहीना एव
पलायमाना कृता, यदा कदा ते दण्डे प्रहारिताश्च ।^२ तदनुसृत्य सोमदेवेन कथितम्—

द्यूततान्तस्य किं नाम कितवस्य हि दुष्करम् । कथासरित्सागरे ५ १ ६५

द्यूतकाराणामनुपमसहानुभूतिरपि द्यूतकारेभ्यो भवति नाम । तथा हि—

मालवराज श्रीसेना दरिद्रता गतेभ्यो द्यूतकारेभ्यो महामठेषु जीवनव्यवस्थामकरोत् ।^३
कविवाणो कदाचिद् द्यूतप्रशस्तौ प्रवर्तते । तथा हि शूद्रक -द्यूत हि नाम पुरुषस्यासिंहा-
सनं राज्ञम् । दण्डी तु द्यूतेनौदार्यवर्धनं सुखदुःखयोः समव्यवहाराम्यसनं साहसबुद्धिपरा-
क्रमारमविश्वासादीनामौक्लृष्ट्य च सम्भावयति ।

द्यूतस्य परिवृत्तिं कविना विशदीकृता—

द्रव्यं लभ्य द्यूतेनैव धारामित्रं द्यूतेनैव ।

दत्तं भुक्तं द्यूतेनैव सर्वं नष्टं द्यूतेनैव ॥

इन्द्रजालम्

अलौकिकसाधनैर्लौकिकसिद्धौना प्रदर्शनमिन्द्रजाल । वैदिकमन्त्रस्तुतिभिर्देवानुग्रहेण
चालौकिकसिद्धयो लभ्या इति लोकाविश्वासः । तद्यथा मन्त्रतन्त्रं पत्युरोष्याभादस्य
विलोपनं, नायकस्य कोटुम्बिकजताना स्वापनं, नायके शृगारभावस्योत्पादनं च कृतानि ।
देवामुराणामिन्द्रजालपरायणता मायापूर्णाचरणं च विदितचरमेव ।

श्रीदशमिहिरये श्रेष्ठकपरिवारस्येन्द्रजालकथोपलम्बते । तदनुसारं नववर्षया कोष्ठागार-
पूरणं भाजनशालायां सर्वश्रेष्ठपाकानामुपकल्पनम्, एककालेन सप्तसीताकर्षणं च साधि-

१ कामशास्त्रे ३ ३ ६ ।

२ कथासरित्सागरे १० ५ १५ ३० ।

३ कथासरित्सागरे १० ६ १/९ १६० ।

तानि ।^१ कश्चिन्नष्ट स्वाङ्गानि परिच्छिद्य पुन तानि मयोजयन्ति ।^२ दीपनिकाये तदानीं श्वेतं प्रजापत्योऽग्निं वर्तते—जिह्वानिवन्धनम्, हनुर्भहेतनमजादयं—प्रदनं कुमारी-प्रदनं, देव-प्रदनं अम्बुज्ज्वलनम् ।^३ गान्धारी विद्यया एवम्भारदेका, अनेभ्य एवश्च बभूवु । चिन्तामणिविद्यया परेषा भावना ज्ञान त्रियते स्म ।^४ प्रज्वलित्वाग्नौ नटाना प्रवेगं कारयित्वा पुनर्जलिनाग्निं निर्वाप्य नटाना सज्जीवनमग्निं तेन प्रदीपितम् ।^५

रामायणमहाभारतानुसारं तपामन्त्रतन्त्रैर्दिश्यास्त्रसंस्त्राणां निर्माणं कृतम् । रावणो मायया सिंह व्याघ्र-गृध्रकुक्कुर कुक्कुटमुत्रान् बाणानमृजत् ।^६

अर्थशास्त्रानुसारमौषधिप्रयोगेण मासपर्यन्तं निराहारजीवनयापनं शरीरस्य रोगस्य परिवर्तनम् जग्निना शरीरस्याश्वत्थं घृणाम्नीनां भक्षणमेकस्मिन्नेव दिने ५० योजनानि गमनं सम्भावितानि । ईदृशं प्रयागं रात्रावपि दिनवद्दर्शनं शरीरस्यादर्शनत्वविधानं प्राणिना प्रस्थापनं पिहितद्वारस्थानावरणं यथेच्छकृतप्राप्तिकरणं च सम्पादितानि ।^७

पर्यायिण्युगे कापालिकानामिन्द्रजालप्रदर्शनं श्रूयते । तेषां प्रदर्शनपरिधिः राजभवना-दारम्य दीनकुटीरपर्यन्तं विस्तृतं । तद्यथा दशकुमारचरिते—'स च विद्योत्तरनामधेयोऽहमेन्द्रजानिकविद्याकोविदो विविधदेशेषु राजमनोरजनाय भ्रमन्नुज्जदिनीमद्यागतोऽग्निः' इति शशसः । परेषु प्रज्ञाने विद्योदवरो रसभावरीतिगतचतुरः परिजनतादृघमानेषु घाघेषु नदत्सु, गायत्रीम् मदरुलकोक्त्रिमन्नुलध्वनिषु मुकुलिततपनं सणमतिष्ठन् । तदनु विषम विषमुन्धनं वमन्त फणालकरणा भोगिनो निरन्धेः । गृध्राश्च तुण्डैरहिपनीना-दाय दिवि समचरन् । ततोऽप्रजग्मा नरसिंहस्य हिरण्यकशिपोर्द्वेषेदवरस्य विदारणम-भिनीय महदाश्चर्यान्वितं राजानमभाषत ।^८

स्रोष्टतो दशमशतान्द डाकिनोभि स्त्रीभि कृतानि बहुविधानि विस्मयजननानि वर्जितानि । वायो सचरणम्, अद्भुतकरणं पुद्गलस्य पशुहृषयिवात्तं भित्तिदारणं च मुहुराणि तासाम् ।

दृष्टिविभ्रमस्तु इन्द्रजात्यस्यापनेदा वर्तते । अनेन योगेन एहस्य वस्तुनो युगपदव द्वे रूपे प्रकटिते । तद्यथा विशुपालवधे—

कृतिभि कृतदृष्टिविभ्रमा स्रजमेके भुजग यथापरे ॥१६.६८

१. महाभ्य ६ ३६ ।
 २. दीपनिकायं मध्यमभागं प्रजापत्योऽग्निं वर्तते
 ३. दात्री नकाय केवमुत्त ।
 ४. सुकचिनायके ४-९ ।
 ५. लक्ष्मीकाण्डे ७७ ६-७० ।
 ६. अर्थशास्त्रे प्रलम्भनमौषधप्रकरणे दृश्यम् ।
 ७. दशकुमारचरितम् पञ्च भास्करं नामात्

मल्लयुद्धम्

स्वाभाविकमेव मल्लयुद्धं मनोरजनार्यं भवति । प्राचीनयुगे मानवा न केवलं पर-
स्परमयुध्यन्त, अपि तु पशुभिरपि युद्धं कृत्वा शरीरबलस्य युद्धकलायाश्च परिचयं ददति
स्म । सिन्धुसभ्यतायां मल्लाः चित्रकंरयुध्यन्त । महाभारतीयमल्लयुद्धं भीमजरासन्ध-
प्रकरणे विवृतम् । तथा हि--

करग्रहणपूर्वं तु कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
कर्षं कक्षा विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतु ॥
चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाग्रं च चक्रतुः ।
गलगण्डाभिघातेन स स्फुलिङ्गेन चाशनिम् ॥
उभौ कटघ्ना सुपाश्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ ।
अधोहस्तं स्वकण्ठे तृवरस्योरसि चाक्षिपत् ॥^१

युद्धमिदं चतुर्दशदिवसानचलत् । स्त्रीपुरुषा बालवृद्धाश्च दर्शका समागता ।

ब्रह्ममहोरसवे जनपदेभ्योऽगणितमल्लाः राजधानी समागता । विजयिभ्यो
उपहारधनं दीयते स्म । अरतिद्वन्द्वि महामन्त्राणां युद्धं व्याघ्रसिंहहस्तिवृषभादिभिरायो-
जितम् । केचिन्मल्ला दिग्विजयिनो बभूवुः । द्वन्द्वयुद्धं तु लोकप्रियमासीत् ॥^२

परवर्तियुगेऽपि मल्लानामौदृशं युद्धं मल्लमहोत्सवे मयाजितम् । गापानां नित्यमल्ल-
युद्धे क्रीडनं साधारणमेव ।

पशूनां पारस्परिकयुद्धमायोजितम् । हस्ति महिष वृषाजकुक्कुट-लावादीनां युद्धस्य
दर्शनाय बहुशो जना समापतिता । चन्द्रगुप्तमौर्यस्य पशुयुद्धदर्शने महती रुचिर्बभूव ।
मल्लयुद्धे च्वचिन्मल्ला पारितोषिकधनं प्राप्तवन्तः । एतादृशं मल्लयुद्धं प्रघनमिति
ख्यातमासीत्^३ । विजयिनो ध्वजचिह्नानि प्राप्तवन्तः ।^४

वसन्तोत्सवः .

हर्षोत्सवप्रकरणे मानवानां प्रकृत्या सह संगतिः स्वभावतः भवति । वसन्तस्तु मान-
वानां शृंगारवासनानामुद्दीपक इति शाश्वतं सत्यं वाल्मीकिना प्रतिपादितम् ॥^५ तत्परि-
लक्ष्यादिकविना राममधिकृत्य गीतम्—

१. समापर्वणि प्लविशाभ्यावत् ।

२. विराटर्षणि १३ अभ्यावत् अर्थशास्त्रेऽपि ये जनपदे शूराल्पकात्मनो हस्तिनं व्यालं वा प्रतिबोध-
येयुः ते तीक्ष्णाः । आदि प० १२६ ३० ।

३. राजत० ८ १७० ।

४. अविमारके ।

५. मधुसूदने वसन्त इति नेत्रवेशाख्यो वसन्तसङ्घः ।

मां हि पल्लयताम्राधिर्वसताग्नि प्रपश्यति ।
 न हि तां सुष्मपशुमाशौ सुवेशो मृदुभाविणोम् ॥
 अपश्यतो मे शोमित्रे जीवितेऽस्ति प्रयोजनम् ।
 अयं हि षपितस्तस्या बालो दक्षिरकानन ॥ किष्कि० १ ३०-३१

वस तस्तु सर्वाणि श्रेष्ठमनोरञ्जनानि पोषयति । तथाहि—

मनोऽधिकं चात्र यितासलास्ये प्रेङ्खामु बोलागु च सुन्दरीणाम् ।
 गीते च गोरीचरितायतसे पूजाप्रपञ्चे च मनोभयस्य ॥

वाग्म्यमोमांसायाम् १७ अध्याये

वसन्तोत्सवविधाने पुरा वामार्चणस्य स्थानं महत्स्वपूर्णमासीत् । स्थिय आग्रमजरी
 घनुर्धराय वामदेवाय समर्पयत् । नागरिकाणां वाममहोत्सवे तेषां सार्वजनिकं सामूहिकं
 च चर्चरीसंगीतमभवत् । राजमार्गेषु स्त्रीपुरुषा वासन्तिवसौरभेणोमत्ता वासन्तिववेश-
 धारिणो नृत्यसंगीतपरायणाश्च यन्मूयु । वाराङ्गनाभिरपि नागरिकाणां मनोरजनं कृतं
 शृङ्गकजलप्रहारादिभिः । मदनोद्याने पुण्यावधय मालागुम्फन त्रय संगीतादीनि समापो-
 गितानि ।

वसन्तोत्सवे कदाचित् परिहासपूर्णाभोजनानि कृतानि दुर्ललितैर्जनैः । तद्यथा बालेन
 समर्पितम्—बृद्धधार्मिकस्य वस्यचिद्विवाह कदाचिद् बृद्धया सह भग्नव्यायामेव सम्पन्नः ।

पौराणिकधारणानुसारं धैत्रशुक्लदास्यां रतिकामयोरावाहनं कृत्वा नृत्यगीतादिभिः
 तयो पूजा कृता, विष्णुकामदेवविषयककथा श्रुताश्च । तदा वाम एव जनार्दन सर्वेषां
 वन्द्याय प्रार्थितः । अपरं च फाल्गुनशुक्लपूर्णिमायां कामस्य प्रदाहं क्रियत इति कति-
 पयपुराणानां सम्मतम् ।

कौमुदीमहोत्सवः

कौमुदीमहोत्सवः कार्तिकमहोत्सवो वा श्रतुसीत्तत्रवैशिष्ट्यात् राष्ट्रियमहोत्सवः समा-
 योजितः । सन्ध्यागमे नागरिकदम्पती गृहाद् बहिर्गता रात्रिपर्यन्तं कौमुदीमहोत्सवानन्दमन्व-
 भवताम् ।

तद्यथा मुद्राराक्षसे—

पूर्तेरन्ध्रीयमाना स्फुटघतुरकपाकोविर्बर्षशानायो
 नालकुर्वन्ति रथ्या पृथुजघनभरात्रातिमन्वे प्रपार्ते ।
 अयोय स्पर्धमाना न च गृह्विभवे स्वामिनो मुक्तशका
 साक स्त्रीभिर्भजन्ते विधिभिसपित पार्थण्यं पौरमुख्या ॥ ३ १०

राजानस्तु समागता दिव्यवेषधरा चित्रराजयज्ञसमीपे पुष्पसज्जित चित्रितबाणं क्षिपन्ति स्म ।

पौराणिकयुगे आश्विनपूर्णिमाया लक्ष्मी पूजिता । दिनकाले व्रतपरायणा जनाः सन्ध्याया स्वर्ण-रजत-मृत्तिकादीना शतदीपकान् प्रज्वालयन्ति स्म । पश्चात् घृतशर्करा-समायुक्तक्षीरोदन रजतपात्रे चन्द्रिकाया प्रहरपर्यन्त निधाय तेन द्रव्येण लक्ष्म्या आराधनं कृतवन्तः । पश्चात् मागलिकसगीतमायोजितम् । तदानीन्तनधारणानुसारं निशीथे विनरन्ती लक्ष्मी पूजापरायणैर्भ्यो जनेभ्यो महदैश्वर्यं प्रददाति ।

रामायणानुसारमाश्विनपूर्णिमायामिन्द्रमहोत्सव सम्पादितः ।

देवोत्सवो यज्ञोत्सवश्च

मानवानामिव देवानामपि नाट्य-नृत्यसगीतवाद्यादिभिर्बिनोद सकल्पितः । वैदिक-युगे यज्ञावसरे गाथागायनसमारम्भे वीणावादनं कृतम् । वाजपेययज्ञे रथचायनमायोजितम् । रामायणमहाभारतानुसारं कथानृत्यगीतवाद्यादीनामायोजनं समागतानां जनानां मनोरजनायाभूत् । एभिरायोजनैर्नकेवलं मानवानाम्, अपितु देवानामपि मनोरजनं विधेय-मिति तेषां यज्ञस्यानिवार्याङ्गता प्रकटयति ।

वैदिकयुगस्य पश्चात् पूजाया लोकप्रियत्वमवर्धत । पूजानां समारम्भं ब्रह्मिदुत्सव-रूपेण कृतम् । ईदृशोत्सवेषु महाभारतकाले राज्ञां परिचरेणैन्द्रमहोत्सवः प्रवर्तितः । अस्मिन्नुत्सवे यष्टिरेका भूमौ सस्थापिता । सा इन्द्रयष्टिरिति समाख्याता । यष्टिर्वस्त्रगन्धमाख्या-लङ्कारैर्विभूषिता । तस्यां समीपे हस्तरूपेण भगवत इन्द्रस्य पूजा कृता । अनेन समारम्भेण राष्ट्रं श्रीं विजयश्च सङ्कल्पितौ । जैनसाहित्यानुसारं सप्तदिवसपर्यन्तं विविधमनोरजन-समायुक्तं इन्द्रमहोत्सवोऽभूत् । इन्द्रध्वजं सस्थापितम् । पूर्णिमाया स्वयं राजा ध्वजस्य पूजां कृतवान् । कुमार्यो बलिपुष्पादिभिरिन्द्रपूजां कृत्वा सोमाग्याम् प्रार्थयन्तः ।

पौराणिकयुगे पुरप्रानेषु शरदि देवेन्द्रमहोत्सवोऽनुष्ठितः । व्रजप्रदेशे कृष्ण इन्द्रमहोत्सवस्थाने गोवर्धनपूजा सन्धारितवान् । अपरेऽपि देवोत्सवाः स्कन्दनागमुकुन्दादीनां कृते समारब्धाः । उत्सवेषु रथयात्रा सज्जिता ।

अशोकस्य धर्मयात्रा विख्याता बुद्धानुयायिनाम् । परवर्तियुगे गीतमबुद्धस्याराधनाय मुशोभना रथयात्रा कल्पिता । तस्मिन्नवसरे धीनहीनछणादीनां सहायतां सविशेषं कृता । देवोत्सवमधिकृत्य प्रायो नाट्यभिनय आयोजित इति रूपकाणां भूमिकात् प्रमाणितम् ।

भागवतानुसारं यज्ञावसरे मनोविनोदानां समाहार एवाप्तोऽलोकानां प्रमोदाय ।^१

वालक्रीडाः

शिशुः मन्त्रकानि प्राप्य सर्वेषु पुण्येषु बहुविधानि बभूव । स्वभावतः शिशुः
विनोदनिष्ठा । तथा मन्त्रकानि महाविद्यानि न भवन्ति । अतः सर्वदा सर्वत्र च क्रीडति
मन्त्रविनोदायनियतानि बभूव तेषु सदागन्ते । बृहदानामनुकरणात् बालानां प्राक्कृत-
क्रियाणि ।

शिशुः मन्त्रकानि प्राप्य बहुविधानि मृगयानि क्रान्तकानि बभूव । चण्डिका बन्धो-
वर्ध, गन्धुद्रासा नाचैःपरि गच्छन् बानरा, शकटा, पञ्चकृपा शारङ्ग, शिशुरापीन
पयो, पञ्चकृत, बानतद्वय मृगया कृता । आरेपानि पर्याप्तानि बहुविधानि मन्-
त्रकानि मृगयस्वच्छानि निमित्तानि । क्रान्तकानां बाहुभ्येन तथा साकृन्निष्ठा प्रतिमात्रि ।
कृत्स्नक्रान्तकानि बालै रचितानि प्रतिमात्रि ।

बालानां मन्त्रकानि मूर्खकृतानि मन्त्रकानि, तुल्यवैशेष्या भयकृतानि च बभूव ।
क्रान्तकानि बालाकारा पर्याप्तानि निमित्तानि । अस्वभावानुसारं रात्रकृमाणोत्तमस्य क्रान्तकानि
स्वभावानि क्रान्तकानि दत्तानि । तदथा बुद्धवर्ति—

मृगयन्तुक्तन् रथकादिव हेमानाचक्रिरेऽस्यै मूढात्पदेभ्यः ।
बन्धोन्मुखाणि च मृगयानि हिरण्यपात् हस्तिमृगादवकादिव ।
रथाश्च गोत्रकमन्त्रुक्तान् पुत्रोश्च धामोकरण्यचित्रा ॥ २२१-२२

कथा पुत्रनिष्कृतानु गन्त्रिमातामन्वेयां क्रान्तकानि कृत्वा स्म । मृगयावैशेष्य-
कानां सदा क्रान्तकानि । दुष्प्रकृतुमारम्य भरतस्य सिद्धसावकं क्रान्तकानि मुचिदिता ।

नाचैः बालकृमन्त्रैः साङ्गोसाङ्ग वणिता । मन्त्रकाला मुरभिषुमन्त्रवतमूनिषु
बहुविधानि शिष्टायाश्च कृत्वा स्म । तदथा—

प्रबालवर्हन्सवक्रायातुष्टुमृगया ।
रामकृमन्त्रो गोया ननुतुष्टुमृगया ॥
कृत्वाभ्य नृपतः केचिन्नगु केचिदवादन ।
वेमुनामिनर्त्त शृङ्गं प्रशासमुरयापरे ॥
धामोन्मन्त्रे क्षेपैराम्फोटनविक्रमं ।
चिकीडनुनिमुद्धेत कारुण्यपरो वचिन् ॥
वचिद् विन्वै वचिन्कुम्भं वचं धामोन्मन्त्रिणि
अमृदनेत्रबन्धार्त्तं वचिन्मृगयगेह्या ॥
वचिर्दिव ददुरप्लवार्त्तवैशेष्यामर्त्तं ।
वदाचिन् स्पदोन्मन्त्र्या कर्त्तविल्लपवेष्टया ॥

एव तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने ।
 नद्याद्रिद्रोणकुञ्जेषु काननेषु सरस्सु च ॥^१
 यदि दूर गतः कृष्णो वनशोभेक्षणाय तम् ।
 अहं पूर्वमहं पूर्वमिति सस्पृश्य रेमिरे ॥
 केचिद्भुङ्क्षुः प्रगायन्त कूजन्त क्रोकिलं परे ।
 विच्छायाभिः प्रयावन्तो गच्छन्त साधु हसके ॥
 बकरूपविद्वान्तश्च नृत्यन्तश्च कलापिभिः ।
 विवर्षन्त कीशबालानारोहन्तश्च तंद्रुमान् ।
 विदुष्वन्तश्च तैः साकं प्लवन्तश्च पलाशिशु ॥
 साकं भेके विलङ्घन्त तरित्प्रपन्न वसम्प्लुताः ।
 विहसन्त प्रतिच्छाया शपन्तश्च प्रतिस्वमान् ॥^२
 क्वचिच्च कलहसानामनुकूजति कूजितम् ।
 अभिनृत्यति नृत्यन्त बहिण हासयन्त्वचित् ॥
 चकोरक्रीडचक्राह्वभारद्वाजाश्च बहिण ।
 अनुरीति स्म सत्त्वाना भौतजद् ध्यामन्सिंहयो ॥^३
 क्वचिद्वादयतो षेणु क्षेपणं क्षिपत क्वचित् ।
 क्वचित्पादैः किंकिणीभिः क्वचित् कृत्रिमगोवृषं ॥
 दूषापमाण्यै नर्दन्ती युयुधाते परस्परम् ।
 अनुकृत्य रुतंजन्तुं श्चेरतुः प्राकृतौ यथा ॥^४
 एवं विहारं कौमारंः कौमारं जहतुर्वजे ।
 निलायने सेतुबन्धमंकरोटोप्लवनादिभिः ॥^५

कन्यकानां क्रीडा क्रीडनकानि च प्रायो बालकेभ्यो भिन्नानि बभूवुः । तासां कन्दुक-
 क्रीडा बवधिरसनृत्याभवत् । पचालिकाभिः कन्यकानां क्रीडनं विशिष्टमेव । मालाविरच-
 नम्, मृत्तिकाकाष्ठादीनां गृहनिर्माणम्, मृत्तिकादीनामेवात्र रूपपाचनं तासां शिल्पात्मकं मनो-
 रजनमभूत् ।

पार्वणोत्सवाः

पार्वणोत्सवा मासानां नियततिथिय समायोजिताः । तथा हि-आश्विनस्य कार्तिकस्य

१ भागवते १०.१८ ।

२ भागवते १०.१२ ।

३ भागवते १०.१५ ११.१३ ।

४ भागवते १०.११ ३६.४० ।

५ भागवते १०.११.५९ ।

वा प्रथमदिवसे यथागतिरित्युच्यते यथागता तत्र मन्त्रिप्रातान् प्रसिद्धा । अस्मिन्नुच्यते
श्रीकाना प्रायो दूतश्रींहा वनूव । कौमुदीनागर आन्वयुग्वा पीराम्वा शोला दूतप्राया.
श्रींहा वनूव । सुवसन्तक मदनोन्वय एव दण्तागमे समायोजितो नृपगतवाप्रायोऽ-
नवन् ।

पार्वणोन्वयेषु कपियया देश्या वनूव । तथा हि—सङ्काग-मन्त्रिका- श्रींहाया प्रायो
मगधेषु सङ्कागदयाना नञ्जनमत्रियत्र । अन्पुपरवादिवाया चण्कादिकलाना विट-
पम्वादा प्योपिटाना वागनममवन् । अयमन्वय कृपिप्रदेशेषु प्रचलित । एवमेव विट-
वादिवाया मरुमोपवागिनो मृगायानि वादन्ति स्म । मदनत्रिकाया प्रथमवर्षनेन
प्रकृतनवत्रायाम् वनम्यलोपु श्रींहा वनूव । प्रायेण मध्यदेश्यानामाटविकानामुदकटवेदिका
वनूव । एतस्यामुदकानुदेश कृता । सा एव शृङ्गाश्रींहा आपुनिकदुगे होतितेति प्रसिद्धा ।
प्रायणो मियिताया पाञ्चालानुपानमिति पुनलिकविकाह-श्रींहा प्रचलिता । विरमे
शान्मन्त्रिविन्दे प्रचलित । इत्र कम्पविन् महाशान्मन्त्रेगथये लोकाणा कृमुमानरनश्रींहा
वनूव । पाञ्चालेषु मववनुषोदिनोदे वैशाखशुक्लवनुष्या नापवाता मुगन्वयवचूर्णशैवेग
विनोदोऽनवन् । धावगुरुकन्दुयोयाया हिन्दोलश्रींहा ममायोजिता चैत्रमितवनुदस्या म-
दनोन्वये क्वचिन्मदनम्य मूर्ति. पूजिता । दमनमन्त्रिकाया परम्परं दमनकपुगावर्तमन चैत्र-
सितदाददा कृतम् । पापुनपुणिमाया शृङ्गादिमुक्तेन किमुकादिमुमाना गतामया
परम्परेशान् 'होलाका' इति प्रसिद्धाश्रींहा । तत्र पटवामप्रदेशेपञ्चामवन् । अगोकोतमिकाया-
मगोकानुष्यं चैत्रसिताष्टम्या गिरोनूयारवना कृता । पुनाववापिकाया पुन्यानि सचितानि ।
चूतलत्रिकाया चूतनलवावनसुन मम्पादितम् । इनुमन्त्रिकायामिश्रमष्टमगर्तन कृतम् ।
कदम्बदुष्टे कदम्बनुमुनेः प्रहृग्य लोका द्विषा विमग्य कुर्वन्ति स्म । शोपावते पञ्चान् रात्र-
मवनप्राङ्गणे दष्टिका-कर्मणोन्वये वाता द्विवर्गीया कृगछागम्य ग्गशो कर्मणं कुर्वन्ति स्म ।
शरदि महानकम्पा राश मनोरञ्जननुर्मुन्वयोऽनवन्—

महानकम्पा निस्त्रिवात्त्रनुञ्जानीरात्रनावात्रिमटद्विपानाम् ।

शोपासिकायां विविधा विवासा यात्रोन्मुक्षेत्र नृपविषेया ॥ काव्यमी० १७ प्रथ्यापन

विदिधमनोरंजनाजि

अयमन्वयि बहूनि मनोरंजनानि प्रचलितानि वनूव । वैदिकयुगेऽत्रागोहाणां प्रतियो-
गिता 'धात्रि.' इति विश्वाशः । रथवाहनमपि प्रतियोगिताभ्येगायोजितम् । तदा प्रेक्षा-
न्दोऽर्तं मनोरंजनरूपेण प्रचलितम् ।

परवर्तियुगे मुरानलत्रोन्वये मग्धये समागता नागरिका मयेच्छं पानं कृयन्ति स्म ।
रेखावूर्तनं कुत्रिमहृलकर्मणप्रतियोगिता विदुर्न वापुषिकिकानिर्मां शरसन्धानम्, धनु-

लिप्रहारेण मर्मरोत्पलक्षेपण मुष्टिप्रहरण च विनोदो असयताता भिन्नूनामपि बभूवु ।^१
राजा प्रवर्तिते मगलोत्सवे प्रजाभ्यो बहुविधानि मनोरजनानि कल्पितानि । सर्पक्रीडाका-
रिण, वानरिकाश्च क्रमशः सर्पनर्तन वानराभिनय च दर्शयन्ति स्म । लघनटा शक्ति-
लघन कुर्वन्ति स्म । अतिशयवेगेन कूर्दन घावनमास्कन्दन च सार्वजनिकमनोरजनाय
प्रदर्शितानि ।

मनोरजनप्रसङ्गे गणिकानां गणना कर्तव्यैव । गणिकावासस्तु पुरा नागरकसंस्कृते-
रनुत्तम केन्द्रं बभूव । नासोत् सा वेश्या यतो हि नाम वेश्या तु सदैव परित्याज्येति
सम्मतम् । गणिका तु कुलीनैरपि नागरकैः सप्राह्यासोत् । राजभी राजधानीषु राजगणिका
नियुक्ता । ता राजकोशाभिवृद्धये बभूवु ।

अर्थशास्त्रे वाग्जोवनप्लवक सौमिक-चार्णादयोऽपरे मनोरजनकारिणो बभूवु । तदा
सार्वजनिकमनोरजनाय क्रीडागृहा निर्मिता शिल्पानां प्रदर्शनम् प्रजानां मनोरजन राजा-
योजितम् ।

गुप्तयुगे दोलोत्सवस्य विशेषप्रचारोऽभवत् । दोलायमाना दृष्ट्या लम्बिता । सारि-
काभि सह वार्तालिपेन मधुरनर्तनेन च स्त्रीणां मनोरजनमभूत् । खीष्टत पश्चात् सप्तमे
शतके धुकसारिकादोना विवाहायोजनं कृतं विनोदाय । नकुलिका तु राजकुमारीणामङ्के शयि-
तवती । अन्तःपुरे मृगशावका पालिता । क्रीडापवते च कोरदम्पती सन्निवेशिता । वनमा-
नुषी राजकुले मनोरजनाय बभूव । अपरेऽपि कलहस मपूर-चक्रवाक-कौकिल हारीत-चकोरा
कुब्जकिरातनपुष्कबधिरवामनमूका मेघसिंहाश्च मनोरजनाय राजकुले रक्षिता ।^२ समाजे
विषमप्रकृतयः कतिपयजनाः सदैव सार्वजनिकमनोरजनाय भवन्त्येव । तदधिकृत्य काद-
म्बयां जरद्विद्विधधामिकस्य कथाऽपरोकृता बाणेन ।^३

परवर्तियुगेऽश्वक्रीडायाः प्रचलनं समवर्धत । अश्वारोही विविधप्लुतिभङ्गा दर्शकानां
मनोरजनमकरोत् । तदधिकृत्य सामदेवेन लिखितम्—अत्ययं ह्यविनोदोऽङ्गभगमनापाद्य
न तिष्ठति ।^४ अपरं च वाजिवाह्यालोविनीद आधुनिक 'पोलो' वदासोत् । रज्जो शरीर-
सस्यानं कृत्वा गोलिकाभिः क्रीडा कृता । अष्टापद चतुरंग (शतरज) चतुस्सारि
(चौसर) भारतदेशे अरबदेशे ततः योरपदेशे च गते ।^५ काष्ठपुत्तलिकानां नृत्यं नाट्यं
कथाकरणं च प्रायशः मनोरजनमभूत् । एतदर्थं दारुमयी नारी यन्त्रमयो मृगश्च प्रयुक्ता ।^६

१ सुल्लवणे १ १३ १२ ।

२ कादम्बयां ८९, १८८, ३१६ पृष्ठेषु ।

३ कादम्बयां २२६ २२८ पृष्ठेषु ।

४ वास्वायुते प्रकीर्णकसमुद्देशात् ।

५ सौन्दर्यनन्दे १ ३२ अरब और भारत का सम्बन्ध १५९ १५७ ।

६ यथा दारुमयी योधा नरबीरसमाहिता । ईर्यायङ्गभङ्गानि तथा राजश्रिमा प्रजा ॥ वन० ३० २३ ।

महाभारतीया श्रीठा श्रीठा आपुनिक 'हाकी'-ममाभवत् ।^१

मनोरञ्जन-वैषम्यम्

पुरा भारतीया मनोरञ्जनाना वैषम्यमपि सम्भूतं जानन्त स्म । द्यूतवान्त्वानां नल्युधि-
ष्टिराशीना वृत्त तु विदितचरमेव । अपराण्यपि मनारञ्जनानि व्यसनभूतानि लोवान्
संहरन्ति' इति क्षेमेन्द्रेण मुष्टु प्रतिपादितमधोविधिना—

नटनतं कचश्चरा कुशीलयादचारणा विटादचंय ।

ऐदव्यंशालिशलभादचरन्ति तेम्य श्रिय रक्षेन् ॥ कलाविलासे । ७.२५

अतएव प्रज्ञासंस्कृतिपराणा कृते गायनं नर्तनं वा निषिद्धमासीत् । २

१. आदिपर्वणि १००, १० ।

२. आश्विनो नैव गायन्त मृत्येत् । गोपयत्राङ्गणे २.२१ ।

राजतन्त्रम्

सर्वेषु समाजेषु प्रजानां शासनस्यावश्यकता प्रत्यक्षं विद्यते । शासनस्य मूलस्रोतं पुरा राजा बभूव । राजकीयव्यवस्थायां विपुलपरिधौ—प्रजापरिपालनं धर्मसंस्थापनं पापानां निग्रहणं शान्तिव्यवस्थां सत्प्रवृत्तीनां समाधानं च शास्वतरूपेणान्तर्भूतानि सन्ति ।

राजकर्मपरिधिः

वैदिककालत एव राजकर्मपरिधिं सुविपुलोऽभवत् । वैदिकसंस्कृते प्रथमसम्राजो वरुण इन्द्रश्च बभूवतु ।^१ वरुणस्य कार्यवृत्तिभौ राज्ञो नित्यकार्याणि प्रतीयन्ते । तथा—प्रजाकल्याणम्, ताषां विपत्ते रक्षणम्, तासामभ्युदयं, पापानां दण्डाधानम्, ऋतस्य प्रतिष्ठापनं चेति राज्ञः कर्तव्यानि वरुणादर्शानुसारं सन्ति ।^२ इन्द्रस्य कार्योद्योगेन राज्ञः पराक्रमा आदर्शाभूताः । तद्यथा शत्रुभिर्युद्धम्, पापानां विनाशनम्, दस्युं विजयं, आर्याणां मुत्पापनं चेति राज्ञः कर्तव्यानि निश्चीयन्ते ।^३

महाभारते सधनेन राजकीयव्यवस्थायां परिधिं वर्णितं—

यज्ञं देहि प्रजां रक्ष धर्मं समनुपालय ।

अभिन्नान् अहिं कौन्तेय मित्राणि परिपालय ॥ शा० १५ ५३

प्रजानामभ्युदयाय महाभारतयुगे राजा प्रजावृत्तं निवेदयितुं चारान् नियुक्तवान्, राजमार्गाणां निर्माणं कृतवान्, रोगिणामुपचारे वैद्यान् अधिकृतवान्, नागरिकाणां मनोरजनार्थं नटयत्नादोन्व्यापारितवाश्च । युधिष्ठिरमधिकृत्य तत्रैव श्लोकम्—

दीनाग्धकृपणानां च गृहाच्छ्रावणभोजनैः ।

आनुशस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभु ॥ शा० ४२ ११

अन्यत्रापि

अनुप्राणानामनामानां त्रिपुण्योन्निषु कर्तव्यम् ।

स एव राजा भूतानां सर्वेषामभदत् पिता ॥आदि० ९४.१६

१ ऋग्वेदे ११.१७ १, ४४० ३, १ २४ १२ १३, १ ६५ ७, ६ ६८ = ९, ८ १६ १ ।

२ ऋग्वेदे ५ ८५ ३, १ ७५ १०, २ २८ १०, ८ ६ ।

३ ऋग्वेदे १ ३२ ।

प्रभविष्णुरासीत् पुरातनो राजा । महाभारतानुसारं तु

राजा वृत्तपुगण्डा प्रेतायां द्वापरस्य च ।

युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ शान्ति० ६९ ९८

तस्मिन् युगे राष्ट्रस्यौद्योगिकाम्युदयाय राज प्रयत्न इत्याध्वोऽभवत् ।

अर्थशास्त्रानुसारं राजा धर्मसु दण्डस्य विधानं प्रथमं धमूव ।^१

चतुर्थर्णाश्रमो लोको राजदण्डेन पालितः ।

स्यधर्मकर्माभिरतो वतंते स्वेषु धर्मसु ॥ १४ १९

राष्ट्रस्य प्रायशः सर्वाध्यात्मिकमोक्षप्रवृत्तीनां नियंत्रणाय विद्यायाः विभागानां मध्यशाः नियुक्ताः । राजा प्रजां पोष्येभ्यः सर्वधारणम् । अर्थशास्त्रे राजा धर्मप्रवर्तकीऽभिमतः । नववसतशो राजमि कारिताः ।

उपर्युक्तराजधर्मणां व्यवस्था प्राचीनानामेतिहासिकराजानामितिवृत्तेषु लभ्यते । तद्यथा—अशोकस्य धर्मविजयो धर्मयात्रा च सुविदितौ । धर्ममङ्गलादर्शेन स सर्वेषां प्राणिनां समादरं प्रातिष्ठापितवान् । स सर्वेषां सम्प्रदायानां पारस्परिकसहिष्णुतायां व्यक्तीचकार । अशोक सामाजिकजीवनस्यादर्शप्रतिष्ठां कियत्तवान् । तथा हि—तत एव देवानां प्रियं आह—मातापितरौ द्युत्पूयितभ्यो गुरुत्वं प्राणेषु द्रढयितव्यम् । सत्यं वक्तव्यम् । ते इमे धर्मगुणाः प्रवर्तयितव्याः । एवमव अन्तर्वासिना आचार्योऽचनभ्यः । ज्ञातिषु च कृते यथाहं प्रवर्तयितव्यम् । एषा पुराणी प्रवृत्तिः दीर्घायुषे च । एतत् एवम्—एतत्कर्तव्यं च ।^२ न केवलं भारतऽपितु विदेशेष्वपि स मनुष्यचिकित्सायां पशुचिकित्सायाश्च व्यवस्थां कारितवान् । स्वराष्ट्रे स मार्गेषु छायाप्रदानं वृक्षान्, जलाशयान् विश्रामगृहान् च व्यवस्थापितवान् । सीराष्ट्रप्रदेशे सुदर्शनतहागस्य रचनसंस्करणैः धर्ममण्डो यशस्त्रयद्रगुप्तमौर्याशोक-शत्रुघ्नस्य सुन्दरगुप्तादीनां राज्ञां विदितचरमेव ।^३ सार्वजनिकोपयोगितायां अपरा अपि बहवः सस्यां पुरा राजमि प्रवर्तिताः सञ्चालिताश्च ।

प्रजाभिः समागमो राजस्यैव कर्तव्यमासीत् । कश्मीराणां राजा हर्षस्तु—

सिद्धद्वारे महापण्डाश्रमुदिक्कमवधयत् ।

ज्ञातुं विज्ञप्तिकामान्त्सं प्राप्तास्तदाद्यस्तजया ॥

आर्ताश्च वाचमाकल्पं तेषां तृष्णानिवारणम् ।

प्रायुषेभ्यः पयोवाहभ्रातृकानामिवाकरोत् ॥ राजत० ७ ८७९-८८०

१ दण्डशास्त्रे राजा सर्वा दण्डं पत्राभिरणति ।

दण्डसुसुषु जागति दण्डं धर्मं विदुर्बुधा ॥ मनु ७ १८

२ अशोकस्य श्रद्धागिरी द्वितीये शिलालेखे

३ परवर्तिन्युगे कश्मीरस्य राजा हर्षो विगालं पद्मसत्तारं कारितवान् । राजत० ७ ९५०

कवीना दार्शनिकाना कलाकाराणा चैकाश्रय पुरा राजा बभूव । अश्वघोष , कालिदास , बाण , भवभूति , वाक्पति , राजशेखर , हेमचन्द्र , विह्वणश्चेदृशा राज-
प्रमाथिता कवयो बभूवु ।

प्रजाना विपत्तीना निवारणाय राजान सदैवोद्योगपरायणा बभूवु । ते प्राय युद्ध-
भूमिषु राष्ट्रक्षायै अग्रस्थानमलकुरु । बहवो राजान स्वय प्रजाना दशा ज्ञातु ग्रामाद्
ग्राम पर्यटन्ति स्म । तथा तात्कालिकचेष्टाभि प्रजाना सुखमुदभवत् ।

कश्मीराणा राजभि राष्ट्रस्य सांस्कृतिकविकासाय बहु कृतम् । तथा हि राजा
हर्षं प्रजा सुवेशधारिणी कृतवान । अपरेभ्यो देशेभ्यो विदुषोऽभिमत्य राजा जलौक
कश्मीरे तान् व्यवेशयदग्रहाराश्च विदधे । मेघवाहनस्तत्र जीवर्हिषा निषिद्धवान् । कतिपय-
नृपैरौषधालया स्थापिता ।

सुदूरप्राचीनकाले शिक्षाया व्यवस्थाचार्याणामाश्रमेषु बभूव । ते आचार्या कदाचिदेव
राजसहायता वाञ्छति स्म । किन्तु कालान्तरे शिक्षाया प्रकामविस्तारे भूते राजकीय-
सहायताया अपेक्षा बभूव । राजानोऽपि शिक्षाप्रसाराय समुत्सुका बभूवु । राजभि
संचालिता बहव शिक्षणसस्था बभूवु । शिक्षाभवनानि राजभिनिर्मानितानि । नालन्दा-
विश्वविद्यालयस्य प्राङ्गणेषुनापि तेषा राजा कीर्तिदर्शनीया ।

कश्मीर-प्रदेशे महाराजजयापोढस्य सर्वविद्याप्रसारार्थं म्हान् प्रयत्नोऽभवत् ।
तथा हि—

उत्पत्तिभूमौ देशेऽस्मिन् दूरदूरतिरोहिता
कश्यपेन वितस्तेव तेन विद्यावतारिता ॥ ४४८६
वेशान्तरादागम्य ध्याचक्षाणान् क्षमापति
प्रावर्तयत विच्छिन्न महाभाष्य स्वमण्डले ॥ ४४८८

राज कर्मपरिधि सक्षेपेण वर्णाश्रमधर्मरक्षापर बभूव । तदनुसार सर्वे वर्णाश्रमिणो
निजाम्युदय कर्तुं राजकीयसरक्षणमपेक्षन्ते इति स्पष्टम् । राज प्रयत्नेन ब्रह्मचारिण
शिक्षा प्राप्तवत् , गृहस्था उद्योगपरायणा सुखेन समृद्धि प्राप्तवन्त , वानप्रस्था वनाना
शान्तपरिसरे तपस तत्त्वज्ञानस्य च सबर्धन कुर्वन्ति स्म, सन्यासिनोऽपि सर्वत्र प्रचारक्षेत्र-
मनुभवन्ति स्म । सर्वेषा वर्णाना स्वकौयोद्योगेषु नियोजन तत्रत्यबाधाना निवारण च
राज कर्तव्यमासीत् ।^२ तत् परिलक्ष्य कालिदासेनामरवाक्यमुद्धाटितम्—

१. मनु० ७४-५

२. परीक्षितद्विषये महामारते प्ररचितम्—

चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्य स दूरया पर्यरसत् । आदि० ४५ ७

आदिपर्वणि ४५ ९ इत्येकेनाप्येतरसमर्थितम् ।

दीपनिकाये कुट्टदन्तसुत्ते १५ राज एतादृश कर्तव्यं समीहितम् ।

प्रजानां विनयाधानाव्रक्षणाद् भरणावपि ।
स पिता पितरस्तासा केवल जन्महेतव ॥

राज्ञो गुणसम्पत्

'यथा राजा तथा प्रजा' इति सिद्धान्तानुसारं राज्ञो चरित्रस्य राजतन्त्रेऽतिशयमहत्त्वं विद्यते । भारतीयराज स्वरूपं दिव्यं भवतीति मनुना पर्यालोचितम्^१ । वैदिककालत भारते राजा इन्द्रविष्णुवरुणादीनां देवानां प्रतिनिधिरमन्यत । इन्द्रादर्शमनुसृत्य राजा विजेता बभूव । वरुणादर्शमनुसृत्य स न्यायपरायणोऽभवत् । विष्णोरादर्शमनुसृत्य राजा प्रजापालकश्चाभवत् । वैदिककालस्य राज्ञो व्यक्तित्वमुदात्तमासीदिति प्रमाणितमाप्तवचनै-

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं वि रक्षति । अथर्व० ११ ५ १७

सिंहप्रतीको विशो अट्टि सर्वा ध्यान्नप्रतीकोऽवभाषस्य क्षत्रम् ॥ अथर्व० ४.२२ ७

उपनिषत्कालस्य कतिपयनृपा जनवाजातशत्रुप्रमुखा. परमदर्शनिवा बभूव ।

राजकुमारा साधारणच्छात्रसमाना एव वेदविद्यानां शिल्पविज्ञानकलादीनां शिक्षां गृह्णन्ति स्म^२ । अर्थशास्त्रानुसारम्-विद्यानां तु यथास्वमाचार्यशामाण्याद्विनयो नियमश्च । वृत्तोपनयन त्रयीमान्वीक्षिकीं च शिष्टेभ्यो वार्तामध्यशेभ्यो षण्डनीति वषत्प्रयोक्नुम्य । ब्रह्मचर्यं चापोढशाद्रूपान् । नित्यश्च विद्यावृद्धसंयोगो विनयवृद्धस्य तन्मूलत्वाद्भिनयस्य । पूर्वमहर्भागं हस्त्यद्वरधप्रहरणविद्यामु विनय गच्छेत् ।^३ परिचयमितिहासश्रवणे । पुराण-मिति वृत्तमाख्यायिकोदाहरणं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं चेतोतिहास । क्षेपमहोरात्रभागमपूर्वग्रहण गृहीतपरिचयं च कुर्यात् ।

यिद्याविनीतो राजा हि प्रजानां विनये रत ।

अनन्यां पृथिवीं भुङ्क्ते सर्वभूतहिते रत ॥ विनय० पचमाध्यायात्

महाभारतानुसारं तु—

१ मद्रासीलवजातके ५१, पञ्चावुधनालके ५५, तिलमुट्टिनालके २५० ।

२. विनयस्य परमोदाहरणं बन्धुनेन प्रयुतं राजानुमारस्य शरवरधर्मण शक्या—

सोऽहं धर्मं महद्वर्गं कीर्ते दत्ताच्छमनुकम् ।

पदातिरपवादस्य विद्या सचारितोऽभवत् ॥ ५ १९६

मृगभ्यादो हृषे साधेनदन्तं कण्टकशतम् ।

अन्तर्वाप्यं मा विन्नोऽस्य तमग्निपुरदग्ना ॥ ५.१६७

सतानुवाच सामा-यो भूत्वाहं रात्र्यमाप्तवान् ।

काले काले सेवकानां जाने सेवापरिश्रमम् ॥ ५ १६८

ईदृग्नु खमय शुक्त्वा शास्त्रयन्त्यभ्यर्था भुवम् ।

प्राप्तेववयो भवेन् मूढो गर्भेश्वरतथान्यथा ॥ ५.१६९

सङ्ग्रहश्चैव भूताना दानं च मधुरा च वाक् ।
 अग्रमादश्च शीघ्रं च राज्ञो भूतिकरं महत् ॥ शान्तिपर्वणि ९२.५०
 दानार सविभक्तार मार्दवोपगतं नुचिम् ।
 असात्यक्तमनुष्यं च त जना कुर्वते नृपम् ॥
 यस्तु नि श्रेयसा श्रुत्वा ज्ञानं तत् प्रतिपद्यते ।
 आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ॥ शान्ति० ९४ २७-२८

अहो महतां विभूतिर्वर्तते कतिपयनृपाणां प्रजापरित्राणार्थम् । दुर्भिक्षे समापतिते
 कश्मीरराजस्तुञ्जीनोऽपरो विष्णुरिवामवत् । तथा हि राजतरंगिण्याम्—

सपत्नीको निर्जं कोशं सचयैर्मन्त्रिणामपि ।
 क्रीतान्नं स दिवारात्र प्राणिन समजीवयत् ॥ २ २८
 अटवीषु इमशानेषु रय्याश्चावसथेषु च ।
 क्षुत्क्षाम क्षमाभुजा तेन नहि कश्चिदुपैक्ष्यत् ॥ २.२९

मन्वनुसार चान्द्रवतिको नृप आदर्श एव प्रतिभाति । तद्यथा—

परिपूर्णं यथा चन्द्र दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवा ।
 तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चान्द्रवतिको नृपः ॥

पार्थिवव्रतिको राजा पृथिवीवत् सर्वेषां प्राणिनां भरण-पोषणं करोति । जितेन्द्रियस्य
 नृपस्य प्रकल्पनं मनुस्मृतौ विद्यते । तथाहि—

इन्द्रियाणां जये योग समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ७.४४

पुराणानुसारं शिवि-हरिश्चन्द्र-राम-युधिष्ठिरादयो नृपतय उपर्युक्तगुणर्मण्डिता आसन् ।
 इतिहासप्रसिद्धानां राज्ञामशोक विक्रमादित्य-हर्ष-भोजादयस्तादृशा उदारगुणा बभूवुः ।
 अशोकस्तु गौतमबुद्धेन तुल्यो मानवताया विपत्तीनामभाषानामार्तीनां चानुभूत्या द्रवितो
 बभूव । स सत्प्रवृत्तीं प्रवर्तयितुं तासां स्वर्गप्राप्तिशमत्वं जनान् प्रति बोधयामास । स
 'प्राणिमात्रेभ्यो दयालुः रावेत्' । तस्य कर्मण्यतायुमपि विशाललेखेन 'प्रमणितः' । 'तथाहि—
 देवानां प्रिय प्रियदर्शी राजा एवमाह—तत् भया एवं कृतं—सर्वं कालमदत्त मे अक्ष-
 रोधने, गर्भागारे, वर्षसि, विनीते, उद्याने सर्वत्र प्रतिवेदका स्थिता. अर्थं जनस्य प्रति-
 वेदयन्तु मे इति । सर्वत्र जनस्वार्थं करिष्यामि अहम् । नास्ति हि मे तीय उत्थाने अर्थ-
 सन्तरणाय च । कर्तव्यमतो हि मे सर्वलोकहितम् । तस्य च पुनः एतत् मूलमुत्थानमर्थ-
 सन्तरणं च । नास्ति हि कर्मन्तर लोकहितात् । यत् च क्वचित् पराक्रमे अहं किमिति

भूतानामानुष्यमियाम् ।^१

परवर्तियुगे बरमोरे महाराज उच्चलोऽभवद्यस्य विषये बहूणो विशदयति—

एकया लोकायार्थं प्राह्णात् प्रभृति निर्गत ।

बहिरदृश्य बाह्यालोचरोदादिनशायम् ॥ राजत० ८ ४६

सोऽग्नेनेकश्ररप्राजेत्य म्नाया कथित जने ।

य य स्वदोषमभ्योषीत् त त्वरितमायजन् ॥ राजत० ८ ५५

तेजस्वितैव राज्ञा श्रेष्ठगुण इति प्रतिपादयन् बहूणो जयसिंहमुदाहरति—

अनुचचलन्नपि स्थानाद् भ्रूमङ्गेन चकार स ।

विलोलाल्लोमकम्पेन विद्नाग इय भ्रूषरान् ॥ राजत० ८ १५५८

बहूना विलासिना दुर्वृत्तानामर्षलोऽपाना च राज्ञां कुटुम्बाना परिचयेन भारतीय इतिहास कृत्योक्त इति नाविदित विदुषाम् ।^२

राजपदस्य योष्यता

राजपदाय प्राचीनकाले प्रायः सदा युद्धवीरत्वमपेक्षितमभवत् । आक्रमणकारिभ्यः पशुभ्यः प्रजानां रक्षणं राज्ञः प्रथमं कर्तव्यमासीत् । अस्यां स्थितौ यदि यत्रचित्कोऽपि

१ षष्ठसिलालेश्वात्

२ तथा हि राज्ञां ह्येषो मन्दिराणि लुण्ठितवान् मूर्तिद्विचक्षणं च कृतवान् । एतदर्थं दक्षोऽप्यनायकं नियुक्तवान् । राजत० ७-१०९० १०६१

ललिनादित्य प्रवरपुरमग्निमात् कृतवान् । राजत० ४ ३१० ३१३

उन्नतकर्मा तु विहारेषु भिक्षां कृत्वा जीवनयानां कुर्वाणं स्वयिवरं राजपुरुषैरमारयत् ।

राजत० ४ ४३३

अहो दुर्बुधमुग्धस्य—

सम्प्रेरितं बुद्धचित्रे शरप्राम्थस्य चकार स ।

पाटयन् क्षुरिकं धारैः काटकीस्त्रनकोटरम् ॥

गर्भिणीनां च जठरं द्रष्टुमपाशयत् ।

वाटि यस्य परोक्षायमङ्गकर्मकृतामपि ॥ राजत० ५ ४४० ४४१

कलशस्तु दुष्टराजतम आसीत् । स तु स्वपितुः सन्ध्यामवसनमाग्नपादवर्णोत् । पितुः सवनाशकाले कलशस्तु तद्राजधानीनोषामात् परयन् कलशमूपनि । तोषादनृत्यञ्जनालीपैर्गणनालिगिभिः

समम् ॥ ७ ४१२

एतेभ्यो राजभिर्नासोदून क्षेमगुप्त —

प्लोवनं इमश्रुमालाम् गालय श्रोत्रपालियु ।

तेन क्षिप्ता प्रतीक्षणा करोषासु च टम्कम् ॥ ६ १५७

योग्यताविहीन पुरुष उत्तराधिकारित्वेनापि राजपद प्राप्तवान तर्हि स चिरकाल स्वसल लङ्घतुं समर्थो नाभवत् । अयोग्याना राजा स्थाने तेषां विजेतृन् स्वीकर्तुं प्रजा समुद्रा आसीत् ।

प्रायशो राजा ज्येष्ठपुत्रस्तेषां पदं गृह्णन्ति स्म । क्वचित् राज्ञो निर्वाचने मन्त्रिणां धिकारो बभूव । ते राजपुत्रस्य परीक्षणं कृत्वा तस्य तीक्ष्णबुद्धेः परिचयमनु स राजपदेनैव पेक्षन्ति स्म । राजपुत्रेऽप्योग्ये सति ते क्वचित् परं गुणीन प्रतिभाशालिन पुरुषं राजपदे विष्टापयन्ति स्म । राजा स्वयं याम्योत्तराधिकारिणं नियुनक्तु—इति कौटिल्यमतम् ।

युद्धवीरनेतार इत्यस्त्रबलेन विशालभारतीयप्राङ्गणे यथेच्छं राज्यं परिकल्पयन्ति स्म । राजा भवितुं पुरा क्षत्रियत्वमपि नासीदपेक्षितम् । आर्यैतराणां राजानं प्रायशः आर्यैरेव बभूव । बहवो राजानो ब्राह्मणा, वैश्या, शूद्रा वा बभूवुः । स्त्रियोऽपि क्वचिद्राजपदं मलचक्रुः ।

राज्ञा क्वचिन्निर्वाचनमपि गण्यमानपुरुषं कृतमासीदिति एतादृशं निर्वाचनमात्रं निकनिर्वाचनाद् भिन्नं सुनिश्चितम् ।

दृष्टानां राजा विनाशोऽवश्यम्भावीति शास्त्रकाराणामुद्बोधो बभूव^१ तद्यथा मनु—
कामात्मा विषम क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते । ७ २७

एतदेव समर्थितं कल्हणेन राजतरंगिण्या प्रमाणपुरस्सरम्—

वशं धीर्जीवितं दारा माभापि पृथ्वीभुजाम् ।

क्षणादेव क्षयं यान्ति प्रजाविप्रियकारिणाम् ॥

तथापि प्रजानां शुभाशुभं राजा साधुरसाधुर्वा भवतीति विज्ञापितं महाकविना—

न यन्त्रपुत्रकस्येव शक्तिः कापिभू भुजः ।

भवेत्साधुरसाधुर्वा स प्रजानां शुभाशुभं ॥ ७ ३४०

राज्य-विस्तार

पुरा प्रजानामितिवृत्तस्य ज्ञानायाधुनिकयुगवत्साधनानि नासन् । सुदूरस्यप्रजानां केन्द्र-स्थानात् सम्यक् परिपालनं कठिनमासीत् । अस्यां स्थितौ यद्यपि विशालराज्यानां समो चीनत्वमासीत्, तथापि दिग्विजयिणा समग्रभारते स्वाधिपत्यस्यापनस्याभिलाषं प्रायः सदैवावर्तत । तेन साम्राज्यानि, राज्यानि, आश्रितराज्यानि च बभूवुः । साम्राज्यानां

१. कल्हणानुसारं कुराजानां विनाशं प्रायशश्चाप्यल्ले कृतं । शङ्करवर्मा नृपतय्य चाप्यल्लहती । राजवंशे ५ २२७ तथा ४७७ ।

विभाजन प्रा-तेष्वभवत् । दिग्विजयिना सभ्राजा बाधिपत्ये बहूनि राज्या-याश्रितानि बभूवुः । वनप्रदेशेषु पर्यन्तमागेषु चायेंतराणां अन्यजातीनां वा राज्यानि आसन् ।

साम्राज्यमितिपद प्रथममृग्वेदे प्राप्यते^१ । वैदिकयुगे राजस्वमूचकानि पदानि बहुविधानि बभूवुः । तद्यथा—साम्राज्यं भोग्य स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहा-राज्यमाधिपत्यं च^२ । इमानि पदानि राज्यस्मित्कारं सामन्तप्रणालीं बाधिपत्यं प्रयुक्तानि बभूवुरिति कल्प्यते । सार्वभौमपदाय वैदिकयुगे आसम्भूदं राज्यविस्तारोर्गोक्षितः । ऐन्द्र-महाभिषेकेण सार्वभौमपदं समारम्भ्यते^३ ।

सान् भारतवर्षस्य हिमवतो समुद्रपर्यन्तभागस्य नवद्वीपान् षो जयति स साम्रा-ट्टियुच्यते । कुमारोपुरान् प्रभृति विन्दुसरोज्यधि धोजनानां दशशतीं चक्रवर्तिक्षेत्रम् । तद्विजयमानश्रवणो भवति । बाध्यमीसासायां १६ अट्टयायत ।

उपनिषद्युगे भारतस्य विविधभागेषु प्रायः स्वतन्त्रराज्यानि बभूवुः । तद्यथा काश्या-मजातशत्रोः, विदेहे जनकस्य, पचाले प्रवाहणस्य जैत्रके, वंश्येऽश्वपते राज्यानि बभूवुः । महाभारतस्य दिग्विजयप्रकरणे वनभागेषु, पर्यन्तप्रदेशेषु मध्यदेशेषु चावस्थितानि बहूनि राज्यानि समुद्दिष्टानि ।

परवर्तियुगे षोडशजन्तदा प्रादुरभवन् । तद्यथा—काशी-कोसलाङ्ग मगध यज्ञि-मल्ल-चेदि-वत्स-कुम्भवाल् मत्स्य मूरुगेनाशमकावन्तिगान्धार-कम्बोजा ।

पैनिहामिकयुगं सर्वत्रयममञ्जोका महाराज्यमस्यापयत् । तस्मिन् महाराज्ये पदिक्-मोत्तरप्रदेशे दम्बोज-गान्धार यक्षनगराज्यानि समाविष्टानि बभूवुः । उत्तरस्या कदमीरपर्यन्ता महाराज्यमीमामोत् । पूर्वभागे वङ्गप्रदेशो महाराज्येऽन्तर्भूतः । प्रायः समग्रदक्षिणभारत-मपि तस्याधिपत्ये आसीत् । इदं महाराज्यमनेकप्रान्तेषु विभज्यते स्म ।

परवर्तियुगे यद्यपि कस्यापि सम्राट् राज्यमीमा तावन्मात्रं विस्तृता नासत्, तथापि प्थारवेल कनिष्क-समुद्रगुप्त-चन्द्रगुप्त-हर्षादीनां महाराज्येषु भारतस्याधिकांशभागं सन्नि-पापित्तो बभूव । लघुराज्यानां संख्या तु गणनाबाह्या बभूव ।

मन्त्रिपरिषद्: प्रजासभाश्च

वैदिकयुगे ममा समित्शब्द द्वे राजनीतिकमस्ये महत्त्वं भजेताम् । तस्मिन्युगे ग्रामेषु सभाभवन् तस्मिन्तिता जना सामाजिकमस्या राजनीतिकमस्याश्वाधिशृत्य विचार-

१ ऋग्वेदे १/१०१ ।

२ ऐतरेयब्राह्मणे ८/१८ ।

३ ऐतरेयब्राह्मणे ८/१० ।

विमरां कृतवन्त । सनाधुनिक 'पञ्चायत' समाभूत् । सभासदा निर्णया राजे निवेदिता ।
राजापि क्वचित्सभाया सदस्योऽभवत् ।

अपनिपद्युमे स्वयं मिराजाते स प्रधानो बभूव । तत्र गण्यमानसदस्या राजनीतिकस्पीडी-
रधिकृत्य व्याख्यान प्रददु । समितेर्मतं राजेऽवश्यं ग्रहणीयमासीदिति प्रतिभाति । समिति-
विरोधे भूते राजा स्वपदान् च्युतो बभूव ।

वैदिककालानन्तरं गणराज्येषु राजधान्या समितयो विशेषाधिकारयुता बभूवु । ता
शासनकर्मणि व्याप्ता आसन् । ग्रामेषु नगरेषु च साधारणसमितयो बभूवु ।

रत्निसंस्था

वैदिकयुगे राज्ञः समीपवर्तिना श्रेष्ठजनानां शासनकर्मणि विशेषाधिकारो बभूव । ते
'रत्नि' इति ख्याता आसन् । पुरोहित, सेनानी, भागवुकु, सग्रहीता, राज्ञी, सूत,
ग्रामणी, क्षत्रा च साधारणतो रत्निसदस्या आसन् ।^१ इयं संस्था परामर्शदात्री बभूव ।
सस्येय परवर्तियुगे मन्त्रिमण्डलरूपेण विकसिता अभवत् ।

मन्त्रिमण्डलम्

राज्ञे परामर्शदातारो महाभारतयुगेऽमात्या मन्त्रिणो वा ख्याता बभूवु । अमात्यानां
सख्या सप्तत्रिंशदासीत् । तथा हि महाभारते—

चतुरो ब्राह्मणान् वेद्यान् प्रगल्भान् स्नातकाञ्चुचीन् ।
क्षत्रियाश्च तथा चाष्टौ बलिनः शस्त्रपाणिनः ॥
वेद्यान् वित्तेन सम्पन्नानेकविंशतिसस्यया ।
त्रौश्च शूद्रान् विनीताश्च शुचीन् कर्मणि पूर्वकिः ॥
अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं तथा ।
पञ्चाशद्वर्षवयसा प्रगल्भमनसूयकम् ॥
श्रुतिस्मृतिसमायुक्तं विनीतं समदर्शिनम् ।
कार्ये विवदमानानां शक्तमर्थेष्वलोलुपम् ॥
वर्जितं चोव व्यसनं सुषोरे सप्तभिर्भुंशम् ।
अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मन्त्रं राजोपधारयेत् ॥

शान्ति० ८६-७-११

मन्त्रणार्थं मन्त्रिणां सख्या तिस्रः, पञ्च, अष्ट वा निर्धारितासीत् । मन्त्रोपयोगो महा-
भारते निर्दिष्टः । तथा हि

१. दीपनिकायानुसारं राज्ञः सप्त रत्नानि भवन्ति—चक्रम्, हस्ता, अश्व, मणि, महिषी, गृहपति,
पण्डितश्च । महाभारतसंस्कृते २४ ।

तेषां प्रयाणां विविध विमर्शं विबुद्धेषु चित्तं विनिवेद्य तत्र ।
स्वनिश्चयं तं परनिश्चयं च निवेद्यैतुत्तरमन्त्रकाले ॥
धर्मायंजामतमुपेत्य पृच्छेद् युक्तो गुह्यं ब्राह्मणमुत्तरार्यम् ।
निष्ठां हृता ते न यदा सह स्यात् तं मन्त्रमार्गं प्रणयेदसक्त ॥

शान्ति० ८४ ४४, ४९

साधारणतो राजपुरोहित सर्वोच्च परामर्शदाता बभूव । तमपि हृत्य महाभारते
प्राक्तम्—

य एव तु सतो रक्षेत् असतश्च निवारयेत् ।

स एव राजा कर्तव्यो राजन् राजपुरोहित ॥ शान्ति ७३ १

महाभारते मन्त्रिणा गुणा पृथक् वर्णिताः—

कच्चिवात्मसमा बुद्ध्या शुचयो जीवितक्षमा ।

कुलीनाश्चानुरक्ताश्च हृतास्ते धीरमन्त्रिण ॥ समा० ५.१६

अयंशास्त्रानुसारं तु मन्त्रपूर्वां सर्वारम्भा । कौटिल्य त्रिभिश्चतुर्भिर्वा मन्त्रिभि
सह मन्त्रणा समीचीना मयते । अत्र च कर्मणामारम्भोपायं पुरुषद्रव्यसम्प्लेहकाल-
विभागो विनिपातप्रतीकारं कार्यासिद्धिरिति पञ्चाङ्गो मन्त्रः । तानेकेषु पृच्छेन् सम-
स्तारच ।

इदाम्नां विलालेषु द्विविधो मन्त्रिणौ—कर्मसचिव मतिसचिवश्च वर्णितौ । मति-
सचिवा मन्त्रणार्थं, कर्मसचिवा राजकर्मसम्पादनाय च नियुक्तः ।

गुप्तयुगे सर्वोच्चमन्त्रिण—प्रधानमन्त्रो सान्धिबिप्रहृदः, अक्षररक्षाधिकृतश्च बभूव ।
सुकृतोऽपि मन्त्रिपरिषदं सदस्यानां संस्थां दद्यात् निर्धारिता—पुरोहित, उपराज (प्रति-
निधि), प्रधानमन्त्रो, सचिव, मन्त्रो, प्राह्विविवाक, पण्डित, सुमन्त्र, अमात्य,
दूतश्च)^२

कल्हणेन कर्मादेशस्य बहूनां राजमन्त्रिणां कार्यादिकं वर्णितम् । अनेन वृत्तेन कति-
पयमन्त्रिणामुन्वादेशं प्रतिफलन्ति । तथाहि जयापीठस्य मन्त्री देवशर्मा नेपालदेशे स्वा-
मिनि बन्दीभूते आत्महृत्या कृत्वा तस्य विमोचनं सम्भावितवान् । अवन्तिवर्मा तस्य मन्त्री
धूरश्च परस्परं मृत्यवदाज्ञाकारिणौ बभूवतु । यदा जयसिंहस्य मन्त्रो धयो रणोऽभवत्,
राजा क्षणमपि तस्य रोगसम्प्राप्तौ दूरो मासकम् । कतिपयमन्त्रिणो राजा प्रजासोढनपरं
दुष्प्रवृत्तिं नियन्त्रितवन्तः । प्रजासुखार्थं तैर्बहुकृतं कारितञ्च ।^३ कल्हणमतानुसारं तु मन्त्रि-
णपदं षष्टकपूर्णमेव । यतोहि नाम

१ अयंशास्त्रे मन्त्राधिकारमकरणात् ।

२ सचिवो युद्धमन्त्री बभूव । मन्त्रो परराष्ट्रसम्बन्धाधिकृतोऽभवत् । पण्डितस्तु राष्ट्रे सदाचारमतिष्ठाम
करोत् । सुमन्त्र कात्यायन आसीत् । अमात्यो राजकोषव्यापस्य चिन्तामकरोत् ।

३ राजन् ० ४ ५६९-५७७ १ १ ७ २१२ २१६ ।

वैतालोल्यापताच्छ्वभ्रलप्रनाद्विषचर्वणात् ।

ध्यालादलेपाच्च विषम सत्य राजोपसेवनम् ॥ राजत० ८, २१८७

तथापि दुष्टाना राजामाज्ञामन्यथा कुर्वाणा मन्त्रिणस्तेषा प्रजाना च घन्यवाद-
मर्हन्ति स्म ।^१

साधारणतो मन्त्रिण सुयोध्या बभूवुः । राष्ट्रस्याभ्युत्थाने मन्त्रिणा भरोऽतिशय एवा-
सीत् । भारतीयैतिहासे सर्वगुणसम्पन्नानामुदारचरिताना राज कुने सर्वस्वत्यागिना मन्त्रि-
णामादर्शा प्रेरणाघायका आसन् ।

शासनतन्त्रम्

सिन्धुसभ्यतायुगे राष्ट्रौत्थानिकप्रवृत्तीना सञ्चारणाय कुशलशासनप्रबन्ध प्रकल्पितु
शक्यते । तत्रत्यनगरपालिकाया सुव्यवस्थानुकरणीयासीत् ।

वैदिकयुगे ऋतस्य प्रतिष्ठापन राजनीते प्रधानमुद्देश्यमासीत् । बरुणस्यादर्शो राज-
भिरस्मं प्रयोजनाय स्वीकृत । दुर्वृत्ताना जनानामन्वेपणं राजा दूतैरकारयत् । पापिनस्तु
सदैव दण्ड्या अभिमता ।

वैदिकशासनस्य प्रारम्भिकसंयोजन 'जन' संस्थया कृतम् । आर्या आर्येतराश्च मूलतो
विविधजनेषु सविभक्ता बभूवुः । तथाहि पुरु-यदु-द्रुह्यु-भारत-गन्धारादय आर्याणा जना
यक्षु-शिष्टु-शिम्यु-कोकटादय आर्येतराणा जना आसन् । जना विट्, सु, विशो ग्रामेषु च विभक्ता
बभूवुः । ग्रामेषु बहव कुटुम्बानि वसन्ति स्म । ग्रामाध्यक्षो 'ग्रामणी' इति ख्यातो बभूवुः ।
स ग्रामनेतृत्वायक आसीत् सतत ग्रामस्य सुरक्षायै स प्रायतत । ग्रामेषु 'अद्विता' सर्व-
श्रेष्ठ शासकी सर्वविधलोककल्याणाय चेष्टतेति ऋग्वेदस्य 'असि ग्रामेष्वद्विता' वाक्येन
प्रमाणितम् ।

वैदिकयुगे सेनाया द्विविध महत्त्वमासीत् । प्रथमं तावत् सेना विजयार्थं नियोजिता ।
सेनया स्वराष्ट्रस्य शत्रुभ्यो रक्षा कृता । अपर च प्रजामु सेनया शान्तिव्यवस्थापिता ।
राष्ट्रियविपत्तिनिवारणार्थं राजा सेनया सह समुद्यतोऽभवत् ।

जातकानुसार ग्रामाणा शासन राजा ग्रामभोजकैरकारयत् । ग्रामभोजको ग्रामे
दण्डार्हनिदण्डयत्, मादकवस्तूना क्रय-विक्रययोनियन्त्रणमकरोत्, पशु-वध निषेधितवान्,
ग्रामाभ्युदयोपायान् समपादयत् । ग्रामभोजका साधारणत सदाचारिण आसन् ।

ग्रामस्याभ्युदयार्थं ग्रामवासिना सहयोग आदर्श आसीत् । कतिपयग्रामवासिनः प्रातः-
स्थाय मार्गिणा जलाशयाना समभवानाना च स्वच्छता स्वयं कुर्वन्ति स्म । तस्मिन् युगे

स्वयंसेवका इव नागरिका कर्तव्यत्वेन प्राप्तव्यानि—सावर्जनिकप्रवचनानां निर्माणमार्गस्य समस्तव्यवधानं मनुरचनं जलाशयजनन च कुर्वन्ति स्म ।^१

महामारतानुसारं राष्ट्रगुप्ती राष्ट्रमप्रहृदच शासनस्य द्वे अङ्गौ बभूवुः । राष्ट्रगुप्ती राष्ट्रस्य रक्षणाय राष्ट्रमप्रहृ राष्ट्रस्याभ्युदयाय चास्ताम् । राष्ट्रस्य विविधा परम्परानुबद्धा विभागाः शासनसौकर्याय कृता । तद्यथा ग्राम, दण्डप्रामा, विनाशप्रामा, मह्यप्रामादच परम्परं शासनसूत्रे प्रत्येकस्याधिपतिरिति स्थानेऽधिकारिणि धारिता । यस्मिन्नर्थे कश्चिदर्थं अधिपतिरुच्यतेराधिकारिणा सहायताप्रतिशतवान् तदर्थं स तस्यो निवेदितवान् । इमेऽधिकारिणो प्राप्तव्येषु सङ्ग्रामकृत्येषु च ध्यापृता बभूवुः । प्राप्तव्येषु तु प्रागेव कथितम् । सङ्ग्रामकृत्य युद्धमासीत् । नगराणां शासनं सर्वार्थचिन्तनेन कृतम् ।

अर्थशास्त्रानुसारं पुरा गुणवराणां नियोजनं राजा प्रधानकर्मासीत् । गुणचरेभ्यः समाचार विज्ञाय राजानं आभ्यर्थाय प्रजारण्याय चोपायान् साधयन्ति । अपरं च—राजं शासनसम्प्रेषणाय नियोग एव कौटिल्येन समीहितं । तथा हि—राजानमुत्तिष्ठमानमनुत्तिष्ठने भूया । प्रमाद्यन्तमनुप्रमाद्यन्ति । तस्मादुत्थानमायनं कुर्वन्ति । नादिका-निररुष्ट्या रात्रिं च विभजेत् । तत्र पूर्वे दिवसस्याष्टभागे रक्षाविधिनमायव्ययो च शृणुयान् । द्वितीये भौरक्षानपदानां कार्याणि पश्येत् । तृतीये स्नानभोजनं सेवेत । स्वाध्यायं च कुर्वीत । चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहमध्यक्षांश्च कुर्वीत । पञ्चमे मन्त्रपरिषदां पत्रसम्प्रेषणं मन्त्रयेत् । षष्ठ्याद्यष्टमोद्योगानि च बोधेत् । षष्ठे स्वैरविहारं मन्त्रं वा सेवेत । सप्तमे हस्तपदपर्यायपुष्पीयान्पश्येत् । अष्टमे सेनापतिसखो विभ्रमं चिन्तयेत् । नवमे रात्रिभागे गृहपुरव्याप्येत् । द्वितीये स्नानभोजनं कुर्वीत स्वाध्यायं च । तृतीये तूर्यधोयेण सविष्टं चतुर्थपञ्चमीं शयीत । षष्ठे तूर्यधोयेण प्रतिबुद्धं शारत्रमिति कर्तव्यतां च चिन्तयेत् । सप्तमे मन्त्रमध्यामीनं गृहपुरव्याप्येत् । अष्टमे ऋत्विगाचार्यपुरोहितसल स्वम्ययनानि प्रतिगृह्णीयान् ।

समीचीनं शासनविधिं कौटिल्येन प्रस्तुतः । तद्यथा—उपस्थानगतं कार्यायनाम-द्वारासङ्गं कारयेत् । कुदंशो हि राजा कार्याकार्यविपर्यासमागन्तं कारयेत् । तस्मादुत्ता-थमपायण्यथोत्रिमपनुतुष्यस्वानानां वाचबुद्ध्यापितानायाणां स्त्रीणां च क्रमेण कर्माणि पश्येत् ।

प्रजामुत्रे मुखं राम प्रजानां च हिते हितम् ।

नामप्रियं हितं राम प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥ राजप्रतिधिप्रकरणात्

शासनेतन्त्रस्य व्यवस्थाय विविधविभागानामध्यक्षा, सहायका, गोपा, स्थानिका, अनोक्त्या (पनुचिकिरसका), चिकिरसका, यदवदा (अदवशिष्टका) च बभूवुः । साधारणपदाधिकारिणो लेखका, रूपदशका, मोक्षीश्राहका, उत्तराध्यक्षाश्चासन् । एते

राजकर्मचारिणो राष्ट्रस्याभ्युदयाय, प्रजानां संरक्षणाय, साधूनां परित्राणाय, पापिनां विनाशाय च सर्वा योजना साधयन्ति स्म । दिङ्मात्रनिर्देशार्थम्—पीतवाघ्यक्ष मापतो-
ल्यो, पण्णाघ्यक्ष क्रयविक्रययो, सुराध्यक्ष मदिरापानस्य, नावघ्यञ्च नौध्यापारस्य
व्यवस्थायाम् व्यापृता बभूवुः । समाहृतां जनपदस्य सर्वेषां ग्रामाणां ग्रामवासिनां चेतिहास
योग क्षेम च सप्राहितवान् । नागरिको नगराणां व्यवस्थामकरोत्, अग्निप्रकोपासगराणां
सुराचार्यं समुचितविधानानि कृतवाञ्छ । प्रजापीडकेभ्यः प्रजा रक्षितुं त्रयोऽमात्यां प्रदेष्टारो
वा नियुक्ताः ।

चन्द्रगुप्तस्याशोकस्य च शासनपद्धतिं ग्रामश उपर्युक्तविधानानुसारं प्रावर्तत । सांस्कृ-
तिकदृष्ट्याशोकस्य शासनतन्त्रे यद्वैशिष्ट्यमासीत् तद् धर्मशासनमिति विख्यातम् । स
राजकर्मचारिणा कृते उत्तरकारितवान्—देवानां प्रियस्य वचनेन तोसत्या महामात्या नगर-
व्यवहारका वक्तव्या—सर्वे मनुष्याः प्रजा मम । यथा प्रजायै इच्छामि अहं किमिति
सर्वेण हितमुत्तेन ऐहलौकिकपारलौकिकेन युज्येरन् इति तथा मनुष्येषु अवि इच्छामि
बहम् ।

गुप्तयुगे केन्द्रीयशासनस्य वैशिष्ट्यमासीत् । केन्द्रीयकार्यालयप्रधानं सर्वाध्यक्ष आसीत् ।
सर्वाध्यक्ष राजकीयशासनसूत्रेण प्रान्तेषु जनपदेषु च राजकर्मचारिणामनुबन्धनं कृत्वा
सर्वत्र शासनस्यैकसूत्रता व्यधात् । प्रान्ताधिपतीनां विषयपतीनां च साहाय्यार्थं दाण्डिका,
चौरोद्धरणिका, दण्डपाशिका, नगरश्रेष्ठिन, सार्यवाहा, प्रथमकुलिका, प्रथमकायस्था,
पुस्तपालाश्च नियुक्ताः ।^१ ग्रामशासनाय ग्रामिका, महत्तरा, भोजकाश्च नियुक्ताः ।
ग्रामशासनस्य परिषदौ ग्रामीणानां गृहक्षेत्र-मार्ग-मन्दिर-कूप-बनादीनां सुव्यवस्था कृता ।
सीमाकर क्षेत्राणां माप कृतवान् । ग्राममुख्य ग्रामेयको ग्रामाध्यक्षो वा बभूव । कतिप-
यप्रदेशेषु 'पञ्चायत'-समा सत्या पञ्चमण्डली, ग्रामजनपदो वा बभूव । नगराणां शासनं
पुरपालोऽकरोत् । तत्र नगरमहत्तराणां परिषदाधुनिकनगरपालिकासमासीत् । नगरपरि-
षदा प्रचलन परवर्तियुगे दक्षिणभारते विशेषरूपेण प्रावर्तत । नगरस्य सर्वोच्चाधिकारी पुर-
पालो नागरिकाणां प्रतिनिधीनां परिषद साहाय्येन नगरशासनमकरोत् । राजस्थान-मध्य-
प्रदेश-गुर्जर-कर्णाट-कोङ्कणादिप्रदेशेषु नागरिकाणां प्रतिनिधीनां समं कार्यकारिणोति
स्थाताः ।

परवर्तियुगे ग्रामान् सत्रत्यप्रधानपुरुषयोऽशिवत् ।^२ तत्र शासनसहाया कर्मचारिण

१ दाण्डिको दण्डन्यवरप्रामवदोत् । सार्यवाहो व्यापारिणां सपानां संचालक आसीत् । प्रथमकुलिक
शिल्पकाराणां नेतासीत् । प्रधानकायस्थ प्रधानलेखको बभूव । पुरतपाल शासनलेखानां समूह-
मकरात् ।

२. ग्रामप्रधानम्बोधाधिर्द्वाराष्ट्रे 'ग्रामकूट', 'पट्टकोलो' वा, कर्णाटप्रदेशे गावु'द', उत्तरप्रदेशे मह
पुरो महसमो वाचनम् ।

साहसाधिपति, ग्रामनेता, भागहार, लेणक, शुष्कग्राह, प्रतिहारदक्ष बभूव ।^१ दक्षिणभारते ग्रामसभाया सर्वे ग्रामवासिनोऽपि ब्रह्मचिन् समगतता । तेषामेका कार्यकारिणी समित्तिरभवत् । ब्रह्मचिदुपममितीना निर्वाचनमपि कृतम् ।

प्रजा कुजामनस्य यदा कदा विनोषमाचरत् । प्रजाशक्तिं ब्रह्मचिन् समुद्रतापीन् । दुष्टाना राजा बधोऽपि प्रजया तेषा पीडितादारमान रिमोचयितु कृत इति राजतरङ्गिण्या बहुश निर्दिशतम् ।^२

ग्रामाणा शासनव्यवस्था सर्वतोमुखी बभूव । तथा हि—जानिग्रामसभाभिरकालो-
द्विताना प्राणरशा, दुर्वलेभ्यो मोहनदातम्, शिशयसंस्थाना धामिकमस्याना च मंचालनं
सार्वजनिकोपयोगिपूर्वादीना निर्माणं च सम्पादितानि

करमोरेषु ग्रामशासने राजा यद्विबभूव । द्वादशगतान्द त्रयसिद्धेन ग्रामोप्यानाय बहु-
कृतम् । तथा हि राजतरङ्गिण्याम्—

स एव ग्रामान् सामग्रोमहापणममपंशे

निर्दोषपरिपक्षादिदृष्टान् निश्रोत्रयोष्यंथान् । ८ ३३१९

सेना युद्धं च

सेना राज-वस्य प्रधान कारण भवति । सिन्धुसमुद्रयो राजा महती सेनासोदिति सम्भावना स्थाने स्थान् । तस्मिन्गुणे राजा युद्धानि बभूवुरिति कथ्यता नासमीचीना ।

वैदिकयुगे

आर्याणामाद्यंतराणा च महती सेना, घोरयुद्धानि च सविशेषमुन्नेष्वनीयानि वर्तन्ते । इन्द्रो देवराजो देवसेनाया नेता बभूव । आर्याणा सेना प्रायशो राजभिरधिष्ठिता बभूवुः । युद्धेषु बाणा प्रघातास्त्राणि बभूवुः । अयानि शस्त्रास्त्राणि—शूद्रयक्षुण-शतघ्नोपरशु-
पाणशस्त्रादीनि बभूवुः । सैनिका ब्रह्मचरिस्त्राणादिभिः सुरक्षिता आसन् ।

युद्धानि महो-सुव एवाभिमन्यन्ते स्म । तत्र वीराणा हर्षनादो दुन्दुभिप्रमुखवाद्याना सिहनाददक्ष मनोशी बभूवन्तु । युद्धेषु प्रायो रथानामदवाना चोपयोग कृत । वैदिकयुद्ध-
कला सुविकसिता प्रतिभाति । शत्रूणा मार्गविरोधन तेषा मार्गे पाशजालादीनामाधानं च सन्धारिते । मायाविभि सह मायात्मक युद्ध कृतम् ।^३ युद्धकौशलमावृद्धमिति स्था-
तम् । उत्तरवैदिकयुगे दिग्विजयाना विशेषप्रचलनं बभूव । दिग्विजयिन सम्राडिति उपा-
धिना विभूषिता ।

^१ साहसाधिति-वायकर्मणि शशुन्ते बभूव । ग्रामनेता ग्रामं दुष्टतन्तानामाक्रान्धेऽप्यतः । भाग-
हारी ग्रामवृत्तानां रक्षामन्त्रेण । लेणका गणक आसीत् । प्रतिहार शत्रुसरो शोधानवत् ।

^२ राजत० ५ २२१, ४ ४०३ ।

^३ विज्युर्वाचना मूलाऽसुराणा छलने सक्लो बभूव ।

वैदिकयुगेऽपि कतिपयजना युद्धाना बिभोषिका सम्यगजानन् । तथाहि

यस्मिन् राजा भवति किं च न प्रियम् । ऋग्वेदे ७ ८३ २

तदा युद्धाचार सम्प्रतिष्ठितोऽभवत् । धर्मयुद्ध तु साफल्यस्य बीजमिति सम्भावितम् ।

मित्रावहणौ युद्ध सत्यव्रताना रक्षा कुरुत इत्यनेन युद्धाचारस्य व्यवस्था कल्प्यते ।

जातकयुगे

वैदिककालान्तर प्रायः सदैव युद्धेषु हस्तिना विशेषोपयोगोऽभवत् । जातकानुसार स्तम्भमञ्जनाय, तोरणपातनाय, नगरद्वारभ्रशनाय च हस्तिना कृत्स्नत्वमपेक्षितम् ।

जातकानुसार सनाया प्रयाणस्थे विशेषसौविध्यमपकल्पितम् तथा हि—सेनापये ग्रामा निवेशिता, तेषु ग्रामेषु भोजनवस्त्रालङ्कारादयः सविता । बहुविधयानानि तेषु ग्रामेषु सम्भृतानि । सौख्योपकरणानि तत्र राशोकृतानि ।

सकारण युद्ध तु परिचितमेव । निनिमित्तानि युद्धान्यपि प्राचीनग्रन्थेषु ध्रुयन्ते । यथा हि—कलिङ्गराज कदाचित् मन्त्रिणं प्राह योद्धुकामः प्रतिपक्षी न दूयते । तर्हि किं कर्तव्यं मयेति । मन्त्रिणं प्रोचु—निजदुहितरो ग्रामाद् ग्राम, नगरात् नगरं भ्रामय । यः कश्चित्ता स्वभवने नेतुमिच्छति तेनैव सह योद्धव्यम् । एव कुर्वन्नेवास्त्वेकराजेन सह सोऽप्युध्यत ।

केवलमपवादरूपमेव पराजितै राजभिः सह सद्गुणवहारो बभूव । काशिराज पराजितान् नृपान् 'वयं न पुन विद्रोहं करिष्यामः' इति गृहीतशपथान् मुक्तवान् ।^१ अपरे तु कतिपयविजैतार पराजित राजान मारयन्ति स्म ।^२

युद्धविज्ञान विकसितमिव प्रतिभाति । तद्यथा—नगराणामवरोधं कृतं । नगरागमि-मार्गेष्ववरुद्धेषु शीघ्रं नागरिका भोजनपानादीनामभावात् श्वाकुलीभूता शत्रुराजस्य विजयं काङ्क्षति स्म । तस्या स्थितौ राजविद्रोहस्य सम्भावनाऽभवत् ।^३ कदाचित् राजापरस्य कस्यापि साधारणसैनिकस्य वेधं गृहीत्वा सैन्यसञ्चालनमकरोत्, राजवेधे तु साधारणसैनिकोऽप्युध्यत ।^४

सेना चतुर्विधा बभूव—हस्तिसेना, रथसेना, अश्वसेना, पदातिसेना च । युद्धवीरा राजमक्तिनिगयाय वञ्चित्परोक्षिता इति श्रूयते । तथाहि कश्चिन्मन्त्री सहस्रसैनिकेभ्यः प्राह—यदि मयि राज्ञे प्राणान् परित्यक्तुमुद्यतास्तर्हि पर्वतादस्मादथ पतनेन प्रमाणमध्वम् । यदा ते पतनासन्ना बभूवुः तदा स तान्पवारयत् ।^५

१. सगामावचरजातके ।

२. मोक्षाननीयजातके २३ ।

३. असातरूपजातके १००, पत्तराजजातके ३०३, पतनातके ३५५ ।

४. असातरूपजातके १०० ।

५. सिरिजातके १५९ ।

६. चुन्लाकारलिङ्गजातके ३०१ ।

राजधान्या विजयोत्सव समायोग्यत । राजा तदा स्वलंकृतस्य नगरस्य प्रदक्षिणाम-
करो ।^१

रामायणमहाभारतयो. युगे

रामायणमहाभारतानुसारमेकाकिनो वीरस्य पराक्रमगाया शोभक्यं वर्तते । रामायणे
रामो महाभारतेऽर्जुनसर्षकस्य प्रायः स्वयुद्धकौशलं प्रदर्शयन्ती विजयं प्रापत् । युद्धपरा-
यणा वीरा परम्पर भवचित् सलरन्ति स्म । अनेन प्रकारेण तेषां मुप्रवृत्तीनां दुष्प्रवृत्तीनां
या परिचय चीयते । दुष्प्रवृत्तयस्तु पराजयाम् देवविधानमिति सस्यातम् ।

कतिपययुद्धानि धर्मसंस्थापनार्थाय बभूवुः । यज्ञविरोधिनो राक्षसाः पराजितव्या इति
वर्तव्यं समाप्नातम् । तद्यथा रामायणे ताडकावधाय रामं प्रोत्साहयन् विद्वामित्र उवाच-

विश्यामित्र — स्वबाहुबलपाश्रित्य उह्रीमा दुष्टचारिणीम् ।

मन्त्रियोगादिमं देशं कुट्टं निष्कण्टकं पुनः ॥ बाल० २४३०

राम — गोब्राह्मणद्वितार्षाणि देशस्य मुखाय च ।

तव ध्वंसाप्रमेयस्य यत्नं शतं मुद्यतं ॥ बाल० २५५

अपरं च रामो राक्षसान् प्रत्यवदत्—

युष्मान् पापात्मकान् हन्तुं विप्रकारान् महाहयो ।

ऋषीणां तु नियोगेन प्राप्तोऽहं सप्तारापुषः ॥ अरण्ये २०९

निष्कारण योद्धवामा बहुवस्तवासन् । दुन्दुभिरिति स्यातोऽशुरो युद्धार्थं शत्रुमन्विष्यन्
वाग्निं समागच्छन् । स तेन युद्धे हतः ।

युद्धदृश्यमद्भुतरसमयं बभूव । एकाकी राम स्त्रेण तस्य सहस्रवीराणां सेनया च
सहायुध्यत । रामो बाणप्रहारैरसंख्यान् राक्षसानवधोत् । तत्र^२ छिनदारीराङ्गानां नर्तनं
हस्तशस्त्रादीनां मरणं भीषणशत्रुसहस्रं च सर्वं भयङ्करमेवाभूत् । इन्द्रयुद्धमपि पराक्रम-
पूर्णमासीत् । तत्र गदाबाणाश्वकर्ण-सप्तपर्ण-सहस्रतोमर-शक्ति-पट्टिणादीनामस्त्रशस्त्राणि-
प्रयुक्तानि । रात्रावपि भवचित् युद्धानि बभूवुः । शब्दवेधिबाणा प्रयुक्ता । तत्र भ्रियमाणानां
वीराणां व्यथापूर्णां ध्वनिदुन्दुभिनिनादेन प्रश्याहृतः । भिन्नदेहानां सैनिकानां चिकित्सायै
भवचित् साधनानि समुपस्थापितानि बभूवुः ।

युद्धे प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि गणनाबाह्यानि सन्ति । दिव्यास्त्राणां प्रयोगो भृशं प्राय-
वर्तते ।^३

संख्यायां प्रायो राक्षसा अपि युद्धविरामं प्रययुः । आत्मप्रश्लाषणा वीरा निन्दन्ते
स्म । मत्त-प्रमत्तं सुप्त-परित्यक्तादीनां जनानां हन्ता भ्रूणहेति सम्मतः । शरणागतो जवो

१. बभूवन् १०० ।

२ रामायणे अरण्यकाण्डे २९ सर्गते ।

३ कतिपयदिश्यात्तरशरत्राणि—दण्डशक्रे धर्मचक्र-वज्र ब्रह्मास्त्रशरणाग्नेयाशास्त्र मुमल प्रस्थापन-
प्रशमन शौर-वपेण शोषण पैशाचादीनि सन्ति ।

रक्षित । सत्यवादिनो दूता शत्रुसेनायामपि दुर्वार्ता कथयन्तोऽपि वध्या नासन् । युद्ध-
रम्भात्प्रागन्तिमक्षणोऽपि सन्धिप्रस्तावो नासीदनभीष्ट ।

सैन्यप्रयाणं शुभमूर्हते समारब्धम् । कश्चित् कुशल सेनापति प्रयाणमार्गस्य पर्य-
वेक्षणायाप्रेऽगच्छत् । सेनापति सैन्यार्थं भोजनपानादीनां सुलभता विमृश्यैः प्रयाणपथ
निर्णीतवान् । क्वचित् शत्रुभिविपात्तेभ्यो भोजनपानादिभ्यः सेना रक्षणीयामवत् । वन-
दुर्गेषु गूढान् शत्रून् निःप्रभावयितुमुपाया कृता । प्रयाणमार्गे सेनामुखेन सन्निवेशिता ।
सैन्यं परितः कतिपयबोरा निरन्तरं परिभ्रमणं चक्रुः । मार्गस्य नद्यः सेतुभिः पारगमिता ।

सैन्यस्याष्टाङ्गानि सम्मतानि—

रथा नागा ह्यश्वौ च पादाताश्चैव पाण्डव ।

षिष्टिर्नावध्रराश्र्वं वेदिका इति चाष्टमम् ॥ शान्ति० ५९-४१ ।

सेनाविभागा पत्ति सेनामुखं (गुन्म) गणो वाहिनी पृतना चमू अनोकिनी च
उत्तरोत्तरं त्रिगुणा बभूवुः ।^१ रथेषु चत्वारोऽथवा प्रायः नियोजिताः । सारथिना सह
चत्वारो मोद्धारो रथे उपाविशन् । हस्तिन उपरि द्वौ अङ्कुशधरो द्वौ घनुधरो, द्वौ अक्षिधरो,
एकं शक्तिधरं, एकं पिनाकधरश्चापाविशन् । रथस्य रक्षार्थं दश हस्तिनः, हस्तिनो
रक्षार्थं दशाश्वाः अश्वस्य रक्षार्थं च दश पदातयोः नियोजिताः । सेनायां प्रमुखबोरा
महारथिनः, अर्धरथिनश्चेति प्रविभक्ताः । तत्रैकं सर्वसेनापतिं निधुक्तः । तस्मिन् मृते
कश्चिदपरं सर्वसेनापतिरभवत् । प्रमुखबोरा स्वष्वजैः शङ्खैर्वा विरोपिताः ।

महाभारतयुगे शतघ्नो महास्त्रमासीत् । युद्धसामग्रीणामस्त्रशस्त्रादीनां च परिगणन-
मोदशमासीत्—

सानुकर्पा सतूणीरा सवरूपा सतोमराः ।

सोपासङ्गा सशक्तीका सनिपङ्गा सहर्ष्य ॥

सष्वजा सपताकाश्च सशरासनतोमराः ।

रज्जुभिश्च विचित्राभिः सपाशा सपरिच्छदा ॥

सकचग्रहविशेषा सतैलगुडवालुकाः ।

सायीविषघटा सर्वे ससर्जरसर्पासवः ।

सपष्टफलकाः सर्वे साधोगुहजलोपताः ।

सशालभिन्दिपालाश्च समग्रुच्छिष्टमुद्गराः ॥

सकाण्डवण्डवाः सर्वे ससौरविषतोमराः ।

सशूर्पपिटकाः सर्वे सदात्राङ्गु शतोमराः ॥

१. दको रथो गजस्यैका नरा पञ्च पदातव ।

त्रयश्च तुरयास्तथै पत्तिरिष्यभिधीयते ॥ आदि० २. २५ ।

सेना पञ्चशत नागा रथास्तावन्त एव च ।

दशसेना च पृतना पृतना दशवाहिनी ॥ उपोपर्वणि १५३ २५ ।

सकीलकवचा सर्वे यासीवृक्षादनाग्नित्वा ।
 ध्याप्रचमंपरीवारा द्वीपिचमार्कितारुध ते ॥
 सहृष्ट्यं सगृह्णाद्रच सप्रासबिधिघायुषाः ।
 सकृठारा सकृद्दाला सनेलक्षीमसपिप ॥ उद्योग १५२ ३-९

बहूनि तत्रालौकिकान्यस्त्राणि बभूवु । तथा हि—शर सन्ध्याय पर्जन्यास्त्रेण ममोज्य
 च पृथ्वी वेषयित्वा तत वारिषारोत्पादिता ।^१ ब्रह्मोपीवाया अग्नि प्रज्वालित । तेन
 दाश्रूणा दहन कृतम् ।^२

युद्धाय प्रस्थान प्रतिदिनमुत्सव एवामूत् । तथा हि—

धाप्लाप्य शुचयः सर्वे स्रग्विण शुक्लरासस ।
 गृहीतशस्त्रा ध्वजिन स्वस्तिवाच्यहृताग्नय ॥
 सर्वे ब्रह्मविद शूरा । सर्वे सुचरितव्रता ।
 प्रययुः सर्वे एवंते भारद्वाजपुरोगमाः ॥ उद्योगे १९६.३-५

युद्धवाद्येभ्य प्रयाणकाले तुमुलध्वनिरजायत । बीरा युद्धभूमौ वृषभवननदु शलाश्व-
 दप्सु ।^३

सेनाभि सह सैन्यसन्निवेशे मृता , मागया , वन्दिन , श्यापारिण गणिका , चापा ,
 दशकाश्च निवसन्ति स्म । शरगाना द्रणिष्ठाना च मैनिकानामुपचाराय वंधा नियुक्ता ।
 सन्ध्याकाले तूर्पादिभिर्माङ्गलिको ध्वनि कृत । मनोरञ्जनाय रात्रिकाले नर्तन समायो-
 जितम् । शिबिरेषु स्त्रिया वपद्वराश्च सेवार्यं नियुक्ता ।^४

प्रायश भूम्यय युद्धानि कृतानि । तथा महाभारते प्रोक्तम्—

भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति ।
 भूमिं प्रतिष्ठा मृताना भूमिरेव परायणम् ॥
 यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत् स्यात्परजगमम् ।
 तत्रातिगृह्णा राजानो विनिघ्नन्तीतरेतरम् ॥ भीष्म ५२०-२१

वदचित् प्रजाना सामूहिकरूपेण दस्युभि सह युद्धमभूत् । दस्युभि सह युद्ध कर्तुं
 राजार्जप सेनया सह प्रयाणमकरोत् ।^५ राजकन्याना कृते स्वयवरावसरे प्रायो युद्धानि
 समारब्धानि । यत्रार्थं महाभारतानुसार बहूशो वीरा अधुष्य-उ ।

महाभारतकालो नो युद्धा शर प्रसस्तोऽभवत् । तथा हि—युद्धे जिता यशोहीना ,

१. भीष्मपर्वणि ११६ २० ०३ ।

२. सौप्तिकपर्वणि १३ २०, १४ ७-१०, ९६

३. उद्योग १५४ अध्याये ।

४. उद्योगपत्रणि ९६ १८-१९, द्रोणपर्वणि ६१ ७ १७०, १० १० १ शरपत्रणि ६२ ।

५. शान्तिपर्वणि ७६ ३४, ३६ ।

स्त्रीभि रक्षिता , पराक्रमरहिता शत्रवो न मारणीया । युद्धस्थले दर्शका रक्षिताया ।
दिव्यास्त्रं शत्रुमारणमसमीहितम् । मायाविभि सहैव केवल कुटिल युद्ध समीचीनमिति
सम्मतम् । अतिकट्टु वदन्मपि दूतोऽक्रोधनीयोऽभवत् । युद्धाय धर्मा समयाश्च प्राक् प्रक-
ल्पिता । महाभारतयुद्धे तु—

निवृत्ते विहिते युद्धे स्यात् प्रीतिर्न परस्परम् ।
यथापर यथायोग न च स्यात् कस्यचित् पुन ॥
वाचा युद्धप्रवृत्ताना वाचैव प्रतिषोधनम् ।
निष्क्रान्ता पृतनामध्याघ्न हन्तव्या कदाचन ॥
रथो च रथिना योध्यो गजेन गजयुगलम् ।
अश्वेनाश्वी पदातिश्च पदातेर्नैव भारत ॥
यथायोग यथाकाम ययोत्साह यथाबलम् ।
समाभाव्य प्रहर्तव्य न विश्वस्ते न विह्वले ॥
एकेन सह सयुक्तः प्रपन्नो विमुखस्तथा ।
क्षीणशस्त्रो दिवर्मा च न हन्तव्यः कदाचन ॥ भीष्म० १.२७-३१

महाभारते स्पष्ट प्रोक्तम्—यतो धर्मस्ततो जय ।^१ अपरं च—

न तथा बलधोर्याभ्यां जयन्ति विजिगीषवः ।

यथा सत्पान्शसानीयां धर्मैर्जैषोद्यमेन च ॥ भीष्म० २। ९

विपक्षेऽपि स्थितेभ्यो गुरुभ्योऽनुमतिमाशीर्वादं च गृहीत्वा वीरा युद्धं समारभन्त ।

युद्धाचारानुसारमवधाना सख्यानत्पैव सम्भवत् । तथा हि—स्त्रिय, शरणागता,
प्रमत्ता, सुप्ता, बालकाश्च न हन्तव्याः । ये केचित् मुखे तूष्णं धारयित्वा गच्छन्ति
ते न प्रहर्तव्याः । व्यसनप्रस्त सन्तानहीनो वा न वध्याः । सप्ताहरहितं सह युद्ध-
मकरणीयमासीत् ।

युद्धस्थले मरणासन्नस्य महावीरस्य समीपमन्ये पार्ष्णिवा अपतिष्ठन्ति स्म । सहस्रश
कयास्तत्र गत्वा च दनपूर्णेर्लाजैर्माल्यैश्च सर्वशोऽवाकिरन् । सर्वे तस्याभिवादनं कृत्वा
तस्योपमोगाय सामग्रौमुपाब्रुहू ।

विजिता राजानो वर्षपर्यन्तं वदिन एव विनीता । परधात् ते विजेतुं पुत्रवत् सम्मानिता ।
विजिता कन्या वर्षान्ते पितृगृहं गन्तुमनुमता । युद्धकाले द्रुपदा सैन्यमोर्मध्ये यदि
कोऽपि सन्धिकामो द्वाह्ण आगच्छन् तर्हि युद्धं स्थगितम् । अग्न्याग्न्यवहारिणो जातिबहि-
ष्कृता एव निर्मर्त्यादिता इति घोषितम् ।^२

१ भीष्मपर्वणि ० १४ ।

२ शां० द्रुपदणि ६७ अध्यायतः ।

विपक्षे स्थितानामादरणीयपुरुषाणां प्रणामं कर्तुं कुशलं प्रष्टुं च तेषां चरणस्य कर्ण-
स्य च समीपं वागो निक्षिप्तौ ।^१

महामारतयुगे युद्धविज्ञानं विकसितमासीत् । प्रयोजनानुसारं सेनाना बहुविधा व्यूहा
रचिता । युद्धादिना मैत्रिकाना मित्रा परोक्षा च सम्यक् प्रकारेण कृते । तेषां व्यायाम
परिश्रमापेक्षाऽभवत् । कुञ्जीना यशस्विनी मनस्विनश्च मेनायं स्वोच्युताः ।

महाभारतकाले युद्धस्य लोदप्रियता संवर्धिता । धर्मयुद्धे क्षत्रियाणां प्राणत्याग प्रश-
स्ततमोऽभिज्ञानः ।^२ कनिषथविचारका युद्धे नरसंहार समीक्ष्य विधानं चक्रुः यत्—

उपायविजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम् ।

जघन्य एयं विजयो यो युद्धेन विशाम्पते ॥ भीष्म० ३.८१

युद्धदृश्यं तु प्रायो द्वन्द्वमयमासीत् । तत्र रथिनां युद्धे रथाः परस्परसंपर्क्येन चूणिताः,
हस्तिनः परस्परं दन्तेन विदारिता, घोराणां प्रहारेण हस्तिनो मारिता । गदाशुसलादि-
भिराहुता अग्निना छिन्नाः, हस्तिदन्तान्वा विदारिता, हस्तिनादैर्मरिता वा घराणादिनां
वीराः परस्परमाश्रोमन्ति स्म । हस्तिभिः रथा अस्वाश्च मरिताः । अस्वानां पादपातैर्व-
ह्यो घणिता । वीरस्यं सर्वं युद्धदृश्यमासीत् । तद्यथा भीष्मपर्वणि श्लोकम्—

गजवाजिमनुष्याणां शोणितान्प्रतरङ्गिणी ।

प्रापतंत नवी तत्र वेद्यसंबलशादृशा ॥ ८९.२५

युद्धस्थले ऋषिद्वायुद्धमपि समारभत ।^३ स्वपक्षस्य विपक्षस्य वा वीरमधिकृत्य यत्स-
वंमवद्यं प्रोक्तं तदगोमनीयमासीत् । तत्र कदाचित् कषाकचि दन्तादन्ति नखानसि युद्ध-
सपि समनवत् । मुष्टियुद्धं मन्त्रयुद्धं च ऋषित् सोत्साहं संघापिते ।

विजैतृणां स्वागतं सौत्सयं सम्पादितम् । सर्वे स्वलंकृताः पुरवासिनः कुमारीमिगं-
णिकाभिश्च सह वार्धनंमसि तुमुलीकृते विजैतृणामभिनन्दनं कुर्वन्ति स्म । तदा राज-
मार्गेषु पताका सञ्जिता, सर्वे देवा पूजिताश्च । नागरिका हस्ते मगलद्रव्याणि गृहीत्वा,
स्त्रियो बहुमूल्यवस्त्राणि परिधाय च सूतमागधादिभिः सह नगराद् बहिरेत्य सुगन्धिमिर-
लङ्कारमालादिभिश्च विजैतृन् प्रसाधितवन्तः ।^४

अयंशास्त्रानुसारं राज्यं परितः सर्वेषामन्येषां राज्यानां शासकाः क्षत्रवः सन्ति ।
तेषां न्यवकरणं समोचोत् कल्पितम् । क्षत्रूणां क्षत्रवा मित्रवत् सम्भाविता । ईदृगमाकलनं
युद्धोत्पादकमासीत् । पार्श्ववर्तिनो राजानः परस्परमयुष्मन्तेति चिन्तनीयमासीत् । इयं
युद्धपरम्परा सर्वेषां ह्यानयेऽभवत् ।

१. विशाखपर्वणि ४८.६८ ।

२. उद्योग० १५६.७ क्षत्रियार्थां व्याविवरणं क्षत्रामरणं वा निन्दितमेव । मो.पार्वणि १००.२६ ३१

३. कर्णपर्वणि ३०.३३, १५, ५६

४. विशाखपर्वणि ३०.४४-५०, ६३.३-४

अर्थशास्त्रयुगे विविधानि यद्वोपकरणानि बभूवु । प्रथम तावदस्त्रशास्त्राणा वर्णो-
करणं दर्शनीयम् ।

स्त्रियस्त्राणि—सर्वतोमद्र-जामदग्न्य बहुमुख-विश्वासघाती-सघाटी • मानक-पञ्चम्य-
कार्यवाहृष्यंवाहवश्च ।

चलयन्त्राणि—नाञ्जालिक-देवदण्ड-सूकरिका-भुसल यष्टि-हस्तिवारक-तालवृन्त-मुद्गर-
गदा स्पृक्तला-कुद्दाल सतघ्नो-त्रिशूल-चक्रादीनि ।

हलमुखाणि—शक्ति प्रास-कुन्त-हाटक-भिन्दिपाक शूल तोमर-वराहकर्ण-कषण-शासि-
कादीनि ।

घनूपि—कामुक-कोदण्ड दुणादीनि ।

सह्या —निस्त्रिश-मण्डलाप्रासि-यष्टय ।

धुरवस्त्राणि—परशु-मुठार-पट्टिश-सनित्र-कुद्दाल-चक्रकाण्डच्छेदनानि ।

आयुधानि—यन्त्रपापाण-गोधनपापाण-भुष्टिबाण-रोचनोदुपदादीनि ।

वर्माविरणश्च शरीरस्य विविधानि रक्षणीयानि आसन् ।

अर्थशास्त्रयुगात् युद्धप्रकरणे दुर्गविधानस्य महत्त्वमवर्धत । राज्यसीमान्ते राजधान्या-
भटव्या महभूमौ, पर्वते, जलप्रदेशे च शत्रूणामाक्रमणस्य निवारणाय दुर्गरचना कृता ।
दुर्गे स्थित एव राजा शत्रोर्विनाश कर्तुमचेष्टत ।

कौटिल्यानुसारं त्रिविध युद्धमासीत्—प्रकाश कूट तूष्णीकं च । प्रकाशं युद्धं प्रकाशे
एव निर्दिष्टे देशे काले च बभूव । कूट युद्धं कपटमयमभवत् । तत्रासाधुभ्यवहारेण शत्रवो
विनाशिता । तूष्णीकयुद्धे विपक्षी सेनापतिर्मन्त्रवशेन स्वपक्षे नीतः । क्वचित्तीक्ष्णपुरुषा-
शत्रुविनाशाय नियुज्यन्ते स्म । ते विषप्रयोगेण शत्रून् मारयन्ति स्म । दुर्गविजयाय कौटिल्य
पञ्चोपायान् निर्दिशति । तद्यथा—उपजाप, अवसर्प, वामन, पर्युसासनमवमर्दश्च ।
उपजापेन विपक्षे परस्परवैमनस्यमुत्पादितम् । अवसर्पेण गूढगुरुरा नियुक्ता । वामनेन
विपक्षिण स्वपक्षे धृता । पर्युसासनं तु शत्रोहरि परित आक्रमणम् । अवमर्दस्तु साक्षा-
दाक्रमणमेव । अग्नियोगेन दुर्गा प्रदाहिता ।

कौटिल्या विजयिना राजा कर्तं यं निर्दिशति । तथा हि—

चरित्रमकृतं यम्यं कृतं चाग्यं प्रवर्तयेत् ।

प्रवर्तयेत्त चाग्यं कृतं चान्द्रनिवर्तयेत् ॥

कौटिल्यानुसारं त्रित्रयण ज्योतिर्विदा नामत्रिकशुभाशुभ नापेक्षणोपम् । स्वप्रदत्त-
सफलता नक्षत्रि, न तु सहस्रसत्रादिकं ।

भारतीय-यज्ञस्योत्कर्ष ऐतिहासिकयुगे 'अलक्षेत्रस्य' आक्रमणावसरे प्रमाणित ।
बहो वयत्रातीना सेना मदन-त्रता रक्षितु प्राणपणेनाचेष्टत । ईदृशोप आतिपु प्रथम-

मरववा आमन् । ते सह युध्यमानोऽन्धेन्द्र दत्तविदातो बभूव । ते सर्वेऽववा समरे
मारिता । पञ्चनदप्रदेशस्य बन्धीभूता गैनिका अलक्षेन्द्रस्य सेनायां सम्मिलिता न बभूवु ।
ते सर्वे जनके पलायितुमचेष्टत । अपरच्युविक्रगा एव ते मारिता । महाराजेन पौरवेणा-
लक्षेन्द्रस्य महायुद्धमभवत् । स प्रायितोऽपि कदापि अलक्षेन्द्रस्याधिपत्यं नैच्छत्, अपितु
युद्धमेव दातुमिषेप ।

मौर्ययुगे राजकीययुद्धसमारम्भे नीमेनाया महत्स्य सविशेषमभवत् । युद्धस्थले हस्ति-
नामुपयोग आनुनिर्दिष्टवत् कृत । चन्द्रगुप्तस्य मौर्यस्य सेनाया ९,००० हस्तिन समा-
युक्ता बभूवु । मेनाया दासनार्थं पट्टं सभिनय आयोजिता आसन् । ता मेनाया विवि-
धाज्ञानां सुव्यवस्था चर्तु । तदानोत्तमपनूपि पुष्पवत् प्रलम्बानि बभूवु । द्रुपयुद्ध
प्रायोऽग्निना कृतम् ।

युद्धकालेऽपि प्रजा स्वकर्मणि शान्तमनसा व्यापृता बभूवु । कृपया युद्धभूमे समोप-
मपि शातमनसः कृपि कुर्वन्ति स्म । शत्रुभूमे प्रदाह्न वृथाणा छेदा वा निषिद्धमार्गात् ।^१

युद्धं प्रति विरागस्य भावना महाराजस्यासौकस्य मनसि समवर्धत । तेनोत्थितम्-
तदस्ति अनुशोचन देवानां प्रियस्य विजित्य कलिङ्गान् । अविजितं हि विजितं यत् तत्र
वधो वा मरणं वा अपवाहो वा जनस्य । इच्छति हि देवानां प्रियं सर्वभूतानामशक्तिं
सयमं समवयां मार्दवम् । एष च मुख्यमतो विजयो देवानां प्रियस्य यो धर्मविजयः । गाढा
सा भवति प्रीतिर्धर्मविजये । ये पुत्रा प्रपौत्रा मे सन्तु ते नवविजयं मा विजेतव्यं मय्येरन् ।
तमेव विजयं मय्यन्ता या धमविजयः । स ऐहलौकिकपारलौकिकः । सर्वा च निरतिर्भवतु
या श्रमरतिः ।^२

परवर्तियुगे भारतीयमैत्र्यवस्थाया शैथिल्यमजायत । सैनिकानां जीवनविन्यासो
विलासपूर्णोऽभवत् । सेनाया सह राजदाराणां नायिकानां वैश्यानां मदिराघटवाहकानां
च नियोगमभवत् । मार्गस्थाने स्थाने सन्निवेशकाले पुण्यावचय-वतविहार जलक्रीडा-
गोष्ठी मधुपान-प्रणयालापादयो निविष्टा ।^३ सेनाया परिमाणं बृहदासीत् । हर्षस्य
सेनायां प्रारम्भकाले ५००० हस्तिन २०,००० अश्ववाराः, ५०,००० पदातयश्च
बभूवु । पश्चादश्ववाराणां संख्या १००,००० हस्तिनां संख्या ६०,००० बभूवतु ।
रथमेनानां प्रचलनं गुप्तयुगादेव क्षुत्तप्रापमेव ।

युद्धानि त्रिविधानि बभूवु—भारतीयानां राजा पारस्परिकं युद्धम्, भारतीयानां
राजा वैदेशिकं आक्रमणकारिभिः सह युद्धम्, बृहत्तरभारते उपनिवेशस्थापनार्थं युद्धं च ।
प्रथमद्विविधं युद्धं भारतस्य प्रायशो जर्जरत्वमेव घटितम् । पारस्परिकं युद्धं भारतस्य

1. Ancient India P 31 32

२ अशोकस्य अशोदशसिलालेखात् ।

३ सिन्धुपालत्रे ५१० सर्गात् ।

विनाशायाभूत् । न वद्विन् शास्त्रेष्वपि पारस्परिकमुद्धाना निषेधो विद्यते । वैदिकी-
क्रमणकारिभि सह योद्धुं भारतीयाना संघा वद्विदेव घटिता । कतिपयभारतीयनृपा
वैदेशिकै सह सन्धि कृत्वा भारतस्य स्वातन्त्र्यविनाशाय उद्युक्ता इति निर्घृणप्रसङ्ग
इतिहासप्रमाणित एव ।

बह्मणानुसार कुटिलनीतै प्रवर्तनेन सन्भूतं राजानं सचिवा विपत्तिप्रसृतं कुर्वन्ति
स्म । स्वनासिकावर्णादिक छित्वा सिकतासिन्धो सचिवो ललितादित्य समागत्य प्रोवाच-
ब्रह्माक राजा तु भवना सह मे सन्धि-प्रस्ताव श्रुत्वा मम दुर्गति कृतवानिति । ललिता
दित्यस्तमनुसर्जु सेनया सह मरुभूमौ यदा निपतितस्तदा तेन सचिवेन स्वीयं दुस्वेषि-
तमुदाटितम् ।^१ आवश्यकतानुसार ग्रामोणा प्राहाणा. कृपकाश्च युयुत्सवो बभूवु ।^२ युद्ध-
काले ग्रामाणा दुर्दशा बभूव—

भारोद्विषोदितप्राम्याक्रन्दः क्षान्तिचरुपमाम् । राजत० ८ २५१३

दशमराताब्दे क्रन्दवैणोपयतैललिता वाणा प्रयुक्ता ।^३ सेना तु महती बभूव ।
ललितादि य य मनाया केवल कर्गोरथा समारं लक्षमासीत् ।^४

न्यायव्यवस्था

वैदिकधारणानुसारं दण्डव्यवस्थाया, प्रथमाधिष्ठाता बह्मो वर्तते । बह्मणस्य चरा
विश्वमन्त्रि पर्यालोचयन्त पापकारिणः दण्डाधानाय चिन्वन्ति । स्वयं बह्मो मानवाना
सदस्यो परोक्षक पापिन दण्डयति । बह्मणोऽनवधानेन पाप कुर्वन्तो जनान् शमने ।

उपर्युक्तविरणेत वैदिकाना राजा न्यायव्यवस्था परिचोपने । राजानो बह्मणसमा
दण्डविधानं कुर्वन्ति स्म । वैदिकयुगे समापि न्यायकर्मणि व्यापृता बभूव । ग्रामेय
ग्राम्यवादिनो न्याय कृतवन्त । प्रश्नविवाका न्याय कर्तुमधिकृता ।

न्याय-व्यवस्थाया वैदिकप्रक्रिया सरला बभूव । साक्षिणा महत्त्वमल्पमेवासीत् ।
दण्डविधाने निर्दोषत्व प्रमापितमासीत् । वद्विदाशुदण्डविधानमपि प्रचलितमासीत् ।
तथा हि—चौरा अधमर्णाश्च निगडिता एव आविता । शौर्याभिद्युक्तास्ततलौहसण्डं
गृहीत्वा यदि न दग्नास्तर्हि से निर्दोषा इति सम्मतम् ।

वैदिकयुगे दण्डविधानं बठोरमभवत् । तथा हि प्रजाना मेपाणा हन्ता नृप्याश्च

१ राजत० ४.२७७-२९३ ।

२ राजत० ८ २५१८ ।

३ राजत० ७ ९८३-९८४ । ये वाणा स्त्रीयेनाग्निना प्रजालितवन्त ।

४ राजत० ४ ४०७ ।

विनासीकृत । गणा विद्रोहिण पुगहिता मृपुदग्दमागिनो बभूवु । शीगम्पु प्राग-
विपुना कृता । तदापि क्वचित् 'अवगता मया दृष्ट' इति कथनान्नेन पापस्य
सम्पार्जनं भवतीति सम्मतम् ।^१

मन्मथानुसारं ब्राह्मणा प्रजानामाचार्यदतिं व्यवस्थापयन् । आचार्यदत्ते-
ष्वुता जना गणा दग्दनीया आसन् । मृपुदग्दा विग्ल आसन् । अनुविषा दग्दा
स्यात् — ऋजेन (शशराय कष्टकरम्) बन्धनं विग्लपरण यजन्व । पुगहिप्रथगा
गवा यदि पापा कथयेत्—तां पाप पुन कश्चिद्यामोति तथा म मुनाऽमन् । वातप्रस्था
ब्राह्मणा वाज धितो राजदग्दमागिना बभूवु । स्वबन्धनं सम्बन्धिनो वा राजा दग्दनीया
इति विधानमार्गान् । न्यायवदतो मुने सम्मानमाना बभूवु । न्यायव्यवस्थाया तदा-
नोन्त स्वस्वमन्मथिदित्दग्दोके परिधीयते—

कार्येष्वधिकृता सम्यक्कृतेनो वा नृपानुगा ।
आपात पुन कृत्वा पापप मृत्पापिवा ॥
तन साक्षीबन्ध साधु दृषयादकृत्न भवेत् ।
अमासिकमनाय वा परोक्ष्य तद्विरोधत ॥
अवगपानुत्थय च दग्द पापेषु धारयेत् ।
विद्योतयेदने ऋद्धानपतानय यन्धने ॥
कामकारेण दग्दे तु य कृषाददिवक्षतण ।
म दृष्टाकौन्तिमपुना मृनो तरवमृच्छति ॥
न परम्य प्रवादत परेषां दग्दमर्षयत ।
आगमानुगम कृत्वा यानीषामाक्षयोऽ वा ॥

शान्ति० ८१ अध्यायत

न्यायाधिकारं श्रष्टामाया निवृत्ता आसन् । न्यायात्प मागिणा म यप्रवृत्तार्थे धामि-
वानुगापन प्रस्तावितम् । तथा हि—

पृष्णे त्रिमाक्षी य साक्ष्य जानानोऽप्यन्यथा वदेत् ।
स पुर्वानामन सप्त कृते हृत्वात्तयावगन् ॥
यद्व च कार्यान्तत्त्वता जानानोऽपि न भाषते ।
सोऽपि तेनेव पापेन त्रिप्यते नात्र मयाय ॥ आदि० ७ ३-८

न्यायकर्मणि शिप्रकारिता स्पृष्टीषामोन् न्यायानिहार निवृत्ता जना प्रतिदिन मथा-
कारं धर्माग्नमनिष्टाय निर्णय कृत्वा इति विधानमाप्तीन् । अत्रमा राजाना नृपवद्दग्द-
नीया इति सम्मतम् ।^२

^१ अथर्ववेदभाष्य ३ ५.३ ३० ।

^२ रामायण उत्तरकाण्डे ५३ सर्गे ।

बौद्धसाहित्यानुसारं तदानन्तन-यायकर्म सरल सहज च प्रतिभानि । वादो प्रतिवादी च राज्ञ समञ्च वादे प्रतिवाद च क्रमशः प्रस्तावयन्ति स्म । राजा स्वयमपि स्वसन्देहनिवारणाय तौ प्रश्नानपृच्छन् । मिथ्यावादी तु त्रविविदन्धोऽकृत । तस्य जिह्वा वा छिन्ना । जनपदेषु ग्राममुख्य साधारणाय कृतवान् । न्यायाधिकारेणाघर्मं कुर्वतो जनान् राजा दण्डयति स्म ।^१ राज्ञ पुरोहिता सेनापतयश्च ऋषिदित् न्यायाधिकारे नियुक्ता वभूवु । यदिनाः जीदनः कठोरमभूत् । तेषां शारीरिक्दण्डाय ऋषकजटित प्रतोदः प्रदुक्तः ।

भोययुगस्य न्यायव्यवस्थायाः कठोरत्वं विदितचरमेव । मिथ्यावादिना साक्षिणामञ्ज्ञानि छेदितानि । सन्दिग्धस्थले जल्पपरीशया सत्यासत्यं विविक्षन् । प्रायोऽपराधिनः स्वापराधं स्वीकुर्वन्ति स्म । राजापि न्यायकर्म समाहितवान् ।

महाराजाऽगोको न्यायाधोदान् सभादिशत्—सर्वे मनुष्याः प्रजा मम । पश्यत हि यूयमिदं मुनिहिता अपि नीतिरियम् । एकं पुरुषोऽप्यस्ति यो बन्धनं वा परित्यजेत् वा प्राप्नोति, तद्भवति अकस्मात् तेन बन्धनान्तिकम् । अन्यच्च, बहुजनो दवीषो दुःखीयति । तत एष्टव्यं युष्मानि किमिति मध्यं प्रतिपादयेम इति । एभिस्तु जातैर्न सम्प्रतिपद्यते ईर्ष्यायाश्चम्रेण नैष्टुप्येण त्वरयानावृत्त्यालस्येन तन्द्रया । एव कुर्वन्त स्त, उदगच्छत । सधरितव्यं, अज्ञतव्यं, एतव्यं वा । एवमेव यत् पश्यय यूय तेन वक्तव्यम्—“आज्ञा न पश्यय एव च एव च देवानां प्रियस्वानुशिष्टि ।” एतस्मै अर्पय इयं लिपिलिखिता इह येन नगरव्यवहारकां शाश्वतं समयं मुञ्चैरन् ।^२

ईसवोशतकस्य प्रारम्भिकयुगे प्रतिभूपदानेन कस्यचिद्वन्दिनो विमोचन स्वल्पकालिकमभवत् ।^३ पुनः वन्दिनि प्रत्यावर्तिते स प्रतिभू स्वतन्त्रोऽभवत् ।

राजकीयोत्सवकाले वन्दिना बन्धनविमुक्तिरायोजिता ।

गुप्तसम्राजं शासने दण्डव्यवस्थां प्रायः मृदुर्बभूव । मृत्युदण्डो विरलीऽभवत् । अङ्गच्छेदनेमेव महत्तमो दण्डो बभूव । दाण्डिका, शीरोद्धरणिका, दण्डपाशिकाश्च राजदण्डं प्रावर्तयन् । स्वयं राजापि धर्मासनाधिकरणेऽधिष्ठितः सन् न्यायमकरोत् ।

स्त्रेणसांगानुसारमभिपुक्तानामपराधनिर्णयाम् त्रचिद् बहुविधा दिव्यपरीक्षा कृता । तथा हि—जल्पपरीक्षा, अप्रिपरीक्षा, तुलापरीक्षा, विपपरीक्षा च ।

भूतस्मृतिग्रन्थेषु प्रतिपादितो न्यायविधिः भारते शाश्वतः प्रावर्तत । तेषु मनुस्मृतिः सर्वव्यापिनी बभूव । मनुस्मृतौ वैज्ञानिकविधिना विवादविषयाः पर्यालोचिताः । तथा हि—

१. गामथोचण्डः भा. ३. २५७ ।

२. कालिदासलेखकः ।

३. सौन्दरानन्दे ११ ६० । स्कन्दपुराणानुसारं वसुधैवकुर्वन् दिवसे वन्दिनो भगिनोमितिपुत्रमुक्ताः । पञ्चवत्सले ११ ६० ।

विवादान्नादृष्टादा विवा — ऋणादानम्, निक्षेप, अस्वामिनिष्प, सम्भूयसमुत्थानम्, दत्तस्वानवर्षम्, वेदनादानम्, सविद्व्यतिष्म., द्रव्यविष्मयानुदाय, स्वामिनालविवाद, मोमाविवाद, वावावाप्यम्, दण्डपारुष्यम्, स्तेयम्, साहसम्, स्त्रीसप्रदणम्, स्त्रीपुष्यम्, विनाग., दूतममाह्वय च । एतेस्मो व्यनिरिक्ता विपदा प्रकाशकोटी गणिता ।

मूचना स्तोमनादपापराधिना विवरण सम्प्रधारयितु प्रयुक्ता । मनुप्रणीतो न्याय-
मार्गे निपुण एव । तथा हि

व्यवहारान्दिदक्षुस्तु ब्राह्मणं सह पापिय ।
मन्त्रज्ञंन्त्रिभिश्चैव विनीत. प्रविशेत् सभाम् ॥
तत्रासीन स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेपाभरण पश्येत्कार्पाणि कार्षिणाम् ॥
यस्मिन्देसे निशीदन्ति विप्रा चैदविदम्य ।
राजदचाधिकृतो विद्वान् ब्रह्मणस्ता सभा विदु ॥
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्य यत्रानूतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासद. ॥
पादोऽधर्मस्य वर्तार पाद साक्षिणमृच्छति ।
पाद सभासद सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥
धर्मासनमपिष्टाय सवीताङ्ग समाहित ।
प्रणम्य लोकापालेभ्य शार्यदशनमारभेत ॥
बाह्यविभाषयेत्तिलङ्गं भयिमन्तवन्त नृणाम् ।
स्वरवर्णेऽङ्गिताचारंश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥
जातिजानपवान्धर्माऽश्रेणीधर्माश्च धर्मवित् ।
समीदय कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥
सत्यमयं च सपश्येदात्मानमय साक्षिण ।
देश रूप च काल च व्यवहारविधौ स्थित ॥
गृहिण पुत्रिणो मौला क्षप्रविटशूद्रयोऽनय ।
अस्युक्ता साक्ष्यमहन्ति न ये केचिदनापदि ॥
नार्यसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाश्र न धरिण ।
न दृष्टदोषा कर्तव्या न व्याप्यार्ता न दूषिना ॥
स्त्रीणां साक्ष्य स्थिर्य कुपुं द्विजाना सदृशा द्विजा ।
शूद्राश्च सन्त शूद्राणामगत्यानामन्ययोनय ॥
बहुत्व परिगृह्णीयात् साक्षिद्वेषे नराधिप ।
समेपु तु पुणोदृष्टान्पुण्ड्रं धे द्विजोत्तमान् ॥
सत्य साक्ष्ये ब्रह्मसाक्षी लोकानापनोति पुष्टवान् ।

इह चानुत्तमा कीर्ति धामेया मह्यपूजिता ॥
 जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्य भद्र त्वया कृतम् ।
 तत्ते सर्वं शुनो गच्छेद्यदि यूयास्त्वमन्यया ॥
 यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ।
 न चातिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेय शपथे शुचि ॥
 कौटसाक्ष्यं तु कृषोणांस्त्रीन् घर्णान्घामिको नृप ।
 प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥
 यादण्डं प्रथमं कुर्यात् घिदण्डं तदनन्तरम् ।
 तृतीयं घर्मण्डं तु वषदण्डमत परम् ॥ अष्टमाध्यायत

दण्डस्याभिनव विधयः प्रायः सर्वे प्रकल्पिताः । तथा हि—कश्मोराणां राजा
 उच्चलस्तु भ्रष्टाचारान् कायस्थानघोविधिभिः सोपहासं दण्डितवान्—

स कार्यं वेद हास्याय सभायं चारणोचितम् ।
 अकारयद् भूतमिदं धावनं डोम्बपोषवत् ॥ राजत० ८९४
 स प्रांगुघोटितरमधुरदण्डोघोषोत्फलन् पुनः ।
 शूलहस्तं सजान्घं केषामासीन्न हास्यकृत् ॥ ८९५
 स शीर्षदर्शनं साम्यवादघोरमाधिदान्वितम् ।
 प्रियघोषं च चिदाने नृत्तवाद्यमकारयत् ॥ ८९६
 बध्वाभ्यं शकटे नमनं क्षुरत्नूनाघर्मस्तकम् ।
 अकारयत् सदान्घस्तचीनपिण्डच्छटाङ्कितम् ॥ ८९७

राजकीय आद्यः

राजकीय आद्यः प्रथमं कृषिपशुसंरक्षणादिभिः समभवन् । अर्थशास्त्रानुसारं बहवोऽ-
 ध्यक्षाः कृषिकर्मणे, पशुसंरक्षणाय च नियुक्ता आसन् ।

शत्रुवेदानुसारं राजा प्रजाभ्यो बलिप्रदो भूतः । अल्पप्रहणप्रथा परवर्तियुगेऽपि प्रायः
 सर्वत्र प्रचलिताऽभवत् । समृद्धिशालिभ्यो राजा विशेषतः प्राप्तवान् । भाग्युमिति-
 राजगुरुषु प्रजानामनुपादितवन्तुभ्यो राजभागमगृह्णात् । प्रजानामस्वेषु गोषु च राजभागं
 समवत्तत । सप्रहाना राजकीयायस्य सप्रहायं नियुक्तः । स शत्रुविजया महापथप्रतिद्वारम-
 भवत् ।

महाभारतयुगे गणना राजकीयायस्य गणनामभूत् । शुभोपजीविनस्तथा प्रजाभ्यं
 दुग्धमगृह्णात् । आकरलक्षणं कृतं राक्षस्य आद्यभागैर्भ्यः समागतस्यायस्य शोषनममास्यं ।

कृतम् । शिन्धिभ्यो व्यापारिभ्यश्च पर्याप्त धनं कररूपेण प्राप्तम् । महाभारते करनिर्धारण-
मिद्वान्ता प्रकरिपता —

रावेदेष तु तथा राजा प्रणेया सतता करा ।
नोच्छिद्यन्त्यावात्मनो मूल परेषां चापि तृष्णया ॥
ईहाद्वाराणि सत्पथ्य राजा सप्रोतदर्शनं ।
प्रद्वियन्ति परिरूपानं राजानमतिखादिनम् ॥ शान्ति० ८६.१८-१९

आयद्वाराणि तु—

बलिपट्टेन युक्तेन दण्डेनाधापराधिनाम् ।
शास्त्रानीतेन लिप्सेया धेतनेन धनागमम् ॥ शान्ति० ७७ १०

राजकीयकोशे रत्नादिषु स्वर्णमुद्रादिषु संगृहीतानि । कोष्ठागारेऽन्यवस्त्रकाष्ठादीनि
संगृहीतानि ।

दिविजयेन राजसूययज्ञोपहारैश्च राजकोशस्य वृद्धिं सत्रात् । युद्धार्थं यज्ञार्थं वा
राजा स्वप्रजाम्यो यपेच्छ धनं बलादपि अगृह्णात् ।

मौर्ययुगे राजकीयायो ग्रामेभ्यो भागग्रहणेन, बलिपट्टग्रहेणाभवत् । भूमेस्तपादनस्य
पछातो भागोऽभवत् । नागरिकेभ्यो जन्ममरणकालिक करेण राजकीय आयो बभूव ।
आपणेभ्यो विक्रयशुल्क संगृहीत । प्रजाम्य उपहाररूपा पशुभूषिण कौतुकागाराय प्राप्ता ।

गुप्तयुगे प्रमातार क्षेत्राणां माप कुर्वन्ति स्म, न्यायकरणिकाश्च भूमिकरविवादानां
निर्णयं कृतवन्तः । ध्रुवाधिकरणो भूमिकरविभागस्याध्यक्षाऽभवत् । अक्षपटलिका महाक्ष-
पटलिका, करणिकाश्च भूमिसम्बन्धिलेखानां निर्माणं सत्ग्रहं च कुर्वन्ति स्म । शौल्बिका
शुक्रस्य, गौतमिका वनोत्पत्तेरायस्याध्यक्षा बभूवुः । भाण्डागाराधिकृतो राजकीयायस्य
सर्वोच्चपदाधिकारी बभूव । दण्डरूपेण सामन्तानामुपहारेण च बहुलो राजकीयाय सम्-
भवत् । वाकाटकनृपाणामाय क्षात्रालय, चर्मण, दग्धकाष्ठानि, आकरात्, मद्यात्, गूडनिधे,
निक्षेपानि, दुग्धात्, पुष्पात्, पशोश्च बभूव ।

भूमेर्योग्यतामनुयाय भूमिकरस्य मात्रा क्वचिन्निर्णीता । तथा हि बोलवशी नृप कुलो-
त्तुङ्ग उत्तमभूमिमधिकृतस्योत्पत्ते तृतीयांशं मध्यमभूमिमधिकृत्य च पञ्चमांशं करं गृहीत-
वान् । कतिपये राजानस्तीर्थयात्रिभ्यः करं गृहीतवन्तः । द्वादशशताब्दे सिद्धराजोऽहिल-
वाहस्य राजा ग्रामनाथस्य तीर्थयात्रिभ्यः करं गृहीतवान् । कतिपये राजानो विवाहोपनय-
नादीनि करसाधनानि कृत्वा समृद्धिशालिनो भवितुमकामयन्त । निगूढ स्वामिरहितं च
धनं प्रायः सर्वत्र राज्ञ एवाभवत् ।

सूत्रस्मृत्यनुसारं भूमिकरं भूम्युत्पत्ते १/२, १/३ वा, पशुकरं पशुधनस्य १/१० बभूव ।
बृहत्साममधुघृतमुगन्धिवरसौपधिपुष्पमूलफलपत्रशाकगोचरचर्मवशादिभ्यः पछातो राजकर-
रूपेण गृहीतः । विक्रयवस्तूना मृतस्य १/३ भागो राजकीयशुल्करूपेण गृहीतः ।

अथशास्त्रानुसारं सन्निधाता कोशगृहस्य, पण्यगृहस्य, कोष्ठागारस्य, कुम्भगृहस्य च निर्माणं कारितवान् । स रत्नादीनां परोक्षणं कारयित्वा तेषां सङ्ग्रहं करोत् । समाहर्ता दुर्ग-राष्ट्रावर-सन्तु वा प्रत्येकं व्यापार-मार्गादिभ्यः प्राप्तमाद्यं संगृहीतवान् । राज्ये सर्वत्र राज-कोषायस्य सङ्ग्रहं कर्तव्यं । यदि तेषां दोषेण क्वचिद्राजकीयस्यायस्य हानिर्जाता तर्हि ते शीघ्रं दण्डार्हाः स्युः । आयवधका कर्मचारिणः पुरस्वरणीयाः स्युः । अर्थशास्त्रानु-सारं प्रजानामभ्युदयेनैव राजकोषायस्य सर्वधनं साधुम् ।^१

कतिपयनृपाणामायं कुत्सितोपायैरभवन् । कश्मोराणां राजा हर्षो मन्दिर-लुप्यन्तेषां मूर्तीनां घातां विक्रयेण चायं कृतः । सर्वाणि मन्दिराणि सर्वाभूर्तयस्त्वेतदर्थं तेन विध्व-स्तानि । अन्येऽपि बहवो राजानः सूर्यस्य बुद्धस्थं च ताम्रादिनिर्मितमूर्तीनां भञ्जनं कृत्वा विक्रयेणायं कृतवन्तः ।^२

राजकीयो व्ययः

राजकीयो व्ययः प्रायः सर्वे प्रधानरूपेण राजपदप्रतिष्ठार्थं बभूव । सैन्यरक्षणार्थं बुद्धार्थं शासनन्यायार्थं च नास्वत् रूपेण राजकोषायस्याधिवासो विनियोजितः । राजगमा-सरक्षार्थं महद्व्ययं गजभिः ।

राजकोशस्य पर्याप्तं धनं राजकुटुम्बस्य कृते वैदिकयुगे विद्युष्टमासीत् । तदा न्याय-घोशम्नो गुप्तचरैश्च व्ययं कृतं । राजानश्च विद्युष्टो धनं दत्तवन्तः । राज्यां सरक्षणां पोषणार्थं च राजधामुपयोजितम् । राज्यस्य समृद्धयर्थं राजकीययत्नविधानेषु महधनं व्ययितम् ।

वैदिकयुगतः पश्चात् राजाश्रितानां जनानां स्पष्टोत्प्लेखाः प्राचीनसाहित्ये वर्तन्ते । तथा हि—विद्रासः, सप्तयः, मुनयः, साययः, दीनाः, अनाथाः, भिक्षुकारश्च राजभिः परिपालनीयेति समाप्नातम् । महाभारतानुसारं व्ययः आयस्यापि अधिको न भवेत् । राजा कृपवन्म्यं त्यज्यमानः । सेनायं वेतनव्ययस्तत्रासीदधिक एव ।^३ महाभारतानुसारं भादर्श-पानमघालिपितमामीत्—

हरेत सद् द्रविणं राजन् धार्मिकं पृथिवीपति ।

तत्र प्रीणयते लोकः न शोकः सद्द्विष्य नृप ॥

१ प्रब्राम्हृद्विधिरिषानुप्रश्नोऽतिपद्मो युक्तपत्तिनेः मन्वन्वन् पण्यशास्त्रेण्युपसर्गपमोऽऽ परिहारशब्दो द्विरप्यथाप्यन मतिः कर्तव्या । अर्थशास्त्रे २८ ।

२ राजत ७ १०९०— ०६५, ७ ६६६ ।

३ मन्वे १० ४३, महाभारते म्भाष्येण ५ ४८ १०७, विराटपर्वणि ६५ १७ पातितवर्णि ४०. ११-२, नो ०

असाधुभ्योऽर्जुमादाय साधुभ्यो य प्रयच्छति ।

आरमान सत्रम कृत्या कृत्स्नपरमविदेव सः ॥ शान्ति० १३४ ६-७

मशानाऽप्युगे राजनी राजमागणां प्रगणा त्रिपणाना च व्यवस्था कृता । प्रजाना
स्याभ्यगवर्धनाय राजान धोपघाणां संग्रहं कारयन्ति स्म, कुशलवैशान् निपाजयन्ति स्म
च । प्रगणा मनोरञ्जनार्थं नटनर्तनमन्त्रादयो नियुक्ता । व्यापारस्य मवर्धनाय योजनानि
प्रकारयित्वा राजकोशादायार्थं धन व्ययितम् । महाभारतानुसारं राजगृहो मृत्तानां जनानां
स्त्रियो राजवृत्तिभि पालिता आसन् । पंगुमूकान्य-बन्धुहीनाऽऽहीनप्रव्रजिताना राजा
तेषा पितृवन्वाङ्मन्करोन् ।^१

अर्जुनास्यानुसारं राजराजस्य वैविध्यं प्रागेव प्रदत्तम् । सर्वेषां महत्त्वपूर्णविभागा-
नामव्यशास्त्रेषा बहून् कर्मवाग्निद्वय राजकोशान् वेतन प्राप्नुवन्ति स्म । रिक्तस्थानेषु
जनोपनिवेशनाय राजा वर्षात् व्ययमकरोन् । महाराजाणाकस्य राजकीयव्ययैर्ब्राह्मणधर्म-
णाना पोषण क्षेत्राणा सेवन महापथाना निर्माण नगररक्षणमोषघालयाना गद्यानं
मन्त्रिगणवर्धनञ्च व्ययस्यीक्यते स्म । परवर्तिपुगेऽपि बहून् राजानस्तान्पुत्रपुत्रपुत्रेषु धनव्यय
चष्ट । शत्रुवैरिणाण्य गजभिः वर्मान्तिका नियुक्ता । ते रचनान्मर्निर्माणान्मर्कटवना-
योजने राष्ट्र धन-धान्य-सम्पन्ना कृतवन्त । ग्रीष्टान्दत्त पूर्व प्रथमशत्रुभे महागजस्य
मारवेत्यस्य राजकीयव्ययस्य वृत्तं निराश्रये उत्तीर्णम् । तद्यथा—राजधान्या नरोकरणं
पृष्ठ प्रजातीनिर्माणं प्रजारत्नार्थं समाजनुययत्तीतादीनामायोजन साधुसतामाश्रयणं
गुणान्मार्ग दान देवालयनिर्माण च

गुप्तवनीयाना मन्त्राणा धन ब्राह्मणानां त्रियायिनो धार्मिकगुरुणापोषणार्थं सत्रदानादीना
प्रवर्तनार्थं तद्यागमन्दिश्वर्तुर्ना निर्माणार्थं च त्रिनिधोजितम् । बहून् कृपाशारा कवचञ्च
राजकीयाश्रय प्राप्त स्वप्रतिमाया चरमविकाग कृतवन्त । हर्षवर्धनस्य राजकीयव्ययस्य
चरवागे विभागा आसन् । प्रथमभागेन राजकीयपूजोगामनादयो राष्ट्रस्य मवधनार्थं यमुन्,
द्वितीयेन राजकर्मचारिणा वेतन प्रदत्तम्, तृतीयेन विद्वद्भ्यो पुरस्कारा प्रदत्ता, चतुर्थेन च
धार्मिकमन्त्रदायेभ्यो दान दत्तम् । अथ च वैविध्यपूर्णमात्मीन् राष्ट्रास्तुदयायाजनम् । तथा
हि—राजकोशं महापथेषु दीपघालयाना व्ययस्या, यात्रिस्य दीनहीनस्यश्च भोजनस्यैवा
दिदानम्, त्रिड-परिषत्सु विजयिस्य पण्डितेभ्य पुरस्कारप्रदानम् पष्टे वर्षे प्रयागमन्त्रो-
गवर्धनदात च व्ययस्यापिज्ञानि । निशात्रगाय हृषेण भूयिष्ठी व्यय कृत ।

अन्धेऽपि बहूना राजा दानवर्मेष्टादूर्णय पहाथ्यपपरः यभूत् । बदमोरराजाना सत्रेषु
बहूना लोताना प्रतिदत्त भोजनस्य सततव्ययस्याभरन् । बदमीराणा राजमहिष्या
याकपुष्टादिव्या मत्रेषु आक-हृणयुगमपस्यानामनायना भोजन प्राप्यते स्म ।^२ तत्रस्यराजा

१ ममा २ण ५ १/३ ।

२, २१५० २५८

जयसिंह प्रजाना परिपालनायं तासा विनूम्योऽपि अधिक आसीत् ।^१

वैदेशिका नीतिः

अस्मिन्प्रकरणे भारतस्य विविधभागाना राजा परस्पर सम्बन्धस्तेषा च भारताद्बहिः राजभि सह सम्बन्धश्च निरूपणो यो । प्रथम तवद् व्यापारमधिकृत्य प्राचीनकालतो राजा वैदेशिकनीतिर्व्यवस्थापिता । सर्वे राजान स्वदेशाद्बस्तूना निर्घाताय परदेशीयो बस्तूनामा- माताय च सुख्यवस्था चक्रुः । तत्तत्र सिन्धुसम्यतायुगात् समारम्भमिति प्रतीयते ।

वैदिकयुगात् दिग्विजयद्वारा भारतस्य सर्वेषा राज्यानामेकसूत्रे प्रथम यथाकाल बभूव ।

वैदेशिकनीती चरदूतप्रणिधोना च महत्त्वमासीत् । दूतद्वारा परराष्ट्रेषु सन्देशा प्रेषिता, तेभ्य उत्तर प्रत्युत्तर च प्राप्तम् । चरा प्रणिधयश्च गुप्तरूपेण परराष्टस्य वृत्तान्तान् प्राप्य स्वामिने न्यवेदयन् । युद्धकाले तेषा कार्याणि महत्त्वपूर्णानि बभूवु । परराष्ट्राणा दुर्बली- करणमपि तेषा गुप्तचरणा कार्यामासीत् ।

वैदेशिकनीतिपथेन भारतीयै राजान स्वदेशस्य स्वतन्त्रतामशुण्णा कर्तुं यथाकालं समुद्यता बभूवु । तथा हि पश्चिमोत्तरप्रदेशस्य राजा शशिगुप्तो वैबिद्र्यप्रदेशस्य पारसी- गस्य राज्ञोऽलक्षेन्द्रविरोधे सहायीभूत ।^२

ऐतिहासिकयुगे मौर्यस्य चन्द्रगुप्तस्य घोषराजेन सिल्यूकसेन सह सन्धि सुविदित एव । सिल्यूकस स्वकया राज्यभाग च चन्द्रगुप्ताय प्रदाय सन्धि दृढीकृतवान् ।^३ चन्द्रगुप्तोऽपि ५०० हस्तिन सिल्यूकसाय प्रदत्तवान् । विदेशिना सौख्य विधातु सुख्यवस्था दृष्टा मौर्यराजै । सिल्यूकसस्य प्रतिनिधिदूतो मेगस्थनीजश्चन्द्रगुप्तसभायां प्रतिष्ठित । सौरियाप्रदेशस्य राजा डीमाकस इति ख्यात प्रतिनिधिदूत बिन्दुसारसभा समलमकरोत् । बिन्दुसारस्य घोषराजानिकेषु महती शक्तिरासीत् । इदमेवोद्दिश्य एम्बोलस इति ख्यातो दासनिहस्तस्य सभासद् बभूव ।

अशोक परराष्ट्रे सह मैत्रीभावस्य प्रवर्तनायं सविरोध प्रायतत । भारतस्य चोल- पाण्ड्याप्रदेशप्रदेशाना राजभि सह भारताद् बहि सौरियाप्रदेशस्यान्तिशोकसेन, मिस-

१ राज्ञो ८ २४०५-२४०७ । महाराज उच्चस्तु रोगिभ्यो निदानं कृत्तिहोत्रेभ्यो जीविकां च शक्यच्छत । राज्ञो ८ ७९ । अत्रन्तिवर्मा तु महाराजनालाऽभयत् । ५ १६ १८ ।

२ Cambridge History of India Vol I p 350

३ पश्चिमयुगे चन्द्रनरको महाराज कण्ठ नोडपुरस्य राजतन्त्रां परिणीय राजकि दृढीकारेति शक्तिराजस्य तन्त्रां च नोडपुरस्यो ।

दम्भा मुक्तन्यायारथा रियो इच्छन्मवाऽभवत् ॥ राज्ञो ५ ५८२ ।

रम्य टाठेमीद्वितीयेन, अरुईकमहाद्वीपस्य काईरीनस्य मगजेन, मेष्ठीदोनिदाप्रदेशस्य बन्ति-
गोनसेन, इरिरप्रदेशस्याउसेन्ट्रेण सह सैकीपूर्वासुव्नावना. सम्प्रतिष्ठापिता । अशोकः
सर्वेभ्यो राज्ञस्य शान्तिमयराजविषयस्य मन्देशं प्रेषितवान् । तेषां राज्येषु अशोकसाहा-
य्येनान्मुदयापोज्ञानानि परिणतकृतानि संजातानि । तय धर्मविजयो दिग्विजयस्य स्थाने-
शोकेन स्वीकृत ।

परवर्तिपुणेऽपि बहुषो राजानोऽभ्योक्तयस्यानुसरणं कृतवन्तः । शोकराजाना इता
भारते समागता । रोमकराज्रेन्दचोनकराज्रेन्दच भारतोय राजानो बहुमुन्यमुनहारं
प्रेषितवन्तः ।

बैवाहिकसम्बन्धेन राजा परस्परसम्प्रतिष्ठापानस्य नीति प्रचलितासीत् । गुप्तराजाना
गतिःलिच्छविराजवंसेन सह वैवाहिकसम्बन्धेन संवाधिता । समुद्रगुप्तः शककुसनादिभ्यो
राजस्य. कन्योनायनं प्राप्तवान् । गुप्ताणा महासाग्विब्रह्मिकः सचिवः परराष्ट्राणा गति-
विधि मन्तोऽज्ञाय बभूव । राजदूताना परम्परा पूर्ववत् सन्तता बभूव ।

श्रीश्लोमस्य पञ्चात् सप्तमे शतके हर्षवर्षनस्य चीनदेशराजं सह दौष्यसम्बन्ध
आसीत् । तस्मिन्नुग चातुर्वर्षस्य पुल्लेगिनो राजममाया पारसीकराजदूता. समागता ।

श्रीश्लोमस्य पञ्चात् द्वितीयशतकादारभ्य भारतीयविजेतेषां प्रवृत्ति बृहतरभारतानि-
मुषी बभूव । तत प्रनृति आनञ्जयशतकं मलयकम्बोडिया-अग्रम-मुमाना-त्रावा-बालि-
बोनिपोप्रदेशेषु भारतयाताना राज्यानि प्रतिष्ठापितानि । इन्डोचाइनाप्रदेशे चम्पा-कम्बुजोप-
निवेशी सम्पापित्री । श्रीश्लोमः पञ्चदशशतकपर्यन्तं बृहतरभारते भारतीयाना प्रभावोऽवि-
द्यत । एतेषु देशेषु सैटेन्नाणा श्रीविजयाना च राज्यं गमयन्वत् ।

भारतस्य कतिपरराजाना भारताद् बहि एशियामहाद्वीपस्य परिषमे भागे विजयं
चक्रु । तद्यथा गजसिंहो विजयसत्तत्रयं सम्प्रधारयन्नेत्र गजनी इति स्वाता पुरी संस्था-
पयामास ।

गणतन्त्राणि राज्यानि

गणतन्त्रराज्याना शासनं प्रजातन्त्रान्कमभवत् । श्रीश्लोमस्य प्राक् सप्तशताब्दादारभ्य
श्रीश्लोमस्य पञ्चात् चतुर्थशतकादपर्यन्तं गणतन्त्राणा विशेषान्मुदयोऽभूत् । भारतस्पोत्तरपूर्वे
उत्तरपश्चिमे च भागे गणराज्याना प्रायस सत्ता बभूव । पचनदप्रदेशे सिन्दुदेशे च वृक-
दामिनि-पारवे-काम्बोजाना गणा संस्थापिता । श्रीश्लोम प्राक् पचमे शताब्दे निगर्वपष्ठाना
गणराज्यं पाणिनिनोऽिच्छितम् । ततः पञ्चान् जयपुरस्य समीपस्यमजुनायनं गणराज्यं

श्रीष्टम्य पश्चात् चतुर्थशतान्दपर्यन्तमासीत् । योधेयाना गणराज्यं पचनदरदेशे उत्तर-प्रदेशे च विस्तृतमासीत् । पचनदप्रदेशस्य केन्द्रभागे मद्राणा गणराज्यमभवत् । मद्रा मालवा क्षुद्रकाश्चेति गणराज्याधिष्ठिता अलक्षेत्रस्य विरोध युद्धस्यले कृतवन्त ।

अलक्षेत्रस्याक्रमणकाले अग्रेसिनादना सिवीना च गणराज्ये बभूवुत् । प्रायः सग-कालिकमेवाम्ब्रष्ठाना गणराज्य तत्रासीत् ।

द्वारिकाया महाभारतानुसारमन्वकवृष्णीना गणराज्यसधोऽभवत् । कृष्ण प्राचीनयुगे तस्य गणराज्यस्य प्रधान आसीत् ।

उत्तरप्रदेशस्य पूर्वभागेषु विहारस्योत्तरभागेषु ण भग्न-बुली-कोलिय-मोरियाणि लघु-गणराज्यानि बभूवु । तत्रैव शाक्याना मत्स्याना लिच्छवीना विदेहाना च गणराज्यानि बभूवु । एतानि गणराज्यानि गौतमबुद्धस्य समकालिकान्येवासन् ।

गणतन्त्राणा शासन सभासदा समित्या कृतम् । समिते प्रधानकेन्द्र राजान्यामेगा-सीत् । सभासद प्रजाना मुखशान्तिसमुद्धर्धय कर्मचारिणा निर्युक्ति कुर्वन्ति स्म । नगराणा ग्रामाणा च शासन स्थानीयपचायतं कृतम् । वृहद्गणराज्येषु राजधान्या केन्द्रीयसमिति प्रतिष्ठिता बभूव । तेषा विविधप्रदेशेषु शासनकर्म स्थानीयसमितिभिरायोजितम् । गणराज्य-समितियु सदस्याना सङ्ख्या षड्चत् ७००० पर्यन्ता बभूव । एता समितयो युद्धार्थ सेनापतेनिर्वाचन चक्रु , सन्धिनिग्रहनिर्णयमकुर्वन्श्च । राष्ट्रस्याभ्युदयायोजनस्य समस्यास्ता-मिरेव समाहिता ।

प्रत्येकस्य गणसर्वबोध्यक्षोऽभवत् । स स्वगणस्य मन्त्रिमण्डलस्य प्रधानोऽभवत् । मन्त्रिणा सङ्घाऽऽनश्यकतानुसार विवसतिपर्यन्ता बभूव । मन्त्रिणा निर्वाचन समित्या कृतम् । परराष्ट्र-कोप-न्याय-दण्ड-कर-व्यापरोद्योगादियु प्रत्येकस्य विभागस्य मन्त्रो बभूव । मन्त्रिणामध्यक्षत्वे तेषा विभागाना कर्मचारिण कर्म कुर्वन्ति स्म ।

भारतीयेतिहासे गणराज्याना स्थान महत्वपूर्णं प्रतिभाति ।^१ गणराज्येषु विवसिता शासनपद्धति प्राचीनयुगे राष्ट्रस्य सर्वतोमुखोन्नतये बभूव । अयंशास्त्रानुसार 'सङ्घा हि सहवत्त्वादधुष्या परेषाम्' । तद्गणराज्यसंप्रविषयक सत्यम् । गणराज्यसङ्घे अलक्षेत्र-स्याक्रमणावरोध साफल्येन कृत इति गणाना देशप्रेम, जातिप्रेम, स्वातन्त्र्यं च निदर्शयति ।

१ गणतन्त्रराज्यस्य माहात्म्यं विशययन् टामस पेन महोदयेन कथयति—

Individuals themselves each in his own personal and sovereign right, entered into a compact, with each other to produce a government, and this is the only mode in which government have a right to arise, and the only principle on which they have a right to exist

सुराज्यादर्थः

पुरा भारते आदर्शरामराज्यस्य या कल्पना कृता सा यद्यम्बरस्य मुसासनेन प्रत्यक्षम-
मुमुतेति कन्हणेनादर्शकृता राजव्यवस्था—

अक्षीरामूतया भूमियंया रात्री चणिवपया ।
 अतिष्ठन् प्रिवृतद्वारा मार्गाश्चाविध्नताध्वगा ॥
 प्रयशोवापरे तस्मिन्नासीन् सर्वापहारिणाम् ।
 कूप्यध्यक्षत्वमुमृग्य कृत्य नान्यन्नियोगिणाम् ॥
 प्राभ्या कृषिपराधीना नापश्यन्नाजमन्दिरम् ।
 विप्रा स्वाध्यायससत्ता नाकुर्वन्नाम्न्रधारणम् ॥
 न विप्रगुरव साम गायतो मदिरा पपु ।
 न तापसा पुत्रदारमनुषान्यान्यद्वीकथन् ॥
 न मूर्खगुरवो मत्स्यापूपयागविषादिन ।
 चक्रिरे स्वकृतोपेक्ष्यस्तर्कगमपरोक्षणम् ॥
 नादृश्यन्त च गेहिन्यो गुरुश्रीश्रोत्यदेवता ।
 कृर्वाणा भर्तृशौलथीनिषेध मूर्धघ्ननम् ॥
 कार्ताण्णिको भिषक्सभ्यो गुरुमंग्री पुरोहित ।
 इत स्येयो लेखको वा न तदाभूदपिहित ॥ राजत० ६७-१३

दार्शनिकप्रवृत्तयः

इह जगति जीवनकाले सुखलाभाय कथं व्यवहर्तव्यमिति मानवा स्वज्ञानानुरूपमेव निर्धारयन्ति । पञ्चभूतमये भौतिकजगति पशूनामर्षीन्द्रियकसुखलाभ सम्भवति । विज्ञान-जनितेन तैर्नागिकैर्नैश्वर्येण सूक्ष्मार्ष्येन्द्रियकसुखानि मानवेभ्यः सुलभानि भवन्ति । रसवृत्त्या काव्यकलाशिल्पादीनामातन्द्र प्राप्यते । एतेभ्यः परं परमानन्दो योगैरध्यात्मज्ञानैरव-लभ्यते । योगस्याध्यात्मज्ञानस्य च भूमिका दर्शनेन निर्भोष्यते । किं तद्दर्शनम् ?

जगतो यदाध्यात्मिकमाधिभौतिक वा स्वरूपं तस्य ज्ञानमेव दर्शनम् । तस्य ज्ञानस्य प्राप्ते प्रक्रियापि दर्शनमेव । दर्शनस्य प्रकाशे मानव स्वजीवनोद्देश्यं कर्तव्यपथं च विचि-नुते । यत् किञ्चिद्विज्ञानं विवेचयति तदेव सकलस्य दर्शनमुपसहरति ।^१

दर्शनस्य प्रथमालोकं सिन्धुसम्प्रदाया योगिभूर्त्या प्रमोषते । योगी समाधिस्थो वर्तते ।

वैदिकदर्शनम्

आत्मविषयकं प्रथमो मन्त्र ऋग्वेदे पठ्यते—

इह सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परित्यज्यजाते ।

तयोरन्यं पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचारकशीति ॥ १.६४.२०

मन्त्रेणानेन व्यज्यते यदात्मा भागपरायणो वर्तते परमात्मा च द्रष्टा भवति । अपर-
च—

सतं यन्मुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतोष्या कवयो मनोषा ॥ १०.१२९.४

प्रकृतिर्ब्रह्मणः परिधन्नामृत्यनेन मनोषिणा ब्रह्मसम्बन्धि-विचारणा प्रतीयते ।

वैदिकविचारणायां 'पुरुष' 'एकदेव' वा स्यूलप्रकृतेः परो मतः । एतदेवाधिष्ठित्य ऋषिणा प्रोक्तम्—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरयो दिव्यं स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिरिदमवाह ॥ १.१.६४.४६

1. Science sorts out while philosophy sums up Radhakrishnan, Indian Philosophy, Vol I, p 176.

एवस्मात् सतो बहुनामात्मिका वृत्तिविकासपथे प्रवर्तिता । एकपुरुषस्तामघोदात् इति प्रतीयत अघोलिखितमन्त्रेण—

इय विसृष्ट्यंत आवभूय यदि वा वषे यदि वा न ।

यो अस्याध्यदा परमे श्योमत्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ १०.१२९ ७

स एव हिरण्यगर्भ —आत्मदा, बल्दा, सत्यधर्मैति प्रताति ।^१ ऋग्वेदेऽमृतत्वस्य समोहासीत् । तद्यथा—

जातयेवो यशो अस्मासु घेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमस्याम् । ५ ४ १०

मरणानन्तरं पितृभि सह मिलनमभवदथवा पुनर्जं-मवनूवेति ऋषिभि परिणमितम् । परवर्तिवैदिकयुगे मुक्ते कल्पना सम्यक् स्पष्टीकृता । तथा हि—विद्यया तदारोहति मन कामा परागता ।^२ अमृतान्मृत्यु निवर्तते ।^३

उपनिषद्दर्शनम्

वैदिककाले दार्शनिकानामपरं नाम विद्वद्वित् प्रतिभासते । तेषां रहस्यगोष्ठीं वर्णयन् कवि प्राह—

मन्त्रयन्ते दिवोऽमुष्य पृष्ठे विद्वद्विवो वाचमविद्वद्विज्ञाम् । ऋ० ९ ९.१०

अथर्ववेदे आत्मनो ब्रह्मणश्च सम्यग्विवेचनं प्रारब्धम् । तस्मादेव ब्रह्मण स्वम्भाद् वा सप स्रुतं अत अद्वा सत्यं वायु चन्द्रमा भूमिरन्तरिक्षं द्यौश्च प्रवर्तितम् । स्वप्नेऽस्मिन् सदसत्तोरन्तः स्यात् । सप्रैवामरता मरणशीलता वा विद्यते ।^४ स एव स्वप्न आत्मा वा यशो वा शरीरे निवसतीति व्याख्यातम् । तद्यथा—

पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणैर्भिरावृतम् ।

तस्मिन्पञ्चदशमन्वत्तद्वं ब्रह्मविदो विदुः ॥ १० ८ ४३

ब्रह्मापिष्टरयायर्ववेदे निरूपितम्—

ज्ञानं सहस्रमप्युत न्यर्बुदमसत्येयं स्वमस्मिन्नविष्टम् । १० ८ २४

त्यं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारो ।

त्वं जीर्णो दण्डेन घञ्जसि श्वं जातो भवसि विद्वतोमुख । १० ८ २७

१ ऋग्वेदे १ १२१

२ नातपयत्रादाय १० ५.४ १६ ।

३ शो ब्रा० १० ० ६ १९ ।

४ अथर्ववेदे १० ७ ।

पूर्णत्यूष्णमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते ।

उतो तदद्य विद्याम यतस्तन् परिचिच्यते ॥ १० ८.२९

अयवंबदानुसारं तु मरणानन्तरं स्त्रीपुत्रादिभिः सहात्मनो मिलनं भवति ।^१

निष्कामकर्मयोगस्य प्रथमप्रतिष्ठापर्ववदे वतंतं । तदनुसारमात्मा (ब्रह्म) अकामो भवति ।^२

उपनिषद्दर्शनम्

उपनिषद्युगे पराविद्या ब्रह्मविद्या वा सम्प्रतिष्ठिता बभूव । तद्यथा—ऐन्द्रियकसुखानु-
रक्तो जन इन्द्रियग्राह्याणि वस्तूनि प्राप्नोति भुनक्ति च, तथैवन्द्रियेभ्यः परेणात्मना पर-
मात्मनो ब्रह्मणो वा ग्रहणं भोगश्च क्रियेते । तत् ब्रह्म ज्ञेयम् ।

“सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म । मनोमयं, प्राणशरीरं, भारूपं, सत्यसकल्पं, आकाशात्मा,
सर्वकर्म, सर्वकाम, सुवसुध, सवरस, सवमिदमभ्यासोऽवावयनादर एव म आत्मान्त-
र्हृदये ज्यायाप्यिव्या ज्यायान्तरिक्षाज्यायादिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः । एतद्ब्रह्म ।”^३
ब्रह्मैव सम्भावयितव्यम् । तत्कथम्—इतं प्रेत्यामिसम्भवितास्मीति । अस्मै प्रयोजनाय
साधनं विहितम्—

श्रुतुमयं पुरुषः । यथा ऋतुरास्मिल्लोके पुरुषो भवति तथेतं प्रेत्य भवति ।^४

ब्रह्मणो ज्ञानं ध्यानेन च ब्रह्ममयत्वं सिध्यति । तस्मिन् सिद्धे केवलं ब्रह्मानन्द एवा-
नुभूयते । तदा सर्वे साधारिकभ्यवहारा निष्प्रयोजना भवन्ति ।^५

मरणोत्तरविधानम्

मरणानन्तरं काले यदि ब्रह्ममयत्वं न सिध्यति तर्हि नवशरीरं प्राप्यते । तद्यथा—
तृणजलाद्युक्ता तृणस्यान्तं गत्वा यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसहरति^६ एवमेवायमात्मेदं शरीरं
निहत्याविद्या गमयित्वा ज्यमात्रमाक्रम्यात्मानमुपसहरति । तद्यथा पेशुस्कारी पेशुषो
मात्रामुपादाया यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्या गम-
यित्वा यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते विन्ध्यं वा गाधर्वं वा देव वा प्राजापत्यं वा ब्राह्म-
वान्पेषा वा भूतानाम् ।^७

१ अथर्व० ६ १२० ३ ।

२ अथर्व० १० ८ ४४ ।

३ छां० उ० ३ १५ १४ ।

४ छान्दाग्योर्नितदि ३ १४ १-४

५ इहदारण्यके ४ ३ २२ ३० ।

६ इहदारण्यके ४ ४ ३-४ ।

अपर च— निष्कामस्य पुरुषस्य पुनर्जन्म न विद्यते । स प्रतीय गन् प्रत्याप्येति ।
तथा हि—

यथा सर्वे प्रमुच्यन्ते यामा येत्य हृदि श्रिता ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

पुनर्जन्मविद्वान्त प्रतिष्ठित —

याममय एवाय पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्रतुर्भवति । यत्रतुर्भवति तत्त्वम
कुरुते । यत्रमं कुरुते तदभिसम्पद्यते ।^१

सृष्टिममारम्भ

छान्दोग्योपनिषदि सृष्टिकथा विद्यते । तदनुसारं प्रथम 'सत्' आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।
सत् सृष्टिपरम्परारम्या । सत् तेज, तेजस जाय, अद्भ्य्य अन्नमिति । अन्नमय मन
जापोमय प्राण तेजोगमो यागिति ।^२ अन्वयत्र—आरमा एवेदमग्रे आसीत् एकाकी । स
द्वितीयमेच्छन् । स हममेशारमान देवापातयत्तत पतिश्च पत्नी चामवताम् । ततो मनुष्या
अजायत । पश्चादात्मन एव यदिद किंच मियुनमागिषीत्किाम्यस्तत्सर्वमगजत ।^३ आरमन
एव सर्वे देवा सर्वे वर्णा गृहा ।^४

उपनिषद्गुणस्य पञ्चान् भारतीयदर्शनस्य द्वे प्रमुखशास्त्रे प्रवृत्ते, वैदिकी अवैदिकी च ।
अनयो प्रथमा वेदान् प्रमाणरूपेण गृह्णाति, द्वितीया च वेदानामुपेक्षां कश्चित् कुरुते ।
वैदिकशास्त्राया पट्टपशाखा—न्याय, वैशेषिकम्, सत्त्विकः, योग, मीमांसा, वेदान्तश्च
सन्ति । अवैदिकशास्त्रावर्षाकचौद्धर्जनाश्च वर्तन्ते ।

चार्वाकान्तरित्यज्य सर्वेऽपि भारतीयदर्शनिका परमाणु-तर मोक्षस्वर्गपुनर्जन्मगतीः
विद्वसन्ति । मोक्षस्य स्वर्गस्य च प्राप्तये उपायास्ते विभात्रयसि । जैनबौद्धदर्शनेपुनि-
पदां प्रभाया वरीयति । उपनिषद्भूत ज्ञानमेव उपायानं कृत्वा तपसा समाधिना चाम्पुदय-
करण सर्वोन्वयकर्तव्यमिति जैनैर्बौद्धैश्च विशदीकृतम् ।

पद्मदर्शनम्

प्रमाणं ज्ञानं च

अपरिदुष्टदर्शनपद्धती सत्यासत्ययो स्वरूप निर्णेतव्यम् । यस्तूना सत्यस्वरूपस्य ज्ञान
प्रमा ।^५ उत्तरण प्रमाणम् । प्रमाणाणा न्यायदर्शनानुसार चतुर्विभागा भवन्ति—प्रत्य-

१ बृहदारण्यके ४४६-७ ।

२ छांदोग्योपनिषदि ६२-५ ।

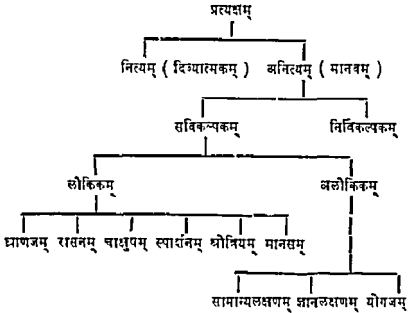
३ बृहदारण्यके १४१, १४५ ।

४ बृहदारण्यके १४६, ११ ।

५, तदति तपकारकोऽनुभव प्रमा । यथा राज्ञे इत् रजामिति ज्ञानम् ।

दात्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दश्च । प्राय सर्वेषु भारतीयदर्शनेषु प्रमाणानां प्राधान्यं सकलपदार्थव्यवस्थापकत्वेन विद्यते, तथापि न्यायदर्शने प्रमाणानां विशेषाग्रहः ।^१

प्रत्यक्ष तावन्—इन्द्रियागामयै सन्निकर्षमपेक्षते । अनेन सन्निकर्षेण ज्ञानं भवति । तद् ज्ञानं नामविरहितं (निर्विकल्पकं) भ्रमभिन्नम्, व्यवसायात्मकं (सविकल्पकं) च भवति ।^२ तत्र प्रत्यक्षज्ञानानां तालिका स्पष्टीकरणाय—

तेषु योगजं प्रत्यक्षं योगिनामेव गम्यम् । तदतीन्द्रियविषयज्ञानमेव भवति ।

अनुमानं प्रत्यक्षपूर्वकं भवति । तत् त्रिविधम्—पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतो दृष्टं च । अनुमानाय परामर्शः—व्याप्तिं लिङ्गं (हेतुः) चापेक्षितः । तर्हि साधनमेवानुमानं तेनोत्पन्नं ज्ञानमनुमितिः । अनुमितिगमनप्रक्रिया तु परामर्शः । अस्मिन् प्रसङ्गे न्यायस्य पञ्चावयवाः—प्रतिज्ञा, हेतुः, उदाहरणम्, उपनयः, निगमनं च विद्यन्ते ।^३

१ वाचस्पतियानुसारं प्रमाणोत्पत्तिरूपं न्यायः ।

२ तर्हि द्वयार्थसन्निकर्षोपपन्नं ज्ञानमभ्यपदेशमभ्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रमाणम् ।

३ पञ्चावयवेभ्यः पञ्चसपत्नविषयाणामपेक्षा भवति । पक्षे साध्यस्वास्त्याविवक्षितः सन्देहः । सपक्षे साध्यास्तित्वात् सिद्धमेव निष्पन्नं न्यायः, विषये साध्यं न विद्यते तर्हि हेतुः नास्ति । पक्षे पक्षे, सपक्षे महानमम्, विषयः ज्ञानाय । पक्षे धूमो भवति किन्तु तत्राग्निरस्ति नारि वा सन्देहः । महानमे धूमो भवति ततोऽग्निरस्ति निष्पन्नं दृश्यते धूमेन सह । अग्निरस्ति न्यायः जायते । ज्ञानायोऽग्निरस्ति तत्र धूमो नास्ति । तत्र व्यतिरेकव्यतिरेकमेव ।

प्रतिज्ञा—पर्वतो वह्निमान् ।

हेतु —धूमान् ।

उदाहरणम्—यत्र यत्र धूम तत्र तत्र वह्नि, अथवा यो यो धूमवान् स स वह्नि-
मान् ।^१ यथा महानस ।

उपनय —वह्निध्याप्यधूमवानय पर्वत ।

त्विगमनम्—तस्माद्वह्निमान्पर्वत ।

इद सामान्यतो दृष्टमनुमानम् ।

पूर्ववदनुमानप्रक्रियाया पूर्व (कारण) दृष्ट्वा तस्य कार्यमनुमोयते । यथा मेघोन्नति-
विशेषेण वृष्ट्यनुमानम् । शेष कार्यम् तल्लिङ्गकमनुमाग शेषयन् । यथा नदीवृद्ध्या
वृष्ट्यनुमानम् ।

प्रत्यक्षेण केवलं वर्तमान वस्तु ज्ञायते । अनुमानेन गदसत् सर्वं ज्ञायते । तथा हि
वात्स्यायना —त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते । भविष्यतीत्यनुमोयते, भवतीति
धातुविति च, असत्तत्त्व एतत्प्रतीतमनागतं चेति ।

प्रसिद्धसाधर्म्यान् साध्यसाधनमुपमानम् ।^२ गोमदृशत्वेन गवयज्ञानमुपमानेन भवति ।
आसोपदेश शब्द । यथा वेदवचनम् । आसस्तु यथार्थवक्ता ।

सांख्या उपमानप्रमाण न स्वोक्तुर्वन्ति । यथा गोस्तथा गवय इत्यपि अनुमानमेव ।
न्यायदर्शने मनसा प्रस्तुत ज्ञानमात्मन एव भवति, किन्तु सांख्यदर्शने ज्ञान बुद्धिब्यापार
एव । पुरुषे तु बुद्धिवृत्तज्ञान केवल प्रतिबिम्बितमेव भवति । साध्यस्याप्तवचनपरिघौ
वेदेतिहासस्मृदादिभि सह कपिलवचनमपि गृहीतम् । योगदर्शनं साध्यप्रमाणानि सम्म-
तान्येव । किन्तु तत्र बुद्धिगृहीतज्ञान सम्यङ् न सम्मतम्, बुद्धे प्रकृतित्वात् । सत्यस्य
ज्ञान यागदर्शनं योगनेव सम्भाव्यम् ।

पूर्वमोमासकैरादौ त्रीणि प्रमाणानि—प्रत्यक्षानुमानशब्दा इति स्वोक्तम् । परवर्ति-
युगे श्रुमारित्तु उपमानार्थापत्त्यनुपलक्षणीना प्रामाण्य साधितत्वात् ।^३ प्रमाकरेणानुलब्धे
प्रमाणत्वं गणितम् । यागज्ञानस्य मोमासाया ग्रहणं नास्ति । यन्नेयायिका योगप्रवणा
वा योगेन जानन्ति तत् सर्वमासवचनेन तत्र प्रमाणितमेव ।

वेदानुसारं श्रुति प्रत्यक्षमेव । पुराणेतिहासस्मृत्यद्वयानुमानम् । त्रीणि पद वा प्रमा-
णानि चरन्तिभि स्त्रीकृतानि ।^४ वेदान्तानुसारं प्रकृतितर्कज्ञेया भवतु नाम, किन्तु ग्रह-
-

१ अर्थज्ञानदर्शनमित्यम् ।

२ मत्स्यस्य पूर्वशास्त्रस्य गदाद साधर्म्यात् सादृश्यात् साध्यत्व गदादिवदनाध्यस्य साधनं सिद्धिः ।

३ अथादायत—तीना दशदशो दिवान न मु क्ते अतएव राशौ नु क्ते इति अर्थापत्तिः । यदि क्षान्त् पथो
न विद्यत तर्हि पयामारोऽनुपलक्षितप्रमाणेन यत्रानो भवतीति मीमांसरा ।

४ यै गवयदर्शनेन प्राणि प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानशब्दादयानि म यन्ने । साङ्करास्तु व्यवहारे माष्ट
नयेनापराणि प्राणवपि स्वोक्तुर्वन्ति ।

ज्ञान तु शास्त्रेणैव सिध्यति । शङ्कारानुसार तर्कोऽविद्या । तर्केण ब्रह्म न ज्ञातव्यम् । अनुभवेन ब्रह्म ज्ञातं भवति । अविद्याग्रस्त पुरुषो ब्रह्म जगदिव पश्यति ।

प्रमेयाणि

न्यायदर्शने—आत्मा, शरीरम्, इन्द्रियम्, अर्थ, बुद्धि, मन, प्रवृत्ति, दोष, प्रेत्य-भाव, फल, दुःखम्, अपवर्गश्च प्रमेयम् ।^१ वैशेषिकदर्शने—द्रव्यम्,^२ गुणः, कर्म, सामान्यम्, विशेष, समवाय, अभावश्च प्रमेयम् । सांख्ये पुरुष प्रकृतिश्च ज्ञेयो वर्तते ।^३ पूर्व-भोमासाया द्रव्यम्, गुण, बर्ग, सामान्यम्, परतन्त्रता, शक्ति, सादृश्यम्, सख्या च प्रमेयम् । रामानुजस्य विशिष्टाद्वैते द्रव्यमद्रव्य च प्रमेयमिति सम्मतम् । सर्वेषां दर्शनानां प्रमेयेषु—आत्मा, मन, भोगश्च सविशेषं प्रतिभान्ति ।

आत्मपुरुषजीवादय

न्यायदर्शनेऽनुमानेनात्मनोऽस्तित्वं प्रमाणीकृतम् । वेदवचनैस्तदनुमोदितं च । वेदा-ञ्चिन्मते आत्मा मानसप्रदशगम्यो भवति । जिज्ञासा ज्ञानं चात्मन एव भवति^४, एवात्मास्माकं जीवनविद्यास्य सयोजकः ।

ये तु स्वभाववादिनः शरीरमेव ज्ञानाधिष्ठानं मन्यन्ते तेषां समदात्मात्मबिरहिते मूर्खे शरीरे ज्ञानस्याभावेन आत्मनो ज्ञानाधिष्ठानत्वमिति प्रमाणितम् । अपरं च—इन्द्रियाणि साधनानि । कार्यं कर्तुं न केवलं साधनानि समर्थानि, अपितु कर्ता साधनं कार्याणि करोति । अत एव कथितम्—

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ भाष्यपरिच्छेदे ४७

शरीरस्य न चैतन्मयं मृतेषु व्यभिचारतः ।

तथापि चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥ तत्रैव ४८

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्ष तदा भवेत् ।

आत्मा धर्मस्वाधर्मस्य चाश्रयः । अता देहादंतरासीत् पूर्वजन्मना धर्माधर्माणां फलानि

१ पंचभूतानां गुणा—गुणादयः अर्थ इति । मनस्तु इन्द्रिये पुरस्कृतं ज्ञानमात्रेण प्रवृत्तं । वाच बुद्धेः, शरीरस्य च व्यापाराः मधुसूतयः । दोषास्तु मधुचीनामुत्पादकाः । मरणानन्तरं जन्मग्रहणमेव मे यथावत् । फलं तु मूढेषु स्वप्नेदन्तं वाचनालङ्घनं दुःखम् ।

२ द्रव्यं तु पंचभूतानि वायु, दिक्, आत्मा, मनश्च । गुणानां सख्यादी १७—रूपम्, रस, गन्ध इत्येव सख्या परिमाणं, पृथक्त्वम्, संयोग, विभाग, परत्वापरत्वे, बुद्धि, सूर्य-दुःखे, इच्छा, द्वेष, मयनदन । कर्माणि—उत्प्रेषणम्, अज्ञोपगमम्, आकुचनम्, मत्सरणम्, गमनं च । अनेक-व्यक्तियुक्ता सामायाः प्रत्येकं सामान्यमेव । विशेषेण एकं परमाणुरपरमात्मा भिन्नः । अनेन विशिष्टेण विशिष्टमिदं वैदिकं दर्शनम् । अत्रयथावद्विना गुणगुणितं सम्बन्धं समशयः ।

३ मृते कर्मणि विचाराः—महत्, अहंकार, मन, पंचज्ञानेन्द्रियपंचकर्मोन्द्रियपंचनमात्रा, महाभूतानि च सन्ति । पुरुषेणैव सह तत्त्वानि पंचविंशति सन्ति ।

४ इच्छा द्वेष इव न सुख-दुःखान्यात्मनो लिङ्गम् । भाष्ये ३ १० ।

मोक्षानि भवन्ति । 'अत्र ज्ञाने', 'अत्र कर्मा' इति सम्बन्धेनात्मनः प्रत्यय भवति । अस्मात्-
 त्वात्कारणस्याश्रय इत्यत एव ज्ञानं । ज्ञानमात्रं मानसप्रत्ययविषयः । अर्थेऽग्निद्विष्टानां न
 ज्ञेयः ।

आत्माय विन् — अस्मिन्-मन्-प्रतिमात्वात् । बुद्धि-तु-स-मुक्तेच्छादय आत्मनःवस्तुर्दश
 मुक्ताः ।

आत्मनः समकर्मणश्च सास्त्रदशधा पुण्यः । सास्त्रेषु पुण्यस्याग्निश्च प्रमाणावता प्राक्तम्-
 मभानपरार्थेणात् प्रिगुणादिविषयैयादधिष्ठानान् ।

पुण्ययोगेऽस्मिन् भावनृणावात् कर्त्तव्यार्थं प्रवृत्तेः ॥ ६३

अथ शरीरस्थानं पुण्याय भवति । अत्र विगुणगृहिता विवेकी च । स पुण्यो मन्दिच
 अत्राद्या वर्तते तस्य भावाः । तस्य प्रवृत्तिर्भोगाय भवति । विगुणाननकृते पापैर्बद्धं पुण्यं
 एव जीवः । आदस्य अत्रकारिदादयः साधनानि । मरणानन्तरं जीवात् त्रिगुणयोगे
 मृद् प्रभवति पुनरुत्पन्ने । त्रिगुणयोगे मत्त्वगुणात्प्राप्तान्वात् मुक्तिः प्राप्यते ।

मोक्षादात्मात्मानात्स्मिन् विद्विच्छेदप्रमाणेन भवति । वेदानुसारं मरणानन्तरं
 पुण्यकर्मणश्च प्राप्यते । तच्छ्रममात्रेण प्राप्यते । अप्यस्य मन्त्रात्मा शरीरस्य मचात्मन
 करोति । आत्मनः शक्तैव शरीरगतिकर्मवति । प्रत्येकस्य शरीरस्यैवात्मा भिन्न एव ।
 आत्मा ज्ञाता ज्ञेयश्चास्ति ।

अद्वैतवेदान्तस्यात्मा चिद्रूपः । न्यायदर्शने आत्मा बुद्धेर्गतिष्ठानं किन्तु वेदान्ते ज्ञान-
 मैवात्मा । ईश्वर आत्मा चैतन्यम, अस्मिन् आत्मानन्दस्य । अर्जुनस्यैवाकर्ता भवति ।
 आत्मा स्वयंसिद्धो न प्रमाणमस्यते ।

अज्ञानागृहिष्ठ आत्मा जीवा भवति । जीवः कर्ता भावा च भवति । स्युष्णागृहस्थ-
 मातुक्तो जीवा ज्ञानद्विये कर्मोन्निदे पचन्नात् मनसा बुद्ध्या च समन्वितो भवति ।
 शरीरे कृते कर्मनिरात्मा बद्धो भवति । अन्तःकरणोत्पत्तिः जीवः साधोति कस्यते ।

गमानुमानुपागमोन्वगे जीवः तस्य कृतकमात्रस्य नवकर्मणि प्रवर्तयति । ईश्वरः
 कर्मणश्च ददाति । भागवित्प्राप्तैर्ब्रह्मस्य रूपेण तथा तपसा तत्त्वज्ञानेन च मोक्षो भवति ।

मनः

न्यायानुसारं 'साक्षात्कारं प्रतिशयाया सुखादीनां कर्मा मन उच्यते' । मनसोऽन्व
 निविवादादेव, यत् एकस्मिन्काये मन एकमेव ज्ञानं साधयति । सर्वे विषया मनसो ज्ञान-
 परिधौ समायासन्ति । प्रत्येकस्यात्मन एकं मनः भवति ।

१. त्रिगुणात् बुद्धेर्कर्मणश्चैतन्यस्यैवात्मा जीवः भवति ।

२. अद्वैतवेदान्तस्यात्मा चिद्रूपः । न्यायदर्शने आत्मा बुद्धेर्गतिष्ठानं किन्तु वेदान्ते ज्ञान-
 मैवात्मा ।

सम्यग्ज्ञानाधिगमात्

धर्मदीनामकरणप्राप्तौ ।

निष्ठति सस्कारवशाच्चक्रमवत् धृतशरीर ॥ ६२-६७

अनेन प्रकारेण जीवनकालेऽपि मुक्तिं प्राप्नोति । मरणान्तरं तु जीवन्मुक्तं कैवल्यं (पूर्णमोक्षं) अश्नुते ।^१

योगानुसारं सम्यग्दर्शनेन प्रकृतिपाशेभ्यः पुरुषस्य मुक्तिः सम्भवति । प्रकृतेः चित्त-तत्त्वपुरुषद्वन्द्वे चित्तवृत्तिनिरोधायाऽष्टाङ्गिको योगमार्गः मसाधनीयः । यावत्कालं चित्तं कार्यपरं भवति तावदेव पुरुषः संसारो भवति, अथवा पुरुषाय संसारस्यास्तित्वमपि न विद्यते ।

समाधिसम्पन्नो योगी कर्मसंशयमारभते । त्रिविधानि कर्मणि—प्रारब्धानि, संचिन्तानि, आगामोनि च भवन्ति । ईश्वरभक्त्या समाजसेवया चागामिकर्मण्यो निवृत्तिर्भवति । मुक्ति-मार्गं कर्मण्येव ब्रूयानि ।

मीमांसायाः प्रारम्भिकयुगे मुक्तेः कल्पना स्पष्टा नासीत् । तदा यज्ञादिभिः स्वांगति-रेवामीष्टमिति सम्मतमासीत् । परिवर्तियुगे प्रभाकरो धर्मधर्मविरहितस्यात्मनो भोगमिति निर्दिशति स्म । तत्रापि मोक्षाय शमश्मश्रुचर्यादिनात्मज्ञानप्राप्तिरेव साधनं स्वीकृतम् । मीमांसानुसारं मोक्षावस्थायामात्मा शुद्धरूपे चतुर्धरे, निर्द्वन्द्वश्च भवति ।

वेदान्तानुसारं ब्रह्मनिष्ठो मोक्षं लभते । तद्यथा जीवन्मुक्तः विदेहमुक्ताश्च ब्रह्मनिष्ठः भवति । यदा जीवनकाले व्यावहारिकदृष्टिर्न वर्तते तर्हि जीवन्मुक्तस्य दृष्टिः पारमाधिही भवति । मोक्षावस्थायामात्मा पारमाधिकः, कूटस्थो नित्यः, आकाशवत् सर्वभ्यापी सर्व-विक्रियारहितः नित्यगुणो निरवयवः स्वयज्योतिस्वभावो भवति । जीवन्मुक्तः सर्वं ब्रह्म-वत्प्रपद्यते । मुक्तः सत्तात्मा ब्रह्मणा तादात्म्यं लभते ।

रामानुजाचार्यस्य विनिष्ठाद्वैते भक्तिमुक्तये प्रधानसाधनं समाज्ञाता । ते एव भक्ता भवितुमर्हन्ति ये निष्कामकर्मयोगेन हृदयस्य परिशोधनं कृत्वा भगवतोऽन्तर्यामिस्वरूपं विभावयन्ति । भक्तेः सम्पूर्णतैव मुक्तिः । तद्यथा भक्तेः धरमसोपानं प्रपत्तिः । प्रपत्तिस्तु भगवति विलीनत्वमेव । आत्मनः स्वतन्त्रसत्ता भुक्तावस्थायास्यपि वर्तते । मुक्तात्मा सर्वत्र सन् सर्वदेवैरनुभूतिं करोति । मुक्तात्माऽगुण्यो भवति । ब्रह्म तु सर्वभ्यापी विभुरेव । एतदेव तथोक्तम् । मृष्टि-ध्यापारे मुक्तारमनं कर्तृत्वं नास्ति ।

ब्रह्मलोकेऽस्मिन् मुक्तात्मानो विद्यन्ते । ते विशुद्धसत्त्वमया सन्ति । सर्वदेवैरेव ते निर-विचारस्येच्छायावत् स्वरूपं विदधति । भक्तिमार्गेण मुक्ता आत्मानो भक्तौ रता भवन्ति । आत्मोपासनादिभिर्मुक्त्या आत्मानं ऐकान्तिका वेदयन्ति भवन्ति ।

१. देवदेवा-अतो तीव्रं मुक्तिं न मन्दतः ।

सृष्टे रहस्यम्

न्यायानुसारभोद्वर मृष्टिरचना करोति । मष्टारे सर्वं दुःखमेव वर्तते । तर्हि किमि-
मित्तं मृष्टे रचना कृतेस्वरोग ? नैयायिका मृष्टिविधाने दयामेव पश्यन्ति भगवत ईश्वर-
स्य । मानव सष्टारेऽप्यद्य एव कर्तुमेवावसर प्राप्नोति । अनेन प्रकारेण स कर्मबन्धनान्
मुक्तो मोक्ष प्राप्नुयादिति मृष्टेरायोन्नमस्युदयार्थं भवति ।

वैशेषिकदर्शनानुसार प्रत्यक्काले जगत् सर्वेषां बन्तूना परमाणुस्य भवति । परचात्
प्राणिनामात्मनोऽदृष्टेन (धर्मात्मन्या) समन्विता निम्न-दास्तिष्ठन्ति । प्रलयायोन्न-
मादिदेवस्य कृपा निदर्शयति । यत् प्रत्यानन्तर जन्म-मरण-बन्धन-विमुक्ता काले-काले
प्राणिनो विश्राम लभन्ते ।

विश्रान्तियुगम्यान्तोऽपि समायाति यदा पुनरादिदेव, प्राणिनामस्युदयार्थं तेषां शरी-
रधारणमभिप्रैति । तदा परमाणुषु गतिर्जायते । तेषां सघटन समारम्भने । परमा-
णुना समाहारक्रमेण पचभूतानां साधारणरूप प्रादुर्भवति । अग्ने पृथिव्याश्च परमाणु-
मिहिरण्यगर्भं उत्पद्यते । आदिदेव परवान् ब्रह्म विश्वं चोत्पादयति । ब्रह्म एव प्रजा-
पतयो देवा पितर ऋषयश्चत्वारो वर्णा अदृष्टानुसारं जन्मानि गृह्णन्ति ।

सास्यानुसार प्रकृतौ बौद्धिकानामाधिभौतिकानां च तत्त्वानां समन्वयो वर्तते । अत
एव प्रकृतेर्बुद्धेरहकारस्य मनसो ज्ञानेन्द्रियाणां पचभूतानां चोत्पत्तिर्भवति ।

प्रकृते मृष्टिस्त्रिगुणात्मिका भवति । तत्र सत्त्वगुणेन चैतन्यम्यानन्दस्य प्रकाशस्य
सत्यस्य चाभिव्यक्तिर्भवति । रजसा दुःखस्य कार्यपरताया भोगशिल्पामस्य चाभिव्यक्ति-
र्भवति । तमसा कार्यपरताया निरोधा माहृस्यावरणस्य च मृष्टिर्भवति । तमोगुणेनाज्ञान-
मात्म्यं च जायेते । यथागा गुणानां कार्याणि क्रमशः प्रकाश प्रवृत्तिनियमनं च भवन्ति ।
प्रकृतेरुत्पन्नमानेषु बन्तुषु परस्परमन्तर तेषां गुणानां मात्रानुसारि वर्तने ।

प्रकृते प्रथमविक्रमो महान् बुद्धिश्च भवति । बुद्धि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिभावनाया
कारिका भवति । बुद्धेरहकारतत्त्व जायते । अहकारेणास्मिन्प्राया बोधा भवति । अहकारेण
पुण्यं प्रकृते क्रियमाणानि कार्याणि स्वीकराति । तद्यथा—

प्रकृते क्रियमाणानि गुणे कर्माणि सर्वशः ।

अहकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ गीतयां ३ २७

अहकारान् पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां पचकर्मोन्द्रियाणां पचनमात्राणां मनसश्च प्रादुर्भावो
भवति । तन्मात्राम्यं पचभूतानि प्रवर्तन्ते ।

प्रकृतेर्विकासो विश्वस्य च भ्रमानुसारमनादिकात्पादवानन्तकालपर्यन्तं भवति । विकास-
क्रमेणैव विश्वोऽपि उत्त्वानां भवति । योगदर्शनानुसारं सृष्टेर्विकासविश्वक्रमं प्रायः साहस्य-
वद् वर्तते ।

मीमांसानुसारं सृष्टिरनादिरनन्ता च वर्तते । अस्या कोऽपि रचयिता नास्ति ।

वैष्णववेदान्तानुसारं ब्रह्मण एव जगत् सृष्टिर्भवति । ब्रह्म एव सृष्टेष्पादानकारणं निमित्तकारणं च भवति । जगदिदं ब्रह्मणो लीलायै वर्तते । प्रलयकालेऽपि जगत् स्थितिरभ्यक्तरूपेण भवति ।

शाङ्करवेदान्तानुसारं जगत् प्रादुर्भात ईश्वरादेव भवति । तद्यथा—ईश्वरादाकाश, आकाशाद्वायु, वायोरग्नि, अग्नेराप, अद्भ्य पृथ्वी सम्भवन्ति । प्रलयकाले सर्वाणि भूतानि स्वकारणे विलीयन्ते । अततो ईश्वरे आकाशो विलीयते ।

पञ्च पादवा देवा सर्वे सात्मका इति शाङ्कर निर्दिशति । सर्वेषामात्मना ब्रह्मण उत्पत्तिस्तथैव भवति यथाग्ने स्फुलिङ्गा जायन्ते । मुक्तावस्थायामात्मानं पुनर्ब्रह्मणि विलीयन्ते ।

रामानुजानुसारं प्रलयकाले ब्रह्मण कारणवस्था, सृष्टे समारम्भे च कार्यवस्था भवति । रामानुजस्य मतेन सृष्टे समारम्भोऽभ्यास, माया, विवर्त एव वा नास्ति । सृष्टिर्ब्रह्मण परिणमनमेव । सृष्टिविन्यासे ब्रह्मणा सहेश्वरो जीवश्च जगदपि सदितिप्रमाणितं रामानुजेन । अनेन प्रकारेण शंकरस्य मायावादो रामानुजेन निराकृतः ।

परमाणुवाद

परमाणुवादस्य विशेषतया वैशेषिकदर्शने वर्तते । तद्यथा—ईश्वरस्य चिकीर्षावशात् परमाणुषु क्रिया जायते । तत्र परमाणुद्वयसंयोगे सति द्वयगुणमुत्पद्यते । त्रिभि द्वयगुणैः त्र्यणुकम् । एव चतुरणुकादिक्रमेण महती पृथ्वी, महत्य आपो महत्तेजो महान्वायुरत्यद्यते । एवमुत्पन्नस्य कार्यद्रव्यस्य सजिहीर्षावशात् परमाणुषु क्रिया जायते । क्रियया परमाणुद्वयविभागे सति द्वयगुणनाशो भवति । ततस्तन्गुणनाश, तत्र चतुरणुकस्यैव महापृथिव्यादिनाशः ।

जैनबौद्धदर्शनयोरपि कश्चित् परमाणुवादः सम्मत एव ।

प्रवृत्तिविवेचनम्

तत्त्वज्ञानेन यदा कश्चित् पुरुषः समष्टिमयी भावना करोति, तदा तस्य तत्प्रवृत्तिर्जायते, मिथ्याज्ञानेनातत्प्रवृत्तयश्च सम्भवति । तत्त्वज्ञानाय मनसः निदिष्यात्तत्र स्वाभ्यासश्चापेक्षितानि । मिथ्याज्ञानेन रागद्वेषादिभिर्बद्धं पुरुषं मुग्धप्राप्तये दुःखनिवारणाय च यत्कर्म कुरुते तत् तस्य पुनर्बन्धवर्धनायैव भवति ।

वैशेषिकदर्शनानुसारमहिमाश्रद्धा भूतहितत्व-सत्यवचनास्तेय-ब्रह्मचर्यानुपधाभावशुद्धि-श्रीपवर्जनामिषेवन-शुद्धिदृश्यमेवत देवभक्त्युपवासाप्रमादा परिपालनीया इति कर्तव्यम् । योगद्वारात्मसंयमो जायते । तत्त्वज्ञानेन मानसं स्वार्थबुद्धे स्वार्थपरतायाश्च मुक्तो भवति ।

साख्यानुसारमर्हं पुरुषोऽमीत्यनुसंधेयम् । सत्त्वेन मानव ऋषित्वं समुपैति ।
ज्ञानपथे सर्वेषामधिकार सम्मतः । शूद्रोऽपि ज्ञानेन मुक्तिं लब्धुं समर्थः ।

जीवनस्य सर्वा प्रवृत्तयो यज्ञा एवेति भीमानाममतम् । अम्युदयो नित्यनेमित्तिककर्म-
सम्पादनेन भवतीति प्रमाणितं तत्र । मोक्षोऽपि सुलभोऽनेन पथेति धारणासीत् ।

वेदान्तमूत्रे सन्यासरमयोगयोरावश्यकता प्रतिपादिता । शङ्करस्तु सरलविधिनाष्टा-
द्विकयोगमार्गेण ब्रह्मज्ञान सर्वेभ्यो वर्णैश्च, मुलभूमिति शिक्षितवान् । ईश्वरोपासनया
पाराना क्षयः, ऐश्वर्याणां प्राप्तिः, पश्चात् मुक्तिः सम्भवति ।

जीवस्य पतनमविद्ययाकर्मणा न भवति । विद्यया चाविद्यायां नाशो भवतीति रामानु-
ज प्रतिपादितवान् । विद्या तु सर्वेषां मोक्षोत्तररूपेणेश्वरग्रहणमिति । ईश्वरोपासनया
पापनिवृत्तिस्त्वदादिति रामानुज उपादिशत् । निष्कामकर्म बन्धनाय न भवति, अपितु
तेन सत्त्वबुद्धिर्जायते इति तस्य मतम् । तदनुसारं भक्त्यापि ईश्वरस्य ज्ञानं सम्भवति ।
यदा भक्तिनिष्पन्ना जायते, आत्मनः परमात्मना सह तादात्म्यमनुभूयते । आत्मनः
एवेश्वराय समर्पणं प्रपत्तिरिति कथ्यते प्रपत्त्या मुक्तिः सम्भाव्यते ।

सत्कार्यवादः

सत्कार्यवादः सांख्यदर्शनस्य वैशिष्ट्यम् । तदनुसारं कारणे कार्ये प्रागेव वर्तते । तद्यथा
मृत्तिकाया घटः प्रागेवासीत् । तदधिकृत्य श्लोकाः—

जसदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणत्वात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ सांख्यका० १

तदत्र व्याख्याद्वारेण—“इह लोकेऽनुत्तरणं नास्ति यथा—गङ्गानाम्यस्तैलोत्पत्तिः ।
इह लोके या येनार्थो स तदुपादानग्रहणं करोति, दध्नर्थो धोरस्य न तु जलस्य ग्रहणं
करोति । सवस्य सवत्र सम्भवो नास्ति । यथा—सुवर्णस्य रजतादौ । इह कुलालः शक्तो
मृद्गण्डचीवररज्जुनोरदिकरणोपकरणं वा शक्यमेव घटं मृत्पिण्यादुत्पादयति । कारणं यत्क-
रणं तत्कलक्षणमेव कार्यमपि, यथा—यवेभ्यो यत्रा ग्राहिभ्यो घ्रीहयः । यथाऽगत् कार्यं
स्यात् तत्र क्रोत्रवेभ्यः शालयः स्युः । न च सन्तीति । तस्मात् सत् कार्यम् ।”

न्यायदर्शनोपरकार्यवादः सन्धारितः । सत्कार्यवादस्य विरोधितं न्यायसङ्गतमेव ।
तथा हि—यदि कारणे कार्यस्य प्रागेवास्तित्वं वर्तते तर्हि किन्निमित्तं कार्यं क्रियते । कार-
णस्यास्तित्वं प्राग्भवति पश्चात् कार्यमुत्पद्यते तद्यथा प्रथमं बीजं पश्चात् वृक्षो जायते ।

वेदान्ते सांख्यसम्मतः सत्कार्यवादस्त्वोक्तः । तदनुसारम्, उत्पत्तिं प्रागेव घटादयो
विद्यमानाः सन्ति, किन्तु ते आवृत्तत्वात्नोपलब्धाः । कार्ये तावन्मात्रमावरणैरेव भवति
यावन्मात्रं तस्य कर्ता न विद्यते । यद्यपि कारणे कार्यं विद्यते, तथापि सहकारिताशक्तिमपे-

क्षते कार्यस्याविर्भाव । तिलं तैल वर्तते । तत्तैल तिलस्य पेपणेनाविर्भवति । पेपणमेवाव
सहकारिताशक्ति ।

जैनदर्शनम्

जैनदर्शनानुसार—मम्यदर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं । एतेषु मम्यदर्शनं तु तत्त्वा-
र्थध्वनानमेव । तत तत्त्वार्थो ज्ञेय । तत्त्वज्ञानाय जैनदर्शने द्वे प्रमाणे स्त—प्रत्यक्ष
परोक्ष च ।

प्रमाणानि

प्रत्यक्ष ज्ञान त्रिविध—अवधि मन पर्ययं केवल च । अवधिप्रत्यक्ष दिव्यदृष्ट्या सम्भ-
वति । मन पर्ययेणापरेषा मानसिकभावा ज्ञायन्ते । केवलप्रत्यक्ष तु सर्वज्ञत्वमेव । परोक्ष-
प्रमाण द्विविध भवति—मति श्रुत च । मतिप्रमाणमिन्द्रियाणा मनसश्च योगेन जायते ।
स्मृत्या पूर्वज्ञानस्थ स्मरण भवति । स्मृतिरेव संज्ञा भवति यदि तस्या उत्पत्ति सम्भव-
स्तुतो दर्शनेन भवति । चिन्ताऽभिनिबोधश्च नैयायिकानामनुमानमेव । श्रुतज्ञान द्विविधम्—
अक्षरात्मकमनसारात्मक च । पुस्तकेभ्य प्राप्त ज्ञानमक्षरात्मक भवति । अनक्षरात्मक
ज्ञानमनुमानेन लभ्यते ।

स्याद्वाद

उपयुक्तप्रमाणं कस्यापि वस्तुनो य स्वभाव परिधीयते, तस्य निरूपणाय स्याद्वादो
विकल्पितः । ततो वस्तुस्वभावज्ञानाय सप्तविधानि वाक्यानि निर्दिष्टानि—(१) स्यादस्ति,
(२) स्यान्नास्ति, (३) स्यादस्ति नास्ति, (४) स्यादवस्तव्य, (५) स्यादस्ति अवस्तव्य,
(६) स्यान्नास्ति अवस्तव्य (७) स्यादस्ति नास्ति अवस्तव्य ।

प्रमाणैस्तत्त्वानामधिगमो भवति । तत्त्वानि सप्त सन्ति—जीव, अजीव, आशय,
अणु, सवर, निर्जरा, मोक्षश्च । जीवस्तु वैदिकदर्शनस्मात्तत्र समकक्षो वर्तते । जीवा
द्विविधा—सत्सारिणो मुक्ताश्च । तत्र व्यवहारदृष्ट्या सत्सारिणो निरवग्रहणयेन मुक्ताश्च ज्ञेयाः ।

जीवः

जीव उपयोगमयोऽस्मृति वर्ता स्वदहूपरिमाण ।

भोक्ता सत्सारस्य सिद्ध स विप्रसोर्ध्वगति ॥

जीवस्त्रेय परिभाषाऽभिनवैव प्रवर्तते । सर्वाणि वैदिकान्यवैदिकानि वा दर्शनानि
जीवविषयकमतमेतद् भिन्नमेव धारयन्ति ।

‘जीवस्येन्द्रियाणि बलमप्यु द्वासीच्छ्वासी च व्यावहारिकदृष्ट्या भवन्ति । निश्चय-
नयत जीवस्य चेतना भवति । कर्मबन्धनेन जीवो मूर्तरूपं प्राप्नोति । कर्मानुसारं जीव
सुखदुःखं भुङ्कति । पञ्चमूर्तरूपेण जीव एवेन्द्रियो भवति । चरजीवा द्वीन्द्रिया , त्रीन्द्रिया ,
चतुरिन्द्रियाश्च भवन्ति । पचेन्द्रिया एव जीवा समनस्का भवन्ति’ इत्येतानि जीवस्य
वैशिष्ट्यानि ।

निरचयात्मकदृष्ट्या चेतनायुक्तो जीव शुद्धज्ञानदर्शनविशिष्टो भवति । तस्मिन् वर्ण-
रसगन्धादयो न वर्तन्ते । सुखदुःखान्यपि जीवस्य न भवति ।

मुक्तजीवो निष्कर्मा भवति । तस्याष्टगुणा विद्यन्ते—सम्यक्त्वं ज्ञानं दर्शनं वीर्यं
सूक्ष्मता अवगाहनम्, अगुह्यत्वम् अव्याबाधत्वं च । मुक्तजीवानां विशिष्टो लोक एव
भवति । तत्र ते नित्या निर्जरास्तिष्ठन्ति ।

अजीव

अजीव पद्विधो भवति । तद्यथा—

अजीव पुन ज्ञेयं पुद्गली घर्मोऽघर्मं आकाश ।

काल पुद्गलो मूर्तो र्पाविगुणोऽमूर्तयं शेषास्तु ॥

पुद्गलस्तु भौतिकतत्त्वसमो भवति । पुद्गलस्य पर्याया —शब्दा बन्धं सूक्ष्मं स्थूलं
सस्थानं भेदं तम छाया उद्योत आतपश्च भवन्ति । पुद्गलो रपरसादिविशिष्टो भवति ।
पुद्गलानां जीवानां च गमतसहकारी घर्मो भवति, यथा जलं मत्स्थानां तरणाय भवति ।
अघर्मो जीवानां पुद्गलानां च स्थानसहकारी भवति, यथा पथिरेभ्य विभ्रमाय छाया
भवति । आकाशे जीवादयोऽत्रकाशं लभन्ते ।

कालस्तु द्रव्यपरिवर्तरूपं परिणामादिलक्ष्यं ।

जीवानामजीवानां च सप्त विशेषा —आस्रवो बन्धनं सत्त्वं निर्जरा मोक्षं पुण्यं
पापं च भवन्ति । जीवा अजीवा सप्तविशेषाश्च जैनदर्शनस्य नव तत्त्वानि प्रतिष्ठितानि ।
आस्रवेण कर्मणा भावानां च जीवेन सह समागमो भवति । आस्रव इत्य जीवस्य सस्का-
राय भवति । बन्धेन जीव कर्मणा बध्यते । आस्रवस्याभाव सत्त्वं । सत्त्वंस्य ससिद्धये—
व्रतसमितिशुभास्रमनुप्रेक्षापरीपहजयचारित्राणां पालनं निर्दिष्टम् । निर्जराया जीव कर्म-
बन्धनान्मुच्यते । ततो मोक्षः । स्वकीयैः सुभैरशुभैर्वा भावैः जीव पापस्वभाव पुण्य-
स्वभावो वा भवति ।

भौक्ष

यदा जीव उपयुक्तनवतत्त्वानि प्रति यदा लभते तदा तस्य सम्याज्ञानप्रक्रियाऽऽरभते ।

सम्यग्ज्ञानं ज्ञेयस्य सद्यविभाह्विभ्रमाणा क्षयो भवति ।^१ तदा चारित्र्येणानुनादितिवृत्त-
शुभे प्रवृत्तिर्जायते । अत्रमनितिवृत्तय एव चारित्र्याणि । सम्यक्चारित्र्येण कर्मबन्धनं प्रहीयते,
कर्मणोज्वरापहरणं भवति । अयमेव मोक्ष । तथा हि—

सम्यग्दर्शनं ज्ञानं धरणा मोक्षस्य कारणं जानीहि ।
अवहारात् निश्चयतः क्षतिप्रतयमयो निजं आत्मा ॥
मा मुह्यत मा रज्यत मा द्विष्यतेष्टानिष्टाघेषु ।
त्पिरमिच्छस्य यदि चित्तं विचित्रध्यानप्रसिद्धयै ॥
आत्मात्मनि रत इवमेव परं भवति ध्यानम् ।

जैनदर्शनानुसारं मुक्तात्मा 'ईश्वर' इति कथ्यते ।

बौद्धदर्शनम्

निर्वाणपयगामिनी बौद्धास्तु प्रशस्तिमात्रं एवात्मेति मन्यन्ते । अतस्तैर्नात्मवादिनो-
त्तोरवरवादिनश्च वैदिकतन्त्रेण प्रतीयन्ते । तद्यथा—रूपस्तु न कोऽपि स्वतन्त्र पदार्थः ।
स तु केवलं शब्दमात्र एव चक्रादवादीनां सम्भारः । तर्पणं रूपवेदनावित्ज्ञानसंज्ञासंस्काराणां
पञ्चस्कन्धानां समाहार एवात्मा प्रतीयते ।^२ तस्य पञ्चस्कन्धस्य पुनर्जन्म भवति । एतेषां
प्रत्येकस्य स्वीयमौलिकतत्त्वे विलयनमेव महानिर्वाणम् ।

उपयुक्तसिद्धान्ता बौद्धानां प्रतीत्यसमुत्पादमुपजीवति ।

अत्र प्रतीय (कारणानामेकत्वेन) समुत्पाद (कस्यापि वस्तुन उत्पत्ति) इति
हेतु-फल-परम्परा ग्रहणीयाः । अनेन सिद्धान्तेन ज्ञायते यत्र किमपि शास्वतम्, सर्वे पदार्थाः
क्षणिका हेतुप्रययजनिताश्च । तदनुसारं भवचक्रं प्रचलति । भवचक्रस्य द्वादशाङ्गानि—
अविद्या, सस्कार, विषयानुभूति, नामरूपम्, पञ्चायतनम्, स्पर्शा, वेदना, तृष्णा, उपादानम्,
भव, जाति, जरामरण च ।^३ एतथा प्रथमो द्वौ पूर्वजन्म, अन्तिमे द्वे भाविजन्मन,

१ सागन्धिमोहविभ्रान्तास्तु समाहारेण सनासिताः । तेषु भ्रान्तिरेव किमोहः । स देह एव सद्यः ।
ज्ञानस्यासत्त्वत्वं विप्रमनम् ।

२ एतद्व्यापि तैर्नां विषयानुभव रूपम् । वेदना सुखदुःखदीनां भावना । विद्वाननर्हमात्रं, इन्द्रियेण तन्त्रं
ज्ञानं च भवति । सद्यो नात्रैव । सस्कारा मालसिद्धयश्च ।

३ अविद्या पूर्वजन्म जन्म-दशा । सस्कार पूर्वजन्मनं कर्माश्रयानामुत्पादय । विद्वानं प्रतिस्पर्धि-
त्वेन, जन्मग्रहणकाले कुण्डलानामुत्पादनादौर्वाच्यं पञ्चस्कन्धानां विद्वानमेव । नामरूपं विद्वानात्मानं
पञ्चायतनं विद्वानात्मानं । पञ्चायतनं स्पर्शां पूर्वं पञ्चशब्दाः । स्पर्शा सुखदुःखविशेषतत्त्व-
वशात् । वेदना मैत्रुणरोगसमुदाचारवर्षणाशब्दाः । तृष्णा भोग्यैषुनर्हामिनां पुण्यकामनाशब्दाः ।
उपादानं अन्तर्हामिनां पुण्यकामनाशब्दाः । जरा मरणं अन्तर्हामिनां पुण्यकामनाशब्दाः ।
जन्ममरणं जन्म मरणं वेदनाशब्दाः ।

शेषाण्यष्टौ वर्तमानजन्मन शरीरस्यैव विद्यन्ते । एतानि द्वादशाङ्गानि त्रिविधा — क्लेशकर्म, वस्तु च । अविद्यातृणोपादानानि क्लेशस्वभावादि । सस्कारमघो कर्मस्वभावो । शेषाणि तु वस्तुस्वभावानि, क्लेशकर्मणोरपिष्ठानत्वात् ।

निर्वाणम्

बौद्धदर्शने निर्वाण वैदिकदर्शनस्य मोक्षस्थानीय वर्तते । निर्वाणं तु परम क्षेम, तृष्णादाय दुःखस्यान्तकर, मृत्योर्जय एव वर्तते । यथाग्निनिर्वापित सन्नदृश्यो भवति तथैव निर्वाण प्राप्य पुष्पस्यास्तिरव किञ्चिदपि कुत्रापि न वसत ।

रागस्य प्रहाणेन निर्वाण प्राप्यते । तदा काममुखानि न विद्यन्ते । निर्वाणपथगामिनां कृते चत्वारि 'आर्यसत्यानि' सन्धारितानि । तद्यथा—दुःखम्, दुःखस्य समुदय, दुःखस्य निरोध, निरोधायाष्टाङ्गकमार्गश्च । अष्टाङ्गकमार्गो दृष्टिसकल्पवाक्यकर्मताजीविकाभ्यायामस्मृतिसमाधीना सम्यक्त्वमेव । समाधिर्योगपरो भवति ।

तत्र निर्वाण द्विविध मतम्—सोपघिशेष निरुपघिशेष च भवति । तयो प्रथमं जीवनममुक्तस्थावस्या भवति, अपरं च मरणान्तरमेव जायते । परवर्तियुगेऽप्रतिष्ठितं निर्वाण सम्मतम् । तदनुसार बोधिसत्त्वा, महाकरुणया प्रेरिता सन्त शून्यता न प्रतिपद्यन्ते यद्यपि ते सर्वथा योग्या भवन्ति ।

चत्वारि प्रस्थानानि

परवर्तियुगे बौद्धदर्शनस्य चत्वारि प्रस्थानानि वैभाषिकसौत्रातिक्योगाचारमाध्यमिकानि जातानि । एतेषु प्रथमे द्वे हीनयानस्य, शेषे द्वे महायानस्य शाखा सन्ति ।^१ एतेषां परस्परभेद जगत सत्तामपिकृत्य मतवैविध्यानुसार समुदभवत् । तथाहि वैभाषिकवाद्याजगत सत्ता प्रत्यक्षेणैव मन्यन्ते । सौत्रान्तिका जगत सत्तामनुमानेन मन्यन्ते । जगत सत्ता मन्यन्ते अतएव वैभाषिका सौत्रांतिकाश्च सर्वास्तिवादिन इति सज्जिता । योगाचारास्तु बाह्यजगत सत्ता न मन्यन्ते । ते चित्त (विज्ञानम्) एव सत् मन्यन्ते । अतएव ते विज्ञानवादिन । शून्यवादिना नयेन जगत् विज्ञानं च असत्ये । शून्यमेव केवलं सत् । ते शून्यवादिनो माध्यमिकाः सर्ववैनाशिका इति सज्जिता । गौतमबुद्धात् क्रमशः ३००, ४००, ५०० वर्षाणि पश्चात् वैभाषिकस्य, सौत्रांतिकस्य माध्यमिकस्य च प्रस्थानं प्रावर्तत । छमारम्भ ख्रीष्टाब्देत पश्चात् तृतीयशतकेऽभूत् ।

प्रमाण-व्यवस्था

बौद्धदर्शने प्रमाण द्विविधम्—प्रत्यक्षमनुमान च । तदनुसारमर्षाकारस्य विशदाभत्व-

१. हीनयान बौद्धधर्मदर्शनयो प्रथमं रश्मिं प्रायशो व्यक्तिगतान्पुद्गलाय गौतमबुद्धस्य मूलशिल्पानुरूपं विकसितम् । परवर्तियुगे महायानं तदानीन्तनत्रिविधदर्शने प्रमावितं बहुजनसुराया बहुजनहिताय मित्यर्था अचिन्तव्यं विकासयितुं प्रादुरभवत् ।

मेव प्रत्यक्षम्, लिंगेनायंस्यास्फुटज्ञानमनुमान एव । अग्नौ सन्निहिते सति तस्य ज्ञान प्रत्यक्षं दूरे सति धूमलिंगेन तस्य ज्ञानमनुमानम् । तद्विकल्पबलेन सिध्यति । प्रथममिन्द्रियाश्रितं ज्ञान प्रत्यक्षं भवति पश्चान् द्वितीये शणे गान्तप्रत्यक्षं जायते । तद्यथा चक्षुर्व्यापार उप-
रते मनोविज्ञानमेव प्रत्यक्षम् ।

योगिप्रत्यक्षं योगिनामेव भवति । योगिनो भूतमनागतं च वर्तमानवत् पश्यन्ति । योगिप्रत्यक्षमलौकिकयोगजसन्निकर्षणं जायते । तन्निविकल्पकं शुद्धमेव भवति ।

स्वभाववादः

वस्तुतः स्वभाववादस्य दार्शनिकत्व नास्ति । स्वभाववादे गहनचिन्तनस्य सम्मग-
भाव एव । स्वभाववाद केवलं वर्तमानमपेक्षते । तत्र भूतमविष्ययोर्विचारणा नास्ति ।
अस्या स्थितौ वादेऽस्मिन् आत्मा, परलोकः^१, कर्मफलम्, मुक्ति, पापपुण्ये,
ईश्वर, देवा — सर्वान्येव मध्येति सम्मतम् । प्रत्यक्षमेव केवलं प्रमाणं तेषां बोधगम्यम् ।
अस्य लोकायैव सत्ताया प्रवृत्त्यात् स्वभाववादो लोकायत इति संज्ञित । स्वभाव-
वादस्य प्रमुखाचार्यश्चावार्कौऽभवत् । तस्य नाम्ना स्वभाववादश्चावार्कदर्शनमिति ख्यातम् ।

स्वभाववादिनः प्रत्यक्षेण चत्वारि भूतानि—पृथ्वी जलमग्नि वायुं च मन्यन्ते । तेभ्यः
सर्वं जगत् प्रसृष्टितम् ।^२ तद्विरेमि भूतं, निर्मिता । शरीरे बुद्धेः प्राधान्यम् । आत्मा
सु नास्त्येव ।

दार्शनिकानां व्यवितत्वम्

तृणमिषि प्रवर्तितमेव भारतीयदर्शनं वेदमूलम् । देवानुप्राणितमेव तेषामुपयोगं
अन्वित्वमभवत् । परवर्तिर्षदिकयुगे द्विविधा दार्शनिका बभूवुः—गृहस्था, सन्यासिनश्च ।
वृत्तिपयदान्तिना गृहस्था — 'पजातस्य प्रजनकादयः' राजान, आश्रयिणाश्चैवत्वमोपस्तिचाश्र-
यणादयो ब्राह्मणा बभूवुः ।

१ इदं स्वर्गनरकानुभवाय शिवाभावात् सो वा सुखमुक्त्वा एव स्वर्ग्य, सो वा क्लेशमुक्त्वा
एव नरकाय इति मन्वाशादुपरवर्गनरककल्पकत्वाय दर्शयित्वा निर्दिष्टं कथयितुमुचिता ।

आनन्दमिर् २ सुरविभदे पृ० ११२

२. एतद् निदर्शनमन्वयोपरिचये बुद्धचरिते ३.५५-६३ सम्भक्त्वा ५३म् । तदा हि—

क. कल्पकाश्चैव तेषां विधिप्रकारं गृह्यतिशया च ।

एतन्नाह सर्वमिदं प्रवृत्ते न कान्दारोऽस्ति बुद्ध मयत् ॥ १.६२

उपनिषत्कालतः प्रभृति दर्शनस्योद्भावका प्रायशः शानप्रस्था सन्यासिनश्च बभूवुः । गृहस्थाश्रमस्य वन्यताति दशतोद्दिष्टस्य मोक्षस्य मार्गो वाचा इति सम्मनम् । अतएव दर्शनिकानां वसतस्य ऋषीणामाश्रमेषु भिक्षुणां विहारेषु च बभूवुः । नृपिजीवनं तु ब्रह्मचर्यमेव ।

परवर्तिसुने शङ्कराचार्येण दर्शनाय प्रवृत्तिकामाना चम्बारि लक्षणानि निर्दिष्टानि । तद्यथा—जिज्ञासा, निष्कामता, समनियमपराधगता, मोक्षप्राप्तयेऽभिलाषश्च । शङ्करस्य व्यक्तित्वमेवोच्चादस्य प्रतिष्ठापयति । तस्य प्रतिभाया अलौकिकत्व मुविदितमेव । अष्टवर्ष-देशीय एव स वेदेषु निष्णातो बभूव । बाल्ये स प्रव्रजित कर्मयोगी बभूव । समग्रभारत-मेव स्वकार्यक्षेत्र विधाय सर्वत्र वेदान्तस्याद्वैतचिन्तनस्य धारा प्रवाहितवान् । तस्य दिश्विजयेनाद्वैतस्य सर्वत्र प्रमत्तिष्णुता बरोवति ।

शङ्करोऽद्वैतसिद्धान्तानां प्रतिपादनाय बहून् प्रयानरचयन् । समग्र भारतमद्वैत कर्तु-मेवास्य चतुर्दिग्भागेषु विश्वविद्यालयानां स्थापना कृतवाश्च । पूजाविधिषु स पद्मबलि नर-बलि च निषेधितवान् । शङ्करस्य प्रायशो द्विगताब्द पश्चात् रामानुजो विशिष्टाद्वैत-स्योपायकोऽभवत् । स तु यतिराज एवामवन् । स दक्षिणभारते वैष्णवदर्शनस्य प्रचार-मकरोत् ।

एतेषां दर्शनिकानां व्यक्तित्वनिदर्शनेन स्पष्टमेव प्रतिभाति यत् भारतीयदर्शनं त्रिदुपा-मेव बुद्धेजिह्वाया वा केवल विषयो नाभूत् । तेषां जीवनमेव दर्शनावगाहनेन विशुद्ध परिपूतं चामवन् । तेषां कर्मण्यता समग्रराष्ट्रे प्रोत्सव्यता विधातुमेवासीत् ।

जैनदर्शनस्य सर्वोच्चोत्तमका महावीर आदौ राजकुमारोऽभवत् । स प्रव्रजित एव द्वादशवर्षाणि तपोऽनघत केवली च बभूव । केवली तु सर्वज्ञ एव । त्रिदशवर्षपर्यन्तं स तदातीन्तनसमाजस्य समग्रमुच्चदर्शनतत्त्व प्रतिष्ठापयितुमनिशः प्रायतत । स्वानुयायिना संघं विधाय महावीरस्तस्य सचलनाय सुव्यवस्था व्यधात् ।

महावीरस्य व्यक्तित्वेऽपूर्वो साहोऽद्भुतशक्तिश्च प्रतीयते । आजीवनं स पर्यटन्नेवाहिंसा-सत्यापरिग्रहादीनां शाश्वत सन्देशं नगरेषु ग्रामेषु वनत्रस्तिसु च प्रचारितवान् । परवर्ति-दर्शनप्रचारकाणां समक्षं सदैव महावीरस्यादर्श आसीत् ।

बौद्धदर्शनस्य प्रथमप्रवर्तको गौतमबुद्धो महान् विचारकोऽभवत् । सत्यस्यानुसन्धानाय लौकिकविभूतीनां परित्यागं कर्तव्य एवेति तस्य मतं जीवनविन्यासे सुप्रतिष्ठितम् । स स्वयमेव तपसा योगेन मननेन निदिध्यासनेन च निर्वाणपथं प्राप्तवान् ।

गौतमस्य व्यक्तित्वे ऋजूतायां सौष्टव व्यराजत । नासीत् किंचिदपि रहस्यं तस्य व्यक्तित्वे । तस्योदारता सच्चरित्रं सहानुभूतिश्च सर्वेषां मनसि तं प्रति श्रद्धां जनया-

मामु । तस्य व्यक्तित्वेन या शान्ति शान्तिरभिजातीयता च प्रकटिता सासामेवाकर्षण-
गुणैस्तदानीन्तनसमाने प्रभावितः ।

लोकसेवा एव गौतमस्य परमो धर्मः । तस्य दयानिर्झरिणी दुःखार्तानां परितर्पणाय
प्रसन्नविता बभूव । दार्शनिकतया सहाचार्यत्वस्य सगति साधारणजनसमाजस्य नेतृत्व च
गौतमस्य वैशिष्ट्यं प्रदर्शयत ।

दर्शनस्यादिग्रन्था वेदा एवोपलभ्यन्ते । वेदस्तु पारम्पर्येण समागतानां ऋष्यनु-
सामायर्षसंहितानाम्, ऐतरेयसप्तपद्यादीनां ब्राह्मणानाम्, शारण्यकानाम्, उपनिषदां
च सज्ञा ।

परवर्तियुगस्य महाभारते बहुविधानां वैदिकावैदिकानां दर्शनसम्प्रदायानां विवरण
प्राप्यते । महाभारतस्य त्रीमपर्वणे भगवद्गीता सगृहीता । भारतीयसंस्कृतौ लोक-
जीवन दर्शनस्य यो विरोधप्रभावः परिलक्ष्यते तस्य 'समत्कारः' प्रायशो भीतायित एव ।

बृहद्दर्शनेषु न्याय एव प्रथमः । तत्र न्यायसूत्रं गौतमप्रणीतमादिष्यते । यात्स्यायनो
न्यायभाष्यमिति स्यातां न्यायसूत्रस्य टीका रचितवान् । परवर्तियुगे वाचस्पतेश्चर्यायतात्पर्य-
टीकायां न्यायस्य सनातनपरम्परा विज्ञादीभूता । बह्वस्तत्र न्यायग्रन्थकाराः पूर्वग्रन्थानां
टीकाकारिणो बभूवुः । अन्ये तु न्यायस्याभिनवप्रवृत्तीनां व्याख्यातारोऽभवन् । ख्रीष्ट-
पदवात् द्वादशे शतके मिथिलायां नव्यन्यायस्य समारम्भोऽभवत् । नव्यन्यायस्य प्रथमो
ग्रन्थतत्त्वचिन्तामणिः प्राप्यते । परवर्तियुगे बहव आचार्याश्चिन्तामणिमधिकृत्य टीका-
ग्रन्थान् रचयन् । ख्रीष्टपदवात् सप्तदशशतकेऽर्जुनभट्टः प्राच्यन्यायस्य नव्यन्यायस्य शंङ्क-
मुनीं प्रवृत्तिं विधातुं सर्वसङ्ग्रहं दोषिकां च विरचितवान् ।

वैशेषिकसूत्राणां रचयिता जनाद वस्यपो वास्ति । पदवात् प्रज्ञास्तपादेन पदार्थधर्म-
संग्रहे वैशेषिकदर्शनं सम्यक् सिद्धान्तितम् । परवर्तियुगे चन्द्रेण दशपदार्थदास्यं भास्करेण
तर्ककोमुदो विश्वनाथेन मायापरिच्छेद रचितानि ।

सायणस्य प्रथमो ग्रन्थ ईश्वरकृष्णस्य सायणकारिकास्ति । गौडपादेन वाचस्पतिना च
कारिकायां टीका रचिता । परवर्तियुगे ख्रीष्टपदवात् चतुर्दशशतके सायणप्रवचनसूत्रं
लिखितम् । प्रवचनसूत्रस्य बह्वृषीकाकारा बभूवुः ।

योगदर्शनस्यादिग्रन्थं पतञ्जलेयोगसूत्रमेव । व्याख्येन योगसूत्राणां माध्यं कृतम् ।
ख्रीष्टपदवात् नवमशतके व्यासभाष्यमधिकृत्य तदवधारदी टीका वाचस्पतिनिधोऽ
रचयन् भोजस्तु राजभारतंभेदादशशतकेऽरचयत् ।

पूर्वमीमांसायां आदिग्रन्थो जैमिनेर्मीमांसामूर्तं वर्तते । शबरौ मीमांसामूर्तस्य टीकां
प्रणीतवान् । ख्रीष्टपदवात् सप्तमे शतके कृमारिलः पूर्वग्रन्थानपिष्टस्य श्लोकर्पाटिक
कारिकादिषु च रचितवान् । परवर्तियुगे तेषां ग्रन्थानां टीका रचिता ।

उपनिषद् एव वेदान्तस्य प्रथमग्रन्थाः । स्त्रीष्टान्त प्रागेव वादरायणेन व्यासेन वा वेदान्तसूत्रमुपनिषदां ब्रह्मविद्यामधिकृत्य लिखितम् । परवर्तियुगेऽद्वैतवेदान्तस्य प्रतिष्ठा कुर्वन् शङ्कराचार्य उपनिषदां गोतायां वेदान्तसूत्रस्य च भाष्यं प्रणीतवान् ।^१ शङ्करस्यान्यौ ग्रन्थौ विवेकचूडामणिः, उपदेशसाहस्री च वेदान्तपरी। सदानोन्तनोऽयं आचार्यं सुरेश्वरो वातिकं नैषमर्षसिद्धिं चारचयत् । आनन्दगिरेरन्यायनिर्णयं समकालिक एव ।

शङ्करस्य वेदान्तसूत्रभाष्यमधिकृत्य पद्यपादेन पद्यपादिकायां वाचस्पतिमिश्रेण च नामत्याः प्रणयनं कृतम् । पारम्पर्येणोपर्युक्तग्रन्थानां टीका विविधाचार्यैः प्रणीताः । स्त्रीष्टत पञ्चात् चतुर्दशशतके माधवाचार्येण पंचदशी जीवन्मुक्तिविवेकश्च रचितौ ।

स्त्रीष्टत* पञ्चात् द्वादशशतकस्यान्तिमे भागे श्रीहर्षेण खण्डनखण्डलाद्यमद्वैतसिद्धान्तानां तात्त्विकप्रतिष्ठा विधातुं प्रणीतम् । ग्रन्थोऽयं योगाचारबौद्धदर्शनेन प्रभावितो वर्तते । खण्डनखण्डलाद्यस्य चित्तुखीया टीका चित्तुखेन प्रणीता । तन्मतमेव प्रतिपाद्यता तेन सत्त्व-दीपिका रचिता । परवर्तियुगेऽद्वैतवेदान्तस्य बहवो ग्रन्थाः प्रणीताः ।^२ योगवासिष्ठस्य अध्यात्मरामायणस्य चाद्वैतसिद्धान्तानां लोकप्रचारार्थं प्रणयनं कृतम् ।

विशिष्टाद्वैतस्य प्राथमिकमुप्रतिष्ठा रामानुजेन ब्रह्मसूत्रस्य श्रीभाष्ये कृता । रामानुजस्यापरे वेदान्तपरा ग्रन्था गोताभाष्य वेदार्थसंग्रहो वेदान्तसारो वेदान्तदीपश्च सन्ति ।

बौद्धदर्शनस्य प्राचीनतमो ग्रन्थोऽभिधर्म इति ख्यातः ।^३ अभिधर्मं मूलरूपेण गौतम बुद्धस्य दार्शनिकविचारा सङ्गृहीता । परवर्तियुगस्य दार्शनिकविचाराणां प्रथम संग्रहो मिलिन्दप्रश्न इति ख्यातो नागसेनेन कृतः । स्त्रीष्टत पश्चात् चतुर्थे शतके बुद्धधोषेण विमुद्धिमगो रचितः ।

परवर्तियुगेऽद्वैतदर्शनस्य साहित्यं प्रायः सम्प्रदायानुसारं विकसितं दृश्यते । तत्र सर्वास्तिवादिनां सप्त ग्रन्था प्रथानाः — कात्यायनीपुत्रस्य ज्ञानप्रस्थानम्, शारिपुत्रस्य सगीतिपर्याय, वसुमित्रस्य प्रकरणवाद, देवशर्मणः विज्ञानकाय, वसुमित्रस्य घातुकाय, यशोमित्रस्य धर्मस्कन्ध, मोद्गल्यायनस्य प्रज्ञप्तिशास्त्रं च । ज्ञानप्रस्थानस्य टीका महाविभाषैति ख्याता । वसुबन्धोरभिधर्मबोशो सर्वास्तिवादिनां प्रमुख ग्रन्थः ।

सौत्रान्तिकसम्प्रदायस्य प्रवर्तकं कुमारलातं कल्पनामण्डितिकायां सौत्रान्तिकसिद्धा-

१ इमे त्रयो ग्रन्थाः समासतः प्रस्थानत्रयीति ख्याताः । शङ्करान् प्रागेऽपि गोतापादां माण्डूक्यकारिकायां भर्तृहरिश्च भाष्यपरदीपस्य रचना कृतवन्तौ । इमौ प्रथो बौद्धदर्शने प्रभावितौ स्तः ।

२ तद्यथा रामाचार्यस्य तरङ्गिणो, ब्रह्मदानन्दस्य गौडब्रह्मदानन्दोऽयं गुणचन्द्रिका वा, धर्मराजस्य वेदार्थपरिभाषा, अद्वैतानन्दस्य ब्रह्मानिष्ठाभरणम्, गोविन्दानन्दस्य रत्नमहा, सदानन्दस्य वेदान्तसारः, प्रकाशानन्दस्य सिद्धांतमुक्तावली, सदानन्दस्य वेदान्तसिद्धिः, लक्ष्मीधरस्य वेदान्तभारतश्च ।

३ अभिधर्म इति धर्मसंगणिका विभङ्ग-कथावस्तु-पुण्यलपञ्चसिद्धि धातुकथायमकं पट्टान इति सप्तग्रन्थानां समासतः नाम ।

न्तान् निरूपितवान् । तस्य शिष्यः श्रीलाम सौत्रान्तिकविभाषा रचितवान् । यन्मिश्रोऽपि धर्मस्य स्फुटार्थेति टीका लिखितवान् ।

योगाचारसम्प्रदायस्य बहवो ग्रन्था सन्ति । तत्र मैत्रेयनाथस्य महायानसूत्रालङ्कार, धर्मधर्मतादिभङ्ग, महायानोत्तरतन्त्रम्, मध्यान्तविभङ्गः, अभिसमयाङ्गुलारकारिकास्य प्रथमं सन्ति । परवतिपुगे दिट्नागरचित्रा प्रमाणसमुच्चयवृत्ति-न्यायप्रवेश-हेतुवर्णिनाद-प्रमाणशास्त्र न्यायप्रवेशादयः प्रमुखा ग्रन्थाः ।

शून्यवादस्य प्रतिष्ठा नागार्जुनो माध्यमिककारिका-युक्तिपष्टिका प्रमाण-विष्वसो-पायकी-न्याय-विग्रह-न्यायवर्तिनी-सुहृत्सलेख-चतुस्त्वर्षीयं कृतवान् । परवतिपुगे आर्यदेवचन्द्र-कोटिशान्तिदेवशान्तरक्षितादयः शून्यवादविषयकान् बहून् ग्रन्थान् रचितवन्तः ।

जैनदर्शनस्यादिग्रन्था द्वादशाङ्गानि चतुर्दशपूर्वाश्च सन्ति । आचार्यपरम्परया तेषां ज्ञानमन्त्रिमण्डले भद्रबाहुना प्राप्तम् । भद्रबाहो पश्चात् भागवत एव तेषां ज्ञानमवशिष्टम् । रघीशान्दस्य प्रारम्भकयुगे आचार्यधरसेनोऽभिनवसाहित्यिकपरम्परायाः प्रतिष्ठा प्राप्त-दर्शनानुसारादेवाकारयन् । तस्य शिष्यो भूतबलि पुष्पदन्तश्च पट्खण्डागम इति स्थात-सूत्रग्रन्थं रचितवन्तौ । तयोः समकालिको गुणधरः कसायपाण्डु नाथावद्ध चकार । कसायपाण्डुस्य टीका ६००० श्लोकबद्धा यतिवृषभेण रचिता । उपयुक्तग्रन्थानां बहु-पट्टीकाः परवतिपुगे रचिताः ।

जैनदर्शनस्य स्वतन्त्रग्रन्थकार कुन्दकुन्दाचार्यं खीष्टस्य पश्चात् प्रथमशतके समय-सार-प्रवचनसार-पञ्चान्तिकायानां रचना कृतवान् । तृतीयशतके उमास्वामिना तत्त्वार्थ-सूत्रे जैनदर्शनस्य सूत्रमविवेकं कृतम् । तत्त्वार्थसूत्रस्य बह्वेषु टीका वर्तन्ते ।

स्वामी समन्तभद्र आप्तमामासाया स्याद्वादस्य विवेचनं कृतवान् । अकलङ्कदेवेन जैनन्यायस्य चरदारो ग्रन्था — सिद्धिविनिश्चयः, न्यायविनिश्चयः, लघीयस्त्रयम्, प्रमाण-सङ्ग्रहश्च प्रगीताः । परिवतिपुगे माणिक्यनन्दो न्यायस्य परीक्षामुक्षमिति सूत्रग्रन्थं रचित-वान् । तस्य टीका प्रभाचन्द्रेण प्रमेयकमलमार्तण्ड इति नाम्नी रचिता । एतेषु ग्रन्थेषु दिग्दर्शकसम्प्रदायदर्शनं निरूपितम् ।^१

श्वेताम्बरसम्प्रदायस्य मूलग्रन्थानां सख्या चतुरश्रसि । तेषु प्रथमं द्वादशाङ्गानि बभूवुः । द्वादशाङ्गेष्वप्युक्ता शैवलमेवादस्य एव सम्पन्ते । अङ्गग्रन्थैः सम्बन्धानुषाङ्गानि बभूवुः । एषु ग्रन्थेषु जैनदर्शनसिद्धान्ताः विहीर्णा एव वर्तन्ते । परिवतिपुगे सिद्धसेनस्य न्यायावतारः, हरिभद्रस्य पद्मदर्शनसमुच्चयः तथा मेष्टुङ्गस्य पद्मदर्शनविचारः सन्ति ।

१. अत्रैव च जैनदर्शनग्रन्थाः — गुणधरस्य 'मानुष्यात्मनम्, अमिताभस्य 'तत्त्वार्थसार' पुराणसिद्धिपुराण-नेमि 'दशरत्नसङ्घट्ट', त्रिलोकसारः, देवगुः प्रमाणनवराशोकाङ्गुलार, मल्लिकार्जुनस्य स्याद्वाद-मन्त्राः, सञ्जयकर्मिणः तत्त्वार्थदीपिका दिग्दर्शकसम्प्रदायवरा सन्ति ।

धार्मिकप्रवृत्तयः

अस्मिन् प्रज्ञाते यि कश्चिदपि विद्यते तस्य सर्वोपयोगः केन प्रकारेण वर्तन्ते इति धर्मशास्त्रस्य प्रमुखविचारविषयः । धर्मशास्त्रानुसारं मानवजीवनमेकान्तं नास्ति । पूर्वमपि जावनमामोन्, प्रायण पदवादिपि जावन भविष्यति । अस्या म्यतो वर्तमानजीवने तथा अन्वर्तव्यं येन नाविजावनेऽपि सुखं भवेत् । ततो मुक्तिर्नाम मरणानन्तरं सर्वोच्चा-
न्मुदयः । यदि स्वप्रयत्ने सा कदाचिन्न लभ्या भवेत्तर्हि येन केन प्रकारेण स्वर्गमुत्पाप-
यत्नं करणीयं । अथवा संसारे पुनर्जन्मनि पुनरपि स्वान्मुदयात्मकम्यितीनां शास्त्रो-
क्त्यापि वर्तमानजीवने उपायं करणीयं इति विचिन्तयितुं मत्तम् । तदपि कृत्यं धर्मस्य परि-
नाया वृत्ता—यतोऽन्मुदयनि श्रेयसविद्धि उ धर्मः ।

धर्मस्य परिधिः स्वरूपं च

वैदिकधर्मानुसारं मृष्टे रक्षयिता विपते । तत्र मृष्टिजिताने देवामुत्मानवपरारुपि-
वृत्तज्ञानक्षेत्रसुदसूयनेक्षत्रादीनि वर्तन्ते । सर्वेषां यथा प्रतिष्ठा वा येन नैसर्गिकविधानेन
भवति तद् अहृतम् । ऋतमेवाविदेविको धर्मः । निस्सर्गस्याऽहृतो मानवोऽपि ऋतन रक्षितः ।
तद्यथा ऋतेन पारम्परिकयोग्यं सम्भवति, तथैव मानवसमैग सर्वेषां कल्याणमायोजितम् ।
तथाहि महाभारते—

धारणाद्धर्ममिच्छात् धर्मो धारयते प्रजा ॥ ४१.५०

एष धर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा ॥

ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो घृति क्षमा ।

सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतन्ननातनम् ॥ आश्व० १४ ३१

महाभारत आश्वमेधिकपर्वणि ११ ३३-३४

अशोकैः धर्मस्य सर्वजनहिताय स्वरूपं परिभाषितम् । तदनुसारम्—'धर्मं साधु ।
क्रियान् तु धर्मं इति । अनाज्ञानं ब्रह्मज्ञानं दया दानं सत्यं शौचम्' ।^१ मनु धर्मस्वरूपं
निर्णीतवान्—

वेदं स्मृतिं सदाचारं स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ २१२

१. अशास्त्रस्य विनाशमन्वेष्टान् ।

धृति क्षमा दमोऽस्तेय शौचमिन्द्रियनिग्रह ।

धीविक्षा सत्यमश्रयो दशक धर्मलक्षणम् ॥ ६.१२

भारतवर्षस्य परिषो मानवजीवनस्य सर्वासु अवस्थासु कर्तव्याकर्तव्यस्य विवेचनं वर्तते । मरणान्तरमपि सुगतिं केन प्रकारेण भविष्यतीति तत्र विचारणीयम् । जीवन-विषयास्य विविधप्रश्नेषु—सत्काराश्रमवर्णव्यवस्थाभोजनपानकलाशिल्पोद्योगादियु बौद्धस्य प्रवृत्ति समीचीनेति धर्मप्रकरणम् । राजनीतिव्यवस्थास्य सुष्ठु भणितं यत् धर्मो राजराज । लौकिकजीवने त्रिवर्गं धर्मं परमं स्यात् भजते । धर्मानुसारिणो अर्थकामो भवे-तामिति मनुमतम्—

‘परित्यजेदर्थकामो धी स्यात्ता धर्मवन्जितो ।’ ४.१७६

अथ किम् महाभारतानुसारं तु

शरीरस्यापि नाशेन धर्म एव विशिष्यते । आदि० २०५ १७

धर्मस्यापरिहार्यत्वम्

मरणान्तरं केवलं धर्माधर्मो पृथगेण सह गच्छन् इति भारतीय धारणा धर्मस्या परिहार्यं च स्यादप्यति । १ पुरा भारता दशलोकान् परलोकमधिकतरं महत्त्वपूर्णं गन्त्यन्ते स्म । तथा हि स्यात् —

संस्तब्धरीरमुत्पृष्ट धर्मं एकोऽनुगच्छति ।

तस्माद्धर्मं सहायश्च सेवितव्यं तदा नृभिः ॥

प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छेत्स्वर्गागतं पराम् ॥ अनु० १११ १४

धर्मपद्धतौ परतो नरा इहलोकै एश्वर्यं प्राप्नुवुर्न वा, किन्तु परलोके तेभ्य स्वर्गाप-मैश्वर्यं मुनिदिव्यतमेवेति लोकधारणा बभूव ।

धर्मस्य परिवृत्ति वैधियं च

धर्मानुसारं मानवजाया अम्युदयाय यत्र गिद्यन्ताः सादृशतीकृता । ते एव धर्मस्य मनात्मनश्च द्योतयति, किन्तु धार्मिकरिशीनां कर्मसाक्षादीनां च युगे युगेऽभिनवस्वरूपं प्रदर्शितम्—

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे । अन्ये कृतियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ॥

तत्र परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे धर्ममेवाह दानमेव कृत्वा युगे ॥

मनुस्मृतौ १ ८५-८६

न सर्वेषां धर्मस्य धर्मानामेवमप्य वर्तते—

१ उपमा मनु —

एक एव सुदृढमो निषेधेऽनुधाति च । ० १०

वेदा विभिन्ना स्मृतयो विभिन्ना नास्ती मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।
धर्मस्य तत्त्व निश्चिन गृह्याणां महाजनो येन गत स पन्था ॥

धर्मसंगमः

भारतीयो धर्मो महातद इव बहूना धर्मधाराणा मंगमनेन वैपुल्पमवाप । प्राचीनतम-
स्यायधर्मस्य मूलाधारा ऋग्वेदे भ्यापिता । तत्र परमायेंतरयर्माणा सगमान् पौराणिको
धर्म समजायत ।

धर्मपरिषो वचचिद् विरोधितस्वानामपि समाहारो भवेदिति महाभारते व्याख्यातम्—

स एव धर्मं सोऽधर्मो देशराले प्रतिष्ठित ।

आदानमनून हिंसा धर्मो ह्यावस्मिक स्मृत ॥ शान्तिपर्वणि ३६ ११

आयेंतरधर्मो

आयेंतरगणा धर्मस्य प्रथमस्वरूप सिन्धुसम्भताया अवरोपः परिचीयते । तत्र शिवो-
पासका मूर्तिमपूजयन् । नागवृक्षपशुजडादीना पूजा प्रावर्तत । पूजानिमित्त सम्भवत
बलिस्समपित । शरीरस्य स्वच्छतायै स्नानविशेषैर्लोकाप्रियत्वं सातिशयमासीत् । पूजा-
कर्मकाण्डादय सन्नाननृत्यवाद्यादिभि समन्वसिता ।

सिन्धुसम्भताया मानुष्यग काचन देवी पूजिता । सा तु प्रकृतिरेवादिशक्ते प्रतीक
प्रतिभाति । तत्र मानुष्यया अमरुयमूर्तया लभ्यन्ते । वैदिकधर्म मानुष्यया समकशा
अदिति पृथिवी चास्ताम् । पौराणिकधर्मं चण्डी, दुर्गा, मवाना वा मानुदेव पूजनीया
अभिमता ।

सिन्धुसम्भताया सस्थाऽवकारिणीं देवी जना पूजयन्ति स्म । एकस्या मुद्रामा नारी-
गर्भान् वृषकस्यात्पत्तिरच्छिता वर्तत । तन् पृथिवीदेव्या अछूत प्रतिभाति । अधुनापि
ग्रामदेव्या पूजा ग्रामेषु सर्वत्र प्रचरति ।

शिवोपासनाय शिव त्रिमूर्तोऽपि कल्पित । शिवो योगीति मन्मावित । स मुद्रामु
हिस्रपशुभि चित्रकण्डकमहिप्रमगादिभि परिवृतो वर्तते । मुद्रामु योगेश्वर , ऋष्वल्लिङ्ग
(लट्टीगण) विष्वाशद्व शिवाऽऽहुत । शिवत्रिद्वान्याप तत्र सन्ति । मूर्तिपूजा तदा
प्रचरति स्म ।

सिन्धुसम्भताया किन्नरगणा कल्पनासीदिति विविधपशुमानवाना दण्डमुण्डयोर्वैचि-
न्यपूर्णसयोगेन स्पष्टमत्र ।

सिन्धुसम्भतायामन्येष्टिप्रिया प्रावर्तत । भूगर्भे जवा निधापिता । तत्र शर्व सह

पात्रानि, वस्त्राभूषणानि, प्रसाधनसामग्र्यश्च स्थापितानि । कतिनयशवा काष्ठोटेरानु-
निवेद्य भूगर्भे निगूहिता । एतेविधानेस्तत्रत्याना पूर्वजान् प्रति श्रद्धा प्रकटति ।

अन्येऽपि बहव आर्यैतरधर्मा बभूवुः । ऋग्वेदानुसारं वृत्र आर्यैतराणा जातोना देवो-
ऽभवत् । तस्मिन्पुगे कृष्णो धर्मसंरक्षक एवायैतरधर्मस्योन्नायकोऽभवत् । अमुरेषु दान-
श्रद्धाशीनां विधानं नासीत् । वैदिकयज्ञानां प्रचलनमपि तत्र नाभवत् । ते प्रेतानां परलोक-
विजयायं तेषां शव मुग्घ्नितद्रव्यं अलङ्कारं वस्त्रैश्च प्रसाधयन्ति स्म ।^१ महामारता-
नुमार देवामुरराशसब्राह्मणाशीनां धर्मा विभिन्ना एवाभवत् ।^२ राशसा अपश्यमाशसा
बभूवुः ।^३

आर्यैतरधर्मं पूजाप्रधानं आसीत् । पूजायं पशुबलि पुष्पोपहारश्च प्रचलितौ । दस्तोर-
वाहनं कृत्वा तस्या प्रतिष्ठा मूर्तिगृहवृक्षविनादिषु प्रतीकद्वारा कृता । पश्चादतिविम्बेन
तस्या स्वागतं सम्पादितम् । प्रतीकस्य स्नानं तस्योपरि पत्रपुष्पाशताना विकिरणं तस्मै
मुस्तादुमोजनसमर्पणं वस्त्राभूषणादिभिरलकरणं च-इनलेपनं सिन्दूरलेपनं च कृतानि ।
पश्चान् प्रार्थनाध्यानादिभिर्भक्तस्य तल्लीनताभूत् । द्राविडेषु हनुमन्तमपूजयन् । पूजाविधानं
प्रचलितमासीत् । क्वचित् नरबलिरपि देव्या परितुष्टये कृता ।^४

पौराणिकयुगे यशराशसमूतपिशाचसर्पवेतालादीनां पूजा प्रावर्तत ।^५ विष्णुपुराणे
गोपानां गिरियज्ञं गोयज्ञश्च वैदिकेभ्यश्चैवनायो प्रचलताम् । तत्र दधिनायसमांसादिभि
पर्वताय बलिरदीयत ।^६

वैदिकधर्मः

वैदिकधर्मस्य वैशिष्ट्यं यज्ञविधातमेश । तस्मादेव धर्मकामाधिगमो बभूव । तत्र
यज्ञदेवानां परितोषं कृत् । साधारणतो देवाः प्रकृतेरेवैश्वर्यशालिन्य सक्तयोऽप्यवा पुराण-
पुराणा पितरो नेतारो वा बभूवुः । सर्वेषामेव तेषां न केवलं व्यावहारिकस्वरूपं समादृतम्,
अपि तु तेषामाध्यात्मिकस्वरूपस्य शास्वतस्त्वंगं प्रतिष्ठा कृता । आध्यात्मिकस्वरूपदर्शनं
श्रद्धामपेक्षते । ध्यञ्जनयाऽपि कश्चिदाध्यात्मिकस्वरूपस्य ज्ञानं भवति । तद्यथा शूरो लोचिक-
स्वरूपेण जगत् प्रकाशयति, आध्यात्मिकस्वरूपेण च मानवानां बुद्धिं स्फोरयति । आध्या-

१. इन्द्रोपनिषदि ८.८.५ ।
२. आदिश्र्वेण १५७ ७, समाप्त ३८ ७७ ।
३. ऋग्वेद १०.८७.१९ ।
४. भोजनमाशसादौ ३५३ ।
५. पद्मपुराणे उच्छरणादे १८० अ.शाश्व ।
६. विष्णुपुराणे ४.१०.३८-४६ ।

न्मित्र स्वरूपं दिव्यत्वं प्रतिष्ठापयति । भारता काले काले असह्यवस्तुषु दिव्यत्वस्य दर्शनं चक्रुः । परिणामतः सर्वेषामेव तेषां देवत्वं प्रतिपादितम् ।

देवानामाचारव्यवहारस्य मानवैः ग्रहणीया इति मनोपिणामतम् । इत्थं घर्मसंस्थाने देवानामादर्शचरितस्य कल्पना महत्त्वपूर्णा वर्तते ।

देवप्रतिष्ठा

देवाः शक्तिशालिनः । कृतिपयदेवाः प्रकृतिशक्तीनां नियन्त्रणं कुर्वन्ति । ते सर्वेषां प्राणिनामधिपतयः । साधारणतः सर्वे देवाः लोकोपकारिणः, सत्यपरायणाः, ऋजवश्च सन्ति । ते सच्चरित्राणां जनानां मित्राणि सन्ति, पापान् दण्डयन्ति च । वैदिककल्पना-नुसारं देवानां मानवैः सहातिशयसामीप्यमासीत् । तद्यथाग्निं प्रति कविर्निवेदयति—

स न पितेव सूनवेऽग्ने सुपापनो भव ।

सचस्वा न स्वस्तये ॥ ऋग्वेदे १.१.९

इन्द्रो युद्धस्य देवोऽभवत् । तस्य साह्येन युद्धे मानवा विजयमिच्छन्ति स्म । तथा हि ऋग्वेदे—

यस्मान्गृते विजयन्ते जनासो यं युष्यमाना अवसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव योऽच्युतच्युन्त जनास इन्द्र ॥ २.१२.९

इन्द्रोऽगुराणां हन्ता प्रसिद्ध एव ।

वक्ष्ये सर्वेषां देवानां पोषकोऽभवत् । स ऋतं प्रवर्तयति । मानवशाय्या कल्याण-विदशति च । तथा हि ऋग्वेदे—

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या । १.२५.१५

यूप पात स्वस्तिभिः सदा न ॥ ७.८६.८

अदिवनोर्लोकोपकारिता विश्रुता वर्तते । मानवलोके, देवलोके वा यत्र कुत्रचित् साहाय्यस्यावश्यकता भवति तत्रादिवनो समागच्छत । तद्यथा ऋग्वेदे

युवं च्यवान् जरसोऽमुमुक्त नि पेदच ऊहपुराणुमदवम् ।

नि रहसस्तमस स्पन्मग्नि नि जाहृष्यं शिथिरे घातमन्त । ७. ७१. ६

विष्णोर्लोकां सुप्रसिद्ध एव मरणानन्तरमाश्रयः । तत्र देवोपासकानां मानवानां जीवन-रमणाय भवति । लोकोपकाराय विष्णोः उरुक्रमत्व-कविभिः प्रशंसितम् । तथाहि—ऋग्वेदे

तवस्य प्रियमग्नि पापो अश्या नरो यत्र देवपवो भवन्ति ।

उरुक्रमस्य स हि वन्धुरितया विष्णोः पदे परमे मध्व उत्स ॥ १.१५४.५

अपर च—एको विममे त्रिभिरित्यदेभिः ॥ १.१५४.३

परब्रह्मिणे संप्रतिष्ठिता सरस्वती ऋग्वेदे वाजिनोवती, पावका सूनूताना दार्शोति विभाविता बभूव । तद्यथा—

महो अर्णं सरस्वती प्रचेतमति केतुना धियो विद्वा वि राजनि । १.३ १२

सरस्वती न सुमगा मयस्वरत । १.८९ ३

ऐतर्यब्राह्मणानुसारम्—विष्णु देवाना परम ।^१

वैदिकयुगेऽप्योलिखिता प्रमुखा देवा प्रतिष्ठिता सन्ति—

स्वर्लोहस्य देवा —द्यौ, वरुण, मित्र, सूर्य, सविता, विष्णु, पूषा, अश्विनौ, उषा, चन्द्र, रात्रि । एते द्युस्थाना ।

भ्रुवो लोहस्य देवा —इन्द्र, अपा नपात्, वायु, पञ्चम्य, आप, रुद्र, मरुत ।
एते मध्यमस्थाना, अन्तरिक्षस्थाना वा ।

भ्रूलोकस्य देवा —अग्नि, सोम, नद्य, पृथ्वी, समुद्र । एते पृथ्वीस्थाना ।

लघुदेवा —ऋभक्, गन्धर्वा, अक्षरक्ष, वृत्र, वास्तोष्मति, क्षेत्रपति, सोता, युद्धोपकरणानि, पशव, वनपर्वतादीनामधिष्ठातार ।

वृत्तदेवा —घाता, विघाता, नाता, नेता, स्वष्टा ।

परब्रह्मिणे प्रजापति स्रष्टा बभूव । हिरण्यगर्भं सर्वेषा प्राणिनामधिपति । अदि तिरादित्याना द्वादशानां माता बभ्रुवन्विमुक्तकारिणो देवो वर्तने । अदितेर्यापस्वरूपं प्रकल्पितम् । तथा हि ऋग्वेदे—

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्र ।

विदधे देवा अदिति पञ्चजन्य अदितिर्जातिमदितिर्जनित्वम् ॥ १.८९ १०

देवा प्रायसा मानवस्था कल्पिता । तेषा हस्तपादादीना कपना व्यञ्जनया प्रतिष्ठा । तथाहि सूर्यस्य रश्मय तस्य वरा । अग्ने ष्वासा तस्य जिह्वा । कठिपद-
देवानां विशेषगुणा वर्तन्ते । तद्यथा—इन्द्रस्य युद्धकौशलमग्ने बृहस्पतेश्च पौरोहित्यं सवित्रुवाचार्यत्व च ।

यज्ञ

देवानां प्रोत्थयं यज्ञद्वारा तेभ्य उग्रहार प्रादीयत् । यतिकञ्जिदधि मानवो भुवक्ति तदेव देवेभ्योऽपि भोग्यमिति कल्पनामीत् । देवेभ्यो दधिपूठाप्रादीनि समर्पितानि । सोमो देवानां प्रियमेयमभवत् । देवानां कृते पशुबलि प्रावर्तत ।

यज्ञा साधारणतो द्विविधा यज्ञा —निय्या, नैमित्तिकाश्च । निय्ययज्ञा गृहस्थानां पंच महायज्ञा एव । नैमित्तिकयज्ञा पुरोहितानां साहाय्येन सोऽदस्य सम्पादिता । तेषा-

१. वे. ब्रा १.१.१—वदन्नुगारं वैष्णवमंश्व मूलं वैदिकयुगे निरसंतीकम् ।

मुद्देश्यानां परिधौ लोकिवा पारलौकिवाश्च प्रायः सर्वे लाभा दिद्वयश्च समाविष्टा भवन्ति । इदमेव यज्ञस्य लोकप्रियत्वं प्रथानकारणम् ।

भारते यज्ञानां लोभा नामयत् कदापि । दशमशताब्द्यां जयविहस्य कदमीरे अथवा मन्वयुगे राजस्थानस्य नृपाणां बहुत्रा यज्ञा विदुता एव ।

यज्ञानाम्नो बौद्धधर्मोऽपि ग्रहणं बभूव । तद्यथा त्रिगरणयज्ञ , निष्ठापदयज्ञ , समाधि-यज्ञ , प्रजायज्ञ ।^१

मरणोत्तरविधानम् ।

वैदिकयुगे मानवानां मरणानन्तरं विनृक्ष्यण यमलोकवासोऽभिपद्यते । यमलोक एव स्वर्गं । तत्र सर्वं सुखकरम् । तथाहि—ऋग्वेद

यत्रानन्दादथ मादादथ मुद प्रमुद आसते ।

कामस्य यत्रासा कामस्तत्र माममृतं तृधीन्द्रायेन्द्रो परिश्रव ॥ ९ १०९ ११

स्वर्गे मानवा मर्त्यलोके सप्तदिनात्ता यज्ञानामिष्टानुत्तानां दानादानां ५७ प्राप्नुवन्ति । तत्र विनृष्टं पुनर्पौत्रादिभिः प्रदत्ताणि यन्मूर्ति भोग्यानि भवन्ति ।^२

पापानां हृतं नररक्षुः समेश मजनीयम् । तथाहि ऋग्वेद—

इन्द्रासोमा बुष्टतो यत्रे अन्तरनाम्भणे तमगि प्रविध्यतम् ।

यथा नान पुनरेकदवनोदयत्तद्वामस्तु सप्तमे मयुमच्छ्रव ॥ ७ १०६-२

मरणानन्तरं मानव स्वर्गार्हाण्युक्तं प्राप्तोति, अथवा मृत-त्र लभते । पुनर्जन्म-सम्भावनामीत्तत्र निश्चयवत् ।

वैदिकयुगे यत्र प्रायशा दश । कश्चिन् शयस्य निगतनमपि प्रवृत्तमाशात् ।

उपनिषद्दर्शः

उपनिषद्युगे धर्मस्य त्रयं स्वरूपा समुपस्थापिता — (१) यज्ञ अप्ययनम्, दानं च (२) शैष्टिकप्रत्ययर्षम् (३) तपश्च । यज्ञस्य महत्त्वं ताधिकममयत् । यद्यपि यज्ञेन स्वर्गप्राप्तिं सदापि सम्मतामीन् किन्तु स्वर्गच्युतिमयं दद्यात्त्रासृत्पदं मोक्षपदमेव तपसा श्रद्धया च समाहितम् । तद्यथा मुण्डकापनिषदि ।

दृष्टापूतं मन्वमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्तं प्रमूढा ।

नाकस्य वृष्टे ते मुष्टेऽन्मूषेम लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥ १ २ १०

१. दीपनिकायस्य कुन्दन्तस्तुते ।

२. ऋग्वेद १० १ ६० ।

तप धृष्टे ये ह्युपवसन्त्यरभ्ये शान्ता विद्वांसो भिक्षुर्वा धरन्त ।

सूर्येन्द्राणे ते विरजा प्रयान्ति यथा मृतं स पुरुषो ह्युष्ययात्मा ॥ १.२.११

ब्रह्मचर्येण ब्रह्मनिष्ठता प्राप्येति धर्म उपनिषदाम् । ब्रह्मचर्यस्य सम्यक् परिपालनाय वानप्रस्थसंन्यासयोगोऽत्र कृतम् । ब्रह्मचर्यं सोपानमेव ब्रह्मलोके गमनाय । एतदयं जीवनमेव यज्ञ । तथा हि—पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिधर्षाणि तत्प्रातः सवनम् । अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्धार्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम् । अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्धार्षाणि तृतीयसवनम् ।^१

अत्रैव ब्रह्म एव ज्ञेयम् । विद्वान् ब्रह्मज्ञानेनामरुपदं लभते । ब्रह्मज्ञानेन सर्वेभ्यो दुःखेभ्यो मुच्यते च ।^२

ज्ञानमात्रेण ज्ञानियु कृतिपयर्वैशिष्ट्यानि जायन्ते । तद्यथा—प्राणव्यानसमाना दोषा वायूना दास्योनि कस्वरूपज्ञानेन पुरुष तेजस्वी, अघ्राद, श्रीमान्, यशस्वी, ब्रह्मचर्येशी, कीर्तिमान्, ओजस्वी, सुन्दर, प्रख्यातश्च भवति ।^३ अनेन विधानेन मानवानामुदात्तप्रवृत्तयः सम्भूताः ।

छान्दोग्यानुसारं हृदयमेव स्वर्गः । तथा हि—स वा एष आत्मा हृदि । तस्यैतदेव निदक्तं हृद्यपमिति तस्माद्भूदयमहरहर्षा एवयित्स्वर्गं लोकमेति । तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमश्वेज्जा उपसृपं परि सचरन्तो न विन्देपुरेवमेवेमाः सर्वा प्रजा अहरहर्गन्धन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनूतेन हि प्रत्यूशाः ।^४

सर्वमाशरणेभ्यो धर्मस्तदासीत्—सृत, सत्यं, तप, दम, दामः, अग्निहोत्रं, स्वाध्यायः प्रवचनादीनि । तथा हि मनोविण कामनासीत्—यशोजनेऽमानि । श्रेयावस्यसोऽज्ञानि । तस्वा भग प्रविशति । स मा भग प्रविश । धान प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पयस्व ।^५

उपनिषदसु जीवनविन्यासस्य बुद्धि निश्चिता । तद्यथा भोजनपानादीनां शुद्धये प्रकल्पितं यन् मनः प्राणवाधा स्वरूप क्रमशः अन्नजलवैजोमिनिष्पन्नम् ।^६ अपरं च—आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ प्रुषा स्मृतिः ।^७ मानवस्य भावनायां सत्कारो वस्तूनां दिग्भ्यस्त्वप्रतिपादनेन सम्पद्यते । तथाहि वषेतावपतरे

१ छान्दोग्ये ३.१६ ।

२ बृहदारण्यके ४.३.१४ ।

सायण्यस्य टीका ११.४.४१, ३.१०.९, १९ ।

३ छान्दोग्ये ३.१३ ।

४ छान्दोग्ये ८.३ ।

५ तैत्तिरीयसिद्धान्तस्य २.१ ।

६ तैत्तिरीयसिद्धान्तस्य ४.३ ।

७ छान्दोग्ये ३.५.१-४ ।

यो देवोऽन्नो योऽप्सु यो विदय भुवनमाषियत ।

य ओषधीषु यो यनस्पतिषु तस्मै देवाय नम ॥ २ १७

मनामावाय विदय प्रति सोऽहं जनयति ।

महाभारतीयो धर्मः

धर्मस्य दश प य सम्मता महाभारतानुगाम्—

वीतिलंक्ष्मीर्धृतिर्मेषा पुष्टि धृष्टा प्रिया तथा ।

बुद्धिसंज्ञा मतिर्भ्रंष पत्या धर्मस्य ता दश ॥ आदि० ६० ४

तस्मिन्मृग धर्मस्य किञ्चिदभिनवस्वरूप विरगिनम् । तत्र वैदिकयज्ञस्य ममयनं प्राप्यन्, विन्तु यथादधिकतर महत्त्व तथा विद्यानाना सम्पन्नम ये समाजस्याभ्युदय सम्भावित । गातिपरंणि स्पष्ट प्रचारितम्—धर्मो विधृता प्रजा ।^१ एतदनुसृत्य पश्चित्तोक्तायकाना पूजा ममारम्भत । तथा हि—

यथाचर्या त चाविरयमुद्यतं यथावद्विन ।

तथा सधरणं पारं ब्राह्मणावरजा प्रजा ॥ आदि० १६० १८

अभिनवप्रवृत्तय

महाभारते पापस्यापाकरणं पुण्यं मन्त्रोक्तिं प्रतिपादितम् । पुण्यं तु तपसा यत्नेन च भवति । यगन्तु मनसा वाच कर्मणश्चेति त्रिविधं ।^२ तार्क्यानाया महत्त्वमपि यथादधिकतरमभिमनम् । साधारणता यज्ञसम्प्राप्त्याय त्रिपुत्रगामया प्रयुक्तान्तीत् । दरिद्रास्तु यथा गुण्यादयितुमगमर्या बभूव । सर्वेषां वर्णस्य आश्रमभ्यदश तार्क्याना ममानोऽहता । भारतस्य सर्वेषु भागेषु तीर्थानि सम्भावितानि ।

भावस्य नैर्मस्य धार्मिकदृष्ट्या सविशेष मतम् । तपस्तु मनसा वाचा बुद्ध्या वा पापस्याकरणम्, न तु शरीरशोषणमव तप ।^३

देवप्रतिष्ठा

देवा महाभारतं वि मानवताया साविध्य प्रतिमानि । तपसा सदेह इत्यगमता साधारणमभवत् । अर्जुना देवैर्म्याऽत्रास्त्रादिभि सह नृ यकलामपि शिशितवान् ।

१ शान्तिपरंणि ११० ११, आदि० ७८ ४

२ उद्योगपरणि ४३ अव्यायत हिमालयवशम विरोर कृत कीनवत चि तावत, स्वभावत, ध्यानवत—मत्र पशुहिमालयवशतुःकरता मता । आदरमरिपरणि ० ८, ९/ अथावत ।

३ वनपरंणि १९९ ९४-१० ।

दमयन्त्या स्वयंवरे देवा समागता । वृहस्पतिर्देवारा मानवाना च सर्वेषा पुरोहितोऽ
भवत् ।^१ नारद स्वर्गे मर्त्यलोके च निर्वाचरूपेण पर्यटन चकार । महादेवोऽपि स्वयमेवाङ्गुन
सहायुष्यत् । स्वर्गो हिमालयेऽवस्थित इति धारणासीत् ।^२

देवतायतनाना पर्वताना च पूजा समारम्भत ।^३

देवाना व्यक्तित्वेन भारतस्य विविधवर्गीया निवासिन सामाजिकस्थाने सूत्रिता
बभूवु । तद्यथा शिवापासका एकत्र देवासुरनागपिशाचयातुधानादय सन्ति ।^४ तथैव
विष्णोऽह्वासका मनुष्यकिन्नरयक्षगन्धर्वराक्षसदेवदानवादय सन्ति । विष्णु सर्वेषाम
घोश्वर ।^५

देवाना मानवरूपेणावतार विशेषतो महाभारतीया कल्पना प्रतिभाति । रामकृष्णो
मानवताया रक्षार्थं सर्वेषामभ्युदयाय च कार्यपरायणो बभूवतु । तावोश्वरस्य प्रतिनिधो
मतो सर्वत्र पूजितो च ।

महाभारतयुगे काली, दुर्गा, त्रिभुवनेश्वरो वा नारायणस्यातिशयप्रिया देवो प्रतिष्ठा-
पिता । सा विपमपरिस्थितो दुर्गे वा ग्रस्तान् जनान् सर्वत्र रक्षतीति धारणासीत् ।
स्तोत्रैस्तस्या स्मरण कृतम् ।

देवेतराणा प्रतिष्ठा

महाभारतयुगे देवेतराणा ग धर्वनागयक्षराक्षसभूतादीना सार्वजनिकपूजाविधान
प्रचलितम् ।^६ अनेन प्रकारेणार्थेतराणा जातानामार्थजातिभि सह सङ्गमो बभूव । भूत-
यज्ञेऽपि यक्षराक्षसादीना परितोपोऽभवत् ।

सामाजिकमंडिलष्टता

महाभारतेऽनदानस्य जलदानस्य च महिमा समवर्धत । इष्टापूर्तस्य वैशिष्ट्य शाश्वत-
रूपेण स्वीकृतम् ।^७ अपर च सर्वेषा वर्णश्रमधर्मान्निष्कूल कतव्यपालनमावश्यक विहितम् ।
स्वकर्म धृणितमपि न त्याज्यमिति विधान सामाजिकसुव्यवस्थार्थं बभूव ।

मानवताया अभ्युदयार्थं समीधोनानि विधानानि कृतानि । तद्यथा—भोतस्य शरणा
धिनुश्च रक्षामकुर्वत पुण्यस्य देशे वर्षा यथाकाल न भवति । रक्षस्य पुरुषस्य रक्षाम

१ आश्वमेधकथनेषु ५ अध्याये ।

२ आदिपर्वणि ११६ ८, वनपर्वणि १५९ २२, ११५ १९ शान्तिपर्वणि ३२८ ६ ।

३ आदिप० ६४ ४०, २१२ ६ ।

४ आश्वमेधिकपर्वणि ८ ३ ६ ।

५ तत्रैव ४३ १४ ।

६ अनुशासनपर्वणि ९७ अध्यायत ।

७ अनुशासनपर्वणि ६४ ३ ४, ६ ।

कुर्वत गन्ततिर्भ्रमकादे प्रियते, तस्य पितर गम्मानिवा न भवति पितृशोके । न स्वयं स्वर्गाद् भ्रम्यति ।^१ मित्रदोहिण कृतध्नादथ घोरतरकदु म्मुवपान्ति ।^२

आचार-प्रतिष्ठा

महामारतानुगारमाचारस्तु यज्ञादधिकतर पुण्यदायको वर्तते । तथाहि—

यो यज्ञेदपरिश्रान्तो भाति भाति शत समा ।

न ऋष्येष्टदथ सर्वस्य तपोरत्रोपनोऽपिच ॥ आदि० ७४ ६

अररं च दान्द्रनु त्रिर्मासोने प्राणिनामपि पिता बभूवेति तत्र प्रतिपादितम् ।^३

पुद्गमपि यज्ञवत् गम्प्रतिष्ठितमासीद् पापिबद्दृष्टया । युद्धे मृता जना स्वयं प्राप्नुवन्तीति धारणा बभूव ।^४

स्वकर्मणा विहरयन् श्लोकप्रतिष्ठायै वा भवति न विज्ञापयितुं महामारते स्पष्टमेव निर्णोतं यत् दानं, यज्ञोऽथपत्नं यत्नं वा यदि मानपूर्वकं कृतं तर्हि तदेष न वैफलं विरुद्धं मन्त्रयविनु त्रिनामपि करोति । तथा हि—

तत्रत्र दानं च शमो दमश्च ह्यीरार्जय सर्वभूतानुबन्धा ।

नश्यन्ति मानेन तपोऽभिभूता यु स तद्वेदेनि धवन्ति गन्त ॥ आदि० ८५ २२

यस्य तदनुकूलमभिनवस्वस्य परिकथितमागोम् । तथा हि—

आरम्भयज्ञा क्षत्राश्च ह्यिपंता विना स्मृता ।

परिधारयता शूद्राश्च जपयता द्विजातय ॥ शान्ति० २३७ १२

कौटुम्बिकमुञ्जितता

कौटुम्बिकमुद्विष्टताया सर्वोन्वादनो महामारते स्थाने स्थाने विवत । तथा हि—

मातापित्रोर्गुण्णां च पूजा बटुमता मम ।

इह पुक्तो नरो श्लोकान्यदादथ मट्बदनुने ॥ शान्तिपर्वणि १०९ ३

येन प्रीणानि पितर तेन प्रीत प्रजापति ।

प्रीणाति मातर येन पृथिवी तेन पूजिता ॥ अनुशासनार्जणि ७ २५

पापनिवृत्ति

पापान्निवृत्ति तपसा, कर्मणा, दानेन च भाविता । पापादीदृशं निवृत्ति तपां सम्मान-
त्रिता ये भवित्ये पापं न कुर्वन्ति स्म । आरम्भाधनाय यज्ञादूते त्रनापत्रागदानादीनां विधान
प्रचलितम् । परावशिष्टां हृत्याया वृत्तच्छेदनस्य च पापान्निवृत्तये त्रिदिशसान् वायुमक्षण

१ अनपर्वणि १६४.२०-२२ ।

२ शान्तिपर्वणि १६७ २० ।

३ आदिप० ७८.१६ ।

४ समा० ११ ६२-६५ ।

स्वकुकर्मप्रकाशन च विहिते ।^१ राजा चेद्दण्डनायान् पुरुषान् न दण्डयति तर्हि तस्य शुद्धये
बहूनिशमुपवास प्रकल्पित ।

मरणोत्तरविधानम्

महाभारतानुसारं पुण्येन स्वर्गो लभ्यः । मरणानन्तरं स्वकर्मानुसारं त्रिविधा गति
सम्भाविता—मनुष्यजन्म, स्वर्गवासः, तिर्यग्भ्योनिश्च । पशुभ्योनि कामक्रोधादिभिः सम्भा-
विता । ज्ञानेन ब्रह्मलोकप्राप्तिर्निदिष्टा । तत्र ब्रह्मणि लय एव गतिः । तपसा स्वर्गगमनं
दानेन भोगप्राप्तिर्ज्ञानेन मोक्ष तीर्थस्नानेन पापशयश्च सम्भवन्ति । शुभकर्मणा देवत्वम-
शुभैश्च चारकीयजीवनं शुभाशुभं पशुशिक्षोनिगमनं सर्वसम्मतमासीत् ।

स्वर्गोच्छ्रयति कथं भवतीति महाभारते सम्प्रव्याख्यातम्—

ज्ञातिः सुहृत्स्वजनो यो यथेह क्षीणे वित्ते त्यज्यते मानवैर्ह ।

तथा तत्र क्षीणपुण्यं मनुष्यं त्यजन्ति सद्यः सेश्वरा देवसया ॥ आदि० ८५ २

कर्मफलम्

पूर्वजीवनस्य कर्मणा विराक्तं परजन्मनि यथानालं भवति । कर्म तु बीजमिव वत्त-
मानजीवनेऽद्भुरितं वृद्धञ्च भूत्वा फलं ददाति, अग्नयथा विराहं परजन्मनि फलदं भवति ।
महाभारते स्वर्गनरकदायिनां कर्मणो संग्रहणं स्वर्गं कृतम् ।^२ अतिशयपुण्यकारिणः सदेहा
एव देवैः स्वर्गं नीयन्ते । युधिष्ठिर इन्द्रेण सह स्वर्गमगच्छत् ।

पुनर्जन्म कथं भवतीति महाभारते निरूपितम्—

अत्र रेतः पुण्यफलाभुवृत्तमन्वेति तद्वं पुण्येण सृष्टम् ।

स च तस्या रजः भापद्यते वै स गर्भंभूतः समुपैति तत्र ॥ आदि० ८५.१०

गोब्राह्मणानां पूजा तु महाभारतयुगेऽतःशयकञ्च प्रदायता ।^३ शरीरस्य सौभाग्यं
ज्ञानप्राप्तये च चान्द्रवतत्रिवचनमक्रियत ।^४

इन्द्रस्य महाभारतयुगे माहात्म्यं क्षीणमभवत् । स तु परदारगामोति निरूपितः ।
महर्षिणा विपुलेन तस्य भर्त्सना कृता—देवा मनुष्याश्च तव पूजा न चिरं करिष्यन्ति ।^५
विपुलस्य वाक्यमिदं सत्यमभवत् ।

वरशापी

महाभारतयुगे वरशापयोः पचलनं सातिशयमासीत् । देवगन्धर्वाप्सरामहर्षिब्राह्मण-

१ शान्तिपर्वणि ३५ अध्यायतः ।

२ स्वर्गरोहणपर्वणि ३.१३ १४ ।

३ वनपर्वणि २०० ६७ ।

४ अनुशासनपर्वणि ४१ २० ।

५ आश्वमेधपर्वणि ८ ३—६ ।

तपस्विजना पतिव्रता स्त्रियश्च वरशापयो प्रदाने समर्पा इति धारणा यभूत् । तपसा भवर्था च वराऽनादरेण च महना शापो लभ्य । इह्लानेऽपि देयाना वरा सद्य फलदा-
यिनो यभूयु ।

मानवधर्म .

चतुर्वर्ग-स्थापना

मन्वन्तुमार वर्णाश्रमव्यवस्थानुबद्ध भारतीयजीवन चतुर्वर्ग ममुद्दिश्य विलसति । चतुर्वर्गसोपानेन भारतीय ससृष्टि* सम्पत्तया सर्वोच्चशिखर समाराहति । एतेषु नैक उपेक्षणाय । तथा हि—

धर्मार्थावुच्यते ध्येय कामार्थो धर्म एव च ।

अर्थ एवेह वा ध्येयस्त्रियर्ग इति तु स्थिति ॥ मनु० २.२२४

अपर च—मनुना देशधर्म , कुलधर्म , पापण्डधर्म , गणधर्मश्च निर्दिष्टा ।^१ धर्मस्य सनातनस्वरूप मनुस्मृतौ समुद्दीतम् ।

सामाजिकसुश्लिष्टता

धर्मविधानेर्मुने सामाजिकसुश्लिष्टता प्रत्यपाद्यत् । तथा हि—बुद्धाना सेवया विद्या, व्यायु , यश , बल च वर्धन्ते । सत्राभिवादनप्रत्यभिवादन-कुशलधर्मप्रश्ना परस्परसम्बोधन-मार्गदान ज्यैष्ठ्यादिश्रम्वन्धिनो नियमा निर्दिशता ।^२ परापकारस्तु सद्य फलरदो निरू-
पित । तथा हि—

धारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमग्नद ।

तिलप्रद प्रक्षामिष्टा दीपददचक्षुस्तमम् ॥ ४.२२९

शौटुम्बिकसुश्लिष्टता

शुटुम्बे न कश्चिन्निरादरणीय इति मनुना प्रतिपादितम् । तत्र केनापि सह विवा-
दोऽपि वर्जित । एव श्रुत्वा जन पापात्प्रमुच्यते ।^३ मातापित्रोराचार्यस्य च प्रिय च सेवा
च कर्तुं विधानमुक्त्वा मनु प्रोक्तवान्—

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्ति पिता मूर्ति प्रजापते ।

माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मन ॥ २ २२६

तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तप सर्व समाप्यते ॥ २ २२८

१ मनुस्मृतौ १.११८ ।

२. तत्रैव २ १२२—१३८ ।

३ तत्रैव ४ १८०, १८१ ।

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आधमा ।

त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नेय ॥ २ २३०

सर्वे तस्यावृता घर्मा पर्यते त्रय आदृता ।

अनादृतास्तु यस्मैते सर्वास्तस्याफला क्रिया ॥ २२ २४

मनुना स्पष्टं निर्दिष्टम्—यत्र नाप्येस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता । स कुटुम्बे बधूना कन्यकाना च सुशोभन स्थान प्रत्यपादयत् ।^१

यज्ञविधानम्

देवयज्ञप्रकरणे मनुना अग्नि-सोम-विश्वेदेव-ऋन्वन्तरि-कुहू-द्यावापृथिव्यनुमतिदेवताभ्यो गृह्याग्नौ हवनं विहितम् । तेन इन्द्रवहणादिभ्यो लक्ष्मीभद्रकालीवनस्पतिभ्यश्च बलिस्समर्पण समादिष्टम् । सर्वेषा चराचराणां दृश्यादृश्यानां च कृते भरण-पोषणयोजनं मनुना बलिवैश्वदेवविधानेन कृतम् ।^२

स्वर्गनरकौ

एकविंशतिनरका राज्ञो दानस्य ग्रहीतुरेव निर्दिष्टाः । तेषु तामिस्रान्धतामिस्र-महा-रोरव महाबोवि-सम्प्रतापन-जोहनाक्षसिपत्रवनादयः प्रमुखा ।^३ विविधैर्दानै रमणीयानां स्वर्गलोकानां प्राप्तिं निर्दिष्टा ।^४ विष्णुपुराणानुसारं तु पापपुण्ये हि नरकस्वर्गसङ्गो स्तः ।^५

व्यावहारिकसौष्ठवम्

मनुमानवसमाजमप्युत्थानशूल कर्तुं मियेष । इदमुद्दिश्य मनुकृतानि विधानानि द्रष्टव्यानि । तथा हि—ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् । आभरण धनाय यतितव्यम् । धनं दुर्लभं नास्ति । अपरिचितं सह यात्रा न कुर्यात् । पवित्रस्थानसमीपं कचवरं न कुर्यात् । शुक्ल-वस्त्रविवाहो न कुर्यात् । दोषान् प्रति कदाप्याक्षेपं न कुर्यात् । द्वेषदम्भमानक्रोधकीर्त्याणि परित्यज्याव्यानि । शरीराङ्गैश्चपलैर्मा भवितव्यम् । कुलपद्धतिं न त्यजेत् । लघुजनानां तिरस्कार-मुपेक्षेत । सज्जनानां मध्ये शुद्धं परिचयो दातव्यः ।^६

स्वातन्त्र्यप्रेम

मनुर्धार्मिकदृष्ट्या स्वातन्त्र्यप्रेमादिशति । तथा—

सर्वे परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात् समारसेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

१ मनुस्मृतौ ३ ५१—६२ ।

२ तत्रैव ३ ८४—९० ।

३ तत्रैव ४ ८७—९० ।

४ तत्रैव ४ २२९—२३३ ।

५ विष्णुः २ ६ ४४ ।

६ मनुस्मृतौ ४ ९२—१५२, १७४, १८६—१९१, २१८, २५५ ।

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मन ।
तरयत्यनेन कुर्वीत विपरीत तु धर्मयेत् ॥ ४ १६०-१६१

पौराणिको धर्मः

पौराणिकधर्मस्य प्रवृत्तिद्विविधा वर्तते—सर्वजनीना साम्प्रदायिकी च । प्रथम सर्व-
जनीना प्रवृत्तयो विविच्यन्ते । पौराणिको धर्म प्रायशस्तान्त्रिक एव ।^१

अनुष्ठानानि मान्यताश्च

भक्ति

पौराणिकधर्मे भक्ते प्राधान्यमासीत् । भक्तिस्तु त्रिविधा—मानसी वाचिकी कायिकी
च । वेदार्थविमर्शो ध्यानधारणापूर्वक मानसभक्ति । मन्त्रजपवेदपाठादयो वाचिकभक्ति ।
प्रतापवासादय कायिकभक्ति । भक्तेरन्यान्वयि शीणि स्वरूपाणि—लौकिकी, वैदिकी,
आध्यात्मिकी च सन्ति ।

धूनदुग्धरत्नदीपचदनमालाधूपमुवर्णहारनृत्यमगीतवाद्यमोज्ज्वादिभि पूजा लौकिक-
भक्ति । वैदिकमन्त्रै जपो यज्ञो वेदादीना स्वाध्यायश्च वैदिकभक्ति । आध्यात्मिकभक्ति-
द्विविधा—साङ्ख्यज्ञा, योगज्ञा च । प्रकृतिपुष्पयोर्विवेचनं साङ्ख्यज्ञाभक्ति । योगान्या-
सपर इष्टान यागजभक्ति ।^२ उद्देश्यमवितृश्य भक्तिस्त्विविधा—सात्त्विकी, राजसी तामसी
च । सात्त्विकी भक्तिर्भोशेच्छया भवति । राजसी भक्तिविषयविद्वेषे प्रभवति । महच्छा-
रायमाडम्बराय वेद्यया समुन्धिता भवति तामसी भक्ति ।^३

भगवत् परितापाय वैरमपि साधन मतम् । तथा हि भागवतानुसारम्—

यथा धैरानुबन्धेन भर्त्सस्तम्भयतामिषात् ।

न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मति ॥ ७ १ २६

भागवतधर्मस्य प्रभावेणाहिंसाया सम्पन्न प्रचारोऽभवत् । तदनुसृत्य वैदिकयज्ञे पशु-
हिंसा स्थाने घृतपशु पिष्टपशुविविधारित इति प्रकटित कल्हणेन । तेन कश्मीरराजो
भेद्यवाहनो वणिग —

तस्य राज्ये जिनस्येव मारविद्धेपिण प्रभो ।

श्रुतो घृतपशु पिष्टपशुमृतशलावभूत् ॥ राजत० ३.७

१. त ग्रन्थ स्वरूप भागवत ११ ३ ४७ ५४ स्पष्टोक्तम्

२ पद्मपुराण सृष्टिसर्ग १५ अ वाचत

३ पद्मपुर० उत्तरसर्ग १०६ अध्याय

व्रतानि

पौराणिकयुगे व्रतविशेषैश्चरन्ति । तद्यथा भीमशूरादशोव्रते—उपवास, विष्णुपूजन, कृष्णमहादेवगणेशादीनां गन्धधूपधूपपादिभिः पूजन, मस्तके कलत्रोत्पत्तजन्म-घाराधारण हवन रुद्राध्यायपाठ, विष्णुसामगायन च समन्वितानि । कतिपयव्रतेषु विशिष्ट-जीवनविन्यासविधि सम्भावितः । तद्यथा—अहिंसाव्रते मामभोजनपरित्यागः । श्रौतिव्रते आपादमासादारभ्य चतुर्मास तैलाम्यजननिषेधः ।^१

व्रतानां बहुविधपयोगिता सम्भाविता । तथा हि—आदित्यशयनव्रतेन पापानि प्रनष्टानि । तस्य कीर्तनमात्रेण माहात्म्यप्रवणेन चन्द्रस्य प्रियो भवति । चन्द्रव्रतेन सौन्दर्यमारोग्य च लभ्येते । चन्द्रमसा नामकीर्तनेनोत्तमा बुद्धिर्जायते, विष्णुलोके स्थानं च प्राप्यते ।^२

व्रतानामुपर्यक्तवर्जनन स्पष्टं प्रतिभाति यत् पौराणिकयुगे यज्ञानां स्थानं व्रतैरक्षताऽवश्यमेव गृहीतम्, यन्स्नेहामनुष्ठानेन बहुविधा ऐर्लौकिका पारलौकिकाश्चाम्युदया सम्भाविताः । तथा विधानं प्रयशः सर्वेभ्यो वर्णैभ्यो वर्णैभ्यश्चक्रियते ।

सर्वव्रतेषु सत्यस्य, व्रतार्थस्याहिंसाया अन्नदानस्य शुद्धभावस्य नित्यतात्मतायाश्चावश्यकता भागवते प्रतिपादिता ।^३

जप

पौराणिकयुगे जपस्य महिमा सर्ववित् । तद्यथा—गायत्रीजपे आपादमस्तकं शरीरस्य चतुर्विंशतिस्थानं गायत्रीमन्त्रस्य प्रत्येकाक्षरस्य न्यासेन ब्रह्मलोकं प्राप्यते । वहवो मन्त्रा जपाय निर्दिष्टाः । तद्यथा—थजुर्मन्त्र, विष्णुमन्त्र, माहेश्वरमन्त्रमन्त्र, देवोमन्त्रः, सूर्यमन्त्र गणेशमन्त्रः ।^४ जपेन पापविनाशनं प्रकथितम् । सूर्यमन्त्रजपेन सन्तानविद्यावनादी प्राप्यन्ते ।^५ अन्ये जपमन्त्रा गङ्गागीतारामादिविषयकाः सन्ति । तथा हि राममन्त्र —

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।

रघुनाथाय नाथाय सीताया पतये नमः ॥^६

दिव्यसत्तानां पूजा

प्रथमं तावद् वृक्षपूजा । स्नानस्य पश्चात् पिप्पलवृक्षस्पर्शेन सर्वेभ्यो मुक्तिर्भवति । अश्वत्थवृक्षदर्शनेन पापनाशः, स्पर्शेन लक्ष्मीप्राप्तिः, परिक्रमयायुर्वर्धनम्, हृदिय-

१ पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे २० अध्यायतः । तत्रैवान्यत्रानि—हरनोलगौरीशिवसौम्यमौमात्यसारस्वतसामवीरसूर्यविष्णुशीलदोसिदृढब्रह्मकल्पवृक्षधनमदसुगतमातृवैनायकमौर्यमन्त्रादीनि वर्णितानि ।

२ तत्रैव २४ अध्यायतः ।

३ भागवते =, १६, ४०—५९

४-५ पद्मपुराणे सृष्टिखण्डस्य ४३ अध्यायतः ।

६ विश्वविवरणाय पद्मपुराणस्योत्तरखण्डे २८१ अध्यायो द्रष्टव्यः ।

दुग्धनिवेद्यपुष्पधूपदोषादीनामर्पणेनावदयमेव स्वर्गे स्थानं लभ्यते । आमलकं परितः पंचा-
पदधिकप्रियतहस्त्यायाममूमिं कुर्यान्नवन् समादृता । तुर्गमी स्वयं विष्णुनारोपितेति
पारणा वनूव । नम्यां सुवया गुरुब्राह्मणद्वयतःर्षादीनां सेवनप्रनायायेन भवति ।^१

देवाण्येषु दोषदानेन दधन्मूर्त्तियो वस्त्रदानेन धार्मिकभवनानां निर्माणालङ्कारणनवी-
करणस्वच्छोत्कर्षणैश्च बहुविधानां लौकिकपारलौकिकानामभ्युदयानां समुत्पत्तिं सम्भाविता ।
देवमूर्त्तानां प्रतिष्ठाया अतिशयमहत्त्वं सम्प्रकीर्तितम् ।^२

गोब्राह्मणपूजा

पुराणानुसारं वेदाग्निगोब्राह्मणैर्म्यो जयतः प्रादुर्भावोऽभवत् । गो सर्वेषां देवानां
प्रतीकस्त्वनं सम्मानिता । तस्यां विविधाण्येषु विविधदानानां वासं प्रकथितं । तद्यथा मूले
वेदं, शृङ्गायां शङ्करस्त्रिणू च । गवां प्रणामपूर्वकं प्रदक्षिणा, प्रातः काले स्पर्शं, गोमन्त्र-
जपं, गोधूमस्नानं गोदानं च स्वर्गमूर्त्तिपापनिवृत्त्यर्थं च समाजातानि ।^३

ब्राह्मणस्तु देवानामपि देवोऽभिमतः । स धर्ममूर्त्तिः, मोक्षप्रदाता च । ब्राह्मणस्य परि-
तोषेण विष्णोः परितुष्टिर्भवति । शरीरे तस्य विष्णुर्बसति । ब्राह्मणपूजनेन आयुर्वर्धोविद्या-
घनादीनां वृद्धिर्जायते । इयं प्रतिष्ठा केवलमाचारपरायणैर्म्यो लोकेभ्यो भवति नान्येभ्यः ।^४
नदीसेवनम्

नदीनां पुण्यप्रभावः समाप्नातः । तामु गङ्गा सर्वोत्तमा । गङ्गायां स्नानं तस्यास्तुटे
पितृभ्यः पिण्डदानं तर्पणं च गङ्गाजलदर्शनं गङ्गातटे वासो गङ्गायां नामकीर्तनं जले प्राण-
विसर्जनं वायुमेवनं तस्यामस्मिद्विमज्जनं सर्वाभ्येव स्वर्गाय, मुक्तये, पापनिवृत्त्यर्थं वा वसुधु ।
गङ्गासेवनेन मानवपूजात्प्रवृत्तीनामुदयो भवति ।^५ अपरा नद्यः — गण्डकी, वैशवती, साभ्र-
मती च समादरणीयाः ।

गङ्गायां जलं पानुं दिग्देशैर्म्यो राजानं प्रयागात्तस्य प्राप्तिमकुर्वन् । तदा जलपात्रे
कश्मोरराजस्य जयाशोहस्य मुद्राङ्किता । अयमधिकारस्तत्र राजा सङ्गमभूमौ लनाद्वानां
ब्राह्मणैर्म्या दानेन सम्प्रातः ।

तीर्थानि

तीर्थानां सङ्ख्या पौराणिकयुगे वर्णिता । सर्वा नद्यः सर्वे पर्वता जलानयाश्च तीर्थ-
मेव । सर्वेषां तीर्थानां देवा विष्णुः । यज्ञभूमिः, श्राद्धभूमिः, यज्ञः, अग्निहोत्रम्, स्वाध्याय-

१-२ पद्मपुराणे मूर्त्तिखण्डे ७७-७९ अध्यायः ।

३. पद्मपुराणे मूर्त्तिखण्डे ४५ अध्यायः ।

४. तत्रैव ४३ अध्यायः ।

५. पद्मपुराणे मूर्त्तिखण्डे ६० अध्यायः ।

मन्दिरम्, गोशाला, सोमयाजिनो ब्राह्मणस्थावास , पवित्रोपवन, विष्णुलपकटीवटवृक्षा ,
मातापित्रो स्थानम्, पुराणपाठस्थानम्, आचार्यकुलम्, सतीना गृहाणि, सुयोग्यपुत्रस्य
स्थानम्—सर्वाण्येव तीर्थानि सम्मतानि । तीर्थेषु वास , स्नान दान च पुण्यप्रदानि सन्ति ।^१
भागवते विद्वांसोऽपि तीर्थानीति प्रतिपादितम्—

न ह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामया ।

ते पुनन्पुरुकालेन दर्शनादेव साधव ॥

नाग्निर्न सूर्यो न च चन्द्रतारका न भूर्जलं च श्वसनोऽथ वाङ्मन ।

उपासिता भववृत्तो हरन्त्यथ विपश्चितो घ्नन्ति मुहूर्तसेवया ॥ १० ८४ ११-१२

भारतदेशस्वैव्यविधाने तीर्थाना महत्त्वमनुत्तममेव वरीवर्ति ।

दानम्

सत्पात्रम्यो दानेन विष्णुरपि प्रसन्नो भवति । प्रसन्नो भूत्वा स दानु कामना पूर्य
तीति धारणासीत् । दानप्रभावेण बुद्धिसक्तिघनगुणादयोऽम्बुदित्ता । अदाता रोगो भवति ।
सुखस्य स्वगमोक्षयोश्च प्राप्तिर्दानिन सम्भाव्यन्ते । तीर्थेषु यज्ञेषु च दानस्य महाफल
जायते ।^२ दानदान श्रेष्ठमेव । अन्नमेवामृतमिति धारणातोऽन्नदान प्राणदानम् ।^३ पद्म-
पुराणानुसार दानभाव विष्णु सत्य करोति—

यादृशेनापि भावेन मामुद्दिश्य ददाति य ।

तादृश तस्य धै भाव सत्यमेव करोम्यहम् ॥

मालाधारणम्

धामिकविधिषु रुद्राक्षमालाधारणमावश्यकमेव । रुद्राक्षमालास्पर्शेन स्वर्गसुख तस्मै
धारणेन मोक्षश्च सम्भाविते ।^४ तुलसीमालाया वैष्णवधर्म विशेषमहत्त्व प्रकल्पितम् ।^५

पुराणकथा

पुराणकथाना श्रवण वैदिककालत प्रचलितमासीत् । पौराणिकयुगे तेषा श्रवणेन
पापेभ्यो निवृत्ति , वैभवाना प्राप्ति , गति , आरोग्यम् , प्रतिदिन स्वातन्त्र्य च सम्भावि-
तानि ।^६ गीताकथा तु विष्णुमयी मता । तस्या श्लोकपादाम्यासेनापि मुक्ति प्राप्यते ।^७

१. पद्मपुराणे सृष्टिलण्डे ३६ अध्यायन ।

२. पद्म० सृष्टिल० ३९ ४० अध्यायत ।

३. तत्रैव ६४ अध्यायत ।

४. पद्मपुराणे सृष्टिलण्डे ५८ अध्यायत ।

५. तत्रैव पानश्लखण्ड ७९ अध्यायत ।

६. पद्मपुराणे पातालश्ल० रामकथोपसहारप्रसङ्गात् ।

७. तत्रैवोत्तरण्डे १०१ अध्यायन ।

श्रीमद्भागवत विष्णो साक्षाद्वाङ्मयी मूर्तिरेव । तस्य सप्ताहश्रवणेन सर्वाणि पापानि
प्रणश्यति । भागवतस्य दशोकार्थस्यापि नित्यपाठेन राजमूयादशमेघयो फलं प्रकल्पितम् ।
अथेषामपि पुराणानां प्रायस्तादृग महत्त्व निर्दिशितम् ।^१ तथा हि भागवते द्युवचरित-
मधिवृत्य प्रोक्तम्—

धम यशास्यमायुष्य पुण्य स्वस्वययन मृत ।
स्वयं द्यौष्य सौमनस्य प्रशास्यमघमर्षणम् ॥ ४ १२ ४५
आधयेच्छ्रद्धधानानां तीर्थपादपदाधय ।
नेच्छस्तप्रात्मनाऽऽरमान सन्तुष्ट इति सिष्यति ॥ ४ १२ ५०

ईदृशी मायता क्यासाहित्यस्याद्यावधिलोकप्रियताया प्रधानकारणम् ।

धर्मप्रचारस्य धाजना महती बभूव । तथा हि भागवते—

धर्मं प्राहृषिनु प्राय प्रवत्तारश्च बेहिनाम् ।
आचरन्त्यनुमोदन्ते त्रियमाण स्तुवन्ति च ॥ १२ १०२९

देवप्रतिष्ठा

त्रिदेवा

पौराणिकयुगे ब्रह्मा, विष्णु, महादेवश्च सर्वश्रेष्ठा त्रिदेवा सम्मानिता । ते सृष्टे-
रद्भ्रवस्य पालनस्य प्रलयस्य चादिकारण म यते । त्रिष्वपि भोगप्रदानस्य शक्तिविद्यते ।
इदमेव तयां प्रमुखवैशिष्ट्यमस्ति ।

त्रिदेवानामेकत्व पुरस्कृतम् । तथा हि विष्णुपुराणानुसार भगवान् ब्रह्मरूपेण विश्व
रचयति, विष्णुरूपेण पालयति शिवरूपेण सहारयति च । वायुपुराणानुसार शिव विष्णु
प्रति प्रोक्तवान्—मृत्विनस्तव जप कृत्वा मयि लीना भवति । त्व प्रकृति, अहं पुरुष ।
त्व मेऽन्तरीरं तथैवाह तवार्धन्तरीरम् । अह तव हृदये त्व च मम हृदये स्थित ।^२ भाग
वतैरपि तेषामेकत्व प्रतिपादितम् । तथा हि—

तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये देबले परमात्मनि ।
ब्रह्मरुद्री च भूतानि भेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ॥ ४ ७ ५१
प्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति यं भिदाम् ।
सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छति ॥ ४ ७ ५४

पुराणेषु त्रयाणा देवाना परस्पर सौहार्दमेकत्व च निष्कृष्टम् । सुष्ठु मत पद्यपुराण-
स्येदृशम्—

१ पद्म० उत्तरत० १६० अध्यायन ।

२ वायुपुराणे २५ ११ ३० ।

एकमूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।

त्रयाणामन्तर नास्ति गुणभेदा प्रकीर्तिताः ॥ भूमिखण्ड ७१ २०

अन्ये देवा

पौराणिकयुगे शिवपरिवार समाज्ञात । गणेशस्कन्दौ शिवस्य पुत्रौ सम्मानितौ । गणेशस्याग्रपूजा विहिता । सर्वे देवा अपि गणेशस्याग्रपूजा कुर्वन्तीति निर्दिष्टम् । पुष्पफल-मूलमोदकदधिघृतधूपदीपादिभि वाद्यसङ्घट्या च गणेशो निवेदित ।^१

सूर्यो ब्रह्मण स्वरूपमेवाभिमत । तस्याराधनया मोक्षोऽपि सम्भान्यते स्म । सूर्यपूजाया दारीरसौरूप्य प्रकल्पितम् । सूर्यपूजायै मन्त्रपाठो नैवेद्य फलमर्घ्यं कदलीपत्र रत्नचन्दन च समर्पितानि ।^२

लक्ष्मी

विष्णो पत्नीति लक्ष्मी पौराणिकयुगे सविशेष महत्त्वमभजत । विष्णुलोके लक्ष्मी-सहितो नारायणो बसतीति मान्यतासीत् । लक्ष्मीरादिभूता त्रिगुणमयी परमेश्वरी सर्वेषा कृते बभूव । तद्यथा नारीषु सौन्दर्यशीलसदाचारसौभाग्यरूपेण लक्ष्मी प्रतिष्ठिता । वैश-स्तेषा सर्वाणि ज्ञेयतत्त्वानि च लक्ष्मीरूपाणि सन्ति । सर्वे देवा लक्ष्म्या अनुग्रहेण शक्तिमन्त सन्ति ।

दुर्गा

दुर्गा तु विष्णोर्योगिनिद्रा महाभाया वा विभाविता । दुर्गाया अपराणि नामानि—त्रायार्, वैद्यभर्मा, अम्बिका, भद्रा, भद्रकाली, क्षेमदा, भाग्यदा च तस्या वैशिष्ट्यानि प्रकटयन्ति । तस्या पूजायै सुराभासादीनामपि विधानमासीत् ।^३

भूतिकान्तिसन्नतिशान्तिरूपेणापि दुर्गा ध्यायते स्म । तस्या प्रत्यक्षरूपाणि—आकाशपृथिवीधृतिलज्जापुष्टद्युपस एव । जगत सर्वा शक्तयो दुर्गाया प्रतिनिधीभूता ।^४ अधिष्ठातारो देवा

अधिष्ठातृणा देवाना सङ्ख्या पुराणेषु सातिशय समवर्धत । तथाहि वेद-वेदान्तमन्त्र-तन्त्रपुराणशास्त्रादयः, गङ्गादयो नद्यः, पुष्करादयो जलाशयाः, सर्वाणि क्षेत्राणि, सर्वाणि वनानि, भक्ति ज्ञानवैराग्यादयो देवरूपेण सन्धार्यन्त स्म ।^५

१ पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे ६१ अध्यायत ।

२. तत्रैव ७५ ७६ अध्यायत ।

३ तत्रैवोत्तरखण्डे २५५ २५६ अध्यायत ।

४ विष्णुपुराणे ५ १ ७०-८६ ।

५ विष्णुपुराणे ५ १ ७०-८६ ।

६ पद्मपुराणे उत्तरखण्डे १८९, १९० अध्यायत ।

मानवाना मानिष्यम्

मानवलोकोऽमीश्व देवाना कार्यक्षेत्रमेव वर्तते । पुष्करतीर्थस्य प्रतिष्ठा स्वयं ब्रह्मणा कृता । स देवमिदं ब्रह्मणिभिः सह यदा कदा भूतले विराजमानो भवति । देवानां पुत्रा अपि कतिपयमानवा बभूवुः । यत्रिंशद्भागं पुत्रोऽस्ति ।^१ अपरं च—भगवान् स्वयं मानवानां पयप्रदगर्भं करोति, धर्ममुपदिशति, उपासकस्य चाण्डालस्य गृहे वसति, जनानां धर्म-परोक्षा करोति च ।^२ मानवैः सह देवानां शार्तलापो भवति । भवतामुपकारार्थं स्वयम् जप-स्मिता वपमिति देवा कथयन्ति । चाण्डालस्यै समागत्य स्वयं विष्णु भक्तस्य कृपारं चौर्यवृत्त्यां श्लाघति । अन्ततः तस्य समस्तं साक्षात्निर्भूय तं भक्तं स्वविमानेन विष्णुलोकं नयति ।^३

देवानां लौकिकव्यवहारे मानवावित प्रतिभाति । तेषां कुटुम्बानि प्रमिद्धानि सन्ति । तद्यथा शिवस्य श्यांपुत्रादयः सन्ति । ब्रह्मणः पुत्रो नारदो विदित एव ।

विष्णोर्वत्तारा.

विष्णु स्वयमवताररूपेण मानवलोके आन्मानं मूजति । तत्र दश प्रमुखावताराः— वराह-मत्स्य-कूर्म-नीलकण्ठ-श्यामन-भृगुराम-रामकृष्ण-बुद्ध-कल्क्य-पञ्चदशान्येऽवताराः—सनक-सनन्दन-ठनातन-सुत-कुमार-नारद-नरनारायण-नरपिण्ड-दत्तात्रेय-पद्म-ऋषभ-शुभ-शुभन्तरि-मोहिनी—व्यास-बलरामा । भागवतानुसारं भगवतोऽष्टदश्या अवतारा बभूवुः । सर्वेऽवतारा मानवतया कल्याणाय धर्मसंस्थापनार्थाय च प्रादुर्भूताः ।

लोककल्याणम्

कौटुम्बिकसामाजिकमुच्छिष्टना

आत्मनः सद्-यवहारणं सर्वेषां परितोषोऽपि लोकविश्रयस्य साधनमेव । यदि कौटुम्बिकमानव-कृपातिहंस्त्वृणांभावेन तत्सहेतेति धमनिष्ठा ।^४ प्राणिनः प्रति दया, शत्रुमित्रया समत्व च प्रेतयोनेरात्मनः परिश्रान्ताय विदिष्टे ।^५ मानवान् परितः सौहार्दपूर्णसन्निभयोगस्य सृष्टये विधानमिदं समर्पणमभवत् ।

हरिद्रता कन्हप्रिया इति सत्यमेव । दारिद्र्यकारणानि पश्यन्मापणमसत्यं सन्ध्यासाधन-मन्त्रकरणस्य मन्त्रित्वं च निरूपितानि ।^६ एतेषां दुर्नुत्तीनां परित्यागो लोककल्याणाय समभवत् । तद्यथा समीपतमपि विष्णुपुराणे—

१. पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे २७, ३१ अध्यायतः ।

२. तत्रैव ४७, ५० अध्यायतः ।

३. तत्रैव ८० अध्यायतः ।

४. पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे १५ अध्यायतः ।

५. तत्रैव २६ अध्यायतः ।

६. पद्मपुराणे उत्तरखण्डे २६० अध्यायतः ।

यथात्मनि च पुत्रे च सर्वभूतेषु यस्तथा ।
 हितकामो हरिस्तेन सर्वथा तोष्यते सुखम् ॥ ३ ८ १७
 परदारपरद्रव्यपरहिंसासु यो रतिम् ।
 न करोति पुमान् भूष तोष्यते तेन केशव ॥ ३ ८ १४

लोककल्याणाय पूर्तानामतिशय माहात्म्य विद्यते । पूर्तविधानेन जलाशयकूपोपवन
 मन्दिरादीना निर्मातारो लोके परलोकै च परमाम्युदयध्याधिकारिणोऽभिमतः ।^१ लोको
 प्रकारायाद्यायपि कार्याणि स्वर्गप्रदानि भवति । तद्यथा—वृक्षारोपण सेतुरचन प्रणव्य
 स्थापन गोचरप्रदान च ।

लोकहितकारिकमणामपरित्यागेन दैवीना शक्तोना समुद्भव सम्मत ।^२ एतत्स
 मकपदे विष्णुपुराणत प्रमाणितम् । तथा हि—

प्राणिनामुपकाराय यथैवेह परत्र च ।
 कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भजेत ॥ ३ १३ ४५

एतदेव समर्पित कल्हणेन—

कायस्यास्य परित्यागादनन्वा जन्तवो यदि ।
 सुखिन स्युरसौ भ्रातर्विज्या ज्यायसी न किम ॥ राजत० ८ २२३६

धर्मस्य सुग्राह्यत्वम्

पौराणिको धर्म सर्वजनग्राह्यो विकसित । तदनुसार धनिका निर्धना, उच्चवर्णा
 नीचवर्णा वा सर्वेऽपि धर्मपथेन स्वकल्याण कर्तुं समर्था बभूवुः । महाभारतस्य मकुलो
 पाष्यानानुसार युधिष्ठिरस्याश्वमेधादपि कुक्षेत्रनिवासिन उच्छ्रवृत्तिधारिणो ब्राह्मणस्य
 सक्तुदान विशेषतरमासीत् । पद्यपुराणानुसार कामनापरित्यागनापि सर्वेया व्रताना पालन
 भवति । क्रोधत्यागेन तीर्थसेवन जायत । दया तु जपसमा । उपवास एकोत्तम तप । परदा
 राणा त्यागो महायज्ञ ।^३ चाण्डाला द्यूद्राश्च पवित्रेण धार्मिकेण च जीवनवियागेन पुनि
 पदमारोह्य समर्था ।^४ तदेव ब्रह्मपुराणोऽपि समर्पितम् ।^५

पूर्तविधान दरिद्राणा कूपनिर्माण धनिकाना जलाशयनिर्माणमिव पुण्यप्रद मतम् ।

१ पद्मपुराणे सृष्टिलख्ण्डे २४ अध्यायत । भागवतानुसार पूर्तदयो भगवत आराधनस्य साधनमस्ति ।

१० ५२ ४०

२ भागवते १० ७ १३

३ ४ पद्मपुराण सृष्टिलख्ण्डे ५० अध्यायतः ।

५ स्वपाकोऽपि च मङ्गल सम्यक् श्रद्धाममवित ।

प्राप्तोत्यभिमतं सिद्धिमन्येषा तत्र का कथा ॥ १७८ १८६

धर्मोण स्वास्थ्यसंवर्धनम्

पद्मपुराणे प्रतिदिनं दुग्धदधिघृतादीनां भोजनस्य महत्त्वं वर्णितम् । अग्नयः भोजनं ग्राह्यं पुरुषस्य शरीरमनाशनं सजातम् ।^१ स्वास्थ्य-संवर्धनायैवापराग्नेयि विधानानि वर्तन्ते । तथा हि—आर्द्रपादो न शयति, आर्द्रपादो भुञ्जीत, तपसि भोजनं शयनं वा न कुर्वीत ।^२ आम-लक्षणेनैव पापान्मुक्तिरासुवर्धनं धर्मसंचयो दारिद्र्यहरणं च सम्भाव्यन्ते ।^३ आम-कर्म्यं शैवतमाधुनिकयुगे विज्ञानानुसारं स्वाभ्युदयमभिमतम् । तुलसीप्रभस्य धार्मिकमहत्त्वं तदेवानु-सरति ।

अलौकिकविधानानि

धर्मस्यालौकिकविधानानि प्रत्यक्षाणि न भवति, किन्तु तेषां मान्यता उभाजे वर्तते । तेषु प्रथमं तावन् कर्मफलमेव ।

कर्मफलम्

कर्मण इह जन्मनि फलं सादान् वर्तते, किन्तु मरणानन्तरमपि कनिष्यकर्माणि कर्तारमनुब्रूयन्तीति धर्मकल्पना । अपरजन्मनि तेषां कर्मणा फलं भुज्यते । कर्मानुष्पमेव पुनर्जन्म भवति । तथा—

पुमान्न देवो न नरो ऽ पशुर्न च पादप ।

शरीराहृतिभेदास्तु भूयते कर्मयोगतः ॥

विष्णुपुराणे २ १३ १८

कर्मणा जायते जन्तु कर्मणैव विलीयते ।

सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभियच्छते ॥

किमिन्द्रेणेह भूतानां स्वस्वकर्मानुवर्तिनाम् ।

अनीशेनान्यथा कर्तुं स्वभावविहितं नृणाम् ॥

भागवते १० २४ १३, १५

भागवतानुसारं सर्वे कर्मवरा भवन्तु । तथा हि—

केचित् कुर्वन्ति कर्माणि क्षामेरहतचेतसः ।

त्यजन्त प्रकृतीर्देवीर्यथाह लोकाद्ग्रहम् ॥

भागवते १० ८० ३०

मरणोत्तरविधानम्

पुराणानुसारं मुक्तिं सुलभतरां वभूव । तथा हि—गङ्गाया यदि प्राणविसर्जनं जायते

१ पद्मपुराणे मृष्टिच्छन्दे ५६ अध्यायतः ।

२ तत्रैव ४६ ५३ ।

३ तत्रैव ५८ अध्यायतः ।

तर्हि न पुन स्तन्यपानमपेक्षित भवति ।^१ मरणोत्तरगतिर्मरणकालिकबुद्धयनुरूपेति निर्धारितम् । सा सुबुद्धिः पुण्योदयेन सम्भवति ।^२

पापिनस्तु नरकभोगानन्तरं क्रमशः स्याव(बुद्धिमज्जलचरपक्षिपशुमनुष्यदेवादीनां योनिषु जन्म गृहीत्वा अन्ततो मुमुक्षवो भवन्ति ।^३ समाजं पापाद्विरतं कर्तुं धार्मिकं विधातुं च नरकस्य भयकल्पना स्वर्गस्य मनोहारिता च सौकर्यपरा ।

वैष्णवधर्मः

विष्णुस्तु वैदिककालोत्तरो लोकहितपरायणो वैदिकदेव परर्क्षितयुगोऽवतारद्वारेण मानवताया विशेषं सात्विज्यं प्राप्तवान् । तद्यथा गीतानुसारम्—

यदा यदा हि धर्मस्य श्लान्निर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

गीतायां वेदवादस्य, सन्धास्य, यज्ञविधानस्य च हेतुत्वं प्रतिपादितम् ।^४ निष्काम-बुद्ध्या भगवदर्पणाय कर्तव्यपालनं तु कर्मयोगः । गीतानुसारं कर्मयोगः सर्वत्रेष्टो धर्मः ।

विष्णोर्व्यक्तित्वम्

पुराणानुसारं विष्णुः सर्वोच्चोदात्तानां गुणानामधिष्ठानमस्ति । स तु सर्वशक्तिमान्, सर्वव्यापी, सर्वज्ञ उपकारपरायण, परमपावन, पुण्यस्वरूप, महाकान्त, यज्ञवत्लभ, शिव, सर्वाश्रय, शान्त, पुरुषार्थस्वरूपो वर्तते ।^५ भागवते विष्णुना स्वयं प्रोक्तम्—

अहं भक्तपराधो नो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ।

साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रिय ॥ ९४६३

इन्द्रस्य स्तवनेन विष्णोर्माहात्म्यं भागवते निवेदितम्^६—

नमस्तुभ्य भगवते पुरुषाय महात्मने ।

स्वच्छन्दोपासनेहाय विशुद्धज्ञानमूर्तये ।

सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ १०२७.९-१०

वैष्णवस्य व्यक्तित्वम्

विष्णोर्व्यक्तित्वस्यानुरूपं वैष्णवानां व्यक्तित्वं विकसितं भवति । तथा हि—सर्वेषां प्राणिनामात्मरूपेण भगवान् तिष्ठति । अत एव सर्वे प्राणिनः समादरणीयाः । कस्यचिदप्यनादरेण विष्णोरनादरो जायते । तद्यथा भागवते प्रोक्तम्—

१-२. पद्मपुराणे सृष्टिलेखे ४७ अध्यायतः ।

३. विष्णुपुराणे द्वितीयोऽध्याये १३२ ।

४. पद्मपुराणे भूमिलेखे ९८ अध्यायतः ।

५. अहिमन् प्रसङ्गे कृष्ण एव विष्णुः ।

अथ मां सर्वभूतेषु प्रुतात्मानं कृतालयम् ।

अहंपेदानमानाम्यां मंत्र्याभिन्नेन चक्षुषा ॥ ३.२९.२७

मानवो भागवतानुसारं श्रद्धासम्पन्नः, भक्त, विनीतः, अनसूयः, भूतेषु कृतमित्रः, शुश्रूषाभिरतश्च भवेत्^१ । वैष्णवस्तु काममयं च वगं परित्यजेत् । कामानामुदय पतनाय भवति । तद्यथा—

इन्द्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ।

ह्रीः धोस्तेष्व स्मृति सत्यं धस्य नदयन्ति जग्मना ॥

विमुञ्चन्ति यदा कामान् मानवो मनसि स्थितान् ।

तह्येव पुण्डरीकाक्ष भगवत्वाय कल्पते ॥ ७ १०.८-९

गृहस्थोऽपि वैष्णवो गृहदारादिषु कदापि ससत्तो मा भवतु । तस्य लोकोपकारत्वं हि सर्वोच्चाराधनम् । तद्यथा—

तप्सन्ते लोकात्पापेन साधव प्रायसो जना ।

परमाराधनं तद्धि पुण्यस्यातिलाम्न ॥ ८ ७ ४४

वैष्णवस्य समग्रो जीवनविन्यासो भगवते समर्पितो भवति । तस्य समदृष्टिः सर्वत्र वर्तते । सर्वं प्रति तस्य भगवद्भावना वर्तते ।

वैष्णवी भावना

विष्णुरेव देवानुरग्यराशसमनुष्याग्निजलरूपरसकालादीना पारमाथिकरूपेण तिष्ठतीति वैष्णवो भावना । विष्णु सर्वेषा कर्मणा मोक्षा तेषा सामग्री फल च भवति । त्रिगोर्नक्तो मनसि करोति—भगवान् मम स्वल्पेणैव जगद्रूपेण तिष्ठति । अहमेव सर्वस्मिन् वर्ते । सर्वं मयि वर्तते । अहमेव परमदुःख ।^२

आराधनम्

आराधने ध्यानस्य स्थान प्रथम विद्यते । तद् द्विविध—निराकार साकार च । साकार-ध्यानस्य प्रथमा रीतिरुपनिषत्सु वर्णिता । तद्यथा—

वेदाहमेत पुरुष महान्तमाविश्यवर्णं तमस परस्तात् ।

तमेव विदित्वातिमृशुमेति नाग्य पश्या विद्यतेऽप्यनाथ ॥

निराकार ध्यान ज्ञानेन सम्भवति । योगिन एव सत्कर्तुं क्षमा । निराकारस्यापि विष्णो कार्याणि कर्माणि च विभावितानि । तद्यथा—वेदास्तस्य वाणी । निराकारस्व-

१. भागवते ३ ३२ ४१-४२ ।

२. विष्णुपुराणे २.१३ ६७-७३, ८१, ८५, ८९ ।

रूपस्य ध्यानेन परमपदप्राप्तिर्भवति । साकारध्यानाय सर्वं विश्वं विष्णोर्वासनया दासितं
मम्यते । विश्वमिदं विष्णो वरते । विष्णो रूपं मानवाकारमभिमतम् । साकारध्यानेन
विष्णुलोको लभ्यते ।

पूजाया कृते विष्णोर्मूर्तिं सिंहासने स्थाप्यते । तदा षोडशोपचारविधिना क्रमशः
पूजा क्रियते ।^१ षोडशोपचार पुरुषसूक्तस्य ऋर्गभं प्रारभ्यते । षोडशोपचारस्य पश्चात्
गरुडाङ्गे मूर्तिं स्थापयित्वा विष्णुनामकीर्तनं हवनं च क्रियेते । विष्णो परितोपाय स्तोत्राणि
गीतवाद्यादीनि च प्रस्तूयन्ते । भगवतो मूर्तेरभ्यङ्गस्य, उन्मर्दनस्य, दर्पणदर्शनस्य, दत्त
घावनस्यापि प्रक्रिया भवति । पूजाकाले मक्तं क्वचिन्नर्तनशौलो भवति ।

भगवत पूजाया पञ्चाङ्गानि—अभिगमनमुपादानं योगं स्वाध्याय इत्या च
निर्णीतानि । देवस्थानस्य स्वच्छीकरणं निर्माल्यस्य दूरीकरणं चाभिगमनम्, पूजायै
चन्दनपुष्पादीनां सप्रहणमुपादानम्, आत्मन्येव भगवतो दर्शनं योगं, वैष्णवमन्त्राणां जप
स्वाध्यायं, यथार्थविधिनार्चनमिज्या च भवन्ति । आभिः पञ्चपूजाभिः क्रमशः साष्टि
सामीप्यसालोक्यसायुज्यसारूप्या मुक्तयः प्राप्यन्ते ।^२ पूजान्तेऽथोलिखितमन्त्रपुरस्सर
दण्डवद्विधिना भगवन्तं प्रति प्रणामाभिन्वक्तिं क्रियते—

अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽह्निश मया ।
वासोऽह्निमिति मा मत्वा क्षमस्व मधुसूदन ।

विष्णोश्चरणोदकं पीयते ।

विष्णुविषयकमन्त्राणां जपेनापि पूजा सम्पादिता । तद्यथा षोडशाक्षरमन्त्रः—गोपी-
जनवल्लभचरणान् शरणं प्रपद्ये । दशाक्षरमन्त्र —नमो गोपीजनवल्लभाभ्याम् । अष्टाक्ष-
रमन्त्र —ओ३म्, नमो नारायणाय । द्वादशाक्षरमन्त्र —ओ३म्, नमो भगवते वासुदेवाय ।
विष्णुगायत्री—ओ३म् नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णु प्रचोदयात् ।
एषा मन्त्राणां जपेन लौकिकपारलौकिकामांलाभा सञ्चिता ।^३ विष्णोर्विधिषावताराणां
नामकीर्तनं सर्वपापेभ्यो मुक्तिर्भवति । सकीर्तनाय विष्णो सहस्रनामानि स्तोत्रे सङ्कलि-
तानि । ततः परं महासूत्रम्—‘रामरामेति रामेति रमे रामे मनोरमे’ प्रकल्पितम् ।

वैष्णवधर्मो सम्मतता विविधदेवानां पूजायै बहूनि स्तोत्राणि विरचितानि । स्तोत्राणां
महिमा भागवतवचने निगदितं । तद्यथा—

- १ षोडशोपचारा —आवाहनम्, आसनम्, अर्घ्यम्, पाद्यम् आचमनीयम्, स्नानीयम्, वस्त्रम्, यशोपवी-
तम्, गन्धं, पुष्पम्, अक्षतं, धूपं, दीपं, नैवेद्यम्, ताम्बूलम्, नमस्कारश्च ।
- २ पद्मपुराणे पातालखण्डे ७९ अध्यायतः ।
- ३ पद्मपुराणे पातालखण्डे ८१ अध्यायतः, नारदपुराणे पूर्वभागे ७० अध्यायतः ।

विन्दते पुरुषोऽमुष्माद्यद्यदिच्छत्यसत्वरम् ।
 मद्गीतगीतात्सुप्रीताच्छ्रेयसामेकवल्लभात् ॥
 इदं य कल्प उतथाय प्राञ्जलि धृद्धवाचित ।
 शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबन्धनं ॥ ४ २४ ७७-७८

भागवतस्याजामिलप्रकरणेन ज्ञायते यत्—

अथ हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यहस्तामपि ।
 यद् ध्याजहार विद्यशो नाम स्वस्त्ययन हरेः ॥ ६ २ ७

वैष्णवधर्मोऽदेवानां पूजा परित्यक्ता । किन्तु विशेषप्रयोजनाद्युद्दिश्य तेषां पूजापि समो-
 हिता । तद्यथा—सौन्दर्याम गन्धर्वांगाम्, बाषाणिवारणाय यक्षाणाम् अभिचाराय निम्न-
 तीना च पूजा कार्या ।^१

दक्षिणभारते 'आलवारा' इति ख्याता ऋषयः, नाथमुनि, दामुनाचार्य, रामानुजा-
 चार्यं वैष्णवधर्मस्य प्रचारका बभूवुः । उत्तरभारते रामानन्द, तस्य रैदासपञ्चावतीप्रभृतयः
 शिष्या, तुलसीमल्लूकदासादयोऽनुयायिनश्च वैष्णवधर्मस्य सर्वत्र प्रचारं कृतवन्तः । अन्येऽपि
 बहवः कवयः पुराणकाराश्च वैष्णवधर्मप्रचारका बभूवुः ।

शैवधर्म

प्राचीनतमोऽयं शैवधर्मः प्रथमं सिन्धुसभ्यतावशेषे परिचीयते । सिन्धुसभ्यताया
 शिवः ऋग्वेदे वर्णितस्य रुद्रस्य किञ्चित्समकथं एव । रुद्रस्तु पशुप इति वैदिकधारणा ।^२
 सहारकोशस्य रुद्र स्वभावतः सर्वेषां कल्याणार्थिनामार्थाणां स्तुत्योऽभवत् । यजुर्वेदस्य घात-
 रुद्रिये वर्णितो रुद्र आर्यतराणां शिवस्य प्रायशः साहचर्यं भजते । अथर्ववेदे महादेवो ब्राह्म-
 नामधिष्ठाता बभूव ।^३ श्वेताश्वतरोपनिषदि रुद्रः शिवः गीतायां विष्णुवत्, उपनिषदा
 ब्रह्मवद्भाजन्यतमो देवो वर्णितः । स देवानामादिप्रभवः । तस्मादेव हिरण्यगर्भस्योत्पत्तिः
 सामान्ताता । तथाहि—

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथा निवाप सर्वंभूतेषु गूढम् ।
 विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमोक्षं तं ज्ञात्वाभूता भवन्ति ॥ ३ ७

महाभारतानुसारं शिवः—सर्वभूतमहेश्वरः, सर्वेश्वरः, कल्याणकारो, परमकारणः,
 सर्वव्यापकश्चास्ति । हिमालये कृष्णोऽर्जुनश्च तस्य स्तुतिं कुरुत । एभिः प्रकरणैः स्पष्ट
 प्रतिभाति यत् सस्मिन् युगे शिवः परमपूज्योऽभवत् ।^४

१ भागवते ३ १० २४ २८ ।

२ ऋग्वेदे १ ११४ ९ ।

३ अथर्ववेदे १५ ५ १-७ ।

४ अनुशासनपर्वणि १४ अध्यायन ।

पौराणिकयुगे शिवस्य महिमा सातिशयं क्षमवर्धत । स परमो योगी ऐदवर्षेण देवान्,
बलेनासुरान् ज्ञानेन ऋषीन्तिरोते ।^१ तस्याष्टरूपाणि—पञ्चतत्त्वानि, सूर्यं, चन्द्र, दक्षिणो
ब्राह्मणश्च दिग्वात्मकान्येव वर्तन्ते ।

शिवस्य लोकरसकरूपं विषयानेन प्रसिद्धम् । आत्मारामोऽपि शिवो लोकरसायं शिवया
सह विचरति ।^२

माहेश्वरगोमः

शिवस्य योगपथो माहेश्वर इति विदित । माहेश्वरमूर्तेः—प्राणायाम-ध्यानप्रत्या-
हारस्वारणास्मरणानां वैशिष्ट्यं वर्तते । जनेन योगेन तैर्मन्यं भवति । प्राणायामेन दोषाणां
प्रत्याहारेण विषयानां ध्यानेनानीम्बरगुणानां प्रवृत्तयोऽप्राकृता ।^३ लिङ्गपुराणे शिवलिंग-
पूजा प्रतिपादिता ।^४

शैवसूत्रम्

शैवतन्त्रे पशुं पशुपतिं पाशुदवेति त्रयं पदार्थां समाप्नात्ता । तेषु पशुं जीव
एव, पशुपतिं शिव, पाशुस्तु जीवस्य मोहात्मकं बन्धनम् । बन्धनादिमुक्तये चत्वार-
पादा—विद्या, योग, क्रिया, चर्मा च सन्ति । विद्यायां ज्ञानाववाप्ते जायते । योगेन मोक्षो
भवति । चर्मायां शुद्धाचारस्य ग्रहणं निषिद्धाचारस्य त्यागश्च भवत । दौर्गाविधिः क्रियेति
वक्ष्यते । क्रियापादेन दौर्हितस्याभ्युदयाय मन्त्रसंख्यापूजाजपहोमादयो विहिता ।

पाशुपतसम्प्रदायः

पाशुपतसम्प्रदायस्यादिप्रवर्तकं शिवस्मादकार लकुली' इति मन्यते । तस्य प्रमुख-
ग्रन्थं पञ्चाध्यायी पञ्चापविद्या वा वर्तते । पञ्चार्या—कार्यं कारणं योगः विधिः एषा-
न्तश्च सन्ति । कार्यं त्रिविधम्—विद्या कला पशुश्च भवति । कारणेन सृष्टेः पोषणं प्रल-
यश्च भवत । आदिकारणं शिव एव । योगेन पशुं पशुपतिना सम्बद्धो भवति । धर्मार्थ-
साधको व्यापारो विधिः द्विविधः—शत द्वारं च । मन्मस्तान् अस्मशय्या उपहारः^५ जपः

१ वासुपुराणे २७ अध्यायत ।

२ भागवते ४ २४ १८ ।

३ वासुपुराणे १०.७१-१४ ।

४ लिङ्गपुराणे ३० अध्यायत ।

५ उपहार—हृदितं गोत्रं नृपं इन्द्रकारं ननस्करं वारश्च ।

प्रदक्षिणा च त्रयम् । क्रायने स्वन्दनं मण्डनं शृङ्गारणमवितत्करणमवितद्भाषणं दुःखान्तरक
द्वारम् । योगनालौकिकसिद्धीनां प्राप्तिरपि दुःखान्त एव ।

कापालः कालामुखश्च सम्प्रदायो

कापाले कालामुखे च शिवस्य भैरवस्य समादृतम् । भैरवस्य पत्नी चण्डिकाऽपि त्रिवे-
वर्णीया । सा मुण्डमालां धारयति । तदर्थं मद्येन सह नरबलिर्दीयते ।

कापालिका हस्ते कपालं लीहदण्डं च धारयन्ति । कापाले नररक्तं मद्यं वा द्रव्यते ।
कापालिकानां वेदं श्रीगैलमासीत् ।

कालामुखास्तु प्रायशः कापालिका इव सिद्धान्तदृष्ट्या भवन्ति । ऐहलौकिकानां
पारलौकिकानां च सिद्धये तेषां पदं साधनानि—कापाले भोजनं विद्याभस्मस्नानं भस्मनक्षणं
पदाधारणं मद्यपानरक्षणं मद्यपात्रे स्थितस्य देवस्य पूजनं च सन्ति । कालामुखेषु
महाव्रतिकास्तु घोरा एव ।

काश्मीर. शैवसम्प्रदायः

काश्मीरशैवसम्प्रदायानुसारं मृष्टिरोस्वरस्य विद्वारमव रूपं भवति । शिवः सृष्टे-
द्भावयिताऽस्ति । शिव उपादानं विनाऽपि सृष्टेः रचनां करोति ।

अस्मिन्सम्प्रदाये मानवस्याज्ञानं मलमायाकर्मणि समुत्पादितं मन्यन्ते । नादमाध्यमेन
मलमायाकर्मणां प्रमादो जायते । नादस्तु शिवस्य शक्तिरेव । तस्यां छद्धारिण्योऽम्बा,
ज्येष्ठा, रीती, वामा च भवन्ति ।

मोक्षाय मलमायाकर्मणां प्रमादेष्वपि त्रिवृत्तिरपेक्षिता भवति । शिवेन साक्षात्कार-
साक्षात्स्य च मुक्तिर्भवति ।

वीरशैवसम्प्रदायः

वीरशैवसम्प्रदाये शिवः चराचराणां धारणाय केवलं स्थलं भवति । शिवस्य शक्त्या
क्षामं गजायते । अनेन दोषेण स्वल्पस्य द्वौ भागौ—लिङ्गस्थलमङ्गस्थलं च भवतः ।
लिङ्गस्थलं शिवो भवति । अङ्गस्थलं तु जीवात्मा । शिवः स्वशक्त्या आराध्यो भवति ।
जीवस्तु स्वभक्त्या आराधको जायते । भक्त्या पुनरपि लिङ्गस्थलाङ्गस्थलयोरकीकरणं सम्भ-
वति । तदेव मुक्तिः । वीरसम्प्रदायस्यानुयायिनो ब्राह्मणा लिङ्गायताः । तेषामनुयायि-
नोऽपि लिङ्गायताः सन्ति । ते मांसमदिरादीनां सेवनं न कुर्वन्ति । लिङ्गायतानां दीक्षा-
मन्त्रः 'ओऽम् नमः शिवाय' इति भवति । दीक्षायां पश्चात् लिङ्गायता यज्ञोपवीतस्याने
लिङ्गस्य मूर्तिं धारयन्ति । कन्यकानामपि दीक्षा भवति ।

शाक्तसम्प्रदायः

शक्तेर्वर्णनमथर्ववेदे विद्यते । तद्यथा—

एषा सनतनी सनमेव जातंपा पुराणी परि सर्वं बभूव ।

मही देव्युपसो विभाती संकेनकेन मियता विचष्टे ॥ १०८३०

शाक्तसम्प्रदायस्य मूलं सिन्धुमन्मताया मातृदेव्या पूजाया वर्तते । वैदिकसाहित्येऽ-
दिति पृथिवी च देव्यौ प्रायश आदिगक्तिरूपिण्यौ प्रतिष्ठिते । शैवसम्प्रदाये शक्ति
शिवस्य पत्नी एव । शिवस्य सर्वे पराक्रमा शक्तिदेव्या साहाय्येन सम्भाव्यन्ते ।

शाक्तसम्प्रदायस्य तन्त्रसाहित्ये शक्ति —आनन्दभैरवी, त्रिपुरसुन्दरी, ललिता इति
ख्यातास्ति । शिवस्तु महाभैरव, आनन्दभैरवो वा । शिवशक्त्यो सामरस्य सृष्टे
समारम्भ । तत्रानन्दभैरवी सृष्टेस्तदाने, आनन्दभैरवस्तु तस्या सहारे प्रमुखरूपेण
सलग्ना । आत्मन मोक्षलाभाय त्रिपुरसुन्दर्या सह तादात्म्यं शाक्ताना सर्वोच्चसिद्धि ।

शाक्तास्तु द्विविधा —कौलिका समयिनश्च । तेषु कौलिका पञ्चमकारभोगिनो
वस्तुतो घोरा ।^१ तेषामैन्द्रियकमुखानि घृणास्पदम् । समयिनस्तु पवित्रात्मान प्रतीकमा-
त्रेणाराधका सन्ति ।

सर्वेषु भारतीयसम्प्रदायेषु तन्त्रस्य प्रतिष्ठा बभूव ।^२

गाणपत्यसम्प्रदायः

गाणपत्यसम्प्रदायस्यानुयायिनो गणपति सर्वोच्चदेव मयन्त । तस्मादेव सृष्टेर्दुर्भवं
ते प्रतिपादयन्ति । गणपतिरय वैदिककालत प्राय सदैवाराधित । तथा हि वेदे मरुता
गणस्याधिपतिरूपं च वर्तते । महाभारते च विनायकरूपेण सम्प्रतिष्ठित । ववचित्तेया
विनायकाना विघ्नकारिणी प्रवृत्तिरपि निदर्शिता । गणपतेरुपासका बाहो गणपतेर्मुखद-
न्तादीना मुद्गण तप्तलोहखण्डेन कारयन्ति । कतिपयगाणपत्या आचारदृष्ट्या कौलिका इव
व्यवहरन्ति । मदिराणा मदिरास्त्रीणा च सेवनं तेषा परा प्रीतिरासीत् ।

आधुनिकयुगेऽपि सर्वेषु धार्मिकविधिषु गणपते प्रथमपूजा गाणपत्यसम्प्रदायस्य
कस्मिदिच्छुगेऽतिशयलोकप्रियत्वं प्रतिपादयति ।

सौरसम्प्रदायः

वैदिकयुगात् सूर्यस्य विविधनामनी रूपैश्च सम्बद्धा स्तुति प्रचरति । सूर्यं सविता

१ शाक्ताना पूजादिषु गुरुणा मदिरापान कल्हणेन निदर्शितम् । राजव० प ५२३

२ बौद्धधर्मे जैनधर्मे च परवर्तियुगे तार्किका समुद्भूता ।

वाचार्यरूपेण मानवताया सर्वोच्चोप्रायकोऽभिमत । द्वादशरूपैरादित्य सूर्यो वा प्रमुख-
देवानामुद्भव प्रकल्पित ।^१ सूर्यश्चरावरस्यात्मा एव ।^२ अपर च आदित्यो ब्रह्मेति
तैत्तिरीये निर्दिशतम् ।^३ सूर्यो जगत माता, पिता, गुरुश्चाभिमत ।^४

प्रायसो विष्णुवन् सूर्यस्य पूजा विहिता । सूर्यनमस्काराऽऽर्यदान च सूर्यपूजानिमित्त
सम्पाद्यते । आदित्यव्रत सूर्योदयादारभ्य सूर्यास्तपर्यन्त सूर्योन्मुखा भूत्वा राघको मन्त्राणा
स्तोत्राणां च जप करोति ।

सौरसम्प्रदायानुयायिनो ललाटे रक्तचन्दनेन सूर्याकृति रचयन्ति । रक्तकुसुमाना
मालां धारयन्ति, उदयोमुग्ध सूर्य ब्रह्मरूपेण, मध्याह्निसूर्यमोक्षवररूपेण, अस्तोमुग्ध सूर्य
च विष्णुरूपेण पूजयन्ति ।

सौरसम्प्रदायस्य पुराऽतिशयलोकप्रियता बभूव । हर्षादया बहवो राजान सूर्योपा-
सका बभूवु । सूर्योपासनाय मन्दिराणि निर्मितानि । तेषु कश्चिद्देशस्य कोणार्कमन्दिर
स्तोष्ट पञ्चान् श्रयादज्ञानाब्दे निर्मितम् । तन्मन्दिरमधुनापि कलाकृतेरनुपममादर्श
समशीत्रियते ।

मूर्तिपूजा

भारत मूर्तिपूजा वैदिकेतरधर्मानुयायिना रात्रि पौराणिकयुग सुप्रचलिता बभूव ।
तथापि मूर्तिपूजा वैदिकधर्मेण सम्यक् परिपायिता बभूव । समृद्धिशालिना जना राजानाम्ना-
सस्थानि मन्दिराणि मूर्तीश्च निर्मापितवन्त । तदाश्रित्य मूर्तिकलाया वास्तुकलायाश्च
भूयान् विकास सजात ।

धार्मिकसाहित्यगुता

धार्मिकसाहित्यगुताया प्रथममुदाहरण महाभारते राजते—

धर्मो यो बाधते धर्मो न स धर्मं कुरुष्व तत् ।

अविरोधान् तु यो धर्मं स धर्मं सत्यविक्रम ॥ वनपर्वणि १३१ १०

वैदिकधर्मस्य प्रवर्तकस्य गौतमस्य विविधसम्प्रदायान् प्रति सम्मानभावनासीत् ।^५

१ ब्रह्मपुराणे ३० अध्यायत ।

२ ऋग्वेदे ११५ १

३ तैत्तिरीयोपनिषदि ३ १ १ ।

४ ब्रह्मपुराणे २६ अध्यायत ।

५ महावग्ये १ ७५ ।

जैनधर्मे रामकृष्णादीना महापुरुषाणा दलाध्यमहापुरुषध्वेण्या समादरो बभूव । जैनसम्प्रदाये कालान्तरे वैष्णववर्ग समुद्भूत ।

पौराणिकधर्माणा पारस्परिकसहिष्णुता शङ्कराचार्येण सविशेष समायोजिता । स स्वयं पणमतस्थापनाचार्यं सन् शैववैष्णवसौरशाक्तगणपत्यकालिकसम्प्रदायानां सहास्तित्वं सम्भावितवान् ।

सहिष्णुताया मूलाधार

सहिष्णुताया मूलाधाररूपेण विदुषा सा धारणा वर्तते यथेदं शाश्वतसत्यं सन्धारितम्—
एकं सद्भिर्ना बहुधा ध्वनन्ति । एकं नियमं बहुवो रथास ।

एतदधिकृत्य भागवते प्रोक्तम्—

सर्वं एव यजन्ति त्वा सर्वदेवमयेश्वरम्
येऽप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधिप प्रभो ॥
यथाद्रिप्रभवा नद्यः पत्रंन्यापूरिताः प्रभो
विद्वान्ति सर्वतः सिन्धु तद्वत्त्वा गतयोऽन्ततः ॥ १०.४० ९, १०

पृथिव्या सहिष्णुताधर्षवेदे निर्दिशता—

जन विभ्रती बहुधा विवाचस नाना धर्माणः पृथिवी यथोरुसाम् । १२ १ ४५

सर्वेषां भारतीयधर्माणां मित्तिमूल प्राणिमात्रेषु दया विश्ववन्धुत्व सत्यमहिंसामाचारशुद्धि च प्रथममवलम्बते, तेषु सर्वेषु समानरूपेण महापुरुषाणां प्रतिष्ठा कृता, व्रतोपवासश्च शारीरिकशुद्धि मानसिकपवित्रता च प्रकल्पिते । न कोऽपि धर्मो घृणा वैषम्य वा पुरस्करोति । अस्या स्थिती स्थाने एव पद्यपुराणे निर्दिष्टम्—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य परधर्मं न रूपयेत् । सुष्टिल्लण्डे १९ ३३२

एक एवेश्वर सर्वेषां पितृति सिद्धान्तेन, अथवा स्वस्मादन्यत्र किञ्चनेति मतेन सर्वेषां धर्माणां साहचर्यं समाज्ञातमेव । कालिदासेन स्पष्टोक्तमेव

विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचित् वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ । कुमार० ७ ४४

प्रायशः सर्वेषु धर्मेषु विविधधर्माणामुच्चतमशिक्षा आत्मसात्कृता । पौराणिकधर्मं गौतमोऽत्रताररूपेण गृहीत । जैनबौद्धादर्शानुरूपं पौराणिकधर्मं मासभोजनस्य हिंसायज्ञस्य च परित्यागो व्यधीयत ।

भारतीय राजान प्रायः स्वयं धार्मिकसहिष्णुतायां पुरस्कर्तार आसन् । चन्द्रगुप्तमौर्यहर्षकुमारपालादयः सर्वान् धर्मान् प्रति श्रद्धापरायणा बभूवुः । तेषां प्रजापि यथा राजा तथा प्रजेति सिद्धान्तं धार्मिकसहिष्णुता व्यवहृतवती । अशोकस्य मानवधर्मं सुविदितं । स सर्वेषां धर्माणां सुप्रतिष्ठामियेष ।

भारतीया गृहस्था सर्वान् धार्मिकसम्प्रदायान् प्रायश समाद्रियन्त । ब्राह्मणा प्रायशः
ससंधं गौतमवृद्धं निमन्त्रितवन्त, आतिथ्यं कृत्वा च बुद्धोपदेशं श्रुतवन्त । जैनसंप्रदाया
समाजे समानोऽभवत् । अत्र एव ब्राह्मणजैनबौद्धाचार्याणामेकत्र वसतिः पुरा प्रायः बभूव ।
अधुनापि मयुरा-नाराणसी-भाँची-मिलमा-एलूरादिषु स्थानेषु धार्मिकसम्प्रदायानामेक्यमाश्रया
कलाकृतिभिः पुरस्त्रियते ।

पौराणिकयुगे ब्राह्मणो विष्णोर्महेशस्य च एकत्र पूजा समीहिता । एकस्मिन्नेव मन्दि-
रेऽगणितदेवतानां मूर्तयो राजन्ते । अद्यापि तासां देवतानामनुयायिनस्त्रय सहयोगेनारा-
यणपूजादिकं कुर्वन्ति ।

कदमीरदेशे धार्मिक-सहित्पुतायाः सर्वोपविक्रामः संजातः । एतन्समयतः कन्दहणन—

तीर्थे मन्मथजित्पगप्वज्रदृष्टाजयोर्जिताचार्यके
साधारामरण विषापरिणतित्स्वर्णानपत्र प्रभो ।
भातयेकस्य शिवाटिकूटकृतिवल्द्गङ्गाजरेणुपमम्
● वेनाभित्तित्यतमेघपादलंगतद्विन्विण्डाभमन्थस्य च ॥ ८.३३६९

कन्दहणानुमार कदमीरस्य राजाशोको जैनोऽभवत् । किन्तु तेन तपसा शङ्करः परि-
तापितः । तत्रैव महाराजो ललितादिभ्यः विहार-चैत्यस्तूप-मन्दिराणि निर्माय शास्त्रत
यसो लेभे ।^१

बौद्धधर्म

गौतमस्य धर्मो द्विविधः—गृहस्थानां कृत्, मिश्रणां कृते च समवर्धत । गृहस्थधर्मं
आचारप्रधानं मिश्रधर्मोऽतः शुद्धिप्रधानश्च बभूवतु । मिश्रधर्मं योगमार्गेण निर्वाणप्राप्ति-
निदिष्टा । गृहस्थधर्मेण समाजे सदाचारस्य प्रतिष्ठा सर्वत्र स्थापितश्च समीहितः ।

बौद्धधर्मोऽपि वैदिकधर्मवत् कर्मकृत्, पुनर्जन्म, मोक्षश्च सम्मतानि । मोक्षाय (निर्वा-
णाय) गौतमोऽष्टाङ्गिकमार्गं प्रस्तुतवान् । निर्वाणाय स कामानां परित्याग विशेषमहत्त्व-
पूर्णं व्यषात् । तत्र यज्ञानां महत्त्वं नास्तीति गौतमस्य मुख्यप्रतिज्ञा ।

तुष्णाट्यागः

हर्यकिन्त्वस्य विवामाय मानवो वाह्यवस्तूनि नापेक्षते । तस्मै प्रयोजनाय ज्ञानप्रका-
शेन चित्तपुत्तीना मोघनमादयकम् । आधिभौतिकीना मिट्टीना भोगविलासानो च पाशाः
पुनर्जन्मस्य गमनायन्ति । ते पाशा दुःखकारणानि भवन्ति ।

कर्मण्यता

गृहस्यान् गौतम कर्मण्यान् भवितुमुपादिशन् । गौतमानुसारमालस्यस्य भयङ्कर-
फलानि भवन्ति । अलसा शीघ्र निर्धना भवन्ति । आलस्य तु सम्पत्तिनाशस्य द्वारम् ।
कर्मण्यताया अपूर्वा प्रशस्ति धम्मपदे विद्यते । तद्यथा—

यो च वस्तसत जीवे कुसोतो हीनवीरियो ।
एकाह जीवित सेव्यो विरियमारमतो दत्ह ॥ ८१३

तदनुसृत्य सुत्तनिपाते धम्मिकसुत्ते प्रोक्तम्—

धम्मेन मातापितरो भरेय्य पयोजये धम्मिक सोवणिज्ज ।
एत गिही वत्तय अप्पमत्तो सपपभे नाम उपेति देवेज्जति ॥ २९

सामाजिकसुश्लिष्टता

बौद्धधर्मानुसार प्रतिनिधिरूपेण मातापितरो पूर्वदिशा, गृह दक्षिणदिशा, पत्नी
पश्चिमदिशा, बन्धु-बान्धवा उत्तरदिशा, भृत्या पातालदिशा, साधवः आकाशदिशा
सन्ति । सर्वान् प्रतिनिगोन् प्रति मुशीलव्यवहार तेषा पूजा भवति । सर्वेषामभ्युदयाय
सुखाय च प्रयत्नं करणीय । अनेन प्रकारेण कुटुम्बे समाजे च सौमनस्य प्रसारितम् ।^१
तदनुसृत्य धम्मपदे निदिष्टम्—

यो पाणमतिपातेति मुसावाद च भासति
लोके अदिन्न आदियति परदार च गच्छति ॥
सुरामेरयपान च यो नरो अनुयुजति ।
इधेव भेसो लोकास्म मूल खनति अत्तमो ॥ १८.१२-१३

मानवीयगौरवस्य मानदण्डो गौतमेन सुष्ठु निर्धारित —

यम्हि सच्च च धम्मो च अहिंसा सञ्जामो दमो ।
स वे वन्तमलो धीरो थेरो इति पवुञ्चति ॥ धम्मपदे १९.६

त्रिविधयानः

यानस्तु पन्था । स त्रिविध भवति—हीनयान*, प्रत्येकबुद्धयान, महायानश्च ।
हीनयानानुसार श्रावका व्यक्तिगताभ्युदयाय यतन्ते । साधकास्तु श्रावका एव निर्वाण-

१ बुद्धचर्याया सिंगालोपादसुत्ते ।

पद्मगामिन चतुर्विधा—स्रोतवापना, सकृदागामिन, अनागामिन, अर्हन्तश्च क्रमशः प्रयत्ना भवन्ति । श्रावकोऽर्हन्भूत्वा निर्वाणं लभते ।

प्रत्येकबुद्धयान् तेषां महात्मना भवति ये गुरुं विना निर्वाणपदज्ञानं कृत्वा बोधिं प्राप्नुवन्ति । येषु स्वकीयं कल्याणं स कुर्वते नाप्येषाम् ।

महायानस्तु बोधिसत्त्वयानं सर्वेषां प्राणिनां कल्याणाय भवति । बोधिसत्त्वः सन् पुरुषो लोकावल्याणस्यावसरं प्राप्नोति । चरितं तस्य विशेषरूपेणोदारं वरुणामयं च भवति ।

महायानेन साधको महाकरुणया सर्वेषां प्राणिनां निर्वाणाय प्रयत्नं करोति । साधकस्य बोधिप्रस्थानचित्तस्थावस्थानन्तरं दानं शीलं प्रज्ञां वीर्यं ह्यन्ति ध्यानं च पटुपरि-
मितां व्रतरूपेण धारयन्ते ।

महायानशाखायां पूजाविधानम्—बन्धनमर्चनं पापदेशनं पुण्यानुमोदनं बुद्धार्घ्येषु बुद्धयावनं बोधिपरिणमनं चास्ति । मूर्तिपूजायाः प्रचलनं च वर्तते । तत्र स्तूपचैत्यादीनां पूजा पत्रपुष्पदोषदानादिभिः क्रियते । तीर्थानि प्रकल्पितानि । तद्यथा—गौतमस्य जन्मभूमिं तस्य बोधिस्थानं धर्मवक्रप्रवर्तनस्थानं महापरिनिर्वाणस्थानं च ।

बौद्धधर्मानुयायिना गृहस्थानामातिथ्यवृत्तिं, तेषां संघपोषणोत्साहरं च कर्तव्यमिति निर्धारितम् ।

महायानस्य वैशिष्ट्यानि

महायानानुसारं निर्वाणं प्राप्तये भिक्षुजीवनस्य स्त्रोकरुणमपेक्षितं भाषीत् । गृहस्थोऽपि बोधिसत्त्वो भूत्वा स्वपरोपकारवृत्त्या निर्वाणलाभाय समर्थः । महायाने प्रतिष्ठिते सति कतिपयमिदं कठोरजीवनवृत्तिमसहमाना विवाहं कृत्वा गृहस्था बभूवुः ।

महायाने परोपकारार्थं पापमपि निर्दोषमिति स्वोच्यते । अनया मान्यतया श्वभि-
चाराणां विहारे सधे च प्रवेशाय द्वारमनावृतम् । पापमाजंनयं सरलविधानान्यपि प्रस्तु-
तानि । निःसन्देहमेवानेनायोजनेन भिक्षूणामपि पापवृत्तयः समिद्धाः ।

महायानानुसारं तत्रागणितबुद्धा बभूवुः । तद्यथा विष्णोरवतारा पौराणिकधर्मे समा-
ज्ञातास्तथैव बुद्धानामवतारा यथाकालं पद्, चतुर्विंशति, अनन्ताश्च प्रमाणोक्ताः ।
ब्रह्माण्डस्यासुररूपेषु लोकेषु गणनाबाह्या बुद्धा बभूवुः ।

ब्राह्मणधर्मवत् महायाने बौद्धधर्मे स्वर्गस्य कल्पना वर्तते । तत्र सुखावतीति ह्यतीते स्वर्गे महर्षयो वसन्ति । अस्य लोकस्याधिपतिरमिताभः सूर्यरूपेण राजते । तस्य नामकीर्त-
नमात्रेण पापिणामपि सुगतिर्भवति ।

कतिपयबोधिसत्त्वाना मञ्जुधर्मत्रेयावलोकितेश्वरादीना लोकोपकारिता विख्यातैव । ते मानवान् सत्पथे प्रवर्तयन्ति, मृतात्मन स्वर्गं गमयन्ति, निर्वाणाय सर्वानिव प्राणिन प्रोत्साहयन्ति च ।

ब्रह्मविष्णुशिवकालीप्रमुखाः देवता परवर्तियुगे उपास्याः सन्ति । अवलोकितेश्वरं विष्णुरेवाभिमत । सप्तर्षयोऽपि समाज्ञाता । बौद्धधर्मे सृष्टेर्विकासो वेदान्तानुसारं प्रतिपादितः । तद्यथा—धर्मकायो ब्रह्म, सम्भोगकाय ईश्वर इति । आदिबुद्धोऽवलोकितेश्वर सम्भोगकायः । तस्मादेव ब्रह्मादयो देवा प्रादूर्भूताः ।

वज्रयानः

वज्रयाने तन्त्रस्य विकासोऽभवत् । अस्मिन् सम्प्रदाये हठयोगस्य वैशिष्ट्यं विद्यते । हठशब्दे हः सूर्य एव दक्षिणनाड्याः, ठ चन्द्र एव वामनाड्याः प्रतीकम् । इमे ताडयो क्रमशः पिङ्गलेडे च सुपुष्पा नाडीमभितः वर्तते । योगिनः सुपुष्पामूर्ध्वमुखीं कर्तुमेव साधना कुर्वन्ति । अनया साधनया कुण्डलिनो जागर्ति । तया सहस्रारचक्रस्थितशिवस्य रसास्वादो गृह्यते । वज्रयाने योगस्य पतनं दृश्यते । तथाहि—तदनुसारं योगसाधने मन्दिरमदिरामदिराशीणामुपयोगः समोहितः । वज्रयाने यमनियमादीनामुपेक्षा स्पष्टमेव ।

वैद्वधर्मस्य हासः

हीनयाने बौद्धधर्मस्य मूलतत्त्वानि सर्वोपरि सम्मतानि । कालान्तरे महायानयुगे बौद्धधर्मं लोकप्रियं कर्तमेवाचारविषयकाणि शैथिल्यानि प्रायशः उपेक्षितानि । ईदृशे भिक्षुसमाजे मनोपिणा प्रादुर्भावो नाभवत् । परिणामतः शनैः शनैर्बौद्धाचार्याणां हतप्रमत्त्वविदितचरमासीत् । अन्यधर्माणामाचार्यैः सह विवादे स्त्रभावंतस्तेषां पराजयोऽभवत् । तन्त्रसम्प्रदायः कामुकतापूर्णं जीवनं सार्वजनिकधिवकारणार्हं सञ्जातम् ।

बौद्धानां प्रयानप्रतिपक्षिणो वैदिकधर्मावलम्बिनस्तु स्वधर्माणां युगानुरूपत्वं विधातुं सकलं प्रयतन्ते स्म । वैष्णवधर्मे जीवनस्य पवित्रता प्रतिपादिता । सा बौद्धधर्मस्याष्टाङ्गिकमागप्रणिहितान् जीवनवैश्यादधिकतरं प्रभावपूर्णां बभूव । मात्तिकहिंसायां विरोधोऽपि कृताः । श्रम्या स्थितो प्रारम्भिकयुगे महायाने वैष्णवधर्मस्य कतिपयसिद्धान्ता स्वीकृताः । कालान्तरे महायानो वैष्णवधर्मे विलीनोऽभवत् । वैष्णवधर्मोऽपि गौतमोऽत्रतार एव प्रमाणोऽकृताः । अनेन विप्रिता शोद्य बौद्धधर्मावलम्बिना सरुया स्वल्पा बभूव ।

भारतीय-समाजां महानदात् बौद्धधर्मस्य प्रवाहः सजातः । कालान्तरे बौद्धधर्मस्य शाखा विदेशेषु प्रचारिता बभूव । अधुनापि तत्र तासां प्रभावाः वर्तन्ते । भारतेऽपि बौद्धधर्मं पौराणिकधर्मो विलीनोऽगरो बभूव ।

जैनधर्म.

सम्प्रदायानुसारं जैनधर्मोपनिषदादिरनन्तरास्ति । सृष्टेरमिनवकल्पे धर्मोपदेशाय तीर्थङ्कर उपायते । अनेन प्रकारेण चतुर्विंशतितीर्थङ्करा समुत्पन्ना । तेषु प्रथम ऋषयम एव, अन्तिमास्त्रयस्य नैमिताय, पार्श्वनाथ महावीरस्य वभूवु ।

पूजा

अस्मिन् धर्मे वैदिकयज्ञा निषिद्धा । देवाना प्रतिष्ठापि तत्र स्वल्पेव । तर्हि नासीन् देवयज्ञाना देवपूजाना वावसरं जैनधर्मे ।

जैनधर्मे पञ्चपरमेष्ठिना पूजा विहिता । पञ्चपरमेष्ठिनस्तु अर्हन्, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय, साधुस्य भवन्ति । जीवन्मुक्तमहात्मानोऽर्हन्त । तीर्थङ्करा अर्हन्तो भवन्ति । मुक्तपुरुषा सिद्धा कथ्यन्ते । आचार्या साधूना व्यक्तित्वस्य विज्ञासाय यत् । उपाध्याया शास्त्रपारङ्गता सन्त साधूना शिक्षका भवन्ति । मोक्षनयसंघका साधव सन्ति । गृहस्थेभ्य पूजया सह तीर्थयात्रापि विहिता ।

पञ्चपरमेष्ठिनो पूजा निर्धारिता । मूर्तीना प्रतिष्ठा मन्दिरेषु वभूव । तत्र तीर्थङ्कराणा म्नुत्रय, नमस्कारपूर्वक मूर्तिप्रदक्षिणा च प्रथम सम्पादिता । तदनन्तरमभिषेक जलचन्दनाद्यतपुष्पनैवेद्यशेषधूपकलादिभि पूजन च कृते । पूजया शारीरिकशुद्धिमोक्ष-प्राप्तिश्च सम्भाविते । तत्र मानसिकपूजाया विधानमपि वभूव । तीर्थेषु पूजावैशिष्ट्य प्रदर्शनीयमासीत् ।

व्रतम्

अहिंसा तु सर्वोच्चव्रतमेव । अहिंसाव्रतानुसारं जगत्प्रवरावराणा दृश्याना वेपाञ्चि-दपि प्राणिना ज्ञाताज्ञात कृता हानि परित्याज्या । नद्यया—रात्रिमोजन-याग, जल्पान-शुद्धिः, प्राणशुद्धिश्च नियता । परिग्रहव्रतेनोचितोपायं नात्यधिकघनसङ्ग्रहस्य मर्यादा स्वीकृता ।^१ जैनानामन्यव्रतानि—अस्तेयसन्न्यत्रह्यवर्षाणि सुविदितानि ।

धर्मलक्षणम्

दमनलक्षणोऽयं जैनधर्मः । तत्र क्षमा-मार्दवाज्ज-सत्य-सौव-सयम-तपस्त्रयागाकिञ्चन्य-ब्रह्मचर्याणि प्रतिष्ठितानि । इमानि लक्षणानि भागवतधर्मे बौद्धधर्मे वा समानरूपेण स्वीकृतानि । धर्मपथे शमनाय शयाणा शन्यातामभावोऽपेक्षितः । तत्प्रथम निदानसन्त्य वामाना बाध प्रस्तौति । मायासन्त्य व्यवहारे कुटिलतामादधाति । मिथ्यान्वतज्ञेन प्रभावितो जनोऽनत्यमपि सत्यमिति विजानाति ।

^१, अथमेव परिग्रहो मोक्षपथे महान् सम्पाद्यवर्त ।

जगत उपेक्षा

जैनधर्मानुसारं देहोऽप्य स्वभावतोऽपवित्र एव । देहस्य सुखाय किमपि करणीयं न विद्यते । अतएव लौकिकविभूतीनामर्जनं सग्रहणं वा न कर्तव्यम् । अस्या स्थितौ जैनगृहस्थेभ्योऽपि कर्म कर्तुं प्रोत्साहनं न विद्यते । निष्कामकर्मयोगस्यादर्शा जैनधर्मे न समाज्ञातम् ।

मरणोत्तरविधानम्

मरणानन्तरं ये जीवा निर्वाणं प्राप्नुवन्ति ते सिद्धा भूत्वा विश्वमण्डलस्य शिखरेऽवस्थिता भवन्ति । तेषां लोक ईषट्प्राग्भार इति प्रोक्तः । सिद्धानामात्मानं तस्मिन् लोके ज्ञानदर्शनानन्दमया भवन्ति ।

जैनधर्मेऽपि पौराणिकधर्मसममेव नरकस्य प्रकल्पनं विद्यते । नारकीययातना बहुविधा वर्तन्ते । तद्यथा प्रदाहनं क्रकचेन पाटनं कुमिभिर्भक्षणं च । नरकात् पुनरपि मातुर्गर्भे पतनं भवति ।

सपस्विनो मुनयो यदि निर्वाणं न प्राप्नुवन्ति तर्हि ते देवल्लोके देवयोनी समुत्पन्ना भवन्ति । तत्र तेषां शोभा सर्वोत्कृष्टा भवति । सोपवासं प्राणोत्सर्जनं कृत्वा गृहस्था स्वर्गे देवेन्द्रपदं प्राप्नुवन्ति । ततोऽश्वतीर्य भूलोके ते चक्रवर्तिनः सम्राजः भवन्ति । अन्ततः ते सन्यासिनो भूत्वा दीक्षां गृह्णन्ति ।

धर्मग्रन्था

वैदिकधर्मस्य प्रवर्तनमुख्येदादिसहिताग्रन्थं भवति । वैदिकयुगे याज्ञिकधर्मस्य विवेचनं ब्राह्मणग्रन्थेषु कृतम् । ततः परमारण्यकेषु, उपनिषत्सु च धर्मस्य पारमार्थिकस्वरूपं व्याख्यातम् । वैदिककालस्य परचात् सूत्रस्मृतिग्रन्थेषु वर्णाश्रमयो सूक्ष्मविवेचनं दृश्यते । महाभारते, पुराणेषु, उपपुराणेषु च वर्णाश्रमधर्मस्य व्यावहारिक स्वरूपं सविस्तरं वर्णितम् । बहवः तन्त्रग्रन्थाः तदेव वर्णयन्ति ।

बौद्धानामादिधर्मग्रन्थं त्रिपिटकमिति ख्यातम् । त्रिपिटकमाश्रित्य परवर्तियुगे बहवो ग्रन्थाः संस्कृतभाषाया लिखिताः । जैनधर्मस्य प्रारम्भिकस्वरूपमङ्गोपाङ्गशास्त्रेषु विद्यते । ततः परं जैनधर्मस्य विवेचनं पुराणेषु, चरितकाव्येषु, कथासु च कृतं दृश्यते ।

भारतीयधर्मवैशिष्ट्यम्

भारतीयधर्मार्णामाधारं प्राकृतिको मनोवैज्ञानिको बौद्धिकश्चास्ति । बहूनां लोकानामभवरतचिन्तनानुभवेभारतीयधर्मस्य शाश्वतसत्कारो सम्भजितः । देशेऽस्मिन् सर्वेषु धर्मेषु अध्यात्मतत्त्व सर्वोच्चं समुपस्थापितम् । तत्र गान्धोयं वरीवर्ति । शान्तिं शृङ्गारकदशादीनां तत्त्वं प्रवहति सर्वेषु धर्मेषु । तत्रावगाहमाना लोका इहलोके विशुद्धिं परत्र च मुक्तिं लभन्त्वामिति योजना महामनोपिणामाचार्याणां प्रतिभासते ।

शिल्पसाधना

शिल्पकलाप्रमाणमादौ प्रकटित दृश्यते ।^१ तथा हि—चित्र तु पत्रपुष्पाणा रङ्गेषु, चलितकुमुमाना पत्रपुटेषु, मूर्तिवस्तुतोना रेखान्यासे च प्राकृतिकमेव । मूर्तरूपं तु जग-
देव पाञ्चमूर्तिक दृश्यते । नदीप्रवाहेषु शिलाशकला प्रायश मूर्तरूप धारयन्ति, क्षुद्र-
जन्तूना पक्षिणा कीटादीना च गृहा बहुधा कलाप्रवणता विभावयन्ति । तत् सर्वं मुमनोहरम् ।

शिल्पमधिकृत्यैतरेयब्राह्मणे प्रोक्तम्—

देवशिल्पान्येतेषा धं शिल्पानामनुकृतोह शिल्पमधिगम्यते ।^२

चित्रम्

मानवकृतचित्राणा द्विविध स्वरूप वर्तते—वनवासिभि कृतम्, नागरिकै कृत च ।
वनवासिना चित्रं प्रागैतिहासिकमिति निगद्यते । वनवासिन प्रकृते मनोरमे उत्सङ्गे
उपविश्य समक्षमेव सौन्दर्यशालिनो प्रकृतिच्छवि दृष्ट्वा मनसि प्रोल्लसिता स्वभावत एव
चित्राम्यासे लीना भवन्ति । पुरा बहूपु स्थानेषु तं वनवासिभिश्चित्राणि कृतानि, किन्तु
कालक्रमेण प्रायशश्चित्राणि विनष्टानि । केवल स्वल्पान्येव चित्राणि पर्वतगुहासु प्रकृत्यैव
सुरशिक्षानि प्राप्यन्तेऽप्युता ।

वन्यचित्राणि

पर्वतश्रेणेषु कतिपयगुहा वनवासिभि परिचित्रिता सन्ति । ईदृशाना चित्राणा
चत्वारि केन्द्राणि सन्ति—(१) मिर्जापुरजनपदस्य सोनश्रेणी, (२) मानिकपुरर्वादा-
जनपदे, (३) रायगढजनपदे सिधनपुरस्य पर्वते काबरापर्वते च, (४) महादेवपर्वते
होशङ्गावादे पचमढीजनपदे च ।

मिर्जापुरजनपदे वन्याना हस्तिना पक्षिणा च ग्रहणस्य, नृत्यस्य च चित्रण वर्तमान
मेव । यत्रचित् मृगादिवन्यपशूना चित्रणमतोऽव मुन्दर प्रतिभाति । तत्र मलदरियागुहाया

१ महाभारतानुसारं तु शिल्पानि गणनाराह्यानि सन्ति । विश्वकर्मा तु 'कर्ता शिल्पसहस्राणाम्, वर्तते ।
आदि० ६० १७

अध्यात्मशास्त्रेण निश्चायिता स्थापत्ययोगिनी निर्माते तामधिकृत्य त-प्रविशय च शिल्पमित्यवभाष
पुरा शिल्पाना सख्या सदस्यपर्यन्ता विनिश्चिना ।

२ अत्रेयब्राह्मणे ६.५ १

मृगयाक्रमे व्रणितस्य श्रान्तस्य च शूकरस्य पक्षिणा जलसन्तरणस्य च दृश्यचित्र लभ्यते । विजयगडगुहाया कस्यचित् व्याघस्य सिंहस्य च चित्रण वर्तते । इमानि चित्राणि ख्रीष्टस्य चतुर्थशतकादारभ्य दशमशतकपर्यन्तं निर्मितानि । बाँदाजनपदे सरहतगुहाया त्रिभिरश्व वारैस्त्रयाणामश्वाना बहनं दशितम् । मालवागुहाया शकटे उपविष्ट कश्चित् पुरुषो दशितः । शकटात् पश्चभागे द्वौ पुरुषौ चित्रितौ प्रथमस्य पुरुषस्य हस्ते धनुर्बाणौ, अपरस्य हस्ते यष्टिश्च वर्तन्ते । कुरियाकुण्डगुहाया हरिणानां मृगयादृश्यं चित्रितम् ।

सिधनपुरगुहासु कावरापर्वतगुहासु च मृगयादृश्यस्य मकर-हरिण-सरटादीनां चित्रणं कृतम् । मानवानामाकृतयो यष्टिसमाभिः पीनरेखाभिर्निर्दिशिताः । इमानि चित्राणि ख्रीष्टस्य पूर्वमेव निर्मितानि ।

पञ्चमदोसमीपे प्रायः पचाशत् गुहाश्चित्रमया कृताः । आसु गुहासु मृगयादृश्यं मधु-सञ्चयदृश्यं समूहयुद्धं पशुचारणं तृणाच्छादितगुहा-पर्णकुटीनिवासिनश्च चित्रद्वारा निर्दिशितानि । हस्तिनः, चित्रकाः, ऋक्षाः, शूकराः, हरिणाः, मकराश्च तासु चित्रिताः । क्वचित् पालितपशवो बलीवर्दाः, अजराः, कुक्कुराश्च चित्रिताः । तत्रैव 'अपर डोरोयी' गुहाया वानरस्य वशीवादनं मनोहारि दृश्यमेव चित्रितम् । आसु गुहासु प्राचीनतमानि चित्राणि ख्रीष्ट ५०० वर्षाणि प्रागेव कृतानि ।

मध्यप्रदेशे मन्दसौरनगरस्य परिसरे त्रिशद्गुफानां भित्तिपु, पटलेषु च गैरिकचित्राणि वर्तन्ते । एतेषु चित्रेषु पशवः, नतकाः, गोपालाश्चामरीकृताः । स्वस्तिक-चक्र-सूर्य-सर्वतोमद्राष्टदलकमलादीनि च तत्र चित्रितानि ।

उत्कलप्रदेशे सभलपुरस्य हैदराबादप्रदेशे रायचूरस्य तमिलनाडो विलारीनगरस्य परिसरे तस्मिन् युगे क्षुरणन चित्राणि कारितानि दृश्यन्ते ।

चित्रोपकरणेषु गैरिकं प्रायः प्रयुक्तमेव दृश्यते । चित्रेषु क्वचित् कृष्णवर्णरचना दग्धकाष्ठे कृता प्रतिभाति ।

नागरचित्राणि

नागरचित्रस्य प्रथमं प्रत्यक्षपरिचयं सिन्धुसभ्यतायाश्चित्रैः प्राप्यते । सिन्धुसभ्यतायाश्चित्रशैली पृथ्वतीनां कलाकाराणां चिरसाधनाभिः सुविकसिता एव । तस्मिन् युगे चित्रकलायां लोकप्रियत्वं नित्यप्रयुक्तवस्त्रपात्रादीनां चित्रणं प्रसिध्यति ।

सिन्धुसभ्यतायुगे ज्यामितिचित्राणि रेखाचित्राणि वा पत्रपुष्पादीनां ताराणां पशु-पक्षिणां चित्राणि च पात्रेषु कृतानि । तत्र पत्रपुष्पादीनां मध्ये मयूरादयः पक्षिणः, मत्स्य-कच्छ्यादयः जलचराश्च निवेशिताः । प्रायः सर्वे प्राणधारिणः सञ्चरणशीला एव समा-कलिताः ।

सिन्धुसम्प्रदायुगे चित्रणाय कूर्चिकाया उपयोगोऽभूत् । श्वेत-रक्त-कृष्ण-पीत-हरिता-दिभ्यो रङ्गैश्चित्राणि निर्मायन्ते स्म ।

सिन्धुसम्प्रदायाः पश्चात् वैदिकयुगे भारतीयचित्रस्य विकास कथमभवदिति ज्ञानु तदानोन्तनसाहित्यमेवावलम्ब्यम् । वैदिकयुगस्य महाभारतादियुगस्य वा चित्रावशेषा अलभ्या एव ।^१ चित्रस्य प्रचलन वैदिकसम्प्रदायामासीदिति निम्नलिखितैस्त्रैलोक्य-गन्तव्यम्—राजमूषयज्ञे यजमानस्य राज्ञः सार्वभृश्रे यज्ञरूपाणि कृतानि । गवा कर्णेषु कर्करिदानस्यूणादीनामाकृतीना रचना स्वधिरया कृता ।^२ यज्ञकर्मणि ब्रह्मचरिणस्य पद परिलिखितमासीत् ।^३

परवर्तिचित्रकरणस्योल्लेखा बौद्धसाहित्ये वर्तन्ते । तथा हि उष्मजगतकानुसारं कस्मिंश्चित् सुरङ्गे इन्द्रस्य वैभवम्, सुमेह, समुद्र, महाद्वीपा, हिमालय, सूर्य-चन्द्र-दिग्बाला, भुवनानि च चित्रितानि । पात्रेषु बहुविधानि चित्राणि निर्मितानि, मालासु चित्राणि निवेदितानि च ।^४ उत्तरीयेषु पुष्पाणि पद्मत्रयो वा वर्णिता ।^५ गृहभित्तिषु नरनारीणा मनोरमचित्राणि रचितानि ।^६ ई० पू० द्वितीयशताब्दे पतञ्जलिना कथयधस्य, बलिबन्धनस्य च चित्रणमुल्लिखितम् ।^७ अश्वचित्रविलिखनस्योल्लेखः महाभारते वर्तते ।^८

राजाशये नाट्यगृहेषु चित्राणि रचितानि ।^९ राजप्रासादेषु राज्ञा राज्ञीना च चित्राणि निर्मितानि । राजकीयवस्त्राणामलङ्करणं चित्राचार्यै कृतम् ।

सिन्धुसम्प्रदाया पश्चात् भारतीयचित्रकलाया ऐतिहासिकपरम्पराया प्रथमं विस्मृत

1. From the references in the early literature of India dealt with in the preceding chapter, it has been already inferred that painting was a developed form of artistic expression previous even to the rise of Buddhism, and the character of the most ancient frescoes at Ajanta serves to strengthen this supposition. Percy Brown . Indian Painting p 32.

२ शतपथे ५३ ५.१० अथर्ववेदे ६.१४१.२, १२.४.६ मैत्रायणीसहिताया ४२९ ।

३. शतपथे १३ ४.३.४ ।

४. कुसगातके ५३१ ।

५ महावग्ने ५.१० ३, ८ २९ ।

६. जुल्लवग्ने ६.३ २ ।

७ Keith History of Sanskrit Drama p.28

८ आरण्यक पर्वणि २७८.१३ ।

९ नाट्यशास्त्रे २.९०—९१ ।

स्वरूपमजन्तागुहाचित्रेषु प्राप्यते ।^१ अजन्ताया नवमी दशमी च गुहे स्वीष्टत पूर्वे द्वितीय-
शतके प्रथमशतके च निर्मिते । अत्र 'छदन्त' जातकस्य कथा चित्रिता । चित्रकलाया
द्वितीय स्वरूपमजन्ताया शेपासु गुहासु प्राप्यते । तद् गुप्तकालीनमेव । गुप्तकालीनचित्र-
कलाया अवशेषा मध्यप्रदेशस्य बाघगुहासु, दक्षिणभारतस्य बादामिगुहासु, तजोरजन-
पदस्य सित्तनवासलगुहासु, काञ्चीनगरस्य शिवमन्दिरे च प्राप्यन्ते ।

अजन्ता-चित्राणि

अजन्तायाश्चित्रावलीपु पूर्णं जगदेव सद्विषिष्टम् । तामु सर्वेषां प्राकृतिकाया मान-
वीयाना च दस्तूना सर्वासा स्थितीना च परिकल्पन बभूव । मानवीयजीवनस्य चतुर्णां
वर्गाणामितिवृत्तानि चित्रेषु समन्वितानि । मोक्षपराणि चित्राणि तत्र प्रामुख्य भजन्ते ।

अजन्तायाश्चित्रशैली रसभावपूर्णा प्रतिभाति । तद्यथा षोडशगुहाया मरणासघ्राया
राजकुमार्याश्चित्र कर्णरसभावसृष्टावद्वितीयमेव । गौतमबुद्धस्य समग्र जीवनं तत्र निद-
शितम् । सप्तदशगुहाया यशोधरया बुद्धाय राहुलस्य समर्पणं चित्रितम् । तदेव तस्य मुग्-
स्थाप्रतिमा कथा बभूव, यत काचित् माता स्वपुत्रस्य बुद्धशरणगमनमेव सर्वोच्चो भाग्यो-
दय इत्यमन्यत ।

गौतमबुद्धस्य पद्मपाणिबोधिसत्त्वक्रमादारभ्य महापरिनिर्वाणपर्यन्ता कथा सविस्तर
द्वितीयगुहाया षोडशगुहाया सप्तदशगुहाया च चित्रिता वर्तते । सप्तदशगुहाया सोन्दर-
नन्दस्य कथा चित्रता ।

कतिपयचित्राणि मानवताया समक्षमौदार्यस्यादर्शं प्रतिष्ठापयितुमेव कृतानि । तद्यथा
प्रथमगुहाया स्वर्णतुलामा कस्यचिद्वाजपेर्मास कपोततुल्य तोल्यते । बोधिसत्त्वानां कथानां
चित्रणं राष्ट्रियचरित्रस्य विकासाय कृतम् ।^२

१ ई० पू० १३००-१००० युगे नेवासा इति प्रसिद्धे स्थाने मृत्पात्रे हरिणादीनां चित्रणं कृतमित्यु-
क्तवनेन सम्पातम् ।

2 The aim of the Buddhist artist was to visualise the ideals of
his creed, to illustrate by pictorial parables all the beautiful
sentiments of the Buddhist religion. These were designed to
appeal to the higher feelings of the spectator, so that sustained
by their supreme charm, the littleness of his own personality
vanishes, and he becomes exalted and absorbed. The Buddhist
frescoes no doubt attained this object, and by their sheer arti-
stry elevated the individual into the actual realms of the higher
beings, thus bringing him to the feet of the Master himself.
Percy Brown Indian Painting P 8

अजन्तायाश्चित्रशैली सकला प्रतिभाति । तत्रत्यकलाकारा मानव-जीवनस्य भारतीय-प्रकृतेश्च कुशला अध्येतारो बभूवुः । रससर्जनाय विविधभावान् प्रदर्शयितुमान्निबान् विन्यासान् विलासांश्च नैगुण्येन ते व्यक्तवन्त । तत्र नाट्यशास्त्रे बणिता मुदा प्रवक्षी-कृता एव । गुहासु चित्ररचना परातलभागं परित्यज्य प्रायश सर्वत्रैव कृता । तद्यथा भित्तिपु, स्तम्भेषु, अन्तःपटलेषु च चित्राणि विद्यन्ते । अन्तःपटलचित्राणां शोष्ठवपूर्ण-विनिवेशनं तु महदाश्चयमेव ।

अजन्तायाश्चित्राणां रचनायां पादपानां धातूनां च रसाः प्रयुक्ताः । चित्राचार्याश्चित्र-करणान् प्राक् भित्ति समतलां विधाय वक्षलेपस्यावरणेन योग्या पृष्ठभूमिं कृतवन्त । चित्रस्य पूर्वरूपं शृण्वरेताभिरुद्धितम् । वर्णस्य चयनं भावानुरूपं कृतम् । चित्राचार्याणां तूलिका सर्वत्र सन्तुलिता वर्तते ।

बाघचित्राणि

बाघचित्राणि गुप्तयुगे रचितानि । बाघस्य गुहामवनानि अजन्ताया गुहाना समस्तं नारयुक्तृष्टानि प्रतिभान्ति, किन्तु बाघचित्रशैली पूर्णरूपेण विकसिता वर्तते । चित्रेषु परिधिगतलतापत्रचित्रणस्य बाहुल्यमस्ति । लतापत्रादिषु मध्ये क्वचित् पशुपक्षिणा पुरुषाणां वा विचरणं चित्रितम् । स्थानीयदुन्दवानि, तत्रत्वादिवासिनां रूपाणि च चित्रेषु प्रायशो वि-निवेशितानि । बाघचित्रेषु सर्वोत्तमं हल्लीसकनुर्यदुश्यमेवावशिष्टं विद्यते ।^१ अस्मिन् चित्रे रासलोलान् रमणीनां समूहं कस्यचित् पुरुषस्य नेतृत्वे सङ्गीतमथनाटयस्य प्रदर्शनं करोति । क्वचिदेव गौतमबुद्धस्य बोधिसत्त्वानां च चरितगाथा चित्रिता । अन्यत्र हस्ति-नामद्वानां च राजकीययात्राप्रसङ्गे सजीव चित्रणं कृतम् ।

वादामिगुहाचित्राणि

तत्रत्यवैष्णवगुहाया शिवपार्वतीपरिणयदृश्यं चित्रितम् । आश्रितेषु शोडशमासं रमणीयं वर्तते ।

सित्तनवासलगुहाचित्राणि

अस्मिन् प्रदेशे जैनसंस्कृतिसम्बद्धा गुहा वर्तन्ते । तत्र नृ-चित्राणां वैशिष्ट्यमस्ति । नर्तकीनां हावभावैकं नृत्यमुद्राश्च प्रदर्शितानि । एकस्यां गुहायामन्तःपटले सरोवरदृश्यं चित्रितम् । तत्र सपनपञ्चवनमध्ये हंससारसादयः पक्षिणो मकरमत्स्यादयो जलज-तत्रदयश्च चित्रिताः । एकस्यां गुहायामुच्चपरिवारस्य चित्रणं विद्यते ।

गुप्तयुगे बहुषु राजमवनेषु, चित्रगृहेषु, मन्दिरेषु च चित्रकारैरसङ्ख्यविधयकाणि चित्राणि निर्मितानि । तेषामुल्लेखमात्रमेव फाह्यानह्वेनसागादोगा यात्रावर्णनेषु प्राप्यते ।

१ मण्डलिनं च यस्त्रीणां नृत्तं हल्लासकं तु तत् ।

नेता तत्र भवेदसौ गोपत्रीणां यदा हरिः ॥ कान्ग्वे २.१० २५ टीरा

एलूराया कलाशमन्दिरे भित्तिचित्राणि कृतानि सन्ति । अत्र गहडासीनस्य विष्णोलक्ष्म्याश्च चित्रणं सर्वोत्कृष्टम् । चित्रशैली तु प्रायशः परवर्तिपुगस्याजन्ताचित्रणानुरूपा वर्तते । एषा चित्राणां रचना ख्रीष्टस्य पञ्चादष्टमं नवमे च शतकेऽभूत् ।

तञ्जौरस्य बृहदीश्वरमन्दिरे चोलराजनिर्मापितानि एकादशशतकस्य चित्राणि प्राप्यन्ते । द्वादशशतकस्य चित्रं श्राँसोजनपदस्य मदनपुरमन्दिरस्यान्तः पटले निर्मितं दशनोद्यमेव ।

दशमशतकादारभ्य द्वादशशतकपर्यन्तं बङ्गप्रदेशे पालराजामाश्रये लघुचित्रकला विकसिता । एकादशशतकादारभ्य षोडशशतकपर्यन्तं पश्चिमचित्रकला गुर्जरप्रदेशे विकसिता । तेषां लघुचित्राणां निदर्शनं हस्तलिखितपुस्तकानां पृष्ठेषु भवति । बौद्धग्रन्थस्य प्रज्ञापारमितायां प्रतिपु देवानां सर्वोत्कृष्टानि चित्राणि विद्यन्ते ।

गुर्जरशैलीचित्राणि ताडपत्रेषु साधारणपत्रेषु वा रचितानि । चित्राणां पृष्ठभूमिका प्रथमं रक्तवर्णा रचिता, परवर्तियुगे नीला स्वर्णाभा वा पृष्ठभूमिका प्रचलिता बभूव । एषु चित्रेषु कोणविशिष्टं मुखं, शुकनासा, उद्भिन्ननेत्रं च विशेषा सन्ति । अलङ्कुरणविषयाणां चित्रेषु बाहुल्यं वर्तते । चित्राणि त्रिविधानि सन्ति—जैनसाहित्यविषयकाणि, वैष्णवसाहित्यविषयकाणि, लौकिकचित्राणि च । लौकिकचित्रेषु वसन्तविलासचित्रणं सर्वोत्कृष्टं वर्तते । तद्विस्तृत्य नवससतिलघुचित्राणि कुण्डलितचित्रपटे रचितानि । अस्मिन् प्रकरणे वसन्तस्य चारतायां प्राकृतिकविलासस्य च सोमनस्य चित्रद्वारा विभादितम् ।

चित्रस्य लोकोपयोगिता

वन्यचित्रैर्नागरचित्रैश्च प्रायः सर्वदा मानवानामावासा अलंकृता । वन्यचित्रैर्देशकानां पराक्रमेभ्यः प्रोत्साहनमपि समभवत् । रसिकानां हृदये चित्रदर्शनं सततं रसनिष्पत्तिरजायतेति निःसन्देहमेव ।

सिन्धुसम्प्रदायुगे वस्त्रपात्रादिषु चित्रं रचितम् । श्मशानेषुपि शर्वं सह निधापितानां पात्रेषु तमालशिरोपादीनां वृक्षाणां चित्रं कृतम् । सिन्धुसम्प्रदायां लिपिचित्रमयो बभूव । लिपिचित्रेषु वृक्षा, पत्रपुष्पाणि, उत्पतनशीला पक्षिणः, सन्तरणपरायणा मत्स्या पशवश्च वर्तन्ते ।

बौद्धसाहित्यानुसारं चित्रस्योपयोगिता नागरिकाणां व्यावहारिकजीवने संबधितेति प्रतिभाति । राज्ञो मनोरञ्जनाय चित्रागाराणि बभूवुः । राजकोयरथा मुचित्रिता बभूवुः । चित्ररचना मनोरजनाय कृता । साधारणजना अपि गृहभित्तौश्चित्रैरलंकृतवन्तः ।

महाभारतानुसारं पताका रञ्जिता बभूवुः । चित्रपटेषु हस्त्यश्वरथादयः निर्मिताः । सभायामासनविधानं चरचित् पक्षिणां रेखाकृति रचयित्वा तदनुसारं कृतम् । तद्यथा

श्रीरदा स्वयमेव निगुणागकृतिमनुसूय जना उच्यन्ति । शीन्दरदानुसारं नापिक्रमा
कर्मोटे चित्रं तु दम्पयोमनोविनोदय वनूव ।

अत्रन्ताचित्रं धर्मसंबन्धनस्यायोजन कृत्रमिति प्रागेव निर्दिशितम् । विदग्धेषु धर्मप्रसार-
णात् विदग्धानिबन्धनयोग स्वोक्त । ह्युच्यते चित्राणि रचितानि । गजप्रसादादितिपु रात्र-
कोमकुम्भस्य मृदन्धाना चित्राणि निर्मायितानि । मित्युक्ता जना बोद्धा वा स्वकोपगाला-
दिवर्तयन्त्युच्यन्ते । ज्ञानवर्धनायं चित्रस्योपयोगिता मदीशानूत् ।

श्रीशुभ्र पदवान् सप्तमे शतान्धे पुत्रममहाते धनिता गृहे पशोदध्यादिवत्र रचितम् ।
हृष्टिदाया निष्टेन निनिपु चित्राणि कारितानि । न केवलं वस्त्रेषु शरीरस्य विविनाङ्गेष्वपि
चित्राणा म्यान घोमन मत्तम् । तदथा—कर्मोटे कुम्भमेव पत्रात्ता, स्तनयो कागगुह्या
पत्राणि पुष्पाणि च श्रोत्रो रचितानि । रात्रप्रसादाना भिनिचिरैविदग्धस्य भोगादिकद-
शनं कारितम् । विवाहावसरे मृगयरात्रे पत्रात्तादयो रचिता ।

विवाहाय स्वयमेव कृतं नायकनायिकादीना चित्राणि रचितानीति मुविदितमेव ।

चक्रवर्तिमन्नायामनिपेकावसरे सिद्धासने च्च व्यात्रचर्मास्तु तस्मिन् छट्टीपाया
पुष्पिन्ना चित्रं कृतम् ।

चित्रशैली

विविधोपयोगानधिकृत्य कलाकारविक्रमजाया विविधैः अतिक्रमिषुवन्ते । चित्रस्य
पद्धतानि प्रविष्टानि चित्राणि—

रूपमेव प्रमाणानि भावलावध्ययोजनम् ।

सादृश्यं वर्णकामल्ल एते चित्रमङ्गकम् ॥

तत्र रूपमेवो निरूपणीयवस्तुन प्रमङ्गमध्ययनमेव । प्रमाण तस्याकारप्रकारज्ञानम् ।
भावस्येनानिबन्ध्या रमा भावाश्च सन्ति । गव्ययोत्रनेन चित्रे कलात्मकवाप्या विवे-
शिता भवति । सादृश्यं तु सामान्यगुणज्ञानम् । वर्णकामल्लेन रङ्गनरण भवति ।

पद्मपुराणानुसारं चन्द्रनादिद्रवोद्भव विप्रमार्गमिति सज्जितम् । चित्रं तु भूतये, जनेऽ
स्वरे वा कारितं कृत्रिमकृत्रिमैर्वा रङ्गं ।^१

चित्ररथगमनिकृत्य विविधविषयाणा चित्रोपश्रितस्य मानादिकस्य स्ववैशिष्ट्यस्य
च परिभाषका सिद्धान्ता विरचिता ।^२

^१ पद्म - १३ ३३ ।

^२ विज्ञान-संग्रह-स्य १३ ३३ ।

चित्रकलायाः विदेशेषु प्रसारः

बौद्धधर्मेण सह भारतीयचित्रकलाविदेशेषु प्रसृता । लङ्का-स्याम-ब्रह्मा-नेपाल-खोतान-तिब्बत-जापान-चीनादिषु देशेषु चित्रकला भारतीयशैल्या प्रभाविता । चित्रद्वारा धर्मस्य साक्षात् सिक्षणस्य पद्धति प्रचलितासीत् । एतदर्थं कुण्डलचित्राणि प्रयुक्तानि बभूवु । ख्रीष्टस्य पश्चान् सप्तपष्टितमे वर्षे काश्यपमातङ्गश्चोनमङ्गाराजस्य मिङ्गुतीमहोदयस्यानु-रोधानुसारं धार्मिकचित्रं सह चीनमगच्छन् । तस्मात् कालादारम्य सप्तमशताब्दपर्यन्त-मक्षुप्तानि भारतीयचित्राणि चीने प्रेषितानि । चीनदेशस्य भित्तिचित्रशैली भारतानुरूपैव दृश्यते । भारतीया चित्राचार्या धर्मप्रचाराय चीनं गतवन्त । जापानस्य होरिखजूमन्दि-रस्य चित्राणि अजन्तानुष्पाणि प्रतिभासन्ते ।

पूर्वतुर्किस्तानस्य खोतानप्रदेशे ख्रीष्टस्य प्रारम्भिकयुगे भारतीयचित्रकलाया प्रसरणं समभवत् । तत्र कौशेयवस्त्रेषु भित्तिषु च चित्राणि अजन्तानुरूपानि अष्टमशतके निष्पादि-तानि । दन्दन-उकिल्लस्थानस्य चित्रं सम्भवत केनापि अजन्तचित्रकारेण कृतीमिति प्रतिभाति ।

मूर्ति

भारतीयमूर्तीना प्रथमपरिचय सिन्धुसभ्यताया अवशेषं प्राप्यते । सिन्धु-सभ्यतायुगे विविधशैलीना मूर्तीना रचना कृता । तस्मात् कालादारम्य प्रायशो द्विसहस्रवर्षेषु या मूर्तयो रचितास्तासा केवलमुल्लेख एव साहित्यग्रन्थेषु विद्यते । तासामवशेषा अप्राप्ता एव । धीर्ययुगादेव मूर्तिकलाया पुनर्दर्शनं भवति ।

सिन्धुसभ्यताया मूर्तयः

सिन्धुसभ्यतायुगे प्रायश्चतुर्विधा मूर्तयो रचिता — (१) शिलासकलाना तक्षणेन कृताः (२) घातून् द्रवीकृत्य निर्मितरूपा (३) अभिघातेन मुद्रिता. (४) मृगमा-कृतयो हस्तेन रचिता ।

मुप्रसिद्धैव सिन्धुसभ्यताया ध्यानावस्थितयोगिने मूर्ति । सा प्रस्तरस्य मूर्ति. कला-प्रमाणेन लोकोत्तरैव मन्यते । अस्या मूर्ती योगिन आज्ञिकविभास, वस्त्रादीना परिधान च आयास्येन प्रतिभासेते । मूर्ती घातूना प्रतिबन्धन कृतम् । मूर्तेर्वस्त्रभागेषु त्रिषद्विधाया-स्तक्षण रत्नवर्णेन पूरितम् ।

कलादृष्ट्या सर्वोत्तमैव वर्तते शोणप्रस्तरेण निर्मिता पुरुषस्य मूर्ति, यस्या कवचभाग

एवावधिष्ट । अस्या मूर्तौ स्वामानिकी रूपमुद्रा विभाविता । तत्राङ्गिकपीठवानि कुशलवि-
पिना प्रदर्शयानि । नर्तक्या वास्वनिमित्तमूर्तौ मृगमुद्रा विन्यस्ता । तथा हि तत्र नृत्यस्य
हावमावा वनंते । नर्तकोना मृगमयमूर्तयः प्रस्तरमूर्तयश्च प्राप्यन्ते ।

सिन्धुसम्यताया मूर्तिकलाजलो 'शयादा' इति विख्याता । मूर्तिभिर्माभिर्मध्यञ्जन
तस्मिन् युगे नोद्दिष्टमिति प्रतिभाति । कलानां भावप्रवणता वैदिककवीना प्रमुखमुद्देश्यं
प्रतिभाति । वैदिककालेऽपि प्रापतो यावद्यं परिवर्त्य कवयो व्यञ्जना समाश्रयन्ते ।

वैदिकमूर्तयः

मात्सीयकलाना व्यञ्जनाया आश्रितो वैदिकमंस्कृतो प्रवाहितम् । अत्र कल्पनाया
यत् प्राधान्य विभाव्यते तस्याविभावि तृतीयोपाम्नीकिकप्रतिभया सञ्जात । तथा हि—
अग्नि सृष्ट्याग, पृथ्व मध्यसोपः, उपथ रमशोरुपा वा । उपनिषत्सु यावार्थस्य परि-
धिमुपेदेवैत्र व्यञ्जनामत्रम्य दानंनिवा विद्वदमणितं प्रह्वैव निरूपितवन्त । अनेन प्रकारेण
विष्णोश्चतुर्भुजाय, गिरम्य अम्बकम्ब सिध्यति ।

वैदिकमूर्तयोऽनुना न प्राप्यन्ते । तथा साहित्यिककवैतमात्रमेव तदानी तनकलाप्रगतिं
प्रकटयति । तस्मिन् युगे स्वर्णमय मूर्तिकायाश्च मानवमूर्तयो निमित्ता ।^१ तैत्तिरीयब्राह्मणा-
नुसारं भारती, इडा, सरस्वती च पूजा देश्यो मता । पूजार्थं तासा स्वर्णमयी, मनोहा-
रिणी च प्रतिवृत्ति कारिता ।^२

स्वर्णवस्त्रस्य कन्द्याणतरस्य रूपस्य विधानं वेगम्कारोमि कृतम् ।^३

परवर्तिपुगे महाभारते बहुविधमूर्तीनामुल्लेखो विद्यते । विश्वामित्रा परीक्षार्थं द्रोणाचा-
र्येण शूकरमूर्ति निर्मापिता । द्रौपदीश्वयवरे कृत्रिममत्स्यसन्धानं कृतम् । एकलभ्य
द्रोणाचार्यस्य मृगमूर्ति कृतवान् । युद्धस्य पश्चात् भीमस्य कौहमूर्ति पृथराष्ट्र पिष्टवान् ।
अश्वस्य मृगमूर्तिः कारिता ।^४ अग्यञ्च—

स श्वमपशो निचितस्त्रिगुणो गदहाकृति । आश्व० ९० ३१

ऐतिहासिकमूर्तयः

ऐतिहासिकमूर्तीना विपष्ट समारम्भो मौर्यकालादेव भवति ।^५ मौर्ययुगस्य सर्वोच्चा-

१ शतसप्ततान्त्रे ७६११५

२. History of Dharmasastra Part II p. 707

३ शृङ्गाश्वकौपनिषदि ४.४४

४. आरण्यकपर्वणि ०७८.१३

५. मौर्यकालात् प्राङ् निर्मिता देवा मूर्ति लौरिवान-द्वनगरे प्राता । कनिहूनमानुमारमेतस्या निर्माण
५००-६०० ई० पू० युगे वभूव । रातगिर-स्थाने तात्रात्रेषु तादृशी मानुमूर्ति प्राता ।

दोशुनागनन्दयुगस्य (६००-४०० ई० पू०) मूर्तिकला श्रीकृष्ण निर्मितमिर्मादृमूर्तिभिः
प्रमाणते । पन्नास पत्र-मुष्प-वसूनामलङ्करणं विद्यते । तानां विनामः सिन्धु कला-परम्परायां वभूव ।

दर्शा अशोकस्तम्भानां शिरोभागे स्थापितासु पशुमूर्तिषु विभाव्यन्ते । तासु सारनाथस्य पशुमूर्तयः सर्वोत्तमा । अस्य स्तम्भस्य शिखरे धर्मचक्रं निर्मितमासीत् । इत्थं धर्मचक्रं चतुर्दिग्भागावलोकनपरायणानां चतुर्णां सिंहानामुपरि धृतमासीत् । 'धर्मस्तु लोकिकशक्ति-मैश्वर्यं च नियमयति' इति धर्मचक्रस्य सर्वोच्चप्रतिष्ठा ध्वनयति । सिंहानामपि पार्श्वभा-गेषु चतुर्षु दिक्षु क्रमशः सिंहस्य हस्तिनो वृषभस्याश्वस्य च पराक्रम-व्यञ्जका मूर्तयो वर्तन्ते । प्रत्येकमूर्त्या सहैवैकं धर्मचक्रं निर्मितम् ।

अशोकयुगस्योपर्युक्तमूर्तिकलायां सर्वोत्कृष्टत्वं प्रत्यक्षमेव वर्तते । मूर्तिषु स्वाभाविक-तया ओजस्वितया सहापूर्वं एव योगो दर्शनीयः । ईदृशां स्तम्भा दिल्ली-प्रयाग-राम-पुरवा लौरियानन्दनगढ सांचीषु विराजन्ते । स्तम्भेषु अशोकस्य मानवोद्बोधका सन्देशा उत्कीर्णाः ।

भौतिकालिकमानवमूर्तीनां परिचयो यक्षाणां प्रतिमाभिरेवावगम्यते । अस्य युगस्य यक्षाणां प्रयानमूर्तयो मयुराजनपदस्य परस्त्रमग्रामे, पाटलिपुत्रे च प्राप्यन्ते । कस्याश्चिद् यक्षिण्या मूर्तिं दीदारगजे प्राप्यते । सर्वा यक्षमूर्तयोऽतिशयविशालाः सन्ति । भावाभि-व्यञ्जनस्य प्रायोऽभाव एव तामु मूर्तिषु प्रकटति । बुद्धस्य बोधिसत्त्वानां च परवर्तिमूर्तयो यक्षशैलीमेवानुमृत्य कृताः ।

परवर्तियुगे ख्रीष्टाब्दतो द्विशतकं प्रागेव भरहुत-सांची-स्तूपानां प्राकार-वेदिकादिषु तोरणेषु चासरूपलघुमूर्तयो निर्मिताः । एतासु तदानोन्तनसामाजिकजीवनस्य दृश्यमुत्की-र्णम् । तथा हि—मनोरञ्जन-समाजोत्सव-बुद्ध हास्यादोनां निदर्शनं कृतम्, जातककथा उत्कीर्णाश्च । अलङ्कारणार्थं पशुपक्षिवृक्षलतादोनां मूर्तीनां देवप्रतिमानां च दृश्यं वर्तते । भर-हुतस्य तक्षणे वटवृक्षस्य शरणे कस्यचिदपेरध्यापनस्य दृश्यमुत्कीर्णम् । ऋषिरयं वेदपाठं सस्वरं कारयतीति स्वरानामङ्गुलिनिर्देशेन ज्ञायते । ब्रह्मचारिणा जटा मुखमुद्रा वेशदिन्या-सश्च याथाव्येनोत्कीर्णाः । अस्य दृश्यस्याधोभागे—दोषतपसि सिद्धे अनुशासति—इति लिखितम् । मानवमूर्तिषु विशेषमेवाङ्गिकसौष्टव्यं सांचोमूर्तिषु दृश्यते । यच्चित् श्रोलक्ष्मी-गजलक्ष्मीमातृदेवीनां च मूर्तयः कारिताः ।

सांची-भरहुत-बोधगयादोनां प्राचीनमूर्तिपटलेषु बुद्धचरितप्रकरणेषुपि बुद्धस्य मूर्तिर्न कारिता । तद्यथा बुद्धजन्मदृश्ये बुद्धस्य माता वर्तते, किन्तु बुद्धस्य न्नास्ति । गृहत्याग-दृश्ये अश्वस्तु वृक्षास्यासिद्धतिः । देवा अश्वस्य चरणानवलम्बन्ते, तत्रापि बुद्धो न वर्तते । धर्मचक्रप्रवर्तनदृश्ये गौतमस्याभिव्यक्ती रिकासनेन धर्मचक्रेण च भवति । एषु दृश्येषु गौत-मामावेशेपि तत्रत्यसन्निवेशस्तस्य व्यक्तित्वेन परिग्राह्यत निष्पादितम् ।

सातवाहन मूर्तिकला

शृङ्गानद्या उपवर्तिप्रदेशे लभरावतीजगन्मपेतनागार्जुनिकोण्डादिषु स्थानेषु स्तूपानां रचना ख्रीष्टाब्दतः प्राक् प्रायः प्रथमशतके कृताः । तेषु स्थानेषु प्रस्तरपट्टेषु या मूर्तयो

वांने ता मया अमरावनीजलाकेन्द्रे परिगणिता । अमरावत्या सांचीभरहुतादिस्थानेष्व-
मुनामनत्ररा भावामिभ्यक्तिपयो सोष्टवर्णा च मूर्तिकला विरसिता । लतावृक्षाणा विशेष-
पत्र कमलपण्डाना तक्षणमतिशयमनोरम प्रतिभासते । क्वचिद् बुद्धम्यापि साक्षान् मूर्ति
वर्तते, किन्तु स प्राय प्रतीकैरेवामिभ्यक्तः । नागार्जुनिकोण्डे गोनमस्य गृहपरिव्यागस्य
तक्षण तस्य युगस्यानुपमा रचना प्रतिभाति । सातवाहनकालाया प्रभावो गुप्तकालाया उपरि
प्रकटति ।

ग्रीष्मार्द्रात् प्राक् प्रथमशतकस्य मुद्रा अहिच्छन्नाया प्राप्ता । तामु मुद्रामु विष्णो,
सूर्यस्य, इन्द्रस्य, पुमिश्वा, फल्गुस्याः, प्रजापतेरचातुष्य मन्ति । अस्मिन् पुन विष्णोमूर्-
तीना विशेषमाहात्म्यमासीत् । विदिनाया गम्हृष्वजस्य स्तम्भोऽस्य युगस्य कला-मकप्रवृ-
त्ताना समाग्न एवायुनाऽपि मृग राजते ।

आन्त्रवसिनी राजानो मूर्तिकालाया अम्युदयाय प्रथमनीला बभूवु । काले-गन्हेरी-
नाजादियु स्थानेषु तेषा शासनकाले गृहा निमिता । तामु गुह्यामु अत्रुविधाना मूर्तीनाम-
रुद्धरणार्थं प्रतिष्ठा कृता । तद्यथा—शैत्यगृहाणां द्वारेषु स्त्रीपुरुषाणा विद्याना मूर्तयो
वर्तन्ते । कालेचै यस्यान्तरमितिषु हस्तिना पूर्णाकारा मूर्तयो रचिता । हस्तिनामुपरि
नन्दपरायणानां दम्पतीनां कलात्मकं तक्षणं विद्यते । शैत्याना स्तम्भेषु जानुस्या प्रणताना
हृन्म्यदत्र यात्रचित्रकादीना मूर्तयो रचिता । क्वचित्तपस्विना मूर्तय कारिता ।

पाण्डेनगुह्यामु अष्टमृजन्तम्भानामुपरि हस्तिवृषभाश्वदीना मूर्तय, कन्हेरीगुह्यामु
गिहस्तम्भो, भाजागुह्यामु देवयात्रादुदयतक्षण बेडसागुह्यामु स्तम्भानामुपरि हस्तमस्वादीनां
मूर्तय सुगमिद्धा ।

कुशनमूर्तिकला

श्रीष्टाधर्म्यारम्भिकयुगादेव ब्राह्मणजनबौद्धादिसमृद्धीनामुप्राप्यराजा देवाना मनुष्याणां
च मूर्तयो बहुन प्राप्यन्ते । तामु मूर्तिषु बहुविधसोभनदुदयाना तक्षणमलङ्करणार्थं दृश्यते ।
अस्या कालाया प्रथमो विकास पश्चिमोत्तरभारते गान्धारकेन्द्रान् तक्षशिलाकेन्द्रान् तथा
उत्तरभागे मयुरारकेन्द्रादभवत् ।

गान्धारकेन्द्रम्

तस्मिन्युग गान्धारप्रदेशे राजकीयसमृद्धिर्वैदित्तिकी प्रोक्ता वाऽभवत् । तस्मात्कालादारम्भ
पद्मनतपस्य अकगानिस्ताने भारतस्य पश्चिमोत्तरप्रान्ते च गान्धारकालाया प्रसारो बभूव ।

गान्धारकालाया वैशिष्ट्यं मूर्तिषु शारीरिकशोण्डवमासीत् । तथाध्यात्मिकभावाना
व्यञ्जना प्रापतती न्यूनैव । गान्धारे वस्तूना यथार्थं नयनाभिरामं च स्वरूप मूर्तिकाराणा
लक्ष्यमानान् । भारतीयमूर्तयस्तु कलाकाराणा प्रतिभाया अमिनबोम्बेस्य प्रदर्शनाय

भवन्ति । मूर्तौ याथाव्यादि अधिकतर महिमशालिनी भावना रसाना चाभिव्यक्तिर्भवति । भारतीय मूर्तिशैली व्यङ्ग्यमुखी वर्तते ।

गान्धारकलाकेन्द्रे प्रथम मूर्तिकारैर्गौतमबुद्धस्य मूर्तयो रचिता । प्रस्तरफलकेषु गौतमबुद्धस्य बोधिसत्त्वानां च चरितानि उत्कीर्णानि । तत्र बुद्धस्य दम्भु वैदेशिकवेश-विन्यासश्च प्रदर्शिते ।

मथुराकलाकेन्द्रम्

भारतीयमूर्तिशैल्या विकास उत्तरभारते मथुराकेन्द्रादभवत् । मथुरायामपि गौतमस्य बोधिसत्त्वानां मूर्तयो निर्मिता । ता मूर्तयो गौतमबुद्धस्य व्यक्तित्वानुरूपा भ्रम्या ध्यानावस्थितमुद्राभिव्यञ्जकाश्च वर्तन्ते । प्रायशो मूर्तय पूजार्थं रचिता अतस्ताभिमूर्तिभिस्तदानोत्तनसमाजस्य भक्तिभावनाया अभिव्यक्तिर्भवति, अनेन प्रकारेण मूर्तिकलाया भक्तिश्रोतसि परिशोधन निष्पन्नम् ।

बुद्धस्य मूर्तिषु महापुरुषलक्षणानि—उष्णीषोर्णालम्बकर्णपाशजालाङ्गुलिहस्तचक्रादीनि विभावितानि ।

मथुराकेन्द्रस्य प्रभाव समग्रोत्तरभारते परिव्याप्तोत् । मथुराया विनिर्मिता मूर्तयो बहुधा आदर्शरूपेण गृहीता सूदूरस्थानेषु नीत्वा ता मूर्तयस्तत्र स्थापिता । अद्यनापि मथुरानिर्मितमूर्तय सारनाथ कौशांबी-श्रावस्ती-साँचीषु वर्तन्ते । तासा मूर्तीनामादशमनुकृत्य तेषु स्थानेषु बहवो मूर्तयो रचिता । सारनाथस्य मथुरा-मूर्तिस्तु रक्तप्रस्तरेण निर्मिता । अस्या मूर्तौ बुद्धस्य वेशविन्यासस्य रेखाङ्कनं कृतम् । बुद्धस्य शिरसः पश्चभागे प्रभामण्डल-द्योतक प्रस्तरफलकं वर्तते ।

सारनाथकलाकेन्द्रम्

मथुराकलाकेन्द्रस्य मूर्तिषु आङ्गिकविन्यासे सपाटतावर्तते । सारनाथकेन्द्रस्य तदानोत्तनमूर्तिषु अङ्गानां गोलत्व कोमलता कमनीयता च प्रदर्शितानि । मूर्तिषु हस्तपादयोर्मनि यथायं कृतम् । मूर्तिषु वस्त्रवटाणं पिनद्धविधिना कृतम् । अनेन प्रकारेणाङ्गिकसौष्ठवं प्रत्यक्षमेव भवति । गौतमस्य मूर्तिस्त्रिचीवटैः परिवृता वर्तते ।

बोधिसत्त्वानां वेशविन्यासो गृहस्थानामिव विभाव्यते । कश्चित् जातक-कथानामपि तदर्थं कृतम् । क्षान्तिवाद्भ्रातृकस्य तदर्थं सुमनोहरमेव । गौतमबुद्धस्य जीवनचर्याया अष्ट प्रमुखवृत्तान्तः सारनाथकलाया वंशिष्टधमेव ।^१

१ अष्टवृत्तान्तः — जम मारप्रलोभनं धर्मचक्रप्रवर्तनं, महाहरिनिर्वाणं स्वर्गावतरणं पारिलेप्यके वानरेण गौतमस्य पारणादिधानं नाडागिरिहस्तिनी विनयनमेकस्मिन्नाथे विभिन्नस्थानेषु धर्मोपदेशाश्च ।

सारनाथकलाकेन्द्रस्य विद्याश्रोत्रमुखप्रवृत्तिः सप्तमशतान्दशमन्ताः प्राचरत् । परवान्
तत्रापि कलाशैली म्बिरामवत् ।

गुप्तयुगस्य मूर्तिकला

कृशनयुगस्य मूर्तियु विद्यालता स्पृशता च प्रभावोत्पत्तये बभूवत् । गुप्तयुगे शौन्दर्य-
सर्जनाय तनुता, मूर्धनता, मधुरता च मूर्तियु सविशेषं विभाष्यन्ते । मूर्तयस्तु रमणीया
सरसाश्च प्रतिमान्ति । अस्य युगस्याराध्यदेवा — शीर्षद्वारा, बुद्ध, बोधिसत्त्वा, शिव,
विष्णुश्च बभूवुः । तेषामुच्चस्वानुष्वा मूर्तिकला प्राशस्तं ।

चतुर्थशतके उत्तरभारते मधुराकलाकेन्द्रानुस्य मूर्तयः कश्चिदा-बोधगया-सारनाथा-
दिषु स्थानेषु निर्मिता । अस्य युगस्य सर्वप्रथममूर्तिबोधगयायां बोधिमन्त्रस्य प्रतिमा वर्तते ।
अनरं च त्रिनेत्रशिवस्य कविप्रथममूर्तयस्तदानीन्तन्यस्यन्ति । एतासु मूर्तियु आङ्गिकविद्यास-
मुत्पत्तौ शोष्ठवर्षाश्च निश्चासिते ।

सारनाथकलाकेन्द्रम्

सारनाथकलाकेन्द्रस्य मूर्तयो बुद्धस्य बोधिसत्त्वानां कतिकेयादिशौराणिकदेवानां च
वर्तन्ते । एतासु सर्वासु मूर्तियु मनोभावानामाध्यात्मिकवृत्तौनां चाभिनयनस्ये नेत्रहस्तपाद-
शिरसा मुद्रा विभाविता । एवमन्तरवाह्ययोरेकस्यताया प्रदर्शनं प्रभावमुत्पादयति ।

सारनाथस्य धर्मचक्रप्रवर्तकस्य गौतमस्य मूर्तिरस्य वैशिष्ट्यस्य प्रतिनिधिभूतं वर्तते ।
अस्या मूर्तौ गौतमो ध्यानावस्थित आसने उपविष्टः । तस्य हस्तौ अमयस्य शान्तेश्च व्यजना
कृत्वन्तौ एव नामिन्द्रेणादुपरि स्थितौ । तस्य पादौ पचासनमुद्राया वर्तते । पार्श्वभागे
गौतमस्य प्रथमपञ्चशय्या सन्ति । तेषां समस्त धर्मचक्रप्रवर्तनं क्रियते । सारनाथकलाकेन्द्रस्य
प्रभावः सारनाथमण्डपस्य लोकेश्वरशिवस्य मूर्तौ, नागोदजनपदस्य शोहस्यानस्यैकमुद्र-
लिङ्गमूर्तौ, वसुनगरस्य मकरवाहिन्या गङ्गाया मूर्तौ, भूमराया महिषमर्दिन्या दुर्गाया-
शिवस्य च मूर्तौ, देवगढस्यान्तर्धापिते विष्णोर्मूर्तौ च समाज्ञातः ।

शैत्रवतीनशान्ते श्रावस्तीवनपदे गुप्तयुगस्य दशमशतान्दशकालस्य द्वारद्वारेण लतापना-
शोनामलङ्करणस्य, पार्श्वस्तम्भयोः प्रतिहारिणा प्रथमदशवतीना मङ्गलकलाशोना च तदर्थं
मनोरममेव । स्तम्भेषु गङ्गा-यमुनयोन्मेषणं तस्मात्कालादेव विशेषार्थं प्रचलितम् । मन्दिर-
मिस्तीना बाह्यतलानामुपरि नरनारायणयोस्तपसु, योगनागस्योपरि विष्णोः शयनस्य, गजे-
न्द्रोद्वारस्य च मनोरमदूर्यानि तेषानि । देवगढस्य देवक्या बभूवुः शिवमुत्पत्तौ म-
न्त्रितोयमेव कृष्णव्रजमतः तदणं प्रस्तौति । तत्रत्यासु सर्वासु मूर्तियु आध्यात्मिकता, आङ्गि-
कचाष्टा, भावाभिनयनस्य च लोकोत्तरा एव ।

श्रीशान्दस्य पञ्चमे शतके विदिगाशार्वे सदयगिरेः पञ्चमगुहाया धराहेण पुषिभ्या
उद्वरणमुत्कीर्णम् । अनुरमेया तस्य युगस्येय कलाकृतिरिति निःसंशयमेवोद्घोषितम् ।

अस्मिन् दृश्ये वराहस्य शरीर मानवममानं शिवस्तु शूकरवद्विद्यते । वराहस्य वामपाद
शेषनागस्य मण्डलेषु स्थित । वराहस्याङ्गिकविद्यासैस्त्रस्य स्फूर्ति कर्मण्यता बलशालि-
ताश्च प्रकटिता । वराह स्वदक्षिणदृष्ट्या नारीरूपिणी पृथिवीम् उद्ययति । समुद्रस्याभि-
व्यक्तिर्गुहाया भित्तिरले उर्मिमयतरंगितरेखाभि वृता । वराहस्य वामपार्श्वेऽप्सरसो
दक्षिणे चतस्रो देवश्रेण्य — ब्रह्मशिवादयो वर्तन्ते । असुरा ऋषयश्च दर्शका एव तेषा ।
अन्यतो गमाया यमुनायाश्चादतरणदृश्यमृत्कीर्णम् । तद्यौ वराहस्याभिषेकार्थं कन्दराहस्ते
वर्तते । वृषणदेशोऽपि कलशहस्तो जानुदहने जले तिष्ठति । अनेन मूर्तिदर्शनेन लोक-
कल्याणस्य भावना मज्जायते । सर्वत्र समरघताया सहानुभूतेश्चाभिव्यक्तिर्भवति ।

प्राच्यमूर्तिकला

प्राच्यप्रदेशानां बङ्गादीना मूर्तिभिराध्यात्मिकभावानामभिव्यक्तिः सम्यक् वृता । तत्र
मूर्तीना स्वरूप मरस प्रदर्शितम् । मूर्तीना विशालत्व सुविशिष्टमेव प्रतिभाति ।
नालन्दाया मुल्तानगजस्य च मूर्तयो मथुरा-कलाकेन्द्रस्य परिधाने न्युपिता प्रदर्शिता ।
दहर्षवर्तिकाया प्राताना गङ्गा-यमुनयोर्मूर्तीना परिधान सारनायस्य कलानेन्द्रमनुकरोति ।

दाक्षिणात्यमूर्तिकला

गुप्तयुगस्य पद्यगतके एहीलस्थानस्य शिलाफलकेषु अनन्तविष्णुप्रमुखाणा देवाना
मूर्तिषु आङ्गिकसौष्ठव सन्तुलन पञ्चान्तत्वे च व्यक्तान्येव, किन्तु तत्राध्यात्मिकताया अभि-
व्यक्तिः प्रायो नैव विद्यते । अङ्गेषु सुकुमारता विनिविष्टा वर्तते । तदानीन्तनीषु कन्हैरी-
अजन्तादीना मूर्तिषु रसभावादीनामभिव्यक्तिर्न भवति । मूर्तिषु बलशालिता प्रघातत्वेन
प्रतिभाति, किन्तु तस्या कोऽपि प्रासङ्गिकगुणो न लदयते ।

दक्षिणभारते पद्यगतके वादामी-पारेलादिषु स्थानेषु पूर्ववर्तिना कार्लोभाजादीना
मूर्तीना कलाया विकासः परिलक्ष्यते । पारेने शिलापट्टेषु विशालमूर्तीना तथण वृत्तम् ।
मूर्तयो ध्यानमुद्रासु सन्निविष्टा । ताम्दरे मूर्तिम् ओजस्विताया समाधेश्च व्यञ्जनं स्पष्टमेव
भवति । वादामीगुप्तसु पारेलवत् मूर्तिभि शारीरिकसंस्थानं सक्तिर्गतिमा च व्यज्यन्ते ।
तस्य युगस्य कार्यपरायणता मूर्तिषु विभाव्यते ।

गुप्तयुगस्य मूर्तिकलाया विनाश श्लोष्टावदस्य सप्तमशतकपर्यन्तमेषाभवत् । तस्मात्
कालादारम्य गुप्तकालोचितप्रतिभाया ह्रासः समारब्धः । उत्तरे भारते सारनाये नालदायां
च मूर्तीना निर्माणं सूत्रं च प्रवर्तते । एतानिर्माणमूर्तिभिर्जीवनस्य शिवात्मकसंज्ञानाम-
भिव्यक्तिर्न भवति । तामु मूर्तिषु कलात्मनस्पन्दनस्याभावो वर्तते । गुप्तकलाया ह्रासोऽगुप्त-
प्रवृत्तीनामाभास साधारणत मदीसु मूर्तिषु प्रत्यक्ष एव । किन्तु तत्रापि क्वचित् कतिपय-

१. ईदृशो मूर्तयो नालन्दाया मुल्तानगजे च प्राप्यन्ते । हेनमाद्गानुमारं नालन्दाया मुद्रस्य २५३
हस्तोच्छ्रावणेऽवर्तते । मुल्तानगजे प्राप्ता मूर्ति ५५५ हस्तोच्छ्रावणेऽवर्तते ।

विशिष्टमूर्तयो निर्मिताः सन्ति, यामिगुप्तमूर्तिकलाया लक्ष्मण प्रतिभासते । तद्यथा पहाड-
पुरस्य कृष्णलोलाया मूर्तयः सन्ति । अस्या मूर्ती राधाकृष्णयो प्रेमालाप, धेनुकवचश्च रम-
णोमी । मालवप्रदेशस्य सौचीस्थानस्यावलीकितेश्वरमूर्ति सौन्दर्यविशिष्टा वर्तते । दक्षिण-
भारते ह्यामयुगस्य मूर्तिकलाकेन्द्राणि—एलौरा (बेरुल)—पट्टहकल-ओरङ्गाबाद धारा-
पुरी (एलिक्रैष्टा) स्थानेषु बभूवुः ।

एलौराम्यानस्य पूर्णाकारमूर्तयोऽतिशयमनोहारिण्य एव । तद्यथा—पार्वतीपरमेश्वरा-
भ्यामभ्यासित कैलास रावण दोलायमान करोतीति दृश्यस्य तक्षणमनुत्तममेवोद्धोषित
कलासमीशकैः ।

पल्लवकलाकेन्द्रयोऽयमुक्तयुगस्य मूर्तयः पट्टहकल-महाबलिपुर-वाञ्चोपुरादिषु स्थानेषु
वर्तन्ते । अस्य केन्द्रस्य वैशिष्ट्यमाङ्गिकतनुता सुकुमारता चास्ति । भावामिष्यक्तिश्च
मूर्तिषु दृश्यते । पट्टहकलस्य विरूपाक्षमन्दिरस्य दार्शनिकामिष्यक्तिरनुपमैव वर्तते ।
विरूपाक्षमूर्त्या मानववर्तार्ये विश्वात्मकदिश्यताया सन्देश प्रभवति । शिवमन्दिरस्य समश
ब्रह्मणो मूर्तिः वर्तते । तस्याः समीपं शिववाहनस्य नन्दिनो मूर्तिरस्ति ।

भारतीयमूर्तिषु ओजस्विताया विशालताया अथ्यवसायितायाश्चाभिन्त्यन्ते सर्वोच्च-
विकास एलिक्रैष्टा-मूर्तिषु विभान्यते । तत्रत्यकतिपयमूर्तिषु तप समुद्भूताना शक्तीना
प्रत्यक्षीकरण भवति । शिवस्य त्रिमूर्ति, ठाण्डवन्त्यमूर्ति, पार्वतीपरिणयमूर्तिश्च परम-
मनोहारिण्य प्रभावशालिन्यश्च प्रतिभासन्ते । तत्र मूर्तिकलाया शोत्कर्षविनासः प्रकटति ।

श्रीष्टाब्दस्य सप्तमशतके पल्लवकलाकेन्द्रान्तर्गतमहाबलिपुरस्य मूर्तिकला समग्रभारतस्य
मूर्तिकलाया प्रतिनिधिमुत्ता विलसति । कलाया पूर्ववर्तिनीना सर्वांसामनुभूतोना प्रेरणाना
च समाहारस्तत्रैव विभास्यते । गङ्गावतरणस्य दृश्य प्राकृतिकरमणीयताया मध्ये तत्राति-
शय प्रभावोत्पादकमेव । स्वर्गस्य मर्त्यलोकस्य चासह्याना लौकिकाना च मनोरम
वस्तूना मद्ग्रहणं मूर्तिरूपेण तत्र कृतम् । गङ्गायास्तटोद्देश्यानि विशेषरमणीयानि तथा
नैसर्गिकच्छटासम्पन्नानि प्रतिभान्ति । पशूना मूर्तयः सजीवा एव । गङ्गावतरणस्य
दृश्यमिदं ६५ X २८ वर्गहस्तविस्तृतशिलापट्टके तष्टम् । तपस्विनो भगीरथस्य शरीर
तपसा काश्चर्षप्रपन्नमेव । भगीरथेन सह सहानुभूतो देवाः पद्मवोऽपि तपसि मलग्ना
दर्शिताः । इदं दृश्य मानवहृदय तपोमयसाधनार्ये सहसा प्रोत्साहित करोति । समन्तत
ओदार्यमेव प्रवर्तते ।

महाबलिपुरे तपसमुद्र पर्वत तष्ट्वा सप्तमन्दिराणि निर्मितानि । तत्र महिषमण्डपे
शेषशायिनो विष्णोर्मूर्तिर्वर्तते । पार्वी एव महिषामुरेण सह युध्यमानाया दुर्गाया मूर्तिर्वर्तते ।
कृष्णगुहाया कृष्णस्य गोवर्धनधारणं गोदोहनं च प्रदर्शितम् । अष्टमशतकस्य काञ्चीपुरस्य
कैलासनाममन्दिरस्य मूर्तयो महाबलिपुरानुस्था एव ।

परवर्तिषुगे श्रीष्टाब्दस्य नवमशतकादारभ्य भारतीयमूर्तिकलाया कोऽपि विशिष्ट-

विकासो न गोचरीभवति, यद्यपि प्रायः सर्वत्र च मूर्तीनां निर्माणमभवत् । मूर्ति-
निर्माणस्य षट् प्रधानकेन्द्राणि बभूवुः—उत्कलप्रदेशे (पुरी, भुवनेश्वर, कोणार्कश्च),
बङ्ग विहारे, बुन्देलखण्डे (खजुराहो), मालवप्रदेशे, गुर्जर-राजस्थानयो, तामिलप्रदेशे च ।

उत्कलकेन्द्रम्

भुवनेश्वरस्य लिंगराजमन्दिरस्य निर्माणं शीष्टाब्दतो दशमे शतकेऽभवत् । मन्दिर-
भित्तीनां बाह्यतलेषु पशुपक्षिणा मानवानां च भव्या मूर्तयो निर्मिता । तत्र हस्त्यश्वहरिण-
सिंहादयः पूर्णाकाराः क्वचित् सज्जीवा एव निर्मिता । मूर्तीनां पार्श्वभूमिर्लतापत्रादीना-
मलङ्कारणैः शोभते । गौरीविमाने पार्वत्या मूर्तिं विविधाभरणैरलङ्कृता वर्तते । अन्यत्र
रामायण-महाभारतादीनां कथादृश्यानि तृष्टानि । पाण्डवानां स्वर्गारोहणदृश्यं मनोरम-
माति । जगन्नाथमन्दिरे जगन्नाथस्य कृष्णस्य सुभद्राया बलरामस्य च मूर्तयः
प्रतिष्ठिताः । तत्रैव रामकृष्णमोक्षचरितावली—कालियदमन गोवर्धनधारण गोपालन राम-
रावणयुद्ध च मूर्तिभिः प्रदर्शिता । भित्तीनामालयेषु वामन-वराह-नृसिंहादीनामवताराणां
मूर्तयः प्रतिष्ठिताः । कोणार्कमन्दिरस्य गर्भगृहस्य निम्नभागे हस्तिना लघुमूर्तमौ निर्मिता ।
अस्मिन् मन्दिरे प्रधानतोऽर्कस्य (सूर्यस्य) मूर्ति स्थापिता । मन्दिरस्य निर्माणे चतुर्वि-
ंशतिक्रवत् रयस्योपरि कृता । चक्रेषु सर्वत्र मूर्तीनां लतापत्रादीनां चालङ्कारणं विद्यते ।

उपयुक्तेषु सर्वेषु मन्दिरेषु शृङ्गाराभिनिविष्टानां मूर्तीनामाधिक्यं वर्तते । तत् सर्व-
मन्मौलमेव ।

बुन्देलखण्डकेन्द्रम्

‘खजुराहो’-नामके ग्रामे हिन्दूनां जैनानां च बहूनि मन्दिराणि वर्तन्ते । तत्र कण्डरि-
यामहादेवस्य मन्दिरे निर्मितानां मूर्तीनां कलासौन्दर्यं श्रेष्ठमेव । मन्दिरस्य गर्भगृहे, अन्त-
राले, महामण्डपे, मण्डपे, अर्धमण्डपे च प्रायः सर्वत्र बाह्यभागे अन्तरभागे वा मूर्तितक्षण-
कर्म सुशोभनं प्रतिभासते । नात्र किमपि स्थानं तत्रैदृशममूर्तं विद्यते यत्र मूर्तिरचना
सम्भवति । प्रवेशस्थाने कामशास्त्रसम्बद्धानां मूर्तीनां कारणं सर्वत्र कामस्य प्रभावः व्यञ्ज-
यति । अस्मात् कामस्थानादुपरि गत्वैव देवदर्शनं दिव्यजीवनं वा प्रत्यक्षं भवति । प्रवेश-
द्वारस्य द्योतने देवतानां गन्धर्वकिन्नराणां तक्षणं विद्यते । गर्भगृहस्य प्रवेशद्वारे घ्यानाव-
स्थितानां मुनीनां योगिनां च मूर्तयः निवेशिताः । पार्श्वस्तम्भेषु गङ्गाममूनयोर्दर्शनं
भवति । स्तम्भानामालयेषु त्रिदेवानां तेषामवताराणां च मूर्तयो वर्तन्ते । क्वचिदप्सरसां
किन्नरादीनां नृत्यं प्रदर्शितम् । लक्ष्मणमन्दिरस्यैकस्मिन् तक्षणे आचार्यकुलस्य स्वरूपं
तृष्टम् । तत्राचार्यं परितः ब्रह्मचारिणो जिज्ञासुमुद्रायामुपविष्टाः, विष्णोस्त्रिभुजचतुर्भुज-
मूर्तिं निहिताः च । अस्य मन्दिरस्य द्वारस्थले समुद्रमन्यनमत्स्यकौर्णम् । मत्स्येश्वरमन्दिरस्य
समस्तं धराहस्य दृष्ट्या पृथ्वी समुत्तोलिता ।

पञ्जुराहोक्ताया मूर्तिबलावैचित्र्यमेकया मूर्त्या द्विभावानां प्रदर्शनेन प्रकटति । कश्चित् मल्लयुद्धस्या यत्र मियुनानामालिङ्गनस्य दृश्यमपूर्वमेव कालांतरस्य द्विभावानां प्रदर्शनेन सम्भवत ।

राजस्थानकेन्द्रम्

आयुषर्वते ख्रीष्टाब्दत क्रमश एवादशे त्रयोदशे च शतके विमलशाहेन तेजपात्रेण च निर्मापिते मन्दिरे तदानीन्तनमूर्तिकलाया भव्य आदर्शं सम्पुटित । मन्दिरयो प्रपातत आदिनाथस्य मूर्ति स्थापिता । प्रवेशद्वारस्य समीप दशगळेद्राणा मर्मरोत्पलमूर्तयो निर्मिता । अत पटलेऽपि मनोरमा मानवमूर्तयो निर्मिता । स्तम्भानामलङ्करण मरनारीणा मूर्तिभि कृतम् । मण्डप परित द्विपञ्चाशत्कोष्ठेषु जैनदेवाना मूर्तय निवेशिता । तीर्थङ्कराणा मूर्तिभि शान्तिरसो विरागश्च व्यज्येते ।

गुर्जरप्रदेशे सोमनाथमन्दिरे शिवादीनां देवानां मूर्तय सन्ति । एतेषा मूर्तीनां प्राय ध्वस्त एव विषमिभि कृत । प्राचीनयुगस्य कतिपयावरोपा अपुनापि अवशिष्टा । तेषु रामायणकथाया दृश्यानि मनोरमाणि वर्तन्ते ।

तामिलकेन्द्रम्

दक्षिणभारते राजकीयाश्रयऽश्रय्याऽऽ मन्दिराणा निर्माणमभवत् । तत्र मैसूरराज्ये हलवीदस्य (दोरममुद्रस्य) मन्दिर द्वादशे शतके रचितम् । अस्य मन्दिरस्य क्रमश उपयु परि शिलापट्टकेषु २००० हस्तिना सिंहानामश्ववाराणा पत्रपुष्पलतादीनां च तक्षण दर्शनीयमेव । उपरिभागे ४६० हस्तायामपट्टके रामस्य लङ्काविजयस्य दृश्य तट्टम् । सर्वोच्च्ये भागे स्वर्गस्य पशुपतिणा मानवजीवनसम्बन्धिना दृश्यानि रचितानि । इमानि सर्वाणि दृश्यानि प्रस्तरकलत्रेषु महाकाव्यवत् प्रतिभासन्ते ।

दक्षिणभारते चिदम्बरस्य नटराजमन्दिर मूर्तिबलाया प्रथमादर्शं एव । तत्र नृत्य-मयीनां मूर्तीना प्राचुर्यं वर्तते । तासा दर्शने निमग्ना रसिक स्वयमेव शिवनर्तनलीलाया विलीनो भवति । नटराजमन्दिरस्य क्षतु पु गोपुरेषु तत गर्भगृहपर्यन्तमित्तिषु च नाट्य-शास्त्रानुरूपानां नृत्यभावाना तक्षण विद्यन्ते । तद्यथा नाट्यशास्त्रस्य ताण्डवलक्षणप्रकरणस्य १०८ करणाना प्रदर्शन गोपुरे कृतम् । नाट्यशास्त्रस्यानुपङ्गिबश्लोका अपि तत्र उत्कीर्णा । गोपुराणा निर्माण चोलवशीर्यं पन्डववशीर्यं राजभि कृतम् ।

मृण्मयमूर्तयः

सिन्धुसम्प्रदाया मृण्मयमूर्तयोऽशोपादानकृतमूर्तिभ्योऽधिकतरा एव । तत्र मूर्तिकाया सुत्रभक्त रूपनिर्माणमद्वय च कारण प्रतिभाति । मूर्तिकलाया अस्यासाध प्रारम्भे मृण्मय-मूर्तीना रचना कृतति निश्चितमेव ।

सिन्धुसम्प्रदाया मृगमयमूर्तिषु क्रोडनकाना बाहुभ्यं वर्तते । तत्र मनुष्याणा देवताना पशुपक्षिणा कलाना च मूर्तयो वर्तन्ते । नर्तकीनामपि कतिपयमूर्तयः सन्ति । मूर्तिषु वस्त्र-विन्यासोऽङ्कुरण च कृते । साधारणतः क्रोडनकाना रञ्जनमन्त्री पाकात् प्रागेव कृतम् । पाकात् परचादपि रञ्जन कृतम् ।

सिन्धुसम्प्रदाया परचात् २००० वर्षपर्यन्तं मूर्तिकलाया विकास. कथमभवदिति नाधुनापि सुविनिश्चितम् । अत परं प्रथमं मौर्ययुगस्य मूर्तयः प्राप्यन्ते । तत्र कतिपय-नारीमूर्तयः सिन्धुपरम्पराया अङ्कुरणमेव द्योतयन्ति । स्त्रीष्टाब्दत. प्राक् द्वितीयसत-कादारभ्य मृगमयमूर्तीना निर्माणस्य परम्परा सदैव प्रचलिता । ततो मयुराहिच्छत्रा-कीमम-पटनादिषु स्थानेषु सौवीपरम्पराया बहवो मूर्तयो विद्यन्ते । एषु स्थानेषु प्रधानतो लोकव्यवहारेषु मनोरञ्जन-प्रसाधनादिकर्मेषु व्यापृताना नरनारीणा मूर्तयः प्रायो रचिता । प्रयागस्य समीप कौसमस्थानस्य शृङ्गारमयदम्पत्योर्मूर्तिर्भाविभिव्यञ्जिका मनोरमा चास्ति । श्रीदेव्या मूर्तेः सीष्ठवमलङ्करणं च प्रभावोत्पादकमेव । अस्य युगस्य पटना-स्थानस्य हास्यप्रवणाना बालकाना मूर्तयो बहुसंख्यका एव ।

कुशाजयुगस्य मूर्तयोऽहिच्छत्राया विद्यन्ते । न ता मूर्तयः कलाप्रमाणेन श्रेष्ठा ।

गुप्तकालस्य मृगमयमूर्तीना कला समुद्यता प्रतिभासते । मृगमयेष्टकामु तत्र मूर्तीनाम-भिनिवेशो वर्तते । भवनाना निर्माणं तामिरिष्टकामि. कृतम् । ईदृशानि मन्दिराणि कानपुरप्रदेशे भीतरग्रामे रायपुरप्रदेशे सिट्पुरग्रामे च वर्तन्ते । इष्टकाना परिधिषु संल-भ्याना पत्रपुष्पादीनामलङ्करणं मनोरमं विभाव्यते ।

मूर्तीनां लोकोपयोगिता

मूर्तीना प्रथमोपयोगः सिन्धुसम्प्रदाया धार्मिकविधानेषु परिचोयते । सर्वोच्चमूर्तिकला तत्र धर्मप्रवणामु मूर्तिषु विकसितेति निश्चितमेव । अपरं च मूर्तीनामुपयोग. प्रदर्शनार्थं मनोरञ्जनार्थं बालकाना क्रोडनार्थं चामवत् । कलाभिव्यक्तिर्नर्तकीना सुन्दरीणा वा मूर्तिषु सविशेषमभवत् ।

वैदिशयुगेऽग्निधारार्थं ब्रह्मशाशना नायकनायिकादीना च मूर्तयः प्राप्यन्त. प्रवासे मृतात्मानग्निहोत्रिणाग्निहोत्रविधाने मानवाकृति. रचिता ।^१ अग्निवेदिनाग्निमौले प्रजापते पुरुरूपा स्वर्णमूर्तिर्गम्येत्वा ।^२

महाभारतानुसारं स्वर्णहस्तिनो दाने प्रदत्ताः ।^३ अश्वमेधयज्ञेऽग्निध्वनाय गरुडाकृतौ

१. ऐतरेयब्राह्मणे ७.२.२ ।

२. शतसप्तशतके ७.४.१.१५ ।

३. शान्तिपर्वणि १९.७२ ।

रचिता ।^१ कार्यायनश्रौतसूत्रानुसारं स्वर्णस्य मूर्तिवाया वा मानवाश्वयूपमेवाजादीनां मूर्तयोऽग्निचयनस्य वेदिवायां न्यस्ता ।^२ आपस्तम्बश्रौतसूत्रानुसारं याज्ञिकप्रक्रियामु यवेन मेघाणां मूर्तयः कृता ।^३

उपर्युक्तमूर्तीनां धामिवाग्निवेशे स्पष्टं भवति यत् प्राचीनयुगे मूर्तिबला मानवानामुच्चतमजीवनादर्शं सम्बद्धा बभूव ।

घोरान्जिकयुगेऽपि पुण्यार्थं देवानां धनुषक्षिणां च मूर्तया दाने विधाणिता । तद्यथा मार्गशीर्षमासस्य तृतीयाया शिवस्य धर्मराजस्य च मूर्तयः, फलानां स्वर्णका राजता या मूर्तयो ब्राह्मणेभ्यः पुण्यार्थमर्पिता ।^४ शातातपानुसारं शर्करा तिलघृतादिभिः निर्मिता गान्धो ब्राह्मणेभ्यो निमृष्टा ।^५ मरणकाले राजानो मानवानां स्वर्णमूर्तीं प्रददुः ।^६

महाभारतानुसारं मूर्तीनामुपयोगोऽम्बाम्यासार्यमपि कृतः । धनुर्विद्यायां धार्वजनिब-प्रदर्शागर्थं वृक्षास्योपरि गृध्रस्य मूर्तिर्यस्या तस्य शिरो लक्ष्यीकृतं तत्र । लीहनुकरा अपि धार्ववेधनार्थं समारोपिता । घोरानां धनुर्विद्यापरीक्षणार्थं मत्स्यादीनां मूर्तेर्नैत्र लक्ष्यीकृतम् ।

महाभारतकाले युद्धकाले घोरानां ध्वजेषु विविधधनुषक्षिणां वृक्षाणां वा मूर्तयो न्यस्ता ।^७ धनुषीठे सिंहहस्तिगूर्बशलमादीनां प्रतिमा उरुकीर्णा ।^८ द्रोणविदुषां छेत्रं प्रमाणितं भवति यत् दिव्यघोरानां मूर्तयो युद्धस्थले सेनायां पुरतः प्रोत्साहनार्थं समारोपिता । युद्धेषु घोरानां पराक्रमगत्यास्तत्रप्रपन्नेषूपरकीर्णा ।^९

त्रिवाह्ययोग्यं वरं वधू वा प्राप्तुं मूर्तिबलाया उपयोगः समुद्रिशालिनः कुर्वन्ति स्मेति जातककथाभिः प्रतिपादितम् । आदर्शवद्वा मूर्ति रचयित्वा जनास्तस्मात् प्रदर्शनं देशे विदेशे च कारयन्ति स्म ।^{१०}

मूर्तिबला राष्ट्रस्य चारित्रिक-विकासाय महाराजेनाशोबेनोपयुक्ता । स स्तम्भानां

१, आश्वमेधविवर्धयि ८८.३२ ।

२, वा १३ १ ३२ ।

३, आ ८.५ ३७ ।

४, मत्स्यपुराणे ९६ अध्यायतः ।

५, शातातपःश्रुती २ ३८ ३९ ।

६, तपैव ३ ३३ ।

७, द्रोणपराणि १०५ अध्यायतः, भीष्मपर्वणि ४० ५०, ५७ ८, ५४ ९८ ।

८, विराटपर्वणि ४२.२ ८

९, Mc Crindle Ancient India P 112

१०, उदयजातके ४५८, कुण्डजातके ५३१

शिरोभागे सिंहाना प्रतिष्ठा कारयित्वा तेषामुपरि धर्मचक्रस्य विन्यासेन धर्मस्य सर्वोच्चता प्रमाणितवान् । परवर्तियुगस्य बहुमी राजभिरशोकस्यादर्शं स्वीकृत ।

राजप्रासादानां स्तम्भेषु स्त्रीणां मूर्तयोऽलङ्कारणार्थं निष्ठापिता । तासां स्त्रीणां कृते स्तनोत्तरीयस्य परिधानं कृतम् ।^१ राजानः पूर्वजानां मूर्तीं तेषां मन्दिरेषु प्रतिष्ठापितवन्तः ।^२ राजप्रासादेषु मूर्तिगृहं तस्मै प्रयोजनाय बभूव ।

बाणानुसारं राजकीयजलाशयेषु स्वर्णेन निर्मिता कमलिनीमयूरहस्तिमूर्तयः समा-
रोपिता । कृत्रिमवृक्षा निर्मिता । राजकुमारीणां विवाहकाले मङ्गलिकालङ्कारणार्थं
कच्छप-मकर-नारिकेल-कदली-तमालादीनां मूर्तयो रचिता ।^३ कृत्रिमकमलिनीमध्ये यन्त्र-
चक्रवाकमिथुनामि सचरन्ति स्म ।^४

प्रायः सर्वे मूर्तिद्वारा देवानां वीराणां महर्षीणां च चरितगाथा समाजस्य सुमहा-
प्रस्तुताः । तद्यथा मन्दिराणां विशालशिलासु रामायणमहाभारतपुराणैतिहासादीनां कथा
उत्कीर्णा । इमा उत्कीर्णा कथा प्रत्यक्षदर्शनेन सविशेष प्रभावोत्पाविका बभूवुः । नृत्य-
कलादीनां शिक्षणस्थायोजनं चिदम्बरमन्दिरमूर्तिमूर्तिभिः कृतमिति प्रागेव निगदितम् ।

मुद्रानिर्माणार्थं मूर्तिकलायां प्रचलनसिन्धुसम्प्रदायुगात् प्रभृति बभूव ।

कतिपयमूर्तयो लोकरञ्जनार्थमाकाशे निराधार लम्बिता । तथा हि राजतरङ्गिण्याम्-
एकमूर्ध्वं नयद्रत्नमधः कर्षत् तथापरम् ।

बुद्ध्वा व्यघान्निरालम्ब स्त्रीराग्ये नृहरिं च स ॥ ४ १८५

मूर्तिकलायां विदेशेषु प्रसार

भारतीयधर्मो सह मूर्तिकलायां प्रसारो विदेशेषु बभूव । तिब्बत-चीन-जापान-इण्डो-
नेशिया-पूर्वाश्रीपस्मूह-बर्मोडिया-ब्रह्मा-लङ्कादिषु देशेषु प्रायशो वैदिकधर्मस्य बौद्धधर्मस्य
चानुयायिनः प्राचीनयुगे भारते निर्मिता मूर्तीं प्रतिष्ठापयामासु, अथवा भारतीयमूर्ति-
शैलीमनुसृत्य स्वदेशे मूर्तिकेन्द्राणि सचालितवन्तः । ख्रीष्टस्य प्रथमशतके निर्मितायां लक्ष्म्या
हस्तिदन्तमूर्तिः पाम्पिआईनगरे प्राप्तेति सूक्ष्मप्राचीनयुगे भारतीयमूर्तीनां विदेशेषु प्रेषणं
प्रमाणयति । गौतमबुद्धस्यैका ख्रीष्टस्य पष्ठशतके निर्मिता कास्यमूर्ति योरोपमहाद्वीपस्य
स्याकहोल्मनगरस्य समीपे कस्मिंश्चिद्द्वीपे सम्प्राप्ता ।^५ विदेशयात्रिणो भारतीयमूर्तीनां
सग्रहमपि कर्तव्यममन्यन्तः । ते स्वदेशगमनकाले भारतीयमूर्तीर्नयन्ति स्म ।

१. रघुवशे १६.१७

२. H.C Ray Chaudhary · Political History of India p 517

३. वादम्बनां पृ० २१६, २८५

४. तत्रैव पृ० २८५

५. ५११५५ मूर्ति स्त्रीदेवदेवस्य पुता१११-संस्थायां विदुषा विन्दे-महोन्मविस्महोदयेन कृता ॥

वास्तुकला

आत्तरधारं गृहनिर्माणं मानवसृष्टौ प्रारम्भान् समभवन् इति मुनिश्चितम् । तद्यथा—पशुपक्षिणोऽपि स्वामाविवप्रवृत्त्यैव मनोरमं गृहं रचयन्ति । मानव मुद्गरप्राचीनकालेऽपि मनोरमं गृहं प्राकृतिकैश्वर्यादानं सहजविधिना रचितवान् । स्वभावतो मानवानां गृहा देशकालोपादानादीनां वैविध्याद् विविधप्रकारा बभूवुः । कतिपयपर्वतप्रदेश-वासिनां सिंहानुसरणं कृत्वा गृहामेव गृहशैलीं शोभनाममन्यन्त । वनवासिनास्तु सरलतया काष्ठपणादीनां संयोजनेन पर्णकुटी कृतवन्तः । समतलप्रदेशे मृत्तिकागृहाणां निर्माणं सरलमेवाभवत् । ईदृशानां बहुविधगृहाणां निर्माणशैली शनैः शनैः कलापूर्णोऽभवत् । तदधुनापि वनवासिनां पर्वतगृहामु प्रन्तरयुगस्य चित्राणि प्राप्यन्ते । काष्ठगृहाः, मृत्तिकागृहाश्च कालक्रममशममाणानि प्राचीनयुगे एव ध्वस्तानि ।

सिन्धुसभ्यताया वास्तूनि

पञ्चसहस्रवर्षाणि प्राग्मानवानां गृहाणां मुख्यस्थितविन्यासः सिन्धुप्रदेशेऽभवदिति तत्रत्यनगरावशेषं स्पष्टमेव । अस्मिन् नगरस्य निर्माणं पूर्वाकलितमविदनुसारं कृतम् । विस्तृतराजमार्गाणां सख्या, तेषां दिशः, प्रत्येकापतभागे भवनानां सख्या, तेषां परिधेनां क्षेत्रफलानि—इत्यादीनि नगरस्य स्वास्परक्षणार्थं कृतानि । नदीजलोपादेया नगराणां रक्षणार्थं मृत्तिकाभिरिष्टकामिदञ्च सेतुबन्धनं कृतम् । नगरयोः पश्चिमपूर्वभागयोः दुर्गरचना कृता । नगरस्यादर्शविधानं पर्वतयुगस्य मौर्यकाले विरचितस्यार्थशास्त्रस्य दुर्गविधाने प्रतिफलितमेव । तत्र परिवार-प्राकार-द्वारद्वाराट्टालक महापथ-प्रासादकोष्ठागार-समाचरदर-वीर्य-जलाशयादयोऽर्थशास्त्रादर्शं निष्ठापयन्ति ।

सिन्धुसभ्यतायुगे नगराणां सुरक्षार्थं सुदृढप्राकारा विरचिता । हृदय्या-नगरे प्राकारस्य विस्तार पादभागे २६ हस्तमुपरिभागे २३ हस्तं वर्तते । प्राकारस्यायाम् ५०० हस्तं वर्तते ।

सिन्धुसभ्यताया गृहेषु प्राङ्गणानि बभूवुः । प्राङ्गणं परितः प्रकोष्ठा स्थिता । गृहाणां नगरस्य चाननेदितजलस्य वहिः प्रवाहणार्थं प्रणाला प्रणालिकाश्च कृताः । अर्धसरकसकरनिचया स्थापिता । प्रत्येकगृहे कूपं, शौचालयं, स्नानागारं, हस्तपादप्रक्षालनकक्षं, भाण्डारम्, पूजाम्थानं च बभूवुः ।

सिन्धुसभ्यताया गृहा प्राया द्विभूमा बभूवुः । सोपानैरुपरिभूमिगमनं शक्यमासीत् । गृहाणां भित्तय ११" × ५ १/२" × २ १/२" परिमाणानामिष्टकार्मि पत्रवाभिः निर्मिता । न खलु एशियामहाद्वीपे कुत्रापि परिपक्वेष्टकानां प्रयोगोऽभवत्तदा ।

कतिपयविशिष्टगृहरचना अपि वर्तते । तद्यथा—वर्णाकारस्य कस्यचित्कदास्य ५२
हस्तायामस्यावलम्बनमायताकारविशतिस्तम्भं कृतम् ।

वैदिकगृहा

सिन्धु-सभ्यताया वास्तुकलाया परम्परा प्रत्यक्षतोऽज्ञातैव वर्तते । साहित्यिकप्रमाणै-
वैदिकयुगे शतद्वारगृहस्य, त्रिभूमगृहस्य, सहस्रस्तम्भसभामण्डपस्य, लौहप्रस्तरादीना प्रासा-
दस्य च प्रकल्पना प्रसिद्धा । इमानि वास्तूनि प्रायश समृद्धिशालिना राज्ञा वा बभूवु ।
साधारणजनाना गृहा काष्ठस्तम्भै पर्णाच्छादनैश्च निर्मिता । गृहभित्तय क्वचित्
मूर्तिकया रचिता ।^१

वैदिकगृहा साधारणत सुविस्तृता सुखदाश्च बभूवु । तद्यथा गृहेषु वहव
कक्षा—अग्निशाला हविर्धानि पत्नीना सदन सद आवसथ च बभूवु । पशूना कृते भव-
नानि निर्मितानि ।

रामायणमहाभारतपुराणेतिहासादिभिर्बौद्धजैनसाहित्यैश्च प्राचीनयुगे गृहनिर्माणक-
लाया प्रगति प्रमाण्यते । तद्यथा रामायणानुसारमयोध्या लङ्का वा सर्वोच्चवास्तुभि
समलङ्कृता बभूवु । महाभारतानुसार मयपुरराज्ये सभामवन वास्तुकलाया परा
काष्ठा द्योतयति । तस्मिन् युगे देव-मानुषासुर-देव्यो वर्तन्ते स्म ।

मौर्ययुगेनवास्तुकलाया परिचय. मेगस्थनीजादीना श्रीकलेसकाना प्रत्यक्षवर्णने-
भवति । तदनुसार मौर्याणा राजधानी पाटलिपुत्रमायामे भोजनपर्यन्ता बभूवु । मौर्ययुग-
स्याशोकस्य भवन वास्तुकलाया सर्वोच्चादर्शरूपेण गणितम् । भवनमिद गुप्तयुगपर्यन्त-
मवश्यमेव विराजमानमासीत् । फाह्यानस्तस्य दर्शनं कृत्वाऽलिखत्—नेद भवन
मनवरचितम्, अपितु देवं वृत् प्रतिभाति । अस्य भवनस्यावसोपा आधुनिकयुगे खनिता ।
तानधिकृत्य डा० स्पूनरो लिखति—सर्वथा सुरक्षितमिद दृश्यते । अस्मिन् मवने प्रयुक्ता
काष्ठस्तम्भा अधुनापि सधा श्लक्ष्णा पूर्णैश्च सन्ति यथा तेषांशोकयुगे बभूवु । अस्मिन्युगेऽ
पि वयमस्याद्भवनात् सुष्ठुतरस्य धास्त्रीनिर्माणं कर्तुमसमर्था । तदिदं स्वयुगस्या-
दर्शनं एव ।

प्राचीनयुगस्य नागरिकाणा भवनाना वर्णने बहुषु काव्येषु प्राप्यते । मानसारादियु
वास्तुशास्त्रप्रत्येपु गृहरचना विज्ञानस्य प्रमाणं विद्यते । अनेन प्रमाणेन वास्तुकलाप्रगति

1. The chief importance of the Vedic period lies in the development of architecture as a science and the invention of types that survive in later Hindu and Buddhist architecture Rowland Art and Architecture p 24

परिचीयते । तथा हि—प्रथम ग्रामयोग्या भूमि चयनीया । यस्या भूमौ कूपजलं धरात-
 लान् नातिदूर वर्तते, यत्र छायाप्रदा पुष्पकलादिसम्पन्ना वृक्षा मन्वथिता भवितुमर्हन्ति,
 या भूमि प्रयत्नतो मनोहारिणी वर्तते सा ग्रामावस्थानयोग्या मता । तस्या भूमे कर्षण
 कृत्वा दिग्वात्रि-दूना निर्धारण कृतम् । तत्र प्रधानराजमार्गा अङ्कितान् । राजमार्गा ग्रामे
 वायो सञ्चरणाय समीकृता । ग्रामस्य प्रदक्षिणार्धं मङ्गलशोभा कृता । ग्रामारे प्रधान-
 राजमार्गा पश्चिमदिशि दक्षिणपर्यन्ता निर्मिता । ग्रामाणा च रचना चत्वारिंशद्विधा.
 प्रकल्पिता । तद्यथा-दण्डकर्मस्य ग्राम स-यासिदण्डानुसूपोऽभवत् । तत्र पञ्चम्यंता
 समानान्तरराजमार्गा पूर्वत पश्चिमे रचिता, उत्तरतो दक्षिणे लघुविस्तारवन्नस्त्रय
 मरुका निर्मिता । उत्तरार्धभागे, दक्षिणपश्चिमभागे च द्वौ जगन्मयी गनिनी । पश्चात्तर-
 वर्गस्य ग्राम कमठपत्रवत् सन्निवेशित । स्वस्तिकर्मस्य ग्राम स्वस्तिकवत् प्रसारितो
 वभूव । पाठशाला धर्मगन्धाश्च ग्रामाणा कोणभागेषु स्थापिता ।

वृक्षा ग्रामाणा ममाहारेण नगररचना प्रकल्पिता । नगरे पण्यशोपिका मन्दिराणि,
 पयिकगुहा, पाठशालाश्च यथास्थान विहितानि । मानसारे नवविधा नाट्यगुहा
 मञ्चाश्च वर्णिताः ।

वास्तुकराया सर्वोच्चविद्यास पुरा मानववसतिषु नाधिकमभवत्, अपि तु पितृणां
 दवाना च कृते रचितेषु मन्दिरेषु गुहामु वा स्तूप चैव-विहारादिषु वभूवेति नि-
 सन्देहमेव ।

स्तूप.

पूर्वजाना स्मारकरूपेण स्तूपस्य रचना वैदिकयुगे वभूव ।^१ बौद्धधर्मानुसार स्तूपा.
 कस्याचिन्महात्मना निर्वाणस्य सम्प्राप्त्यनस्य वा स्मारका सन्ति । स्तूपदर्शनं वृद्धपयानु-
 गमनाय प्रवृत्तिर्जायते । साधारणत स्तूपा गीतमबुद्धस्य वास्तविक कृत्रिम वा अस्थ्यादि-
 शेष भूमौ सन्निधायायतस्योपरि निर्मिता बुद्धस्य महत्त्वपूर्णजोवनवृत्तस्थने रचिताश्च
 दृश्यन्ते । परवर्तियुगोनाना बौद्धमतानुयायिना स्मारकरूपेणापि स्तूपा रचिता । प्राचीन-
 तम स्तूपा वस्तीजनपद कपिलवस्तो समीप पिपरावाग्रामे ख्रीष्ट ५४० वर्षे प्रागेव
 निर्मितोऽनुनापि वर्तते । एतस्य स्तूपस्य गर्भे प्रस्तरपटिकाया रक्षितानि मूर्ति-रत्नपुष्प-
 रत्नपत्र-स्वर्णपत्र-स्वर्णनक्षत्र-त्रिरत्नादीनि स्वर्णपत्रेषु स्वस्तिक दृष्टिसिंह-मातृदेवीभूतपञ्च
 शिल्पादर्शं निष्ठापयन्ति ।

अशोकैः ८४०० स्तूपा निर्मिता इति कथा श्रूयते । अशोकैः निर्मितस्य सर्वास्तू-
 पस्य तारणवैदिकादीना रचना ख्रीष्ट ३ प्राञ् प्रथमशतके वभूव । स्तूपस्य व्यास. ८१

हस्तपर्यन्त आरोह ५१ हस्तपर्यन्तश्च वर्तते । चतसृषु दिक्षु महाद्वारस्यालङ्कारं मनो-
हारिं प्रतिभाति । द्वाराणां परस्परसम्बन्धनं प्रस्तरवेदिकाभिः कृतम् । वेदिकात् स्तूपस्य
मूलपर्यन्तं प्रदक्षिणपथो वर्तते । स्तूपस्य किञ्चिदुपरि अपरं प्रदक्षिणपथो वर्तते । सोपान-
मार्गैर्नाथस्तात् अपरप्रदक्षिणपथो गन्तव्यो भवति । स्तूपस्याण्डस्य शिखरभागे आयता-
कारा हर्मिका भवति । तोरणेषु वेदिकासु च प्रायः सर्वत्र पशु-पक्षि-देव-यक्ष-गन्धर्व-मान-
वादीनां मूर्तयस्नया बुद्धपूजा चोत्थयन्ति ।

सांचीस्थितस्य तृतीये स्तूपे महामोगलानस्य सारिपुत्रस्य च भस्मावशेषचयपात्राणां
पिघामानामवरतले मस्या म तथा सा ब्राह्मीलिपी लिखिते । इयं लिपि ई० पू० पञ्चम
शतके विरचिता सती जगति प्राचीनतमेति सम्भाव्यते ।

ख्रीष्टतः प्राक् द्वितीयशतके भरहुतनगरे शुगाना शासनकाले स्तूपरचना कृता ।
अधुना तस्य स्तूपस्य कतिपयवेदिका एक महाद्वारं च कलकत्तानगरस्य पुरातत्त्वसंग्रहालये
वर्तन्ते । तत्रापि जातककथानां तक्षण-प्रभावोत्पादकविधिना कृतम् ।

गन्तूरजनपदेऽमरावत्या ख्रीष्टतः प्राक् द्वितीयशताब्दे प्राक् स्तूपस्य रचना कृता ।
तस्य स्तूपस्य वेदिकादीनां रचना ख्रीष्टतः पश्चात् तृतीयशताब्दे आन्ध्रराजं कृता ।
अस्मिन् युगेऽप्ये स्तूपा जगम्यपेटे नागार्जुनिकोण्डे च रचिता ।

ख्रीष्टस्य पश्चात् सप्तमशताब्दे सारनाथस्य स्तूपो रचितः ।

चैत्याः

चैत्या बौद्धमतानुयायिनां पूजास्थानं बभूवुः ।^१ चैत्या प्रायः पर्वतानां कृत्रिमगुहासु
स्तूपमनु निर्मिता । चैत्यानां मध्यन्तरभागं आयताकारो भवति । तत्र मध्यभागोऽर्धका-
यामसम्पन्नो भवति । मध्यभागस्य पार्श्वभागो स्तम्भयुक्तो भवति । स्तम्भानामन्तर्भागात्
स्तूपस्य प्रदक्षिणपथं प्रारभ्यते ।

बहुरश्चैत्या नासिक-भाजा-बेडसा-पोतलाखोरा-कोण्डाणा-काले प्रदेशे प्राप्य ते । काले-
र्ष्येऽप्युत्तमं एव । अस्य रचना ख्रीष्टस्य पश्चात् प्रथमे शतके कृता । तत्र गुहाया विस्तारः
८२ × ३० × ३० हस्तपर्यन्तो वर्तते । मध्यभागमन्तः पञ्चदश स्तम्भाः वर्तन्ते ।
स्तम्भानां शिरोभागे जानुना निधाय हस्तिनो निर्मिताः । हस्तिनामुपरि द्वौ स्त्रीपुरुषौ
वर्तते । अजगतागुहासु चत्वारश्चैत्या निर्मिताः सन्ति ।

१ वेदिकमहाशयनभारं तु

एवमुक्त्वा हि यां ग्रामे मयेत् पर्यङ्कान्वितः ।

येथा भवति निशादिरनाथ शुभ्रजित ॥ महाभारते आदि० ११८ २५ ।

विहारः

विहारान्तर्भवस्य समीपे बौद्धनिर्गुणमावासाय निर्मिता । प्राचीनतमो विहार श्रीष्टाब्दे प्राक् मात्रागुहामु विराजते । तत्र विहारस्य समक्षमण्डितो वर्तते । अल्पस्य पश्चिमदिशायां प्रथमं वशा मन्दि । अस्याया विभाग स्वस्वतः कृतः । स्वस्वभावा सिरो-
नाय कमलपुष्पमनुसृतं । अल्पस्य पश्चिमायां समानाद्य इति ख्यातौ महाकृतौ वर्तते ।

उक्तप्रदेशे जैनानां बौद्धानां च बहवो विहाराः स्मृताः । तत्र मण्डपिरे अनन्तगुम्फा उदयगिरे रातोगुम्फा, गोमगुम्फा, उदयगिरेविहारः मुयसिद्धाः । उदयगिरे हापोगुम्फाया महासखारवस्य श्रीष्टान् प्राक् द्वितीयाश्राद्धस्य गिरालेया वर्तते । तत्र कतिपयगुहा दिग्गुणाः स्मृताः ।

अत्रत्याया गुहामु योदग-सप्तदश-गुहे विहारस्य सर्वोत्कृष्टे स्मृते । तत्र स्वस्वभावा रचना मनोगमविधिना कृता । तत्र विहारेषु चित्रकल्पना भारतेऽनुपमेव वर्तते ।

गुप्त-विहाराणां रचना अतीव मोच्छकृता प्रतिभाति । गुप्तानु विविधाना प्राकृतिक-
कृतिमवन्तानां तस्या प्राकृतिकवास्तुविधानं च यथास्थानमप्रतिष्ठम् । तत्र न किंचि-
दपि बाह्यतो मोक्षितम् । तदपि सर्वत्र सर्वोत्कृष्टता आनुसृत्य चतुर्गुणा च प्रतिभासन्ते ।

गुहाविहारस्य सृष्टेः पुनः इष्टकविहारस्य प्रचलनं गौतमबुद्धस्य जीवनकालावसान-
वन् । जैनसामानुषाः सप्तमश्राद्धे भारते ५००० विहाराः कुरुन्तु । तेषु नालन्दाविहार
सर्वोत्कृष्टोऽभवत् । नालन्दाविहारस्य विस्तार १०५० X ५३५ इत्यव्यक्तोऽभवत् ।
अस्मिन् विहारे पुस्तकालयो नवमूलाऽभवत् । कल्पविहारास्य निति १३५ X ४ वर्ग-
हस्ता वर्तते । मिताना निर्माणमिष्टकामि कृतम् । इष्टकानां मयोजनं मूढमविधिना
कृतमासीत् । अत्रचिन् द्वयोरिष्टकयोः समावनमनुसृतमेव वर्तते ।

मन्दिरम्

सिन्धु-सम्बन्धा-युगे हृत्प्यादिनगरेषु बहूनि मन्दिराणि बनूवुः । तत्र प्रभृति भारतस्य
विविधभाषेषु प्रायः सर्वत्र मन्दिराणां रचना कृता, किन्तु तेषां मन्दिराणां ध्वसावशेषा
अपि नाधुना प्राप्यन्ते । साहित्यिकप्रमाणं स्पष्टं प्रतिभाति यत् रामायण-महानारतयुगे
मन्दिराणां निर्माणस्य प्रचलनमासीत् । मन्दिरस्य प्रथमावशेषं चित्तौडगढस्य समीप
प्राप्यते । तस्य मन्दिरस्य निर्माणं शीघ्रं प्राक् चतुर्थे शताब्देऽभवत् । अस्मिन् मन्दिरे
सङ्ख्येय-नामुदवयो प्रतिष्ठा कृता आसीत् । बरेलीनगरस्य समीपे रामनगरे शिवमन्दिर-
स्यावशेषं प्राप्यते । तस्य रचना शीघ्रस्य प्रारम्भिकयुगेऽभवत् । श्रीष्टस्य पदवान्
द्वितीयाश्राद्धे भारतीयवशेषाणां राजा नागरश्रीमधिकृत्य रचितानां मन्दिराणाम-
वशेषां प्राप्यन्ते । अस्मात् कालादारस्य मन्दिरद्वारेषु मगायमनुमान्तज्ञानं प्रारम्भ्यते ।

विज्ञानम्

विज्ञानस्य शिल्पकलादीना च साहाय्येन मनुष्य संसारस्य महत्तममुपयोगमुपभोगश्च कर्तुं समर्थो भवति । मानवसंस्कृतेरादिकालादेव नित्यमेतेषां प्रगत्या सह मानवस्य भोगविलासादीना परिधि सुविस्तृतोऽभूत् ।

उपभोगपरिधौ वस्तूना भोग्यत्वमभोग्यत्व वा ज्ञातुमेव प्रथममायुर्वेदविज्ञानस्य समागमः सम्भावनीयः । उपयोगिवस्तूना वैपुल्यं विधातुमेव कृषिविज्ञानस्य विकासः कृतः । गृहरचनाप्रमाणकर्मोदिकमधिकृत्य साधारणतो गणितस्य सविशेषं ज्यामिते प्रयोगं समुद्भावितः । प्राकृतिकसृष्टिषु प्रायः यथाप्रमाणतावयवसङ्गतिर्वा वर्तते । मानव-कृतिषु सरलतया तस्या नियोजनकर्तुमपि गणितस्यापेक्षासीत् । आयुर्वेदस्य कृषिविज्ञानस्य च सम्यक् प्रगतये वनस्पतिशास्त्रस्य, भौतिकविज्ञानस्य, रसायनशास्त्रस्य भूतत्वविद्यायाश्च विकासोपेक्षित एव । पुरा दिनस्य, मासस्य, ऋतो, ग्रहनक्षत्रादीनां च प्रवृत्तिं ज्ञातुमेव ज्योतिषस्याध्ययनं प्रारभ्यतः ।

गणितम्

गणितविज्ञानस्य प्राचीनतमा प्रगति सिन्धुसभ्यताया अवशेषे प्रपन्नं परिधीयते । तस्या सभ्यताया वास्तुनिर्माणे, राजमार्गाणां विन्यासे, वाणिज्यप्रवर्तनाय मानोन्मानादीनामुपकल्पने च गणितविज्ञानस्य प्रयोगोऽभवत् । अपरं च एतत् चित्रकलानिवेशने ज्यामितिकर्म प्रायुज्यतः ।

वैदिकयुगे यज्ञार्थं वेदिकानां रचनाया ज्यामितेः प्रयोगोऽक्रियतः । स्त्रीष्टतः प्रागष्टमे घाताब्दे बौधायन शुक्लमूर्ध्निस्त्रिभुजायतवर्गादीनां रेखागणितस्य सिद्धान्तान् व्याख्यायत् । शुन्वन्प्राप्तानुसारं पक्षि-कच्छप-रथचक्र-वृत्त-समत्रिबाहु-त्रिभुजादीनां सदुशाकारां वेदिकां निर्मिताः । तस्मिन् युगेऽनेकवर्गसमानस्यैकवर्गस्य, द्वयोर्वर्गयोरेतन्तरसमानस्यैकवर्गस्य, चतुर्भुजसमानस्य वर्गस्य त्रिभुजसमानस्य वर्गस्य च निर्मितौ रेखागणितेन कृताः ।

गुप्तयुगे दशमिकर्मकेनविधिना सख्यानां व्यञ्जनमाविष्टम् । सेषं पद्धतिर्जगति सर्वत्र प्रचरति । अस्या पद्धतौ शून्यस्य प्रयोगेण दशगुणत्वम्, एतौ नवपर्यन्तमङ्कानां स्वानु-मूल्य च निर्दिशते । गणितप्रक्रियासु दशमिकसङ्केतविधेर्लाघवं सुविदितचरमेव । इदं चिदिमं विना गणितविज्ञानस्यैवती प्रगतिः न समभविष्यत् । प्रथममरवदेशवासिनः स्वीष्टतः पश्चान् नवमे घातके दशमिकसङ्केतविधिं भारतभ्यो ज्ञातवन्तः । द्वादशघातकेऽप्यप्रचारो योरोपमहाद्वीपे बभूव । आर्यभटः प्रथममस्योत्पत्तेः करोति—

एक दश च शत च सत्प्रमपुत्रे तथा प्रयुतम् ।

शतैषुर्बुद्धे च बन्ध स्यातात्मान् बन्धुषु स्यात् ॥

आर्यभट्टस्य प्रादुर्भाव ४९९-श्रीष्टाब्दे परिगणितः । अतएव दशमिकसङ्केतविधेर-
विर्भाव श्रोष्टस्य पदवान् तृतीये अनुषे वा शतक बभूव । आर्यभट्टेन सध्याना वर्गमूल-
घनमूलादिज्ञानाय दशमिकसङ्केतविधि प्रयुक्तः ।

गुप्तयुगस्य गणितविद्यायाः प्रगतिर्वर्णयित्वा केनचित् कृपका मूमेयमननक्रियायां
प्राप्तेन हस्तलिखितप्रयत्नाग्रेण परिर्वायते । अस्मिन् ग्रन्थे माधारण्स्वरे निम्नस्य, वर्ग-
मूलस्य, समांतरश्रेण्या, गुणोत्तरश्रेण्यास्य विचचन विधौ तदा उच्चस्वरे मिश्रश्रेणीना
योगस्य, युगपदेकपात्रसमीकरणस्य च व्याख्या वर्तते ।

आर्यभट्ट ४९९-श्रीष्टाब्दे पाटलिपुत्रे 'आर्यभटीयम्' लिखितवान् । अस्मिन् ग्रन्थे
ज्यामितिकरके बट्टविषयवृत्तविशेषा, 'ज' मिति (३ १४१६) प्रतिष्ठीयज्यामिति
च व्याख्याता । त्रिकोणमितिरिति तदाम्भवाविद्यासीत् । बीजगणिते चतुरशरसमीकरणस्य
विधि आर्यभटीयस्य गणितनादे प्रवर्तते ।

अष्टगणिते बीजगणिते च भारते बट्टविधा अनिन्द्यप्रवृत्तयः समुद्भाविताः । तामु
बहवा योरयोयदेशेभ्यु प्राचीनकाले एव स्वीकृता, किन्तु कतिपया प्रवृत्तयः तेषु देशेषु
स्वतन्त्रस्वरे प्रायः सहस्रकर्म पदवादशविष्टता इति मौर्योपनिषद्गुणा वचनेनादगन्तव्यम्—

There is no question of the superiority of the Hindus over
their rivals in the perfection to which they brought science.
Not only is Aryabhata superior to Diaphantus (as is shown by
his knowledge of the resolution of equations involving several
unknown quantities and in a general method of resolving all
indeterminate problems of at least the first degree) but he and
his successors press hard upon the discoveries of algebraist who
lived almost in our own time

Elphinstone History of India p 131

In the Suryasiddhanta is contained a system of Trigonometry which not only goes far beyond any thing known to the
Greeks, but involves theorems, which were not discovered in
Europe till two centuries ago.

Elphinstone History of India p. 133

Suryasiddhanta contains a rational system of Trigonometry,
which differs entirely from the first known in Greece or Arabia,

In fact, it is founded on a geometrical theorem which was not known to the geometers of Europe before the time of Vieta, about 200 years ago. And it employs the sines of arcs, a thing unknown to the Greeks, who used the chords of double arcs. The invention of sines has been attributed to the Arabs but it is possible that they may have received this improvement in Trigonometry as well as the numerical characters from India.

Prof Wallace Edinburgh Encyclopaedia ~ Geometry p 191.

द्योष्टस्य परचात् सप्तमे शतके ब्रह्मगुप्तोऽङ्कगणित-बीजगणित-रेखागणितादीना विषयाणां सूक्ष्मतरविवेचनं ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते, खण्डखाद्यके च कृतवान् । ब्राह्मस्फुटस्य गणिताध्याये विविधविषयाणाम्—योग-विभोग-गुणन-भाग-वर्ग-वर्गमूल-घन-घनमूल-भिन्न-प्रयोग-श्रेणिसिद्धि-श्रेयोव्यवहार-क्षेत्रव्यवहार-चित्तिव्यवहार-क्राकचिकन्यवहार-राशिब्यवहार-छायाव्यवहारादीनां विवेचनं वर्तते ।

नवमे शतके महावीराचार्यो गणितसारसंग्रहं रचितवान् । तत्र गणितस्य व्यावहारिकोपयोगिता प्रायः सर्वेषु कार्यक्षेत्रेषु—पाकक्रियायां न्यायपद्धतौ वा निर्दिशता । तत्र ज्यामितिश्रेयोव्यवहारः सुस्पष्टः प्रवर्तते । एकादशे शतके त्रिसतीप्रणये चतुरस्रसमीकरणस्य विवेचनं प्रस्तुतवान् ।

द्वादशशतके भास्कराचार्यो गणितशास्त्रस्य महत्त्वपूर्णग्रन्थसिद्धान्तशिरोमणिं रचितवान् । अस्य ग्रन्थस्यारम्भिकभागयोर्दशोर्ध्वान्तौ लीलावती, बीजगणितं च स्तः । अनयोर्भागयोर्गणितप्रकरणं सविशेषं वर्तते । लीलावत्यां विविधप्रकाराणामङ्कगणितसम्बन्धिप्रश्नानां सूक्ष्मसमाधानं क्षेत्रकलघनफलादीनां शुद्धविवेचनं च सरलतमविधिना कृतम् । दशमलवविधेः प्रयोगः सरलसमाधानाय विहितः ।

बीजगणितस्य प्रयोगेण भास्कराचार्यं पुरःसरः प्रतिभाति । एस्किन्स्टनमहोदयो भास्कराचार्यस्य तादृशं वैशिष्ट्यं समर्थयन्नाह—'In the Edinburgh Review (Vol XXI p 372) is a striking history of a problem (to find x so that $ax^2 + b$ shall be a square number). The first step towards a solution is made by Diophantus. It was extended by Fermat, and sent as a defiance to the English Algebraists in the seventeenth century, but was only carried to its full extent by the celebrated mathematician Euler, who arrives exactly at the point before attained by Bhaskaracarya

'A particular solution given by Bhaskaracarya is exactly the same as that hit on by Lord Brounker in 1957, and that the general solution of the same problem was unsuccessfully attempted by Euler and was only accomplished by De La Grange in 1767 A. D, although it had been as completely given by Brahmagupta

Colebrook's Hindu Algebra quoted in the Edinburgh Review Vol XIX p. 153.

भास्कराचार्यस्य पुर सरस्व प्रतिपादयन् लेखत्रिरमहोदयो लिखति—Bhaskaracarya is said to have discovered a mathematical process very nearly resembling the differential calculus of Modern European mathematicians

J. R. A S Vol XVII

भास्कराचार्यस्येदृशो प्रतिमां समर्पयन् डा० प्रफ़ुल्लचन्द्ररायमहोदय लिखति— समयसम्बन्धिष्योतिषत्रुटि सुदृष्टेः क्षणमिति भास्कराचार्यस्य निष्कर्षं तस्य 'डिफरेंशियल कैलकुलस' रीते प्रयोगमेव व्यञ्जयति ।^१

ज्योतिषम्

वैदिकयुगे प्रारम्भत एव वयस्य, वर्षे द्वादशचान्द्रमासस्य प्रतित्रिवर्षमधिकमासस्य प्रचलनमासीत् ।^२ तत्र द्विमासात्मकानामृतूना परिगणन बभूव । तथा हि मघुश्च माघ-वद्वच वासतिको ऋतू, शुक्लश्च शुचिश्च श्रैष्ठी ऋतू, नभश्च नभस्यश्च वाषिष्ठी ऋतू, ह्यश्चोर्ध्वश्च धारदो ऋतू, सहश्च सहस्यश्च ईमन्तिको ऋतू, तपश्च तपस्यश्च शंशिरौ ऋतू ।^३

सूर्यस्योत्तरायणा दक्षिणायना च गति समाज्ञातासीत् ।^४ सप्तत्रिंशत्तिनशतानां विवेचनं वैदिक-मुक्तेषु दृश्यते ।^५ सतपयब्राह्मणानुसारम्—अहाराश्वी त्रिंशत् मुहूर्ता भवन्ति । तत्र

1 Ray History of Hindu Chemistry Vol II pp 152 160

२ ऋतुवद १ १६४ तथा तीक्ष्णियमहितायां १ ४ १४

३ तैत्तिरीयमहितायां ४ ४ ११ । द्वादशमासा पर्यन्तं इमं त्रिंशत्तिनशतं समायेन । ऐन्द्रेवब्राह्मणेन १ १ तद्वि कल्पवर्षमास वामशरदा शये व्याख्यातम् ।

४ सतपयब्राह्मण २ १ ३

५ ऋग्वेदे ७ ७५.१, अथर्ववेदे १९ ७

१ मुहूर्त	= १५ क्षिप्राणि
१ क्षिप्रम्	= १५ एतर्हीणि
१ एतर्हि	= १५ इदानीनि
१ इदानीम्	= १५ प्राणा

तस्मिन् युगे कालस्यातिमूक्षमगणना विभाव्यते स्म ।

'सूर्यो नोदयति नास्तमेति च' इति विज्ञान वैदिकयुगे सुप्रमाणितमभवत् ।^१

वैदिकयुगस्य पश्चात् वेदाङ्गज्योतिषस्य सङ्कलनं कृतम् । तत्र ऋग्वेदज्योतिषम्, यजुर्वेदज्योतिषम्, अथर्ववेदज्योतिषं च वर्तन्ते । लगधमहर्षिणा सगृहीते ऋग्वेदज्योतिषे ३६ कारिका, यजुर्वेदज्योतिषे ४९ कारिका, अथर्ववेदज्योतिषे १६२ कारिकाश्च सन्ति । अथर्ववेदज्योतिषात् फलितज्योतिषस्य परम्परा प्रारम्भ्यते । ऋग्वेदज्योतिषे यथार्थ-मुपयुक्तकालज्ञानाय नक्षत्र पर्वानादीनां विधानं प्रवृत्तम् । तत्र नृणितज्योतिषस्याभाव एव वर्तते । यजुर्वेदज्योतिषं प्रायः ऋग्वेदसममेव प्रवर्तते । अथर्ववेदज्योतिषे तिथि नक्षत्र-करण-योग-तारा-चन्द्रादीनां बलावलस्य विवेचनं सम्यक् कृतम् ।

वैदिकज्योतिषमनुसृत्य परवर्तियुगे पञ्चसिद्धान्तानाम्—पितामहवसिष्ठरोमकपोलिश-सूर्याणां रचना बभूव । एतेषु सिद्धान्तेषु पितामहसिद्धान्ते वेदाङ्गज्योतिषस्य परम्परामनुसृत्य विरचितं । सूर्यचन्द्रमसोर्गणितं वर्तते । अन्येषां ग्रहाणां गणना तत्र नास्ति ।

वसिष्ठसिद्धान्तं (३०० ख्रीष्टाब्दम्) राशीनां लग्नानां च विवेचनं निदर्शयति । तदनुसारं वर्षे ३६५ २५९१ दिवसा भवन्ति । अस्मिन् ग्रहे सूर्यग्रहणं चन्द्रग्रहणं वा न प्यास्यातम् ।

पोलिशसिद्धान्ते (३८० ख्रीष्टाब्दम्) ग्रहणानां विवेचनं विद्यते ।

रोमकसिद्धान्तं (४०० ख्रीष्टाब्दम्) वैदेशिकप्रभावात् ज्योतिषस्य प्रगतिं निदर्शयति । तत्र मेष्यत-हिप्पार्कसादीनां ग्रीकविदुषां परिगणनरोत्या युगमानस्य क्षिप्तमानस्य च स्पष्टीकरणं विद्यते ।

सूर्यसिद्धान्तं सविशेषं लोकप्रियोऽभवत् । तत्र ग्रहणविवेचनस्य गोलीयज्योतिषस्य च विशेषनियमा विभाविता दृश्यन्ते । परवर्तियुगे सूर्यसिद्धान्तस्य समादरोऽभवत् ।

ज्योतिषविज्ञानस्य प्रथम ऐतिहासिकाचार्यं आर्यभट्टं आसीत् । स त्रयोविंशतिवार्षिक एव ४९९ ख्रीष्टाब्दे 'आर्यभट्टीयम्' रचितवान् । स सर्वेषां पौरस्त्यपारम्पर्यविदुषां ज्योति-

१. ऐतरेयब्राह्मणानुसारम्—एष (सूर्य) न कदाचनास्तमेति नादेति । तं यदस्तमेताति मन्वन्त्येऽश्न ९४ तदन्तमिवाऽप्यमानं विपर्यस्तैव । अहरेवास्तात्कुन्ते रात्रिं परस्तात् । अथ यदेतं प्रातरदेतीति मन्वन्त्ये रात्रेरैव तदन्तमिवा अवापमानं विपर्यस्तैव । अहरेवावस्तात्कुन्ते रात्रिं परस्तात् । ३ ४४ पत्रदेव श्यापवाते विश्वपुराणे २ ८ १५-१६

पविमानपटति पर्यात्रोच्य सौख्यप्रतिभावलेन समुप्रतनाम्नं प्रगीतवान् । तस्यानुसन्धान-
शीलो सम्पद्य निष्पन्ना वर्तते । प्रोक्त्रिदुषामपि सिद्धान्तान् स परिग्राहितवान् ।

प्रथममार्थमट एव प्रतिपादितवान् यत् पृथ्वी स्वकीयामग्रेत्यामवशस्य परिभ्रमति ।
आर्यभटीयस्य गौडिकापादे—राजिकर्णानादीनां मध्यस्य, आकाशकण्ठाया विस्तार,
पृथ्वीसूर्यचन्द्रादीनां गति, व्यासपरिमाणस्य, ग्रहाणां ज्वान्ति विशेषश्च, तथा पातमन्दो-
च्चादीनामवस्थिति, मन्दपरिधे, दीप्तिपरिधेश्च परिमाण च व्याख्यातानि । काश्चिन्मा-
पादे मागवर्गयुगादीनां पारस्परिकमध्यस्य, ग्रहाणां मध्यमस्पर्शगतयश्च व्याख्याता । गौडि-
कापादे ग्रहस्य सूर्यस्यान्तरं सूर्यप्रकाशेन तेषामर्थप्रकाशस्य भूगोत्रसमोत्यादिविषयाणां विवेचनं-
च स्पष्टं वर्तते । अथमार्थमट समकालीनेस्य पूर्ववर्तिन्यस्य सुबेद्यो ज्योतिर्विदुस्य शुद्ध-
तर परिमाण परिणामं च निर्दिशितवानिति तस्य गर्वोऽभूत्तत्रा व्यनयति ।

आर्यभटस्य प्रायः समकालिक एव धराज्ञानहिर पंचमिद्वान्तिका बृहस्पतिहिता बृह-
ज्जातक लघुजातक च रचितवान् । पंचमिद्वान्तिकायां पूर्वपरिचयपंचमिद्वान्तानां मन्-
ग्रहणं कृतं विद्यते । बृहस्पतिहितायां ग्रहगतिभूमिभूतत्वाभावादीनां विषयाणां विवेचनं कृतम् ।
लघुजातकस्य, बृहस्पतिहितायाश्चानुवाद 'अथवेस्वी' महोदयेन कृतः ।

ज्योतिषशास्त्रस्य संकलितग्रथ सूर्यसिद्धांत इति ख्यातं बहुविधवर्षविषयान् निर्दर्श-
यति । तत्र मध्यमाधिकार, स्पष्टाधिकार, त्रिपरमाधिकार, चन्द्रग्रहणाधिकार, सूर्य-
ग्रहणाधिकार, परिलेखाधिकार, ग्रहयुग्मधिकार, नक्षत्रग्रहपूर्यधिकार, उदयास्ता-
धिकार, शृङ्गान्त्यधिकार, पत्राधिकार, भूगोत्राधिकारः ज्योतिषोपनिषत्स्यै,
मानाध्यायश्च वर्तन्ते । ग्रथेऽस्मिन् स्याष्टस्य पञ्चमगतसाधारण्यं दशमगतवर्षयन्तं ज्योतिष-
शास्त्रं स्याद्वयातम् ।

सप्तमगतके गणकचक्रबुद्धामणिरिति ख्यातनामा ब्रह्मगुप्तो ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तमरचयत् ।
स पूर्वकतिनां कतिपयत्रमुपगानिविदां ग्रहगणितं समाधितवान् । ब्रह्मस्फुटसिद्धान्ते
अनुविगन्धध्यायेषु सप्तधाध्याया विनिष्ट एव ।^१ पुस्तकेऽस्मिन् गणिताध्यायस्य शृङ्गाध्या-
यस्य च विशेषमहत्त्वं मज्जे । ब्रह्मगुप्तस्य स्पष्टवाचकमार्थमटीयमनुकरोति । ब्रह्मगुप्तस्य
ख्याति अरबदेशेषु, तुर्कदेशेषु च प्राचरत् ।

स्योष्टस्य द्वादशगतके भास्करस्य ग्रथेषु ज्योतिषशास्त्रस्य पुनरुद्धानमभवत् । भास्कर-
रस्य ज्योतिषप्रकरणं—मगणापवति, चन्द्रकलाकर्णसाधन भूमानयन सूर्यग्रहणगणितं
स्पष्टशान्तिसाधन च प्रकाशान्तरं शुद्धतराणि विहितानि । स पृथिव्या गोलरूपमाकर्षण-
शक्तिं च प्रमाणयन् लिखति—

१ यत्राध्याये श्रेयादित्रयगणितस्य वर्णनं महत्त्वपूर्णं कृतम् ।

समो यत स्यात्परिधे शताश पृथ्वी च पृथिवी नितरां तनोयान् ।
 नरस्य ततपृष्ठगतस्य कृत्स्ना समेव तस्य प्रतिभात्यत सा ॥
 आकृष्टशक्तिश्च मही तथा यत् स्वस्य शुभ स्वाभिमुख स्वशक्त्या ।
 आकृष्यते तत् पततीव भाति समे समन्तात् एव पतरिवप से ॥

तदेव पृथिव्या आकर्षण न्यूटनमहोदयेन पट्टशताब्द पश्चात् विज्ञातम् ।

साप्ताहिकवाराणा कल्पना सर्वप्रथम भारतेऽभवदिति आज्ञालदेरास्य वैज्ञानिकेन ओलिवरलाजमहोदयेन प्रमाणितम् । तेषा नामानि तु ग्रहानुसारीणि सन्ति । पृथ्वीतोऽनर-
 क्रमेण ग्रहान्तु चंद्र, बुध, शुक, रवि, मङ्गल, गुरु, शनिश्च सन्ति । ग्रहाणामुपरिक्रमेण
 चतुर्ग्रहानुसारी वार अपरेद्युर्भवति । तथाया शने पश्चात् रविरागच्छतीति अन्तत
 परिगणय्य सस्येयम् । एतदपि गणितसाध्यमिति निर्दिशितमग्रे ।

दिन च रात्रिश्चाहोरात्रो भवति ।^१ अहोरात्रपदे द्वितीयतृतीययो समाहारेण
 होराभवति वागलभायाया आवरस्य पर्यायि । अहोरात्रे २४ होरा भवन्ति । एतासु
 प्रत्येकस्या होराया ग्रहस्वामी भवति । सप्तग्रहा सप्तहोरामु पर्यन्ति । एकविंशतिहोरामु
 तेषा त्रि पर्यायो भवति । द्वाविंशतितमहोराया प्रथमो ग्रह, त्रयोविंशतिहोराया द्वितीयो ग्रह
 चतुर्विंशतिहोराया तृतीयो ग्रहश्चायान्ति । अपरस्मिन् दिग्से चतुर्थो ग्रह समुपयातीति
 चतुर्थग्रहानुसारी वारो जायते । स एव ग्रहस्वामी । इय गणना सूयसिद्धान्तानुसारिणो वर्तते ।

भारतोपग्योतिषविज्ञानस्य प्राक्तनोक्तयो बहुभिर्योरयोविद्विद्धिरपि प्रमाणित ।
 तथा हि—

During the eighth and ninth centuries, the Arabs were in
 astronomy the disciples of Hindus, from whom they borrowed
 the lunar mansions in their new order, and whose Siddhantas,
 they frequently worked up and translated in part under the
 supervision of Indian astronomers themselves whom Khalifas of
 Baghdad invited to their courts

Weber History of Indian Literature p 525

The originality of Hindu astronomy is at once established,
 but it is also produced by intrinsic evidence and although there
 are some remarkable coincidence between the Hindu and other
 systems, their methods are their own.

Wilson quoted in Mill's History of India Vol I P 107

He (Aryabhata) was the man according to Europeans, who first brought to light diurnal revolution of the earth on its axis, and to have known the true theory of the Causes of the lunar and solar eclipses and notice the motion of solistial and equinoctial points.

Chamber's Encyclopaedia

आयुर्वेदः

प्रागैतिहासिककाले सिन्धुसम्यतायुगे शृङ्गचूर्णसिद्धात्तुरक्षाकरणादीना प्रयोगेन विक्रिसा कृता । वैदिकसाहित्यस्योन्लेशैस्तदानोन्तनायुर्वेदविज्ञानस्य प्रगति परिचोयते । अयम् तावन् सर्वेषा महर्षीणा चिरजीवनस्याकाशात्पुष्कटा प्रतिमाति ।^१ आयुर्वेदस्य महिमा प्राचीयत । अश्विद्वयवरुणरुद्रादयो बहवो देश वैद्या आसन् ।^२ अश्विद्वयस्य नेत्रचिकित्सा अस्थिमयोन्नत्रमं च प्रसिद्धे । बह्मस्योऽथालयो विशाल आसीत् । तत्र सङ्ग्रहनिपजोऽविवन्त ।^३ ऋग्वेदयुगे जलचिकित्साया मूर्ध्वरश्मिचिकित्सायाश्च प्रचार आसीत् । तथा हि ऋग्वेदे

अप्स्वन्तरमृतमप्यु भेषजमपामुन प्रशस्तये ।

अप्यु मे सोमो अन्नबोदन्तविश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वगन्तुवभापश्च विश्वभेषजी ॥

आपः पृथीत भेषजं ब्रह्म तन्वे मम ॥ १२३ १९-२१

उद्यप्रद्यमिन्नमहःआरोहद्रुत्तरां दिवम् ।

हृद्गोर्गं मम सूर्ध्वं हरिमाणं च नाशय ॥ १.५०.११

बहुविधा औषधस्तदा समानाता वन्तु । यथा—

या फलिनीर्षा अपन्दा अपुष्पा याश्च पुष्पिणी ।

वृहस्पतिप्रमृतास्ता नो मुंघत्त्वहस ॥ ऋ० १०.९७ ९५

अथर्ववेदानुसारं विविधरोगाणां लक्षणनिदान-चिकित्सादीनां विवेचनं सूक्ष्मरूपेण कृतम् ।^४ विभिन्नरोगाणां निवारणाय विविधद्रव्याणामुपयोगोऽक्रियत । तथा हि—कुष्ठेन तत्रमञ्जरमाग्नं कृतम् ।^५ नित्तलीप्रयोगेण केशवर्धनं कृतम् ।^६ रजनीप्रयोगेण कुष्ठस्य

१. यजुर्वेदे ३६ २४, इतिहासिक २ ।

२. ऋग्वेदे १.११६ १६ १ २४ ९, ३३ १, ७ ।

३. ऋग्वेदे १ २४ ९ ।

४. अथर्ववेदे ९ ८ ६—१ १०, २१

५. अथर्ववेदे ५.४.१

६. तत्रैव ६ १३७

निदानं कृतम् ।^१ सूर्यस्य रश्मिभि क्रिमीणा विनाशो भवतीति विज्ञातमासीत् ।^२ कृमी-
णामाश्रयस्थानानि शरीरस्य विविधाङ्गेषु, वनोपधिषु, च भवन्ति, कृमय बहुविधा
भवन्ति, ते विषमया भवन्ति—इत्येते विषया अथर्ववेदे दणिता ।^३ रोहिण्या प्रयो-
गेण छिन्नस्यास्थि पुन संयोजनमक्रियत ।^४ मशकाना विनाशाय कल्पचित् वनस्पते
प्रयोग कृत । अपामागं पिप्पल्यरुषतोनामोपधोनामुपयोगो विविधरोगाणा निदानाय
कल्पनिवारणार्थं च कृतम् ।^५ तस्मिन् युगे शल्यचिकित्सा समाज्ञातासीत् ।^६

परवतिसाहित्यानुसारं भरद्वाज इति ख्यात विद्वानायुर्वेदविज्ञानस्य प्रथमाचार्यो
बभूव । भरद्वाजस्य शिष्यपरम्परायामायुर्वेदस्य विकास सञ्जात । परवतियुगे आयुर्वेद-
ज्ञानमपरा परम्परा पुनर्वसुत्रं प्रारभ्यते । पुनर्वसो षट् शिष्या—अग्निवेश, भेल, जतू-
कर्ण, पराशर, हारीत, क्षारपाणिश्चासन् । सर्वे शिष्या स्वतन्त्ररूपेणायुर्वेदशास्त्रस्यानु-
सन्धानार्थमभिवेचनं कृतवन्त । चरक तेषां ज्ञाननिबन्धनं प्रतिपत्कृत्य संहितारूपेण प्रणी-
तवन् । चरकसंहितायामग्निवेशस्य कर्तृत्वं विशिष्टमेव प्रथितम् ।

चरकसंहिता

चरकसंहिताया विभाजनमष्टस्थानेषु (अध्यायेषु) कृतम् । तत्र सूत्रस्थाने—ओषध-
पथ्य-वैद्यकतंत्र्यादीना वर्णनम्, निदानस्थाने—ज्वररक्तश्लेष्म-कुष्ठ क्षयादीना विवेचनम्,
विमानस्थाने—रोगाणा परीक्षणं तेषां कृते ओषधिविधानम्, शरीरस्थाने—शरीररचना-
विज्ञानम् इन्द्रियस्थाने—इन्द्रियाणा विकृते विवेचनं, वाणीविकारसंज्ञिभ्यादीनामुल्ले-
खश्च, चिकित्सास्थाने—रोगाणा निदानम्, स्वास्थ्यं सवर्धनम्, दीर्घजीवनोपाया, वातरो-
गज्वरादीना विश्लेषणं च, कल्पस्थाने—शरीरशोधनेन रोगनिवारणम्, सिद्धिस्थान—विष-
मरोगस्य चिकित्सायै भेषज्यस्यान्त क्षेपणं च व्याख्यातानि ।

चरकस्य प्रादुर्भाव सम्भवत खोष्टाब्देत प्रागेवासीत् । श्रीप्रफुल्लचन्द्ररायमतानु-
सारं स बौद्धयुगादपि पूर्वं प्रादुर्भवत् ।

उपयुक्तयुगे आयुर्वेदविज्ञानस्य प्रकारप्रगतिरासोदिति तदानोन्तनसाहित्योल्लेखे
प्रमाणितम् । तथा हि—पशूनामपि शरीराङ्गानां कृतने सति चर्म चर्मणा सह, मांस
मासेन सह, स्नायु स्नायुना सहयोग्यत ।^७ पक्षिचिकित्सापि प्रचलितासीत् ।^८ संपद-

१ अथर्ववेदे १२३ ।

२ तत्रैव २३२ ।

३ तत्रैव २३४-५ ।

४ तत्रैव ४१२ ।

५ तत्रैव ७५६ ।

६ तत्रैव १११५ ।

७ रोहन्तमिगदात्रके ५०१ ।

८ हंसकात्रके ५०१ ।

सस्य चिकित्सा सफलविधिना सम्पादिता । मानसिकचिकित्साया प्रचलनमासीत् । मान-
सिकचिकित्सा ज्ञानोपधिना कृता ।^१ अग्नेम्यो नेत्रप्रदानस्य विधानेऽप्यपि नत्रोद्घाटनस्य
प्रयोग औपधिसाहाय्येन कृत ।^२ कृत्रिमनासिकाया उपयोगो नासिकाविहीना जना
कुर्वन्ति स्म ।^३ विषस्य प्रभाव वमने , घृतगुडमधुभक्ष्यैश्चापाक्रियत ।^४ शर्करामिश्रिताग्र
रसैश्चरवायुप्रकोप क्षमित ।^५

औषधानां मधुरोदरणाय पुष्पै तेषां भावना कृता । ईदृशानां भावितपुष्पाणां प्रयोगेन
रोगा क्षमिता ।^६

औषधानां निर्माणाय वृषेभ्यो मूल-पत्र-पुष्प-रस-लाक्षा-कल्मानि, पशुभ्यो गोमय-बसा-
तानि घृत-दुग्ध-मास शृङ्गास्थि रक्तानि, पृथिव्या मृत्तिका-भुषा-नीरिकाञ्जन घातय , समु-
द्रेभ्य दशमोक्तिकादीनि, तैलानि च संगृह्येतानि ।^७

हृदियमरोगा औषधानां नस्यकर्मयोगेन दुरीकृता ।^८ वातरोग प्रस्वेदप्रवाहेण
क्षमित । चिकित्सापद्धति स्वल्पव्ययसाध्यासीत् ।

बौद्धयुगस्य सर्वोन्वयैश्च जीवक इति ख्यातो बभूव । तदाशिलाविद्वद्विद्यालये च
सप्तवर्षाणि चिकित्साशास्त्रमपठवान् । तस्य चिकित्साकर्मणोऽद्भुतसाधनानि बौद्धसाहित्ये
उल्लिखितानि । तथा हि—स शिरोवायानिवारणाय रोगिण शिरसि शल्यकर्मश्रयोगण
द्वौ क्रिमौ बहिष्कृतवान् । कस्यचित् श्रेष्ठिन उदरविकारं दूरीकर्तुं तेन शल्यकर्मणा त्राणां
यथास्थानमवस्थिति कारिता । स वैशाली-काशी-साकेतोऽजयिनीप्रदेशेषु गत्वा महा-
जनानां निदान कृतवान् ।

जीवकमपिकृत्य कम्प्टनमहोदयेन प्रचारितम्—Jivaka went to the royal
palace when, before the door, he met a small boy who was
carrying two faggots of wood to his house Now, as soon as
Jivaka saw him he at once detected the stomach and the intes-
tines through the body of the child, and he then said, "In the
book of the plants the tree king (मयज्वराज) is referred to, which

१ कामनीतनामके २२८ ।

२ सिद्धिनामके ४१६ ।

३ असिलकप्रयनामके १२६ ।

४ लिङ्गनामके ९१ ।

५ अम्भतरजातके २८१ ।

६ महावग्ने ८ ३१ ।

७ महावग्ने ६ अध्यायत ।

८ महावग्ने ६ ११ १ ।

९ महावग्ने ८ १ ।

from outside will illuminate the interior (of the body) so that the Viscera within the abdomen may be seen Are there not bits of this tree in the dead wood carried by this child ?” Jivaka then attempted to find among the bits of wood those which possessed the marvellous powers taking one after the other, and placing each over the abdomen of the child, he obtained no illumination, but at last the two last bits of wood lighted up the interior of the child's body

Cumston An Introduction to the History of medicine

महामारतानुसारं पुरा चतुर्विधा वैद्या — विप-शल्य-रोग-कृत्याहरारश्च बभूवु ।^१
उन्मादप्रस्ताना चिकित्सा—धूपे, अजनयोगे, नश्यकर्मभि, भेषजैश्च कृता ।^२

महामारतयुगे पशुचिकित्साया विकासोऽभवत् । महाराजाशोको मानवचिकित्साया सह पशुचिकित्साया सुव्यवस्था कारितवान् । स प्रदेशेषु विदेशेषु च ओषधीनामारोपणाय साहाय्यमकरोत् । शोकेलेखकेभारतीयप्राचीनचिकित्सापद्धतिर्बहुमता ।

अर्थशास्त्रे आधुनिकपरीक्षाया, वैज्ञानिकविधिश्च चित । तद्यथा निर्देशमात्रम्—
विपहतस्य भोजनशेष पयाभि परोक्षेन । हृदयादुद्धृत्याग्नौ प्रक्षिप्त चिटचिटाद्यदिन्द्रधनुर्वर्णं
वा विपपुक्तं विद्यात् ।^३ अथशास्त्रे बहुविधद्रव्याणां समुपयोगेनाद्भुतकार्यप्रसाधकानि
वस्तूनि निमित्तमुपाया विद्यन्ते । तथा हि—विद्युत्प्रदग्धोऽङ्गारोऽङ्गारलो वा विद्युत्प्रदग्धं
काष्ठं गृहीतवान्वासित कृत्तिकासु भरणीपु वा रोदेण कर्मणामिहतोऽग्निं प्रणीतश्च
निष्प्रतीकारो दहति ।^४ पशुचिकित्सायै बहुविधप्रयोगा अर्थशास्त्रे चर्चिता सन्ति ।
तद्यथा—अश्वानां चिकित्सकां शरीरह्लासयुद्धिप्रतीकारमृत्विभक्त चाहारम् ।^५ सर्वेषां
पशूनां भोजनव्यवस्था आयुर्वेदानुसारं नियता वर्तते ।

भारते यथा कामचिकित्साया प्रवर्तक परवतियुगे चरकी बभूव, तथैव शल्यचिकि-
त्साया प्रवर्तकं मुद्गुत आसीत् । वैद्यानामाचारपद्धतिश्चरकमुद्गुताभ्यां निर्दिष्टा । उप-
नयनकाले विद्यार्थी गुरुणादिष्ट —सर्वेषां प्राणिना कुशलं तवाभीष्टं भवतु, प्रतिदिनं
रोगिणां पित्तमयत्वाय सर्वैरिष्यप्रयत्नं कुरु । परेषां घनस्य कामनां मा कुरु । वैशादीनामा-
हम्बरं मा कुरु । मद्यं मा पिब । सर्वेषां पापं वर्जनीयम् । आरोग्यसिद्धागतां चिन्तन

१. महामारते शान्तिर्वर्णि ६१ पृ. ५७ ।

२. तत्रैव १५ ३४ ।

३. आधुनिकपरीक्षणप्रकारेणान् ।

४. परमानन्दयोगान् ।

५. अश्वशास्त्रप्रकरणान् ।

निश्चयेव वृत्तौदम् । आत्मप्रणयको मा भव । शशोरपि प्राप्यं ज्ञानं ग्रहणोदम् । गुरुनि
महं शाश्वतविधिना व्यवहारं कृत्वा । अथ निष्प्राप्तदन्—तथा करोमिति ।^१

मुश्रुता वैश्वेभ्यः शास्त्रज्ञैश्च कर्मकृत्वा च समात्मन्यत्र मन्त्रवर्णं मयते । तदथा
मुश्रुतमहितायाम्—

यस्तु वैश्वशास्त्रज्ञः कर्मन्वपरिनिष्ठितः ।

स मुष्ट्यायानुर प्राप्य भीरुरिवाहृतम् ॥

यस्तु कर्ममु निष्पानो धाष्टंघान् शास्त्रवद्विष्णुतः ।

स सप्तु पूजां नाप्नोति यद्य चच्छंति राजत ॥

उन्नाथेनावनिपुणावममर्यो स्वकर्मणि ।

अथैवेवपरात्रेतावेकपशावित्र द्विजो ॥ ३४८-५०

निष्पन्त्य कर्मकृत्वा च विधानु शुभांशीनाम्प्राप्तिकृत्वा प्रदत्ता । तथा हि—तत्र
पुष्पराजागुरुकालिन्दकप्रभुमं (सो) वांश्चकक्षांश्चकर्मभूतिषु छेद्यविशेषान् उदायन्, उ-
त्तनापकर्मनानि क्षीयदिशेत्, दृतिवस्तिप्रमेवकर्मभूतिषुद्वेषकर्मपुणेषु नेदयोग्याम्, सरोमिण
कर्मन्वयाने लैष्यन्व, मृत्पशुमिरामुन्वनालेषु च वैध्वस्य, घृणोपहनकाष्टवेणुनतनाली-
नुष्कागुरुमुनेष्वेष्यस्य, पनमस्तिवोस्तिवश्च नमःशामृत्पशुदतेष्याहार्यस्य, मयुच्छिष्टोप
तिप्ते शास्त्रकीकर्मत्रे त्रिप्राप्यस्य, मुश्मयनमप्रातयोर्धुं दुचर्मातयोश्च सीध्यस्य, पुष्पमय
पुष्पराजस्तपस्त्रिदोषेषु बन्धनयोग्याम्, मृदुषु मामपण्डेध्वनिशारयोग्याम्, मृदुचर्ममास-
पेशोपपन्ननालेषु च कर्मन्विवद्वययोग्याम्, उदकपूर्णघटपादर्वप्रोतम्यनामृमुलादिषु च
नेत्रप्रतिघातवस्तिप्रणवस्तिपीडनयोग्यामिति ।^२ अपर च—

धिरामु शिषिनो नास्ति चला हि एता स्वभावतः ।

मत्स्यजन् परिषन्ते तस्माद्यनेन ताहयेन् ॥ ८२०

गर्वाचिक्रियाया उपयागा दृढभूमिषु बभूव । तत्र वैदानामुपयोगं निर्दिष्टान् मुश्रुत
शाह—

स्वध्यायारे च महति राजगोहादनन्तरम् ।

भवेत्सन्निहितो वैद्य सर्वोपकरणान्वितः ॥

तत्रस्यमेतं ध्वजवदयज्ञं स्याति सप्रुच्छिद्यम् ।

उपमपन्त्यमोहेन विपशन्त्यामयाविता ॥ ३४.१२१३

पश्यानमुदकच्छाया भक्तं यवसमिन्धनम् ।

द्विपयन्त्यरयन्तश्च जानीयाच्छ्रोषत्रेताया ॥

^१ चक्रमहिताया विमानस्थाने ८११—१३ ।

^२ मुश्रुतमहितायाम् ० ३—६ ।

द्वीपागन्तुजमृत्युम्यो रसमन्त्रविशारदौ ।

रसेतां नृपतिं नित्यं मत्तो बधपुरोहितो ॥ ३४.५, ७

ईदृशं राजाश्रयेणामुर्वेद शास्त्रसमुन्नतं बभूव ।

प्रणितस्य चिकित्सायै विशिष्टागारा बभूवुः । तेषु शल्यागारेषु यन्त्रशास्त्रधाराम्नि-
धलाका-शृङ्ग-जलोक्तालावू-जाम्बवोष्ठ-पिचु-प्रोत-भूष-पत्र-पट्ट-मधु-घृत-वसा-पय-तैल-तपंग-
कपायालेपन-कल्क-अयजन-शीतोष्णोदक-कटाहादीनि परिकर्मणश्च स्निग्धाः स्थिरा
बलवन्तश्च ।^१

शल्यकर्मणोऽसंख्यातानि यन्त्राणि बभूवुः । तथा हि—अस्थित्थकर्मणायं सिंहमुख-
ध्याघ्नमुख-शृङ्गमुखादीनि चतुर्विंशति-यन्त्राणि, त्वग्मास-सिरास्नायुनिर्हरणायं शनिप्रहा-
निप्रहो सदशपत्रे, अप्टाविंशतिविधानि शलाकायन्त्राणि च । अपराणि शस्त्राणि—
मण्डलाप्र-करपत्र-वृद्धिपत्र-मलशस्त्र-मुद्रिका-उत्पलपत्र-अर्धधार-सूची-कुशपत्र-त्रिकूर्चक-
कुठारिका-वर्धिश-वन्तशङ्कु-आरापत्रादयः शल्यचिकित्सायां प्रयुक्ताः । यद्गुनि तत्रोप-
यन्त्राणि बभूवुः ।^२ तद्यथा—रज्जु-वल्कल-स्रता-क्षाराग्निभेजयन्त्रादीनि । प्रणानां
सोवनं वेत्तित-गोफणिका-तुण्णसेवनी-शृङ्गुप्रनिषिद्धिभिः कृतम् ।^३ प्रणव्यघ्नं वैज्ञानिक-
विधिना कृतम् । तन्निदर्शयन् सुश्रुत आह—अवध्यमानो दशमशकतृणकाष्ठोपलपांशु-
शीतघाततापप्रभृतिभिविशोदैरभिहन्यते घ्न , विविधयैवनोपद्रुतश्च दुष्टतामुपैति, आलेप-
नादीनि चास्य विशोयमुपयान्ति ।^४ घ्नवन्धानानि चतुर्दशविधानि बभूवुः ।

उपकल्पनीय-सम्भार-प्रकरणे सुश्रुत शल्यागारस्य विन्यासं निरूपितवान् । तत्र
मनोरजनकारिणा गाय-आख्यायिकेतिहासपुराण-कुशलानां गीतवादित्रोल्लापकानां चोप-
स्थितिं प्रकल्पिता । लावकपिजलशशहरिणगोमूगमातृकादीनामवस्थानमासीत् । ईदृशीषु
स्थितिषु रोगिणा परिचर्यां सानन्दमभवत् । रोगिणा दृष्टिविलोभनं जनयितुं घोमा
समारोपिता ।^५

गुप्तभुगस्यामुर्वेदस्य प्रगतिर्वाग्मटस्याष्टाङ्गसङ्ग्रहेण परिचीयते ।^६ अस्मिन् ग्रन्थे
कायचिकित्सा शल्यकर्म चाधिकृत्य बहुबोधिनिबन्धप्रयोगा वर्तन्ते । तत्र अरुणस्य सुश्रुतस्य
च सहितयोर्ज्ञानि विद्यदमापाया सङ्कलितम् ।

१. सुश्रुतमहिषायाम् ३४ २४ ।

२. तत्रैव ८.३-६ ।

३. सुश्रुतमहिषायाम् २५.२० ।

४. सुश्रुतमहिषायाम् २८ २९ ।

५. स्वप्नशास्त्रे ५ ३ ।

६. अत्र १०५ वि. धामशशास्त्रे इदममहिषाया रचयिता बभूव । सोऽस्य पश्चात् घननशास्त्रे तस्य मातृमात्रं
सम्भारनीयं ।

गुप्तयुगस्यायुर्वेदमगिकृत्य रचित. कश्चित् गुप्तलिपी विरचितो महत्त्वपूर्णग्रन्थः कस्मिंश्चित् स्तूपे तुर्किस्तानप्रदेशे प्राप्तः । ग्रन्थोऽयं ख्रीष्टाब्दे १८९० संवत्सरे कर्नलबावर-महोदयेन प्रोक्तः । अस्मिन् ग्रन्थे सप्तअध्यायाः सन्ति । ग्रन्थस्य नवनीतकप्रकरणे सर्वेषां प्राचीनायुर्वेदसहितानां सारः संगृहीतः । तत्र चूर्ण-रस-क्वाथ-तैल-अन्त प्रशोधन-अमृतपेय-सधुनादीनां प्रयोगा व्याख्याताः ।

ख्रीष्टस्य पदचादष्टमे दशके मायवकरः 'हृत्विनिरचय.' इति ख्यातं ग्रन्थं लिखितवान् । ग्रन्थोऽयं रोगनिदानशास्त्रस्य सदानोन्तनविशिष्टप्रगतिं निदर्शयति । ख्रीष्टस्य पदचात् १०६० संवत्सरे चक्रपाणिदत्तः चिकित्सासारसङ्ग्रहं रचितवान् । ततः परं मिल्हणः १२२४ संवत्सरे २५०० श्लोकप्रमाणं चिकित्सामृतं लिखितवान् । शाङ्गधरसहिताया पारद-अफेनादीनां चिकित्सोपयोगा निदर्शिताः । माओजानस्य महत्त्व तत्र व्याख्यातम् ।

गुप्तयुगे वृक्षायुर्वेदस्य पद्मचिकित्सायादथ उन्नतिवंभूव । वराहमिहिरस्य बृहत्सहितायां वृक्षचिकित्साप्रकरणं विद्यते ।^१ पालकाप्यो हस्त्यायुर्वेदं रचितवान् । अस्मिन् ग्रन्थे १६० अध्यायाः हस्तिरोगाणां परोक्षणं निदानं चाधिकृत्य वर्तन्ते । तत्र दार्त्यचिकित्सायाः प्रकरणं विद्यते । पौराणिकसाहित्ये मत्र तत्र पद्मचिकित्सायाः विवरणं समुदाहृतम् ।^२

भारतीयचिकित्सापद्धतेः सर्वोत्कृष्टता वैदेशिकविद्वद्भिर्ऋरपि प्रमाणिता । तथा हि—

In modern days European surgery has borrowed the operation of rhinoplasty or the formation of artificial noses from India, where English men became acquainted with the art in the last century

Macdonell . History of Sanskrit Literature p 427.

Indian medicine dealt with the whole area of the science. It described the structure of the body, its organs, ligaments, muscles, vessels and tissues. The materia medica of the Hindus embraces a vast collection of drugs belonging to the mineral, vegetable and animal kingdoms, many of which have been adopted by European physicians. Their pharmacy contained ingenious processes of preparation, with elaborate directions for the

१. वृक्षायुर्वेदस्य प्रकरणमग्निपुराणे २८१ अध्याये वर्तते ।

२. गरुडपुराणे १९७ अध्याये । अग्निपुराणे २८६ अध्याये गजचिकित्सावर्णनं वर्तते । तत्रैव २८७ २८९ अध्याये अश्वचिकित्सायाः विवेचनं कृतम् ।

administration and classification of medicines Much attention was devoted to hygiene, regimen of the body and diet ¹

From the evidences we have adduced all along there can now be scarcely any question as regards the priority of the Hindus in making mercurial remedies a speciality, and they are entitled to claim originality in respect of the internal administration of metal generally, seeing that Charaka and Susruta, not to speak of the later Tantras eloquent over their virtues ²

प्रकीर्णकानि विज्ञानानि

उपर्युक्तविज्ञानविषयाणामध्ययन बहुविधविज्ञानभेदान् समन्वयतीति नि सन्दिग्धमेव । प्रथम तावदायुर्वेद एव वनस्पतिविज्ञान रसायनशास्त्र भौतिकविज्ञान मनोविज्ञान घातु-विज्ञान प्राणिशास्त्र च समन्वयति । ज्योतिषे भौतिकविज्ञानस्यावश्यकता वर्तते । सस्कृते समारम्भादेव भाज्यपदार्थानां विश्लेषण कृषिकर्म, द्वात्रिंशत्तन्त्राणां प्रयोगश्च घातूनां शोधन प्रयोगश्च, रगणा निर्माण चित्रण च प्रसाधनद्रव्यनिर्माण विज्ञानबलेन निष्पादितानि । अत्र च दार्शनिका प्राकृतिकतत्त्वानां गुणपरिभाषादीनां व्याख्यानं कृतवन्तः ।

रसायनविज्ञानम्

रसायनविज्ञानस्य व्यावहारिकस्वरूपं सर्वप्रथमं कीटिल्यस्यार्थशास्त्रे व्याख्यातम् । अर्थशास्त्रस्योपनिषदिकप्रकरणे विषयोपकल्पनं बहुविधसामग्र्याणां संयोजनेन प्रदर्शितम् । तद्यथा—यामार्गवयानुपानमूलं मत्स्यतत्रपुष्परचूर्णयुक्तमार्थमात्मिकं । अर्थशास्त्रस्य प्रलम्भनप्रकरणे बुभुक्षानिवारणस्य द्रव्यस्योपकल्पनं निदर्शितम्—शिरीषोदुम्बरसामोचूर्णसर्विषां सहृत्वार्यमागिकं दृष्टोक्तं । रसायनदृष्ट्या महत्त्वपूर्णमुपकल्पनमङ्गारस्योपरि गमनाय निदर्शितम् । तथा हि—आरिभद्रप्रतिबलावञ्जुलवञ्जुलदलोमूलकञ्जेन मण्डूकवृक्षादिगन्धेन तैलेनाभ्यस्तपादोऽङ्गारेण गच्छति ।

अर्थशास्त्रे घातुशोधनस्य विविधप्रयोगा वर्तन्ते । तद्यथा—तुल्याद्गतं गोद्विकं काम्बुकं चाश्वत्थिकं च हृष्यम् । श्वेतं स्निग्धं मृदु च ध्येष्टम् । विषयं स्फोटनं च

1 Sir William Hunter : Imperial Indian Gazetteer 'India' p 120

2. P. C Ray History of Hindu Chemistry, Introduction p L XII

दुष्टम् । तन्मोक्षवतुर्भागेन शोषयेत् । उद्गतचूलिकमच्छं ध्राजिष्णु दधिवर्णं च शुद्धम् ।^१
 विविधधानूना रक्षनविधि प्रयुक्तो बभूव । तथा हि—तपनीयमुज्ज्वल्य रागविभाग
 दद्यात्, पोतरार्गं भवति । स्वेततारभागो द्वावेकस्तपनीयस्य मुद्गवर्णं करोति । काला-
 यस्यस्यार्धभागाम्यक्तं कृष्णं भवति । प्रतित्रेपिता—रमेन द्विगुणाम्यक्तं तपनीयं शुक्लपत्र-
 वर्णं भवति । तस्यारम्भे रागविशेषेषु प्रतिवर्गिका गृह्णीयात् । तीक्ष्णताप्रसङ्कार च
 बुद्धयेत् । तस्माद्व्यमगिमुक्ताप्रवालरूपाणामपनेयिमानं च रूप्यमुवर्णं भाण्डाद्यप्रमाणानि
 चेति ।^२

वर्षमास्तानुसारं कृषिकर्मणि रसायनविद्योपयुक्तासीत् । तथा हि—प्रस्वाश्यानुष्कक-
 ट्टमस्त्यांश्च स्तुरोशीरेण वापयेत् ।^३

मुराया निष्पादनमपि रसायनमपश्यते । त्रिषष्ट्यध्यागा मिश्रणेत मुरोपकल्पिता ।^४

भारतीधरसायनस्य अश्विद् विनिष्टान्मुद्गो नागाजुनस्यानुष्ठानमधिष्ठय प्रवर्तित ।
 नागाजुनस्य प्रादुर्भावं मभवत् श्लोष्टस्य पञ्चम द्वितीये जलके भवत् । नागाजुनस्य रस-
 रत्नाकरे रासायनिकद्रव्याणां शोधनमारण-रूपपरिवर्तनं त्रयपरिवर्तनादीन् विषयानधि-
 कृत्य सामग्रीं वर्तते । तथा हि रसरत्नाकर—

किमत्र चित्रं यदि पीतगन्धकं पलाशनिर्पातरसेन शोषित ।

धारण्यकैरुपलकंस्तु पाचितं करानि तारं त्रिपुटेन काञ्चनम् ॥

धारस्नेहैश्च धान्याम्लं रसकं भावितं बहु ।

ऊर्णां माशां तथा पश्या भूलतां धूमसयुतम् ॥ १, २, ३ ॥

परवर्तियुगे नागाजुनं प्रवर्तितस्य विज्ञानस्य परम्परा रसार्णव रसन्द्रचूडामणौ रस-
 हृदय रसराजलक्ष्म्या रसरत्नसमुच्चये च विकसिता ।

धारोपकल्पनस्य रतिं प्रथममर्षदास्त्रेण परिचीयते । परवर्तियुगे सुश्रुतसंहिताधामो-
 पप्रयोगे विविधदाराणां निर्माणविधि प्रभावश्च निर्दिशते । तथा हि—पानोपस्तु
 गरगुन्मोदराग्निसङ्गागीर्णारोषकानाह । शकराश्मर्याम्यन्तरविब्रधिकृमिविषासं-
 सूपपुग्यते ।^५

अग्निचूर्णस्य प्रथमोच्छेद स्पष्टरूपेण वाल्मीके रामायणे वर्तते । तद्यथा—

अग्निचूर्णमिवाविद्धं मास्वराम्बुमहोरगम् ।

मुरारिविषयं घोरं पातालविषयं सदा ॥ मुद्रकाण्डे ४ ११९

१ > सुवर्णाभ्यन्तप्रकरणाय ।

२ सीताप्ययमकरषाय ।

४ सुराव्यक्षमकरणाय ।

५ सुश्रुतसंहिताधाम् ११ ८ ।

महाभारतेऽपि 'साग्नि सगुडशृङ्गिका' उल्लिखिता ।^१ अग्निचूर्णस्य विशिष्टोपयोग
निर्माणविधिश्च शुकनोती वणिती ।^२

भौतिकविज्ञानम्

उपनिषद्गुणे देवविद्याया नक्षत्रविद्यायाश्चाध्ययनं कृतम् ।^३ ते भौतिकविज्ञानस्य
परिधौ समन्विते । दर्शनशास्त्रे पञ्चतत्त्वानां वैज्ञानिकानुगोचनं कृतम् । तेषां प्राथमिकस्व-
रूपमणुपरमाणुतः सिद्धमिति पर्यालोचितम् । आकाशादोता गुणा विभाव्यन्ते स्म । तदधि-
कृत्य विल्सनमहोदयेन लिखितम्—The Hindus early adopted the doctrine
that there is no vacuum in nature but observing that air was
excluded under various circumstances from space, they devised,
in order to account for the separation of particles, a subtle ele-
ment or ether by which all interstices, the most minute and in-
accessible, were pervaded which modern philosophy intimates
some tendency to adopt, as regards the planetary movements
and it was to this subtle element that they ascribed the prop-
erty of conveying sound, in which they were so far right that
in vacuo there can be no sound Air again is said to be posse-
ssed of the faculty of touch, that it is the medium through whi-
ch the contact of the body is effected—ether keeps them apart—
air impels them together Fire or rather light has the property
of figure—Mr. Colebrooke renders it of colour. In either case
the theory is true, for neither colour nor form is discernible
except through the medium of light Water has the property
of taste an affirmation which is perfectly true, for nothing is
sensible to the palate until it is dissolved by the natural fluids^४

गुप्तगुणे वराहमिहिर वर्षादायिनी मेषाना वायूनां च लक्षणानि निर्धारितवान् ।^५

१. वनपर्वणि १५८।

२. शु० मी० १०२८—१०४२।

३. छान्दोग्योपनिषद् ७।१२।

४. Mill : India vol II p 95

५. वराहमिहिराचार्य २१-२८ अध्यायात्

वनस्पतिविज्ञानम्

वृक्षानुसारमोषधीनां वैदिकयुगे पर्यालोचनाय वैद्या अवसर प्राप्तवन्त । यतः
यत्रोषधी. समागत राजान समिताविव ।

विप्र स उच्यते भिष्णु रसोहामोषघातन ॥ ऋग्वेदे १० १७.६

परवर्तियुगे सदैव वनस्पतीनां बहुविधोपयोगितानुगन्धीयते स्म । यत्रैषूपवनेषु च तेषां
मूल्यवपुष्पकठफाष्टवन्फलरसादीनां वैज्ञानिकविवेचनेन तेषामुपयोगित्वं हानिकरत्वं वा
निर्धारितम् । विन्मनमहोदय प्राचीनभारतीयवनस्पतिविज्ञानमण्डित्य प्रमाणवति—
They (the Hindus) were very careful observers both of the
internal and external properties of plants and furnished, copious lists of the vegetable world, with sensible notices of their
uses, and names significant of their peculiarities.^१

कोटिस्त्यस्यार्यशास्त्रे सीताध्ययप्रकरणे वनस्पतिशास्त्रस्य महत्त्वपूर्णशोषा विविक्ता
सन्ति । गुप्तयुगे बराह्मिहिरो बृहत्संहितायामुपवनविद्यामण्डित्य वैज्ञानिकप्रयोगान्
समुदाहृतवान् । धृष्टु विहाय फलदानोपाया सम्प्रवर्णिताः सन्ति । बृहत्संहिताया वृक्षा-
पुष्पप्रकरणे वनस्पतिशास्त्रस्य बहिर्दमिनवोन्मेष प्रदर्शित ।

प्राणिशास्त्रम्^२

संस्कृते समारम्भात्प्रभृति पराणामुपयोगिता-विषयेऽनुसन्धानमकारि । अक्षणार्थं
पशूना प्रथमोपयोग । एत बन्धियपशवो वाहनसमर्था भवन्ति कृषिकर्मणे बोधयोगिन-
सन्ति । मनोरंजनार्थं बहव पशव पालिता शिक्षिताश्च । चिकित्सार्थं पशूना मास-रक्त-
स्नायु-वसास्त्रिष्टुङ्गादय प्रयुक्ता । पराचिकित्साया समारम्भो वैदिककालत प्राय सदैव
वभूव । तस्मै प्रयोजनाय पराणामाहारविहारादय पर्यालोच्यन्ते स्म ।

शैवसंस्कृती ऐकेन्द्रिय-शैन्द्रियादय प्राणिन समाज्ञायन्त । वृक्षा अपि सप्राणा-
सन्तीति विशदीकृतम् ।

सूक्ष्मप्राणिनामस्तिव स्पष्टरूपण महामारते निर्धारितम् । तथा हि—

सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कमप्यानि जानिचित् ।

पक्ष्मणोर्गपि निपातेन तेषां स्यात् स्वल्पपर्यय ॥ शान्ति० १५ २६

अर्थशास्त्रे सूत्राध्ययनद्वाराध्ययन-गाण्ययश इत्यव्ययज्ञादि-प्रकरणेषु पशुसम्बन्धि-विज्ञ

१ Mill's History of India Vol II p, 97

२. पद्मपुराणानुसारं प्राणिशास्त्र तु जीवविज्ञानमेव । २५ ६३

नस्य प्रगतिं परिचीयते । गुप्तयुगस्य वराहमिहिरस्य बृहत्संहिताया गजाश्वकुक्कुटादीनां शोभनाशोभनलक्षणानां विवेचनं वरीवति ।

धातुशास्त्रम्

मवीनप्रस्तरयुगादेव स्वर्णादिधातव उपायुज्यन्त । तत्र भूगर्भात् सिन्धुगर्भात् पर्वतशिखरान् च बहुमूल्यरत्नमौक्तिकमाणिवपादीनि समाल्लिखन्त । रत्नपरीक्षाप्रकरण-मर्यादाश्रे बृहत्संहिताया च महत्त्वपूर्णमेव । धातुविज्ञानस्य चरमोत्कर्षं टिन्लिनगरस्य गुप्तयुगस्य लौहस्तम्भे वर्तते । अधुनापि तस्मिन् स्तम्भे कश्चिद्विकारो न परिलक्ष्यते । तस्य स्तम्भस्य निर्माणमपि किमपि विस्मयकरं कोशल प्रकटयति । योरेणप्रदेशे विज्ञानवत्सेन गुप्तयुगस्य सप्तसवर्षं पञ्चादपि तादृशो लौहसंस्कारो न जातः ।

यन्त्रविज्ञानम्

ऋग्वेदानुसारं यन्त्रप्रयोगस्य प्रचलनमासीत् । तद्यथा—

सविता यन्त्रं पृथिवीमरम्भात् १० १४९ १

वैदिकयुगेऽथर्ववेदानुसारं कृत्या यन्त्रप्रवृत्तिसिद्धिर्दिति प्रतिभाति । मूर्तिमयो वा स्वयमेव चलितुं समर्था बभूवुः । परवर्तियुगे रामायणानुसारं रामसेतोः रचना तन्त्रोद्भूतानि शिल्पाणि कृताः । महाभारतयुगे युद्धोपयोगि यन्त्रमूत्रं विरचितम् ।^१ दुर्गेषु यन्त्राणि युद्धार्थं भ्यक्षन्ति । गोताया अषालिविनश्लोको यन्त्रस्य परिचालनगर्वितं नि सन्देहमेव प्रमाणोक्तरोति—

ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्राश्चानि भाषया ॥

कौटिल्येनार्थशास्त्रे युद्धार्थं बहुविधयन्त्राणामुपयोगो विज्ञापितः । तथा द्विषडयन्त्र भ्रमणशीलम् आसीत् । स्मितयन्त्रं कस्मिंश्चिदधिष्ठाने स्थिरमभवत् । चलयन्त्राणि हस्ततः प्रयोगार्थं नीतानि ।^२ मनुस्तु महायन्त्रप्रवर्तनमुपनातकमेव गणयति ।^३

यन्त्रनिर्माणविधिं न कश्चिदपि स्पष्टं विज्ञादीकृतः । तत्र भारतीयगण्यद्विवाह एव कारणं यन् लिखनेन तस्य प्रभावो रिशयति । इदमेव परिलक्ष्य समराङ्गणमूत्रधारे प्रोक्तम्—

१. समर्पणेन ५.१२४

२. आनुषंगिकशास्त्रेण

३. मनुस्मृतौ ११.९३

यन्त्राणां घटना नीला गुण्ययं नामनावशात् ।

तत्र हेनुरय ज्ञेयो ध्यस्ता मते फलप्रदा ॥^१

सिद्धान्तशिरोमणी भास्कराचार्येण पारद्वारा चाकृतस्य मन्त्रस्य वर्णनं कृतम् ।

विमानविज्ञानम्

भारतीया विमानं रचितवन्तो न वेति मन्दिशोधोऽयं विषयः । साहित्यिकप्रमाणै-
विमान-रचना प्रमाणितैव वर्तते । रामायणानुसारं रावणस्य राजधान्या बह्वो विमाना
आसन् । पुत्रश्चविमानस्य कथा सुविदिनेत्र । महामारतानुसारं देवानां विमाना विद्व-
कर्मणा रचिताः ।^२ अपरं च—सिशुपायस्य धाता शान्त्व सोमविमानं युद्धाय प्रयुक्त-
वान् ।^३ काण्डिदासीये रघुवंशे, अमिज्ञानशास्त्रे च विमानयात्रावर्णनं वास्तविकं
प्रतिभासते ।

विमानरचना-विधिः समराङ्गणगूत्रे वर्तते । भरद्वाजेन रचिते वैमानिकशास्त्रे
विमानरचना-रीतिवर्णने ।^४ तदनुमूय १८९० ख्रीष्टसंवत्सरे मुम्बय्या विमानो निर्मितः ।
स विमान आकाशे उदरीयत ।

१. समराङ्गणे ३१ अ. १५५

२. आदिपर्वणि ६६, ७९

३. वनपर्वणि १६ अ. ५५५

४. मैथिलनगरस्य एकेकेमी आर सस्कृतविषयं मन्त्राया संशालनेनास्य मन्त्ररत्न हस्तलिखितमनि-
लिपिः मन्त्रैरि संवादः ।

काव्यसाधना

काव्यरचना कवचित् स्वान्त मुखाय भवति, कवचित् श्रोतॄणामास्वादानाय भवति, कवचित् च देशशोना स्तवनार्थं भवति ।^१ काव्यस्वरूपमुपर्युक्तं सर्वे प्रकरणंनिर्घायते ।

उपर्यविषयाः

नास्ति क्विचिदपि जगति यदधिकृत्य कवय काव्यं कर्तुं न समर्थाः । किंतु श्रेष्ठकाव्यस्य सर्जनार्थमुदात्तविषयाणां सम्यक्ता तेषां स्वीकरणं चापेक्षितं भवति ।

भारतस्य विशालप्राग्णे प्रकृत्या समुपस्थापितानां वस्तूनां—पर्वतनदी-समुद्र-कासार-वन-सूर्य-चन्द्र-नक्षत्र-साय-प्रात-रजनी कृतूनां च शोभा सर्वातिशायिनी वर्तते । तत्रापि देवपिमहामानवानामुदारधारितानि श्रद्धास्पद प्रभावोत्पादकानि च सन्ति ।

ऋग्वेदः

भारते काव्यस्याद्यतमं रूपं खोद्यते त्रिसहस्रवर्षं प्रागेव रचिते वैदिकसाहित्ये प्रतिमासते । एष ऋग्वेदः प्रमुखः श्रेष्ठश्च विद्यते ।^२ ऋग्वेदे प्राकृतिकविभूतीनामाप्यात्मिकस्वरूपमधिष्ठित्य देवभावेन तासां वर्णनं विद्यते । पृथ्वी सरस्वती-रात्रि-सूर्याग्नि-वर्जन्मयो-मरुदादीनां वर्णविषया सन्ति । अन्ये देवा—इन्द्र-वरुण-विष्णु-रुद्रादयः सन्ति । तेषां पराक्रमां मानवतायां अभ्युत्थानाय वर्तन्ते । सतया—इन्द्रस्य धृतिविजयः, विष्णोः त्रिपद-पराक्रमश्च । अरिबन्धो परोपकारचरितानि प्रायो वर्णितानि ।

महामानवानां चरितानि ऋग्वेदे आकलितानि । प्रायस्ते महाभागाः क्षुधयो राजानस्य बभूवुः । राजा युद्धानि परमंस्वर्गपदानि बभूवुः । ऋषीणां तपस्वर्गं तेषां व्यक्तित्व-विकासाय बभूवुः । कवचित् ऋषीणां राजा च यशकर्मणि वर्णितानि ।

१. मम्मटनुसारं तु

काव्यं चापेक्ष्यं कृते अथवारविदे त्रिपेसरसुते ।

सप परतिर्षते बान्तामम्मिन्तयोरेणयुते ॥

२. ऋग्वेदविषये एवोदनापेन सम्प्रयुक्तम्—A poetic testament of a people's collective reaction to the wonder and awe of existence. A people of vigorous and unsophisticated imagination awakened at the very dawn of civilisation to a sense of an inexhaustible mystery that is implicit in life.

महाभारतं रामायणं च

महाभारते षण्णविविधाणां विपुलार्थं प्रकटति । तथा हि—

धर्मशास्त्रमिदं पुण्यमर्षशास्त्रमिदं परम् ।

सोऽशशास्त्रमिदं प्रोक्तं ध्यातेनामितबुद्धिना ॥

धर्मो धार्यो च कामे च मोक्षे च भरतपर्यम् ।

प्रविहासितं तद्व्ययं यत्रेहासितं न तत् क्वचित् ॥

अष्टावन्पुराणानि धर्मशास्त्रानि सर्वशः ।

वेदाः साङ्गारतपेक्षत्र भारतं शंखतः स्थितम् ॥^१

सृष्टेरादिबालादेयैर्द्वैविध्यवृत्तं कथापरम्परया स्मरणीयं च धर्मं तस्मै च तत् महाभारते साररूपेण सङ्ग्रहमेव । अन्वयोऽयं वर्गाधर्मधर्मपरायणः । सर्वेषु वर्गेषु सर्वेषु आश्रमेषु च यस्या उदारजीवनपद्धतेर्दर्शनं विमर्शनं वा कृतं तस्या ध्यायहारिकल्पं कथागूत्रेण महाभारते घटितम् । अस्य महाभारतस्य 'श्रीमद्भगवद्गीता' प्रकरणं विनिष्टमेव । समस्तस्य भारतस्य परवर्तिवर्षयोः अन्वयोऽयमुपजीव्यो वर्तते ।

रामायणे रामस्य चरितगाथायाश्चरितं तदानुष्ठानराष्ट्रविलगितं प्ररोचितम् । तत्र श्रीकृष्णस्य सामाजिकं चोत्तरशायित्यं परिवोक्तुं समुत्सुका ये जनास्तेषां कृते कल्याणसर्वस्वमेव परिपूरितम् । रामचरिते शाश्वतरूपेणादर्शनं समारोपितं । रामस्य परिवासे जगतः सशिक्षस्वरूपमेव । तस्मिन् परिवारे सर्वेषां अल्पित्वस्य विहासनं सर्वेषां जीवनधाराया उदात्तोत्कर्षणं च रामचरितस्यैव विनिष्टम् । रामकृष्णो वैदिकसाहित्येऽपि प्राक्कलितौ ।^२

महाकाव्यानि

भारते महाकाव्यसाहित्यस्य प्रवर्तनं महाभारतरामायणादिभिः काव्यैर्भवति तत्र रामायणमादिशाब्दम् । अद्वययोगेण रचितं महाकाव्यमिति क्वापि बुद्धचरितं प्रथमेव । अद्वययोगस्य द्वितीयं महाकाव्यं सौन्दरनन्दमस्ति । द्वयोर्महाकाव्ययोर्वर्णयित्वा गीतमयुद्धस्य अन्तिरवमपि कृतस्य वर्तते । बुद्धचरिते गीतमस्य आत्मतः प्रभृति चरितगाथा वर्तते । गीतमोऽयं भारतस्य सांस्कृतिकान्धुत्वाजकारिणामेकः एव महत्पिरासीत् ।

सौन्दरनन्दे गीतमस्योपदेशानुबुद्धं नन्दस्य अन्तिरवविकसनप्रक्रिया प्रकटीकृता । कामुको नन्द उपराजपदं परित्यज्य कथं निर्वाणपथमचरत्, मानवताया कल्याणाय किमकरोदिति सौन्दरनन्दे वणितम् ।

कालिदासो रघुवंशस्य कुमारसम्भवस्य च रचयितास्ति । रघुवंशे रघुवंशीयराजानो

१. आदिपर्वणि ६२.२३, ५३ तथा शर्मोहणपर्वणि ५.४६ ।

२. राम शंखेदे १०.६६.१४ मन्त्रे कृष्णाय शंखेदे ८.८५-१६ मन्त्रे ।

मुख्यतो रामस्य चरितं यणितम् । आत्मन काव्यप्रवृत्तिमालोचयन् कालिदास
प्रोक्तवान्—

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्बिभर्षोर्जपि सन् ।

तद्वर्णनं वर्णभागस्य चापत्याय प्रचोदितः ॥

उपर्युक्तश्लोकेन वर्ण्यविषयस्योदायं व्यज्यते । दिलीपस्य गोचारणप्रसङ्गेन रघोः
कौत्ससाहाय्यप्रकरणेन चोपर्युक्तव्यवहार प्रमाणीक्रियते ।

कुमारसम्भवे देवाना मानवाना च साहाय्यं कुमारस्य कातिकेयस्य जन्मकथा
वर्णिता ।

किराताजुंनोयम्, शिशुपालवधम्, नैषधचरितञ्चान्यानिप्रमुखमहाकाव्यानि सन्ति ।
प्रमुखमहाकाव्याना वर्ण्यविषयस्य दिङ्मात्रनिर्देशेन तस्य वैविध्य प्रमाणित भवति ।
एतन्न कतिपयमहाकाव्यानामितिवृत्तानि महाभारताद्भूतानि सन्ति । इतिवृत्तानामियत्ता
महाकविभि कदापि न स्वीकृता । आबदयकतानुसार मनोरमवर्ण्यविषयानामुपरिष्ठात्
संयोजनं सदैव समीचीनं मतम् ।

महाकाव्याना वर्ण्यविषयमधिकृत्य परिभाषित साहित्यदर्पणे—

वर्षाचान्निन्दा सत्तावीना सतां च गुणकीर्तनम् ।

सन्ध्यासूर्येन्दुरजनौप्रदोषध्वान्तवासराः ।

प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलतुंबनवासरा ।

सम्भोगविप्रलम्भो च मुनिस्वर्गपुराध्वरा ।

रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयावय ।

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा भभी इह ॥ ६ ३१९, ३२२-३२४

उपर्युक्तविशेषेण स्पष्ट प्रतिभाति यत् वर्ण्यविषयद्वारा महाकाव्येषु मानवतायाः
समस्तमादर्शरूपेण महापुरुषाणां देवतामामुषीणां च चरितानि प्रस्तावितानि । अपरं
च—प्रकृतौ मानववृत्तिषु यानि परमोदायसम्पन्नानि मनोहराणि च वस्तूनि वर्तन्ते, तेषां
काव्यमस्वरूपाणि महाकाव्येषु समुपस्थापितानि ।

जाटकाणि

जाटकासाहित्यसमारम्भोऽत्रणोपस्य रूपकत्रयेण भवति ।^१ तेषु प्रथम पारिवृत्त-
प्रकरणम् । अस्मिन् प्रकरणे बुद्धोदयेन चत्वा पारिवृत्तस्य मोदगत्यायनस्य च निशुब्रत-
धारणकथा वर्तते ।

१. अत्रणोपस्यनाटकानां परिचयतां दृष्ट्वा एतदेव प्रतिभाति यत् जाटकाः अस्मिन् सुखे विहितानि
सन्ति । अत्र न तानि रूपकाणि नाट्यप्रतिभे प्रथमं स्थानमस्ति । अत्र च पूर्वजातीय-
साहित्ये पादिसुत्रेषु महामाये च नाट्यसाहित्यसंबन्धेण प्रायः ते ।

भाष्यस्य त्रयोदशनाटकेषु कृत्रियदत्ताभाष्यमहाभारतकथा उपनिबद्धा । सर्वा कथा श्रीरामायुर्णा औदार्यश्रवणा वा प्रतिभाति । तद्यथा—कर्णभारानुसार कर्ण इत्याय कवचकुण्डले प्रदत्तवान् । ऊरुमद्ग्रे दुर्योधनभोग्यापुंढं वर्णितम् । कृत्रियदत्ताटकेषु प्रग-
दकथा निगदिता । तद्यथा—चारुदत्ते वगन्तमेनाचारुदत्तयो, स्वप्नवासवदत्तायामुदयन-
पचारुपोदव प्रेमकथा वर्णिते । मध्यमव्यायोगे शास्त्रगुरुदत्ताचार्ये भीमस्य केनविद्याश्रमेन
सह युद्धं वर्णितम् ।

शूद्रकस्य सुवृत्तदत्ते त्रिगुणदेवो गाय विदने । प्रेममार्गस्य बाया अर्थव्याप्ता
भवति । अन्तर्गो राजकीयप्रबंधेन प्रणयकथाया नायकस्य चारुदत्तस्य सुसुन्दरयो घोषित ।
तदनन्तर चारुदत्तस्य रुद्रादक दार्ढ्यो राजान इत्या म्दयमेव शाग्वी भवति । अस्मिन्
नाटके तदानीन्तनमहाभारतय विविधवर्णा—याज्ञो, वेद्या, शौर, गुरुवार, धूर्त,
कुट्टनी घोषवनिता ।

कालिदासस्य नाटकावलेषु—कालविवाहिसिन्धुविजयपोरंधोयाभिमज्जानागृन्तरेषु दत्ति-
वृत्तं प्रायामर्णं सर्वत्र विदने । तेषां कथानामारम्भ संयोगवनादेव प्रणयिजनाना समाग-
मेन भवति । अन्तर्गो विवाहस्य पंचान् गार्हस्थ्यश्रीवतस्य मुगददगयोर्जनं सर्वत्र विदते ।

प्राय सर्वेषु परवनिनाटकेषु प्रणयकथा इतिवृत्तिसंगे श्रीकृता । तद्यथा—धौहर्षस्य
रत्नाकरी-प्रियशनिना-नामान-दानि, नवभूत माउश्रीमाधवगुणरामभक्ति च । अथवाद-
स्येन भवमुनेर्महाश्रीरक्षित भट्टनागस्यस्य वेगागशर विद्याप्रदत्तस्य मुद्रात्तम च
वर्णते । महाशौरचारुते रामायणस्य प्राय सुसूत्रां कथा नाटकसंगे प्रस्तुता । वेगोसुहारे
श्रीराजा वेगोमहागवं दुर्योधनश्चादृगुणस्य गाणित प्राप्नु तत्र सह युद्ध वर्णितम् । मुद्रा-
राजसे कौटिल्यस्य कृतिश्रवणेन अन्तगुणस्य वक्ष रागस्य वतन वर्णितम् । राजनीते
कदिवदपूर्वं एव चमरागस्यवर्णविविध । राजरोवरस्य द्वे नाटके कालरामायण वाउभारत
च प्रमग रामादगमहाभारतयो कथानुपनिबन्ध-धीत ।

शूद्रादयथानेषु काव्येषु कवचिदुक्तवादर्ना कथामाप्यमेन प्रतिष्ठाविताः । तथा हि -
नागतदे जामुनवाहन नागाना प्रागरतशायाभरविद्वान कतेति । उत्तररामचरिते
तु राम —

स्नेह दया च शौच्य च यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय सोऽहस्य सुष्ठुचनो नास्ति मे त्यया ॥

इति प्रतिष्ठा सरथावयति ।

प्रणयप्रधाने नाटकसाहित्येषुऽपि भारतीयमष्टमृते सर्वोच्चादर्ना सपटिता एव । नि स-
न्देह कवयो नाटकेषु मानवानामुदात्तवृत्ति प्रोत्तेजयितु प्रयत्नकृत । प्रहृतेरीशार्थस्य निद-
र्शनमपि तदुद्दिश्य कृत प्रतिभाति ।

१. कदाहृष्यावेममिगन्तनाहु तत्रे अदुयोऽश्री इत्यथ ।

इदं परिलक्ष्य नाटकानामिद्विबुद्धमधिकृत्य साहित्यदर्पणं प्रातम—

नाटकं ह्यातपुत्रं ह्यात्पत्रसन्धिसमन्वितम् ।
 विलासद्वेषादिगुणवद्भुक्तं नानाविभूतिभिः ॥
 प्ररपातवशो राजविधोरोदात्तं प्रतापवान् ।
 दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणव्याघ्रायको मतः ॥
 नागाविवानसयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् ।
 आशयपक्षानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मिता ॥
 दूराद्द्वान् वधो युद्धं राज्यदेशादिविस्तृतम् ।
 विवाहो भोजनं दापोत्सर्गो मृत्यु रतं तथा ॥
 दत्तच्छेद्यं मत्तच्छेद्यमन्यद् वीढाकरं च यतः ।
 शयनाशयनानादि नगराशयरोधनम् ॥
 स्नानानुलेपने धौर्भिवर्जितो नातिविस्तरः ।
 देशोपरिजनादीनामभारतप्रणिजामपि ॥
 प्रत्यक्षविप्रचरितं पुंक्तो भावरसोद्भवं । ६७, ९, १४, १६, १९

उपयुक्तवर्णविषयाणां समाहारो भारतीयमस्मृतिशिष्टाचारादिकमनुसृत्य कृत इति प्रत्ययम् ।

नाटकान् परिलक्ष्य सिद्धांतितं यत—

नेता विनीतो मधुरस्त्यागो दम्भ प्रियवदः ।
 रत्तलोकं शुचिर्वागीशो वृद्धराजः स्थिरो युवा ॥
 बुद्धयुत्साहसमृतिप्रज्ञाकलामानसमभिमतः ।
 शूरो वृद्धश्च तेजस्थो शास्त्रप्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥

तत्र धीरोदात्तो दशमपदे—

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकल्पितः ।
 स्थिरो निगूढाहकारो धीरोदात्तो वृद्धव्रतः ॥ २, १, २, ४, ५,
 प्रायः सर्वेषु नाटकेषु सत्यस्य धर्मस्य च जयोऽन्वया पराजयोऽभिध्यतः ।

ऊर्था

कथानां लोकप्रियता स्वभाविनी प्रतिभाति । कथामूर्तेषु विविधविषयाणाम्—
 इतिहास-भूगोल-राजनैतिक-धर्मार्थ-शास्त्र-विज्ञानादीनां सरलरीत्या प्रभावोत्साहविधिना
 च व्याख्यानमस्ति यतः ।

भारतीयकथानां प्रथमं सारं इतिहासपुराणेषु जातककथादिषु च प्राप्यतः । आगु

कृपायु प्रायो जीवनदायाया विविधमार्गेषु कथं प्रवृत्तिरभ्यम् इति वक्षितम् । कृपायु मनो-
रंजकप्रामदी प्रचुर विद्यते ।

समृद्धभावाया सपुत्रपानां मुप्रसिद्धसंस्करणं पंचत्रये विद्यते । तत्र कथानां पञ्च-
शृङ्खला—मित्रनेत्र, मित्रसम्पत्ति, काकोट्टुक्षीय, सत्यप्रमाण, अयरोक्षितधारकश्च
छन्ति । मित्रनेत्रत्रये मित्राणां परस्परभेदेन कार्यमाध्यते दुर्वृत्तिभिर्जनैरिति निर्दिशितम् ।
मित्रसम्पत्तित्रये सद्गुणानां कार्यसाधन सुमित्राणां साहाय्येन सक्तीति प्रवक्षितम् ।
काकोट्टुक्षीये त्रये—‘अत्रोदित्वाप्तो न कर्तव्यः’ इति प्रमाणोक्तम् । सत्यप्रमाणत्रये
‘विरामिच्छाते प्रपुत्रप्रवृत्त्या कार्यं गिद्यति’ इति बोधितम् । अयरोक्षितधारके ‘परो-
दानं विना कृतं कार्यं मारुत्य न विद्यति’ इति प्रतिपादितम् ।

उपरोक्तो बन्धविषय सुखांशु स्थितिषु सिद्धिगतये समाहृत इति केवलं विष्णु-
धर्मशास्त्रेण—

अपानि य इव निम्न नीनिशास्त्र शृणोति च ।

न परामर्शमाप्नोति शकारपि कदाचन ॥

आश्रय परवान् मममे शत्रुं दग्धिना दनकुमारचरितम्, मुक्ताया वासवदत्ता,
वागस्य कादम्बरी च रचितानि । अस्मिन् प्रत्यये प्रायः प्रणयकृपा सप्रत्यक्षं
वर्णिता । तत्र कादम्बरी त्यागस्योत्तम आदर्शो विभावित । मुद्गू मित्राय, विजयो
पुत्राय, मेवक स्वामिने चादानमात्रनाम प्रेरिता अनुत्तर त्याग कृत्तुं प्रवर्णिता एव ।
अपर च कादम्बरी मानवसम्बन्धात्पलायना सुखेण मनोरमाणां सन्तुलां वर्णनं हृदयं
रमयति । वागस्य हर्षचरित महााराजस्य हर्षवर्षनस्यैतिहायिककथा वर्णिता ।

कथानामेकापरा शृङ्खला गुणादपरचितया बृहत्कृपाया आरम्भत । गुणादपेन
‘बृहद्बृहद्’ इति कथाप्रत्ययेनापानायाया उच्यते । ‘बृहद्बृहद्’ कालान्तरे
विनष्टा, किन्तु तस्या कतिपयनागा सोमदशस्य कथासंरक्षणारे, सोमेन्द्रस्य बृहत्कृपा-
सत्रयाम्, उपरस्य हरचरितविन्तामगो च संकलिता । एतां प्रख्याता विदतेषुनेन स्पष्ट
प्रतिपाति यन् ‘बृहद्बृहद्’ तदानीं-तत्रप्रसिद्धकृपाया महाप्रह्लादस्य । जीवनस्य
विविधशत्रुषु मुमुक्षु सारमकपरिस्थितिषु विविधपदयोग्यतादिकमादयाना जना कीदृश
व्यवहरन्तीति ज्ञानु कथाशास्त्रोपमशक्याहनयोग्य ।

वेद्यकाव्यानि

मूकानां गानस्य प्रचलनं संस्कृते समारम्भादेवामवत् । वैदिकयस्युत्तौ यज्ञविधानेषु
प्राय सामगानमश्रियत् । परम्परेष्वामंश्वमूकानि गेयपदान्येव प्रयुक्तानि । तेषु तप मूकानि
मुप्रसिद्धानि । परवृत्तिशास्त्रिये—महामारुते, रामायणे, पुराणेषु च देवरागि स्तोत्राणि

मेघपदानि सन्ति । स्तोत्रेषु देवानां पराक्रमा, तेषां शृष्याप्रवृत्तयश्च भक्तिभावेन विभाविता विद्यन्ते ।

मेघकाव्येषु प्रथमपद कालिदासस्य मेघदूतेनाहितमिति सुविदितमेव । मेघदूते कस्य-चित्पाशस्य विरहिणः सखादस्तस्य प्रेयसीं प्रति निवेदयितुमेको मेघोऽभ्यर्चयति । प्रापितो यदा सोहादंभावेन मेघे स्वसन्नेन सन्निधापयति, रामगिरिर्यशपुरोपर्यन्तमाशानमार्गनिर्देशनं च करोति । मेघदूते भारतीयप्रकृते—पशुपतिपर्वत नदी-वायु-सरोवरादीनां सामञ्जस्य-पूर्णगतिविधेरपूर्वं वर्णनं प्रथितम् । तत्र प्रकृतेस्तदेव बन्दनीय स्वरूपं चित्रितं यदोद्योगं यद्दानुभूत्या च परिख्यातं वर्तते । तथा हि प्रकृते समस्ततत्त्वानि मेघस्य समादराय स्वाग-ताय च समुत्सुकानि सन्ति । मेघोऽपि नैसर्गिकाभिरामगुणैः प्रायशः प्रकृतेरलङ्कारणमेव ।

नृत्यसंहारे कालिदासः पद्भूतानां प्राकृतिरसोत्तमप्रभावं च नायकमुखेन नायिकासमक्षं प्रस्तौति । तत्र शृङ्गारमयी प्रवृत्तिः स्वभावनं प्रमुखा वर्तते । नृत्यनामाश्रयेण भारतीय-प्रकृतिः कथं नित्यमेवाभितव्यं स्वरूपं विद्यमाना सहृदयानां प्रोत्सुमनाय भवतीत्यर्थं वदन्ति ।

भर्तृहरेः शतकानि—नीतिशृङ्गारवैराग्यपराणि सन्ति । तेषु शतकेषु प्रथमं मोते शृङ्गारस्य वैराग्यस्य च स्वरूपं विविच्य तथा परमार्थदृष्ट्या मूल्याङ्कनं कृतम् । तत्र वैरा-ग्यस्य सर्वोत्कृष्टता प्रतिपादिता, यतः वैराग्येणैवापवर्गाणां श्रेष्ठो मोक्षो लभ्यते । शृङ्गारगतकेऽपि मनोऽगमा रामा पुरपत्याभ्युदयपथे विपपूर्णा भोगिन्यो मता ।

अमरकवेः शृङ्गारशतकं तस्यामररत्नं विदधाति । अस्मिन् शतके गार्हस्थ्यश्रीवनस्यो-दात्तशृङ्गारमयप्रवृत्तीनामनर्गलप्रवाहः सामस्त्येन दर्शनीयः ।

जयदेवस्य शतश्लोके गीतशाय्यस्य मनोहारिसंस्कारमनुत्तरमेव । अस्मिन् काव्ये कृष्णस्य राधाप्रणयगोपिकानि सह वृंदावनशृङ्गेयुः समुत्सुकानि च केचित्कृतानि साक्षोपाङ्गवर्णनमाकृतम् । मेघपदेयुः दारद्वयनिता सह भावानामपूर्वसामञ्जस्य दृश्यने ईदृशे शृङ्गारमये काव्येऽपि कृष्णभक्ता जयदेवः स्वकीयाराध्यदेवस्य सर्वातिगादिदेवानुभार्यं समारोपयति ।

गीतशाय्यस्य शत्रुं मुनिकानां सत्तन्नीयं समुद्योतकम् । श्लोकेऽस्य प्रथमश्लोकं प्राकृत-भाषायां गायकसप्तशती रचिता । तामाश्रित्य गीतशाय्यस्य श्लोकेऽस्य परवान् द्वारने शत्रुं व्यापारशाय्यो रचितवान् । तत्र परं हि शक्यं विद्वारानि शब्दानि 'सत्तर्क' प्रणीतवान् । तामु सप्तशतीषु शृङ्गारमयभावानां नायिकानायकस्वोद्दाम्यापारानां च विवच-नमेव वर्तते ।

भाषा

संस्कृतभाषायां भाषाभिन्नज्ञानसम्बन्धिनिर्वाहः सुवर्षितः । तथा हि—शतश्लोकस्य

वैचित्र्यं मुक्तिद्वारं प्राचुर्यम्, वृत्तद्विधानं वाह्यरूपम्, वाग्दशक्रीणां वैविध्यम्, वाक्शब्दादीनां वैचित्र्यं च भावाभिप्रेत्यज्ञानस्य सवर्षनाय बभूवु । संस्कृतभाषाया विशेषान् परिस्पष्टय त्रिलियमत्रोत्समहोदयेनागमितम्—

Sanskrit language is of a wonderful structure, more perfect than Greek, more copious than Latin, and more exquisitely refined than either Asiatic Researches Vol I p 122

रवोऽत्रनाथानुसारं सङ्गृहे विमप्यद्भुतमेव हररक्षित्वम्, इतिनाम्भोयं रसाभावि-
कार्थं च वर्तन्ते । एतेषां मामुत्सवेनैरानना जायते यस्या वाति अतिवर्णनीयता
समुत्पद्यते । कवयस्तु सनेपुष्यं एतं प्रगुणैर्लोकांननुरजयन्ति ।

कष्टाप्रवरणरीत्या संस्कृतभाषाया स्वरूपं विरं रियर समवर्तत । 'वाक्यपर-
म्परापि भाषाया स्वरूपमपरिवर्तनगहृष्यरोत् ।

मूढमविचारणायां स्वभावमनन्तरप्रयोगेण कार्यमायनं संस्कृतस्यानुत्तमो विशेष ।
श्रीश्रीधरमहोदयेन उच्यते—The extraordinary power of com-
pression which Sanskrit possesses etc ' भाषेय वचविशालतालनुर्याननुत्तमो
विधातु समर्था ।'

शैली

वाच्यस्य प्रायमिदंशैल्या उदाहरणमुख्येदे वर्तते । रचना प्रायो देवानां परितोषाय
कृता । कवीनां मनोपायां देवानां माहात्म्यमरयधिकमातीत् । त्रिविधकामनायां पूर्वमे देवा
समर्था इति तर्कनम् । देवानामोदयो प्रतिष्ठा तानभिद्वय प्रवण । 'महर्षेणाय बभूवेति नि-
सन्देहम् ।

वैदिकशैली मरला प्रभावात्वादिवा च वर्तते । लघुवाचयानि प्रायं समाससहितान्येव
प्रयुक्तानि बभूवुः । वैदिकशैली प्रायमिदंयुगे विरोधविशिष्टा लक्ष्यते । एवस्य यदाय कति-
पयविशेषप्रदाने कवय कलायाः सापुष्यं मेविरि । अकट्टाराणां प्रायोऽभायो बभूवु ।
कवयिन् सवादारमकशैलीमनुगुत्य कवय श्रोतृणां साभोष्यं प्राणकथत ।

इति कविभिः प्रेषान् मत्त । इतिशैलेन कवयिदग्निः गुरोहितः, यज्ञस्य द्यः,
मार्गिद्वि, होवा, ररनपातमदच विभावित । ईदृशेषु वाच्येषु रतभाषादीनां व्युत्पन्नं उर्वच
सम्भवति ।

छन्दसां परिपाकं सगुणत एव दृष्टव्येदे वर्तते । तत्र पंचदशसंख्यादतां प्रयोपोऽभवत् ।

1 A History of Sanskrit Literature p. 178.

2, Ibid p. 338.

आदिवाक्ये रामायणे काव्यशैली भ्रम्या वर्तते । तत्र छन्दसामलङ्काराणां च वैविध्यं भावाभिव्यक्तये सुप्रशुक्तमिति स्पष्टम् । वर्णनेषु प्रायः सर्वत्र कविदृष्टिर्वैशूनामुदात्तस्वरूपं प्रतीयति । वाक्यरोति सरला बोधगम्या च वर्तते सर्वत्र । अनेन विधिना रामायणे सरसता सम्पादिता ।

वाग्मीके काव्यशैली आदर्शभूता परवर्तियुगेऽवधोपकालिदासादिभिः स्वोचिता । तेषां कवीनां काव्येषु भावाभिव्यक्तिः काव्यस्य प्रयानतत्त्वमसम् । अलङ्काराणां सयोजनं तत्र वस्तुस्वरूपस्य स्पष्टोत्तरणाय भवति प्रतिभाति । अलङ्कारास्तु वस्तुतः स्वल्पस्यैव शब्दैर्वस्तुना विशदस्वरूपस्य चित्रणाय समोहिताः । गणच्छन्दसां स्वरूपं प्रथममवधोपस्य काव्येषु लालित्यपूर्णमजामत ।

वैदर्भी रीतिः कालिदासस्य रचनाभिः सुवासिता एव ।^१ कालिदासस्य भाषा सरला सती लावण्यमयो प्रतिनासते । तस्य भावाः परिष्कृताः सदाशयनिर्भराश्च सन्ति ।

अभिनवा अपि समालोचना कालिदासस्य सरलरचनारोति सूक्ष्मालङ्कारता च प्रसंसन्ति । तद्यथा नीचमहोदय —

His was the golden mean of Virgil between rustic simplicity and clumsiness and that over-refinement which is specially fatal. Thus it results that his miniature-painting in its polished elegance often attains relative perfection.

A History of Sanskrit literature p 101.

कालिदासस्य युगे सस्कृतकाव्ये कृत्रिमालङ्काराणां शब्दगुणफलवैचित्र्याणां च समा-
रम्भोऽभवत् । परवर्तियुगे शब्दाट्टम्बरस्य रीतिः सर्वत्र प्रचलिता दृश्यते । तथा हि—
महाकवि भारविः माघश्च सरलरोति विहाय पश्चिन् पाण्डित्यप्रदर्शनार्थमेव शब्दशालं प्रस्तुतवन्तौ । परिणामत एकाग्रश्लोकरचना, विविच्यव्ययुक्ता श्लोकाश्च समन्वयार्थं पुरस्कृताः । तथापि भारवेर्माघस्य च काव्यशैली विशेषगुणानाम्प्रती सुमादृता वर्तते । प्राचीनालोचना भारवेरर्षंगौरव शैली च प्रसंसन्ति ।

रघुलङ्कारोतिभ्यजनाशेना चरमोत्कर्षः श्रोतृस्य नैवर्थायचरिते प्राप्यते । कवि-
स्वयमेव स्वकाव्यस्य परिव्याप्यं कथयति—

'परशब्दं मधुर्वापि' 'शृङ्गारामृतनीतयु' चेति ।

शृङ्गारामृतमिव न सर्वैरास्वादनीयमिति स्पष्टोक्तं श्रोतृवेण—

प्रथममिदं विदुः क्वचित्कश्चिदपि ग्याति प्रयत्नान्मया

प्राप्तमन्यमना हृटेन पठिती मास्मिन्सल येत्तनु ।

१. मधुर्वापि शब्दे रचना ललितमिदं ।

शृङ्गारामृतं सर्वैरास्वादनीयमिति स्पष्टं ॥ साहित्यदर्पणे १. १. ३

धट्टाराट्टगुदलपोहृनदृष्टप्रग्निय समासादय-
 खेतकाधरमौमिमञ्जनमुपध्यासञ्जन सञ्जन ॥

नाटककाग प्रायः सर्वत्र प्रगुणरभनारोतेरनुपायिनो बभूवुः । नाटकानि सर्वजनबोधाय भवन्ति इति विचारणा तत्र वेदमूर्तिरिति प्रतिष्ठापयति । तथापि युगप्रमाशय सर्वश्यावि-
 प्रवर्तनं नवत्येव । भागमय कालिदासस्य च नाटकानि सरलानि सन्ति, किन्तु परवर्ति-
 युगस्य 'उत्तररामचरितम्' 'वंशोत्तमहारम्' 'मुद्राराक्षसम्' वा न सर्वत्र सरलानि । तेषु
 नाटकेषु भारतीयकाव्यशैलीस्य शैलीदृष्टिः प्राचीनोत्तरमेव ।

येषु काव्यानि नाटकमदृशानि सरलभाषया निबन्धनमहन्ति । तेषु गण्डादम्बर-
 वकाशो नास्त्येव । स्थानामात्र एव तत्र कारणं वर्तते । सरलभाषया निगदिता दृशोऽपि
 विशेषतो भर्तृहरेः नाटकेषु, गीतगोविन्दे वा गविलेपे प्रभावोत्पादना भवति ।

काव्यशैली कथासाहित्ये द्विविधा प्रवर्तते । लघुकथासु दलोकनिबन्धकथासु च प्रायः
 सर्वत्र मनोरमा सरलभाषया वेदमूर्तिरिति मनुमरति । किन्तु महाकथासु, आख्यायिकासु वा
 भाषा प्रायः समाशुबहुला, अलङ्कारभाराश्रान्ता च प्रवर्तते । पंचतन्त्रस्य, कथापिरस्ता-
 गरस्य च भाषा सुशोभा एव । किन्तु बाणस्य कादम्बर्यां हर्षचरिते वा गण्डादम्बरो
 भयङ्कर एव । तदपि तस्य बाणेन स्वयमेव प्ररोनितम्—

नवोऽर्थो जानिरघाम्या इतेषोऽश्विषट् स्फुटो रसः ।

विषटाशरवण्यश्च हृस्वस्वमेवत्र दुष्करम् ॥

अपरं इति कथाकाग गुबन्धुर्दण्डो घनपालादय समाशुबहुला सालङ्कारां शैलीमेव
 समाददुः ।

गम्भिरकाव्यशैली वर्षाविषयाणामोदार्यानुबुला सर्वत्र समुपजा बभूव ।

कवीनां व्यावितत्वम्

वेदिककवय ऋषय इति स्याता । साधारणतस्ते ऋषयो भरद्वाजात्रिविष्वक्वामदेव
 वष्मत्तयो ज्ञानात्प्रज्ञानयोर्मि परिप्लवा बभूवुरिति तेषां रचनाभिरपि स्पष्टं प्रतिभाति ।
 कवेः प्रतिभा यद्वा इति प्रसिद्धा टीर् प्रदत्ता मता । तस्यां प्रसूति सृष्टस्य सदनाद्
 बभूवेति धारणामात् ।^१ हृदयमेव काव्यश्यापिष्ठान व्याख्यातम् ।^२ सामयानन तेषामुपोगा
 काव्यरचनाशक्तिः समुत्पन्नता बभूव ।^३

१. अग्निदे ७ ३६.१ ।

२. अग्निदे २.३५.१ ।

३. अग्निदे १० ११६

वेदिकयुग राजान, सैनिका, वेदया, आर्येतरा, स्त्रियो वा कवयो बभूवु ।^१ तत्र राजानो युद्धभूमे स्वकीयमनुभव निवेदितवन्त ।

आर्येतरकवय ऊर्ध्वग्रावा, अरिष्टनेमिसव सुप्रसिद्धोः स्त्रीकविषु शब्दा, वचो च प्रख्यात ।

रामायणमहाभारतयो रचयितारो बाल्मीकिर्वासरव श्रेष्ठमहर्षी बभूवु ।^२ तपो-भिरव तयो कवित्व प्रस्कृष्टिमिति प्रतिभाति । आचार्यस्य व्यासस्य दर्शन-राजनोति-मुद्धसास्त्रादेशनि प्रवाममेवासीत् । बाल्मीके काव्यरचना दिव्या भव्या च देवानुग्रहवन्मूढ । काव्यादस्य वृत्तिमनुवर्त्तमाना मृगयोऽपि शृङ्गारवीरादिरसारमकानि काव्याङ्गानि उपवर्णितवन्त ।

परवर्तियुगे कवया राजाश्रय प्राप्तवन्त । प्रथम तावदश्वघोष कनिष्कस्य राजसभामलकृतवानिति श्रूयते । तथापि अश्वघोषस्य रचनाया वक्त्रचिदपि राजा रुचेरनुवर्तन न दृश्यत । तस्य काव्यप्रणयनोत्साह नष्टपिबदेवासीत् । स बौद्धसंस्कृतेर्महानुनायकौऽभवदिति विदितमव ।

परवर्तियुगीना राजान कवयश्च परस्पर ग्रह्यन्ते स्म । तथा हि वामुदेव, मान-वाहन, सुदक, साहस्राक्ष, विक्रमादित्य, मोजरव तादृशा प्रमुखा राजानो बभूवु । कान्दिदास, सिंठ, अमर, भारविश्च उग्रदिव्या राजसमाश्रय प्राप्तवन्त । बाणो हर्षवधराय राजसभामलकृतवान् । वाक्यतिराजो राजसाराश्रीहर्षदेव राजसमाश्रय सेभिरे । तत्र राजसभाया काव्यस्य समुद्रतरवसरोऽविसृत ।^३ परस्परस्पर्धया नित्यमवो-चनतरकाव्यस्य रचना समभवत् । कतिपये राजान श्रेष्ठकवयो बभूवु ।

राजाश्रय प्राप्यापि स्वल्पा एव कवयो राजप्रशस्ति कृतवन्त । कविप्रतिभा राज-धान्यामपि कृच्छिता न बभूव । किन्तु शृङ्गाररसस्य वीररसस्य च प्राणाय राजकवीनां रचनासु स्वामाविक्रमेवास्ति । साष्टव प्राक् काव्यस्य प्रणयन प्रायश्चतुर्धर्माणाम्—विनोदयो धर्ममोक्षयोर्भ्यास्मानाय बभूव । स्त्रीष्टस्य परजात् काव्यरचना नागरिकाणां मनो-रञ्जनेन सह तेषा वित्तवृत्तिसकाराय बभूव ।

‘प्रतिभाशालिन एव विद्वांस कविपद्धतिभनूस्तरन्तु’ इति धारवतरीतिरभवत् । प्रति-

१. राजानोऽप्यनुसारं तु-स यत्रमाव कविरस्तेऽनुसूय काव्यम् ।
 २. तत्र बहवा भ्याना बभूवु । भ्यास्तेषु मयमा दीशयन एव । भागवते ११ १६ २८, कविरवभ्यासानां नानानि विष्णुपुराणे ३ १ ९-२१ १५ने भाष्येन ।
 ३. इत्थं सप्तमं गमूँरहा य काव्यानि परागते ।
 काव्यस्य जगद्वर्षि स एषी तत्र तत्र च ॥

मया महं प्युत्तरैरभ्यागम्य च सामान्यमपेक्षितम् ।^१ तत्र शास्त्रकथय , काव्यकथय , उभयकथयस्य सम्मता । उभयकथय श्रेष्ठा समादृशा । 'सततमभ्यागच्छत मुहुरे. वाक्यं पाकमायाति' इति राजशेखर ।

राजशेखर 'कवि'स्य श्रेष्ठो मातर' इति प्रतिपादयति—

स्वाम्भं प्रतिभाभ्यासो भक्तिविद्वत्तया बहुश्रुता ।

स्मृतिवाङ्मनिर्वेदश्च मातरोऽष्टौ कवित्वस्य ॥

कविचर्या निर्देशयन् स उच्यते—'स्मिन्पूर्वमभिभाषणम्, रहस्यान्वयण परकाव्य-
रूपणवैमुख्यमनभिहितम्' । तदनुसारं कविगुरुं तु रमणीयमागीम् । तथा हि—तस्य भवन
गुणमूषम्, अनुपदसोचितविविधस्थानम्, अनेकतरुमूषकल्पितापाश्रयवृक्षवाटिकम्, सत्रीदा
पर्वतकम्, मदापिकागुणकर्मिणीकम्, महाहिमहरिणहारीनम्, सगरसुखत्रवाकहसम्, समूहि-
धारागुह्यमन्त्रतामस्तकम्, सदासाप्रेक्षं च स्यात् । राजशेखर श्रेष्ठकाव्यस्य विरक्तत्वं
मन्यते ।

काव्यशास्त्राणि

काव्यशास्त्रमधिकृत्य ग्रन्थानां प्रणयन साहित्यवृत्तस्यादित एव सम्भावनीयम् । वैदा-
नानामध्ययन काव्याभ्यासस्य प्रथम पद प्रतिभाति । वदाल्लेषु व्याकरणच्छदानिदक-
णिनाद तद्विज्ञान महत्त्वं काव्यरचनार्थं भवति । तत्र व्याकरणच्छदयो परस्परा सातत्येन
विकसिता बभूव । पाणिन्यव्यकरण विद्वत्स्य च छन्द शास्त्रममरस्यमादधत्तु ।

काव्यशास्त्रस्य विद्यादानां प्राथमिक संग्रह भरतस्य नाट्यशास्त्रमेवोपलभ्यते ।
अस्मिन् ग्रन्थे काव्यमर्शापितृत्वानां—रगाछन्दारच्छदोन्मेषतालछायादीनां सम्पत् विवे-
चन वर्तते । पदचान् मामहदग्निद्वामनात दशर्षनममटविद्वतायादिभि कृताति काव्य-
शास्त्रानि निबद्धानि । तत्र ममट काव्यप्रकारे सन्दर्शतिगुणदोषविवचनपुरस्सरमलच्छा-
राणा वैगिष्टयानि प्रदशयति ।

काव्यशास्त्रमधिकृत्य प्राय सर्वेषां प्रकरणानां मृदमदृष्टया भेदोपभेदनिर्दर्शनम्, वाचा-
प्रणासाविवेचन च सर्वसङ्गतप्रणालीमनुगुय कृशमिति ध्वनेरवमाया भेदवैचित्र्योदाहरणेन
व्यष्टं प्रतिभाति ।

प्राकृतकाव्यानि

प्राचीनयुगे मञ्चन भारतस्य सर्वाधिकमदृष्टवूर्णा भाषा बभूव । वैदिकसंस्कृते सर्वे
श्रेष्ठविद्वांस मञ्चनभाषया काव्य रचयामासु । प्रारम्भिकयुगे बौद्धमञ्चनेरनुदायिन पालि-

१. बहुधा व्युत्पत्ति । तत्र अनुचितविरा राजशेखर ।

भाषायाम्, जैनमंस्त्रैरेतनुपायितोऽनभ्रंसमागधोऽशैरशेनीमहाराष्ट्रोभाषासु च परमप्रन्यानां प्रणयनं कृतवन्तः । धर्मग्रन्थेषु स्वचित् काव्यस्य दर्शनं भवति । तथा हि बौद्धानां सुत-
पिटके सुतनिपातादिषु लोकरुप्रियकाव्यस्य स्वरूपं प्रतीयते । जातकेषु प्राथमिककथासाहित्यं
प्रवर्तते । धैरगाथाधैरीगाथादिषु पालिसाहित्यस्य गेयपदानां प्राथमिकसङ्ग्रहो विद्यते ।

जैनानां प्राकृतकाव्ये चरितग्रन्थेषु, पुराणेषु, कथासु च प्रतिभासते । तेषां रचना
साधारणतः समाजस्य प्राकृतजनैभ्यः कृता । अतएव तेषु ग्रन्थेषु भावालङ्कारादीनां प्रयोगो
नाविरलः ।

महाराष्ट्राश्रया प्राकृतभाषा द्वाम्बा महाकाव्याभ्यां समल्लृता बभूव । तयोः प्रथमं
महाराष्ट्रप्रवरसेनेन निमित्तं सेतुबन्धमस्ति । अस्मिन् काव्ये रावणदधमपिकृत्य सेतुबन्ध-
नोपलक्षणस्यातीव मनोरमं प्रभाषोत्पादकं वर्णनं च विद्यते । मानवोपक्रमस्य तादृशं
सम्भावनं भारतीयसाहित्येऽन्यत्र न समाप्तायते । सेतुबन्धस्य काव्यशैली सन्निसोपमुदात्ता
वर्तते । अस्मिन् महाकाव्ये वीररसस्याद्भुतरसस्य च चरमप्रकर्षो दर्शनीयः ।

द्वितीयं महाकाव्यं गौडकथमिति वाक्पतिराजेन कृतम् । तत्र दिग्विजयतिरूपणप्रसङ्गे
भारतस्य विशालप्राङ्गणस्य नैसर्गिक-विभूतीनां धनपर्वतमण्डूभिपदादीनां पूर्ववर्णनं विद्यते ।
एवं प्रतिभावद्भृजता च सर्वथा विस्मयकारिणी प्रतिभाति ।

प्राकृतभाषायां कतिपयनाटकानि रचितानि । तेषु कर्पूरमञ्जरी, चन्द्रलेखा च प्रमुने ।
इमे द्वे मृदुके प्रणयकथोद्गूणौ स्तः ।

आर्योत्तरभाषाकाव्यानि

दक्षिणभारतस्य आर्योत्तरभाषा गुतामिल-कन्नड तेलगुषु प्राचीनकाले सुगमूढं काव्य-
साहित्यं रचितम् । तत्र तामिलभाषायां साहित्यमुच्चकोटिकं वर्तते ।

तामिलकाव्यानि

तामिलकाव्यस्य प्रादुर्भावो राजाश्रितेषु सत्तेषु बभूव । सधसंस्थायां समारम्भः मम्म-
वत् श्लोष्टान् एवं पञ्चमे शतके बभूव । प्रथममधस्य रचना सोन्गाप्पियमिति स्यात्ता
शाकरोप-सुद्धश्रेय-काव्यशास्त्रानि चापिकृत्य बभूव । अस्यां द्वितीयेऽध्याये तदानीन्तन-
साम्राजिकदशायां वर्णनं विद्यते ।

तृतीयसंघस्य मन्थररचना, एट्टुत्तौरी (अष्टपरिमंजलनाति), पन्नुसाट्टु (दश-
काव्यानि), पदिनेट्टुन्कण्णु (अष्टादश काव्यानि) च सन्ति ।

एट्टुत्तौरीकाव्ये ५३० कवियों २३०० कविताः प्राकृतिकदृश्य-श्रेयसवर्णने अपिकृत्य
सकृदिताः । तत्र रात्रकुमारानां वीरानां च साहसगुणवराश्रमाणां नाट्योत्सववर्णनं

विद्यते । पत्तुनाट्टुकाभ्ये विविधविषयानधिभूय रचितानि काव्यानि वर्तन्ते । तदथा—
 कातिकेयवराज्या, 'कावेरिपट्टनम्', लोकाय्य, काञ्चीराज्यं, नगरानि, प्रेमगाथा,
 रामोपनिषदानि कविचारचौलस्य वराज्या, चोन्नराज्यस्याम्बुदत्तम् ।

पदिनेष्टुन्काकुरुस्रहेष्टादश काव्यानि प्रायो धर्मविषयकाणि सन्ति । तत्र काव्या-
 त्तमोपदेशा मानवस्य सद्भावनाया संवर्धनाय सन्ति । कठिनधनापेण मुदनिषयाः, शौच-
 धिनिष्ठानम्, राजचरितानि च बनिष्ठानि ।

श्लोष्टस्य पञ्चान् द्वितीयशतके सप्तमशतके वा 'इल्लङ्गो अहिमल' इति श्यातनाया
 कविः 'मिन्पदिक्क' इति रचितवान् । अस्मिन् काव्ये 'कैवल्यम्' इति श्यातस्य नायकस्य
 वेत्यापानबद्धस्येवगतदारिद्र्यस्य मदुराप्रवास प्रथमं वर्णितम् । तत्र राजकुलस्य नूर
 चोरितवान् इति सामियोगे स राजाज्ञानुसारं मृगं वधं प्राप्तवान् । पदवान् तस्य पत्नी
 कन्दकी साध्वी मृगी प्राणाम्यन्ववती । अस्य पापकर्मणं प्रमावान् सजोहो राजा मृत,
 मदुरा च प्रशाहेन दग्धा । सर्वं विनष्टम् । तत्र पर कण्ठो मदुराप्रदेशस्य पुत्रनोया
 देवीति सम्मानिता ।

मणिमेवकलं काव्य 'कूत्वाणिगन्' कवे रचना प्रसिद्धा । तत्र मायस्यास्तस्या कन्द-
 याश्रितगाथा बनिष्ठा । अन्तिमभागे धर्मोपदेशा विद्यन्ते ।

पष्टशतकस्य पञ्चान् शैव-वैष्णव-ताम्रिकाणां साहित्यं समवर्षत । तेषां रचनासु
 'तेवारम्' विनिष्टमेव । नवमे शतके 'मानिककवचक' इति श्यातो महर्षि 'तिडवाचकम्'
 रचितवान् । द्वादशशतके शैवो लम्बिः 'पेरिय'-पुराण रचितवान् ।

शैवसम्प्रदायस्य प्राथमिकद्वादशमहर्षय 'आम्बार' इति श्याता । तेषां रचना
 'नालापिप्रवन्दम्' काव्ये संकलिता । अस्मिन् प्रकथे तदानन्तनशासनिनातां कवोता
 विचारयोगाजगाहनीया ।

द्वादशशतके 'कम्बर' कवे रामायण प्रणीतवान् । तत्र काव्यकला, कथानकमवि-
 धान च कवे प्रतिमानैः प्रथमं प्रमाणयत । कम्बरस्य समकालिक 'श्रोतुकुत्तर'
 नन्देणकाव्यं नन्देण बनिष्ठवान् । तस्मिन् युगे 'जय कोण्डान्' कवि कलिङ्गसुपरनि-
 काव्ये कठिनविषयं वर्णितवान् ।

कन्नडकाव्यानि

कन्नडभाषायां श्लोष्टस्य पदवान् दशमशतकादारभ्य द्वादशशतकपर्यन्तं रामायण
 महाभारत चाश्रित्य काव्यसाहित्यं प्रवर्तितम् । जैनसंस्कृतमहापुराणाणां चरितानि कठि-
 णयकाव्यप्रत्येकपनिबद्धानि । पम्पकवि 'भारत' काव्ये अर्जुनस्य प्रतिरूपमिति कृत्वा
 स्वकीयस्याश्रयदान् अरिकेसरिणश्चरितं वर्णितवान् । स आदिपुराणे प्रथमतीर्थङ्करस्य

धरितं निबद्धवान् । पम्पस्य समकालिकः पोन्नङ्गो रामकथां शान्तिपुराणं च रचितवान् ।
सस्य गदायुद्धकाव्ये भीमदुर्योधनयोगंदायुद्धं वणितम् । ततः परं, स रामचन्द्रचरितपुराणं
मल्लिनाथपुराणं च रचितवान् ।

कन्नडभाषायां चावुण्डराजेन रचितं चावुण्डराजपुराणं सर्वोत्तमं गद्यकाव्यं प्रारम्भिक-
युगे निबद्धम् । तस्य समकालिको नागवर्मा बाणस्य कादम्बरीमनूदितवान् ।

ग्रीष्म्य पश्चाद् द्वादशशतकादारभ्य वचनमिति स्यात्स्य गैयकाव्यस्य रचना
प्रारब्धा । वचनमुपासनापर काव्यं ज्ञानमार्गस्य रहस्यमुद्घाटयति । वचनस्य प्रमुखा-
रचयितारो वसव अन्लमप्रभु, अक्कमहादेवो च बभूवुः ।

द्वादशशतके राघवह्नौ हरिश्चन्द्रकाव्यमिति नाटकं रचितवान् ।

तेलुगु-साहित्यम्

तेलुगुभाषायां प्रथमं कविं मधय खोष्टस्य पद्मादेकादशशतके प्रादुरभवत् । स
नारायणरवे सहस्रमित्त्वेन महाभारतस्य श्रीणि पर्वण्यनूदितवान् । द्वयोः कव्योः शब्दचमनं
रसामिदता धर्मी च श्रेष्ठत्वेन परवर्तिकविभिः समादृता । परवर्तियुगे तिवकनः कविः
निर्वचनोत्तररामायणं रचितवान् । स महाभारतमंशतोऽनूदितवान् ।

वैदेशिकोऽनुबन्धः

वसुधैव कुटुम्बकमिति भावनायां अनाउन विचारयोगात् अहम्पुत्र्यांकेन गृहमाह्वान-
मिव समस्तद्वयं प्रोदयति । मनीषिणः भारतीयः सांस्कृतिकनिष्ठिमुदाहरणार्थं विदेनिम्नो
अनेम्नो विवरितवन्तः । एतस्ये गुरुप्रवाचीनकाण्डो बह्वो भारतीयः विद्वेषु एता
भाष्यस्य सांस्कृतिकगन्देशं ध्यात्वात्तवन्तः ।^१ वेदनिष्ठा अथि गृह्यसो भाग्ये समान्य
सांस्कृतिकयोगरे विगाह्यमाना जीवनस्य परमोद्देश्यं व्यक्तवत् ।^२

सांस्कृतिकपरिवेदनम्

प्राचीनयुगे मानवानामदम्नोऽसाहस्यंरामदनुत्तराजमानामितिज्ञानं प्रस्तावयति ।
निःसन्देहं तदा विज्ञानक्षयेन प्रस्तुतानां साधनानामभाव एवासीत् । तेषां हिमाचलस्यो-
त्पत्तरभागे बुद्धकाण्डो बह्वं निगणमस्या निमित्तः । तत्र अष्टुराचार्यस्य विद्वद्विद्यालय-
स्यित । तस्मिन्पुगे हिमाचलस्योत्पत्तमागे आरंभं दुष्करं बभूव । विद्वेषोया सावित्र
फाझान-द्वेनसायादया विद्यावित्तं गृह्य ब्रह्मायगणयन्त हिमाचलस्यानुत्तमार्गभागान्,
अस्यानि, सागणान् वा पदस्यां नौकामिवां पारितवन्तः ।^३ अतन प्रकरणन प्राचीनाना
पुरवादिनां भावनायां विद्वेषोयायां च मनावत् ज्ञानस्य च प्रमाणितम् ।

संस्कृते प्रसारार्थं भारतः वसुधैव कुटुम्बकमिति उदात्तभावनाया प्रेरिता एवावर्तित
म् । ते गुरुव्यामन्त्रेषु निर्दं नूव पश्चिम्यन ज्ञानादलक्ष्यदक्षुर्न । विद्वस्य सांस्कृतिका-
वन्द्यकत्रा भारता स्वाकाया एव सत्वा तासा पूषये प्रायवन्तः । समादरणीयास्य
पूर्वपुण्या, ये विद्वे सक्तं मानवताया सूत्रे सप्रतिपनु निष्कामयोगिना बभूव । तपु
मनस्त्रिपु मरुताया संख्यापयिकासीत् ।

१. अहमेवसुधैव मन्वानादयत्र-मन ।

सर्वं सर्वं अस्मिन् निगोऽन् पूर्वदशां सर्वमानसाः ॥

मनुस्मृती १००

२. एतया श्रीराम्य एतवत् एतसं एतव अज्ञानसमग्रहणाय एतदस्य एतस्य एतस्य एतस्य
शास्त्रं प्रायवन्तः ।

३. विद्वत्पत्तननागावर्गविवरणं १३०-१३३ वृत्तपु प्रथमम् ।

सम्बन्ध-संपित्

वैदेशिकसम्बन्धा पुरा प्रायः पञ्चविधा बभूवुः । तद्यथा—व्यापारिक^१, धार्मिक, राजनीतिक, कलात्मक, साहित्यिकश्च । व्यापारद्वारा राजनीतिधर्मकलादीनां विदेशे प्रसारः स्वयमेव भवतीति विदितमेव । राजनीतिकसम्बन्धस्य स्थापना क्वचित् व्यापार-संबन्धनाय भवति । व्यापारिभिः सह देशभ्रमणोत्सुका धर्मप्रचारका वा विद्वांसो विदेशेषु गत्वा वसन्ती कृतवन्तश्च । पुरा धर्मप्रचारका प्रायः शिल्पकलादिषु निष्णाता बभूवुः । एतेषां सम्बन्धानां परिणतिः साहित्यिकादानप्रदानं बहुलकरोति । अनेन प्रकारेण वैदेशिकसम्बन्धस्य प्रायः सर्वे प्रकाराः अन्वोन्व्याधिताः प्रतिभान्ति ।

एतत्सर्वममैरिक्तोयेतिहासविदा विल्लु दुर्ष्टमहोदयेन सम्पक्त् समाहितम्—

India was the mother-land of our race and Sanskrit the mother of Europe's languages, she was the mother of our philosophy, mother through the Arabs, of much of our mathematics, mother through the Buddha, of the ideals embodied in christianity, mother through the village community of self government and democracy Mother India is in many ways the mother of us all

धार्मिकप्रसारः

पुरा समस्ते जगति धर्मं प्रति परमोत्साहो बभूव । स्वदेशीयानां विदेशीयानां वा धर्मतत्त्वस्य ज्ञानं प्राप्य तदनुकूलं स्वजीवनविधिं विकासयितुं सर्वे समुत्सुका अभवन् । नासौत् तदा कोऽपि धार्मिकानिर्वेदो यदवरोऽपि स्वधर्मोऽनिरिक्तनीयः अथवा श्रेष्ठोऽपि परधर्मोऽग्राह्य एव । जगति सर्वत्र धर्मप्रसारकाणां स्वान्तः बभूव । यथाधुना विदेशीयाः स्त्रीष्टयमोऽसक्त्या विश्वस्य विविधभागेषु स्त्रीष्टयस्य प्रचारार्थं प्रयतन्ते तथैव प्राचीनयुगेऽपि हि भारतीयः धर्मप्रचारका बभूवुः ।

सांघिक प्रसार

भारतीयः स्वधर्मस्य देश-विदेशेषु च प्रचारार्थं परमधर्मस्य ज्ञानार्थं च पर्यटय स्वदेशे समागच्छन् तत्रैव विदेशेषु न्यवसन् वा । विदेशेषु प्रागैतिहासिकजातयोपानां पुरातनरूपदीनां च परिशीलनेन भारतस्यास्मिन् क्षेत्रे महानुपपन्नं परिधीयते । तदपि कृत्यं विदेशीयविदुषा-

१ अन्वोन्विकसम्बन्धाव परिषदीऽस्तिन् पृथगे १६१-१९० पृष्ठे दृश्यन् ।

मेव मतमूलकतयोम् । रामक्यामपि कृत्य विलिपमजोन्महोदयो लिखति—Rama is Ramah of scriptures father of Cush (Genesis, Chapter X verse 7).¹

वैदिकधर्मस्य प्रसारमभिलक्ष्य मंत्रमूलरमहोदयो लिखति—The religious aspirations of that (Hindu) civilisation are found grandly expressed in the Rgveda. That civilisation pervades in every corner of the civilised world, and is aroused and about us every day of our lives.²

अमेरिकामहाद्वीपे बौद्धधर्मः

प्रथमं तावन् काबुलप्रदेशतः पञ्चमिश्रव ४५८ ई० सवत्सरेऽमेरिकामहाद्वीपे गत्वा तत्र बौद्धधर्मस्य प्रचारमकुर्वन् । तेषां यात्रा जापानदेशात् स्थलमार्गेण कामटकास्का-एल्युसियाद्वीप-अलास्काप्रदेशान्तरेषु बभूव । कामटकास्का एशियामहाद्वीपस्य पूर्वोत्तर-दिशि अलास्का चामेरिकाया पश्चिमोत्तरदिशि वर्तते । एतयोरन्तरे बेहरिङ्ग इति सामुद्र-धुनौ एल्युसियाद्वीपो वर्तते ।³

मंत्रिकोदेगम्य विदेशमन्त्रालये प्रकाशिते राजकीयेतिहासे स्पष्टमेव निर्दिष्टं यत् "प्रथमं भारता एवामेरिकादेशे बाह्यतः समागता । तं भारतंश्च विशालमन्दिराणि निर्मितानि, आपणा. स्थापिता, सुसंस्कृते प्रसारश्च कृतः ।" मंत्रिकोदेगदेशे शिवस्य, हनुमतः कूर्मावतारादीनां मूर्तयो मन्दिराणि च विविधमार्गेषु प्राक्कनमारज्येषु सृष्टि-सम्बन्धं द्योतयन्ति ।

बौद्धधर्ममपि कृत्य गत्वा वर्तते—The foot-prints of Buddha were worshipped by his followers and were called Phrabat They were engraved on rocks and hills, where people flocked from all parts of the country to worship them .सिख such Phrabats are found in the East, one of them in Mecca, whither the Buddhist made pilgrimages long before the rise of Islam⁴

अथ च—The so-called Hermes scriptures (the name of the sacred writing of the Egyptians) contain a metaphysical treatise in the forms of a dialogue between Hermes and Thodh,

1. Asiatic Researches Vol II p 40.

2. India What can It Teach us ? p 74

3. मित्रकोटीप्रकाशा २ ३ अर्धे विष्णुनेतृत्वधर्मो बोधानाममेरिकाविष्कारो लेख इह-य ।

4. Count Bjornstjerna : Theogony of the Hindus p 92, 93.

Bodh, Budh, which throughout exhibits the doctrines of Buddhism ^१

बर्नलटाढमहोदय कथयति—That a system of Hinduism pervaded the whole Babylonian and Assyrian empires, scripture furnishes abundant proofs in the medium of the various types of the Sun-god, Balnath, whose pillar adorned every mount and every grave ^२

मानियरविलियममहोदयो विज्ञापयति—Pythagoras and Plato both believed in this doctrine (of the transmigration of souls), and that they were indebted for it to Hindu writers ^३

मैरडानलमहोदय समर्थयति—The hero of the story prince Josaphat, has an Indian origin, being in fact no other than Buddha. The name has been shown to be a corruption of Bodhisattva, a well known designation of the Indian reformer. Josaphat rose to the rank of a saint both in Greek and Roman churches. That the founder of an oriental religion should have developed into a Christian saint is one of the most astounding facts in religious history ^४

सीष्टघर्मस्थोपरि भारतीयधर्माणां प्रभाव. The unknown life of Jesus-Christ इति ग्रन्थेन सम्यगुद्घाटितम् ।^५

विष्टेष्टस्मिपमहोदय आकलयति—Before the year २५६ B C when the rock edicts were published collectively, the royal missionaries had been despatched to all the protected states and tribes

१. Theogony of the Hindus p. 100.

२. Tod's Rajasthan Vol II p. 605.

३. Indian Wisdom p 68.

४. Sanskrit Literature p 420.

५. The Unknown Life of Jesus Christ, translated from a manuscript discovered in a monastery of Tilet by the Russian explorer, Lutovitch. पुनरेष्टमिन् सीष्टस्य द्वादशवर्षीयादालागते भारतगमने देवोऽस्मिन् बहून् नगरेषु भ्रमणं कृतं विद्वान्केन्द्रेण विद्वत्स्यो दानार्थं च सम्यगुपनिर्दिष्टम् । परवर्तिषुमेष्टेन भारतीय-धर्मादीनां प्रभावं सीष्टधर्मे समरन् ।

on the frontiers of the empire, Ceylon and to the Hellenistic monarchies of Syria, Egypt, Cyrene, Macedonia and Epirus ... The missionary organisation thus embraced three continents—Asia, Africa, and Europe.¹

पुरा मध्येशियाभूमागे वाकिन् समृद्धिशालिनी ससृतिर्विकसिता बभूव । भारतीय-संस्कृत्या सह तस्या आदान-प्रदान विनिवेशयन् रूसदेशीयो विद्वान् स्मेलिंगस्की पुरस्कारोति—The people of Soviet Central Asia now remember the age-old cultural ties that bound them with the people of great India, ties which live on in the numerous forms of people's architecture, music and in everyday life They remember that their ancient national culture not only drew upon the treasure house of Indian art, but in turn enriched it with the forms of their own monumental architecture, with the methods and technique of their brilliant miniature painting and poetry

पारसीदेशमधिष्ठत्य ह्येनसागोर्गलितन्—अत्र हिन्दुधर्मविलम्बितः प्रायः सर्वेषु नगरेषु स्वधर्मानुसारं जीवनयापनं कुर्वन्ति ।² तत्र ख्याजापर्वतस्योपरि बौद्धधर्म्यानामवशेषा वर्तन्ते । बौद्धधर्मस्य प्रसारं इस्लामधर्मस्य प्रवर्धनात् प्राक् काल्पितनसमुद्रतटादारभ्य जापानपर्यन्तं सर्वत्रासीत् ।

चीने बौद्धधर्म

भारतीयसंस्कृतिविशेषतो बौद्धधर्मं स्वीष्टगवत्सरात् प्रागेव चीनदेशं प्राजाणयन् ।³ अगणितचीनदेशवासिनी विद्वांसः सात्साह पपि षष्टादिवापानुपदप भारते समागता । ते नेपाल-स्याम बङ्गादिप्रान्तेषु निवसतो भारतीयो संस्कृतिं स्वीकृतवत् । अयंस्वेषा भारतीयबौद्धास्तत्र गता ।

चीनदेशाद् बौद्धधर्मानुयायिनो गणनातोठा जना भारतमागत्य बौद्धविहारेष्वधोत्पद्य बौद्धतोर्थायात्रा विधाय च प्रत्यागमनकाये बौद्धधर्म्यान् मूर्तान् नीत्वा कृतकृत्या अभून् । प्रथमं तावत् स्तीष्टान् प्राक् तृतीये गतके अष्टादश चीनदेशीया भारत समागता । तत्र पर बरहप, मातङ्ग, धर्मरत्नरच स्तीष्टस्य परवान् ६८ सवत्सरे चीनं गत्वा तत्र पञ्च-धर्म्यान् रचयामासु । परचात् बौद्धधर्मस्य महापण्डित इतिषन् पारसीको राजकुमारो भारतीयबौद्धपण्डितानां साहसेन इतिषयपालिष्यान् संस्कृतानानुदितवान् । स बहून् धर्म-

१. Early History of India Vol I p 194

२. Beal's Buddhist Records Vol II.

३. भारतभूताने ४५' इति स्वयम् ।

विदुषोऽनुवादकर्म प्राशिक्षयत । तत परं भारतीयाना चीनगमनं बहुषो बभूव । तेषु कुमारजीव प्रख्याततमो बभूव । स चतुर्थशतके बन्दिरूपेण चीनदेशं प्रापितः । तत्र स द्वादशवर्षं शतप्रायान् ग्रन्थान् चीनभाषयानुदितवान् ।^१ स ४१३ ख्रीष्टवत्सरे पञ्चत्व गतः, किन्तु तस्य सहयोगिनः पुष्यत्रातः, बुद्धयताः, धर्मयज्ञारच ४१७ ख्रीष्टवत्सरे पर्यन्तमनुवादकर्मणि प्रवृत्ता बभूवुः ।

ख्रीष्टस्य पञ्चमशतके भारतीयाना बहवो बसतयश्चीनदेशस्य नगरेषु रमयन् । तत्र बश्मोरस्य राजकुमारो राजपद परित्यज्य चीनदेशाधिपेनामन्त्रितः ४३१ ख्रीष्टवत्सरे नान्शिनगमनमुपितवान् । एकस्मिन्नेव वर्षे स एवादशग्रन्थाननुदितवान् । सीराष्ट्र-निवासो धर्मगुप्तः काङ्गलसमीपस्थे कपिशानगरे द्विवर्षमुपित्वा, पश्चात् पद्म्यामेर काश-गरनगरं गतवान् । स तथापि नीतिदीर्घमुपित्वा ५६० ख्रीष्टवत्सरे चीनं गतवान् । धर्मगुप्ता बहूनां ग्रन्थानामनुवादं कृतवान् । तस्य कस्मिंश्चित् मौलिकग्रन्थं परिचितदेशानां दिवरणं तथाप्यष्टिपि-प्राकृतिक-परिवेश-गृहसामाज-शासन-भोजन-वस्त्र-शिक्षादिप्रकरणान्य-पि कृत्य निबद्धम् । परवर्तिषुषु ख्रीष्टस्य पश्चात् सप्तमशतकपर्यन्तं जिज्ञासूना धर्मप्रचार-काणा च चीनगमनागमनं प्राचलत् । पष्ठशतके प्रायः ३००० बौद्धमिश्रकः, १०,००० मीरतीषुकुटुम्बानि च चीनदेशस्य लोयाङ्गप्रान्ते उपितवन्तः । बहून् ग्रन्थानपि ते पण्डिता-श्चीनं नीत्वा तत्र ताननुदितवन्तः ।^२ चीनभाषया मौलिकग्रन्थास्तैरिदरिचिताः ।

चीनदेशात् गुप्तयुगे बहवो धर्मजिज्ञासवो भारते समागताः । तथा हि ख्रीष्टस्य पश्चात् तूनीयन्तवगे विद्यतिबौद्धधर्मणाश्चीनाद् भारते लाज्जम् । गुप्तवशस्य कश्चित् महाराजो बोधगयासमीपे चीनधर्मण्यो जिहार रचयामास । चीनदेशागततेषु यात्रिषु फाह्यान-ह्वेनसाग-शांगगादयः मुख्यतमाशासन् ।

ख्रीष्टात् पश्चात् चतुर्थशतके फाह्यानो भारतमात्रगामः । चीनदेशतः प्रस्थानकाले तस्याचार्यं कुमारजीव उपदिदेश "स्वयां भारतीयानां संस्कृतिं सम्यग्भ्येया । येन चीनदेशे भारतस्य संदेशं प्रसारयितुं समर्थो भवे । स्वयां न केवलं धर्मं एवाध्येतस्य " इति । फाह्यान स्वल्पमात्रेण भारते समागत्य पाटलिपुत्रस्य विश्वविद्यालयेऽधीत्य पर्यटनं कृत्वा ४१४ वत्सरे जलमार्गेण चीनं गतवान् । तं भारतयात्रावर्षनं निबद्धवान् । चीनदेशे समग्रं विदितकस्य प्रचार एव तस्य यात्रायां प्रमुक्तमुद्देश्यमाशीन् ।

ह्वेनसागो ह्वेनश्वर्यनस्य शासनकाले सप्तमे शतके भारतवर्षमायमी । बश्मोरतः आरभ्य

१. कुमारजीवस्य जिज्ञा कुमारजीवो भारतीयो आसीत् । स एशियाप्रदेशीयस्य मन्वन्तं नाम कुनीराज-वंशस्य गुप्तमहाराजः । तेन चीनस्य राजकुमारो परिणीतः तस्य कुमारजीव उदात्तः । कुमारजीवः बश्मोरदेशेऽधीत्य गुप्तस्य राजस्य तत्र विश्वविद्यालयं स्थापयामास । अत्रिषु विश्वविद्यालये ह्वेनसागो विपदिनः समागतः ।
 २. जिज्ञासूनास्य पुस्तकस्य धर्मदेशनास्य नामानि जायनेदस्य वा ८००० प्रायः वर्णानि ।

मालन्दापर्यन्तं सोऽनेकविद्यालयेषु धर्मदर्शनादीनां ग्रन्थानघोरस्य मालन्दाविश्वविद्यालयस्योप-
 कृत्पतिपदमलमकरोत् । भारतस्य प्रायः सर्वेषु भागेषु स धर्मज्ञानसभा पर्याटित् । तस्मिन्
 भारतयात्रायर्जनमन्त्रीव विनाद वर्तते । चीनगमनकाले सोऽंगेरान् प्रयानेव परमपत्र
 मखानवत् चीनीभाषयानूदितत्राञ्च ।

हरियुगमहोदय ६७१ संवत्सरे भारत समागत्य मालन्दाविश्वविद्यालयेऽपीत्य भारत-
 पर्यटनविषयं ग्रन्थं रचितवान् । स ४०० ग्रन्थान् चीनदेशेऽनयत् । तेन चीनीपञ्च-
 भाषात्मसोऽभिधानग्रन्थं प्रणीत । अनेन ग्रन्थेन चीनदेशवासिना सहृदय-प्रयत्नेन स्पष्टय
 जानम् ।

चीने बौद्धधर्मस्य कतिपयामिनवशात् प्रसूटिता । तत्र श्लोष्टस्य तुजोयगतके हरि-
 वर्मणा प्रतिष्ठापिते सत्यविद्वसम्प्रदाये हीनयानमहायानयोः शून्यवादस्य च समन्वयो बभूव ।

तिब्बत-(त्रिपिटक-) देशे बौद्धधर्मस्य प्रथमप्रसारं श्लोष्टस्य सप्तमे शतके बभूव ।
 अष्टमशतके राजा निमन्त्रिता बद्धविहारप्रदेशतो भिक्षवस्तत्र गता । तिब्बताया ल्पि-
 भारतीयां ल्पिमनुसृत्य विकसिता । मालन्दाविश्वविद्यालयस्य प्राचार्यं शाःतरश्चितो राजा
 निमन्त्रित तिब्बतदेशे परं पूजिताऽभवत् । राजा तम् 'आचार्यबोधिमतव' इत्युपाधिना
 विभूषयाम्प्रकारः । स्वदेशस्य महोपाध्यायपदे प्रतिष्ठापितवाञ्च । तदनुसारं तिब्बतप्रदेशे
 लामासम्प्रदायं प्रवर्तित । पश्चात् चीनदेशस्य बस्यचिद् मिशो प्रतिवादाय मंगलस्य
 श्रेष्ठज्ञानिक बमलशोलो राजानिन्त्रित तिब्बतं गतवान् । नवमं शतके बद्धविहारप्रदेश-
 योर्वह्ना महापण्डिता रत्नानेन राजा निमन्त्रिता तिब्बतं गतवन्त । राजाऽऽशयधार्मि-
 कोऽभवत् । स धर्मग्रन्थानां सहृदयभाषान्ति तिब्बतभाषायामनुवादं कारितवान् । परशक्ति-
 युगे एकादशशतके बद्धदेशस्य महापण्डितोऽसितसो दीपङ्करो वा तिब्बतं बौद्धधर्मस्य पुनरु-
 त्थानमकरोत् । तत्र गमनान् प्रागेव दीपङ्कुरं गुवर्णश्रीपस्य च द्रवीतं पादपत्रे द्वादशश-
 तसंशयस्य स्थापणस्य परिणमितवान् । तत्र श्रीलङ्कदेशमार्गेण पुनर्भारतमागतवान् । स
 विजयनिन्त्रित विश्वविद्यालयस्य कृत्पतिर्वभूव । तस्मिन् युगे तिब्बतप्रदेशस्य राजा स्वदेशस्य
 धर्मस्य दृष्ट्या २१ विदुषो भारतं प्रेषयामास । तेषु विदुषु १९ भारते मृताः, दोषी द्वौ
 १३ भारतीयविद्वद्भिः सह प्रत्यावृत्ताः । तैर्विद्वद्भिः प्रसारितो दीपङ्करो राजा परं
 निमन्त्रणीयाऽभवत् । दीपङ्कुरं तिब्बतं गतुमनिच्छन्नपि पुनः पुनः प्रार्थयमानं गत-
 वान् । स १३ संवत्सरानि तिब्बते पर्यटन् बौद्धधर्मस्य प्रचारं कृतवान् । दीपङ्कुरं रचितेषु
 ग्रन्थेषु २५ प्रायाः मुद्रयिता । तस्य शतशयाणि धार्मिकस्याख्यानाणि समाजदिनानि ।

अगत्या एव भारतीयविद्वान् तिब्बतं गत्वा तत्र भारतीयसंस्कृतेः प्रसारं कृतवन्तः ।
 संविदङ्करो रचिता ग्रन्था — 'दीपङ्कुर-तेजरी' इति सङ्ग्रहो प्रख्याताः । तेषु ग्रन्थेषु बहव
 ईदृशा अपि सन्ति, येषां मूलरूपं भारते न विद्यते । भारतात् पुरातनैः तेषां स्वदेशे समाग-
 मेनारमानं बहु मायने ।

कोरियाजापानयो बौद्धधर्म

भारतीयसंस्कृतिश्चोक्त कोरियाजापानयो प्रसारिता । अष्टमशतकादारभ्य जापाने बौद्धधर्मस्य 'तेन्दई—केमोन—शिङ्गोन—जोदो—निचिरन—जेन' शाखा प्रस्फुटिता । इमा शाखा महाभान-मप्रदायस्य कतिपयप्रमुक्तान् ग्रन्थानाश्रित्य स्थानीयस्वित्तेरनुकूल विद्यन्तिता । कतिपयशाखा प्रथम चीनदेशे आदिभूता , परचात् जापाने प्रभूता ।

पूर्वद्वीपेषु भारतीयो धर्म

एनियामहाद्वीपस्यैते पूर्वद्वीपाश्चोक्तभारतयोर्मध्ये वर्तन्ते । अतः तेषु देशेषु उभयदेशयो प्रभाव लभ्यते । पुरा स्त्रीष्टावदस्यारम्भतो मलय-कम्बोडिया (कम्बुज)—अग्रम (खम्पा)—प्रायद्वीपेषु यव-मुवर्णद्वीप-वाल्लिद्वीपेषु भारताना राज्यानि स्थापितानि । तेषु राज्येषु भारतीयसंस्कृति सहजमेव प्रभूता बभूव । तत्र कतिपयप्रदेशेषु भारतीयधर्मस्यवस्थापनस्य सामाजिकसंघटन बभूव । अद्यापि पूर्वकालोत्संस्कृते आमास' कवचित् शुद्धभारतीयलक्षणाणा स्वीकरणेन प्रत्यक्ष एव । तथा हि स्वामप्रदेशेषुनापि राज्याश्रित्येको भारतीयविधि-मनुस्य सस्कृतमन्त्रोच्चारं सह सम्पाद्यते । राजा समोपवातित्रनान् वैदिकरीतिमनुस्यन् सम्बोधयति । तेषु प्रदेशेषु पुरा बहव भारतीया वसतिं चक्रुः । खम्पा-ज्जकारे—श्रीविजयादिस्थानेषु संस्कृतशिक्षाया बहूनि केन्द्राणि प्रादुर्भूतानि । यदवाल्लिद्वीपयोर्षामिद्वयमं-काण्डविषयोऽप्युनापि भारतीया एव प्रतिभाति । यहाविष्णुशिवादीना वृहूनि मन्दिराणि तेषु प्रदेशेष्वद्यावधि वर्तन्ते । शिवस्य श्रुटुर्म्य विष्णो श्रुटुम्बभवतारा दिक्पालादयश्च तत्र मूर्तकृतानि ।

शिवपूजा

मिस्रदेशे असीरिसनाम्ना शिवस्य पूजामवत् । असीरिसस्य पत्नी आइसीसदेशीयानिसमा विद्यते । गूनान (श्रील) देशे लिङ्गपूजायाः प्रचलनमासीत् । तत्रत्य दिश्रो-नेसास इति स्थानो दक्ष शिवस्यदसोऽभवत् । स्वेषीनेविषा-देशे 'ईस' शिव एव । तत्र ईशा शिवास्वा वर्तते । ईशोत्पूजा तत्र हरगोरीपूजेति प्रतिभासते । कोरियादेशे कृपा-रोहिण (शिवस्य) दक्षस्य सिद्धवाहिण्या देव्याश्च पूजा १४०० ई० पू० कालेऽभवत् । मुद्रामु तथा प्रतिरूपमद्भूतमासीत्पुरा ।

मध्यैशियाप्रदेशे शिवोनाम्ना प्रचलितामासीत् । 'वैजिषेष्ट' स्थाने नीलकण्ठशिवस्य नर्तनदृश्यस्य चित्राणा प्राप्ता सन्ति । शिवस्तु त्रिशूलपरोजिनपरिधानश्च चित्रित ।

1. Here (Bali) together with the Brahmanical religion is still preserved the ancient forms of Hindu municipal polity. Sir Stamford Raffles Description of Java Vol. II Appendix

कहिन्दोने विष्णु-हिन्दो कवकाल्दरे विमहाहिन्दवश्च सन्ति । अतः गौरी क-श्रीपूति शिवस्योऽप्युना प्रथमि ।

तत्रैव भारतीयबैभवानुधारिणीना मूर्तकीना हस्तिनां च बहूनि चित्राणि प्राप्तानि सन्ति । एतस्मिन्प्रदेशे धुवारातो द्वादशशतमान्तरे वरसोत्तिष्ठमाते पुरातननगरेऽष्टमशतके ऐसवीये निमित्तस्य प्रासादस्य भित्तिचित्रावली भारतीयसौलोमनुसरन्ति अश्व-चित्रक शार्ङ्ग-मृगादीना प्रतिरूपाणि राज्ञ-ते । तथैव हस्तिपृच्छारोहिणा मृगयादृष्यदपि चित्रितम् । तत्र कठियनगरेषु बौद्धचैत्यविहारा स्त्रीष्टस्याष्टमशतके निमिता । तेषु बौद्धसरहृतिपराणि चित्राणि मूर्तयश्च भग्नावस्थाया विद्यन्ते । सोरेज्जनगस्य दुर्गे सरस्वती-विष्णु-सिवादीनां वैदिकदेवाना मूर्तरूपाणि प्राप्तानि सन्ति ।

राजनीतिकः सम्बन्ध

राज्यप्रसार उपनिवेशादय

श्रीष्टत प्राक् पष्टमशतके पारसीकाना राज्य भूदध्यसागरत पञ्चनदप्रदेशपर्यन्तं विस्तृतमासीत् । तस्मिन्नेव युगे भारतीयौ संनिका पारसीकदेशवासिपक्षे ग्रीसदय गत्वा युद्धे समाजो बभूवु ।^१ पार्वतिपुगे अलशेन्द्र पारसीकान् पराजित्य ग्रीकसाघ्राज्य पचनद-प्रदेशपर्यन्तं विस्तारितवान् । तत पदवान् मोर्यैश्चन्द्रगुप्ता भारतीयसाम्राज्य वाबुल-कषार-हिराताक्षिपर्यन्तं विस्तारितवान् । अनेन प्रकरणेन स्पष्ट प्रतिमाति यत् राजनीतिकक्षेत्रे परिचमोत्तरं भारतं प्राचीनयुगे वैदेशिकं सह सम्बद्धमभवत् ।

सीरियाप्रदेशस्य ऐनक जेनाबमहोदय प्रमाणयति यत् द्वौ भारतीयसामन्तौ अरमी-नियाप्रदेशे श्रीष्टस्य प्राक् द्वितीयशतकेऽनुयायिभि सह समायातो । तत्र राजा ताम्या करातनद्यास्तटे ताम्नप्रदेशं भूमिमाग जीविकोपचरनाय प्रदत्तवान् । तत्र तौ नगरमेक-मुपनिवेशितवन्तौ स्वदेशीयपूजापरम्परां विधातु च कृष्णमूर्तिनिर्माण कारमासतु । श्रीष्टस्य पदवान् पनुर्षतकस्य प्रारम्भिकभागे सष्टपेगोरोति ह्यात श्रीष्टमूर्तिविष्णवक तत्राक्रमण कृत्वा मन्दिराणि भ्रनयित्वा तेषा स्थाने 'चर्चम्' निर्मापितवानिति भारतीयो-पनिवेशाणाषामु रोमाञ्चरमेक पृतमुदुपाटयति ।

गुदूरप्राचीनकाले भारतीयानामुपनिवेशास्वीनतो भारतं गमनागमनयोर्मार्गेषु प्रतिष्ठा-पित्रा बभूवु । तत्र अपरवर्माप्रदेशे, ईरावतीसन्धीनमेवाङ्गादीना नदीनामुपत्यक्रामु षोपनिवेशा अयतन्त । कतिपयोपनिवेशेषु भारतीयानां राजशासनमासीत् । इण्डोबाहना-प्रदेशस्य मध्यभागेऽपि तादृशा कतिपयोपनिवेशा कारिताः ।

१. सी० हर्बे^२ एव काल The Sertan Gods

२. पश्चिमोत्तरभागस्य कश्चिद् राजा जिनयुतो वैशिवप्रदेशस्य पारसीकनामन्त्रेऽस्ति सप्त

कम्बुजसाम्राज्यम्

भारतीयराज्यानां प्रथमावस्थितिर्मलयकम्बोडिया (कम्बुज)—अप्रमप्रदेशेषु जावा-
सुमाना-बोर्नियो बालिडीपेषु चाभवत् । कम्बोडिया तथा मलयप्रायद्वीपं पुरा विशाल-
राज्यानां केन्द्रं बभूवतु ।

कम्बोडियाराज्यस्य प्रसारं कम्बोडिया परितः कोचीनचीन-मेकाङ्गोपरत्यकापर्यन्त-
मासीत् । कम्बोडियाप्रदेशे प्रथमं तावत् स्त्रीराज्यमासीत् । तदार्षसभ्या जना परिधानं न
गृह्णन्ति स्म ।

ख्रीष्टस्य पंचमशतकस्य प्रारम्भिकयुगे कश्चिद् भारतीयब्राह्मणः कौण्डिन्य इति
ख्यातस्तत्र समागतः । स प्रजाभी राजपदे निर्वाचितः । कौण्डिन्यस्य सांस्कृतिकप्रतिभा
समुज्ज्वलाऽऽसीत् । अचिरमेव तेन तस्मिन् महाराज्ये भारतानुरूप-धर्मव्यवस्था-जीवन-
विन्यास-शिल्पादीनि च प्रचारयामास । तस्मिन् कौण्डिन्यवंशे जयवर्मा प्रख्यातो बभूव ।
तस्य राजदूतो नागनेन्दवीनसग्राज प्रशस्तितं विदधानो महेश्वरबुद्धादीनां माहात्म्यमुप-
वर्णयन् काव्यं रचयामास । ५१४ ख्रीष्टवत्सरे जयवर्मणि पंचत्व गते रुद्रवर्मा राजा
बभूव । तस्य प्रणिधय ५१७-५३९ ख्रीष्टवत्सरान्तराले पट्टस्वरचीनसम्राज-
मुपजग्मुः ।

सप्तमशतके रुद्रवर्माणि पराजित्य चित्रसेनः कम्बुजप्रदेशे साम्राज्यं प्रसारितवान् । तस्य
वशात् सप्तमशतवर्षाणि राज्यं चक्रुः । पूर्वतोऽप्रमराजेन पश्चिमतः स्यामदेशवाणिभिर्भ्रा-
तान्तं कम्बुजराज्यं पचदशशतके विपटितमेव ।

कम्बुजदेशस्य सप्तमशतकस्यैव विराममुत्कीर्णलेखे महाराजसोमवर्मणा प्रदत्तानां रामा-
यण-महाभारत-पुराणादीनां प्रतिदिनं पारायणस्यायोजनमुपवर्णितम् ।^१

श्रीविजयसाम्राज्यम्

श्रीविजयसाम्राज्यस्य संवर्धनं शैलेन्द्रवंशीयैः राजभिः कृतम् ।^२ शैलेन्द्राणां प्रादुर्भासो
मलयप्रायद्वीपे ७७५ ख्रीष्टाब्दे बभूव । शीघ्रमेव समग्रं मलयप्रायद्वीपं सुमाना-जावा च
साम्राज्ये समन्वितानि ।

शैलेन्द्राणां शैल्यसम्बन्धश्रीनगराच्च भारतीयराजैश्च सह समुदभवन् । दशमे शतके
शैलेन्द्राणां राजधानीतो दश प्रणिधयश्चीने प्रेषिताः । कतिपयप्रणिधयो भारते पालानां
बोलानां च राजसभामु समागताः ।

१. Indian Antiquary XVII 3 (M. A. Barth's Review of Inscriptions
Sanskrites Der Combodge

२. शैलेन्द्राणां साम्राज्यं कश्चित्प्रदेशेन च प्रथमं बन्दितां तत्रैव स्थलदेशं च जग्मुः ।

मन्त्रराजानां भारतस्य सांस्कृतिकप्रज्ञां रचिकरोऽभूत् । तथा हि तेषां प्रतिपद्य-
गुरवो भारतेभ्यः सुमानोताः । गुवर्णभूमेः शैलेन्द्रवनीयो राजा बलपुत्रदेशो नालन्दायां
विहारं प्रतिष्ठापयामास । तस्य कृते मोहराजेन देवपालेनोपराजगृह पंचप्रामाणा दान कारि-
तवांश्र । नाश्रदायानाधुनिकयुगे प्राप्तासु मूर्तिषु बहवो जावाद्वीपादानोता एव
प्रतिभासित ।

शैलेन्द्रराजश्चूडामणिवर्मा स्वनाम्नाभिख्यात विहारमेवं नामवत्तने (दक्षिणभारते)
निर्मापितवान् । चोलराजो राजराज १००५ ख्रीष्टाब्दे इत्येवमिदं ग्रामस्वापेन तस्य विहा-
रस्य गुरुराश्रयवर्मा पारितवान् ।

परवर्तियुगे चोलराजा शैलेन्द्राणां मन्त्रो बभूवुः । राजेन्द्रचोलो गौरवं गुमानादीनां
दोषानां विग्रहं सम्पादितवान् । किन्तु चाला पञ्चमवर्षाणि शैलेन्द्राणां परामय कृत्वापि
तेषां मूर्त्तिप्रदेशेषु शास्त्रतन्त्रेण शासनप्रतिष्ठां कर्तुमगमया अभवत् । १०९० ख्रीष्टाब्दे
द्वयोः राजवन्दनो पुत्ररवि मैत्री बभूव । शैलेन्द्राणामभिनवा प्रगतिः प्रायः चतुःसप्ततममा
यावत् प्रावर्तत । तयोः दानगतं ते लक्ष्मणत्रयश्च । बीरपाण्डय दक्षिणभारतस्याधिपतिः
शैलेन्द्राणां जयं १२६४ ख्रीष्टाब्दे यतो जेभे । शैलेन्द्राणां राजदण्डं लक्ष्मण त्रयः
प्रावर्तत । तदियं भारतीयानां वैदिकराज्यप्रसारस्यापूर्वा गाय ।

लघुगजयानि

भारतीयानां राज्यानि मध्यप्रदेशेषु ख्रीष्टस्य प्रथमशतकादारभ्य पञ्चमशतकपर्यन्तं
प्रानुरभन्वत् । शैलेन्द्राणां शासनस्य पश्चान् पञ्चदशशतके तत्र मन्त्रवन्तनीयानां राज्ञां
शासनमासीत् । तदा कश्चिद्राजा मुसलमानाभिरया गृहं परिणीत एव न केवलं स्वयमेव
मुसलमानो बभूव अपि तु मुसलमानद्वीपं दूतगणैः इत्यादिप्रवर्तमानमुत्पाटयामास ।

कम्युनः १२६०तः पूर्वदिग्भागे अन्नप्रदेशे 'बम्पा' इति स्थानं भारतं यानां राज्यासीत् ।
ख्रीष्टस्य पञ्चमं शताब्दं दिनायनतरे बम्पायां श्रीमारस्याधिपत्यं बभूव । तस्मिन् प्रदेशे पञ्चदश-
शतकपर्यन्तं पाण्डुरङ्ग आचिरय- बीर-—अमरावती-प्रदेशेषु भारतीयराजैः शासनं
प्रतिष्ठापितम् । यानमङ्गलापमराजे पुनः पुनः प्रतिहृत्यापि बम्पास्य गौरवम-
द्युगमेव सुरक्षितं तत्रस्थानां वाङ्मये । अन्तिमयुगेऽप्रमथानिभिः वादाश्रयाः चम्पा
स्वोत्कर्षं नाशकत्वेण दलकतीति प्रतिभासते । अन्त्याप्रदेशस्य भारतीयसंस्कृतिवर्ध-
कानि निःसाक्षानि धातुवापि तदानीं जनगौरवगाया मन्दं स्फोरयन्त ।

जारा (यत्र) द्वीपे भारतवनीयराज्यं ख्रीष्टस्य प्रथमशतके प्रतिष्ठापितम् । ख्रीष्टस्य
द्वितीयशतके तत्रस्थो राजा देववर्मा वीरदेशे प्रणयि प्राहिणोत् । ख्रीष्टस्य पञ्चमशतके पुन-
वर्मा यत्रोत्पद्य राजा बभूव । अष्टमशतके तत्र तत्र इति इत्येतं मन्त्रराजस्यो राजा
ममशायत । परवर्तियुगे यत्रोऽपि शैलेन्द्राणां मन्त्रवन्तो बभूव । शैलेन्द्राणां विनिर्वातस्य

कम्बुजसाम्राज्यम्

भारतीयराज्यानां प्रथमावस्थितिर्मलयकम्बोडिया (कम्बुज)—अन्नमप्रदेशेषु जावा-
सुमात्रा-बोर्नियो बालिडीपेषु चाभवत् । कम्बोडिया तथा मलयप्रायद्वीप पुरा विशाल-
राज्यानां केन्द्रं बभूवत् ।

कम्बोडियाराज्यस्य प्रसारं कम्बोडिया परितः कोचीनचीन-मेकाङ्गोपत्यकापर्यन्त-
मासीत् । कम्बोडियाप्रदेशे प्रथमं तावत् स्त्रीराज्यमासीत् । तदार्षसम्या जना परिधानं न
गृह्णन्ति स्म ।

ख्रीष्टस्य पचमशतकस्य प्रारम्भिकयुगे कश्चिद् भारतीयब्राह्मण कौण्डिन्य इति
ख्यातस्तत्र समागतः । स प्रजाभी राजपदे निर्वाचितः । कौण्डिन्यस्य सांस्कृतिकप्रतिभा
समुज्ज्वलाऽऽसीत् । अचिरमेव तेन तस्मिन् महाराज्ये भारतानुरूप-धर्मव्यवस्था-जीवन-
विन्यास-शिल्पादीनि च प्रचारयामास । तस्मिन् कौण्डिन्यवक्षे जयवर्मा प्रख्यातो बभूव ।
तस्य राजदूतो नागमेनङ्कीनमम्राजं प्रशस्तं विदधानो महेश्वरबुद्धादीनां माहात्म्यमुप-
वर्णयन् काव्यं रचयामास । ५१४ ख्रीष्टसवत्सरे जयवर्मणि पंचत्वं गते रुद्रवर्मा राजा
बभूव । तस्य प्रणिधयः ५१७-५३९ ख्रीष्टसवत्सरान्तराले पट्टकत्वस्चीनसम्राज-
मुपजग्मुः ।

सप्तमशतके रुद्रवर्मणः पराजित्य चित्रसेनः कम्बुजप्रदेशे साम्राज्यं प्रसारितवान् । तस्य
वंशजाः सप्तमशतवर्षाणि राज्यं चक्रुः । पूर्वतोऽन्नमराजेन पश्चिमतः स्यामदेशवासिभिश्चा-
न्तं कम्बुजराज्यं पचदशशतके विघटितमेव ।

कम्बुजदेशस्य सप्तमशतकस्यैकस्मिन्नुत्कीर्णलेखे महाराजसोमशर्मणा प्रदत्तानां रामा-
यण-महाभारत-पुराणोदीनां प्रतिदिनं पारायणस्यायोजनमुपवर्णितम् ।^१

श्रीविजयसाम्राज्यम्

श्रीविजयसाम्राज्यस्य संवर्धनं शैलेन्द्रवशीर्यै राजभिः कृतम् ।^२ शैलेन्द्राणां प्रादुर्भावो
मलयप्रायद्वीपे ७७५ ख्रीष्टाब्दे बभूव । शीघ्रमेव समग्रं मलयप्रायद्वीपं सुमाना-जावा च
साम्राज्ये समन्वितानि ।

शैलेन्द्राणां धैत्यसम्बन्धश्रीनराजैः भारतीयराजैश्च सह समुदभवत् । दशमे शतके
शैलेन्द्राणां राजधानीतो दश प्रणिधयश्चीने प्रेषिताः । कतिपयप्रणिधयो भारते पालानां
चोलानां च राजसभामुः समागताः ।

१. Indian Antiquary XVII 3 । M. A. Barth's Review of Inscriptions
Sanskrites Der Combodge

२. शैलेन्द्राः सम्भवतः कलिंगप्रदेशात् मगधं वनादेशं ततो मलयदेशं च जग्मुः ।

राजद्वाराणां भारतस्य सामूहिकप्रशासो रचिकरोऽभूत् । तथा हि तेषां कतिपय-
पुरतो भारतेभ्य समानीता । सुवर्णभूमे शैलेन्द्रवशीया राजा बलपुत्रदत्तो नाळन्दाधो
विहार प्रतिष्ठापयामास । तस्य कृते गौडराजेन दक्षपालेनोपरराजगृह पंचग्रामाणां दानं चरि-
तवाञ्च । नाट्टायामानुनिकयुगे प्राप्तासु मूर्तिषु बहवो जावाद्वीपादानता एव
प्रतिनान्ति ।

शैलेन्द्रराजद्वेषामणिवर्मा स्वनाम्नामिम्यात् विहारमेव राज्यपत्तने (दक्षिणभारते)
निर्मापितवान् । चोलराजो राजराज १००५ ख्रीष्टाब्दे कस्यचिद् ग्रामस्थायन तस्य विहा-
रस्य मुरगायकस्या पास्तिवान् ।

परवर्तियुगे चोलराजा शैलेन्द्राणां शत्रवो बभूवुः । राजे द्रवोला नीरले सुमात्रादीना
द्वीपानां विजयं सम्पादितवान् । किन्तु चाला पचाण्डवर्षाणि शैलेन्द्राणां परामर्शं कृत्वापि
तेषां मुद्रुप्रदशेषु शाश्वतस्वयं शासनप्रतिष्ठां कर्तुंमगमर्थां अभवन् । १०९० ख्रीष्टाब्दे
द्वयोः राजराजयोः पुत्राणि मैत्रीं बभूवुः । शैलेन्द्राणामभिनवा प्रगतिं प्रायः चतुःशतसमा-
यावत् प्रावर्तत । त्रयोदशशतकं ते लङ्काविजयं चकुरुः । बीरपाण्डवः दक्षिणभारतस्याधिपति
शैलेन्द्राणां जयेन १२६४ ख्रीष्टाब्दे यथा जेने । शैलेन्द्राणां राजद्वेषः पट्टशतं वर्षाणि यावत्
प्रावर्तत । तदियं भारतीयानां वैदगिरराज्यप्रसारस्यापूर्वां गाथा ।

लघुराज्यानि

भारतीयानां राज्यानि मध्यप्रायत्वात् ख्रीष्टस्य प्रथमशतकादारभ्य पञ्चमशतकपर्यन्तं
प्राचुरभवन् । शैलेन्द्राणां शासनस्य पश्चात् पादराजतकं तत्र मत्तचवशायाणां राजा
शासनमानीत् । तदा कश्चिद्राजा मुसलमानांश्रया सह परिणतं एव न केवलं स्वयमेव
मुसलमानां बभूवुः अपि तु मलयप्रायद्वीपं दूरतरङ्गिणं इस्लामप्रवणद्वारमुद्घाटयामास ।

कम्बुजप्रदेशे पूर्वदिग्भागे अष्टमप्रदेशे 'चम्पा' इति ख्यातं भारतं यानां राज्यमासीत् ।
खाष्टस्य पश्चात् द्वितीयशतकं चम्पाया श्रीमारस्याधिपत्यं बभूव । तस्मिन् प्रदेशे पञ्चदश-
शतकपर्यन्तं पाण्डुरङ्गं आभिजय—बीर—अमरावती-प्रदेशीयं भारतीयराजं शासनं
प्रतिष्ठापितम् । चानमङ्गलाग्रमराजं पुनः पुनः प्रतिष्ठितस्यापि चम्पारज्यस्य गौरवम-
धुङ्गमेव मुरगिनं तत्र यानां वाच्यं । अन्तिमयुगेऽन्नमवाग्निभिः पादात्राणां चम्पा
स्वाकर्षणं शाश्वतस्वयं त्यक्तवताति प्रतिभायते । चम्पाप्रदेशस्य भारतीयसामूहिकचरि-
तानि निराशानि चानुनापि तदानोत्तरीयगाथा मन्दं स्फुरयन्ति ।

जावा (यव) द्वीपे भारतराज्येराज्यं ख्रीष्टस्य प्रथमशतके प्रतिष्ठापितम् । खाष्टस्य
द्वितीयशतकं तत्र या राजा दक्षवर्मा चीनदेशे प्राणधिं प्राहिणान् । खाष्टस्य पष्ठशतके पूर्ण-
वर्मा यवद्वीपस्य राजा बभूव । अष्टमशतकं तत्र मजय इति ख्यातं महापराक्रमा राजा
समजायत । परवर्तियुगे यवद्वीपे शैलेन्द्रराज्ये समन्विता बभूव । शैलेन्द्राणां विनिपातस्य

पश्चात् पुन यवद्वीपे क्रमशः त्रयो भारतीयराजवंशाः प्रादुर्भूताः । तेषु विल्वत्तिकानां साम्राज्यं यवद्वीपाद् बहिः सुदूरमपि प्रसृतं बभूव । विल्वत्तिकानामतिमराजः ख्रीष्टस्य पचदशशतके भारतीयसंस्कृते सुरक्षार्थं युद्धं कुर्वाण एव बालिद्वीपे शरणं लेभे । बालिद्वीपेऽपि भारतीयवैदिकधर्मं सुदृढतररूपेण प्रकाशमानो प्रतिभासते ।

सुमात्राद्वीपं मलययवद्वीपयोर्मध्ये स्थिते भारतचीनमार्गे महत्त्वपूर्णोऽभवत् । ख्रीष्टाब्दे तत्र प्रागेव तत्र भारतानामुपनिवेशस्यापना बभूवेति प्रतिभाति । शंखेन्द्राणामाधिपत्यं सुमात्रायाः सुदीर्घकालिकमासीत् । तत्र श्रीविजयनगरं राजधानीदृष्ट्या व्यापारमाहात्म्येन च प्रसिद्धमभवत् । शैले द्राणा पश्चात् तत्र तलयुवशस्य राजा प्रभवोऽस्फुरत् । पचदशशतके समुद्रवशीया राजानस्तत्र प्रतिष्ठिता बभूवुः । परिवर्तिसमुद्रनामा विकृत्य द्वीपोऽयं सुमात्रेति ख्यातः ।

बोर्नियोद्वीपे ख्रीष्टाब्दस्य पश्चात् पचमशतके भारतानां सुममृद्धं राज्यं प्रादुर्भूतम् । तदा मूलधर्मेति ख्यातो महाराजोऽभवत् । मूलधर्मणश्चत्वारः उत्कीर्णलेखाः प्राप्यन्ते । चतुर्दशशतकपर्यन्तं बोर्नियोद्वीपे भारतानामाधिपत्यं बभूव ।

बालिद्वीपे सुदूरप्राचीनयुगे भारतानां राज्यं बभूव । पश्चाद्युगे तत्र यवद्वीपस्य राजनीतिकाधिपत्यं प्रसृतम् । बालादरे यवद्वीपस्य राजा तत्रैव शरणं लेभे इति प्रागेव वर्णितम् ।

भारतानां व्यापारिणामुपनिवेशाः सुदूरप्राचीनयुगे अफ्रोका महाद्वीपस्य मिसर-इथियोपिया अवीसीनियाप्रदेशेषु प्रतिष्ठिताः । चीनं तिब्बतं मध्य एशियादिभूभागेषु विदुषा धर्मप्रचारकाणां चावस्थितिः प्रागेवोपवर्णिता ।

दौत्यसम्बन्धाः

भारतीयराजानां वैदेशिकराजैः सह दौत्यसम्बन्धपरम्परा प्रायः सर्वैव प्रावर्तते । प्रथमं तावत् मौर्यराजानां ग्रीकराजैः सह दौत्यसम्बन्धः प्रख्यातः एव । चन्द्रगुप्तस्य राजपरिपदि मौर्यस्यनीज इति ख्यातस्य राजदूतस्य महत्त्वपूर्णं पदमासीत् । ततः परं विन्दुसारस्य राज्यपरिपदं ग्रीकदूतं अयनीसियसोऽलचारः । अशोकस्य दौत्यसम्बन्धाः वैदेशिकराजैः सह मंत्रीसंस्थापनाश्च बभूवुः । अशोकस्य धर्मदूताः पश्चिमैशियायां, मिसरे, योरोपे च पर्यटनं चक्रुः । रोमराजानां टाजनस्य (९८-११७ ख्रीष्टाब्दम्) हर्जियनस्य (११८-१३८ ख्रीष्टाब्दम्) अण्टोनियसस्य (१३८-१६१ ख्रीष्टाब्दम्) हर्लियोगबलस्य (२१८-२२२ ख्रीष्टाब्दम्) आरलियनस्य (२७०-२७५ ख्रीष्टाब्दम्), कास्टैटाइनस्य (३२३-३५३ ख्रीष्टाब्दम्) जलियनस्य (३६१-३६३ ख्रीष्टाब्दम्) समीपं भारतीयप्रणिधानां

समागम सुप्रमाणित । ख्रीष्टान्दत प्राक् प्रथमे शतके विदिग्नाया ग्रीको हेलेियोदोरो राज-
दूतो बभूव ।^१

ह्वेनसागस्य प्रभावेण हर्षं. चीनराजस्य तागस्य समीपं दूत प्राहिणोत् । मुहम्मद-
तुगलक इत्यनन्तता चीनदेशे स्वप्रणित्रि कृत्वा प्रेषितवान् ।

दक्षिणभारतस्य चालुक्यवशीया राजान पारसीकराजाना समीप दूतान् प्रेषित-
वन्त । कश्चिन् शीयसम्बन्धोऽभन्ता-गुफाचित्रेष्वनुनापि अमरोकृत । १०७७ ख्रीष्टसव-
त्सरे कुलोत्तुन्न प्रथम चीनराजस्य समीप व्यापारिकप्रतिनिधिमण्डलं प्रेषितवान् ।
मण्डलेन सहमिर्चहूमण्डोपहारवस्तुमिश्रीनगरस्य परितोष. कृत ।

उपहारा.

मौर्यवशाधाना राजामुपहारा सुपरिचिता एव । बिन्दुसार सेत्युक्तस प्रोकदेशोद्धवां
मदिरा द्रासा च प्रापितवान् । तस्माद्देशात् दार्शनिकम्योपहारमपि सोऽभिलषितवान् ।
प्रथमे द्वे वस्तुनो स प्राप्तवान् । सम्राजाशाकेन विदेशनूपेभ्य ओपघोना बहुमूल्योपहार
प्रेषित. । ख्रीष्टान् प्राक् २१ सव सरे रोमसम्राज आगस्टसमहाभागस्याभिवेकोत्सवे
भारतीयविश्वस्य नाट्यमचे प्रदर्शन कृतम् । असौ चित्रक उपहारद्वारा प्राप्त ।

ख्रीष्टान्दस्यारम्भियुगे वाणमग इति चीनदेशस्य राजा काञ्चीराजाय स्वदेशस्य
बहुमूल्यानि बहूनि वस्तूनि प्रेषितानि । चीनराजस्यामीष्टो गण्डक काञ्चीराजेन प्रदुपहा-
रित । ख्रीष्टस्य पश्चात् द्वितीयशतके सिन्धुवासिमिश्रीनराजाय बहुमूल्योपहार. प्रेषित ।

ह्वेनसागस्य भारतीयमित्रं. सह पत्रव्यवहारोऽभवत् । स्यविरदेवस्तस्मै वस्त्रयुग्मेन
सह पत्र प्रेषितवान् । ह्वेनसाग प्रजदेवाय उपहार प्रेषितवान्, कतिपयग्रन्थानां वाचना
कृतवारव । तस्यामीष्ट सम्पादितम् ।

श्रीलङ्कस्य राजा चीनराजाय महाप्रज्ञापारमितासूत्रमिति ख्यात ग्रन्थ प्रेषितवान् ।
उपहारेण सह विद्वन्मण्डल चीने प्रेषितम् ।

१४१४ ख्रीष्टसवत्सरे मीयदुद्दीन इति ख्यातो भारतीयराज अफाकादेशत प्राप्त
'जुराफा' पन्सु मिगवशीयाय चीनराजाय प्रेषितवान् ।

१ इदमधिकृत्य आलाले इत्यत्र वर्तते—

दशदशत वा-दशम शतके अथ कारिते इत्य दृष्टिभेदेन भागवतेन दिवसपुत्रेण तल्लसिताकेन
धेनदूतेन आश्वमेध महाराजस्य अ-तल्लिक्रियम उरता सकामं रक्षा कार्तापुत्रस भागमद्रस प्रत्यारस
वसेन चतुदशेन रात्रेन उधनाजम ।

साहित्यम्

भारतीयसाहित्यं जगति प्राचीनतममिति नि सन्दिग्धमेव । यत्र यत्र भारता गता-
स्तत्र तत्र भारतीयसाहित्यमपि तं सह प्रचारितम् ।^१ पुरा जगति भारतीयसाहित्यं क्वचि-
दनुवादरूपेण, क्वचित् विशुद्धभारतीयभाषानुबद्धमेव क्वचित् छायारूपेण च परिव्याप्त
बभूव । सस्कृत तु आर्या भाषास्ति ।

पाश्चात्यदेशेषु व्यापकत्वम्

भारतीयकथासाहित्यस्य पारवात्यदेशेषु विशेषसमादरो बभूव । प्रथमं तत्र षष्ठशतके
पारसीकदेशीयेन राज्ञा खुशरूनीसेरवामहोदयेन प्रेषित बरजोयमहोदयो भारते समागत्य
पञ्चतन्त्रस्यानुवादं कृतवान् । ५७० ख्रीष्टसंवत्सरे बूद इति ख्यात सीरियादेशीयो विद्वान्
मातृभाषाया पञ्चतन्त्रस्यानुवादं कृतवान् । तदनुसृत्य ७५० संवत्सरे अब्दुल्लाह-इब्नुल-
मोक्कफमहोदय अरबभाषाया पञ्चतन्त्रस्यानुवादं कृतवान् । अयमेवारबदेशीयानुवादो योर-
पीयभाषाभिः पञ्चतन्त्रस्यानुवादस्याधारः ।

एकादशशतके पञ्चतन्त्रस्यानुवादं ग्रीकभाषाया बभूव । ततः परं १५८३ संवत्सरे
इटलीप्रदेशस्य भाषाया लैटिनभाषाया जर्मनभाषाया स्लवभाषाया च पञ्चतन्त्रस्यानुवादा
सजाता । पञ्चतन्त्रस्य हेब्रूभाषायामनुवादं सर्वत्र समादृतो बभूव । पञ्चतन्त्रस्य परिवर्ति-
युगे जर्मनानुवादमनुसृत्य हाल्लण्ड-डेनमार्क-आइसलैण्डादीना भाषासु पुनरनुवादाः कृताः ।
पञ्चतन्त्रस्य स्पेनभाषायामनुवादं (१४९३ स०) ततः इटलीभाषाया (१५४६ स०),
ततः फ्रांसभाषाया (१५५६ स०) चानुवादा बभूवुः । इटलीभाषाया १५५२ ख्रीष्ट-
संवत्सरे पञ्चतन्त्रस्य स्वतन्त्रानुवादो बभूव । तस्य प्रथमखण्डस्य १६७० ख्रीष्टसंवत्सरे
टामसमहोदयेनानुवादं कृतं ।

अनुवादानामपरा परम्पराऽरबदेशतः एकादश-शतकादारब्धा । अरबभाषातः पार-
सीकभाषाया पञ्चदशशतकेऽनुवादो बभूव । तस्य परिचयः फ्रांसदेशेऽनुवादेन सप्तदशशतके
प्रसूतः । ततः परं तस्यानुवादं आंग्लभाषाया जर्मनभाषाया स्वीडिशभाषाया च बभूव ।
पारसीकानुवादस्यापरा परम्परा टर्की-जर्मनी-हंगरी हाल्लैण्डादीना भाषासु कालान्तरेऽनु-
वादेन योरोपीयदेशेषु प्रसूता । अपरेऽपि बहवोऽनुवादाः सजाताः । तथा पराम्परापि प्रसार-
वती सजाता ।

शुकसप्ततिग्रन्थस्यानुवादपरम्परा योरोपीयदेशेषु प्रसूता बभूव । प्रथमं पारसीक-
भाषाया तस्या अनुवादश्चतुर्दशशतके बभूव । पारसीकानुवादतः टर्कीभाषाया तस्या अनु-
वादः सजातः । पारसीकानुवादतो योरोपीयभाषासु शुकसप्तते प्रचारोऽभवत् ।

१. अस्मिन्नेवाध्याये धार्मिकप्रसारप्रकरणे कतिपयभारतीयपुस्तकानां विदेशे प्रसारो वर्णितः ।

उपर्युक्तपद्धत्या बहवो भारतीयकथा योरपीयदेशेषु लोकप्रचलिता बभूवुः । तासु कथासु 'अरवियननाइट्स' इति प्रख्यातसाहित्य भारतादरवदेशे तत मोरपीयमहाद्वीपे प्रसृतमिति सुविदितमेव ।

पूर्वद्वीपसमूहे व्यापकत्वम्

पूर्वद्वीपसमूहे सम्भृतभाषायामुन्नीर्णलेखा गणनातीता सति । तत्र कम्बुज चम्पा-प्रदेशयोर्लेखा कतिपयगतानि सति । मलय यव-बोर्नियो-सुमात्रादिद्वीपेषु कतिपयलेखा प्राप्ता । इमे लेखा प्रायः लघुकाव्यायेव सन्ति । कतिपयेषु तेषु सत्तादधिका त्रिशत-पर्यन्तादत्र श्लोका विद्यन्ते । तेषां लेखकानां संस्कृतभाषायां प्रकाशाधिकार प्रति-भाति ।^१ कतिपयभारतीयपण्डितास्तत्र गत्वा लेखान् विरचयामासु । अपरे तु बहवो जिज्ञासुवो भारते समागत्य स्वपाण्डित्य परिपक्व चक्रुः, परवान् स्वदेशेषु साहित्यकारा बभूवुः ।

भारतीय-यवसाहित्य विशेषवर्णनामहति । तस्य साहित्यस्य वर्णयविषया भारतीयान् एव, तस्मिन् प्रयुक्तानि छन्दासि संस्कृतसमानि सन्ति । अपरं च, साहित्ये संस्कृतशब्दानां श्लोकानां च समाहार समाहृत । तत्र महामारतस्यानुवाद गद्येन कृता विशिष्ट एव वतत । रामायणीकथापि गद्येन निबद्धा । किन्तु भारतीयमरामायणात् क्वचिद्भिन्ना वर्तते सा कथा । तत्र सीतायां निर्वासनं मृत्युर्वा न वर्णितम् । अपरं कतिपयवर्णयविषया पुराणे-त्रिहासेभ्यो गृहीता भारतीय-यवसाहित्ये उपनिबद्धा । तथा हि निवासकवचेनार्जुनस्य युद्धम्, कृष्णस्य रुक्मिणीहरणम्, मालापातेन इन्दुमतीमरणम्, कौरवपाण्डवयुद्धम्, शिवेन कामदहनम्, नरकामुरेणेंद्रादानां पराजयः, कार्तवीर्येण रावणस्य पराजयः, समुद्रमन्थनम्, वृत्रनष्टयार्विजयः, बालयवनकथा, तिलोत्तमायां प्राप्तये छन्दोभ्रमदयो युद्धम्, वासव-दत्तादयनयोः प्रणयकथा, सावित्रीसत्यवतो कथा—अपरे च तादृशा विषया कथासाहित्ये निबद्धा । अपरं च भारतीय-साहित्यनिधि—पुराणैतिहासापि कृता सृष्टिकथा, नीति-कथा, व्याकरणच्छन्दः क्रोशायुर्वेदकामशास्त्रादि वर्णितम् । बालिदेशस्य भारतसम्बन्ध-मपि कृतं य रवीन्द्रनाथट्टकुरेण रोचककाव्यं रचितम् ।

अन्यदेशेषु व्यापकत्वम्

मेगैगास्करप्रदेशस्य भाषा संस्कृतेन प्रभाविता वर्तते । चीनीतुकिस्तानप्रदेशे स्रोतान-समीप ५०० गुहा वर्तन्ते । तत्र कस्याञ्चिन् गुहायां संस्कृतचीनीतिभ्रतीभाषाणां ग्रन्था प्राप्ताः । बौद्धयानिकसाहित्य विहाय तत्र दर्शनसाहित्येतिहासमूलोलादीनां विषयाणां ग्रन्था वर्तन्ते । इमानि पुस्तकानि ख्रीष्टान्दस्य एकादशशतके विष्वक्कानामाक्रमणादभितु गुहायां निगूहितानि । १९०० ख्रीष्टसंवत्सरे बगताओ इति ख्यात चीनदेशीयो विद्वान्

१ कम्पाटिया—फिजाराहनद्वीपयष्टैकनकला भारतीयवलिपुत्रुस्या वर्तते । तत्रयभाषासु संस्कृतभाषा-तत्सदमवशब्दानां प्राप्नुयं वर्तते

तेषां पुस्तकानामुद्धारं कृतवान् । तत्र पुस्तकानां संख्या १५,००० प्राया वर्तते । ३०००
ग्रन्था मध्यशियाया ब्राह्मीलिप्या लिखिता वर्तन्ते ।^१ चीनदेशे ६६८ ख्रीष्टवत्सरे
भारतीयकथायां विश्वकोशो रचितः । कोशप्रस्मिन् २०२ पुस्तकेभ्योऽप्यस्या कथा
सङ्गृहीता । चीनदेशीया संस्कृतपालिभाषयो पण्डितप्रकाशानि बनूवुः ।^२

बीजनिर्णवोपिसेन ७३६ ख्रीष्टवत्सरे जापानदेशीयेभ्यः पुरोहितेभ्यः संस्कृतभाषा
शिक्षितवान् ।

कला

भारतीयकलायां प्रसारं विदेशेषु सर्वश्रेष्ठमेव बभूव । प्रथमं तावत् प्रायः ७०
ख्रीष्टवत्सरे निमित्ता हस्तिदन्तमूर्तिलिप्सोप्रतीकेति पाम्पियाई नगरे प्राप्ता । सुमेरु-
प्रदेशस्य प्राचीनमन्दिराणां रचनां तत्र पूजाविधानं च दक्षिणभारतस्य प्रतिभासते ।

चीनप्रदेशे तानहुजङ्गे युनकाङ्गे, लाङ्गमैन च भारतीयशैलीमनुसृत्य कारिता गुह्य
विद्यन्ते । तत्र बुद्धस्य विशालमूर्तमरिचित्राणि च विराजन्ते । पुरा भारतीय-चीनदेशीयाश्च
चीनगमनकाले भारतात् मूर्तीस्तासां चित्राणि च निन्युः ।^३

तिब्बतप्रदेशस्य यात्रिणो भारतीयकलाकृतीं श्रुत्वा स्वदेशं निन्युः । तानु कृतिषु
बहुबोऽधुनापि प्राप्यन्त । तानु प्रमुञ्चे बोधगयामन्दिरस्यादर्शो विद्यते । अजन्ता-कला-
नुरूपाणि बहूनि चित्रपटानि तिब्बतप्रदेशे विराजन्ते । भारतीयशैलीमनुसृत्य यत्रादविका-
कास्यमूर्तयः तिब्बते विद्यन्ते । प्राचीनयुगस्य जापानदेशस्य चित्राणि भारतीयकलानु-
पाणि वर्तन्त । सासानप्रदेशस्य भित्तिषु कौशेयपटेषु च भारतीयशैलीमनुसृत्य चित्राणि
रचितानि । मध्यशियाभूभागे भारतीयवास्तुमूर्तिचित्रकलादीनां चरमविकास एतन्वीरे
पष्ठगतकादारम्भाष्टमशतकं यावद् बभूव ।

पूर्वद्वीपसमूहस्य मूर्तिकला वास्तुकला च भारतीय कलामनुसृत्य विकसिते । तत्र-
त्यकलायां आदर्शो गुप्तयुगस्य भारतीय एव । 'अङ्गकोरनगरस्य मन्दिराणि भारतीय
परम्परामतिशेते' इति स्पष्टमेव विभाष्यते । तादृशानि वास्तूनि भारतेश्चुना न विद्यन्ते ।
कम्बोडियाप्रदेशे वाश्मौरवास्तुकला विकसिता । तत्र भारतीयं कारितानि मन्दिराणि
सर्वश्रेष्ठं कौशलं समाजापयन्त । सर्वद्वीपे भारतीयदेवतानां मूर्तयोऽप्यस्या एव विद्यन्ते ।
महियानुरमदिन्या मूर्तेर्दश बाहुव कृता । बोरोबुदुरनगरस्य मन्दिराणि तत्रयकला-
काराणां परमाध्वर्यकरं चमत्कारं प्रमाणयन्ति । सर्वत्र दक्षिणभारतस्य द्राविडशैल्या
प्रभावः परिस्फुरति ।

१ सासानप्रदेशे ख्रिष्टवत्सरे ७३६ तेषां पुस्तकानामुद्धारं कृतवान् । तत्र पुस्तकानां संख्या १५,००० प्राया वर्तते । ३०००

२ चीनभाषायां सस्कृतलिप्या लिखिता वर्तन्ते । ६६८ ख्रीष्टवत्सरे भारतीयकथायां विश्वकोशो रचितः । कोशप्रस्मिन् २०२ पुस्तकेभ्योऽप्यस्या कथा

३ चीनगमनकाले भारतात् मूर्तीस्तासां चित्राणि च निन्युः ।

सांस्कृतिकसंस्थाः

पुरा समग्रं भारतमेव विज्ञामूना कृते तीर्थमासीत् । भारतीयविद्वद्विप्राकृत्येषु शिक्षितुं सर्वेभ्यो देशेभ्यो दूरतोऽपि विद्यार्थिनः समागताः । भारतागमनमार्गेषु बहवः शिक्षणसंस्थाः पूर्वतः पश्चिमवर्षाजिगमिगूणाः कृते समुत्थापिताः । तद्यथा चम्पा, अङ्गकोर, श्रीविजयः सस्कृतविद्यायाः कन्द्राणि बभूवुः । काशगरस्य विद्वद्विद्यालयः प्रख्यात एवासीत् ।

चीनदेशे बहवः संस्थाः भारतीयग्रन्थानामनुवाददाय, चीनीभाषायाः मौलिकग्रन्थानां प्रणयनाय च स्थापिताः । काचित् संस्था नवमे दशमे वा ख्रीष्टशतके 'महाभ्युत्पत्तिः' इति ख्यातः सस्कृतविद्वत्चीनीभाषायां कोशः प्रणयनाय ।

विदेशेष्वौद्योगिकप्रगतये भारतानां प्रयत्नः दृढाच्च । तथा हि जापानदेशे कर्पासवस्त्रनिर्माणस्य कर्पासवस्त्रनिर्माणस्य च विधिभारतं शिक्षितः । चीनदेशस्य पीतवमानादयो भारतीयप्रणालीमनुसृत्य कारिताः ।

उपसंहारः

भारतीयसंस्कृति-सागरेऽवगाह्य कानिचिद् रत्नानि संगृह्य पाठकेभ्यो मया समर्पितानि । तेषामालोकं पुरा देशीऽयं समुज्ज्वलौ वभूव । विश्वगुच्छ्रासोदस्माकं देशः सदाचारस्य सर्वजनीनपथनिर्माणेन । अहो महापीरोभाष्यमस्माकं यद्वयं सर्वं तत्तज्जसं समुपेक्ष्य यत् किञ्चिद्वरमासीत्, तदेव स्वोक्तुर्वाणा स्वयमेव परापतिता । मानवीपट्टति परिरपज्य वयं हीना अपरानुकारिणोऽध्वेनैव नीयमाना ययान्वा एव ।

भारतीयसंस्कृते सर्वोच्चविकास आध्यात्मिकपथेन समभवत् । आध्यात्मिकानन्दस्य प्राप्तिर्जीवनस्य प्रमुखोद्देशमिति निर्धार्य तदनुकूल धर्मार्थकामाना स्वल्प विहितम् । आध्यात्मिकपृष्ठभूमौ आधिभौतिकक्षेत्रे सर्वत्र कर्मण्यता, सदाशयता, सदारता, परोपकारशीलता, समृद्धिसालिता च पुरस्कृता । अधुनापि तथैव भवितव्यमिति समोहमहे ।

प्राचीनसंस्कृते प्रकाशस्तम्भाना पञ्चशीलादीना विश्वप्राज्ञेषु प्रवर्तनं तदा भविष्यति यदा भारते प्रथम व्यक्तिज्ञः समष्टिसत्त्वं तेषां शीलानां परिग्रहेण कश्चिदभिन्नबोऽभ्युदयो जायेत । अनेन प्रकारेण भारतस्य जगद्गुरुत्वं पुनरुद्देश्यति ।

भारतस्य प्राचीनसंस्कृतिर्भारतीयनिर्गमनिकुला सती भारतवासिना परमकल्याणाय वर्तते । आधुनिकयुगे तस्याः संस्कृतेर्पुंगवानुत्पत्तौ विन्यासो विवेकानन्द-लोकमान्यविलक-मदन-मोहनमालवीय रविन्द्रनाथटक्कुर-नार्थिमहात्मादिभिर्महाभागैः प्रस्तावित एवास्माकं समस्त विद्यते । इदानीं भारतस्य सांस्कृतिकनिर्माणे तेषां महाभागानामादर्शां ग्राह्यम् । तत्र एषः श्लोकः —

इदं नमः श्रुतिभ्यः पूर्वज्ञेभ्यः
पूर्वैभ्यः पयिकृद्भ्यः ॥

शब्दानुक्रमणिका

अङ्गमर्दन	१४८	कटिभूषण	१५६
अजन्ता	३३०	कथा	२१४
अजीव	२८१	कन्नडकाव्य	३८७
अतिथियज्ञ	६३	कन्या	११७
अध्ययन-विधि	३५	कर्णालङ्कार	१५४
—विषय	४४	कर्मफल	९
अध्यापन-सूत्र	५२	कर्मण्यता	६६
अनुमान	२७०	कर्मयोग	८१
अन्नप्राशन	२१	कर्मयोगाधिकारी	८२
अलङ्कार	१५३	कवि-व्यक्तित्व	३८३
आकल्प	१५०	कापाल	३१७
आकाशयात्रा	१७०	कालामुख	३१७
आचार्य	५७	काश्मीर शैव	११७
—सेवा	५५	कुटुम्ब	११३
आयुर्वेद	३६१	कृषि	१७३
—शिक्षा	४८	—रचना	१५२
आराधना	३१३	—विज्ञान	१७४
आर्येतर धर्म	२९१	केश-संस्करण	१४८
आवास	१६३	कौमुदी-महोत्सव	२२५
आश्रम	३३	गणतन्त्र	२६३
आहार	१३६	गणित	३५४
इन्द्रजाल	२२२	गर्भाधान	१७
उपजाति	१०६	गाणपत्य	३१८
उपनयन	२२	गृहपति	१२०
उपभोग्य	१३६	गृहपत्नी	१२०
उपवन	१७९	गृहस्थाश्रम	६०
ऋग्वेद	३७४	गोष्ठी	२१७
ऋतुसंहार	५	ग्रीवालङ्कार	१५५

चित्र	३२७	धर्मपरिधि	२८९
—शैली	३३३	—सङ्गम	२९१
चूडाकरण	२१	—स्वरूप	२८९
चैत्य	३५०	धातुशास्त्र	३७२
जन्मान्तरवाद	८	धार्मिक प्रवृत्ति	२८९
जलपाना	१७०	—सहिष्णुता	३१९
जलविहार	२१८	घूमपान	१४२
जातकर्म	१८	नदोत्थेवन	३०५
जीव	२८०	नाट्याभिनय	२०३
जीविका-साधन	१०७	नामकरण	१९
जैन दर्शन	२८०	नारी-सम्मान	१३३
जैन धर्म	३२५	—सामाजिक प्रतिष्ठा	१३१
ज्ञानप्रतिष्ठा	३३	—होमत्व	१३२
ज्योतिष	३५७	नालन्दा-विहार	४३
तत्त्वज्ञान	७४	निर्वाण	२७५
तप	७४	नि सीमता	१०
तपस्विता	६६	निष्क्रमण	२०
तामिलकाव्य	३८६	नृत्त	२०७
ताम्बूल	१४२	नृत्य	२०७
तीर्थ	३०५	न्याय-व्यवस्था	२५४
तेलगु-साहित्य	३८८	पद्म	१८८
त्रिदेव	३०७	परमापुवाद	२७८
दन्तधावन	१४८	परिधान	१६१
दर्शन	२६६	पशुपालन	१८३
दान	३०६	परासमृद्धि	१८५
दार्शनिक व्यक्तित्व	२८४	पादभूषण	१५७
दास	१२७	पार्वणोत्सव	२२८
दुर्गा	३०८	पाशुपत सम्प्रदाय	३१६
देव	८४	पितृपूजा	६२
—प्रतिष्ठा	२१७	पुंसवत	१७
—पूजा	६१	पुत्र	११६
देवोत्सव	२२६	पुराण-रूपा	३०६
हीत्यसम्बन्ध	४००	पेय	१४३
हस्तशोभा	२२१		

प्रजासभा	२३९	महानारत	३७५
प्रतिवेशी	१२३	मासन्याग	१३६
प्रमेय	२७२	माता पिता	११४
प्रयायन	१५०	मानव	८५
प्राणिशास्त्र	३७१	—धर्म	३०१
प्रावरण	१६२	मार्ग	१७१
बहुपत्नीत्व	१३४	मालाधारण	३०६
वाद्य	३३१	माहिदवर योग	३१६
बादाभि गुहाचित्र	३३१	मुक्ति	२७५
बालरौडा	२२१	मुद्रा	१९४
बौद्ध दर्शन	२८२	मूर्तिवक्षा	३३४
—धर्म	३२१	मूर्तिपूजा	३१९
ब्रह्म	८४	मृगया	२१९
ब्रह्मधर्माद्यम	३३	मृगमयमूर्ति	३४३
ब्रह्मचारि नियम	५४	मोक्ष	२७५
ब्रह्मयज्ञ	६१	मज्ञ	३०२
—समा	२१५	—उत्सव	२२६
भक्ति	३०३	यन्त्रविज्ञान	३७२
नृजालङ्कार	१५५	यात्रासाधन	१६८
भूतयज्ञ	६२	युद्ध	२३५
भूमा	३	—विज्ञान	२५१
भूय	१२४	युद्धाचार	२५०
भोजन विधि	६५	रणशिक्षा	४७
भोज्य	१३८	रत्नि	२४०
भौतिक विज्ञान	३७०	रसायन-विज्ञान	३६९
घाता	११८	राजधर्म	२३२
मनोविनोद	२०३	राजकीय आय	२५८
मन्त्रिपरिषद्	२३९	राजकीय व्यय	२६०
मन्त्रिमण्डल	२४०	राजगुण सम्पन्	२३५
मन्दिर	३५१	राजनीति शिक्षा	४८
मरणोत्तर विधान	२६८, ३००	राजपद योग्यता	२३७
मन्त्रयुद्ध	२२४	राजसभा	२१५
महायज्ञ	६०	राजा	५
महायान	३२३		

राज्य विस्तार	२३८	व्यापार	१८८
रात्रिकृत्य	६६	—साधन	१९०
रामायण	३७५	व्यवसाय	१७२
लक्ष्मी	३०८	—शिक्षा	४८
लोककल्याण	३०९	व्यापारिसाहस	१९७
वज्रयान	३२३	—वर्चरिचता	१९८
वन विहार	२१७	व्यावसायिक सघ	२००
वनस्पति-विज्ञान	३७१	व्रत	३०४
वन्य चित्र	३२७	शयनासन	१६७
वन्यवृत्ति	७१	शाक्त	३१८
वर्ण परिवर्तन	९७	शासनतन्त्र	२४२
वर्णव्यवस्था	८६	शिक्षणविधि	४९
—विरोध	१११	शिरोलङ्कार	१५४
—आरम्भ	८६	शिरोवस्त्र	१६१
वसन्तोत्सव	२२४	शिल्पसाधना	३२७
वस्त्र विन्यास	१५७	शिल्पाध्ययन	४६
वस्त्रालङ्करण	१५९	शूद्रविद्याधिकार	३६
वाग्मुद्र	२५१	शैवधर्म	३१५
वाद्य	२१२	शौच	६५
वानप्रस्थ	६९	श्रीविजय साम्राज्य	३९८
वास्तुकला	३४७	सन्यास	७७
विक्रम शिलाविहार	४३	संस्कार	१६
विज्ञान	३५४	संस्कृति	२
विद्यालय	३७	सङ्गीत	२१०
विमान-विज्ञान	३७३	सती	१३४
विवाह	२६	सत्कार्यवाद	२७९
विलगुदलि	१८	सदाचार	६४
विहार	३५१	सन्ध्या	६५
वीरशैव	३१७	सभ्यता	१२
वृक्षविज्ञान	१८१	समावर्तन	२४
वैदिक दर्शन	२६७	समाज	२१७
वैदेशिकोऽनुबन्ध	३८९	सम्पत्त्यधिकार	१२६
वैष्णव धर्म	३१२	सागर	४

सोमन्तोन्नयन	११७	स्तूप	३४९
सुरा	१४४	स्त्रीविद्याधिकार	३६
सुराजयादर्श	२६५	स्पलयात्रा	१६९
सुहृद्	१२३	स्नान	१४८
सूचीकर्म	१६१	स्वभाववाद	२८४
सृष्टिसमारम्भ	२६९	स्वयवर	३१
सेधन-साधन	१७५	स्वातन्त्र्य-प्रेम	३०२
सेना	२४५	स्वास्थ्य-साधन	१४६
सोमरस	१४४	हिमालय	३
सौन्दर्यसाधन	१४७	हीनयान	३२३
सौरसम्प्रदाय	३१८		

